

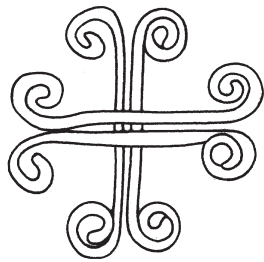
BENKŐ ELEK

*Erdély
középkori harangjai
és bronz
keresztelőmedencéi*

Kiadja a Teleki László Alapítvány és a Polis Könyvkiadó
Felelős kiadó: Diószegi László
Felelős szerkesztő: Barabás Béla
Olvasószerkesztő: Mező Piroska
Szöveggondozás: Antal Béla, Hingyi Gábor

BENKŐ ELEK

*Erdély
középkori harangjai
és bronz
keresztelőmedencéi*

Teleki László Alapítvány, Budapest
Polis Könyvkiadó, Kolozsvár
2002

Angol nyelvű fordítás
ADRIAN HART, SARKADY KRISZTINA

Német nyelvű fordítás
MIRK MÁRIA

Fényképfelvételek
BENKŐ ELEK

Nagyítás
†HORVÁTH JÓZSEF, KÁDAS TIBOR

Grafika (a szerző rajzai és tervei nyomán)
ÁRKAY LÚCIA, †DÉVAI NÁNDORNÉ, ŐSI SÁNDOR

Térképek
SEBŐK LÁSZLÓ

Tipográfia és kötésterv
KOVÁTS IMRE

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kötet a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Magyar Tudományos Akadémia,
az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok
és a Gerda Henkel Stiftung (Düsseldorf) támogatásával jelent meg.

A borítón: Keresztelőmedence a segesvári volt domonkos, ma evangélikus templomban
A borító hátoldalán: A kisselyki keresztelőmedence részlete (a szerző felvételei)

ISBN 963 00 8955 6
ISBN 973 9267 94 7

TARTALOM

A kutatás területi kiterjedése	13
A kutatás időhatárai	13
A KÖZÉPKORI KERESZTELŐMEDENCE- ÉS HARANGÁLLOMÁNY UTÓÉLETE. KUTATÁSTÖRTÉNET	
	17
HARANGOK A KÖZÉPKORBAN	
	35
A középkori bronzöntés nyersanyagai	35
A középkori harangok öntéstechnikája, formája és súlya	47
Középkori harangtörténet, liturgia és használat	59
Előzmények	59
Harangtörténet és etimológia. Terminológiai kérdések	60
A nyugati egyház korai haranghasználat	61
A keleti egyház és a harangok	64
Harangszentelés a középkorban	65
Korai harangok a középkori Magyarországon	68
Egyházi haranghasználat	70
Világi haranghasználat	76
A harangozók	77
A középkori harangfeliratok	79
BRONZ KERESZTELŐMEDENCÉK	
	85
Eredet és forma	85
Öntéstechnika	95
Liturgia, használat, feliratok	96
A keresztelődence helye a templomban	101
ÖNTŐMŰHELYEK ERDÉLYBEN ÉS A PARTIUMBAN	
	103
Nagyszeben	103
A Domáld–Szentábrahám-csoport: 13–14. századi dél-erdélyi harangok	104
A péterfalvi harang és köre (14. század)	110
A szebeni műhely a 14. század végén	111
Leonardus mester kora (1420–1430-as évek)	115
A szebeni műhely a 15. század közepén	117
A 15. század második fele	118
Szebeni harangöntés a 15. század végén és a 16. század elején	119
Wolfgang mester harangjai	122
Szebeni öntők a 16. század közepén	124
Réz- és ágyúöntők Nagyszebenben (15–16. század)	124
A segesvári öntőműhely	128
Besztercei műhelyek	137
Brassói öntőműhelyek (15–16. század)	143

Nagyváradai műhelyek.....	153
Ismeretlen vagy bizonytalan műhelyek. Importharangok.....	158
Korai harangok (13–14. század).....	159
Kolozsvár környéki, 15–16. századi emlékek.....	161
15. századi észak-erdélyi harangok (besztercei műhely?).....	165
15. századi, ismeretlen műhelyek.....	166
A KÖZÉPKORI MŰHELYEK MINTAKINCSE ÉS KAPCSOLATAI.	
EREDET, GYAKORLAT ÉS HAGYOMÁNY.....	169
A nagyszebeni műhely mintakincse.....	170
A segesvári műhely mintakincse.....	183
Zarándokjelvények erdélyi harangokon.....	187
A brassói műhelyek 15–16. századi motívumkészlete.....	191
További erdélyi és partiumi műhelyek díszítményei (14–16. század).....	192
IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK.....	195
ADATTÁR.....	217
I. Harangok.....	219
II. Keresztelőkutak.....	377
III. Díszítőmotívumok.....	422
SZEMÉLYNÉVMUTATÓ.....	501
HELYNÉVMUTATÓ.....	507
SUMMARY.....	523
ZUSAMMENFASSUNG.....	541

BEVEZETÉS

Régi harangjaink kutatása a medievisztika külön, sőt különleges fejezete. Különlegessé teszi, hogy a vizsgálat tárgya nehezen, esetenként csak rendkívüli erőfeszítéssel közelíthető meg és dokumentálható a tudomány számára, de különleges maga az eredmény is, amennyiben igen nagy mennyiségű, kiemelkedő műgonddal megformált, felirattani és egyháztörténeti szempontból egyaránt jelentős emlékményt tesz közkinccsé, a harangokon található különféle díszek, reliefek és medaillonok a művészettörténeti kutatás váratlan nyereségét jelentik, a technikai és hangtani elemzések fontossága pedig önmagáért beszél. Jelentőségüket érzékelteti, hogy ezek az igényes és költséges tárgyak a művészet legmagasabb szintjét képviselik, amit egy falusi vagy mezővárosi közösség a középkorban még elérhetett. Mivel a bronzöntés rendszerint a templomépítés vagy bővítés záróaktusa volt, a középkori harangok és keresztelőkutak építéstörténeti forrásként is fegyelemre méltóak.

A harangok díszítményeivel kapcsolatban már előjáróban hangsúlyoznunk kell, hogy számottevő részük nem sematikusan kidolgozott tucatdíz, hanem konkrét és nemes anyagú, egyházi vagy világi ötvösmunka lenyomata, olyan rendkívüli tárgyaké tehát, melyeknek eredetije – éppen nemesfém anyaga miatt – általában már a középkor folyamán megsemmisült. E ritka művek emlékét, mintegy visszfényként, gyakran csak az agyag segítségével lemásolt és viaszba öntött, majd a harangmintára applikált díszek őrzik. Egy másik érdekes tárgytypus, a középkor nagy tömegmozgalmaira emlékeztető zarándokjelvények éppen ellenkezőleg, törekeny voltak, illetve a földben gyorsan elporladó ón-ólom anyaguk miatt számítanak a régészeti ásatások ritka leleteinek, miközben a harangokon lenyomataik meglehetősen gazdag sorozata maradt ránk. Ilyen szempontból különösen fontos forrásnak minősülnek a harangokkal azonos műhelyekben öntött, de összehasonlíthatatlanul gazdagabban díszített bronz keresztelőkutak, melyeknek a felületét kincsleletnyi mennyiségű díszítmény (ruha- és övveret, palástkapocs és más domborított díszlemez) lenyo-

mata ékesíti. A műhelykapcsolatokon túlmenően már ezért is indokolt a harangok és a keresztelő-medencék együttes tárgyalása.

Közismert, hogy a középkori Magyarország harangállományát a török korban felmérhetetlen kár érte, a megmaradt keveset pedig a 18–19. század elemi csapásai, az 1848–49-es forradalom eseményei és két világháború katasztrofális rekvirálásai pusztították, napjainkban pedig az újraöntés és az egyre gyakoribbá váló színesfémlopás veszélyezteti a megmaradtakat. A történeti-művészettörténeti kutatás kezdettől fogva tudta, hogy a pusztulás nem volt egyforma mértékű a középkori ország valamennyi táján. Míg a török hódoltsági területeken az emlékmények úgyszólván maradéktalanul megsemmisültek, és ritka hírmondóul csak egy-egy földbe rejtett, utóbb véletlenszerűen előkerült harang maradt, addig a Habsburg-kézre jutott Felvidéken és az önállósuló Erdélyi Fejedelemség területén sok régi harang átvészelt a nehéz idők, elsősorban a megpróbáltatásoknak kevésbé kitett helyeken. A középkori bronzöntés kutatása ennek megfelelően kezdettől fogva kiemelt figyelmet fordított a fenti két területre, azonban – ismét csak jól ismert történeti okokból – a Magyarországról szervezett, szisztematikus gyűjtés a 20. század viszonyosságai közepette úgyszólván lehetetlennek bizonyult. Erre csak „belülről”, esetünkben erdélyi kutatóként lehetett a siker reményében vállalkozni.

A témaválasztás és a tartalomjegyzék alapján egy előre megtervezett, majd következetesen végrehajtott kutatási program képe derenghet fel az olvasó előtt, olyan tudományos tervé, mely a helyszíni gyűjtésen túlmenően már a kezdet kezdetén tágabb érvényű kérdéseket is felvetett: melyek voltak a vizsgált térség legkiemelkedőbb, jelentős ipari hagyománnyal rendelkező középkori városai, miként alakult ezek érckereskedelme és termékeik műhelykörzete, kik és milyen tudással a tarsolyukban állították elő a nagy hozzáértést és tapasztalatot igénylő terjedelmes öntvényeket, milyen általános történeti, művészettörténeti és liturgikus tanulságot hordoznak az egyes emlékeken fennmaradt feliratok, formai részletek és fi-

gurális díszek? Az önként kínálkozó, lényegében középkori európai kapcsolatainkat feszegető kérdéseket még sokáig sorolhatnók, de ez alkalommal nem szaporítjuk őket tovább. Nem tesszük, mert a szerző a témával – jóllehet jelentőségét kezdettől fogva felmérte – véletlenül találkozott, és módszeres gyűjtésre is csak szerencsés körülmények összejátszása folytán, nagy családi segítséggel vállalkozhatott, magára a kérdésfelvető, elemző feldolgozásra pedig másfél évtizeddel a gyűjtőmunka nagyjának lezárása után, sok előtanulmány után kerülhetett sor.

E sorok írója frissen végzett régészként 1979 januárjában foglalta el muzeológusi állását a székelykeresztúri múzeumban; eredeti célkitűzése a középkori székelyek és a Székelyföld régészeti kutatása, továbbá egy kisebb területi egység, a hajdani Keresztúrszék régészeti topográfiájának elkészítése volt. E munka kezdetén, szinte első lépésként került sor a középkori eredetű, építéstörténeti talányok sorát felvető székelykeresztúri római katolikus templom részletes bejárására, amiből természetesen a torony és a régi harang megtekintése sem maradhatott ki. A harang – ma már tudjuk, gyűjtésünk egyik legszebb darabja – vállán öt gyönyörű, ötvösműví relief sorakozott, Keresztrefeszítéssel, író evangélistákkal, továbbá két trónoló király alakjával. Az igazi meglepetés nem a medaillonok különleges szépsége volt, hanem az, hogy ezek a jellegzetes díszítmények megismétlődtek a környék több bronzemlékén, így az első világháború során elpusztult küsmödi és tarcsafalvi, valamint a ma is meglévő vágási harangon, nem utolsósorban pedig felbukkantak az 1440-ben öntött segesvári keresztelődencén, bizonyos Jakab (Jacobus) harangöntő munkáján. Jóllehet bizonyítani akkor még nem tudtuk, elég valószínűnek tűnt, hogy nemcsak a segesvári Klosterkirche keresztelődencéje, de a fenti, keresztúrszéki harangok is a közeli Segesvárról származnak.

A régészeti topográfiai gyűjtés során megismert harangok figyelmünket más irányba is fordították. A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött szentábrahामी harang igen közeli párját Dávid László segesvári lelkész útmutatása nyomán a középkori Küküllő megyében fekvő Kóródszentmártonban sikerült megtalálni, míg az 1512-ben öntött, elpusztult rugonfalvi harangon (feliratát Orbán Balázs rajza örökítette meg) vagy a ma is meglévő nagymedesérin (1496) olyan motívumok

tűntek fel, amelyeket egy régészeti kirándulás alkalmával a nagyszebeni keresztelőkúton (1438) láthattunk viszont. Ez utóbbi mesterét, *magister Leonardust* a régi szász kutatás egyértelműen helyi öntőnek tudta. Mindezek után nem lehetett kétséges, hogy összefüggő emlékcsoportokra, dél-erdélyi városokban készült, de távolabbi vidékekre is eljutott középkori harangokra bukkantunk. Ez a felismerés, a régi erdélyi vármegyék, a szász és székely székek találkozási pontján fekvő Keresztúrról szemlélve, a problémát eleve tágabb összefüggésbe helyezte. Szó sem lehetett ezek után arról, hogy „székely harang”-ként vizsgáljuk a Székelyföldön fennmaradt régi emlékeket, de – már csak elterjedési területük miatt is – arról sem, hogy pusztán erdélyi német ipartörténeti adalékot lássunk bennük. A továbblépés azonban nagyobb volumenű gyűjtést és tájékozódást igényelt.

Ismerve egy vidéken élő, magyar nemzetiségű muzeológus kutatási lehetőségeit az 1980-as évek Romániájában, a történet itt akár véget is érhetett volna. Művészettörténész édesanyámnak, B. Nagy Margitnak köszönhetem, hogy nem így történt.

A kolozsvári Történeti Intézet művészettörténeti kutatócsoportja ebben az időben döntött úgy, hogy a már korábban megkezdett, először csak Kolozs és Maros megyére szorítkozó műemléki topográfiai gyűjtőmunkáját kiterjeszti Erdély távolabbi területeire is. 1980-tól Szeben megyére került sor, ennek keretében édesanyámra számos szászöldi templom és felszerelésének leírása hárult. Ezekre az útjaira – középiskolásként, majd régészhallgatóként is – hagyományosan elkísértem, megtanultam mellette fényképezni, ha kellett, másztam, mértem és segítettem a részletek tisztázásában. Most is így történt, és megdöbbenve láthattuk, miként tűnnek szemünk elé sorra a Keresztúr környéki harangok szebbnél szebb analógiái, más, addig még nem látott harangok társaságában. Ez volt az a pillanat, amikor dönteni kellett: szorítkozzunk csupán a keresztúri párhuzamok gyűjtésére, vagy pedig, akadémiai hivatalos papír fedezetében, indítsunk átfogó gyűjtést Erdély valamennyi elérhető középkori harangjának felderítése érdekében? Mivel a téma hordereje már akkor nyilvánvaló volt, úgyszólván habozás nélkül döntöttünk az utóbbi lehetőség mellett, megtoldva azzal, hogy vizsgálódásainkat az azonos műhelyekben készült bronz keresztelődencékre is ki kell terjesztenünk.

A Nagy-Küküllő völgyéből, Székelykeresztúr, Segesvár és Medgyes környékéről kiinduló, majd megyéről megyére haladva a mai államhatártól a Kárpátokig terjedő teljes területet átkutató gyűjtőmunkánk során nemcsak arra döbbenhettünk rá, hogy gyűjtésünk a vártnál is gazdagabb eredménnyel járt, de arra is, hogy a vizsgált bronzemlékek meglepő természetességgel rendeződtek kisebb, korok, városok és mesterek szerint tagolódó csoportokba. További meglepetés már a feldolgozás folyamán ért bennünket, amikor kiderült, hogy a feltérképezett emléktárgyak műhelyeit és mestereit több esetben is sikeresen kapcsolatba lehetett hozni a középkori városi számadáskönyvek és adójegyzékek megfelelő adataival.

Volt még egy szempont, ami, menet közben egyre erősödve, a teljes gyűjtésre sarkallt bennünket. Akkor még – az 1980-as évek elején – a Szász-föld sok szempontból régi képét mutatta. Falvainban szép számmal éltek erdélyi németek, csaknem minden templomnak volt papja, a gazdag könyvtárral ellátott evangélikus lelkészi irodák, a jól felszerelt, tágas parókiák láttán a kívülálló nem is sejtette azt, amiről egyébként az érintettek is csak suttogva beszéltek: úgyszólván mindenki beadta már útlevélkérélmét végleges kitelepedés céljából, és nyolcszáz év után a tömeges visszatelepülés Németországba már csak a *Kopfgeld* befizetésén, valamint a román hatóságok praktikáin múlt. Az azóta német szempontból pusztasággá vált vidéken látszólagos nyugalom honolt, a paplakokat gondos kezek ápolta virágoskertek övezték, a lelkészek hittanórát tartottak, szívesen megmutatták műemlékeiket, miközben utasítást adtak a kurátoroknak az épületen felmerült apró hibák kijavítására. Számunkra azonban világossá vált, hogy sietnünk kell, és fájdalommal hagytuk sorsukra a csendes pusztulás és szétszóródás felé haladó egyéb emlékeket (textileket, bútorokat, faszobrokat és oltárokat, óntárgyakat és ötvösműveket), amelyek szintén összegyűjtésre és feldolgozásra vártak. Megmaradt részük ma is arra vár... Mindez előrevetítette számos magyar szórványközösség várható sorsát is, ezért az itt fellelhető középkori harangok összegyűjtését különösen fontosnak tartottuk. Sietségünket menet közben igazolta, hogy e pusztuló falvakban több esetben is nehéz feladatnak bizonyult a maroknyinál is kevesebb magyar, valamint a templomkulcs meglelése, de találtunk nemegyszer magára hagyott, reménytelenül bezárt-beszegzett istenházát is.

Gyorsan kellett határozni egy fontos gyakorlati kérdésben is: mit és hogyan dokumentáljunk egy-egy középkori harangon? Mivel a kutatásaink kezdetén rendelkezésünkre álló minimális szakirodalom a maga említésszerű leírásaival erre nem nagyon nyújtott támpontot, magunknak kellett a leírás módját kidolgoznunk, majd következetesen alkalmaznunk. Mindezt lehetőség szerint fényképpel, a feliratok satírozott rajzával és a díszítmények meg az érdekes technikai részletek gyurmalyomatával egészítettük ki; ez utóbbiakról a keresztúri múzeumban gipszöntvény készült. Kezdetben – egy beosztásos, derékszögű mérőeszköz segítségével – a harangok 1:10 léptékű pontos felmérésére is kísérletet tettünk, ezt azonban, fokozott időigényessége miatt, utóbb fel kellett adnunk. A részletesebb mérést így három adat helyettesíti: az alsó átmérő, a vállnál mért felső átmérő és a harangtetőig mért magasság; ezek a harang belső arányait is érzékeltetik. A hangtani vizsgálatot, a szükséges szakértelem és felszerelés hiányában, nem tekintettük feladatunknak.

Külön kell szólnunk gyűjtésünk forrásbázisáról. Az kezdettől fogva képtelenségnek tűnt, hogy a kutatásra kijelölt, országnyi terület valamennyi településének összes templomtornyát megmásszuk. Ezért csak oda mentünk el, ahol valamilyen nyom (szakirodalmi/helytörténeti közlés, egyházi nyilvántartás feljegyzése, a topográfiai gyűjtőmunka során felmerült adat) középkori harangot sejtetett. A helyszíni kutatás alapját képező irodalmi és levéltári gyűjtést, továbbá az egyházi leltárak átnézését édesanyám végezte, aki saját régebbi gyűjtéséből is kikereste a számba jöhető harangadatokat. Majd mindennek nyomán a terepmunka következett, amelynek zöme – elég feszített tempóban, gépkocsival – 1981 és 1984 között esett. A gyűjtési időpont látszólag mellékes kérdése esetünkben azért nagyon fontos, mert az elmúlt években számos itteni falu és szórványgyülekezet elsorvadása, különösképpen pedig az erdélyi szászok tömeges kivándorlása nyomán számolni kell az elnéptelenedő templomok felszerelésének fokozatos széthordásával. E szomorú folyamat során hívek nélkül maradt harangok kerülhetnek más helységbe vagy más felekezethez, esetleg épenséggel magánkézbe. Példaként említjük az 1983-ban még Kiskapuson dokumentált, az ottani evangélikus templom tornyában függő 13–14. századi, utóbb elhasadt harangot, amelyet 1998-ban már egy nagyváradi haranggyűjteményben

láttunk viszont, ahová az 1990-es években, egy új harang megöntése fejében került. Nem kevésbé veszélyeztetettek a keresztelőkutak, amelyek sajnos felkeltették a nemzetközi műkincscsempészet figyelmét is. A segesdi kutat 1994-ben lopták el, és csak 1999-ben sikerült a bűnüldöző szerveknek a nyomára bukkanni, szinte napra pontosan akkor, amikor az alcinai keresztelőmedencének kelt – reméljük, nem örökre – lába. Hasonló bűncselekmények felgöngyöltése után került egy-egy középkori harang Magaréból és Volkányból a nagyszebeni evangélikus püspökség gyűjteményébe. Ugyanide jutott 1994 után a hégeni és a szászdályai keresztelőmedence is, az előbbit ma a szebeni Johanniskirchében használják. Ilyen, mondjuk, történeti előzmények nyomán lényegesnek tartottuk az egyes leírások után jelezni, hogy az adatfelvétel, rajz és fénykép mely évből is származik.

Sokszor és sokat beszélgettünk arról, hogy a fennmaradt emlékanyagunk vajon mekkora részét lehet megtalálni úgy, hogy nem keresünk fel minden egyes templomot, hanem csupán a leltárakra és a különféle korábbi gyűjtésekre támaszkodunk. Kezdetben egyszerű becsléssel 80%-osra értékeltük munkánkat, a rendszeres topográfiai gyűjtőmunka ugyanis azt mutatta, hogy a fenti forrásokban nem szereplő helyeken csak igen ritkán sikerült említetlenül maradt középkori harangra bukkannunk. Utóbb, miután az első világháború idején rekvirált, illetve felmentésre javasolt harangok listáit és további levéltári forrásokat is hasznosíthattunk, találati arányunkat valamivel jobbnak is láttuk. Kétségtelennek tűnik azonban, hogy gyűjtésünk nem tárt fel minden, Erdélyben lappangó középkori harangot, bár meggyőződésünk, hogy a fellelhető típusok döntő többségét megtaláltuk. A 17–19. század folyamán elpusztult emlékek sora ellenben sokkal hosszabb lenne, ha a levéltárak feldolgozatlan adatait is figyelembe tudtuk volna venni.

1992 őszén, már az MTA Régészeti Intézete munkatársaként teríthettem a rajzoló asztalára az első satírozott harangfeliratot; a pauszra történő átrajzolás – kisebb szünetekkel, több grafikus kezén – csaknem a kézirat nyomdába adásáig tartott. A harangkatalógusok többségéhez képest feltűnően sok feliratrajz a szerző teljességre törekvését tükrözi, egyrészt annak érdekében, hogy valamennyi megközelíthető feliratot megörökítsen az

utókor számára, másrészt a további összehasonlítás és elemzés érdekében.

A 90-es évek elejétől kezdett formálódni az adattár, vele párhuzamosan kiegészítő irodalmi és levéltári gyűjtés zajlott, majd – 1997–1998 során – ellenőrző, hiánypótló erdélyi utakra került sor. Ekkor készült el a keresztelőkutak részletes leírása, a rajzi felmérés, az aprólékos fényképezés, számos részletvizsgálat és pótlólagos adatgyűjtés mellett. Néhány, utóbb felbukkant irodalmi adat helyszíni ellenőrzésére sajnos már nem jutott idő.

A feldolgozó rész fejezetei meglehetősen lassan, 1996-tól 2000/2001 teléig készültek. Megírásuk nem kizárólag a szerző érdeme. Nagy hálával tartozom édesanyámnak, akivel együtt jártuk Erdély úttalan útjait, és aki éveken át hatalmas segítséget nyújtott számtalan részlet leírásában és a kézirat formába öntésében, továbbá édesapámnak, aki fontos egyház- és helytörténeti részleteket, valamint nehezen hozzáférhető bibliográfiai adatokat jegyzett fel könyvtári munkája során. A szülői örökségen túlmenően sok köszönettel tartozom Lovag Zsuzsa főigazgatónak, akivel együtt láthattuk használat közben a segesvári keresztelőkutat, Marosi Ernő akadémikusnak, Patay Pál harangkutatónak, Fülöp Lajos egykori keresztúri igazgatónak, aki a legsötétebb években is támogatta munkámat, és Bálint Csanád mostani igazgatónak, aki a végjátszmát segítette. A külföldi kutatók közül Konrad Bund, Hans Drescher, Claus Peter és Jörg Poettgen megjegyzéseit hasznosítottam; hazai kollégáim közül Lővei Pál, Holl Imre, Takács Imre és Verő Mária nevét említem, valamint Szentesi Editet, aki – kevéssel a harangkatalógus lezárása előtt – felhívta figyelmemet az OMvH archív harangfotóira. Köszönet illeti Bardoly István osztályvezetőt és az OMvH könyvtára és fotótára munkatársait, akik szívesen segítettek ottani munkámat, továbbá Dávid László segesvári lelkészt és Sipos Gábort, az erdélyi református egyházkerület kolozsvári levéltárosát. Itt emlékezem meg köszönettel mindazokról, akik a 80-as évek erdélyi nyomorában benzinjegyekkel járultak hozzá a gyűjtőmunka sikeréhez, valamint a különböző felekezeti erdélyi lelkészek, kurátorok és harangozók hosszú soráról, akik kulccsal, létrával és több óras türelmes várakozással segítettek az esetenként körülményes adatfelvételt. Liturgikus, történeti és paleográfiai kérdésekben Sarbak Gábor és Török József baráti tanácsaira támasz-

kodhattam. Az észre nem vett hibákért és tévedésekért természetesen magam vagyok a felelős.

A harangrajzok elkészítéséért az MTA Régészeti Intézete volt és jelenlegi grafikusainak, Árkay Lúciának, Dévai Nándornénak, valamint a legtöbbet rajzoló Ósi Sándornak tartozom baráti köszönettel. Fényképfelvételeimet az 1980-as évek végéig Kolozsvárt nagyította a mesteri labormunkát végző Horváth József, utóbb, Budapesten a felvételeket Kádas Tibor dolgozta ki. A keresztelőkutak felmérésében Demeter István szobrász-restaurátor működött közre, a végleges rajzok Ósi Sándor kezét dicsérik.

A közös munkánk nyomán most feltáruló emlékműanyag az európai bronzművesség jól körülhatárolható, sajátos színfoltja. A dél-erdélyi harangok száma e tágabb, európai összehasonlításban is figyelemre méltó, korántsem általános ugyanis, hogy egy viszonylag kis területen – a háborúk és a tudatlanság pusztítása ellenére – ilyen sok harang maradjon fenn. És ekkor még nem is beszéltünk a számtalan késő középkori harangütőről, fa járomról, vasalásról és a harangszékek gerendaácsolatáról.

E régi emlékek Erdély népei múltjának fontos forrásai, melyeknek számbavételét halk, de nyomatékos figyelmeztetésnek is szánjuk, hiszen gyűjtésünk során találkozhattunk a villamos harangozás érdekében megcsonkított középkori harangkoronával, helytelen felfüggesztéssel és az elhasadt régi harangok minden dokumentáció nélküli újraöntésével vagy dilettáns hegesztésével. A ránk maradt értékek jobb megbecsüléséhez talán az alábbiak is hozzájárulnak.

Berethalom, evangélikus templom, középkori sekrestyecsengő felfüggesztése

A bevezető tanulmány harang- és keresztelőkút- említései után zárójelben található számok a harang- és keresztelőmedence-katalógus vonatkozó tételszámára, a díszítőmotívumok után olvasható hasonló számok a motívumkatalógus megfelelő számú leírására utalnak. Az egyes feliratok átrajzolásának és átírásának módját az Adattár bevezetőjében ismertetem. Ugyanitt található a leírásoknál elkerülhetetlenül ismétlődő részleteknek és méreteknek a rövidítésjegyzéke is.

A kézirat elkészítése során több OTKA-pályázat, továbbá a düsseldorfi Gerda Henkel Stiftung jelentős anyagi hozzájárulása segítette munkámat. Kiadására a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának Nemzeti Örökség Programja keretében, a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával kerülhetett sor.

A KUTATÁS HATÁRAI

A KUTATÁS TERÜLETI KITERJEDÉSE / Könyvünk anyaga – mint címéből is kitűnik – főként az erdélyi városok öntőműhelyeit és harangállományát foglalja magába. Két szempont azonban már a kutatás legelején arra ösztönzött, hogy túllépjük a történeti Erdély határait.

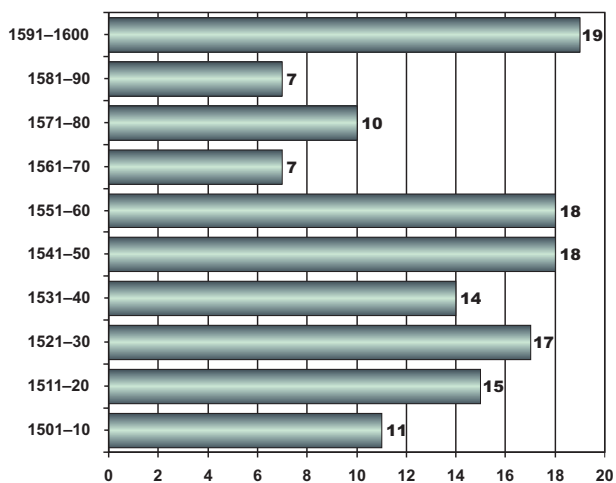
Az adatgyűjtés kezdetén nem tudhattuk, vajon a Partium, továbbá Arad és Bihar megye, mindezekelőtt Várad műhelyeiből jutott-e harang Nyugat-Erdélybe, és fordítva, kerültek-e erdélyi öntvények az Alföld keleti peremére. E lényeges kérdés megválaszolása mindenképpen indokoltá tette a mai Szatmár, Bihar, Arad és Temes megye hozzákapcsolását a kutatandó területhez, amit egy további, gyakorlati szempont is támogatott. A nyolcvanas évek elejére, Patay Pál több fontos rész munkája után, karnyújtásnyi közelségbe került a mai Magyarország harangállományának monografikus feldolgozása. Románia nyugati határvidékén azonban – különösen azokban a feszült években – magyarországi kutatóknak lehetetlen volt gyűjteni, így erre erdélyi régésznek kellett vállalkoznia, ha nem akarta, hogy az itteni gyűjtést a mai magyarországitól megyényi kutatatlan sáv válassza el.

Mindezen megfontolások után adatgyűjtésünket a középkori Magyarországnak a jelenlegi államhatártól keletre eső egész területére kiterjesztettük.

A KUTATÁS IDŐHATÁRAI / Már az anyaggyűjtés korai szakaszában kiderült, hogy a középkori emlékanyagon túlmenően a kora újkori, valamint az abból szervesen kinövő újkori harangöntés történetjének áttekintése – és ezt megelőzően további sok száz templomtorony megmászása – meghaladja a szerző teherbírását. Nyilvánvalónak tűnt, hogy a középkor-centrikus gyűjtés felső időhatárát valahol a 16. század dereka táján kell meghúzni, azonban ennek pontosabb idejét az emlékanyag részletesebb megismerése előtt kockázatos lett volna rögzíteni. Az önálló Erdély viharos 16. századi köztörténete több, korszakhatárnak is alkalmas fordulópontot kínál, a gyűjtés kezdetén egyenesen csábítónak tűnt az 1541-es esztendő,

Buda elestének és a középkori magyar királyság három részre szakadásának éve mint felső időhatár. Ezzel az évvel zárul Balogh Jolánnak az erdélyi reneszánsz korai szakaszát bemutató monumentális munkája,¹ és igen közel esik hozzá a harangokon megfigyelhető gótikus minuszcula/reneszánsz antikva betűváltás időszaka is. Mivel azonban úgy éreztük, hogy esetünkben a bronzöntés belső periódusai nagyobb súllyal esnek latba a köztörténet határköveinél, a döntést a helyszíni kutatások lezárása, illetőleg a harangkatalógus megírása utáni időre halasztottuk, az irodalmi gyűjtést pedig a biztonság kedvéért kiterjesztettük a teljes 16. századra. A felső korszakhatár végleges kijelölésekor az irodalmi gyűjtés cédulái mellett a 16. század második feléből származó számos harang helyszíni tanulmányozása segített bennünket.

Ha évtizedes bontásban ábrázoljuk a 16. század évszámmal ellátott harangjait, feltűnik, hogy az 1550-es évek végéig a magyar országszakadás zűrzavaros esztendei még nem hoztak jelentős számbeli apadást:

A század első évtizedeinek harangtermése nyilván még emelkedne is, ha képesek lennénk a 16. század elejére, első felére keltezhető, de sajnos közelebbről nem datált darabok pontosabb korhoz

¹ Balogh 1943.

kötésére. A következő évtizedek negatív jelenségeinek, így az európai rıztermelés 1512-től kibontakozó általános válságának² vagy Szapolyai János és Ferdinánd 1528–1536 közötti háborúskodásának közvetlen hatását az erdélyi bronzöntésre táblázatunk nem tükrözi, jóllehet ez utóbbi esemény a Habsburg-párti erdélyi szász városokat érzékenyen érintette. Az 1540–1550-es években feltűnően sok harangot öntöttek Erdélyben, s e látványos felfutásból aligha lehetne következtetni a korszak politikai eseményeire. Nem kerülhetik azonban el figyelmünket az ekkor feltűnő, komor *Da pacem Domine in diebus nostris* feliratok, melyek, nyilvánvaló liturgikus eredetükön túlmenően, valószínűleg aktuális mondanivalót is hordoztak.

Az igazi nagy törést az 1559-et követő esztendők hozták. A változás jellege kettős: egyrészt feltűnően alacsony az 1560-as években öntött harangok száma (ez az évtized a 16. századi harangöntés mélypontja), másrészt ekkor már alig követhető nyomon azon műhelyek tevékenysége, ahol az 1560-at megelőző időszak harangjainak jelentős részét előállították. Nem találkozunk többet az előző évtizedekben még gyakran használt, esetenként egyértelműen reformáció előtti díszítményekkel sem, ellenkezőleg, az 1560-as évek harangfeliratai, mesternév-monogramjai az ekkor öntött darabokat már világosan a következő évek, évtizedek emléktárához kapcsolják.

Az előzmények ismeretében jó okkal feltételezhető, hogy az 1560-as évek hullámvölgye nem magyarázható egyszerűen az országos politika eseménytörténetével (Izabella 1556-os visszatérésére Ferdinánd háborúval válaszolt, s e hadakozás megszokásokkal az 1570-es évek derekáig tartott). Gyanítható, hogy legalább ekkora meghatározó erejű tényező volt az önállósuló Erdély gazdasági elszigetelődése, valamint a szász városok gazdaságának megtorpanása a 16. század derekán. Ehhez járulhatott az is, hogy a távolsági nyersanyagszállítást jelentősen gátolták a korábbi magyar országhatáron belül kialakult új határok és velejáróik, az új vámviszonyok, miközben Erdély korábban nem jelentéktelen színesfémtermelése is visszaesett. A helyzet általános romlását jól ér-

zékelteti, hogy a Fuggerek erdélyi érdekeltségeik feladása után, 1546-ban visszaléptek a felvidéki rézbányák bérletétől is.³

Az erdélyi harangöntés 16. századi történetében beálló nagy változás igazi, közvetlen okát, az eddig elmondottak messzemenő figyelembevételével, mégis a reformáció hullámverésében látjuk.

Köztudott, hogy a lutheri hitújítás hírhözóinak korai tevékenységét csak évtizedes késéssel követte az erdélyi egyház felekezeti átszerveződése. Szapolyai Jánosnak, majd Fráter Györgynek a katolicizmust támogató törekvései ellenére az 1540-es években sor került a szász evangélikus felekezet és egyház jelképes alapkövetelére. Brassóban 1542 októberében mondtak utoljára katolikus misét,⁴ 1544-től már Honterus a legnagyobb erdélyi szász város lelkipásztora. 1545-ben a szászok nagyszabeni gyűlése határozatot hozott a lutheri tanok egységes elfogadásáról, 1553-ban pedig a szász papság egyetemes zsinata saját superintendenszt választott.⁵ Nem meglepő, hogy a mélyreható egyházi változások az egyházi felszerelést előállító harangöntők tevékenységének egészét éppúgy befolyásolták, mint az alkalmazott feliratokat és vallásos jellegű díszítményeket. A Szászföldön kívüli megrendelők körét lényegesen szűkíthette, hogy Erdély és a Tiszántúl magyar lakossága körében az 1550-es évek végétől már a reformáció helvét ága vert gyökeret.⁶ A hitviták és templomfoglalások zaklatott korszakában, az általános gazdasági romlás közepette érthetően háttérbe szorult a templomi felszerelés gyarapításának gyakorlata. E téren némi javulásra, haranggyűjtésünk adatsora alapján, csak az 1570–1580-as évektől került sor, ám igazi fellendülést csak az 1590-es évtized hozott, amikor az új harangok száma már minden korábbi időszakét meghaladta.

Érdemes megjegyezni, hogy a reformáció hatása hasonló volt Németföldön is. Karl Walternek az első világháború előtti Németország harangállományát leíró művéből⁷ kitűnik, hogy az újonnan öntött harangok száma ott az 1520-as években csökkent radikálisan, s a tartósan alacsony szám csak az 1580-as évektől kezdett el emelkedni. A

² Kubinyi 1973. 240.

³ ET I. 456–458.

⁴ A hitújítás időpontját úgyszólván napra pontosan tudjuk, miután a város 1542. november 2-án fizetett 12 oszporát *pro convocazione provinciae causa evangelii pure praedicandi*, Rechnungen Kronstadt III. 178.

⁵ Teutsch I. 189–271; Reinerth 1956. 23–51; Roth I–II. passim; ET I. 461.

⁶ Zoványi 1921. 378–444; ET I. 472–473.

⁷ Walter 1913.

középső Rajna-vidék 14–16. századi harangjainak áttekintése során hasonló eredményre jutott a közelmúltban Jörg Poettgen is. Ez utóbbi területen az 1580-as évek harangtermése a 14. század végi szintet is alulmúlta.⁸

Gyűjtésünk felső időhatárát tehát az elmondot-

tak nyomán 1560-nál húztuk meg. Szimbolikusnak is tekinthető, hogy 1559-ből származik a dél-erdélyi Sigismund Stundenmacher mester utolsó szignált harangja (Zsidve, I. 382), az 1560-as évet pedig már csak a Kolozs megyei Kidében fennmaradt lengyel harang képviseli (I. 156).

⁸ Poettgen 1997. 36.

A KÖZÉPKORI KERESZTELŐMEDENCE- ÉS HARANGÁLLOMÁNY UTÓÉLETE. KUTATÁSTÖRTÉNET

A harangok egyház- és helytörténeti forrásértékét már a korai újkorban felismerték. Kevés olyan egyházi felszerelési tárgyunk van ugyanis, amelynek élettartama a harangokéhoz fogható lenne, ráadásul a felszentelt, megáldott harang lényegesen több volt egyszerű kultikus kelléknél. A szó szoros értelmében jel volt (korai latin neve, a *signum* is erre utal), hangja naponta hirdette, hirdeti – nemritkán több mint félezer év óta – egy-egy templom és emberi közösség létét és hitét, nehezen kibetűzhető felirata és évszáma pedig olyan régi időre utal, amelyet már sem az esetleg azóta átépített, felekezetet, netán népességet váltott templom, sem pedig a hívek véges emlékezete nem képes felidézni. A századok folyamán szokások és babonás képzetek tapadtak hozzájuk, gyűjtésünk során több helyütt magunk is tapasztalhattuk, hogy a nép – nem utolsósorban a görögkeleti románság – ma is hisz a régi harangok csodatévő, vihart és jégesőt elhárító erejében.

A harangok fennmaradását mindenkor bizonytalanná tette, hogy bronzanyaguk tetemes anyagi értéket hordozott, ami különösen háborús időben jelentett komoly fenyegetettséget. Magyarország középkori harangállományának első, felmérhetetlen mértékű károsodását a török hódítás okozta. A pálos szerzetes Gyöngyösi Gergely (1472–legkésőbb 1532) elbeszélése szerint 1526-ban a Buda környékén garázdálkodó törökök módszeresen pusztították, illetve begyűjtötték a templomok és monostorok harangjait.⁹

Erdélyben, ismereteink szerint, háborús okokból először a 16. század első felében kerültek veszélybe a harangok; Szapolyai János 1538-ban parancsot adott a barcasági harangok összegyűjtésére, nyilván ágyúöntés céljából, a tavasz óta esedékes török betörés elhárítására.¹⁰ Később, az ún. tizenöt éves háború (1593–1606) idejére már bevett szokássá vált a harangok elhurcolása; visszaadásukról utóbb az 1614-es medgyesi és az 1615. évi gyulafehérvári országgyűlés rendelkezett.¹¹ Hasonló szellemben intézkedett az „eltévesztett vagy idegenedett harangok állapotjáról” az 1653-ban kiadott erdélyi törvénygyűjtemény, az *Approbatæ Constitutiones* is.¹²

Erdélyi települések és templomok, velük együtt harangok hosszú sorának pusztulását hozták az 1657-et követő szomorú esztendő. II. Rákóczi György katasztrofális kimenetelű lengyel hadjáratát 1658-ban a nagyvezír parancsára Erdélybe nyomuló tatárok inváziója követte. A legfájdalmasabb veszteség Gyulafehérvár felégetése, székesegyházának és nyolc középkori harangjának elpusztítása volt.¹³ Nagyvárad 1660. augusztus 27-én jutott Ali pasa kezére. A várba bevonuló török sereg zsákmányául estek a 14. századi bronz királysobrok mellett – többek között – a váradi harangok is, melyeknek összetört darabjaiból a tö-

resen pusztították, illetve begyűjtötték a templomok és monostorok harangjait.⁹

⁹ *Omnes campanas de ecclesiis et monasteriis deposuerunt et in Danubium submerserunt, aliquas etiam asportaverunt*, Gyöngyösi 1988. 177.

¹⁰ 1538. szeptember 16.: *eodem die dedi bibales fabris lignariis, qui campanam ad s. Bartholomaeum desumpserunt asp. 30*; szeptember 18.: *Nicolao Chyzzar ad Herman, Prasmar, Zenthpether, Botfalwa, Földwar, Weremart, Monyoros et Hewltwyn misso, ut ad mandatum regiae maiestatis campanas desumant seu deponant [...] asp. 12, [...] genero ipsius Thyma ad Wjdembach, Nayerstatt, Rosnyo, Wolkan et Czaydinum misso eadem de causa, expensae asp. 8*; szeptember 20.: *[...] pro convocacione provinciae, ut campanas de turribus et campanilibus deponerent secundum mandatum regiae maiestatis asp. 12*, Rechnungen Kronstadt II. 578.

¹¹ 1614: *Mivelhogy az mostani romlásban az harangokat sok helyekről elvitték, méltónak ítéltük, hogy azokat vagy székelységen vagy százságon vagy egyéb helyeken megtalálhatják, megadassanak; az [kik] pedig pénzen váltották volna meg, azoknak pénzek megadassék, megbizonyítván, mint vötte meg; ha kik pedig nem akarnák, sine contentatione tartozzanak az után megadni*, EOE VI. 419; 1615: *Noba ennek előtte is ez elmult disturbiumokban az elveszett harangok megadása felől végeztük vala, hogy az bol megtalálhatnak, megadassanak, végeztük, hogy ebben az elébbi articulus observáltassék*, EOE VII. 256.

¹² *Approb. Const. III. 24*; Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen: *1540–1848. évi erdélyi törvények*. Bp 1900. 98.

¹³ *...minekutána mindent feldúltak, prédáltak volna, a tornyokból minden harangokat, az Isten népének s keresztyénségnek nagyon való jádzására s csúfoltatására rettenetesen megvonván, annakutána mind a két torony alá [...] a csúnya kegyetlen pusztító nép az egyházbeli székeket behordván s tüzet vetvén alája, minden egyházakat, tornyokat, azokban levő együtt majd ballatlan szép harangokkal, órákkal [...] porrá és hamuvá tevék*, Szalárdi 1980. 438–439; *Immár a töményteni pogányság mind a várban s mind a városban benne lévén [...] tüzet vetének, és azokkal együtt tornyokat (melyekben gyönyörűség szavú szép öreg 8 harangok valának), szép collegiumot, scholát és ama megbecsülhetetlen pénzt érő drágalátos nagy bibliotékát mind porrá, hamuvá tevék [...]*, Enyedi István II. Rákóczi György veszedelméről, 1657–1660. In: Mikó 1858. 272.

rök utóbb ágyút öntött.¹⁴ 1661-ben Ali pasa, 1662-ben Kucsuk Mehmed jenei bég hadjárata söpört végig Erdélyen. A szájhagyomány szerint ekkor veszett el a magyarberkeszi református egyház harangja¹⁵ és ugyanekkor vett 30 forintért egy kis harangot a székelymosoni gyülekezet.¹⁶

A brassói nagytemplom öt középkori harangja békeidőben, az 1689-es nagy tűzvészben semmisült meg,¹⁷ Nagyenyed „három szép harangja” 1704-ben pusztult el, amikor a várost Tige császári ezredes csapatai felgyújtották. A tűzben megolvadt harangok ércdarabjaiból még ugyanazon évben egy kis harangot öntöttek.¹⁸

Az elmondottak tanulsága, hogy Erdélyben a középkori harangállomány a 18. századra már súlyos veszteségeket szenvedett, a török hódoltság alá jutott megyékben pedig úgyszólván megsemmisült. A fennmaradt darabokra mint becses, de olvashatatlan feliratú régiségekre már nemcsak az egyházi leltárak készítői, hanem a 18. század végének tudósai is felfigyeltek, nem utolsósorban a Magyar Nyelv-mívelő Társaság tudósítása nyomán.¹⁹ A korai közleményekre hagyatkozva egyik-másik harangon (pl. a jegenein vagy a marosvásárhelyin) még sokáig Arpád-kori feliratot vagy éppen a székely rovásírás szerencsésen fennmaradt ősi emlékét vélték felismerni a kutató utódok.²⁰

Kőváry Lászlótól tudjuk, hogy az erdélyi evangélikus egyház 1847-ben körlevelet bocsátott ki, melyben az egyházközségektől bekérte a régi harangok feliratát.²¹ Valószínűleg ezzel a gyűjtéssel függ össze, hogy a cikmántori – azóta elpusztult – harang feliratáról éppen ebben az évben készült gondos ceruzarajz, mely utóbb a helyi evangélikus

parókiáról Thaly Kálmán közvetítésével Rómer Flóris gyűjteményébe jutott (l. alább).

A 18. század elejétől az 1848-as forradalomig nem érte háborús pusztítás az erdélyi harangállományt. Ekkor is csak Erdély bizonyos részein gyűjtöttek be harangokat ágyúöntésre. A legnagyobb áldozatot a Székelyföld, mindenekelőtt Háromszék hozta, ahol számos harangot ajánlottak fel a Gábor Áron irányításával működő kézdívasárhelyi és sepsiszentgyörgyi ágyúöntőde számára. Az itt előállított ágyúk – mintegy 70, kisebb kaliberű löveg – nemcsak beolvasztott harangokból, hanem öntöttvasból, valamint nagybányai és balánbányai réz felhasználásával készültek²²; mindezt tudva túlzásnak érezzük Orbán Balázs közlését, mely szerint Háromszékről 125, Marosszékről 93, Csíkból 56, Aranyosszékből 25 és Udvarhelyszékből 14 harangot áldoztak fel az önvédelmi harc céljaira.²³ 1848–1849-ben a harangok Kolozsvár környékén is veszélyben forogtak. Ez abból derül ki, hogy a forradalom leverése után egy kolozsvári újságközlemény falvak szerint felsorolta a beolvasztástól megmenekedett, visszaadandó harangokat.²⁴ A forradalom céljaira felajánlott vagy rekvirált harangok számára Brassóban is létesült gyűjtőközpont.²⁵ Az aradi várban egy nyomtatott jegyzék szerint még 1851-ben is 121 rekvirált harang várt tulajdonosai jelentkezésére.²⁶

Az első összefoglaló igényű, a hazai tudomány akkori szintjét messze meghaladó színvonalú harangtanulmány Friedrich Müller, a Lipcsében és Berlinben történelmet, teológiát és filológiát tanult tudós segesvári gimnáziumigazgató, utóbb evangélikus püspök tollából származik. Müller, aki átfogó gyűjtést végzett a Szászföldön és a Szé-

¹⁴ Evlia Cselebi keleties túlzással fogalmazott beszámolója szerint *Ali pasa [...] a fentebb említett szobrokat, csodálatos képeket, nébány ezer harangot és csengettyűt, a különféle mozsárágyúkat, a szépen kidolgozott ágyúkat és más hadiszereket [...] szekerekre rakatta és Pancsován át Belgrádba küldte*, Evlia 1904. 43–44.

¹⁵ Névkönyv 1883. 5.

¹⁶ Benkő 1868. 293.

¹⁷ Seewald 1853. 119.

¹⁸ P. Szathmáry 1868. 141–142.

¹⁹ „A Magyarok idejébéli Régiségek közé tartoznak: [...] Némely régi Harangokon való irások, millyenek a' Sáromberki, Makfalvi, Buzás Boczárdi, és kiváltképpen a' Maros-Vásárhelyi kissebb Harangon való, mellyet még eddig senki sem tudott el-olvasni”, A Magyar Nyelv-mívelő Társaság munkáinak első darabja. Szeben 1796. 139.

²⁰ A jegenei harang irreálisan korai évszámára Bartalis Antal helyi plébános közlése nyomán figyelt fel a tudományos közvélemény (Bartalis 1794. 5); a harang biztosan téves, 1252-es dátuma a következő másfél évszázad irodalmában bizonyosságként szerepelt, Felmer 1803. 33, Müller 1859. 205. és Kőváry 1892. 267. nyomán; a marosvásárhelyi harangot Kőváry László 12–13. századnak és rovásírásos feliratúnak vélté, Kőváry 1892. 267–268.

²¹ Kőváry 1892. 267.

²² Böződi 1969. 147.

²³ Orbán III. 178; közlését elfogadja Kisgyörgy 1995. 294.

²⁴ Kolozsvári Lap, 1849. december 21. (11. sz.); az adatért Jakó Zsigmondnak mondok köszönetet.

²⁵ Stoide 1971. 904.

²⁶ Patay 1977. 46; Patay 2000. 97.

kelyföld Segesvárhoz közel eső részén, kutatásait először a Verein für siebenbürgische Landeskunde 1858. évi szentágotai ülésén ismertette, a következő évben pedig nyomtatásban is közzétette.²⁷ Fél száz oldalas tömör munkája a mai napig alpműnek számít. Azzá teszi körültekintő, alapos gyűjtése mellett kora német irodalmának biztos ismerete is. Saját korszakhatárunkig (tehát 1560-ig) 118 harangot ismertet, köztük számos ma már nem létező darabot, melyekről csak az ő közléséből értesülhettünk.

Müller a legkorábbi erdélyi harangok feltűnését a 11–12. századra tette, és a keresztény magyarokhoz, illetőleg a szász betelepülők korai hullámához kötötte. Feltételezése ma is valószínűnek tűnik. A homályba vesző kezdeteket a Müller által legkorábbinak vélt három haranggal sajnos nem tudjuk megvilágítani. A bronzlemezből kalapált, ír és kontinentális analógiák alapján 12–13. századnak becsült szászkézdi harang ugyanis időközben elpusztult, a Müller-féle sematikus rajz²⁸ pedig önmagában keltezésre alkalmatlan. A jegegyei, állítólag 1252-ből való harangot Müller csak az irodalomból ismerte, és ennek alapján a legkorábbi datált erdélyi haragnak vélte. Bartalis Antal helyi plébános 1794-es leírása²⁹ ismeretében az azóta szintén elpusztult régi harangot (*antiquam campanam Annum MCCLII. Litteris Gothicis referentem, cum Insigni, ruditer licet sculpto Ciuitatis Cibiniensis*) természetesen nem keltezhetjük a 13. századra, hanem, nagy valószínűséggel, 15–16. századi öntvénynek véljük, hibásan leírt évszámmal. Nem jobb a helyzet a többször átöntött, utóbb szintén megsemmisült miklóstelki harang esetében sem, melynek antikva betűs, a 16. századi nagyrapolti és szilágysomlyói harangéval rokonítható feliratát arab számjegyeket is tartalmazó dátum zárja le. Ez utóbbit többféleképpen is értelmezhetjük, a Müller-féle, 1190-es olvasatot azonban teljes bizonyossággal elvethetjük.

A megmaradt, a 14. századtól rohamosan gyarapodó emlékanyagot Müller a *harangfeliratok* nyomán csoportosította: 1) felirat nélküli „korai” darabok, 2) különböző típusú gótikus majuszkulás, ille-

tőleg minuszkulás feliratú harangok, 3) „átmeneti stílusú”, valamint 4) antikva betűs emlékek. Ma már formálisnak tűnő, több téves elemet³⁰ is tartalmazó osztályozásának mindenképpen megvan az az érdeme, hogy a rokon feliratok alapján egymáshoz szorosan kapcsolódó darabokból harangcsoportokat határozott meg, és a feliratok, illetőleg betűtípusok segítségével felismerte több harang és bronz keresztelőmedence összefüggését is. Megállapította, hogy a 15. század közepétől már több erdélyi városban folyt harangöntés, és ezt számos erdélyi mesternévvel is alátámasztotta.

A szász kutatás, valamint annak mozgatóereje, az evangélikus egyház érdeklődése a harangok iránt Müller tanulmánya után sem csökkent. G. D. Teutsch, aki bécsi és berlini tanulmányai eredményeként maga is lelkes régiségbúvár lett, püspökké választása (1867) után lelkészeitől „rövid egyház-régészeti közléseket”, valamint pacskolatokat kért, többek között régi harangokról is.³¹

A 19. század második fele erdélyi magyar helytörténeti kutatásának legjelentősebb alakja kétségkívül Orbán Balázs volt. Ő a Székelyföld bejárása során tanulmányozott tárgyi emlékek, nem utolsósorban régi templomok adataival bővítette a vidék addig csak kevéssé ismert történetét, a középkori harangok felkutatását pedig különösen fontos feladatának tekintette. *A Székelyföld leírása* köteteiben elszórtan közzétett gyűjtésének forrásértéke rendkívül nagy, a harangfeliratokról és díszítményekről ugyanis rendszerint rajzot készített, így számos elpusztult emléket csak az ő tudósítása nyomán ismerünk. Miként a székelykeresztúri és tarcsafalvi harang plakettjeiről készült eredeti ceruzarajzok³² bizonyítják, Orbán Balázs kitűnően rajzolt (vagy rajzoltatott); ezek még a rézmetsző torzítása után is elég részletgazdagok maradtak ahhoz, hogy a rajtuk látható betűtípusokat és plaketteket, elválasztójeleket a ránk maradt párdarabok analóg részleteivel azonosíthassuk.

Orbán a szó eredeti, nemes értelmében vett *amateur*, azaz műkedvelő volt, aki meglepő jártasságot mutatott a középkori feliratok terén, jól olvasta és általában jól is keltezte őket, a betűk és dí-

²⁷ Müller 1859.

²⁸ Uo. V. tábla 4.

²⁹ Bartalis 1794. 5.

³⁰ Legnagyobb, korunkig ható tévedése, hogy a 15. század végétől a 16. század elejéig terjedő időszakot felölelő, „átmeneti írású”, azaz korai humanista kapitálisokkal felíratozott harangcsoportba 14. századi, gótikus majuszkulás darabokat is besorolt. Ez utóbbiak 15–16. századi keltezését utóbb Balogh Jolán is átvette.

³¹ Teutsch 1872. 50–51.

³² Orbán 1971. 87. kép.

A székelykeresztúri harang plakettjei. Ceruzarajzok Orbán Balázs hagyatékából

szítmények jellegzetességei alapján pedig harangcsoportokra figyelt fel. A feliratokban előforduló német nevek és szavak alapján feltételezte, hogy e darabokat a Székelyföldre közel eső szász városokban öntötték.³³ Orbán osztályozása, ami nála kronológiai sorrendet is sugall, hasonlít a Mülléréhez: felirat nélküli, medaillonokkal díszített, valamint feliratos harangokat különböztetett meg. Ami közülük az első, legrégebbnek vélt csoportot illeti, az ide tartozó harangokat következetesen „hosszúkás, vékony”, „keskeny, hosszúkás”, „hosszú, idomtalan” alakúaknak írta le, és egyiküket (Nyárádszentanna) rajzban is bemutatta.³⁴ Tipológiai

elképzelésére és az ezt alátámasztani hivatott rajzára máig hivatkozik a kutatás,³⁵ és csak helyszíni felméréseink során derült ki, hogy a felirat nélküli harangok – melyek a valóságban több, nem is egykorú csoportra oszlanak – méretei és arányai nem különböznek feliratos középkori társaik hasonló paramétereitől. *Idomtalanul hosszú* alakjuknak képzelet egyszerű tévedés tehát; valószínűleg emlékezet után készült vázlat nyomán keletkezhetett a nyárádszentannai harang rajza is.

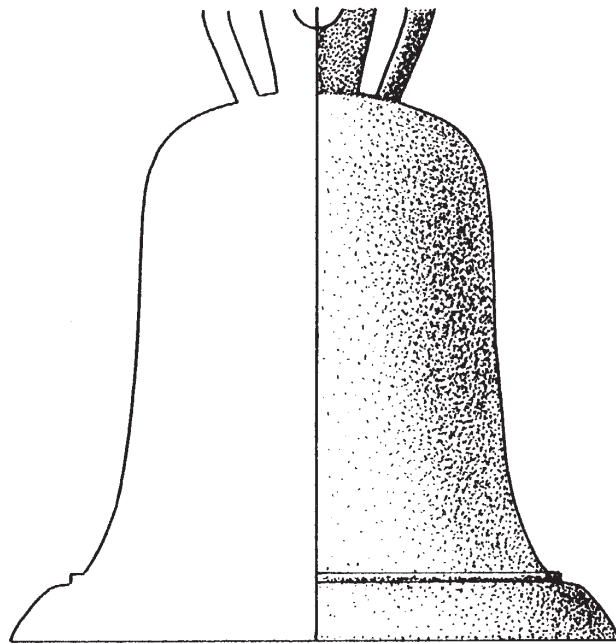
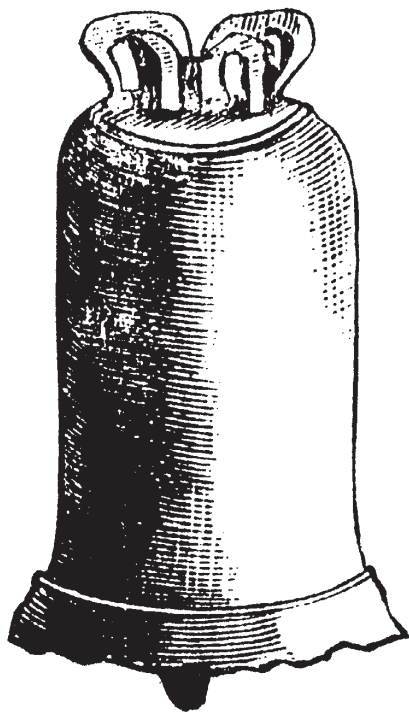
Ez a rajz, összehasonlítva a szerencsénkre megmaradt haranggal, arányaiban és formájában is teljesen elhibázottnak bizonyult. Hasonlóképpen

³³ A szász városok meghatározó szerepéről a középkori erdélyi bronzöntésben: Meltzl 1892. 652.

³⁴ Orbán IV. 68.

³⁵ Vătăşianu 1959. 439–440, 405. ábra; Patay 1977. 6.

A nyárádszentannai harang Orbán Balázs-féle rajza és mai felmérése

téves rajzot közölt Orbán a marosszentannai harangról is.³⁶

Orbán Balázs székelyföldi anyaggyűjtését Erdély más vidékein és Erdélyen kívül a múlt század második felében, illetőleg a századforduló táján egyre-másra megjelenő megyemonográfiák részadatai egészítik ki. Egy-egy földből előkerült, régi harang mindenkor szenzációszámra ment (Béga-szentgyörgy,³⁷ Bulcs és Feketegyőrös³⁸, Kisgáj³⁹), ennek megfelelően a szakirodalomban és a tágabb nyilvánosság előtt egyaránt megemlékeztek róluk. A bulcsi harangnak különösen gazdag volt a sajtója. Az 1860-as években már felmerült, hogy a használaton kívüli középkori harangokat a Nem-

zeti Múzeum gyűjteményében kellene elhelyezni, „mert nincsen hivebb nézője és tanuja a lefolyt történetnek a haragnál”.⁴⁰

A kutatás rejtett szálát képviseli Rómer Flóris torzóban maradt gyűjtése. Rómer, aki egy nagy, sajnos megíratlanul maradt harangmonográfia⁴¹ tervét dédelgette, a régi harangok felkutatását lelkes, nyomtatásban is megjelenő felhívásai révén, a paptársak, tanítók, vidéki értelmiségiek adatszolgáltatása nyomán képzelte el, hogy a befutó adatok nyomán az egyes darabokat a helyszínen majd személyesen tanulmányozhassa.⁴² Miközben győri paptanárként rendszeresen járta a Dunántúl műemlékeit, megindította és szerkesztette a Győ-

³⁶ Orbán IV. 189.

³⁷ Egyveleg. ArchÉrt 4(1870). 237–238 (Béga-szentgyörgy Torontál vármegye nagybecskereki járásában feküdt, ma itüšte, Szerbia).

³⁸ Bulcs és Feketegyőrös irodalmát I. az Adattárban, I. 59. és I. 100.

³⁹ Milleker 1903. 96; Milleker 1910. 5; Milleker 1915. 86; Rámneanțu 1966. 60–61.

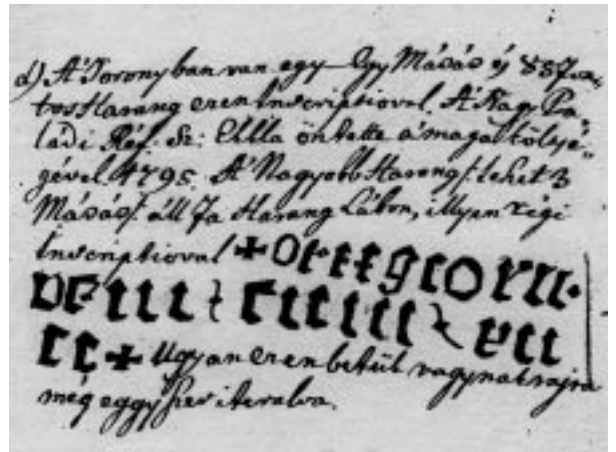
⁴⁰ K. M.: *A harangokról*. VU 10(1863). 17. sz. 150.

⁴¹ Fraknoi Vilmosnak Rómer Flóris fölött tartott emlékbeszéde azt sejteti, hogy e témáról Rómer nagyobb dolgozatot írt, melynek kiadását évről évre halogatta (Fraknoi 1891. 20). A Rómer-hagyaték azonban ilyen kiadatlan kéziratot nem tartalmaz, a ránk maradt harangfeliratok és jegyzetek pedig arról tanúskodnak, hogy a tudós pap – széles körű tájékozódása és számottevő anyaggyűjtése ellenére – nem jutott el a *Harangismeként* említett összefoglaló mű (Rómer 1864) megírásáig. Létezik viszont egy korai írása a csengők történetéről és használatáról: Rómer 1862.

⁴² „Nem tehetek róla; de az a furcsa természetem van, hogy az akármily hiányosan ledörzsölt írást többre becsülöm, mint a tudósan appetírozott és szépítő rajzolók által jellegéből kivetkőztetett metszetet, és ha a világ legnagyobb tekintélye is ír valamit, ha lehet, a kérdéses tárgyat magam is szeretném látni, nem mintha tán mindig jobbat tudnék mondani, vagy benne újabbat fölfedezni, hanem, hogy mások után tanulhassak, és oly tekintélyek után indulva helyesen ítéleshsek. Ezt tán el lehet nézni oly embernél, kinek az a gyengéje, hogy saját szemével szeret látni” – írta Rómer Flóris az *Idők Tanújában* (Rómer 1863a).

ri Történeti és Régészeti Füzetek c. folyóiratot, melynek Harangposta rovatában idevágó kutatásait, levelezését és főként a beérkezett új adatokat ismertette.⁴³ Erdélyből is kapott adatokat; a Segesvár és Marosvásárhely között utazó Thaly Kálmán a cikmántori evangélikus parókián megszerzte a később elpusztult középkori harang feliratának még 1847-ben készült rajzát, és 1860-ban eljuttatta Rómerhez.⁴⁴ Ugyanő a csíkszenttamási római katolikus templom középkori harangjáról is hírt adott.⁴⁵

Már Pesten, a királyi katolikus főgimnázium igazgatójaként 1862 novemberében Rómer Flóris kiáltványszerű felszólítást írt *Néhány bizalmas szó a magyar harangtudomány érdekében (Magyarország papjaihoz, néptanítóiboz és harangöntőibez)* címmel, melyet több lapban is megjelentetett.⁴⁶ A felhívás részletesen szól arról, miként is képzelte el szerzője a magyarországi harangállomány, valamint a harangöntés adatolását és igényes feldolgozását, ezért legfontosabb gondolatait jegyzetben idézzük.⁴⁷ Áttekintve Rómer Flóris hagyatékát, kitűnik, hogy a programadó cikke igen szerény és meglehetősen változó értékű-jellegű adtmennyiség beküldése volt a válasz, Erdélyből pedig úgy-

A nagypaládi harang háromszor ismétlődő *O rex glorie veni cum pace* felirata a Tiszántúli Református egyházkerület 1825. évi inventáriumában

szólván semmi sem érkezett. Ritka kivételként a farnasi református templom 1475-ben öntött harangjának rajzát és feliratát Fehér György lelkész postázta Pestre,⁴⁸ továbbá Torma Károly tudósított a dési harangról 1863. március 3-án.⁴⁹ Az erdélyiek hallgatását Rómer az Idők Tanújában rendszeresen megjelenő harangcikkei egyikében szóvá is tette. Panaszára Veszely Károly, a gyula-

⁴³ Fraknói 1891. 12–15; Sódor 1980. 1–2.

⁴⁴ OMvH Rómer-hagyaték, XXXVII. csomó.

⁴⁵ OMvH Rómer-hagyaték, XXXVIII. csomó, 636/75.

⁴⁶ Rómer 1862a.

⁴⁷ „Pár éve annak, hogy honunkban a harangoknak különös figyelmet szenteltem, és gyakori régészeti kirándulásim alkalmával mindenhol, sokszor életveszély közt is kerestem adatokat »Harangtudományunkhoz«. [...] hogy kitűzött munkámhoz legtöbb adathoz juthassak, első tervem az volt: megkérni a püspökségek és a szuperintendenciák által az esperességeket, hogy a kerületjeikben létező vagy egyedül a vizitációkban és liber-memorabiliumokban említett harangok felirataihoz juthassak. – Azonban ezen hosszab út és némi alkalmatlankodás helyett jobbnak látom egyenesen a magyar papokhoz, valamint a vidéki tanítói karhoz folyamodni valláskülönbség nélkül, kérvén őket barátságosan, de egyszersemint sürgetőleg, szíveskedjenek a környékükön létező régibb harangok alakját, valamint a felírásokat híven betűről betűre leírni, őket felmérni, sőt a rajtuk levő képeket is feljegyezni, s mindezeket mihamarább velem közölni, hogy szándékolok munkámat, melyhez az adatokat régóta gyűjtöm, nemzeti irodalmunkhoz méltóan közrebocsáthassam. [...] Hallom, hogy Lugossy tanár úrnak jelentékeny gyűjteménye van harangfeliratokból; Ipolyi már régen gyűjti azokat a haza minden vidékén; a régiek közt Mocsáry kíséré azokat Nógrád megyében kitűnő figyelemmel, bár nem mindig legszerencsésebb olvasással; amiért szükséges, hogy már egyszer összeállítva, rendszerezve, tudományilag mutassuk be az olvasó közönségnek [...] Nem csak a harangok mértékeit, rajzait, feliratait fogadom köszönettel, de a rájuk vonatkozó népmondákat, regéket, történeti adomákat, valamint a harangöntők neveit, működésök színhelyeire vonatkozó tudósításokat is, melyek városi jegyzőkönyvekben, krónikákban elszórvák, kérem, szíveskedjenek velem közölni; a közlő urak neveit lelkiismeretesen halálal fogom közzétenni. Nincsen falu vagy pusztá, melynek igénytelen templomában, kápolnájában vagy éppen haranglábán valami érdekest találni nem lehetne, és többnyire éppen ott akadunk a legnagyobb ritkaságokra, hol azokat legkevesebbé keressük.

A latin és német feliratú régiek közé sorozom azokat, melyek 1650-ig terjednek, a magyar feliratúakat 1700-ig veszem fel. Kívánatos azonban, hogy legújabb ideig kísérjük figyelemmel ezen művészetet, és határozzuk meg, hazánk mely vidékére terjedtek és terjednek ki rendszeresen a harangműhelyek öntvényei. [...] Hol bajos az olvasás, rajzbeli, lehetőleg leghűbb másolatot kérek, vagy csattantatot (Abklatzsch), mely így készülhet: kissé nyirkos, merített írópapír puha kefével veretik a harang betűihez vagy rajzaihoz; midőn ezek alakja határozottan éles, látható, a papír vékonyan bekenetik lisztből készült péppel, és új papírszalaggal ragasztatik be, ezt kétszer-háromszor lehet ismételni, – megszáradván a papír, a lenyomat biztosítva van, visszásan, de híven adja vissza az írást vagy képet, – a többi azután az én dolgom. Rövidebb, bár nem annyira biztos azon mód, melyet gyerekek a krajcár másolásánál (dörzsölés által) használnak. [...] Ezen kéréssem nem csak a magyar vidékekre szól, szól ez Magyarország akármely nyelvű községéhez – mert azon korban, mely engem legjobban érdekel, még a nyelvkülönbség nem idegenítette egymástól a testvéreket. Azért kérem akármely nyelvű, irányú vagy bármely vidéken megjelenő hírlapok tisztelt szerkesztőit, szíveskedjenek kérésemet fölvenni, és főlészólitásomat a legtávolabbi falucska papja vagy tanítója kezéhez el is juttatni. – Fogjunk hozzá igazán egyesült erővel, ismerjük meg legalább e tekintetben műemlékeinket, mielőtt tűzvész által elvesznek, vagy művészetünk örök veszteségére átöntetnek. Egy toronyba való felmászás, főleg azok részéről, kik ezt anélkül is mindennap teszik, egy rövid levél írása nem a világ; – tudományosságunk emelésére már nagyobb áldozatokat is tett a magyar.”

⁴⁸ OMvH Rómer-hagyaték, XLI. csomó, 668/33–34.

⁴⁹ OMvH Rómer-hagyaték, XXXIX. csomó, 651/27.

1663 MAROS SZEK BEN NAGY ERNIE

VNITARIA ECCLESIA HARANGYA!

A nagyernyei harangfelirat (1663)

fehérvári római katolikus gimnázium igazgatója válaszolt,⁵⁰ aki szerint Friedrich Müller fentebb már idézett, terjedelmes cikkében olyan kimerítően tárgyalta Erdély középkori harangjait, hogy új adatra már csak elvétve lehet találni; nyílt levelében Veszely maga is csak néhány újkori harangfelirattal egészíthette ki Müller gyűjtését. Azt természetesen meg sem említette válaszában, hogy pár évvel korábban megjelent nagy egyháztörténeti munkájában már számos írott adatot tett közzé e témakörben is.⁵¹ Utóbb az atyhai harang leírásával tett kollegiális gesztust Rómernek.⁵²

Rómer Flóris viszontválasza⁵³ szép példája annak, miként vezethet tudományos vita baráti kézfogáshoz. Ugyanakkor világosan kiderül belőle, hogy a „magyar harangtan” megírásának romantikus tervéhez Rómernek nemigen sikerült hasznosítania Müller dolgozatát és a zömmel szász öntők műhelyéből kikerült erdélyi harangállományt,⁵⁴ mivel – mint írta – „egyrészt a katolikusok kezében lévő harangokra, másrészt pedig leginkább a magyar feliratúakra” számított. Még nem tudhatta, hogy Erdélyben sincsenek magyar feliratú középkori harangok; az egyik legkorábbi, a nagyernyei egyház 17. századi harangfelirata Kiss Bálint jóvoltából jutott el Rómerhez.⁵⁵

Érdemben azt a lehetőséget sem mérlegelte, hogy a katolikus egyház kevés középkori harangja, miként a többi felekezeti is, Erdély nyugati pe-

remétől eltekintve, nem magyar öntők kezéből, hanem zömmel szászöldi mesterektől származik, ezért arra sem gondolhatott, hogy a kérdés kulcsát – miként ezt már Müller felismerte – az erdélyi evangélikus egyház gazdagabb harangállománya jelentette és jelenti ma is.

Rómer talán olyan emlékekben reménykedett, mint a szilágyosmlyói középkori harang (I. 355/1525), amely függetlennek látszott Müller erdélyi csoportjaitól, évszámát pedig egy gyenge másolat nyomán akár 1425-nek is lehetett olvasni. Mindennek kapcsán Rómer igen figyelemre méltó megjegyzéseket tett az arab számjegyek korai használatáról.⁵⁶

Rómer gyűjtőmunkájában valamelyes fordulatot az 1864. évi marosvásárhelyi régész vándorgyűlés hozott. A pesti régészprofesszor ekkor járt először Erdélyben tudományos körúton; szerencséje megóvta attól, hogy a Marosvásárhely közelében fekvő Körtvélyfája református templomában harangnézés közben tettelegesen is bántalmazták a katolikus templomfoglalástól tartó helybéliet,⁵⁷ de ez a kellemetlenség sem vette el a kedvét a további kutatástól. A marosvásárhelyi találkozáson és az azt követő kirándulások során számos erdélyi ismerősre tett szert, akik utóbb lemásolt feliratokkal kedveskedtek neki. Az algyógyi református templom harangfeliratát Györffy Károly,⁵⁸ az alsójárait Kemény József rajzával Torma Ká-

⁵⁰ Veszely 1863.

⁵¹ Veszely 1860. passim.

⁵² Veszely Károly 1863. március 3-án kelt levele: OMvH Rómer-hagyaték, XXXIX. csomó.

⁵³ Rómer 1863a.

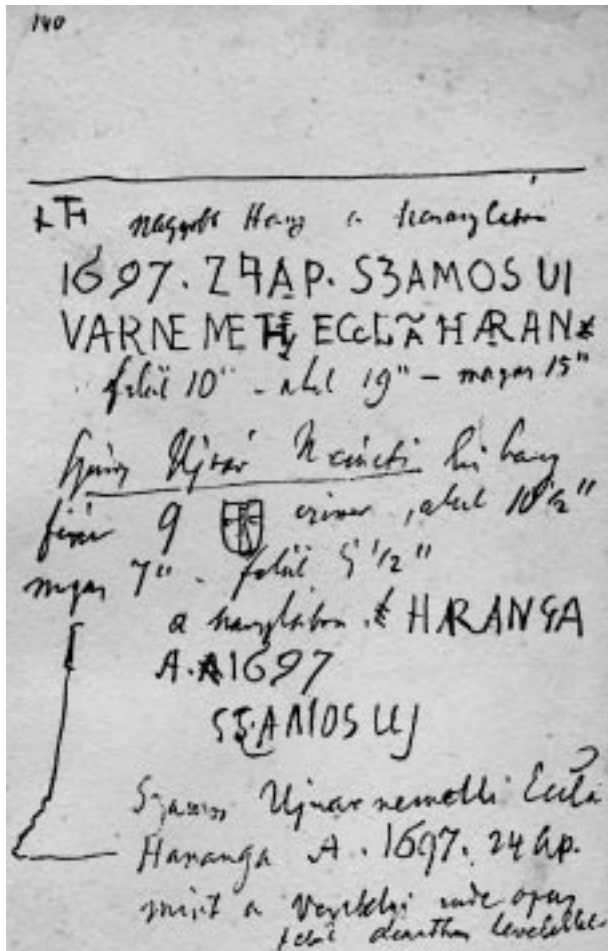
⁵⁴ „Igaz, hogy az említett jeles értekezés mindenesetre nagy hézagot pótol – de a magyar harangtanra úgy hiszem, mégis igen kevés adatot szolgáltat”, Uo.

⁵⁵ 1663 MAROS SZEK BEN NAGY ERNIE VNITARIA ECCLESIA HARANGYA, OMvH Rómer-hagyaték, XLI. csomó, 668/94. Kiss Bálint ceruzarajza.

⁵⁶ „Az évszámokban összpontosul minden nehézség, melyet a harangöntők tudatlansága, önkénye, betűik hiányos volta és egész készülékük kezdetlegessége a tudományos kutató elébe gördít. Ezen nehézségek kora a XV-ik század vége és a XVI-ik első fele; melyekben tudniillik az arabs számok nyilvános emlékeken divatba jöttek. Azon számos harang, mely rossz másolatok következtében a XI-ik vagy XII-ik századnak tulajdonítatik, többnyire a XVI. századból való, már csak azon oknál fogva is, mivel az arabs számok között éppen az ötös az, mely a [korai – B. E.] alakjától – (ez leggyakrabban egyesnek tartatott) – majd minden betűn és ide-oda hajló vonalakon keresztül minden törvény nélkül barangol, míg a XVI-ik század második felében mai alakjában megállapodik”, Rómer 1864. 21.

⁵⁷ Névkönyv. 1892. Kolozsvár 1892. 44; I. Adattár, I. 174.

⁵⁸ Rómer 1865a.

A szamosújvárnemeti harang (1697). Részlet Rómer Flóris jegyzet-füzetéből

roly, a kerelőszentpáli római katolikus templom harangfeliratának jó minőségű tusráját 1864. július 23-án Bíró Farkas küldte el Rómernek,⁵⁹ ismeretlen személy Rómer módszerével pacskolatot készített a körtvélyfáji harang díszítményeiről,⁶⁰ Kiss Bálint 1864. október 27-én a magyarigeni, előtte valamivel a nagyernyei harang feliratának rajzát juttatta el Pestre⁶¹ nagy szerencsénkre, mivel e harangok, a kerelőszentpáli és a körtvélyfáji kivételével, azóta mind megsemmisültek. Közlebről meg nem határozható időben Ipolyi Arnold haranggyűjtése is Rómerhez került.⁶²

⁵⁹ OMvH Rómer-hagyaték, XL. csomó, 670/107–108.

⁶⁰ OMvH Rómer-hagyaték, XL. csomó, 670/165.

⁶¹ Magyarigen: OMvH Rómer-hagyaték, XXXVIII. csomó, 636/6–10; Nagyernye: XLI. csomó, 668/94.

⁶² Ipolyi Arnold saját gyűjtését vagy annak egy részét idővel Rómer Flórisnak ajándékozta, egy Rómernek címzett szakadt boríték tanúsága szerint: „Ipolyitól Harang s más holmi” (OMvH Rómer-hagyaték, XL. csomó, 670/212).

⁶³ Rómer 1865.

⁶⁴ „Olyan országban, melyben egy *ultimátum* után, egy év lefolyása alatt alig nyerhetek a régiségek barátaitól elvéve egy-egy tudósítást, munkám, ha kijön is, nagyon hiányos leend, mert meg vagyok győződve, hogy ha az egész országot faluról falura be nem barangolom, Magyarország érdekesebb harangjainak nagyobb részét ki nem adhatom”, Rómer 1865a.

⁶⁵ Gerecze 1906. passim.

A szórványosan beérkező harangadatok mennyiségével Rómer a legkevésbé sem volt elégedett. 1865-ben „ultimátum”-ot intézett a tudományos közvéleményhez, melyben még a satírozás és mérés módját is pontosan leírta,⁶³ mintha csak technikai okai lettek volna annak az általános érdektelenségnek, ami végül is kedvét szegte, hogy nagy tervét véghezvigye.⁶⁴

A Rómer-hagyaték harangrajzait, továbbá a századelőig terjedő, elszórt harangirodalmat Gerecze Péter műemlékjegyzéke sorolja fel.⁶⁵

További hasznos adatokat köszönhetünk a 19. század második felében helytörténészkedő tudós szász lelkészeknek és paptanároknak (Karl Fabritius, Michael Salzer, Rudolf Theil stb.), akik már hivatásuknál fogva is különös figyelmet fordítottak a harangokra.

F. W. Seraphin 1907-ben a brassói keresztelő-medencének szentelt önálló dolgozatot, benne a Fekete-templom keresztelőmedencéjének mindmáig legrészletesebb, rajzokkal és fényképpel jól illusztrált leírásával.

A századelő erdélyi szász kutatásának legjelentősebb alakja Viktor Roth volt, aki az erdélyi németek középkori művészeti hagyatékát feldolgozva a bronzművesség emlékeire is nagy figyelmet fordított. A harangöntés középkori történetének megírásakor Müller alapmunkájára támaszkodott. Változtatás és helyszíni ellenőrzés nélkül átvette Müller nézeteit a legkorábbi erdélyi harangokról (Jegenye, Miklóstelke, Szász-kézd), amiként a középkori harangállomány bemutatását is szorosán Müllerre hagyatkozva végezte. Munkájának szemléleti érdekessége, hogy írásaiban kiemelt hangsúllyal szerepel a középkori erdélyi szász mesterek és művészek állandó és folyamatos német kapcsolatainak kérdése. Az egyébként reális felismerés Rothnál preconcepcióvá torzult, amikor feltételezte, hogy a középkori mesterek jelentős része bevándorló volt. A sors iróniája, hogy érvelésének legjelentősebb pillére, a nagyszzebeni harangon olvasható *Johan-*

nes de Wertheim mesternév olvasási hibának köszönheti létét.

Roth új eredményei elsősorban a keresztelőmedencékhez kapcsolódnak. Neki köszönhetjük a kilenc erdélyi bronzmedence első, részletes leírását, amit kronológiai sorrendbe helyezett belső csoportok felállításával egészített ki. Feltételezte, hogy az „erdélyi ércöntők németországi vándorlásai alatt ismerkedtek meg későbbi munkáik mintáival”, a német irodalom, mindegyik előtt Albert Mundt monográfiájának tanulmányozása során ugyanakkor kénytelen volt beismerni, hogy a jellegzetes kehely alakú erdélyi medencékhez a brandenburgi keresztelőkút kivételével nem sikerült meggyőző németországi analógiákat találnia.⁶⁶ Jó párhuzamot a felvidéki keresztelőmedencékben látott, így feltételezte, hogy megformálásuk ma még ismeretlen „öszönzés” nyomán „magyarországi öntőműhelyekben működő szellemi szerzőre vezetendő vizsgálata”.⁶⁷ Korábbi vélekedésekkel ellentétben⁶⁸ Roth meggyőzően bizonyította, hogy e keresztelőmedencék erdélyi szász műhelyekben készültek.⁶⁹ Hasonló eredményre jutott utóbb A. Reitzenstein is.⁷⁰

Az erdélyi római katolikus egyház középkori harangjairól 1911-ben jelent meg rövid ismertetés.⁷¹ A kutatástörténet külön színfoltját jelenti a geológus Halaváts Gyula (1853–1926) munkássága. Halaváts Myskovszky Viktor,⁷² Mihalik József⁷³ és Kemény Lajos⁷⁴ Kassa környéki, valamint Pajdussák Máté⁷⁵ szepességi kutatásaival egy időben Dél-Erdélyt járta, és geológiai felvételei mellett számos középkori templom leírását készítette el, különös tekintettel harangjaikra.

⁶⁶ Roth 1908. 18; Roth 1913. 1–2.

⁶⁷ Roth 1913. 1–2.

⁶⁸ F. W. Seraphin a helyi szóhasználat nyomán még 1907-ben is úgy vélte, hogy a brassói keresztelőmedence Brassóba bevándorolt, talán konstantinápolyi (!) mester műve lehetett, Seraphin 1907. 169.

⁶⁹ Roth 1908. 10–19; Roth 1913. 1–2; Roth 1914. 71–74.

⁷⁰ Müller–Reitzenstein–Rosemann 1934. 44.

⁷¹ Gyárfás 1911.

⁷² Myskovszky 1871.

⁷³ Mihalik 1897; Mihalik 1898.

⁷⁴ Kemény 1903.

⁷⁵ Pajdussák 1907; Pajdussák 1909.

⁷⁶ Patay 1963. 32–33.

⁷⁷ A gyulafehérvári ref. esperesség területén összeírt 45 harang közül 1917. március 7-ig 24-et (53,3%) rekviráltak (EREI lt 4/I⁶/1915^v); ez a szám az 1917-es év újabb rekvirálási hulláma nyomán még emelkedhetett.

⁷⁸ VKM 2210/1915. március 5.

⁷⁹ VKM 2565/1915. április 29.

⁸⁰ A VKM 7424/1915. sz. leiratából az is kiderül, hogy történeti ér-

Az első világháború addig sohasem látott méretű rekvirálásai során, Patay Pál becslése szerint⁷⁶, a magyarországi harangállománynak mintegy 55–60%-a megsemmisült.⁷⁷ A közhiedelemmel ellentétben nem ágyúöntésre kívánta a hadvezetés felhasználni őket, mivel hosszú ideje már kizárólag acélágyút használt valamennyi európai hadsereg, hanem a hatalmas iramú lőszergyártás igényelt egyre több színesfém. Ennek érdekében a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 1915 márciusában bizalmas leiratot küldött az egyes egyházi főhatóságokhoz, melyben arra kértek választ, vajon az egyházak megfelelő ellenérték fejében mennyi vörösréz tárgyat tudnának a hadvezetés rendelkezésére bocsátani.⁷⁸ A kérdést püspöki körlevelek továbbították az esperesekhez. Alig futottak be – szokás szerint hiányosan – az esperesi jelentések, amikor újabb leirat érkezett a VKM-től, mely felszólította az egyházi főhatóságokat, hogy az alájuk tartozó intézményekben fémgyűjtést kezdeményezzenek, „főleg a sárga és vörösrézből, ónból, ólomból vagy ezek ötvözetéből készült tárgyak [...] jönnek tekintetbe”.⁷⁹

Jóllehet egyik rendelet sem említ (még) harangokat, kétségtelen, hogy a hatóságok a rézedény- és színesfémhulladék-gyűjtés mellett már ekkor számítottak az egyházközségek önkéntes felajánlására,⁸⁰ a fennmaradt iratokból ítélve nem is alaptalanul.⁸¹ A sepsi református esperesi hivatal első felbuzdulásában azt kérte a püspökségtől, hogy minden egyházközsége egy-egy harangját beszovaltathassa a háború céljaira, az egyházkerület határozata azonban meggondoltabb cselekvésre utasította.⁸² A tiszántúli ref. egyházkerület

tékű harangok átadására ekkor még nem tartottak igényt: „A XIX. századnál régebb keletkezésű fémtárgyak egyáltalán nem küldhetők be ...”

⁸¹ 1915. május 6-án a szamosújvári ref. egyház presbitériuma megszavazta, hogy „az egyháznak egy használaton kívüli, kb. 20–25 kiló súlyú, fenn likas, 1646 A. D. számmal és betűvel ellátott kis harangja, mely a régi leltárba soha nem volt felvéve, s amelyet állítólag a múlt század 60-as éveiben vagy a 70-es évek elején a lónai grófné ajándékozott, s amely az orgona kórusa alatt egy szegletben használatlan állapotban van [...] hadi célokra ajándékoztassék”, EREI lt 20/I⁶/1915.

⁸² „A használaton kívüli és műemlék jellegével nem bíró harangoknak hadi célokra való átengedését elvileg engedélyezzük [...] Ott, ahol három harang van, s egyik nehézség nélkül nélkülözhető, a harmadiknak, tehát egynek átengedéséhez is esetről esetre adandó igazgatótanácsai engedély alapján helye lehet”, EREI lt 19/I⁶/1915. A szászrégeni reformátusok maguktól is észbe kaptak: miután 1915. november 21-én mindkét harangjukat felajánlották, 1916. július 25-én már azért kérik a felmentést, mert „a torony lebontása nélkül a harangok nem szedhetők le, így lévén eredetileg a torony építve”, EREI lt 12/I⁶/1915^{III}.

több esperességében a rézgyűjtés általában siralmas eredménye arra ösztönzött számos egyházközséget, hogy a néhány kilónyi összegyűlt réztárgyat harangjai korai feláldozásával gyarapítsa.⁸³ Ez a sietség – minden hazafias jószándéka ellenére – mai szemmel nézve tragikusan naiv és elsietett volt, mivel 1915 nyarán a VKM új leirata már a nélkülözhető harangokról való lemondásra kérte az egyházakat,⁸⁴ és igényként merült fel a teljes harangállomány összeírása is.⁸⁵ A tiszántúli ref. egyházkerületben elrendelt összeírás szempontjai arra utalnak, hogy a kulturális kormányzat igyekezett az egyházaknak lehetőséget nyújtani a régi harangok mentesítésére.⁸⁶ Nem a kultuszminisztériumon múlt, hogy nem így történt.

Kutatásaink negatív eredménye, hogy a vizsgált egyházi levéltárakban nem sikerült a korai, csak hivatkozásokból ismert harangösszeírások nyomára bukkanni. Mindez azt a gyanúnkat erősíti, hogy tragikus kimenetelű mulasztás történetett ekkor, amennyiben több egyház is elhanyagolta történeti értékű harangállományának részletes felmérését, valamint energikus mentesítését, és e mulasztást utólagos intervenciókkal már csak ritkán sikerült korrigálni. Része lehetett ebben a vezetői lojalitásnak vagy háborús túlbuzgóságnak⁸⁷ éppúgy, mint az egyházközségek tájékozatlanságának, amit tetézt, miként ma is, értékeik hiányos ismerete és nyilvántartása. Bárhogyan is történt, a mentesítés törvény-

adta lehetőségének elmulasztása esetről esetre megbosszulta magát.

Maga a katonai rekvirálás, pontosabban annak első hulláma, a hadügyminisztérium 8/HB oszt. 3380. sz. leirata nyomán 1916 augusztus–szeptemberében kezdődött. Tavaszi előkészítése során a kultuszminisztérium 4316/1916. sz. körlevelével (kelt 1916. március 21-én) megerősítette, hogy a katonai parancsnokságokhoz átküldött kimutatásokon megjelölték a régi, el nem szállítható harangokat.⁸⁸

A harangbegyűjtést az illetékes katonai parancsnokságok – esetünkben a kassai, temesvári és nagyszombati katonai parancsnokság – építészeti osztálya végezte. Elvben ekkor még csak az ingyen vagy térítés fejében felajánlott harangok leszerelése lett volna a feladatuk, ám mire munkához láttak, a hadvezetőség az önkéntes felajánlást és annak eredményét már nem tartotta elégségesnek. Július 24-én az Országos Hadsegélyző Bizottság a harangok átengedésére szólította fel az egyházakat, ugyanezt ismételte meg az illetékes katonai parancsnokságok július 29-i leirata is.⁸⁹ Mindez lehetővé tette a katonai hatóságok számára, hogy eredeti megbízatásuknál szigorúbban járjanak el, és ne a felajánlott, általában legkisebb harangot fogadják el. A kiküldött katonák gyakran akkor is a nagyharangot szerelték le, amikor az mentességet élvezett volna (pl. a kükküllői ref. egyházmegye területén Bethlenszentmiklóson és Kükküllőváron, a nagysajói esperességben Nagysár-

⁸³ A bihari esperes 1915. április 18-i jelentése (Tiszántúli Ref. Egyházkerület levéltára, Debrecen, Püspöki Hivatal iratai, 2043/1915) arról szól, hogy jelentéktelen mennyiségű úrvacsorai kelyhen és kannán, illetve a hívek rézüstjein kívül Ártánd két, Biharkeresztes egy, Biharszentjános három, Dancsháza egy, Élesd három, Fugyivásárhely egy, Rév egy harangot ajánlott fel.

⁸⁴ Az irat a tiszántúli ref. püspökségre 1915. augusztus 21-én érkezett, l. Püspöki Hivatal iktatókönyve, 4088/1915.

⁸⁵ „Most, hogy a háború érdekében össze kellett írni és föl kellett ajánlani harangjainkat, a főt. püspök úr összeíratta összes harangjainkat.” Unitárius Közlöny 28(1915). 11. sz. 206.

⁸⁶ A kilencpontos kérdőívből a következőket idézzük: „5) [...] a régebbi harangoknál azok készítésének időpontja. [...] 8) Ha egyes templomban több harang van, annak megjelölése, hogy melyiknek megtartására kívánnak súlyt helyezni. 9) Egyes harangok netaláni különös műértéke, az ezt indokló körülmények feltüntetésével és egyéb jegyzetekkel.” Tiszántúli Ref. Egyházkerület levéltára, Debrecen, Püspöki Hivatal iratai, a szatmári ref. egyházmegye esperesi hivatalának 1202/1915. sz. leveléből.

⁸⁷ Ilyen vonatkozásban lesújtó Baltazár Dezső debreceni református püspök állásfoglalása, amikor belenyugvára intette a harangjaikat mentesíteni igyekvő lelkészeket: „... a vezetésem alatti tiszántúli egyházkerületben levő harangokról készült, nagy munkát igényelt kimutatás alapján még a múlt év őszén előterjesztést tettem a nagymélt. Vallás és Közoktatásügyi Miniszter Úrnak – már csak ezért sincs módomban változtathatni, mert az egyházak a harangok megtartása felől annak idejében megkérdeztettek. Sajnos, hogy az így kifejezett kívánásoknak is csak a legkritikább esetekben s csak a hadviselés érdekei szolgálatával azonos esetekben tehettem eleget” (Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára, Debrecen, Püspöki Hivatal iratai, 2293/1916. április 19.); „... a jelen időkbén bármily áldozatot sem lehet soknak vagy feleslegesnek tudnunk, ma legkevésbé sincs módomban, hogy a hazának szükségeseiből bármily csekélységet legkevésbé is visszatarthassak. Ez annyival inkább is lehetetlen, mert az egyes kéréseknek meghallgatásával az elkészített terv és munkálat szenvedne olyan változásokat, melyek az egészet is könnyen feleslegessé tennék. De meg az áldozatok értékében ez idő szerint nem is mérlegelhetünk.” (Uo. 5404/1916. szeptember 5.)

⁸⁸ „...a legeminensebb vallási érdekek, valamint a művészeti, illetve történelmi műemlék szempontjából meghagyandó s így az átvétel tárgyát nem képező harangok zöld tintával vannak megjelölve. [...] Amennyiben egyes harangokról, amelyek felírásokat vagy öntési jegyeket tartalmaznak, lenyomatok vagy fényképfelvételek készítése kívántatnék, a katonai parancsnokságok képviselői utasíthatni fognak, hogy erre az illető harang elszállítása előtt a lehetőségekhez képest alkalmat adjanak”, EREI lt 34^{II}/16/1915; a minisztérium utóbb is megerősítette a mentesítéskérés lehetőségét Kenessey Béla ref. püspöknek (6247/1916. 06. 15.), EREI lt 4^I/16/1915^{III}.

⁸⁹ Az iratokat a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Püspöki Hivatalában 4656/1916, ill. 4739/1916. számmal iktatták.

tékosan fölhívni s ahol már ilyenek följánlása megtörtént volna, ott a határozatoknak a magyar ipar- és művészettörténet ritkaságainak megmentésére alkalmas irányítást nyújtani, illetőleg a megfelelő változtatást kieszközölni.”⁹²

A befutott panaszokat összesítve az erdélyi ref. egyházkerület 1917. február 1-jén tiltakozó átiratot küldött a katonai parancsnokságnak, melyből kiderül, hogy addig egyházuktól összesen 777 harangot rekviráltak, melyek közül 205-nek még a súlyát sem jegyezték föl.⁹³ Az egyenlőtlen elbírálás gyakorlata több helyen felekezeti sérelmeket is kiváltott. Bertók Béla munkácsi ref. esperes például arról panaszolt Baltazár Dezső debreceni püspöknek, hogy szemben a református templomokkal, ahol a rekviráló katonák csak egy-egy harangot hagytak meg, a római katolikus és görög katolikus egyházaknál két-három harangot is megkíméltek egy-egy toronyban.⁹⁴

Ennél is nagyobb pusztulást okozott a begyűjtés második, 1917-es hulláma. Ezt megelőzően, a készülő katonai rendelet ismeretében Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter április 23-án körlevélben fordult valamennyi felekezethez és szerzetesrendhez, melyben sürgős kimutatást kér az 1700 előtti, valamint az 1700 utáni, de valamilyen szempontból értékes, ezért szintén felmentendő harangokról. Az irat fogalmazása önmagáért beszél, amikor alig burkoltan azt sugallja, hogy az egyházak minél több harangjukra kérjenek mentesítést.⁹⁵ Hamarosan meg is jelent a honvédelmi miniszter 10875/el. n. 20-b–1917. sz. rendelete a Budapesti Közlönyben,⁹⁶ melynek értelmében a 25 cm-nél nagyobb alsó átmérőjű harangok mind a rekvirálás hatálya alá estek, templomonként a legkisebb, harangozásra alkalmas

harang kivételével. Három nappal később Jankovich kultuszminiszter újabb körlevelet bocsátott útjára, melyben nyomatékosan kérte a mentesítési kérelmek továbbítását, nemcsak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba, de a területileg illetékes katonai parancsnokságokhoz is. Jelezte továbbá azt is, hogy a mentesítések kérdésében hamarosan kikéri a Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) szakvéleményét. Saját állásfoglalását az említett körlevélben kendőzetlenül tárta az egyházi főhatóságok elé: „Tekintettel arra, hogy hazánkban a harangok túlnyomó része a XVIII. és XIX. századból való, ellenben az 1700 előtti eredetűek az itt dúlt háborúk következtében csak ritkábban találhatók és azoknak legnagyobb része hazánkban történeti szempontból nevezetességgel bír, valamint tekintettel arra, hogy azoknak művészeti, illetőleg történeti szempontból való elbírálása hosszabb időt fog igényelni, meghagyásuk pedig csekély számuknál fogva a hadi cél szigorú szem előtt tartása mellett is az összeredményt lényegesen bizonyára nem befolyásolja, – a katonai parancsnokságok a most jelzett leszedést sem ezekre az 1700 év előtti harangokra, sem pedig azokra a harangokra, amelyek az ismételten említett honvédelmi miniszteri rendelet határozmányainak értelmében művészeti vagy történeti szempontból, vagyis műemléki értékükre való tekintettel fölmentés céljából ide bejelentetnek, vonatkozó döntésenek velök való közléséig nem fogják kiterjeszteni.”⁹⁷ A VKM államtitkára – a miniszter nevében – levélben fordult steinstätteni Stöger-Steiner Rezső cs. és kir. hadügyminiszterhez, melyben különös nyomatékkal kérte a művészi és történeti értékű harangállomány megkímélését, továbbá azt, hogy Magyarországon se reкви-

⁹² EREI lt 5543/1916.

⁹³ EREI lt 52/16/1915^{iv} (516. sz.); Kovács László esperes 1917. február 7-én kelt levelében a nyárádszentannai harangrekvirálásról: „A nyárádszentannai egyházközség [...] harangját 1916. december 10-én a harangoknak katonai leszerelése alkalmával két katona – a lelkész felvilágosítása és tiltakozása dacára is – elvitte s azóta további sorsáról az egyházközség semmit sem tud” (EREI lt 665/1917).

⁹⁴ A Munkácson, 1917. május 16-án kelt levél a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában, I. 1. c. 247, 3389/1917.

⁹⁵ 5277/1917: „A hadseregnek fémekben való nagymérvű szükséglete folytán elkerülhetetlenné vált, hogy a harangoknak eddig meghagyott része is a hazafias cél szolgálatába állíttassék. Erre való tekintettel a honvédelmi miniszter úr a legközelebbi rendeleti úton fog intézkedni. E rendelet szerint az igénybevétel alól csupán azok a harangok lesznek mentesek, amelyek történelmi vagy művészeti becsük s így mint műemlék feltétlenül meghagyandók. Hogy tehát hazánk műemlék jellegű harangjainak megóvása érdekében a szükséges intézkedések még idejében megtehetőek legyenek, tisztelettel kérem a Főtit. Főhatóságot, méltóztassék e harangokról hozzám két kimutatást bemutatni. Éspedig: az egyiket azokról a harangokról, amelyek 1700 év előtről erednek, a másikat pedig azokról a harangokról, melyek a jelzett év után készültek ugyan, de *történelmi szempontból nevezetes felírással vagy művészi díszítésekkel lévén ellátva*, mentesítsük e szempontból jöhet szóba. Ez utóbbi kimutatásra nézve tisztelettel kérem, méltóztassék az abba foglalandó s műtörténeti szempontból mentesítésre ajánlott minden egyes harang körülményesebb leírását is feltüntetni, hogy ezen adatok alapján is megállapítható legyen az illető harang történeti, illetve műértéke [...] Amennyiben egyes harangok évszámmal nem volnának ellátva, úgy azok keletkezési időpontjának megállapításánál az illető plebánia levéltári adatai is segítségül szolgálhatnak. Kétség esetén ezek az 1700 évnél újabb eredetű harangok kimutatásába lennének felveendőek.” A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 1. c. 247, 2729/1917.

⁹⁶ Budapesti Közlöny 1917. május 23. (117. sz.).

⁹⁷ 5701/1917. május 26. (A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 1. c. 247, 3541/1917).

ráljanak az Ausztriában követett gyakorlatnál szigorúbban.⁹⁸ E két utóbbi, határozott hangú állásfoglalás nyomán a honvédelmi minisztérium átmenetileg meghátrált. Az ez ügyben született hadügyminisztériumi átirat⁹⁹ szerint a hadvezetőség a VKM állásfoglalásáig eltekint a történeti harangállomány elszállításától, minden templomban meghagyja, egyelőre, a legkisebb harangot, nagyobb figyelmet fordít a szakszerű leszerelésre és a rekvirált harangok pontos nyilvántartására: „Minden beszolgáltatandó harang, a széttört harangoknál az egyes részek is tartós színben olvasható betűkkel megjelölendő és utóbbiak ezenfelül tartós csomagolásban szolgáltatandók be. [...] A levett, illetve beszolgáltatott harangok külön harangkönyvekben, egyénileg megjelölve nyilvántartandók (harangstatisztika, helyi térképek, graphikonok).”

Időközben az egyes egyházközségek mentesítési kérelmeit¹⁰⁰ a püspökségek összesítették¹⁰¹ – előzőleg többször is megsürgetve a késlekedve jelentő espereseket – és küldték tovább a kultuszminisztériumba.¹⁰² Kutatási eredményeink ismeretében feltűnő a felterjesztett listák meglehetősen rövid és hiányos volta, legalábbis az általunk ismert esetekben. Az erdélyi református egyház vonatkozásában vizsgált korszakunkhoz tartozik, a lista sorrendjében és az összeírók datálása szerint: Erdőfüle (15. század eleje), Olasztelek (1489), Székelyszáldobos (1555), Gernyeszeg (1456), Sáromberke (14. század), Sárpatok (14. század), Búzásbocsárd (1515), Nagyrápolc (1530), Haró (15. század), Kide (1560), Székelyszentistván, Koronka (1537), Somosd (1482), Marosszentanna (1490), Nyárádszentbenedek (1493), Nyárádszentanna (1493), Marosszentkirály („állítólag XIII. sz.”), Galambod (1487), Magyarlapád (1517), Komlód (14–15. század), Szotyor (1426), Feketelak, Göc („állítólag 1129. évből, ami téves, a harang való-

A magyarpéterlaci harang katonai rekvirálása, 1917

színűleg 1729-ből való, azonban koránál és csekély súlyánál – 60 kgr. – meghagyandó”), Szépkenyerűszentmárton (1461), Nagydoba, Szilágycseh, Kalotaszentkirály (1401), Magyarlóna (1482), Magyarvista (1487), Farnas (1475), Tordaszentlászló (1478), Küküllővár („1200 körül”, illetve 1417, az előbbit „a katonai igazgatás a múlt évi haranglevételkor mint műemléket visszaadott”), Bonyha (14. század), Egrestő, Erdőcsinád (1733),

⁹⁸ 10 015/1917. június 23.: „A helyzet kellő megvilágosítása céljából van szerencsém a kalocsai érsek úrnak [...] átiratának másolatát [...] Nagyméltóságodnak megküldeni, mely szerint az ország egyik legnagyobb főegyházmegyéjében kizárólag a művészi és történeti értékkel bíró harangok mentesítése esetén csak egyetlenegy 90 kgr. súlyú harang maradna meg. Kevés kivétellel hasonló helyzet állana elő az ország legnagyobb részében” (uo. I. 1. c. 249, 5385/1917).

⁹⁹ Abt. 8/HB. Nr. 10204/1917. A július 12-én kelt átirat tartalmát a VKM 12 405/1917. eln. sz. körlevelében hozta az egyházi főhatóságok tudtára (mindkét irat a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában, I. 1. c. 247–248, 3389/1917. és 5125/1917).

¹⁰⁰ A nagymohai katolikusok mentesítési kérelmükben arra hivatkoztak, hogy harangjuk „a nagy-idők ellen van felszentelve” (EREI lt 75/I⁶/1915^v).

¹⁰¹ Az erdélyi református egyházkerületben a mentesítési kérelmek már május folyamán befutottak a püspökségre, ahol 2533/1917. számmal összesítették őket (EREI lt 58/Id⁶/1915^v); a tiszántúli egyházkerületben erre júniusban került sor (Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 3759/1917).

¹⁰² A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára által felmentett harangok jegyzéke az erdélyi ref. egyházkerület számára: EREI lt 36/I⁶/1915^{vi}. (A minisztérium kéri egyben a katonai parancsnokságot, hogy a marosszentkirályi, „állítólag XIII. sz.-i” harangot, melyet még 1916. december elsején szereltek le és vittek el, keressék meg és küldjék vissza.)

Maksa (1537), Dálnok (1530), míg a tiszántúli ref. egyházkerület haranglistájáról a ma is meglévő érmihályfalvi harangon (1491) kívül csak Szamos-sályi, továbbá az egykori Ugocsa megyei Szőlősvégárdó és Tiszaszirma 16. századi haranga vonhatja magára figyelmünket. Mindebből jó okkal gyaníthatjuk, hogy az egyházközségek és lelkészek – miként napjainkban is – nem tudták pontosan, hogy régi, esetleg még középkori harang van a tulajdonukban. Így eshetett meg, hogy jó néhány esetben a mentesítés kérelmezését elmulasztották.

Mire a minisztériumból, ősz elején, a listák eljuttattak az illetékes katonai parancsnokságokra,¹⁰³ már javában zajlott a harangrekvirálás második szakasza.

Amennyire a hiányos iratanyag segítségével nyomon követhetjük az eseményeket, ezek két szálon, a honvédelmi és a kultusztárca burkolt pengeváltásai mentén zajlottak. A hadügyminisztérium átiratban kérte a vallás- és közoktatásügyi minisztert,¹⁰⁴ hogy hasson az egyházakra, további mentesítési kéréseket – „a hadifémakció hazafias céljára való tekintetből” – ne küldjenek, és ilyen értelemben befolyásolják az egyházi vezetők is papságukat és híveiket. Erre már a korábban feltétlenül lojális Baltazár Dezső debreceni püspök is ingerült lett, és a „requirálások legnagyobb részét megtörténtek, további intézkedés szükségére nem forog fenn” megjegyzéssel szignálta az iratot 1917. november 31-én.¹⁰⁵ December közepén a haditárca már azt jelezte, hogy „a hadsereg rendkívül nagy fémszükségletére való tekintettel előreláthatólag a legkisebb harang meghagyására vo-

natkozó rendelkezés sem lesz sokáig fenntartható,”¹⁰⁶ a temesvári katonai parancsnokság pedig körlevélben javasolta, hogy az egyházak térjenek át a harangozásról a kolompolásra, amit – a keleti egyházban használatos *semanterium* módjára – felfüggesztett vasúti síndarabbal és vaskalapáccsal lehet(ne) végezni.¹⁰⁷ A nagyszebeni cs. és kir. katonai parancsnokság által kiküldött műszaki alukulatok összeírták a még leszerelhető harangokat, eljárásuk több alkalommal ismét szigorúbb volt az érvényes utasításnál, ami maga után vonta az érintett püspökségek tiltakozását.¹⁰⁸ Az egyházi vezetők fellépésének idején a rekvirálásoknak már egyértelműen rossz volt a sajtója.¹⁰⁹ Mindez – sokkal inkább azonban a történelem – megakadályozta, hogy a rekvirálások tervezett harmadik üteme, azaz valamennyi eddig meghagyott harang begyűjtése bekövetkezzék.¹¹⁰

Az események másik, részleteiben máig feltáratlan szálát a VKM megbízásából a harangmentésbe bekapcsolódó Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) tevékenysége jelenti. 1917 késő őszen a kulturális kormányzat (és a MOB) megbízottai, továbbá a budapesti cs. és kir. katonai parancsnokság képviselői szemlét tartottak Csepelen és a Weiss Manfréd Művekbe szállított harangok közül 16, jórészt sérült harangot és egy harangtöredéket mentesítettek a beolvasztás alól. Visszaadni azonban nem sikerült tulajdonosaiknak, mivel e harangok jó részének származási helye – a pontos nyilvántartásra vonatkozó minden korábbi fogadkozás ellenére – már nem volt megállapítható. A VKM a részletes leírásokat és méreteket közrebocsátva körlevelet küldött az egyes

¹⁰³ A VKM 1917. szeptember 8-án küldött leiratot a mentesítendő harangok listájával a nagyszebeni katonai parancsnokságnak (12 525/1917).

¹⁰⁴ Abt. 8/HB.17 667.

¹⁰⁵ A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 1. c. 250, 7205/1917.

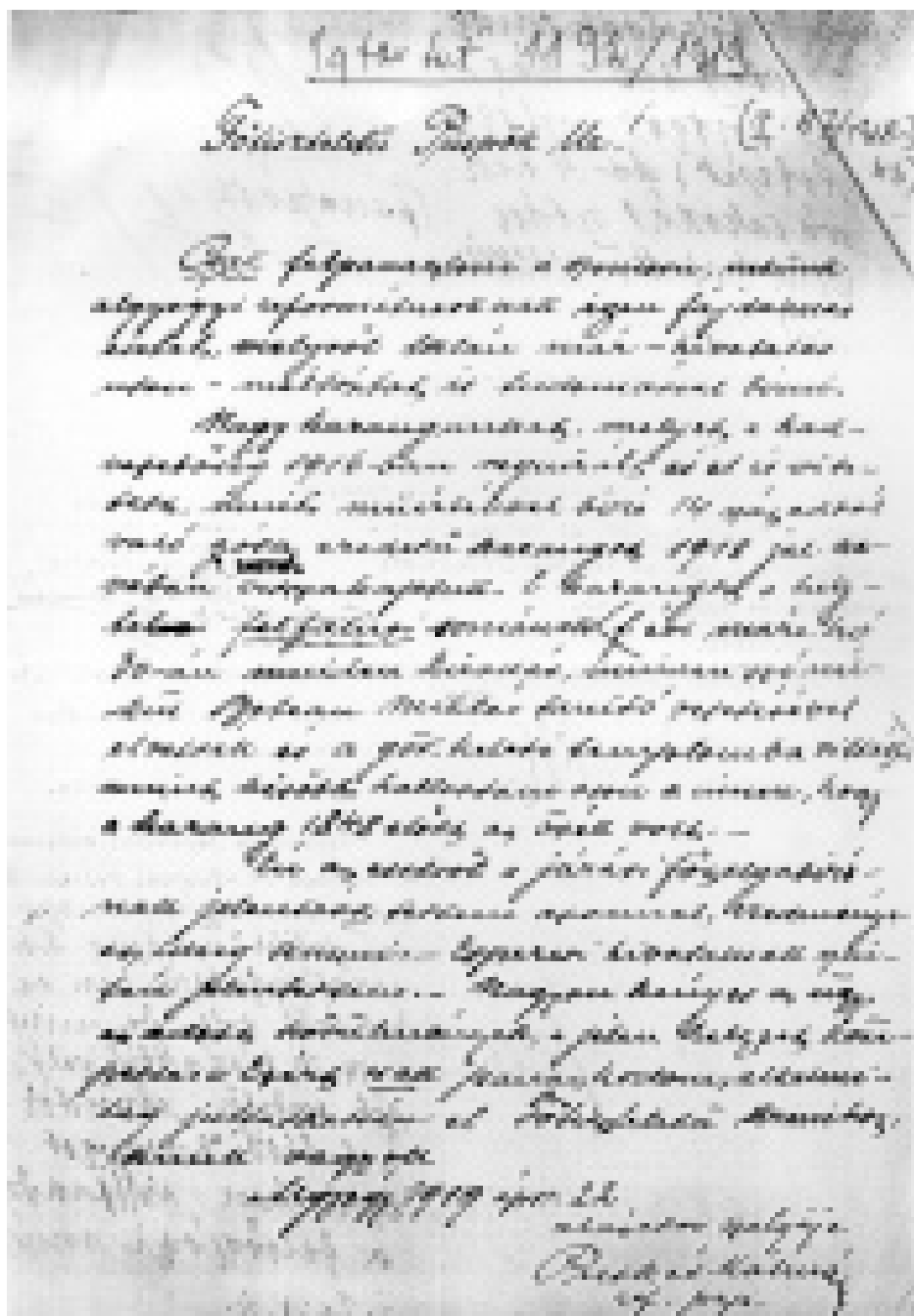
¹⁰⁶ 1917. december 18.: HM 468303/20-b–1917 (Gyulafehérvár, Római katolikus Érsekség Levéltára).

¹⁰⁷ Az 1917. november 6-án kelt, B. A. Nr. 14 600. sz. irat a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában, I. 1. c. 250, 7197/1917.

¹⁰⁸ A visszasságok nyomán született számos segítségkérő beadvány közül idézzük Lakatos János hosszúszerű és mikeszászi plébános levelét Mayláth Károly püspökhöz (1917. december 26.): „Mély tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy az évszámmal meg nem jelölt, de szakértők szerint az Árpád-házi királyok korából eredő s egyetlen mikeszászi harangot a rekvirálás alól sürgősen felmentetni kegyeskedjék. Bár a harang egyedüli a mikeszászi templomban (másikat még májusban elvitték), mégis kérem kell rá a felmentést azért, mert a nagyszebeni csász. és kir. katonai parancsnokság építésügyi osztálya a levéltel megelőző s e hó 22-én eszközölt összeírás alkalmával a harangra vonatkozó felmentés előmutatását kérte s nem elégedett meg a hadügyminiszternek Abt. 8/H. 10 204. sz. azon rendeletére való hivatkozással, hogy egy harang minden templomban meghagyandó.” A levél hátoldalán Mayláth püspök táviratfoglalmazványa a vallás- és közoktatásügyi miniszter részére: „A mikeszászi egyetlen harang tervbe vett rekvirálása ellen intézkedést kérek. Habár a hadügyminiszter úr Abt. 8/Hb. 10 204. idei rendelettel határozottan előírta a templomok egy harangjának meghagyását, a katonai hatóságok ezt figyelembe nem véve egyre-másra írják össze elszállítás végett az utolsó harangokat is. Ez ellen sürgős erélyes fellépést kérek. 1917. XII. 29.” Gyulafehérvár, Római katolikus Érsekség levéltára.

¹⁰⁹ Alkotmány 1917. december 1. („Üzérkedés a rekvirált harangokkal”).

¹¹⁰ Az akciót a hadügyminisztérium Abt. 8/H.B.19 317/17. sz. rendelete nyomán közelinek jelezte a temesvári katonai parancsnokság 1917. november 17-én kelt, B. A. Nr. 14 717. sz. értesítése (Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 1. c. 250, 7412/1917).

egyházakhoz,¹¹¹ melyben felvette, hogy a vissza nem igényelt, sérült harangokat a Magyar Nemzeti Múzeumban vagy, az erdélyieket, az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményében kellene elhelyezni. A harangok végül is Budapesten maradtak, és ma is a Magyar Nemzeti Múzeum haranggyűjteményének törzsanyagát képezik.

A maga korában érthető lekicsinyléssel emleget-

tett akciónál¹¹² sokkal fontosabb volt a MOB másik, a VKM-mel közös vállalkozása, amikor a felmentésre javasolt harangokat képviselőik már leszerelt állapotban, rendszerint sérült függesztőkoronával, az egyes területi gyűjtőhelyeken (Erdélyben Segesvárt, Medgyesen, Déván, Marosvásárhelyt, Tordán, Kolozsvárt és Désen) azonosították és intézkedtek, hogy visszakerüljenek ere-

¹¹¹ VKM 11 792/1917. eln. sz.: *Körlevél a műbecsel bíró már leszerelt és elszállított harangok származásának és tulajdonjogának megállapítása tárgyában.* Református Szemle 1917. december 15. 456–458.

¹¹² Kovács Mihály szerint a csepeli Weiss Manfréd Művekbe érkezett 25 509 harangból a MOB mindössze 26-ot mentett meg: Kovács 1919. 8.

deti tulajdonosukhoz. Igen jelentős részük ma is ott található.

A MOB listája¹¹³ és az ehhez csatolt fényképfelvételek¹¹⁴ nyomán a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1918. szeptember 18-án jóváhagyta 137 erdélyi harang felmentését és visszaszolgáltatását,¹¹⁵ előtte még a MOB szakemberei lefényképezték a harangokat. Sajnos a harangok mentesítésére irányuló minden erőfeszítés ellenére az állományt 1916–1918 folyamán pótolhatatlan veszteség érte,¹¹⁶ amihez Erdély elcsatolása után valamilyen román rekvirálás is járult, például Algyógyon.

A háborús pusztítás és a megmaradt emlékművek felmérésére több egyház is akciót indított. E munkák szerves részeként került sor a régi harangok összeírására is. Az erdélyi szász evangélikus egyház középkori javainak sommás összeírása 1923-ban jelent meg, szerzője a nagyszebeni Brukenthal Múzeum őre, Michael Csaki volt.¹¹⁷ Valamivel később, 1928-ban Makkai Sándor püspök Debreczeni Lászlót bízta meg az erdélyi református egyházkerület műemlékeinek felmérésével. A megszakításokkal 1944-ig végzett, kéziratban maradt, kiterjedt gyűjtés Erdély 512 református templomát érintette, köztük több nehezen megközelíthető szórványgyülekezet egyházát is. Miként a nagy elődök munkái, Debreczeni László rajzai is számos, azóta elpusztult harangot örökítettek meg.¹¹⁸

Az impériumváltás nyomán kibontakozó román nyelvű és szellemű szakirodalom legjelentősebb terméke V. Vătășianu tanulmánya a nagyszebeni keresztelődence néhány bizánci stílusú, görög feliratú díszítményéről; a szerző meggyőző módon feltételezi, hogy a plakettek egy görögkeleti rítusú evangéliumskönyv fém borításáról származnak és arra utalnak, hogy a szebeni szász ötvösökhöz havasalföldi román környezetből is eljutottak megrendelések, esetleg javításra vagy sokszorosításra váró ötvösművek is.¹¹⁹

Orbán Balázs adataira, a szász kutatásra, Kelemen Lajos és Debreczeni László gyűjtésére, valamint saját, 1929-től folyamatos erdélyi kutatóútjai eredményeire épülhetett az utolsó nagyszabású összefoglalás, Balogh Jolán *Erdélyi renaissance*-ának bronzfejezete is. A gondosan adatolt és szerkesztett leírásokat olvasva, Köpeczi Sebastyén József szép rajzait nézve nehezen értjük, miként vehette át Balogh Jolán egy jellegzetes 14. századi harangcsoport Müller-féle 15–16. századi keltezését.

A második világháború utáni romániai kutatásban a meghatározó súlyúnak szánt szintézisek és az egyre inkább takaréklángon folyó gyűjtő és nyilvántartó munkálatok reménytelenül eltávolodtak egymástól. Ștefan Pascu máig alapműnek számító monográfiája a középkori erdélyi mesterségekről 1954-ben jelent meg, melyben a harangok és keresztelődencek kérdésére is kitért.¹²⁰ A 15. századi Szászföldről mindössze 16 fennmaradt harangról és – Erdély és a Partium egész területéről – hat harangöntőről tud, akik Szébenben, Brassóban, Segesvárott, Nagyváradon és Aradon dolgoztak. Müller, Orbán és Roth munkái nyomán részletesebb áttekintést olvashatunk V. Vătășianu 1959-es nagy monográfiájában, részben a bronz keresztelődencekről, részben pedig a „művészi értékű”, azaz plakettekkel díszített harangokról.¹²¹ A sokadlagos adatátvétel miatt hibák, félreértések tömegét felvonultató, esszé jellegű összefoglalást írt a kérdésről – mindenekelőtt Pascu és Vătășianu munkájára támaszkodva – V. Drăguț, aki szerint a medgyesi és segesdi keresztelődence jellemzi a 14. századi erdélyi bronzöntésnek azt a szintjét, melyből a kolozsvári Márton és György művészete kiemelkedett. A 15. századi harangok száma nála, immár egész Erdélyben, 16-ra csökkent, miközben a nagyszebeni keresztelődék az erdélyi szász, illetőleg a havaselvei román művészet szintézisévé nőtt.¹²² Érdekes, hogy az erdélyi szász egyházművészet 800

¹¹³ Érthetetlen, hogy e rendkívül fontos iratot (MOB 527/1918) utóbb, az Országos Műemléki Felügyelőség (ma OMvH) irattárának rendezésekor kiselejtezték. Másolati példányára a gyulafehérvári r. kat. érsekség levéltárában sikerült rábukkanni.

¹¹⁴ Ma is meglévő nagyítások az OMvH Fotótárában (MOB Gyarapodási napló 1910–1931, 3210–3310, „hivatalos küldemény” jelzéssel.

¹¹⁵ „Az egyházközségek kötelesek a visszakapott harang fejében a birtokukban meghagyott utolsó harangot átadni, hacsak az utolsó harang is nem lenne történeti, régészeti vagy művészeti becsű. [...] A gyűjtőhelyekről való elszállítás, minthogy előbb a felmentett harangokról szakértői muzeális célra ötvényeket készítenek, egyelőre függőben marad.” A 117 136–1918. számú rendelet és az azt kiegészítő, a nagyszebeni katonai parancsnokságnak szóló utasítás másolati példánya a gyulafehérvári r. kat. érsekség levéltárában maradt fenn.

¹¹⁶ Patay 2000. 102–104.

¹¹⁷ Csaki 1923.

¹¹⁸ Balogh 1983.

¹¹⁹ Vătășianu 1943.

¹²⁰ Pascu 1954. 177–178.

¹²¹ Vătășianu 1959. 435–442, 852–854.

évét áttekintő reprezentatív katalógusban a középkori bronzöntés gyakorlatilag nem kapott helyet.¹²³

A fenti, kompilatív jellegű művekkel ellentétben saját gyűjtésre támaszkodó fontos kutatómunkát végzett Constantin A. Stoide, egykori brassói levéltáros, amikor Havaselve és Moldva 14–19. századi harangjai kapcsán áttekintette az erdélyi öntőműhelyek, mindenekelőtt Nagyszeben és Brassó, román megrendelésre készített termékeit.¹²⁴ Az áttekintés fontos, bár egyáltalán nem új eredménye, hogy a két román vajdaság középkori harangjait kevés kivétellel erdélyi mesterek készítették, eltekintve egy lemergi (Bistrița, 1490) és két közelebről meg nem határozott lengyel harangtól (Berzunțul – Bacău monostora, 1570; Sfântu Sava – Iași, 1570). Az erdélyi mesterek közül külön figyelmet fordított C. A. Stoide a nagyszebeninek gondolt *Johannes de Wertheimre* (a név nála *Iohann Wertheim* formában szerepel), akit az ószláv feliratú cotmeanai harang (1413) *Hanos Maistorá*val azonosított, és feltételezte, hogy Havaselve harangjait a 14. század végétől a 15. század második évtizedéig terjedő időszakban kivétel nélkül ő öntötte.

A fentiekkel szoros összefüggésben ki kell térnünk a román történeti kutatás másik, tágabb érvényű, de témánk szempontjából szintén jelentős vonulatára is. Azokra a művekre gondolunk, melyek a 19–20. század fordulója óta, folyamatos, egyébként érthető hangsúlyt fektettek a dél-erdélyi szász városok (mindenekelőtt Brassó és Szében) moldvai és havaselvei kapcsolataira. Ezek a valóban létező, ám román szempontból gyakran túldimenzionált kapcsolatok érintették a távolsági érckereskedelem kérdését éppúgy, mint mesterek és művek forgalmát a Kárpáteken keresztül, mindkét irányban.¹²⁵

Magát az új adatokat feltáró, az adott körülmények között sajnálatosan esetleges és szűk körű gyűjtőmunkát még két szálon követhetjük nyomon.

Az egyházak több lépésben elkészítették értékeik új leltárát, mely összeírások többé-kevésbé használható harangadatokat is tartalmaznak. Ezzel párhuzamosan néhány múzeum is áttekintette gyűjtőterülete harangállományát (pl. Brassó¹²⁶), a további adatokat pedig a bűvópatakszerű egyéni kutatásnak köszönhetjük. Ez utóbbiak közül első helyen említjük Dávid Lászlónak a középkori Udvarhelyszék terület felöllelő műemléki topográfia kötetét.¹²⁷ Sok fontos részadat közlése mellett Dávid László figyelt fel újra több udvarhelyszéki (ma Hargita megyei) harang és a segesvári bronz keresztelőmedence motívumai közötti szoros kapcsolatra. Háromszéken, a mai Kovászna megye területén Kisgyörgy Zoltán végzett kiterjedt haranggyűjtést,¹²⁸ míg Patay Pál az első világháború idején elrekvirált és a budapesti Weiss Manfréd Művekbe szállított, utóbb felmentett és a Magyar Nemzeti Múzeum haranggyűjteményébe jutott erdélyi harangokat ismertette, illetőleg tette közzé.¹²⁹

A csaknem két évszázadnyi időt átfogó, felekezetek és tájegységek szerint szétaprózódó kutatás töredékes eredményei napjainkban is csak sommás összefoglalást tettek lehetővé a kiterjedt helyszíni gyűjtőmunka lehetőségétől évtizedeken át megfosztott magyarországi kutatás számára, keresztelőmedencék¹³⁰ és harangok¹³¹ esetében egyaránt.

Gyűjtésünk az eddigi ismereteket számszerűen is megsokszorozta. A 384 tételes harangkatalógusból 208 darab eredetiben fennmaradt, a többről csak levéltári vagy bibliográfiai adat, rajz, pacskolat, esetleg fénykép áll a kutatás rendelkezésére. A ma is meglévő középkori harangok száma bizonyosan növekszik még valamivel, ha sikerül majd elvégezni néhány – nemrég elénk került levéltári forrásból megismert – emlék helyszíni ellenőrzését. Erre most, az előrehaladott kiadói munkák miatt már nem kerülhetett sor. Hasonlóképpen a jövő feladata a harangok hangtani vizsgálata, különösen azokon a helyeken, ahol több középkori harang is fennmaradt.

¹²² Drăguț 1979. 307–315.

¹²³ *800 de ani Biserica a Germanilor din Transilvania* [sic!]. Ed. Thomas Nägler. Thaur bei Innsbruck [1991].

¹²⁴ Stoide 1971. 710–712, 716–718.

¹²⁵ Bogdan 1905; Dragomir é. n.; Manolescu 1956; Goldenberg 1964; Manolescu 1965; Olteanu-Șerban 1969.

¹²⁶ Nistor 1983.

¹²⁷ Dávid 1981.

¹²⁸ Kisgyörgy 1982; Kisgyörgy 1995; Kisgyörgy 1996.

¹²⁹ Patay 1978.

¹³⁰ Lovag 1979. 34–37; Lovag 1987. 256–257; Marosi 1987. 748–749.

¹³¹ Patay 1989. passim; Entz 1996. 141. A régi irodalmi adatok ellenőrizetlen átvételének buktatóira példa Lestyán Ferenc monográfiája (Lestyán I–II.), ahol a 19. század folyamán említett, de az első világháború rekvirálsai során elpusztult harangok ma is meglévőkként szerepelnek.

HARANGOK A KÖZÉPKORBAN

A KÖZÉPKORI BRONZÖNTÉS NYERSANYAGAI /
A középkori európai harangok – eltekintve a vaslemezből kovácsolt és szegecselt darabok korai csoportjától – bronzból, a források és az anyagvizsgálatok egybehangzó tanúsága szerint rezes és ónt tartalmazó ötvözetből készültek. A harangok *ónbronz*ában az elemzések kisebb-nagyobb mennyiségű antimont és ólmot is találtak; az utóbbi elem a keresztelődmedencéknél (és szobroknál) alkalmazott *ólombronz* meghatározó komponense volt. A középkori bronzok anyagában kimutatható antimont fémes formában a 18. századig nem tudták elkülöníteni, írott forrásaink sem említik, de amikor a réz (*cuprum*), az ón (*stannum*) és az ólom (*plumbum*) szempontunkból lényeges középkori történetét, mindenekelőtt származását, kereskedelmét és árviszonyait áttekintjük, a fenti három néven magas antimonttartalmú ércek forgalmát is számításba kell vennünk. Közülük valamennyi előfordult a középkori Magyarországon, említi őket a 12–13. század fordulójáról származó hainburgi és steini vámszabás is,¹³² Oláh Miklós érsek (1493–1568) *Hungariája* (1536) szerint csupán ólomból szorult valamelyes lengyel importra az ország.¹³³ Ez utóbbi a Krakó közelében fekvő olkuszi ólombányákból származhatott, ahonnan már a 14. század végén is érkezett ilyen szállítmány Magyarországra.¹³⁴

A fémek leggyakoribb középkori súlymértéke a mázsza (*massa*) volt, melynek több fajtájával is találkozunk. A mázsza – másik középkori latin nevével (*centenarius* vagy *centenarium*)¹³⁵ ellentétben – nemcsak 100, hanem ennél több (120, 140, sőt 144) fontból is állhatott.¹³⁶ A forrásainkban minden jel-

ző nélkül szereplő mázsát a kolozsvári vagy erdélyi mázsával azonosítjuk (Bogdán István nyomán 1 kolozsvári mázsá=140 kolozsvári font=54,53 kg; 1 erdélyi mázsá=144 erdélyi font=144 kolozsvári font=56,09 kg), a 100 fontos budai mázsát pedig – ugyancsak a fenti forrás alapján – 49,11 kg-mal számoljuk. E mértékek egymáshoz viszonyított arányát egy újonnan közzétett forrásadat nyomán pontosan ismerjük: 1442-ben a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyve szerint 45 kolozsvári mázsá 51 budai mázsát tett ki,¹³⁷ ami arra utal, hogy a szakirodalom eddigi megállapításaitól eltérően a 15. században kolozsvári mázsán a 144 kolozsvári fonttal számolt, 56,09 kg-os, utóbb erdélyinek nevezett mázsát értették.

Jóllehet a kérdés mértékadó irodalma nyilvánvalónak tekinti, hogy a rézművesség elsősorban a bányászat vagy a rézkereskedelem központjaihoz kötődik,¹³⁸ Erdély és a Partium területén alig hivatkozhatunk olyan esetre, amikor a harangöntés és az ehhez szükséges színesfém kitermelésének helyszíne nagyjából egybeesett volna. Ilyen szempontból – ritka kivételként – mindenekelőtt a bihari püspöki székhelyre, Váradra kell gondolnunk, melynek közelében a püspök rézbányát birtokolt és működtetett a középkor folyamán.¹³⁹ IV. Lászlónak az esztergomi érsekség számára kiállított 1283-as privilégiuma elmondja, hogy Lodomér érsek még bihari püspök korában (1268–1279) V. Istvántól olyan kiváltságot szerzett a váradi egyház részére, hogy ha birtokain aranyat, ezüstöt vagy vasat találnának, azt szabadon kiaknázhassák és e bányák jövedelmét teljes egészében megtarthatják.¹⁴⁰ Erre a 13. század végéig feltétlenül sor ke-

¹³² MT I. 1075.

¹³³ *Auri, argenti, ferri, cupri, stanni [...] maxima ibi copia. [...] aliquantum etiam plumbi habent non tamen ad necessitatem regni ex omni parte sufficiens, quod hac de re ex Polonia advehitur*, Olahus 1938. 32.

¹³⁴ Paulinyi 1933. 14; Molenda 1985; az erdélyi ólomhoz: Olteanu 1985.

¹³⁵ A mázsá és a *centenarius* azonossága 1288. évi iratból: *de Masa, uel centenario cupri duos frisaticos [dant]*, MES II. 239.

¹³⁶ Bogdán 1991. 454–458.

¹³⁷ 1442: *quatragintaquinque massas Cluswarienses, que faciunt quinquagintaunam massas Budenses*, Jakó 1990. I. 400. sz.

¹³⁸ Lovag 1987. 252; a nürnbergiek kelet-közép-európai színesfém-kereskedelmi érdekeltiségének 14–15. századi kiépülése és virágzása, illetve a térség bronzművességének nagy teljesítményei közötti esetleges összefüggésre: Marosi 1995. 110, 223.

¹³⁹ Benkő 1994. 138–139.

¹⁴⁰ 1283: *iuxta tenorem priuilegij karissimi patris nostri, Waradiensi ecclesie condonati, concessimus [...] ut si in aliqua terrarum ecclesie Strigon. archiepiscopatus, seu Capituli, argenti fodinam, aurifodinam et ferrifodinam inueniri contigerit, totum commodum, seu lucrum plene et sine defalcatione aliqua [...] sibi uendicare ualeat*, MES II. 166; Bunyitay I. 113; ÁMF I. 685.

rült, ugyanis az 1374 vége előtt már teljesen elkészült váradi káptalani statútum megemlékezik arról, hogy Imre püspök (1297–1317) a káptalannak adományozta a belényesi ezüsbánya jövedelmének harmadát.¹⁴¹ Ez a rendelkezés – a 14. századi statútum tanúsága szerint – később is érvényben maradt, így a káptalan valóban rendelkezhetett is a ráeső ércmennyiséggel.¹⁴² Bunyitay Vince szerint a vasérc Vaskoh környékéről származott, míg a korai színesfémbányászat színtere a később is rézlelőhelyéről ismert Rézbánya volt, Belényestől délkeletre.¹⁴³ A gazdasági kérdések iránt különösen fogékony Kálmáncsehi Domokos váradi püspök (1495–1501) 1501-ben bérbe adta a püspökség bányáinak művelését Thurzó János körmöcbányai kamaragrófnak azzal a feltétellel, hogy ha majd Thurzónak a bányákból haszna lesz, a kitermelt réznek és ólomnak 1/16-át, az ezüstnek pedig 1/10-ét tartozik beszo­l­gáltatni.¹⁴⁴ Mivel a következő váradi püspököt, Szatmári Györgyöt (1501–1505), majd Thurzó Zsigmondot (1506–1512) is rokoni szálak fűzték a Fugger–Thurzó-féle bányavállalkozáshoz, alapos a gyanúnk, hogy a réztermelés a 16. század elején Rézbányán folyamatos lehetett.

Az elmondottak alapján valószínűnek tűnik Balogh Jolán felvetése, hogy a Kolozsvárról származó Márton és György váradi szobrai esetleg bihari rézből készültek, a 14. század második felében.¹⁴⁵

Haranggyűjtésünk nyomán valószínűsíthetjük ugyan, hogy az ércbányáiról híres Nagybányán is

önthettek harangot, ebben az írott forrásokban nem szereplő iparágban azonban helyi nyersanyagra csak részben támaszkodhattak. Nagybányán és környékén ugyanis (Felsőbánya, Ilobabánya, Kapnikbánya, Misztbánya stb.) elsősorban aranyat és ezüstöt bányásztak, emellett azonban – miként ezt Oláh Miklós is említi – egyéb érceket is fejtek.¹⁴⁶ A 16. századi bányaleltárakból az derül ki, hogy az alapvetően nemesfémnyerés céljából felszínre hozott ércből melléktermékként igen sok ólom,¹⁴⁷ ezenkívül kevesebb mennyiségű ón keletkezett,¹⁴⁸ míg az ötvözés és pénzverés kapcsán felhasznált réz¹⁴⁹ helyi eredetéről az általunk ismert források nem szólnak. Valamennyi rezet azonban mégis termelhetek a középkori Nagybánya körüli bányákban, mivel a besztercei Gergely mester 1549-ben öntött ágyúja a források szerint nagybányai rézből készült.¹⁵⁰

A bronzöntés kapcsán szóba jöhető többi erdélyi érclelőhelyről még ennyit sem mondhatunk. Láttuk ugyan, hogy az alapvetően nemesfémek nyerését célzó ércfeldolgozás során szükségszerűen keletkeznek melléktermékként nem nemes színesfémek is, önmagában e lehetőség egy-egy arany- vagy ezüsbánya körzetében azonban még nem bizonyíthat nagyobb volumenű, pusztán helyi nyersanyagra támaszkodó bronzöntést. Jó példa erre az erdélyi Beszterce, melynek közelében, Radnán működött a tatárjárás előtti Magyarország egyik legjelentősebb ezüsbányája.¹⁵¹ A radnai bánya a 15. századra – mire Beszterce bronzipara ki-

¹⁴¹ *qui* [Emericus episcopus – B.E.] *donavit nobis tertiam partem proventuum argentifodine in Belinis, instituens eos esse quotidianas distributiones*, Bunyitay 1886. 18.

¹⁴² Bunyitay Vince két munkájában a statútum ide vonatkozó szövegét eltérő módon közölte, *Lucrum autem, quod nobis ex cubulis et stateris eris, plumbi et cepi [!] provenire solebat, in usum nostre civitatis noscimus convertisse* (Bunyitay 1886. 58–59), illetve *Lucrum autem, quod nobis ex cubulis et stateris aeris, plumbi et ferri provenire solebat in usum nostrae communitatis noscimus convertisse* (Bunyitay I. 341) formában.

¹⁴³ Bunyitay I. 267.

¹⁴⁴ Uo. 341–342. A szerződésről szóló korabeli levél szerint e bányák a püspök elődök gondatlansága és a szakértő bányászok hiánya miatt elhanyagolt állapotban voltak.

¹⁴⁵ Balogh 1982. I. 23.

¹⁴⁶ *ad montes septentrionales est oppidum Rivulus Dominarum et Felsew Banyia, circa quae auri, argenti et aliorum metallorum sunt fodinae*, Olahus 1938. 27; érdekes, hogy szinte szó szerint hasonló sommás leírás utal a felvidéki hét bányaváros körüli jelentős rézlelőhelyekre is: *auri et argenti fodinis atque aliis metallis*, Olahus 1938. 18.

¹⁴⁷ Goldenberg 1959. 153.

¹⁴⁸ 1553-ban a nagybányai kamaragróf házában három mázsa ón (*stannei masse 3*) és az udvaron felhalmozott, méretlen ólomtömeg (*massa plumbi grandis in curia multorum centenariorum*) mellett mindössze két tábla rezet (*cupri due tabule*) írtak össze (Prodan–Goldenberg 1964. 129–130); 1556-ban a kamara épületében 13 mázsa, az olvasztóműhelyben további 27,5 mázsa ólmot találtak, míg ónból csupán 60 darab, egyenként háromfontos tömböt láttak (*albi plumbi in portionibus tribus libre 60*, uo. 131, 139, 143); ugyanekkor lajstromba vették az ólom darabolására szolgáló fejszékét és a fából készült ólommérleget is; mindez az ólom folyamatos értékesítésére utal (*secures pro dissecando plumbo 2; bilanx lignea qua mensuratur plumbum 1*, uo. 132, 139, 143). Lektorai véleményében Lovag Zsuzsa figyelmeztetett, hogy ólomra az aranyak az ércből történő kinyeréséhez is szükség volt; a méretlen ólom nagy tömege azonban inkább folyamatosan felhalmozódó melléktermékre utal.

¹⁴⁹ 1556: *tabule cupree ad mortarium contusorium percuciencium quarum 10 perforate sunt 35; cupri granulati in vno vasculo pro monetis centenarii 4 libre 38*, Prodan–Goldenberg 1964. 131.

¹⁵⁰ Dahinten 1988. 407.

¹⁵¹ Rogerius említi, hogy a tatárok 1241-ben lerohanták *Rudanam [...] Theutonicorum villam regis argentifodinam*, SRH II. 564; MT I. 1067–1068.

bontakozott – már lehangyatlott és 1472-ben Beszterce város birtokába jutott.¹⁵² Bár egy 1529-es leírásból biztosan tudjuk, hogy ezüsttermelése még így is jelentős hasznot hajtott a városnak,¹⁵³ itteni rézérc feldolgozásáról, bár lehetőségét nem zárhatjuk ki, nincs korabeli adatunk. Ezzel szoros összefüggésben a 16. század első felének számadáskönyvi bejegyzéseiből az derül ki, hogy a beszterceiek nem erdélyi rézet dolgoztak fel: a réz Nagybányáról és mint alább látni fogjuk, Brassó érintésével Budáról érkezett ide.

Nagyszeben, Segesvár és Brassó esetében geológiai okokból fel sem merülhet a helyi nyersanyag lehetősége, bár a német lovagrend barcasági betelepítéskor a király még reménykedett érlelőhelyek felfedezésében,¹⁵⁴ csak utóbb derült ki, hogy hiába. A szebeniek – miként ez egy 1506-os számadáskönyvi bejegyzésből kiderül – Budán vásárolt rézből dolgoztak.¹⁵⁵ Mivel egy évvel később a szebeni polgármester Thurzó Jánosnak, a Thurzó–Fugger-féle besztercebányai bányaművelő és kohóvállalat magyar alapítótársának¹⁵⁶ fizetett a rézért, kevés kétségünk lehet afelől, hogy felvidéki eredetű rézet vásároltak a szebeni küldöttek Budán,¹⁵⁷ ahol a Fugger–Thurzó-cég faktorátust tartott fenn.¹⁵⁸ Az innen származó magyar réz a 13. század óta Buda és Bécs érintésével áramlott a dél- és középnémet piacok, valamint Velence felé; miután az augsburgi Fuggerek 1495-ben társultak a besztercebányai rézbányákat ez idáig birtokló Thurzó Jánossal, Buda szerepe a távolsági rézkereskedelemben tovább erősödött.¹⁵⁹ Az árumegállító joggal rendelkező új főváros a nyersréz forgal-

mába egyébként már kevéssel megalapítása után bekapcsolódott: a budai vásárvám 1255. évi díjszabása több más fém mellett a rézet is említi.¹⁶⁰ Budáról mint kereskedelmi csomóponttól rész szállítmányok több irányba is indultak; ezek közül – bár a középkori erdélyi századok és Buda sokrétű kapcsolatai jól ismertek¹⁶¹ – az ország szívéből Dél-Erdély felé vezető kereskedelmi út fontosságára a réz kapcsán a kutatás eddig nem figyelt fel. Hasonlóképpen kiaknázatlanok még a magyar történetírásban a Kassán át (Észak-)Erdély felé irányuló rézforgalom adatai is.¹⁶²

A 16. század folyamán a Thurzó–Fugger-féle vállalkozásból származó besztercebányai rézen kívül a felső-magyarországi Szepes–Gömöri–Érc-hegységből, mindenekelőtt Szomolnokról is érkezett réz Erdélybe, valamint a vele határos hódolt-sági területekre.¹⁶³

A bronz helyi eredetű, illetve különböző útvonalakon kívülről ide jutó ötvözőelemei megtalálhatók voltak bizonyos mennyiségben Erdély több útba eső piacán is. A brassóiak például 1512-ben a nagytemplom új harangjához a rézet és az ónt Küküllővár mezőváros piacán szerezték be.¹⁶⁴ Következő, 1513. évi tranzakciójuk alkalmával a réz mázsánkénti 5 forintos árára is fény derült.¹⁶⁵ A felvidéki bányáktól Budán át – nyilván a Maros mentén – Dél-Erdély felé irányuló távolsági rézkereskedelem szempontjából igen tanulságosak az 1523. évi brassói rézvásárlások. Az új toronyóra harangjához szükséges két (nyolc-, illetve hétmázsás) tétel Nagyszebenből származott, változatlanul 5 forintos egységáron.¹⁶⁶ A réz most körvona-

¹⁵² 1472: Ub VI. 3931. sz.; 1475: Ub VII. 4042. sz.

¹⁵³ Wenzel 1880. 133.

¹⁵⁴ 1211: *Andreas [...] si aurum vel argentum ibi in praedicta terra Borza inventum fuerit, una pars ad fiscum pertinebit, reliqua ad eos* [sc. cruciferos de hospitali sanctae Mariae in Acaron – B.E.] *devolvetur*, Ub. I. 11.

¹⁵⁵ A szebeni polgármester számadása, 1506: *Johanni Rappoltb et Michaeli Armbruster pro refusione expensarum ratione cupri Budae habitarum [...] flor. 20 den. 0*, Rechnungen Hermannstadt 490.

¹⁵⁶ Paulinyi 1933. passim.

¹⁵⁷ 1507: *Dominus magister civium solvit domino Johanni Thurzo ratione cupri [...] flor. 280 den. 0*, Rechnungen Hermannstadt 480.

¹⁵⁸ Kubinyi 1973. 101, 110, 215.

¹⁵⁹ Vlachovič 1971. 604; Teke 1979. 76–81.

¹⁶⁰ Kubinyi 1971. 344.

¹⁶¹ Kubinyi 1971. 399.

¹⁶² 1528: *Ir kupfer verkauffen si auch in die Leutsch, dan daselb umb send fil khupferhämmer, so komen si auch weils gen Kascha und weiter in Sibenbirgen, auch gen Craca*, Vlachovič 1964. 281.

¹⁶³ Vlachovič 1977. 155.

¹⁶⁴ 1512 dec. 23.: *pro nundinis Koekoelovariensibus vitricis ecclesiae flor. 300, iterum pro cupro, iterum pro stanno flor. 110, iterum pro cupro flor. 73 asp. 25*, Rechnungen Kronstadt I. 197. A brassói számadáskönyvek az egy forintnál kisebb összegeket török eredetű ezüst aprópénzben, oszporában (*asper*) adják meg. 1524-ben 50 oszpóra tett ki egy 100 (rég) denáros forintot, Kubinyi 1958. 22.

¹⁶⁵ 1513: *cuprum centenaria 57 1/2, unum per flor. 5 pro flor. 288*, Rechnungen Kronstadt I. 201.

¹⁶⁶ 1523: *a dominis civibus in praetorio ad solvendum cuprum domino Servacio Cibiniensi flor. 60 asp. 42; pro vectura octo centenariorum cupri de Cibinio pro campana seu pelvi ad horologium conflanda flor. 2 asp. 25; pro 7 centenariis cupri minus uno quartali et 2 libris [...] a domino Servacio Cibiniensi emptis flor. 33 asp. 33*, Rechnungen Kronstadt I. 478, 485, 494.

lazódó erdélyi útját tovább rajzolja az a már többször idézett 1549-es adat, mely szerint a besztercei Gergely mester ekkor brassói rézből öntött ágyút.¹⁶⁷

A távolsági rézkereskedelemnek ezek szerint Brassó fontos csomópontja lett: szállítmányok juthattak innen Erdély más vidékeire, illetve – a Kárpátok hágóin át – Moldva és Havasalföld felé.¹⁶⁸ Ez utóbbi esetben a réz ára is magasabb lett: egy, a havasalföldi vajdának küldött tétel értékéből 6,5 forint feletti mázsánkénti árat számolhatunk ki.¹⁶⁹ Ugyanekkor a réz helyi ára 5–6 forint között mozgott, olykor 6 forint fölé is kúszott,¹⁷⁰ hogy 1537-ben mázsánként 8, illetve 10, oszporában számolt forintot is elkérjenek érte.¹⁷¹ A 8–10 forintos ár az 1540-es évek elején is érvényben maradt. 1540-ben az ágyúöntéshez vásárolt réz egységára 10 forint volt,¹⁷² 1542-ben a Kolozsvárról Brassóba szállított réz mázsája kereken 8 forintba került.¹⁷³ Az évtized végére azonban a nyersanyag tovább drágult, 1548-ban Brassóban mázsáját 10 forint 75 denárral számolták.¹⁷⁴ A brassói öntőműhelyek szempontjából különösen lényeges mozzanat, hogy az itteni városházán helyi mesterek¹⁷⁵ és a környék harangot öntető falvai¹⁷⁶ is vásároltak rezet, illetve harangércet (*glocken spys*).¹⁷⁷

Megjegyzendő, hogy a nyugatról Brassó felé tartó rézszállítmányok fontos állomása volt Segesvár, ahol a 15. század folyamán szintén jelentős öntőműhely szerveződött.

Az ón a harangbronz legfontosabb ötvözőeleme

volt; mellette a harangok anyagában a vizsgálatok néhány százalék ólmot is kimutattak; bizonyos középkori ötvözetekben az ólom jelenléte meghatározó jellegű volt. E két fém középkori megnevezése, illetve a megnevezés alapján történő elkülönítése azonban a legkevésbé sem problémamentes. A bizonytalanságot az okozza, hogy bár mindkettőnek külön latin neve volt (*stannum*, illetve *plumbum*), középkori forrásaink nemritkán az ónt is ólomnak mondják; ez az eljárás különösen ónedények kapcsán szembeűnő. Aligha kétséges ugyanis, hogy a 16. század eleji Erdély vagyoneértékeléseiben, végrendeleteiben felsorolt „ólom” tálak és kannák a valóságban ónból készültek.¹⁷⁸ Ugyanígy szerepelnek az ónedények a nagybányai pénzverőkamara 16. századi leltáraiban is.¹⁷⁹ A zavar ókori eredetű, és az idősebb Plinius *Historia Naturalis*áig vezethető vissza, ahol az ólom *plumbum nigrum*, az ón *plumbum candidum* vagy *plumbum album* néven szerepel.¹⁸⁰ A *fehér* és *fekete ólom* terminus a középkorig használatban maradt,¹⁸¹ értelem szerint a *fehér* jelző az ónra, a *fekete* az ólomra vonatkozott. Jól összevethető ezzel az 1571-es marosvásárhelyi országgyűlés árszabályzata, mely szerint *az ón mívesek tíz font fejér ónhoz egy font fekete ónmál többet ne tegyenek*.¹⁸²

A kétféle „ólmot” elsősorban az ára alapján lehet elkülöníteni. A tényleges, „fekete” ólom sokkal olcsóbb volt. Egy 1487-es besztercei feljegyzés szerint a Nagybányáról származó 2 mázsa ólom a szállítással együtt 5,28 forintba került, ami kétfő-

¹⁶⁷ Dahinten 1988. 410.

¹⁶⁸ A Kárpátokon kívülre irányuló rézkereskedelemre 1431-től ismerünk idővel szaporodó adatokat, DocRom D. I (1977). 183, 185, 186, 189, 240, 241. sz.

¹⁶⁹ 1521: *vendidimus cuprum centenaria 3 1/2 et libras 22 [...] domino waywodae Transalpinensi pro flor. 24 asp. 8*, Rechnungen Kronstadt I. 297; a bejegyzésből nem derül ki, hogy az ár magába foglalta-e a szállítást is.

¹⁷⁰ 1525: *pro cupro sex centenariis minus lib. 11 ad bombardam conflandam flor. 32 asp. 17*, Rechnungen Kronstadt I. 603; 1526: *de domino Jacobo Greff de cupro quod tenebatur cent. 2 et lib. 20 flor. 12 asp. 10*, Rechnungen Kronstadt I. 636.

¹⁷¹ Rechnungen Kronstadt II. 502.

¹⁷² 1540: Rechnungen Kronstadt III. 642.

¹⁷³ 1542: Rechnungen Kronstadt III. 648–649.

¹⁷⁴ 1548: *pro 10 cent. cupri et 3/4 unius cent. minus 1 libr., 1 cent. pro fl. 10 den. 75, facit fl. 115 asp. 22 1/2*, Rechnungen Kronstadt III. 462; vö. 1549: Rechnungen Kronstadt III. 528.

¹⁷⁵ 1515: *herr Krewcze Merten tenetur flor. 20 am koppfer den ber ym rat hawss gekawfft bat*, Rechnungen Kronstadt I. 208.

¹⁷⁶ 1509: *pro cupro ad campanam in Apacia flor. 3 asp. 45*, Rechnungen Kronstadt I. 139.

¹⁷⁷ 1527: *Item vendidimus ipsis de Nayerstadt de aere ad bombardam quam fundere curaverunt teutonice glocken spys pro flor. 2*, Rechnungen Kronstadt II. 30–31.

¹⁷⁸ 1519 (Gyula, Doboka m.): Indali Benedek udvarházában egyezség született *ratione [...] scutellarum, discorum et canterorum plombeorum* (Jakó KolMon II. 3737. sz.); 1530 (Kolozsvár): vagyoneértékelésben szó esett *artificiis plombeis et cupreis* (uo. 4301. sz.), 1531: végrendeletekben *scutellam plombeam meliorem* (uo. 4358. sz.), *duos canteros plombeos [...] duas scutellas plombeas* (uo. 4365–4366. sz.) említettek.

¹⁷⁹ 1556: a konyhában „ólom” edények, Prodan–Goldenberg 1964. 137.

¹⁸⁰ C. Plini Secundii Naturalis Historiae libri XXXVII. (XXXIV. könyv 16.: *Sequitur natura plumbi, cuius duo genera, nigrum atque candidum. Pretiosissimum in hoc candidum ...*).

¹⁸¹ 1525-ben II. Lajos király számadáskönyve említi e néven az ólmot és az ónt: *pro emendis tribus centenariis plombi negri et media centenaria plombi albi [...] dati sunt fl. XXV*, Fraknoi 1877. 147.

¹⁸² EOE II. 383; ugyanez a rendelkezés az 1556-os kolozsvári országgyűlés limitációjában latinul: *Stanni fusores: Ad decem libras stanni addant unam libram plumbi*, EOE II. 71.

rintos vagy ennél kevéssel magasabb egységárra utal.¹⁸³ A századfordulóig ez az ár 3 forintig emelkedett: 1501-ben a szebeniek Medgyesen 3 mázsa és nyolc font ólomért a szállítással együtt 10,11 forintot fizettek, ami nem jelenthetett mázsánként 3 forintnál többet.¹⁸⁴ 1520-ban Brassó városa eladott az ottani orgonistának másfél mázsa és öt font ólmot 5 forint 1 oszporáért; ez 3,25 forintos mázsánkénti árnak felel meg.¹⁸⁵ 1522-ben is a Besztercéről Brassóba szállított ólom ára kevéssel 3 forint fölött volt.¹⁸⁶ 1524-es adataink már a brassói ólomár emelkedéséről vallanak: a helyi kannagyártó¹⁸⁷ és Radu havasalföldi vajda¹⁸⁸ egyaránt 4 forintért kapta mázsáját. Ez maradt az ólom ára a következő évben is.¹⁸⁹

Az ólom eredete az eddigiekből jórészt kiderült. Biztos származási helye Nagybánya volt, ahonnan Besztercén át jutott Brassóba,¹⁹⁰ majd innen a környék falvaiba és Havaselve felé.¹⁹¹ Kétségtelenül az ólom felhasználásával és kereskedelmével függ össze, hogy Brassóban, miként Nagybányán is, az ólom darabolására szolgáló szerszámokért adott pénzt a város.¹⁹²

Az ólom másik erdélyi útvonulatát csak Kolozsvártól követhetjük, anélkül hogy tudnánk, honnan és milyen úton jutott ide a kereskedelmi forgalomra szánt nehézfém.¹⁹³ Egy 1442-es adat szerint a fi-

renzei Angelo Manini (*Angelus Italicus*) királyi familiáris és bányakamarás Kolozsvárt jelentősebb mennyiségű, 120 mázsányi ólommal rendelkezett, melyből Hunyadi János erdélyi vajda 45 kolozsvári mázsányit elvétel.¹⁹⁴ Egy másik alkalommal, 1522-ben, Brassóba is Kolozsvárról hoznak ólmot. Érdekes, hogy a szállítmányt Segesvárt átrakták, és innen már székelyek fuvarozták Brassó felé.¹⁹⁵

A „fehér” ólomról, az ónról, bár szempontunkból lényegesen fontosabb az ólomnál, sajnos kevesebbet tudunk. Ára az óloménál sokkal magasabb volt, már 1429-ben elérte Bártfán a mázsánkénti 10 aranyforintot.¹⁹⁶ Egy évszázad leforgása alatt ez az érték a kétszeresére növekedett. Nagyszébenben 1506-ban egy mázsa ón 18 forintba került,¹⁹⁷ 1512-ben ugyanezért – ha a forrásban szereplő 8 budai mázsát átszámoljuk erdélyi mázsára – kb. 19,3 forintot kellett fizetni Brassóban,¹⁹⁸ hogy a következő évben ugyanitt már 21 forintos ónárral is találkozunk.¹⁹⁹ Az ón ára a továbbiakban is emelkedett: 1526-ban fél mázsa, ágyúöntéshez vásárolt ón 12 forintba került,²⁰⁰ ami kivételesen magas értéknek tűnik, mivel ugyanabban az évben és ugyanott két mázsa, ágyúöntéshez szükséges ónhoz 38 forintért lehetett hozzájutni.²⁰¹ 1537-ben az ón mázsánkénti ára 22, oszporában számolt forint volt,²⁰² ami 1549-ig – aszerint, hogy 140 vagy

¹⁸³ 1487: *pro centenariis duobus plumbi de Rivulodominarum portandis dati sunt et pro vectura fl. 5,28*, Dahinten 1988. 410.

¹⁸⁴ 1501: *plumbum emptum in Mytuesz ad necessitatem civitatis czentlen in numero 3, fontb autem 8 cum vectura autem exposuit flor. 10 den 11*, Rechnungen Hermannstadt 357.

¹⁸⁵ 1520: *vendidimus plumbum organistae 1 1/2 centenaria, antea mansimus eidem debitores obligati libras 5 pro flor. 5 asp. 1*, Rechnungen Kronstadt I. 227.

¹⁸⁶ 1522: *pro 7 centenariis plumbi minus libras 6; 1 centenarium pro flor. 3 et ortorio 1, computando flor. 20 asp. 32 [...] pro vectura illius de Bistricia flor. 1 asp. 38*, Rechnungen Kronstadt I. 389. Megjegyezzük, hogy ugyanebben az évben a brassóiak saját polgáruknak ennél olcsóbban, 2,5 forintos áron adták az ólmot (1522: *vendidimus Rawe Casparo plumbum 1 centenarium minus libras 14 pro flor. 2 asp. 24*, uo. 376).

¹⁸⁷ 1524: *vendidimus plumbum cantrifusori 1 centenarium vnd libras 9 pro flor. 4 asp. 22*, Rechnungen Kronstadt I. 479.

¹⁸⁸ 1524: *vendidimus plumbum 1 centenarium domino waywodae Transalpinensi Radul pro flor. 4*, Rechnungen Kronstadt I. 478; 1527: *vendidimus domino waydae Radwl Transalpinensi duos centenarios plumbi pro flor. 8*, Rechnungen Kronstadt II. 30.

¹⁸⁹ 1525: *vendidimus plumbum ad praetorium [...] 3 quartalia pro flor. 3*, Rechnungen Kronstadt I. 596.

¹⁹⁰ Nagybányai ólom: Dahinten 1988. 410–411; besztercei ólom: Rechnungen Kronstadt I. 389.

¹⁹¹ Pl. 1521-ben Barcaújfalú (*Newstat*) és Botfalú (*Breggendorff*) képviselőinek, továbbá a prázsmáriáknak (*Prasmariensibus*) adtak el ólmot, kisebb tételben, Rechnungen Kronstadt I. 297–298.

¹⁹² 1523: *pro duobus srat büssel, plumbum dividitibus asp. 8*, Rechnungen Kronstadt I. 488.

¹⁹³ Ólomérc előfordul a Kolozsvártól DNy-ra fekvő Offenbányán is: Wenzel 1880. 124.

¹⁹⁴ Jakó 1990. I. 400. sz.

¹⁹⁵ 1522. július: *pro vectura plumbi de Coloswar ad Segeswar flor. 3 asp. 31 [...] Siculis pro vectura plumbi de Segeswar usque huc flor. 3 asp. 35*, Rechnungen Kronstadt I. 399.

¹⁹⁶ Fejérpataky 1885. 299.

¹⁹⁷ 1506: *Allati sunt certi centenarii stagni, pro labore cannarum, ex quibus duo minus libras 8 illuc cesserunt, computati faciunt, pro reliquo cantrifusor tenetur [...] flor. 35 den. 10*, Rechnungen Hermannstadt 449.

¹⁹⁸ 1512: *pro stanno ecclesiae beatae Mariae virginis dedimus de civitate flor. 129 asp. tres, in quibus ecclesia nobis tenetur, quando stannum reciperet, stanni 8 massae Budensis ponderis. Supraadditionem azpororum dedimus flor. 6 et sic faciunt flor. 135 asp. 3*, Rechnungen Kronstadt I. 197.

¹⁹⁹ 1513: *stannum centenaria 8 1/2 libras 10 pro flor. 180. Item composituram stanni ad cuprum centenaria 5 pro flor. 25*, Rechnungen Kronstadt I. 201.

²⁰⁰ Rechnungen Kronstadt I. 654.

²⁰¹ Rechnungen Kronstadt I. 635.

²⁰² Rechnungen Kronstadt II. 496, 502.

144 fontos mázsával számolunk – 22,5–23 forintig emelkedett.²⁰³ A már idézett, 1513. évi számadás-könyvi bejegyzésből azt is megtudjuk, hogy a harangöntéshez vásárolt fémek között a drága színön mellett egy ötvözésre használatos ónféleség is forgalomban volt (*compositura stanni ad cuprum*), melynek 5 forintos mázsánkénti ára meglepően alacsony. Nem tudjuk eldönteni, hogy a rejtélyes *compositura* ónérc (pl. kassziterit) vagy pedig sok ólmot és antimont tartalmazó gyenge minőségű ón lehetett-e.

Ára alapján igen valószínűnek tűnik, hogy – a réz nagy részéhez hasonlóan – az ón zöme sem Erdélyből származott, jóllehet kisebb tételek helyi eredete egyáltalán nem zárható ki; például a Zaránd megyei Körösbányán 1464-ben biztosan bányásztak ónt is.²⁰⁴ Ettől függetlenül az ón nagyobb részének eredetére nézve az 1512-es brassói vásárlás azon részletét tekintjük mértékadónak, amely szerint e fémét budai mázsában számolták. Adatok híján sajnos csak találgathatjuk, hogy Angliából, Szászországból, Csehországból, esetleg – a 15. századtól – Sziléziából vagy éppen Alsó-Magyarországról származó ónt dolgozhattak-e fel budai közvetítéssel az erdélyi műhelyekben.²⁰⁵

Összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a legfontosabb erdélyi öntőműhelyek nem érlelőhelyek mellett, nem a bányák közelsége miatt alakultak ki; többségükben, mint láttuk, nem is erdélyi eredetű nyersanyagot használtak munkáikhoz. Mivel középkori műhelyeink a térség legjelentősebb városaiban találhatóak, olyan településeken, melyek a kereskedelem, ezen belül a távolsági fémkereskedelem csomópontjainak is számítottak, a nagy bronztárgyak iparszerű öntésében a városi élet fejlettségének egyik mutatóját látjuk; ez a (fém)kereskedelem volumenén túlmenően magasabb igényekre, az ezeket kielégítő speciális szakmák úzésére, továbbá több iparág és mesterember rendszeres együttműködésére is utal.

Rendkívül fontos, bár szűkös forrásadataink miatt csak hiányosan körbejárható kérdést vet fel annak felismerése, hogy azokban a városokban, amelyekben jelentős bronzöntőműhely alakult ki, gyakran pénzverde is működött. A kettő feltétele-

nül összefüggött annyiban, hogy egy-egy pénzverde telepítésekor kétségkívül figyelemmel lehettek olyan körülményekre, melyek a bronzöntéssel is összefüggtek, másfelől a helyi pénzverés magával hozta az intenzívebb fémkereskedelmet, továbbá az olvasztáshoz, fém tisztításhoz, öntéshez és, nem utolsósorban, a mintázáshoz, érem-, pecsét- és medaillonvéséshez értő szakembereket. Mindez kétségtelenül ösztönzően hathatott a városi öntőműhely(ek) tevékenységére is, konkrét adataink azonban nem fednek fel tökéletes egybeesést. Egyes esetekben a harangöntés kezdetei évtizedekkel is megelőzhették a pénzverését, pl. a legfontosabb erdélyi bronzöntőközpont, Nagyszeben esetében, ahol a bronzöntés – korábbi előzmények után – már a 14. században virágzott, a pénzverde azonban csak 1427-ben létesült. Van azonban arra is példánk, hogy a bronzöntés és a pénzverés ki-mutatható kezdetei nagyjából egybeestek, pl. Segesvárott (1430) és – ha valóban számolhatunk itteni öntőműhellyel – Nagybányán (1468), míg Kolozsvár és Brassó esetében, jóllehet mindkét helyen vertek pénzt az 1440-es években, a harangöntés gyakorlatát nem, illetve csak feltételesen sikerült ilyen korai időre visszavezetni.²⁰⁶

Mivel a felső-magyarországi réz használata a késő gótikus erdélyi műhelyekben bizonyítottan tűnik, a tárgyak elemzésekor feltétlenül vizsgálnunk kell majd azt is, hogy ez, a kereskedelmi kapcsolat pusztán meglétéén túlmenően, utalhat-e valamiféle érintkezésre a szepességi és az erdélyi szász öntőműhelyek között. Ezt a lehetőséget egyébként, éppen a két terület kehely alakú bronz keresztelődencéinek bizonyos, nem különösebben szoros, formai kapcsolatai miatt már a korábbi kutatás is felvetette.²⁰⁷ Mindezt alább még részletesen áttekintjük, azt azonban már most jelezniük kell, hogy saját vizsgálódásaink során a közvetlen kapcsolatok – legalábbis a két terület keresztelődencéinek formai rokonsága alapján – minimálisnak bizonyultak.

A kereskedelmi forgalomból származó réz és ón a ténylegesen felhasznált harangnyersanyagnak csupán egyik része volt. Adataink ugyanis arra utalnak, hogy a középkori és újkori harangok meglehetősen heterogén nyersanyagból készültek, a

²⁰³ 1549: *pro 16 lib. [...] fl. 2 asp. 28*, Rechnungen Kronstadt III. 520.

²⁰⁴ 1464: *oppidum Keresbanya vocatum cum omnibus fodinis, auri videlicet et argenti, nec non stanni et alterius cuiusvis metalli*, Wenzel 1880. 122.

²⁰⁵ Werner I. 152; Tylecote 1987. 38–39.

²⁰⁶ A középkori pénzverdékre vonatkozó adatok forrása: Huszár 1995. 9–11, 21–24.

²⁰⁷ Roth 1913. 2.

piacon vásárolt réz és ón felhasználása mellett gyakran be is olvasztottak régi réz- és bronztárgyakat, elsősorban a korábbi, megrepedt vagy immár kicsinek ítélt harangokat.²⁰⁸ 1496 júliusában a százalhalmiak harang öntéséhez egy *centenarium* (54,5 vagy 56,09 kg) rezet vettek Nagyszeben városától.²⁰⁹ Ritka szerencsénkre az 1496-ban öntött százalhalmi harang máig megmaradt. Alsó átmérője 75 cm, súlyát így 175–250 kg-ra becsülhetjük, ami azt jelenti, hogy a Szebenben vásárolt réz csupán töredéke volt annak a tetemes színesfémmennyiségnek, amit a harang öntésére fordítottak.

Az átöntendő harangok anyagának kiegészítésére későbbi adatokat is ismerünk. Az elhasadt és 1648-ban Besztercén újraöntetett gyergyószentmiklósi nagyharang anyagához pl. a harangöntő vásárolt rezet, a gyergyóiak pedig 90 denár értékben az ónt (*fejér ónot*) szerezték be.²¹⁰ Nagyenyed „három szép harangja” az 1704-es tűzben pusztult el, a megolvadt harangok összegyűjtött darabjaiból utóbb egy kis harangot öntöttek.²¹¹ Heterogén nyersanyag felhasználásának kiváló példája a feketehalmi nagyharang 1775-beli újraöntésének viszonylag részletes leírása.²¹² A késői, de tanulságos beszámolóból kiderül, hogy az új harangba az elhasadt régi nyersanyagán kívül három, feltehetően kis kaliberű ágyúcsövet és egy fontmázsa Rákóczi-féle „libertas”-t, rézpénzt (*ein Zentner Libertasche oder Kupfergeld, welche von den Kurutzischen Rebellen geblieben und vorrätig waren*) is beolvasztottak. A fentiek fényében talán nem független a réz- vagy bronzöntéstől az az 1501-es nagyszebeni adat, amely a város szükségle-

tére 27 denár értékben vásárolt rézpénzt (*denarios ex cupro factos*) említ.²¹³

1659-ben a csíkszentdomokosiak a maguk rezéből öntettek harangot Brassóban.²¹⁴ A saját nyersanyag különben a templomtűzben elolvadt régi harangok darabjaiból is állhat, miként ez a gyalui református egyház esetében is történt 1677-ben.²¹⁵

Szélteben-hosszában elterjedt jámbor hiedelem szerint a harang hangjának csengése ezüst hozzáadásával fokozható; a Theophilus Presbyter jegyzeteiben is említett,²¹⁶ a harangöntők által azonban rendszeresen cáfolt eljárás – ha volt ilyen egyáltalán – 1917-ben megmentette a kézdivásárhelyi református egyház 1834-ben újraöntött harangját az első világháborús katonai rekvirálástól. A kézdivásárhelyiek elfogadott kérelme szerint a harang „újraöntése alkalmával a buzgó hívek igen sok arany és ezüst ékszerüket hányták bele a harang olvadó anyagába, s így ezen értékes anyag a harangnak hadicélokra való felhasználása esetén veszendőbe menne”.²¹⁷

A középkorból érdekesebbet is ismerünk: Gerardus de Fracheto domonkos szerzetes (†1271) jegyezte fel azt a kegyes történetet, mely szerint a portugáliai Coimbrában eltemetett, szent életű Pelagius testvér sírjáról felvett földdel harangöntő rendtársai sikeresen pótolták a hiányzó tetemes rézmennyiséget.²¹⁸

A valóság természetesen egészen más volt. Ennek jobb megvilágításához, a történeti források és a kézikönyvek közkézen forgó adatainak átvételén

²⁰⁸ Ez az eljárás a bronzöntés őskori elterjedése óta mindennaposnak számított, az ókor számos közkézen forgó bronzreceptje közül az egyik két rész réznek egy rész régi bronzal való ötvözését írta elő: *In reliquis generibus palma Campano perhibetur, utensilibus vasis probatissimo [...] novissime additis plumbi argentarii Hispaniensis denis libris in centenas aeris [...] Fit Campano simile in multis partibus Italiae provinciisque, sed octonas plumbi libras addunt [...] Sequens temperatura statuarum est eademque tabularis hoc modo: massa proflatur in primis, mox in proflatum additur tertia portio aeris collectanei, hoc est ex usu coempti. Peculiare in eo condimentum attritu domiti et consuetudine nitoris veluti mansuefacti. Miscentur et plumbi argentarii pondo duodena ac selibrae centenis proflati. Appellatur etiamnum et formalis temperatura aeris tenerrimi, quoniam nigri plumbi decima portio additur et argentarii vicesima, maximeque ita colorem bibit, quem Graecanicum vocant. Novissima est quae vocatur ollaria, vase nomen hoc dante, ternis aut quaternis libris plumbi argentarii in centenas aeris additis. Cyprio si addatur plumbum, colos purpurae fit in statuarum praetextis, Plinius Secundus, Naturalis Historiae liber XXXIV. 9.*

²⁰⁹ *Item illis de Hundertbuchel unum centenarium cupri pro una nola datum flor. 6, Rechnungen Hermannstadt 213.*

²¹⁰ Veszely 1860. 153.

²¹¹ P. Szathmáry 1868. 141–142.

²¹² Rechnungen Kronstadt IV. 310; idézi: Roth 1908. 9.

²¹³ Rechnungen Hermannstadt 356.

²¹⁴ Veszely 1860. 148.

²¹⁵ A gyalui reformátusoknak Apafi Mihály fejedelemhez írt levele szerint az 1664. esztendőben az pogányoknak gerjedező tüze miatt mind ez mai napig az templomunk helye pusztán áll és leolvadt harangjainknak részét az földből kivételvén, elvötte volt tőlünk [Bánffy Dénes], melyet nem harangra, hanem más ususra akart fordítani [...] Immár szintén annyira vagyon dolgunk, mintha táborban volnánk, mert csak egy dobbal tesziünk jelt, mikor predikatio vagy könyörgés leszen, Koncz 1886. 385.

²¹⁶ Theophilus 1986. 152.

²¹⁷ EREI lt 4726/1917, I. 6/1915.

²¹⁸ *Item cum fratres illius loci campanam facerent et per errorem operarii multum de cupro deesset, frater quidam surgens de oracione accepit de terra tumuli fratris Pelagii et in fornacem proiecit; et in continenti in cuprum crevit; et perfecta campana superfuert de cupro centum viginti sex libre...*, Gerardus de Fracheto OP: *Vitae fratrum Ordinis Praedicatorum*. Ed. Fr. B. M. Reichert OP. Lovanii 1896. 295–296.

túlmenően igyekeztünk saját erdélyi adatbázist létrehozni, mindenekelőtt fémminták anyagvizsgálata segítségével. A parányi fémdarabkák vételekor arra ügyeltünk, hogy lehetőleg valamennyi fontosabb műhelyt és harangcsoportot, továbbá az összes ránk maradt keresztelődencét képviselje legalább egy-egy minta.

Maguktól az elemzésektől csak szerény eredményeket vártunk. A történeti forrásokból ugyanis egyértelműen kiderült, hogy rendkívül heterogén eredetű, esetenként többször is újraolvasztott és újraöntött rezet használtak fel; ráadásul erdélyi vagy akár magyarországi leletből nem ismerünk kereskedelmi forgalomból származó réz- vagy öntömböt,²¹⁹ hogy az anyagvizsgálatok után valamely műhely nyersanyagának és termékeinek összetételét összehasonlíthassuk. Így aligha lehetett arra gondolni, hogy az őskori archeometallurgiai vizsgálatokhoz hasonlóan²²⁰ a primér nyersanyagok leltőhelyére, az ércfeldolgozás és öntés során követett eljárások terjedésére, átvételére, továbbá a mindehhez kapcsolódó kronológiai kérdésekre a természettudományok oldaláról átütő erejű választ nyerhessünk.²²¹ Ebben sajnos az is szerepet játszik, hogy a modern európai szakirodalom – nyilván az itteni bányatörténeti és archeometallurgiai kutatások elmaradottsága miatt – a Kárpát-medence igen jelentős ércleltőhelyeiről nem vesz az elvárható mértékben tudomást.

Több kisebb kérdésben azonban feltétlen előrelépésre számítottunk. Mindenekelőtt abban, hogy a középkori harangérc összetételét végre ne kézikönyvek újkori adatai nyomán, hanem konkrét mérések alapján idézhessük. Hasonlóképpen mérésekre kívántunk támaszkodni annak elemzésekor is, hogy kimutatható-e szándékos eltérés a harangok és a jóval kényesebb öntési feladatot jelentő, de hangtani problémát fel nem vető keresztelődencék anyaga között. Abban nem reménykedtünk, hogy az egyes műhelyek termékei pusztán anyagvizsgálattal elkülöníthetők lesznek, bizonyos regionális eltéréseket azonban valószínűnek tartottunk. Végül, de a legkevésbé sem utolsósorban

kíváncsiak voltunk a fémelemzések buktatóira, melyek a mérési eljárások különbözőségén, az így nyert adatok összehasonlíthatatlanságán vagy pontatlanságán túlmenően a vizsgált tárgyak inhomogenitásában, felületi elváltozásaiban (az olvadék egyenetlenségében, a réz ötvözőelemeinek dúsulásában az öntvény felszínén, továbbá a megengedettnél nagyobb mennyiségben szereplő összetevők kristályközi kiválásában a megdermedés folyamán), a vizsgált minták eltérő nagyságában vagy éppen a formális statisztikai értékelésben rejtőzhetnek. Az elsoroltakon túlmenően pedig gondolni kellett arra az egyenetlen összetételt eredményező banális körülményre is, miszerint a nagyobb bronztárgyakat esetleg több, párhuzamosan hevített kemence tartalmának egymás utáni csapolásával öntötték.

Kezdetben csak néhány minta elemzésére gondoltunk, mintegy érdekességként. Az ötletet az adta, hogy 1980-ban Szentábrahámon (Hargita m.) előkerült az 1916-ban rekvirált középkori harang koronájának két töredéke, melyek a restaurátori letisztítás után fémelemzésre igen alkalmasnak tűntek.²²² Időközben kiderült, hogy a harangkatalógus számos tétele utólagos helyszíni ellenőrzést kíván, és e kiegészítő terepmunka során a minták száma gyorsan gyarapodott, annyira, hogy 1997-ben már több tucat anyagvizsgálatra kerülhetett sor.

Igen tanulságos annak a három emléknek az esete, ahol többféle roncsolásmentes magfizikai módszerrel, neutronaktivációs analízissel és röntgen-fluoreszcencia analízissel is sikerült vizsgálatot végeztetni. A többszörösen megvizsgált három fémminta: a) a már említett szentábrahámi, 13–14. századi függesztőkarika-töredék (I. 346), b) a székykeresztúri római katolikus templom 15. századi harangjának (I. 336) pereméből származó kis bronzrészecske és c) a segesvári volt domonkos templom 1440-es keresztelődencéjéről (II. 8), a cuppa aljából leválasztott parányi öntési szemcse.

A neutronaktivációs analízist (NAA) a fenti három minta elemzéséről írott szakdolgozatához

²¹⁹ A cipó- vagy szabálytalan gömbszelet alakú réztömbök az európai középkori régészet ritka leletei; anyagvizsgálatuk 92–98,5%-os réztartalmukra derített fényt: Tylecote 1987. 206–207. 11. század közepi keltezéssel egy gömbszelet alakú, 3,9 kg-os bronzcipóról is tudunk (Höxter-Corvey), összetétele: 76 % réz, 17,6% ón, 5,8 % ólom, Kunst und Kultur der Karolingerzeit. I. 402.

²²⁰ Pl. Tylecote 1987; Mohen-Éluère 1991; Jovanović 1995.

²²¹ A fémelemzésekhez fűzött túlzott reményeket, pl. a keltezés vagy lokalizálás terén (Werner I. 144) mára a szkepticizmus váltotta fel (Marosi 1995. 221); a sok tekintetben megalapozott kételyek ellenére a természettudományi vizsgálatoktól további szolid eredményeket várhatunk.

²²² Az akkor 84 éves Szikszai Jenő, szentábrahámi lakos 1916-ban fiatalemberként segédkezett a harang levételénél; az összetört korona két darabját (a függesztőkarika két nagyobb, összeálló töredékét), továbbá a harang nyelvét két emberöltőn át megőrizte, Benkő 1992. 210.

Deák Zoltán fizika szakos egyetemi hallgató készítette 1996-ban.²²³ Az eljárás lényege, hogy gyors neutronokkal bombázva az ismeretlen mintát, benne az egyes elemek magreakciók révén radioaktív elemekké alakulnak át, mely termékek sugárzásából következtetni lehet az eredeti összetevőkre, illetve ezek mennyiségére. A módszer lényeges vonása, hogy a neutronfluxus és az általa gerjesztett gamma-sugárzás nagy áthatoló képessége folytán az analízis a minta egész térfogatára vonatkozik.

Esetünkben az eljárás relatív módszernek bizonyult, azaz ismeretlen összetételű minták esetében sikerült ugyan, távolról sem kifogástalanul, meghatározni a bennük előforduló elemeket, továbbá azoknak az izotópoknak a relatív gyakoriságát, melyekből radioaktív izotópok keletkeztek, mind ez azonban nem vezetett abszolút koncentráció értékekhez. Ezen túlmenően negatív eredményként könyvelhettük el, hogy rövid felezési idejük miatt neutronaktivációval az ón és az ólom izotópjait nem sikerült kimutatni.

A mérési eredményekből Deák Zoltán mintánként az egyes elemeknek a rézhez viszonyított mennyiségére is következtetett, a réz mennyiségét mindhárom mintában 1.000 tömegegységnek véve:

	Vas (Fe)	Réz (Cu)	Ezüst (Ag)	Antimon (Sb)	Iridium (Ir)?
Szentábrahám		1.000	132 ± 30	4 ± 1	42 ± 10
Székelykeresztúr		1.000		2 ± 0,5	
Segesvár	0,23 ± 0,06	1.000	90 ± 20	3 ± 1	27 ± 6

A NAA – mint alább látni fogjuk – nem mutatta ki a vizsgált bronzötvözetek valamennyi összetevőjét. Másrészt az irreálisan magas ezüsttartalom jelzésével és a középkori bronzöntvényekben példa nélküli irídiumkoncentráció felvetésével jócskán „túteljesítette” feladatát, az eredményekből ilyenformán nemhogy százalékos összetételt nem lehet számítani, de még a relatív összefüggések is kérdésesek maradtak. Ez utóbbiakat – az alább ismerttetendő mérési eredmények fényében – még tájékoztató jellegűnek sem tekinthetjük.

A röntgen-fluoreszcencia analízishez (XRF) a gerjesztést gamma- vagy röntgen-sugárzással végzik. A vizsgálat azon a jelenségen alapszik, hogy valamely alapállapotban lévő atomot gerjesztve egy hélelektron magasabb energiaszintre kerül.

Magasabb rendszámú elemek – így a fémek – esetében ezután a két elektronhéj energiakülönbségének megfelelő karakterisztikus röntgenfoton keletkezik. A besugárzott mintából kilépő röntgensugárzás detektálható és a spektrumvonalak energiája alapján meghatározhatók a mintát alkotó elemek, míg az egyes vonalak intenzitása a koncentrációra utal. Ez utóbbit ismert összetételű mintákkal, etalonokkal összehasonlítva lehet meghatározni. Az ehhez szükséges több tucatnyi mérést Költő László, a Somogy Megyei Múzeumok (Kaposvár) régészeti osztályvezetője végezte el, radioaktív jód (I-125) sugárforrással.

Az előző vizsgálatból okulva arra törekedtünk, hogy megközelítőleg azonos méretű mintákra tegyünk szert; a parányi, önabszorpciót nem okozó fémdarabkákat a keresztelõmedencék belső, nem látható részéből vettük (öntési rögzőknél, varratoknál), harangok esetében pedig általában az ütő által kicsorbított peremrészeknél sikerült kis fémforgácst nyerni.

Az anyag felszínét vizsgáló eljárás még ilyen kis mintáknál is érdekes eltéréseket mutatott ki: a korrodált felszín óntartalma rendszeresen meghaladta a vágás- vagy törésfelületeken mért óntartalmat.

Hasonló jelenséget figyeltek meg a pusztaszeri középkori harangtöredék elemzésekor is.²²⁴ Az ókori és középkori nagybronzok különböző pontjairól származó minták rendszerint eltérő összetételének ismeretében²²⁵ nem meglepő az a különbség sem, ami a szentábrahámi harang koronájának és peremének összetétele között mutatkozott. Zavarba ejtőbbek azok a különbségek, amelyek ugyanazon minta újramérésekor vagy valamely két részre törött bronzszilánk egy-egy darabkájának elemzésekor jelentkeztek. Ez az eltérés a kisselyki keresztelőkút medencerésznél a rézkomponens esetében 8,4%, az ónnál 2,6%, a medgyesi keresztelõmedence talpánál a réznél 8%, az ónnál 3,7%, a szamosújvári harang esetében a réznél 5%, az ónnál 5,5%, a homoróddaróci haragnál a réznél 4,7%, az ónnál 1,2%, a kükküllővári nagyharagnál (1417) a réznél 2%, az ónnál 6,1%, a magyarvistai haragnál a réznél 1%, az ónnál 0,5% volt. Mindez azt sejteti, hogy az alkalmazott mérési módszer hibahatára – a feltétlen bizalmat sugalló, háromtizedes pontossággal megadott értékek ellenére – a

²²³ Deák 1997.

²²⁴ Vályi 1997. 388.

²²⁵ Marosi 1995. 221–222.

fő elemeknél legalább 1–2 százalék, még ha figyelembe is vesszük az ötvözet feltételezhető helyi egyenetlenségeit. A nyomelemeknél az újramérés-kor adódó eltérés lényegesen magasabb volt, ami miatt részletesebb elemzésükre nem is vállalkozhatunk.

Mindez fokozott hangsúlyt veti fel az inhomogenitás kérdését. Az elvégzett vizsgálatok ugyanis egyértelműen azt mutatták ki, hogy a bronz összetétele még a töredékeken belül is eltéréseket mutat. Még egyszer utalunk azokra a különbségekre, melyek a tárgy eredeti felületén, illetve a törésfelületen, továbbá a rézben gazdagabb és szegényebb területeken végzett mérések között megfigyelhe-

tők. Ezek a mérések jól alátámasztják azt a régebbi keletű megfigyelést is, mely szerint az ónbronzen ötvény *lassú* lehűlésekor a tárgy felületén megnő az óntartalom. Mindez a további következtetések levonásánál nagyfokú óvatosságot követel.

A megvizsgált erdélyi és partiumi harangminták anyagösszetételét Költő László nyomán az alábbi táblázatban összesítettem. A településnév utáni szám a harangkatalógus megfelelő tételszámára utal; utána annak megjelölése következik, hogy a minta a harang melyik részéből származik. A vizsgált elemek: vas (Fe), nikkel (Ni), réz (Cu), cink (Zn), arzén (As), ezüst (Ag), ón (Sn), antimon (Sb), ólom (Pb), bizmut (Bi).

Erdélyi harangok anyagvizsgálata

	Fe	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Pb	Bi
Alcina (I. 2), harangtető	0,752	0,000	51,715	0,000	0,535	0,137	26,665	15,827	4,079	0,290
Barabás (I. 21), palást	0,491	0,485	78,435	0,000	0,513	0,169	12,640	3,155	4,006	0,106
Bázna (I. 30), perem	0,303	0,000	55,383	0,000	0,344	0,075	20,000	22,672	1,194	0,030
Bázna (I. 31), perem	0,549	0,000	59,877	0,000	0,316	0,186	19,926	11,587	7,541	0,018
Bonyha (I. 49), perem	0,056	0,000	65,337	0,000	0,142	0,104	25,174	7,879	1,248	0,059
Bonyha (I. 50), fül	0,066	0,000	64,055	0,000	0,952	0,229	21,406	10,861	2,431	0,000
Homoróddaróc (I. 130), perem	1,360	0,319	54,934	0,169	0,451	0,105	36,067	5,384	1,106	0,106
Homoróddaróc (I. 130), perem	0,132	0,355	59,609	0,000	0,180	0,078	34,835	3,355	1,454	0,000
Homoródszentpál (I. 135), palást	0,000	0,175	76,020	0,000	0,178	0,117	17,839	3,946	1,724	0,000
Küküllővár (I. 181), perem	0,304	0,000	61,821	0,000	0,872	0,184	21,712	14,408	0,700	0,000
Küküllővár (I. 182), perem	0,307	0,007	57,995	0,000	0,242	0,118	27,784	12,822	0,678	0,047
Küküllővár (I. 182), perem	0,206	0,164	59,780	0,000	0,492	0,136	21,663	16,267	1,213	0,078
Magyarvista (I. 199), perem	0,267	0,000	69,828	0,000	0,086	0,062	21,523	7,111	1,017	0,105
Magyarvista (I. 199), perem	0,405	0,000	68,894	0,033	0,186	0,056	22,006	7,348	1,008	0,064
Medgyes (I. 215), perem	0,058	0,000	65,045	0,000	0,334	0,087	17,540	14,919	2,008	0,010
Medgyes (I. 216), perem	0,000	0,040	61,100	0,000	0,515	0,144	23,119	13,801	1,282	0,000
Nagyszeben (I. 254), perem	0,436	0,156	61,606	0,000	1,210	0,135	26,299	9,072	1,079	0,006
Szamosújvár (I. 295), perem	0,000	0,342	59,918	0,249	0,478	0,108	33,330	4,770	0,525	0,280
Szamosújvár (I. 295), perem	0,320	0,000	64,798	0,207	0,448	0,146	27,864	5,313	0,660	0,252
Székelykeresztúr (I. 336), perem	0,000	0,331	69,127	0,000	0,324	0,078	24,831	3,983	1,325	0,000
Szentábrahám (I. 346), fül	0,041	0,043	74,259	0,070	0,724	0,130	23,138	1,080	0,454	0,062
Szentábrahám (I. 346), perem	0,636	0,440	61,148	0,193	0,592	0,072	27,285	6,028	3,606	0,000
Völcs (I. 377), perem	0,297	0,050	64,789	0,000	0,321	0,125	25,858	7,305	1,233	0,022
Völcs (I. 378), perem	0,006	0,076	64,648	0,000	0,654	0,167	22,739	10,136	1,548	0,026

Az erdélyi keresztelőkutak anyagvizsgálata

	Fe	Ni	Cu	Zn	As	Ag	Sn	Sb	Pb	Bi
Alcina, láb (talp alja)	4,727	4,310	65,079	0,000	4,599	0,223	3,801	15,149	2,112	0,000
Brassó, láb (nódusz)	2,180	0,153	80,158	0,049	1,114	0,275	9,081	1,055	5,892	0,042
Hégen, láb felül	0,112	0,000	74,455	0,000	0,549	0,188	9,847	11,866	2,931	0,051
Hégen, láb (nódusz)	0,246	0,034	64,374	0,230	0,779	0,395	22,101	10,865	0,859	0,099
Hégen, cuppa alja	0,288	0,000	67,574	0,000	0,788	0,178	11,193	16,346	3,634	0,000
Kisselyk, láb (nódusz)	0,000	0,885	88,243	0,000	0,980	0,305	0,160	4,096	5,308	0,022
Kisselyk, cuppa alja	0,811	0,981	81,928	0,092	0,357	0,352	0,602	9,401	5,476	0,000
Medgyes, láb pereme	0,000	0,319	82,142	0,000	0,603	0,385	5,975	7,020	3,556	0,000
Medgyes, cuppa alja	0,000	0,599	90,097	0,000	0,561	0,437	2,254	0,000	5,982	0,070
Nagyszeben, láb (talp)	0,095	0,774	71,577	0,000	0,480	0,572	0,178	21,437	4,408	0,077
Segesd, láb	0,440	0,400	81,200	0,010	0,140	0,460	7,930	1,730	6,550	0
Segesd, láb	0,320	0,700	85,650	0,100	0,260	0,430	5,030	1,640	6,080	0
Segesvár, cuppa alja	0,000	0,448	87,576	0,011	1,370	0,337	6,249	2,533	1,338	0,137
Szászdálya, láb (nódusz)	0,107	0,251	63,847	0,000	1,048	0,483	15,195	17,926	1,100	0,043
Szászdálya, cuppa alja	0,147	0,027	77,028	0,000	0,903	0,273	6,698	11,315	3,517	0,092

Az elemzések legfontosabb eredménye, hogy világosan elkülönült a harangok *ónbronz* anyaga a keresztelőmedencék előállításához használt nagy réztartalmú ötvözetből, amely lényegében az ókori és középkori szobroknál is alkalmazott, jobban önthető, egyúttal lényegesen olcsóbb *ólombronz* volt. E kétféle ötvözetre és a belőlük önthető tárgyak eltérő körére két Árpád-kori bronzöntőműhely (Feldebrő és Visegrád) anyagának elemzése során már felfigyelt a magyar kutatás.²²⁶

A modern kori harangöntészet alapkövetelménye a 77–80% rezet és 20–23% ónt tartalmazó harangbronz használata.²²⁷ Hasonló arányokról emlékezett meg a 12. század eleji Theophilus Presbyter alább még többször idézett traktátusa is (4/5 rész réz, 1/5 rész ón),²²⁸ és nem eredményezett számottevő eltérést ettől a 13. századi pusztaszeri harangöntő gödör fémmaradványainak, illetve egy Pusztaszeren kiásott Árpád-kori harangtöredék anyagának elemzése sem.²²⁹ Ami a távolabbi területek 13. századi analógiáit illeti, az angliai Cheddar/Somerset 1220 körüli öntőgödörében 20%-os óntartalmú bronzot,²³⁰ a Thurgarton/ Nottinghamshire-en feltárt harangöntőműhelyben 22–26% ónt (ezenkívül 0,4% antimont, 0,3% arzént és

0,02% bizmutot) tartalmazó bronzdarabokat találtak.²³¹ Ezt az összetételt javasolta Vannoccio Biringuccio is 1540-ben kinyomtatott traktátusában,²³² és ez szerepel egy 1555-ben Maastrichtban kelt harangöntő szerződésben is.²³³ A fémelemzések azonban arra is fényt vetettek, hogy a Theophilus által megadott bronzösszetétel a 9–12. század folyamán még meglehetősen ritka volt, ehelyett általában olyan bronzot alkalmaztak, amely 3/4 részben rézből és 1/4 részben ónból állt.²³⁴ Így a franciaországi, Karoling-kori Alet haranglelete 71,6% rézből és 22,5% ónból, valamint 3,6% ólomból állt, a 9. századi vreden harangösszetétele 73,83% réz, 22,996% ón és 2,85% ólom, a 9–10. századi oldenburgi leleté (Holstein) 74,88% réz, 15,64% ón és 9,09% ólom, a 10. századi haithabui harangé (Schleswig) 75,33% réz, 17,37% ón és 6,56% ólom volt, az 1000 körüli vagy 11. század eleji mainzi lelet (Mitternachts-gasse) pedig 71,2% rezet, 23,36% ónt és 4,23% ólmot tartalmazott.²³⁵

A fentiek fényében joggal várhattuk volna, hogy legkorábbi erdélyi emlékeink összetétele már a Theophilus-féle négy rész réz, egy rész ón receptnek feleljen meg. A fémelemzések végeredménye

²²⁶ Kovalovszki 1994. 444–445; Kovalovszki 1995. 250.

²²⁷ Weissenböck-Pfundner 1961. 47; a limburgi irányelvek 78% rézből és 22% ónból álló, ideális összetételű harangércet írnak elő, melyben az egyéb fémek aránya nem haladhatja meg a 2%-ot, ezen belül az ólomé az 1%-ot, Schad 1986. 149; Wagner 1997. 56.

²²⁸ *Huic cupro taliter fuso quinta pars stagni admiscetur, et conficitur metallum, quo campanae funduntur*, Theophilus 1874. 265.

²²⁹ Vályi 1997. 388.

²³⁰ Tylecote 1987. 229.

²³¹ Uo. 231.

²³² Uo.

²³³ *Henricus tenebitur facere 19 campanas in praesidium borarum, partim ex optimo cupro, partim ex purissimo stanno Anglicano, ita ut quinta materiae pars sit de hujusmodi stanno*, Quaedvlieg 1962. 366.

²³⁴ Drescher 1998. 5; Drescher 2000. 48.

²³⁵ Langouet 1983. 280; Drescher 1992. 415–416; Drescher 2000. 35–48.

azonban – feltéve, hogy az elemzések a valóságot tükrözik – egészen más lett, miként meglepő eredményt hozott az az összehasonlítás is, amely a legrégibbi erdélyi harangok (Alcina, Bonyha, Homoróddaróc, Küküllővár, Szentábrahám) összetételét vetette össze néhány Békés megyei, régészeti lelőköri körülményeik alapján Árpád-korinak meghatározható harangtöredék vizsgálati eredményével.²³⁶ Kiderült, hogy mindkét esetben a rézkoncentráció csupán 52–65% között mozog. Az ezzel együtt járó magas óntartalom bizonyára jelentősen csökkentette az ötvözet olvadáspontját, a harangok anyagát azonban igen törékennyé tette.²³⁷ Mindennek következményei legjobban egy endrődi (Békés m.) harangtöredéken tanulmányozhatók.²³⁸ A kisméretű harang peremrészlete terepbejárás során, egy Árpád-kori település területén került elő, tehát biztosan korai darab. 62% rezet és 35% ónt tartalmazó anyaga letisztítva is világosszürke színű maradt, a rideg bronz törésfelületei pedig üvegszerűen élesek voltak. Rideg anyagra utalnak az erdélyi középkori harangok peremén megfigyelhető jellegzetes kagylós törések is.

Mérési adataink szerint a magasabb, 69–78% közötti rézkoncentráció csak a későbbi, 15–16. századi harangoknál mutatható ki (Magyarvita, Székelykeresztúr, Homoródszentpál, Barabás), de még e késői időszak harangjai között is találhatunk ellenpéldát: a Besztercén 1529-ben öntött völci harang réztartalma alig 65%. A klasszikus összetételt (1:4) sejteti a brassóiak által 1513-ban harangöntéshez vásárolt réz és ón aránya is, amennyiben 57,5 mázsa rezet és 13,5 mázsa ónt szereztek be. A tényleges arányt némiképp bizonytalanná teszi, hogy nem ismerjük a vásárolt réz tisztaságát, továbbá az ónt sem, csupán az látszik bizonyosnak,

hogy kétféle minőségű ónt vettek: egy drágábbat, mászóját 21 forintért, és egy olcsóbb, kimondottan réz ötvözésére szolgáló *compositura stannit* (mászánként 5 forintért),²³⁹ ami talán magas óntartalmú kassziterit (SnO_2) lehetett.²⁴⁰

A békési és az erdélyi minták közötti alapvető eltérést a rezen és az ónon kívüli további komponensek jelzik. A békési töredékek tiszta ónbronzzok, melyek anyaga a két fő tényezőtől kívül csak kevés (0,3–2%) ólmot tartalmaz. A minták nagy részében antimont nem sikerült kimutatni, vagy csak minimális mennyiségben (0–0,7, egyszer kivételesen 1,3%) fordult elő. Lényegében hasonló eredményre vezetett egy másik alföldi egyházas hely, a pusztaszeri monostor (Csongrád m.) mellett feltárt 13. század eleji harangöntőgödör bronzmaradványainak elemzése is.²⁴¹

Mindezzel éles ellentétben az erdélyi harangmintákban igen jelentős antimonmennyiség (átlagosan 9,5%) mutatkozik, miközben az emlékek átlagosan 1,7%-os ólomtartalma nem különbözik lényegesen a Békés megyeiekétől. Mivel az emlékekről emlékre változó ólomtartalom külön-külön független a réz-, illetve az óntartalom ingadozásától, arra kell gondolnunk, hogy az ólom jelenléte a felhasznált ón és réz vagy az újraöntött régi bronztárgyak²⁴² ólomtartalmával magyarázható. Hangsúlyoznunk kell, hogy az ólom – bár az ónbronzzal önthetőségét jelentősen javítja – a harangércben egyáltalán nem kívánatos, mivel rontja a harang hangját.²⁴³ Teljes kiküszöbölését azonban – amikor már a mélyebben fekvő szulfidos rézérczek kiaknázására és feldolgozására került sor – a középkori technika nem tette lehetővé.²⁴⁴ Az ólom magasabb aránya a keresztelődéknél mindenképpen tudatos ötvözés eredményének tűnik.

²³⁶ Az erdélyi harangkutatótól némiképp elkanyarodó Békés megyei vizsgálatokról külön tanulmányban szeretnék beszámolni, itt csak az erdélyi szempontból lényeges következtetéseket előlegezem.

²³⁷ Schad 1986. 152–153.

²³⁸ Jankovich B. Dénes–Makkay János–Szőke Béla Miklós: *Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás*. Magyarország Régészeti Topográfiája. 8. Bp. 1989. 163, 87. t. 12. (Patay Pál nyomán késő középkori keltezéssel).

²³⁹ Az 1513. december 23. után kelt számadáskönyvi bejegyzés tételei: *Item cuprum centenaria 57 1/2, unum per flor. 5 pro flor. 288. Item stannum centenaria 8 1/2, libras 10, pro flor. 180. Item composituram stanni ad cuprum centenaria 5 pro flor. 25*. A registrum lapalji jegyzete bizonyítja, hogy a vásárlásra harangöntés végett került sor: *1514. item dy kyrch pleybt schuldich der stat am kopffer wnd Czyn czw glocken genomen flor. 513, Rechnungen Kronstadt I. 201.*

²⁴⁰ A szakirodalom számol a lehetőséggel, hogy az őskori és középkori bronzok ón komponense esetenként nem fémes ónból, hanem magas óntartalmú ásványból (mindenekelőtt kassziteritből) származik. A téma szakértői szerint e módszerrel csak viszonylag alacsony, maximum 17%-os óntartalom érhető el (Tylecote 1991. 218), bár említenek olyan kísérleti olvasztást is, ahol 22, ill. 36%-os ónkoncentrációig jutottak el, Werner I. 151.

²⁴¹ Vályi 1997. 388–389.

²⁴² Marosi 1995. 223.

²⁴³ Werner I. 152.

²⁴⁴ Egy-egy rézlelőhelyen a felszínhez közel fekvő oxidációs öv rézérceinek (azurit, kuprit, malachit stb.) kimerülése után a mélyebben húzódó elsődleges ércöv réz- és óntartalmát termelték ki. Ezek a szulfidos ásványok, különösen a *fukóérc* jelentős ólom- és antimonmennyiséget, nyomelemként pedig nikkelt, arzént, bizmutot és nemesfémeket is tartalmaztak, Werner I. 154.

Vizsgált erdélyi bronzaink rejtélyes komponense az antimon, amely az ónbronzzal keménységét fokozta. Különösen magas a 14–15. századi nagyszebeni és a 15. századi segesvári műhely termékeinek antimontartalma (átlagosan 10,4%). Aligha kétséges, hogy ez a fém magas antimontartalmú ón ötvözésével került a bronzba, ennek eredetét azonban csak találgathatjuk. Megjegyzendő mindenesetre, hogy a felvidéki, csehországi és szászországi antimonérc-dúsulások mellett komolyan felmerülhet származási helyként Nagybánya és környéke is, ahol, mindenekelőtt a Nagybánya melletti Zazarbányán és Felsőbányán, sok antimontartalmú ásvány, köztük az itt gyakori *antimonit* (Sb_2S_3) található.²⁴⁵ Ezzel összefüggésben érdekesek lehetnek azok az adatok, amelyek szerint a brassóiak a 16. század elején Nagybányáról szerezték be a *plumbumot*. A gondolatmenet valószínűségét azonban csökkenti, hogy a 16. század elejének egyetlen vizsgált brassói öntésű harangja, a homoródszentpáli az átlagosnál kevesebb, 4% antimont tartalmaz. A kérdésben perdöntő előrelépést annak kiderítése jelentene, hogy az az ón és ólom, amelyet a szebeniek Küküllővár és Medgyes piacán vásároltak a 15. század végén, honnan is származott.

Ha bizonyítottak is tekinthető az eddig elmondottak alapján, hogy a réz ötvözésére használt „ón” tisztasága jelentős határok között ingadozott, az egyes bronzöntvények összetételét mégsem a véletlen határozta meg. Ezt a keresztelőmedencék anyagvizsgálatával is alátámaszthatjuk; az eredmények egyúttal két, tudatosan alkalmazott „recept” használatára utalnak.

A keresztelőmedencék anyagvizsgálatának alapvető eredménye a harangokénál magasabb, az esetek többségében 80% fölötti rézkoncentráció kimutatása, és ezzel párhuzamosan a csökkent vagy, néhány esetben, alig kimutatható óntartalom regisztrálása. Ezeknél az öntvényeknél a réz ötvözőanyagát a jelentősebb mennyiségű antimon és 2–6% ólom képezi. Mivel tiszta, fémes antimont a 18. század előtt nem sikerült előállítani, a magas antimontartalmat csak valamilyen Sb-tartalmú ásvánnyal érték el, és ez az ásvány – az ón alacsony százalékos arányából ítélve – nem lehetett antimonnal szennyezett ónérc.

A KÖZÉPKORI HARANGOK ÖNTÉSTECHNIKÁJA, FORMÁJA ÉS SÚLYA / A középkori harangok öntéstechnikájáról és formai-tipológiai elemzéséről szóló könyvtárnyi szakirodalom felment bennünket az alól, hogy valamennyi kérdés részletes áttekintése nyomán a fenti írások számát újabb kompendiummal gyarapítsuk. Az öntéstechnikáról, illetve ennek fejlődéséről azonban annyit el kell mondanunk, amennyi a technikai vonatkozású kérdések megértéséhez feltétlenül szükséges. A kutatásban nyugvópontra még nem jutott problémákat éppúgy jeleznünk kell, mint azokat a konkrét megfigyeléseket, amelyek segítségével az erdélyi emléktárgyak kapcsán új részeredményeket mutathatunk fel.

A formai kérdések esetében nagyfokú óvatosságra int bennünket legalább két körülmény. Utalunk mindenekelőtt méréseink elégtelen voltára, amennyiben teljes profilrajz helyett csupán három fontos méretet vettünk fel, ráadásul a gyakran rendkívül rossz munkakörülmények miatt kisebb, de nem elhanyagolható mérési hibákkal is számolnunk kell, különösen a harangok magasságának meghatározásánál. Ennél is nagyobb baj, hogy hangtani vizsgálatok és ilyen vonatkozású szaktudás híján a kisebb-nagyobb formai eltéréseket nem tudjuk megfelelő módon értékelni, mondanivalónk így több esetben is a formális tipológia keretei között kénytelen maradni. Ez alkalommal eltekintünk a Karoling-kor harangjainak vizsgálatától is, mivel ezek a középkori Magyarország ránk maradt emléktárgyához sem technikai, sem pedig formai szempontból nem kapcsolódnak.

Az első ezredforduló idején, illetve az azt követő két évszázad során Nyugat- és Közép-Európában általánosan elterjedt egy olyan harangtípus, melyet rövid, enyhén kihajló pereme, függőleges oldala és gömbölyű teteje miatt méhkas alakú harangnak nevez a kutatás. E harangok öntéstechnikáját meglehetősen jól ismerjük, miután egy magát „Theophilus, humilis presbyter” néven említő szerzetes *De diversis artibus* c. munkájában az eljárást részletesen ismertette, és a leírt munkafolyamatok a technikatörténészek értelmezése nyomán rekonstruálhatóvá váltak.²⁴⁶ Theophilus, akit a kutatók egy része az észak-hesseni Helmarshausen bencés monostorának kb. 1070–1125 között tevékenyke-

²⁴⁵ Gorduzza 1977.

²⁴⁶ Theophilus 1874, magyarul: Theophilus 1986; Theobald 1933; Brepohl 1999.

A középkori Magyarország legrégebbi maradt harangja. Csolnok, Komárom-Esztergom megye (11. század)

dő Roger nevű szerzetesével azonosított,²⁴⁷ klasszikus viaszveszejtési formakészítésről írt, melynek során egy vízszintesen forgó, enyhén kúpos fatengelyen több, egyenként gondosan kiszárított agyagrétegből kialakították az öntendő harang öblének megfelelő belső magot, amelyre viaszból vagy faggyúból megmintázták a harangot, ezután a modellt szintén több rétegből álló külső köppennyel borították, kiszárították és lehúzták a tengelyről. Eldolgozták a tengely után maradt lyukat, beillesztették a modellbe az ütő rögzítéséhez szükséges vashurkot, végül viaszból megmintázták a függesztőkoronát a karika tetején kialakított beön-

tönyílással (mely mellett egyes nézetek szerint a 12. század végéig szelelőjáratokat még nem alakítottak ki²⁴⁸), a korona mintáját a modellre illesztették és szintén agyaggal borították. A teljesen kiszáradt öntőformát az öntőgödörbe helyezték és ott alaposan kiégették. Ennek során a viasz vagy faggyú megolvadt és kifolyt a mintából, helyét majd a beömlő bronz foglalta el. Öntés előtt a forma körül a gödröt óvatosan bedöngölt földdel töltötték ki, nehogy az olvadt fém túlnyomása szétfeszítse a formát, majd az öntőgödör mellett felépített olvasztókemencét megcsapolták, és a fém az öntőgödörbe állított formába folyt.

A fenti eljárás a 11–12. századi keresztény Európában általánosan elterjedt volt, maguk az így készült harangok is annyira hasonlítanak egymásra, hogy a kutatás gyakran Theophilus-harangoknak nevezi őket. Erdélyben egyetlen példány sem képviseli őket, a Kárpát-medencéből is csak egy ilyen leletet, az Esztergom melletti Csolnokon szántás közben előkerült harangot idézhetjük.²⁴⁹ E korai harangok másik formái jellegzetessége készítési módjukból fakad. Az öntvény pozitív mintáját ugyanis egymás mellé illesztett faggyúlapokból állították elő, ami egyenes falvastagságot eredményezett. Jóllehet e korai darabokon már bizonyos szerkesztési elvek is felismerhetők,²⁵⁰ egyenesen vékony faluk kifejezetten rossz hangzást eredményezett. Nem véletlen, hogy hangjukat a kortársak olykor *horridusnak*, ijesztőnek mondták.²⁵¹ Hangjuk javulását eredményezte, hogy a késői méhkas alakú harangok nagyobb falvastagsággal és jóval erőteljesebb peremmel készültek.²⁵² Készítőik valószínűleg még nem voltak specializált harangöntők, hanem, többségükben, olyan mesterek, akik harangokon kívül egyéb bronztárgyakat is előállítottak. A korabeli nyugat-európai műhelyleletek a mesterek sokoldalúságát, egyúttal termékeik változatos összetételét bizonyítják. Bizonyos szakmai specializációval e téren a 14. századtól számolhatunk.²⁵³

²⁴⁷ LexMa VIII. 666–667.

²⁴⁸ Drescher–Rincker 1986. 59.

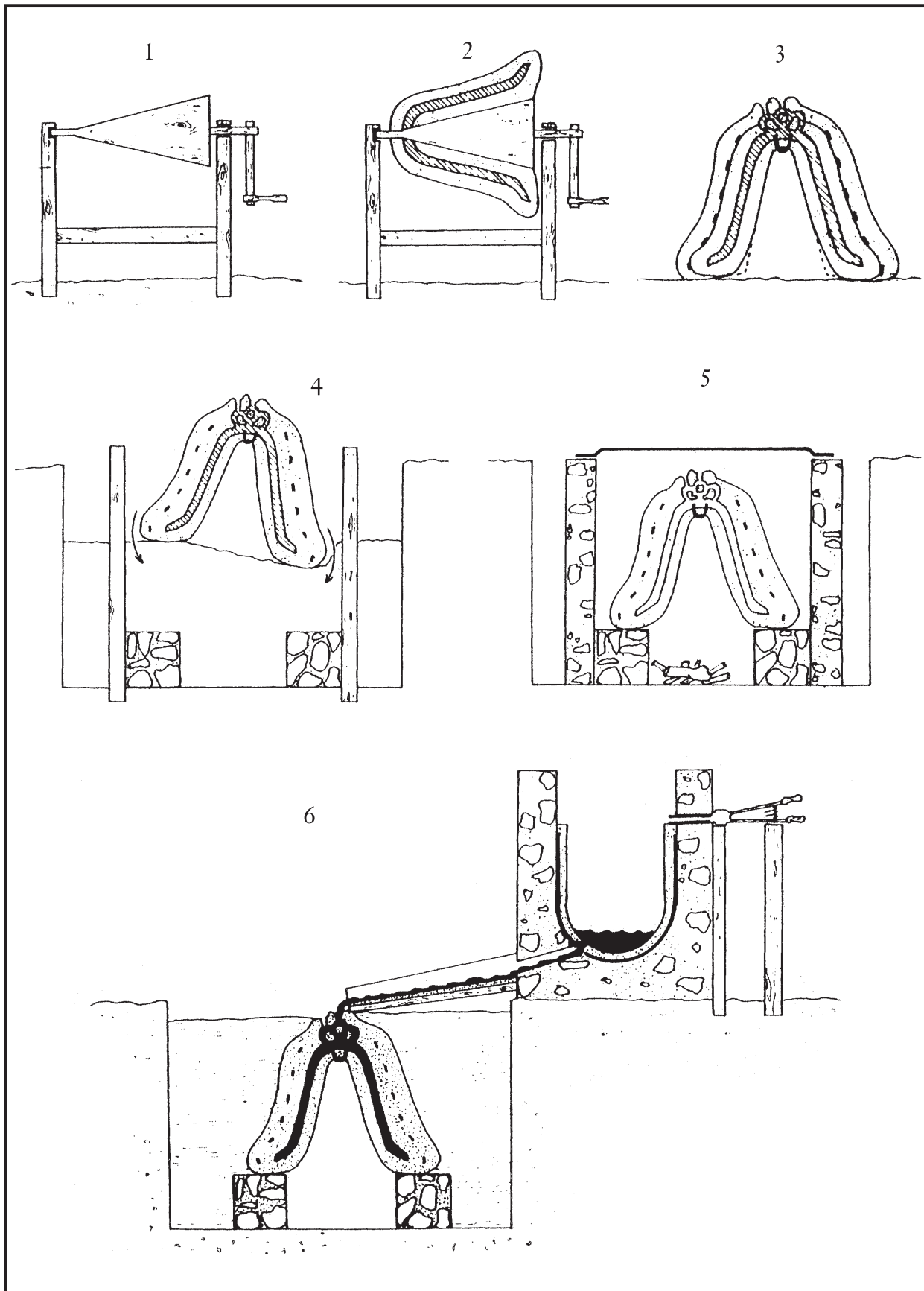
²⁴⁹ MRT V. 55, 72. tábla 5, racionális, 11–12. századi keltezéssel, azonos datálási javaslat: Patay 1977. 6; a későbbi munkákban a harang kora a 11–12. századtól a 10–11. század irányába mozdult el, jelentős mértékben a 10. századi haithabui harang analógiájára támaszkodó német szakvélemények nyomán, l. Patay 1989. 19. és Patay 1990. 9–10. A legújabb német irodalom a csolnoki harangot 1000 körülről származtatja, Drescher 1992. 414; Drescher 2000. 62.

²⁵⁰ Drescher 1992. 411–412.

²⁵¹ Poettgen 1997. 6.

²⁵² Peter 1997. 96.

²⁵³ A Blexen/Nordenham-i, 12. század elejére keltezett harangöntőgödörben egy bronzedény formatörédei is előkerültek, de ugyanezt figyelték meg az ulmi műhelylelet esetében is. A 12. század közepén használt Bonn-Schwarzrheindorf-i műhely harangokon kívül háromlábú bronzedényeket, továbbá ajtó és, esetleg, épülettető borítására használt bronzlemezeket állított elő. Különösen jelentős ilyen szempontból a Lübeck-Breitenstraßen kiásott 13. század közepi műhely, mely elsősorban bronzedények gyártására szakosodott, de ezek formahulladéka mellett harangokra, csengőkre, aquamanilekra és gyertyatartókra utaló mintatörédek is előkerültek. Drescher 1992. 406.

Viaszveszejtési formázás és harangöntés Theophilus korában. Rekonstrukció Guerra 1990. 318. nyomán

A 12. század végén vagy 1200 körül a harangkészítés technikája alapvetően megváltozott.²⁵⁴ A változás lényege, hogy a belső magra az öntendő harang modelljét már nem teljes egészében drága viaszból mintázták meg, hanem agyagból („álharang”), melynek lefagyózott felszínén csak a finomabb részleteket, továbbá a felirat betűit, illetve az alkalmazott díszítvényeket formálták viaszból. A modellt kívülről ugyanúgy többrétegű, rétegenként kiszáritott agyagköpennyel borították, majd kiégették. A nagy különbség az volt, hogy kiégetés után a külső köpenyt le kellett emelni az álharangról, hogy ez utóbbit eltávolíthassák, a megmutató hibákat kijavíthassák (a viaszveszejtéses öntésnél ezek észrevétlenek maradnak), majd a köpenyt visszahelyezték a magra, és a kettő közötti rést, mint az előző eljárásnál, bronzal öntötték ki. Ahhoz azonban, hogy a köpeny leemelhető legyen, már nem függőleges falú, hanem felfelé kúposan keskenyedő, a díszítő bordáknál semmiféle alámetsződést nem mutató harangformára volt szükség. Ez utóbbi okokból már nem mintázhatták a koronát sem közvetlenül a harangtetőre, vele együtt a köpenyt ugyanis nem lehetett volna leemelni. A köpeny tetején ezért egy kör alakú, kissé kúposan kivágott nyílást hagytak, melybe – miután a köpenyt visszahelyezték a magra – a korona külön öntőformáját illesztették, majd a két részt kívül agyaggal egybetapasztották és fémpántokkal, illetve abroncsokkal megerősítették. Ez utóbbi munkafolyamatok rendszerint már az öntögödörben folytak, amelynek alján hosszanti vagy kereszt alakban ásott tüzelőcsatornát alakítottak ki, hogy a formát a csatorna fölé állítva jobban átegethessék. A harangpalást és a korona modellje természetesen nem illeszkedett tökéletes pontossággal egymáshoz. A kettő közötti hézagot öntéskor szintén kitöltötte a bronz, ezért e későbbi technikával készült harangok koronája körül körbefutó öntési varratot találunk. Ez a technika a 13. század elején Magyarországon is ismert volt. Az elmúlt évek igen fontos technikatörténeti lelete a pusztaszeri monostor 13. századi harangöntögödre, melyből egy ilyen új típusú, a méhkas alaknál már kúposabb palástú harang agyag formatöredékeit sikerült feltárni és összeállítani.²⁵⁵

Az új technika a harangmodell mintázási módját is érintette. A korábbi eljárással szemben, amikor a forgó tengelyre erősített harangmodell alakját esztergakésként alkalmazott mintázóféval formálták, ez utóbbi módszerrel idővel lehetőség nyílt arra,

Harangmodell formázása mintázóféval a yorki székesegyház 14. századi üvegablakán

hogy a harang belsejének, illetve külső profiljának megfelelően kifaragott deszkasablonokat használnak. Az eljárás azt is lehetővé tette, hogy változó vastagságú harangfalat modellezenek, mely a harangvállnál volt a legvékonyabb, innen lefelé fokozatosan vastagodott, és a peremnél hirtelen kiszélesedett. Ezáltal a harangok zenei hangjának tökéletesítésében alapvető fordulat következett be.

Ma még nyitott kérdés, hogy a mintázófat mikor váltotta fel a sablondeszka, melyből igen pontosan kivágták a harang belsejének vagy külső síkjának megfelelő körvonalrajzot. Jóllehet többen is felvetették, hogy ilyen sablonokat már a 12. század végétől alkalmazhattak, a középkori bronzöntés kiváló technikatörténésze, Hans Drescher szerint erre csak 1300 után kerülhetett sor.²⁵⁶ A magunk részéről mindehhez annyit tehetünk hozzá, amenny-

²⁵⁴ Drescher 1986. 390–394.

²⁵⁵ Vályi 1997.

²⁵⁶ Drescher 1986. 391.

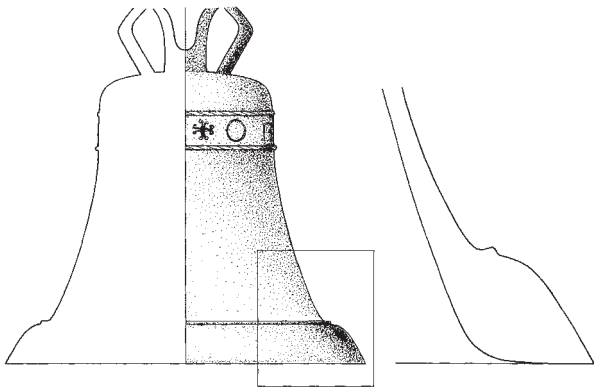

Középkori harangtető, a korona körül körbefutó öntési varrattal. 1: Bázna (I.31), 2: Szamosújvár (I.295)

nyit a nagyszebeni műhely korai öntvényei, a Domáld–Szentábrahám-csoport 13–14. századi harangjai kapcsán megfigyelhettünk. Eszerint a meglehetősen nagy számban fennmaradt harangok között olyan kisebb csoportokat különíthetünk el, amelyek pontosan vagy csaknem pontosan egyező méretű öntvényekből állnak. Palástjuk sima felületű forgástest, amelyen sekély, párhuzamos, körbefutó simításnyomok láthatók, olyan karcolások, amelyek nem téveszthetők össze a mintázóféval készült harangok ettől eltérő nyomával.²⁵⁷ Mindez véleményünk szerint azt jelenti, hogy e korai szebeni öntvények már formasablon segítségével készültek. Biztosat azonban csak újabb kutatások és részletes felmérési rajzok elkészítése után mondhatunk. Az azonos vagy közel

egyforma harangméretekhez példaként az 57–58 cm alsó átmérőjű nyárádszentannai (I. 259) és kőródszentmártoni (I. 168), a 61 cm átmérőjű szászegerbegyi (I. 305) és szentábrahámi (I. 346), a 67 cm átmérőjű berethalmi (I. 35) és mikeszászi (I. 225), a 68–68,5 cm átmérőjű csekelaki (I. 65) és kiskapusi (I. 162) vagy a 86 cm átmérőjű hégeni (I. 122) és szászszentiváni (I. 323) harangot említjük.

Az új módszer átvette a vízszintesen forgó tengelyt; a sablondeszka azonban kezdetben nem a tengely körül forgott, hogy a tengelyre erősített agyagmagot tökéletes forgástestté formálja, hanem azt a tengelyt tartó állványra rögzítették, és a tengelyt forgatták mellette a magrészt mintájával együtt, majd a kiszáradt mintát tűz fölött továbbforgatva kiégették. A középkori német számadáskönyvek ezt a – biztosan vízszintesen forgó tengelyre utaló – munkafolyamatot libasütésnek (*die Gans braten*) nevezték.²⁵⁸ Ezután a magot egy vékony, az összetapadást megakadályozó hamus réteggel vonták be, és egy másik sablon segítségével rámintázták az elkészítendő harang vastagságának megfelelő agyag állharangot. Erre újabb elválasztó réteg került, majd agyaggal burkolták a formát és kiszárították. A tengelyre ezután már nem volt többé

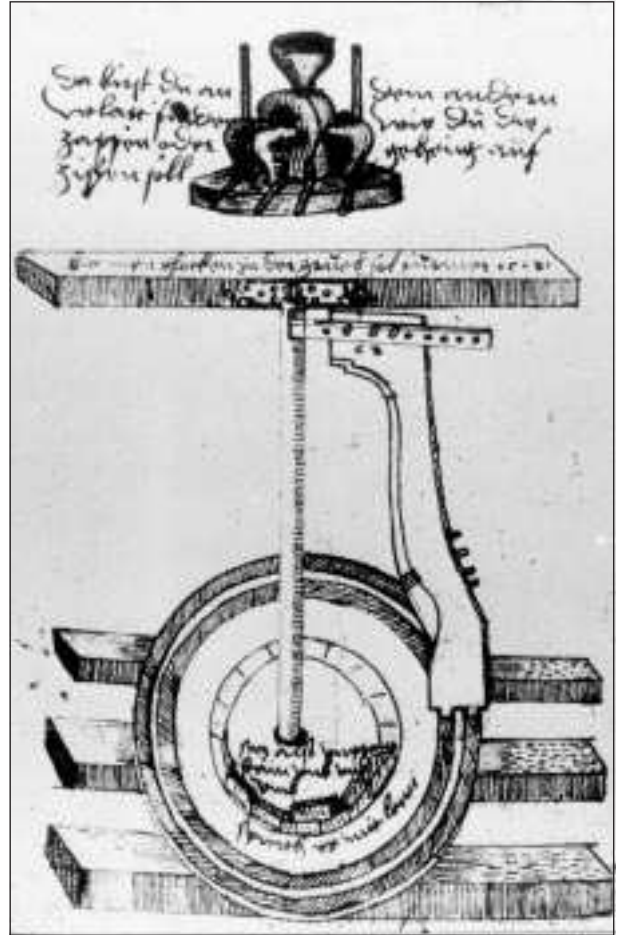
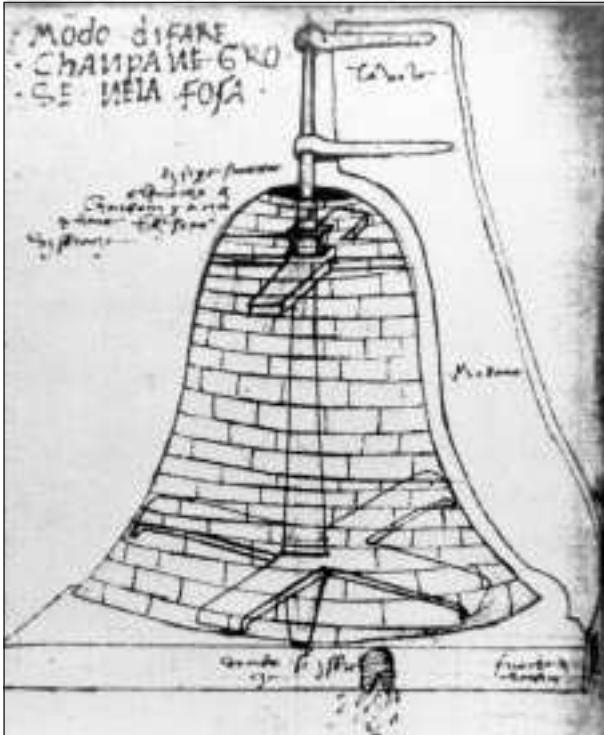
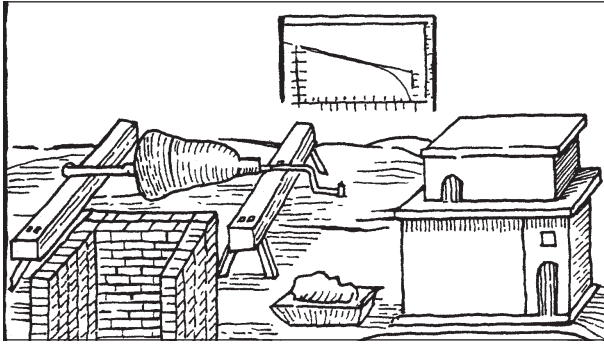

A 13–14. századi bonyhai harang felmérési rajza és peremének metszete

²⁵⁷ Ilyen jellegzetes, a korongolt edények bordáira emlékeztető nyomok az 1040 körül öntött Lullus-harang (Bad Hersfeld) sűrűfényben készült fényképfelvételén láthatók, Bund 1997. 84.

²⁵⁸ Lehr 1998. 101.

Harang öntőformájának készítése vízszintes, illetve függőleges tengely mentén. Részletek középkori traktátusokból. 1: Vannoccio Biringuccio, 2: Vittorio Ghiberti, 3: Christof Sesselschreiber. Schilling 1988. 57, 60, 63. nyomán

szükség, ezért óvatosan leemelték a formát az állványról és kihúzták belőle az egyik vége felé keskenyedő tengelyt. A formát immár függőleges helyzetben állíthatták az öntőgödörbe, ahol további agyagrétegenként rámintázták a köpenyt, amelyet abroncsokkal megerősítettek, hogy kiegészítés után levehető legyen. A köpenyt ezután az abroncsokhoz rögzített vashorgok segítségével, csigas emelővel felemelték, óvatosan leválasztották az álharang agyagrétegét a magról, majd visszahelyezték a köpenyt, helyére illesztették a függesztőkorona külön öntőformáját, az egyes részeket újabb agyagozással rögzítették és az egész formát öntés előtt még egyszer alaposan átégették. Az újabb kor harangöntői ilyen vízszintes nyárson inkább csak kisebb harangok öntőformáját készítették,²⁵⁹ a középkorban azonban a legnagyobb, esetenként több tonnás harangokat is ezzel a módszerrel állították

elő.²⁶⁰ Az eljárás illusztrációkkal kísért, nyomtatásban is megjelent leírását Vannoccio Biringuccio 16. századi sienai harang- és ágyúöntőnek köszönhetjük.²⁶¹

A késő középkorban ezzel párhuzamosan egy másik módszer is született. Ennek lényege, hogy a harang magjának megfelelő formájú és méretű (tégla)kemencét építettek, amelynek tetejére – a magba épített, kereszt alakú vas tartóelemek segítségével – függőleges tengelyt erősítettek. E tengely körül forgott a sablondeszka, ennek segítségével a magot borító, több rétegben felhordott agyagréteget a harang belsejének megfelelő szabályos idommá formálták, majd a mag üregében tü-

²⁵⁹ Ellerhorst 1957. 72.

²⁶⁰ Lehr 1998. 102–103, 111–112.

²⁶¹ Vannoccio Biringuccio: *De la pirotechnia*. Venetia 1540; Scalini 1988. 336–347.

zelve az egészet kiégették. A további lépések azonosak voltak a fentiekkel, a minta újabb agyagrétegeinek kiégetése azonban értelemszerűen belülről történt, végül emelőgép segítségével a kész formát öntőgödörbe helyezték. A módszert először a firenzei Vittorio Ghiberti (1418–1496) traktátusa örökítette meg mint olyan eljárást, amelyet nagyobb harangok esetében alkalmaztak.²⁶² A körbe forgatható sablon általánossá válását bizonyítja Christof Sesselschreiber illusztrált kézírata, mely ágyú- és harangöntéssel, illetve portöréssel kapcsolatos rajzokkal illusztrált jegyzeteket tartalmaz az 1521-től 1536-ig terjedő időszakból.²⁶³

A régi, vízszintes tengelyű, illetve az újabb keletű, függőleges tengelyű modellkészítés a középkor folyamán hosszabb ideig párhuzamosan élt.²⁶⁴ Látványosan az utóbbi módszer az előnyösebb, különösen, ha a mintázást már eleve az öntőgödörben végezték, a kor öntői szerint azonban a vízszintes nyáron történő mintaszárítás gyorsabb és egyenletesebb volt. Ezt az előnyt olyan jelentősnek tekintették, hogy érdekében vállalták a hatalmas tömeg forgatásának, majd emelésének és megfordításának sok emberi erőt és gépi segítséget igénylő, egyáltalán nem kockázatmentes munkáját, különösen, ha műhelyük szervezettsége ezt lehetővé tette.²⁶⁵

Említettük már, hogy a köpenyleemeléssel mintázás, függetlenül attól, hogy vízszintes vagy függőleges tengely segítségével végezték, technikai okokból a korábbi, méhkas alakú harangformák erőteljes megváltozását eredményezte, de ez a változás a fennmaradt emlékek tanúsága szerint nem volt olyan egyenes vonalú, miként azt a formatörténeti összefoglalók sejtetni igyekeznek.²⁶⁶ Az egyik új forma a korábbinál lényegesen nyúlánkább, a váll felé kúposan keskenyedő, úgynevezett cukorsüveg alakú harang, amely a 13. században terjedt el,²⁶⁷ gyűjtött anyagunk korai darabjai között a feketegyőri, talán még 13. századi harang (I. 100) képviseli e típust, de további erdélyi emlékeink, így a bardóci harang²⁶⁸ tanúsága szerint ké-

Vízszintes és függőleges helyzetű harangformázás Gombos Lajos őrbottyáni műhelyében (1999)

²⁶² Schilling 1988. 56–58.

²⁶³ Schilling 1988. 61–63.

²⁶⁴ Guerra 1990.

²⁶⁵ Lehr 1998. 110.

²⁶⁶ Vö. Kramer 1986a. 67, sematikus rajz a középkori harangprofilok fejlődéséről.

²⁶⁷ Peter 1997. 98–102; Magyarországon e típust a Ruzsa–keresetpusztai harang képviseli (Reizner 1891), melynek keltezése a 13–14. századtól (Patay 1977. 6, 50, 2. kép) a véleményünk szerint túl korai, 12. század felé tolódott el (Patay 1989. 20, 3. kép; Patay 1990. 10–11). Egy másik, időközben elpusztult, valószínűleg 13. századi harangról (Mindszent, Csongrád m.) csak rajz maradt fenn: ArchÉrt 11(1891). 89; Patay 1989. 55 (14–15. századi keltezéssel).

²⁶⁸ Benkő 1999.

sői változatát még a 14. században is alkalmazták. Az új forma hangtani szempontból is forradalmi újítást hozott, és kiindulópontja annak az útnak, amelyen – sok kísérlet és számos átmeneti forma után – a mesterek eljutottak a harangöntés közepkori csúcspontját jelentő, akusztikailag is kifogástalan gótikus harangprofilig. A forma- és technika-váltás a jelek szerint nem egyszerre történt. Ennek egyik új keletű magyarországi bizonyítéka a Berettyóújfalu melletti herpályi monostornál talált kis, töredékes harang.²⁶⁹ A talán még 12. század végi harang cukorsüveg alakú volt, azonban a korona közvetlen rámintázása a palástra és ezzel összefüggésben a viaszveszejtési öntési eljárás még az előző korszak gyakorlatát idézi.

Egy másik, a méhkas alakú és a későbbi, gótikus harangprofilok közé illeszthető átmeneti formát a 13–14. század korai szebeni öntvényei képviselik; ezek észrevehetően zömökebbek, mint a klasszikus formájú 15. századi harangok.²⁷⁰ Peregnek csak a felső része ívelt, válluk a későbbi harangokkal szemben legömbölyített és lapított ovális keresztmetszetű, fonatdíszes fülük is jól megkülönböztethető a szebeni és segesvári műhely későbbi öntvényeitől. Függesztőkoronájuk számára minden esetben külön részforma készült, ezért a fülek körül körbefutó öntési varrat e harangok, valamint a későbbiek jellegzetes eleme. Egy esetben (Bolkács, I. 46) a korai szebeni öntvények között arra is találunk példát, hogy a függesztőkarikából és az azt támasztó hat fülből álló, bonyolult alakú korona formáját több darabból állították össze; erre a harangtetőn, a fülek közé sugarasan benyúló bordák utalnak. Az eljárás a középkor folyamán végig használatban volt, megtaláljuk a 14. század végi szebeni öntvényeken is (Bázna, I. 29), több 15. századi műhely termékén (Küküllővár, I. 182/1417; Bázna, I. 31/1455; Százhalom, I. 328/1496; Marosszentanna, I. 207/1497) és a Brassóban öntött, 1511-es keltezésű csíkszentléleki harangon (I. 71) is.

Az átmeneti változatoktól a 15. századi kiforrott gótikus harangformáig vezető évszázados út stációi a méretek, pontosabban az arányok változásával is jól érzékelhetőek. Mint már említettük, a harangok helyszíni szemléjekor három méretet vetünk fel. Az alapadat, az alsó átmérő (A) rögzítése mellett fontosnak tartottuk a harangvállnál mért felső kerület megállapítását és ebből a felső átmérő (a) kiszámítását, továbbá a harangtetőig mért magasság (Mk) meghatározását, ugyanis e három adat

– a lehetőség szerint elkészített fényképfelvétellel együtt – hitelesebben tükrözi a harang formáját. Csak fényképre a leírás készítésekor nem támaszkodhatunk, mivel a kényszerűségből használt nagy látószögű lencsék a harangok valódi alakját gyakran eltorzítják.

Az egyes harangcsoportok elemzése során két arányt, a harang alsó (nagy) átmérőjének és a vállnál mért átmérőnek hányadosát ($\dot{A}/\dot{a}$), illetve a nagy átmérő és a harangtetőig mért magasság hányadosát ($\dot{A}/Mk$) kísérjük figyelemmel. A legkorábbi szebeni harangokat felölelő Domáld–Szentábrahám-csoport esetében az alsó átmérő és a magasság aránya ($\dot{A}/Mk$) 1,1–1,2, míg az alsó és a felső átmérő hányadosa ($\dot{A}/\dot{a}$) a korábbi harangokat felölelő domáldi változatnál 1,66–1,82, a valamivel későbbi szentábrahámi variánsnál általában 1,8–1,99 között mozog, ami azt jelenti, hogy a korábban meglehetősen széles vállú, némiképp még a méhkas formára emlékeztető harangok válla fokozatosan keskenyedni kezdett.

Ami a további fejleményeket illeti, a szebeni műhely 14. század végén készült termékei, a medgyesi keresztelőkút műhelykörébe tartozó harangok belső arányai már megközelítik a jellegzetesen ívelt profilú, klasszikus gótikus harangokat jellemző értékeket. Ez utóbbiaknál a koronáig mért magasság és az alsó átmérő aránya kb. 4:5, míg a felső, vállnál számított átmérő és az alsó átmérő aránya kb. 1:2 értéket mutat.²⁷¹ A medgyesi csoport harangjainál az $\dot{A}/Mk$ arány 1,06–1,15, valamelyest elmarad tehát a fenti, 5:4=1,25 értéktől, ugyanakkor az $\dot{A}/\dot{a}$ arány 1,8–2,07 értéke a felső és az alsó átmérő kívánatos 1:2 arányához közelít. A formai változások között említjük, hogy a 14. század végétől az erdélyi harangok pereme egyenletesen ívelt lett, válluk íve megtört, tetejük domború, a sarkosan megtört fülek keresztmetszete pedig olyan idom, amelyet kívül a nyolcszög három vagy öt oldala, belül körív határol.

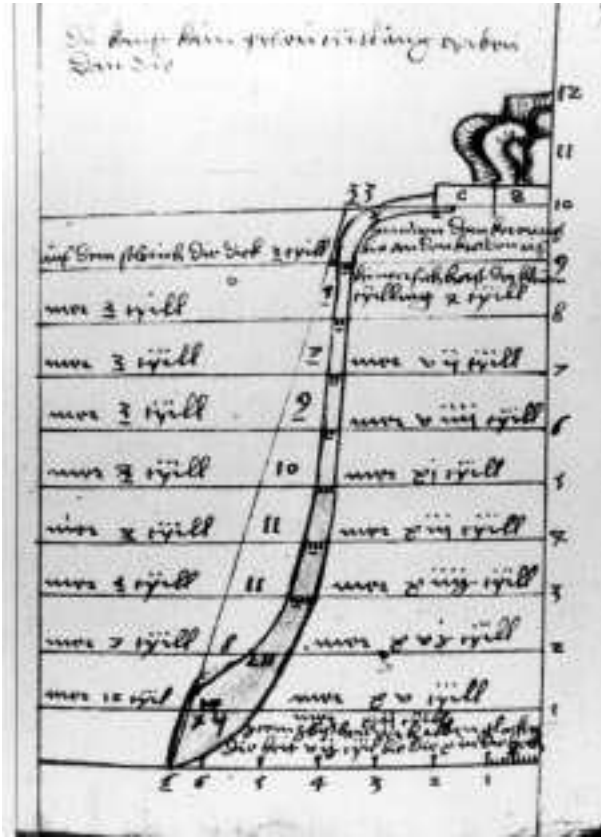
A 15. század második negyedében, Leonardus mester műhelyéből kikerült harangok ($\dot{A}/Mk$: 1,1–1,27, $\dot{A}/\dot{a}$: 1,68–2,04), illetve a század derekának szebeni öntvényei ($\dot{A}/Mk$: 1,11–1,20, $\dot{A}/\dot{a}$: 1,85–2,13) már a késő gótikus harangok megállapodott arányrendjét tükrözik, amitől a 15. századi segesvári harangok arányai sem tértek el ($\dot{A}/Mk$:

²⁶⁹ Patay–Módy 1998.

²⁷⁰ Benkő 2000. 83.

²⁷¹ Köster 1957. 23.

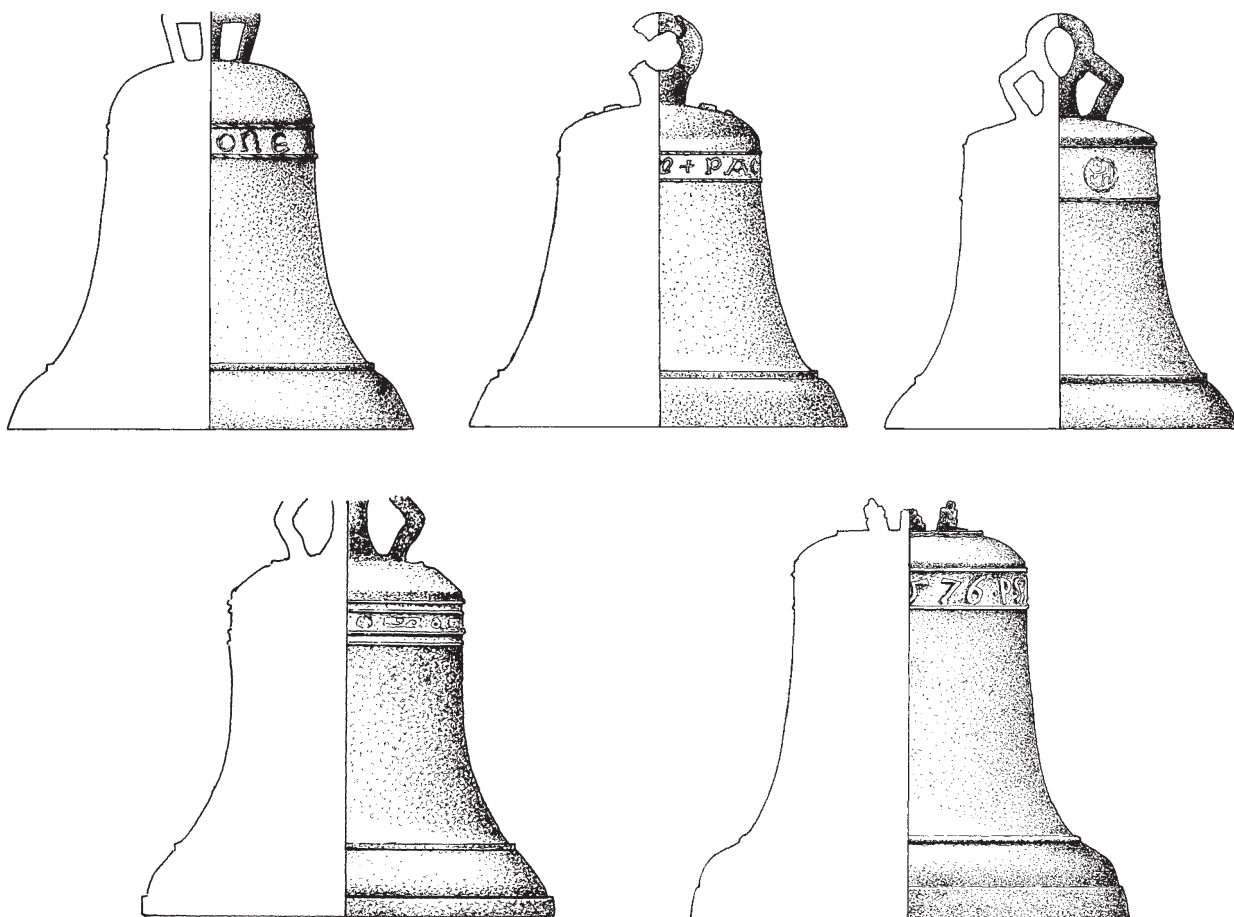
Eltérő arányú harangok olasz és német traktátusokban. 1: Vittorio Ghiberti, 2: Christof Sesselschreiber. Schilling 1988. 56, 62. nyomán

1,1–1,2, Á/á : 1,8–2,1). Mindez azonban csak az arányok általános tendenciáját mutatja, a részletesebb vizsgálat ugyanis azt bizonyította, hogy a nagyobb műhelyek egy-egy adott alsó átmérőhöz többféle harangformát is szerkesztettek. E kis eltérések akusztikai következménye – ami egy előre megtervezett hangon szóló harang esetében a legfontosabb tényező – csak a részletes profilrajzok összevetésével, illetve megfelelő hangtani vizsgálatokkal tárható fel. Az azonban már most megállapítható, hogy a 15. századi erdélyi harangok belső arányai a korabeli német, illetve közép-európai harangok megfelelő arányaival vethetők össze, és lényegesen eltérnek az itáliai, feltűnően megnyúlt alakú harangoktól.

Az itáliai és német harangok eltérő arányait két kortárs traktátus rajzai segítségével is érzékeltethetjük.²⁷² Az olasz traktátus a firenzei Vittorio Ghiberti (1418–1496) munkája, amelyben a szerző méretarányos rajzon mutat be egy jellegzetesen nyúlt idomú harangot. Ghiberti szövege és a rajz pontozott beosztása szerint a harang magassága 13 egység, alsó átmérője 14,5 egység, a szélesség és magasság aránya így 1,115. A rajzon mérve a harang felső átmérője 5,5–6 egység (a

mérés bizonytalansága onnan adódik, hogy a rajz a harangot a megadott méretekhez képest túlságosan nyúlánknak ábrázolja), az alsó és felső átmérő aránya 2,4–2,6 között lehetett. Ghiberti egy másik, kisebb harangról is említést tesz, ennek magassága 9 egység, szélessége 10 egység, szélesség/magasság arányának 1,111-es értéke tehát a fenti harangéhoz igen közel áll. A valamivel fiatalabb német forrás Christof Sesselschreiber Münchenben fennmaradt kézírata (*Buch der Büchsenmeisterei*, 1524 körül), mely többek között két harang méretarányos rajzát is tartalmazza. A kisebbik harang koronáig mért külső magassága 10,5 egység, alsó átmérője 13 egység, felső átmérője 8 egység, ami Ghiberti harangjához képest lényegesen zömökebb arányokat jelent (az alsó és felső átmérő aránya 1,6, a szélesség/magasság arány 1,23). Sesselschreiber másik, karcsúbb harangjának alsó átmérője szintén 13 egység, külső, koronáig mért magassága 11,5 egység, felső átmérője 7 egység. Ez utóbbi öntvénynél az 1,13-as szélesség/magasság arány megközelíti ugyan Ghiberti megfelelő értékét, az alsó és felső átmérő 1,85-ös

²⁷² Schilling 1988. 56–63.

Középkori erdélyi harangok formái összehasonlítása. 1: Kőröszenyémarton (13–14. század), 2: Szentábrahám (13–14. század), 3: Vágás (15. század), 4: Nagymedvesér (1496), 5: Siménfalva (1576)

aránya azonban az olasz harangokénál ismét tömzsibb formának felel meg.

Az itáliai, elsősorban velencei öntők közvetlen hatása főként a Balkán nyugati térfelén érzékelhető,²⁷³ szórványosan azonban az olasz harangokra jellemző megnyúlt arányokkal²⁷⁴ a középkori Magyarország területén, így Erdélyben is találkozunk. Saját gyűjtésünkben ilyen harangok a 15. század második felében bukkannak fel (Algyógy, I. 4; Bulcs, I. 59/1468; Magyarnádas, I. 197/1493; Marosszentanna, I. 207/1497), sajnos közelebbi fogódzók híján valamennyiüket az ismeretlen műhelyben készült harangok között kell számon tartanunk. Közülük az algyógyi harang északolasz importdarabnak tűnik. Ami a részleteket illeti, Velence feltételezhető közvetítő szerepét a további kutatásnak kell tisztáznia.

Eltételezve ez utóbbiaktól, az erdélyi harangálmány fentebb megismert gótikus arányai lényegében változatlanok maradtak a 16. század első felében is. A brassói műhely esetében, mely folya-

matosan termelt korszakhatárunkig, de még azon túl is, a 16. századi $\hat{A}/\hat{a}$ értékek 1,77–1,96 között, az $\hat{A}/Mk$ hányadosok 1,04–1,34 között mozogtak. Ha – 22 harang adatait felhasználva – átlagoljuk őket, az alsó és a felső átmérő hányadosa 1,85, az alsó átmérő és a koronáig mért magasság hányadosa 1,20 lesz, ami igen jól összevethető a Sesselschreiber-féle harangok megfelelő arányai-val (1520-as évek). A rokon arányok felismerése elvben további számítások kiindulópontját jelentheti, melyekkel – ismerve a késő középkori itáliai és német öntők szerkesztési elveit²⁷⁵ – az átlagos és az attól némiképp eltérő formák szerkesztésmódjának, illetve az alkalmazott mértékegységeknek a

²⁷³ Gnirs 1917; Andelić 1973. 78–80.

²⁷⁴ Mara 1960.

²⁷⁵ A középkori öntők általában valamilyen mértékegység szerint felvett koordinátahálós szerkesztést alkalmaztak, szemben a 17. századtól általánossá váló körzős szerkesztéssel, vö. Drescher-Rincker 1986. 56–58; Lehr 1991. 3–7; harangjátékok csengőinek középkori szerkesztésmódjához: Smits van Waesberghe 1951. 20–57.

meghatározására tehetnénk kísérletet. Mivel azonban az eredményt kutatásaink jelen stádiumában sem milliméter pontosságú felmérésekkel, sem pedig hangtani vizsgálatokkal nem hitelesíthetjük, az előzetes számításoktól eltekintünk, ugyanis a legfontosabb kérdésre, a forma, méret és hang összefüggésére amúgy sem válaszolhatunk.

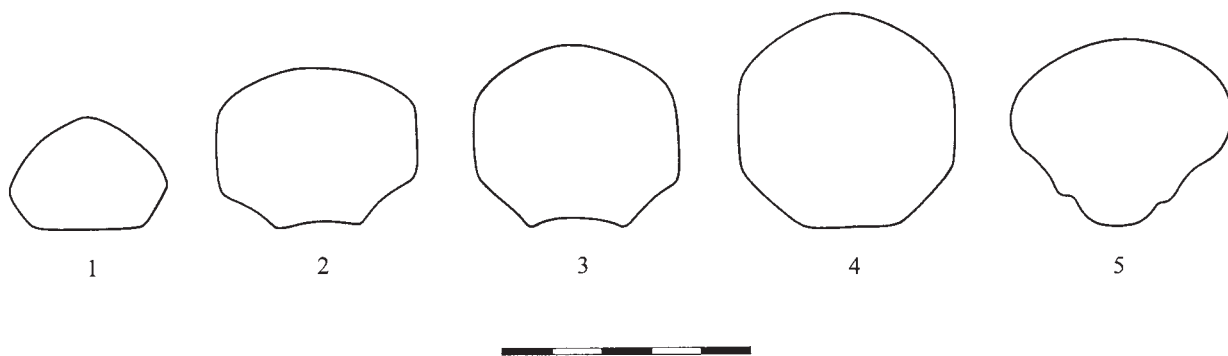
Áttekintjük viszont azokat az új részletformákat, amelyek a 16. századi harangokat jellemzik. Összetéveszthetetlen sajátossága e késői harangoknak a perem szélén körbefutó, keskenyebb-szélesebb abroncsszerű tagozat. Ez a részlet kivételesen a 15. század elején (Nagyszében, I. 254/1411), szórványosan a század derekán (Bázna, I. 31/1455; Szásznádas, I. 318/1470; Farnas, I. 98/1475; Dés, I. 78/1477; Völcsök, I. 379) bukkan fel, és az 1490-es évektől – elsősorban a szebeni műhely öntvényein – általánossá válik. A brassói műhely viszonylag későn kezdi el alkalmazni ezt az elemet, de használata itt is folyamatos az 1511-ből való csíkszentléleki harang (I. 71) óta. Jellegetes részlet, hogy a feliratokat már nem a 15. században elmaradhatatlan sodrott borda kereteli (amelynek eredetije a modellen egy viaszolt, megcsomózott kenderkötél volt), hanem sima, gyakran kettős bordakeret. Ezek a meglehetősen vastag, sima bordák nem tévesztendőek össze a 14. század végi medgyesi csoport öntvényein, illetve az 1417-es kükküllővári harangon (I. 182) található vékony, gyakran éles bordakerettel. A harangfeliratot szegélyező sima bordák a 15. század vége előtt csak kivételesen bukkannak fel Erdélyben (Algyógy, I. 4; Bodonkút, I. 43; Gernyeszeg, I. 112/1456; Szásznádas, I. 318/1470; Szilágycseh, I. 354), a század végén azonban természetes tartozékai lesznek a váradi műhely harangjainak; kétszeres sima borda formájában feltűnnek az 1490-es évek szebeni öntvényein, és a 15. század végétől, 16.

század elejétől a brassói eredetű harangokon is megjelennek, először szimpla (Csíkszenttamás, I. 73/1495; Apaújfalú, I. 15/1508; Berethalom, I. 39/1508), majd kétszeres borda formájában (Csíkszentlélek, I. 71/1511; Sepsikőröspatak, I. 289/1512; Magyarlapád, I. 195/1514). A sima bordák használata a 16. század folyamán úgyszólván kizárólagossá vált.

Nem számít új elemnek a 16. századi harangok formai részletei között a függesztőkorona alá helyezett korong- vagy tárcsaszzerű tagozat („platni”), amely alacsony tárcsa formájában már a 13–14. századi harangokon is rendszeresen jelen van, a 15. században azonban használata szórványossá vált (Bázna, I. 31/1455; Bodonkút, I. 43; Szépkényerűszentmárton, I. 351/1461; Völcsök, I. 379), miután a kor erdélyi öntőműhelyei ez idő tájt a simán domborodó harangtetőt részesítették előnyben. Újbóli, immár általános elterjedése az 1490-es évektől követhető nyomon. Ugyanezt mondhatjuk – ugyanazon, már többször idézett példákra támaszkodva – a korábban szögletesen megtört fülformát felváltó, ívelten hajló, illetve kérdőjel alakú harangfülekről, amelyeknek külső oldalát mélyebb és tagoltabb kannelálás dísz borítja.

Külön kell szólnunk a középkori harangok súlyáról, méreteik függvényében. A kérdést alapvetően nehezíti, hogy kutatott területünkön e harangok döntő többségét máig használják, súlymérésről esetükben tehát szó sem lehet. Ugyanakkor a leszerelt vagy múzeumban őrzött kisszámú harang súlyát is csak ritkán ismerjük, e téren a kutatás, sőt a nyilvántartás is rendszeresen kényszerül különféle becslések felhasználására.

A régebbi kutatást a konkrét harangsúlyok hiánya nem nyomasztotta különösebben, úgy hitték ugyanis, hogy a súly a harang alsó átmérője alapján, egy rövid képlettel pontosan meghatározható.

Harangok függesztőfülének keresztmetszete. 1: Nyárádszentanna, 2: Nemes, 3: Mártontelke, 4: Báránykút, 5: Nagyrápoly

Heinrich Otte, a harangkutató múlt századi úttörője a kérdéssel úgy vélekedik, hogy a harang hüvelykben megadott alsó átmérőjének köbét 0,0213-mal megszorozva a harang fontban megadott súlyát kapjuk:

$$\text{Harangsúly}_{(\text{font})} = \text{alsó átmérő}_{(\text{hüvelyk})}^3 \times 0,0213^{276}$$

Ezt a képletet használta Fr. Müller az erdélyi középkori harangok súlybecslésénél is.²⁷⁷ Későbbi munkáiban²⁷⁸ 0,019-es és 0,0213-as szorzót találunk, az előbbi a modern, az utóbbit a középkori harangok súlyának kiszámítására.

A fenti eljárás általános alkalmazhatóságát illetően már a különféle harangprofilokról eddig elmondottak is gyanút keltenek, az egyes változatok között ugyanis – azonos alsó átmérő esetén – akár 25–35% súlyeltérés is lehet. A középkori osztrák harangok közölt súlyadatai arra utalnak, hogy a

kérdésszerű darabok mai fogalmaink, pl. a 19–20. századi öntőműhelyek táblázatai vagy az 1951-es limburgi irányelvek szerint inkább a *könnyű* kategóriába tartoznak.²⁷⁹

Látszólag nem egyszerű tehát annak meghatározása, hogy erdélyi harangjaink súlya és alsó átmérője miként függ össze. Szerencsére rendelkezünk olyan konkrét forrással, mely a spekulatív megfontolásokat jelentős mértékben feleslegessé teszi. A más összefüggésben már idézett jegyzékünk, a Műemlékek Országos Bizottságának 1918-as listája,²⁸⁰ mely a harangrekvizitálás alól mentesítendő harangokat sorolja fel, az egyes darabok után feltünteti a gyűjtőközpontokban mért súlyt is. E harangok jelentős része a MOB beavatkozásának köszönhetően ma is megvan, alsó átmérőjük és súlyuk így könnyen összevethető:

Alsó átmérő (Á):	Súly:	Helység neve:	Kor:
23,0 cm	10,0 kg	Szilágyballa (I. 352)	14. század?
34,5 cm	25,0 kg	Unoka (I. 367)	1529
37,0 cm	38,0 kg	Szentágota (I. 348)	1509
41,0 cm	45,0 kg	Székelyszáldobos (I. 338)	1555
42,5 cm	44,0 kg	Magyarpéterlaka (I. 198)	1498
46,0 cm	59,0 kg	Küküllődombó (I. 178)	15–16. század
46,5 cm	45,0 kg	Galambod (I. 107)	1487
49,5 cm	60,0 kg	Bardóc (I. 27)	14. század
52,0 cm	85,0 kg	Somogyom (I. 291)	15. század második fele
53,5 cm	80,0 kg	Erdőcsinád (I. 90)	15. század vége
54,0 cm	80,0 kg	Mezőbergenye (I. 221)	1530
55,0 cm	103,0 kg	Völcsök (I. 379)	15. század második fele
59,0 cm	102,0 kg	Bonyha (I. 50)	15. század második fele
59,5 cm	110,0 kg	Vámosgálfalva (I. 370)	1496
61,0 cm	115,0 kg	Szentábrahám (I. 346)	13–14. század
61,0 cm	137,0 kg	Magaré (I. 186)	1518
63,0 cm	155,0 kg	Almakerék (I. 8)	15. század
63,0 cm	114,0 kg	Marosszentkirály (I. 208)	15. század közepe
64,0 cm	109,0 kg	Magyardécse (I. 189)	1534
66,0 cm	130,0 kg	Kisekemező (I. 159)	15. század első fele
66,5 cm	132,0 kg	Dányán (I. 76)	1493
67,0 cm	179,0 kg	Vérd (I. 373)	15. század
67,5 cm	150,0 kg	Érszakácsi (I. 96)	15. század vége
68,0 cm	167,0 kg	Csekelaka (I. 65)	13–14. század
71,0 cm	152,0 kg	Krasznarécse (I. 176)	1524
71,5 cm	231,0 kg	Volkány (I. 375)	15. század
72,0 cm	260,0 kg	Bulcs (I. 59)	1468
79,0 cm	353,0 kg	Vessződ (I. 374)	15. század első fele
80,0 cm	352,5 kg	Bonyha (I. 49)	13–14. század

²⁷⁶ Otte 1854. 46; Otte 1884. 105–106.

²⁷⁷ Müller 1859. 209–210.

²⁷⁸ Pl. Fahrngruber 1894. 246.

²⁷⁹ Ellerhorst 1957. 64–65; Weissenböck–Pfundner 1961. 36.

²⁸⁰ OMvH 527/1918.

A súlymérést esetenként befolyásolhatta, hogy az első világháborús rekviráláskor a harangokat gyakran nem a járomvasalás megbontásával vették le a toronyból, hanem egyszerűen összetörték a függesztőkoronát. A rekvirálási központokban ezeket a harangokat természetesen már korona vagy fülek nélkül mérték meg. Ettől függetlenül a táblázat kétségbevonhatatlanul bizonyítja, hogy az erdélyi középkori harangok súlya a valóságban lényegesen kisebb, mintha azt az Otte-féle képlettel számítottuk volna ki; a súlyok kevés kivétellel a limburgi szabványban *rendkívül könnyűnek*, *nagyon könnyűnek* és *könnyűnek* minősített harangok súlyához állnak közel.

KÖZÉPKORI HARANGTÖRTÉNET, LITURGIA ÉS HASZNÁLAT²⁸¹

Előzmények / A harangok és formai előzményeik, a változatos alakú és méretű csengők története több ezer évre nyúlik vissza. A nagyobbak, a harangok bölcsője kétségkívül Kína volt, ahol a Kr.e. első évezred kezdetétől használták őket, és ekkor kialakult speciális kínai változatuk hosszú évszázadokon keresztül fennmaradt. Régészeti leletmentés során Dél-Kína Hubei tartományában a közelmúltban olyan, Kr. e. 5. századi harangjáték-együttes is előkerült, amely 65 nagyobb méretű, akusztikai szempontból összehangolt harangból állt.²⁸² A különféle csengők a bronzkor és kora vaskor kaukázusi kultúráiban,²⁸³ Babilonban és valamennyi ázsiai magaskultúra alakos ábrázolásain felbukkannak, és ismerték őket a 23. dinasztia kori Egyiptomban is.²⁸⁴

Ami Európát illeti, megtaláljuk őket az etruszkoknál, majd a görögöknél és a rómaiaknál is.²⁸⁵ Szolgáltak a rontás elhárítására, szerepeltek különféle vallási kultuszok (Dionüszosz, Mithrasz, Iuppiter Dolichenus) kellékei között, jelt adtak katonai és polgári események alkalmával és rendszeresen kötötték őket – miként napjainkban is – állatok, elsősorban lovak nyakába. Ez utóbbi szerepkörben már az Ószövetség említ feliratos csengőket: „Azon a napon még a lovak csengőire is lesz írva: Az Úr szent tulajdona!” (Zak 14,20).

Az Európában feltűnő korai bronzcsengők sajátos csoportja a kárpát-medencei szkíták korában, a Kr. e. 5–4. század folyamán bukkan fel, kétségen kívül keleti örökségként.²⁸⁶ Évszázadokkal később, az alföldi szarmatáknál újra megtaláljuk a csengőt. A zömmel női és lánysírokból előkerülő, övre felvarrva viselt parányi csengők – elhelyezkedésük alapján ítélve – bajelhárító szerepet tölthettek be. Helyi, vas- vagy bronzlemezből hajlított primitív gyártmányok és római importból származó öntött darabok egyaránt előfordulnak közöttük, a tárgytipust magát azonban a régészeti kutatás – összefüggésben a szarmaták iráni kapcsolataival – ismét keletről eredezteti.²⁸⁷

A kereszténység kialakulását megelőző időszak áttekintését e sommás összefoglalással látszólag le is zárhatnánk, hiszen a kortalan csengő mint primitív zeneeszköz vagy babonás kellék minden formai hasonlósága ellenére is távol áll a híveket templomba szólító, a középkori szimbolika szerint az evangéliumot a próféták nyelvén hirdető harangtól. Pál apostol szavával élve könnyen mondhatnók, hogy az utóbbihoz képest az előbbi csak üresen zengő érc, *aes sonans aut cymbalum tinniens* (1Kor 13,1).²⁸⁸ A valóság azonban nem ilyen egyszerű.

Jóllehet a korai középkorban feltűnő keresztény harangokat valóban nem lehet közvetlenül az ókor egyetemesen használt csengőiből, kolompjaiból levezetni, tekintettel kell lennünk azokra a korábbi előzményekre, amelyekről a hasonlatokat különösen kedvelő egyházatyák következetesen megemlékeztek. Mindenekelőtt az Ószövetség csengőire kell utalnunk, amelyekről akkor esett először említés, amikor – Mózes második könyvében – Isten a Sínai-hegyen Áron és utódai főpapi öltözkéről rendelkezett: „Csináld meg az efodhoz tartozó felső köntöst [...] Az alsó szegélyére körös-körül tégy gránátalmához hasonló díszeket vörös és kék bíorból, karmazsinból, sodrott szálú lenből és közékük körös-körül arany csengettyűket olyan formán, hogy az arany csengettyűk és a gránátalmák a szegélyen körben váltakozzanak. Áron viselje ezt és ebben lássa el a szolgálatot. Lehessen hallani a hangját

²⁸¹ A fejezet első, jegyzeteletlen változata: Benkő 2000b.

²⁸² Lübke 1980. 23–45; Wagner 1997. 46–48.

²⁸³ Lübke 1980. 2–9.

²⁸⁴ Wiesner 1941; Kramer 1986. 56; Kramer 1997. 184–186; RAC XI. 164.

²⁸⁵ Wiesner 1941; Lübke 1980. 17–18; RAC XI. 165–178; Drescher 1998a (az ókori csengőkre vonatkozó további régészeti irodalommal).

²⁸⁶ Bakay 1971; Lustig 1997. 370–373.

²⁸⁷ Vaday 1989. 59–60.

²⁸⁸ Az Ószövetségi hely szokásos, de téves magyar fordításban: „zengő érc vagy pengő cimbalom”. Valójában a *cymbalum tinniens* csilingelő csengőt jelent, vö. Smits van Waesberghe 1951, passim.

is, ha bemegy a szentélybe az Úr elé, vagy ha kijön. Különben meg kellene hálnia” (Kiv 28,31–35, vö. 39, 22–26). A főpapi ruhát díszítő 12 csengőben már a Kr. u. 2. század apologétái, köztük Justinus (†165), a tizenkét apostol jelképét, egyben az evangélium hirdetésének szimbólumát látták, utóbb – például Nyssa-i Szent Gergelynél – olyan kultusz-tárgyat, amely Krisztus, illetve a Szentháromság dicsőségét hirdeti.²⁸⁹ Mindezek nyomán nem meglepő, hogy csengők a római katakombák ókeresztény temetkezéseiből is kerültek elő.²⁹⁰

A harangot magát mint valamely közösséget iszentiszteletre hívó templomi felszerelési tárgyat az ősegyház még egyáltalán nem használta. Kezdetben nem is használhatta, mivel a keresztényüldözések korában nem gondolhattak arra, hogy a vallási cselekményekre hangos jellel hívogassanak.²⁹¹ Erre az időre utalva írta a 9. század első felében Symphosius Amalarius metzi püspök (†850 körül), a nagycsütörtöktől elhallgató harangokról szólva, hogy az ilyenkor harang helyett kalapáccsal vert fatáblák hangja az alázatosságon túlmenően arra az időre emlékeztet, amikor az Egyház üldözői elől még a katakombákban rejtőzködött (*quando latitabat per cryptas propter persecutores*).²⁹² Ugyanakkor – most már a milánói edictum (313) utáni időkre utalunk – egy-egy szerzetesi közösség többféle módon is összehívhatta tagjait. Forrásaink szerint mindeneke előtt kürtszóval, például Szent Pachomius regulája szerint.²⁹³ Ebben a szerzetesek bibliai előzményekre támaszkodtak, amikor az Ószövetség gyülekezésre szólító, Jerikó falait leomlasztó kürtjeire (Szám 10,1–10; 29,1–2; Józs 6,1–20) utaltak. Ez az analógia – immár a harangokra átvive – a középkori egyházi íróknál (például a már említett Amalarius püspöknél), továbbá a harang-

szenteléskor mondott imákban is fennmaradt. Így válik érthetővé, miért nevezték a harangokat a középkorban Krisztus kürtjének, például az erdélyi Földvár 15. századi harangfeliratában (*Cristi tuba*, I. 105). Természetesen nemcsak kürttel hívhatták zsolozsmára a szerzeteseket az első évezred monostoraiban, hanem *alleluia* éneklésével,²⁹⁴ deszkalapok hangos ütésével²⁹⁵ vagy – a korai regulákhoz fűzött kommentárok szerint kifejezetten a keresztényüldözések után – csengővel, haranggal is.²⁹⁶

Harangtörténet és etimológia. Terminológiai kérdések / Középkori latin forrásaink a harangot több szóval is jelölték. Szerepelnek *signum*, *clocca*, *campana*, *nola* megnevezéssel, míg a kisebb harangokat, csengőket a hangutánzó *tintinnabulum* szóval illették.

Legkorábbi, 6. századi forrásaink a *signum*ról szólnak,²⁹⁷ anélkül, hogy eldönthetnénk, vajon a *signum* első említései csakugyan harangra vagy pedig még másfajta jelzőeszközre vonatkoznak-e. A 9. századi Walahfrid Strabo (†849) értekezéséből azonban világosan kiderül, hogy ekkor a *signum*, mely nevével összhangban liturgikus cselekményre adott jelt, már biztosan harangot, mégpedig öntött és kovácsolt anyagú harangot egyaránt jelentett.²⁹⁸ A 8. században felbukkanó ófelnémet *clocca*²⁹⁹ a legvalószínűbb feltételezés szerint a kelta *clocb*ből, illetve az óír *clogb*ből származtatható; utóbb ebből alakult a német *Glocke*, az angol *clock*, a francia *cloche*, a dán *klokke* szó, továbbá a középkori latinban használatos *glogga* és *clocca* is. Leggyakrabban – a középkori Magyarországon is – a harang *campana* néven szerepelt. E terminus középkori etimológiája Plinius közlésére épült, mely szerint Campania tartománya már az ókorban híres volt bronzművességéről.³⁰⁰ A középkori szerzők a szó

²⁸⁹ RAC XI. 180–181; Wanke 1997. 12.

²⁹⁰ DACL III. 1955; Késmárky 1894. 7; Wetzer–Welte V. 698.

²⁹¹ Késmárky 1894. 3–4; Török 2000. 109.

²⁹² Amalarius: De ecclesiasticis officiis, Liber IV, c. XXI, PL 105, 1201.

²⁹³ Regula S. Pachomii: *Quando ad collectam tuba insonuerit per diem, qui una oratione tardius venerit, superioris increpationis ordine increpabitur, et stabit in loco convivi*, PL 50, 277.

²⁹⁴ *Post alleluia decantatum, inquit, quo signo vocabantur ad collectam, nulli residere licitum erat*, Szent Jeromos 108. levele, PL 22, 896; *Apud quosdam tabulis, apud nonnullos cornibus borae prodebantur*, Walahfrid Strabo: De ecclesiasticis officiis, c. V, PL 114, 924.

²⁹⁵ Késmárky 1894. 5–6.

²⁹⁶ Regula S. Pachomii: *Porro tintinnabulorum usus reddita Ecclesiae pace post tyrannorum persecutiones introductus fuit*, PL 50, 277.

²⁹⁷ Szent Benedek regulája (529–543): *Ad horam divini Officii, mox auditum fuerit signum; Factum autem primo signo nonae borae, deiungant ab opera sua singuli et sint parati, dum secundum signum pulsaverit*, Népek nagy nevelője. 1981. 77, 80–81, 151, 155; Gregorius Turonensis: Libri miraculorum, c. 86.: *signum ad consurgendum*, PL 71, 772; Gregorius Turonensis: De miraculis Sancti Martini, II, 45: *signum quod matutinis commoveri solet*, PL 71, 962, vö. DACL III. 1960.

²⁹⁸ Walahfrid Strabo, De ecclesiasticis officiis: *De vasis vero fusilibus vel etiam productilibus, quae simpliciter signa vocantur, quia eorum sonoritate quibusdam pulsibus excitata, significantur borae, quibus in domo Dei statuta celebrantur officia*, PL 114, 24.

²⁹⁹ DACL III. 1961; Wetzer–Welte V. 701; Lex MA IV. 1497.

³⁰⁰ Plinius: *Historia Naturalis*. Lib. XXXIV (20). 95.

eredetét a földrajzi névből kísérelték meg levezetni, olyan magyarázattal, hogy a nagyobb harangokat Campaniáról nevezték volna *campananak*, míg a kisebbek a campaniai Nola városáról nyerték *nola* nevüket. Értekezéseik nyomán a 15. század folyamán bukkant fel az a tévhit, hogy nolai Szent Paulinus készítette volna az első harangokat még az 5. század elején, ezek neve így a püspökszent szülővárosára utalna.³⁰¹ E nézettel olykor harangtörténeti munkákban is találkozhatunk. A szó maga 515 körül, a karthágói Fulgentius Ferrandus diakónus levelében tűnik fel. Egy másik korai említése a templomba hívó *campananak* Beda Venerabilistól (†735) származik.³⁰² A modern kori campanológia a névadó szó klasszikus eredetét teljes határozottsággal elveti, megnyugtató alternatívát azonban alig kínál. Kezdetben – nyilvánvalóan nyakatekert magyarázattal – *signa in campo fusa* szerkezetre gondoltak, mivel a harangokat többnyire szabad ég alatt, „mezőn” öntötték,³⁰³ míg újabban inkább az ószláv *kampan* ('hajlít'), illetve görög *χάμπτω* szóból próbálják levezetni a középkori latin *campanat*.³⁰⁴

A *nola* szóval kapcsolatban, mely 15. század végi erdélyi forrásban is szerepel, a 9. századi Walahfrid Strabo fenti magyarázatát ismételhetjük: *minora tintinnabula Nolas appellant a Nola civitate Campaniae, ubi eadem vasa primo sunt commentata*, amit Honorius Augustodunensis, majd a 12. század utolsó harmadából származó *Hortus deliciarum* is átvett.³⁰⁵ A Nola városával kapcsolatos középkori spekulációk helyett a kutatás hosszú idő óta a kelta *noll*, *nell* (angol *knoll*: 'harangoz, kongat') szóból származtatja a *nolat*.³⁰⁶

A magyar *harang* szó valószínűleg török eredetű és a török–magyar érintkezések legkorábbi, honfoglalás kor előtti szakaszából származik. A szó eredeti jelentése 'üst' volt, ezt vitték át a bronzból öntött keresztény jelzőeszközre. Legkorábban az 1211. évi tihanyi összeírásban szereplő *Harrangud* helynévben bukkan fel.³⁰⁷

A nyugati egyház korai haranghasználatát / Nehéz válaszolni arra az alapvető kérdésre, hogy hol és mikor vált a régóta misztikus tartalmat hordozó csengő olyan jelzőeszközzé, mely már valamely szerzetesi közösség, illetve a hívek összehívására szolgált. A harangtörténeti összefoglalások rendszeresen hivatkoznak a 4. századi egyiptomi kopt szerzetesekre, ahol a harang először töltötte volna be klasszikus feladatát.³⁰⁸ E közlés hitelét azonban

nagymértékben rontja, hogy a ránk maradt korai kopt forrásokban szereplő jelzőeszköz a valóságban nem haranggal, hanem a keleti kereszténység területén máig jól ismert fa *szémantrom*mal azonosítható, míg az egyiptomi szerzetesek, Szent Pachomius szerint, ismét más módon, kürtjel hallatán gyülekeztek imára.³⁰⁹ Látszólag a haranghasználat keleti (kopt) eredetének bizonyítékául szolgálnak Remete Szent Antal (†356) késő középkori nyugat-európai ábrázolásai is, amikor az egyiptomi remeteszentet tau-kereszt alakú bottal és csengővel (kéziharanggal) jelenítették meg,³¹⁰ jóllehet e részletekből bajosan lehet a 4. századi kopt viszonyokra következtetni. Ugyanakkor tény, hogy a korai nyugat-európai kolostori regulák az egyiptomi kereszténység erőteljes hatását tükrözik. Márpedig ezek mind említést tettek arról a *signum*ról, mely a szerzeteseket összehívta. Így az 5. század első éveiben Pachomius reguláját latinra fordító Szent Jeromosnál a kolostori gyülekezéssel kapcsolatban a *signum dare* kifejezést olvashatjuk, ami az itáliai *Regula patrum secundāban* (5. század közepe), illetve a vele összefüggő, már a címében is egy egyiptomi remetére utaló *Regula Machariūban* is feltűnik, és elmaradhatatlan része lesz a 6. század galliai reguláinak. Ez utóbbiak közül Caesarius Arelatensis (Arles, 470–542) apáca- és Aurelianus Arelatensis (†551 körül) szerzetesi szabályzatát,³¹¹ mindenekelőtt azonban Szent Benedek 529–543 körül kelt reguláját említjük, mely utóbbi kitér e „jel”-nek a monasztikus életben való szerepére is. Ha nem is világos, hogy a korai *signum*-emlétesek harangra vagy szemantromra vonatkoztak-e³¹² (Metz-i Amalarius 9. századi közlése szerint a római egyház az ő korában is alkalmazott hagyománytiszteletből harang helyett fából készült, kalapáccsal üthető szemant-

³⁰¹ Wetzer–Welte V. 700.

³⁰² Beda, *Historia ecclesiastica: Begu, sanctimonialis femina, audivit in aere notum campanae sonum, quo ad orationes excitari vel convocari solebant*, PL 95, 208.

³⁰³ Wetzer–Welte V. 701.

³⁰⁴ LexMA IV. 1497.

³⁰⁵ Olvasókönyv 1997. 192–193.

³⁰⁶ Wetzer–Welte V. 701.

³⁰⁷ MNyTESz II. 54–55.

³⁰⁸ *Lexikon der Kunst*. Hrsg. Harald Olbrich. II. Leipzig 1971. 88; Wanke 1997. 12; Niemann 1997. 22.

³⁰⁹ RAC XI. 186–189.

³¹⁰ Kramer 1997. 206–209.

³¹¹ RAC XI. 189; Niemann 1997. 22.

³¹² A nemzetközi szakirodalom tekintélyes része bizonyosnak tekinti, hogy a 6. századi *signum*ok mind harangok, ezért a harangozást e korai időben rendszeresnek véli pl. Delaruelle 1975. 126.

ront, *non propter aeris penuriam, sed propter vetustatem*³¹³), Caesarius Arelatensis *tacto signo* kifejezése, illetve Szent Benedek *dum ... signum pulsaverit* kitétele már igen nagy valószínűséggel kötél segítségével meghúzott harangra utal. Tours-i Szent Gergely (†594) korában a frank monostorokban a harangszó megszokott jelenség volt. Szent Gergely leírása nyomán bizonyosak lehetünk abban, hogy a *signum* szó ekkor már valóban harangot jelentett, miután az egyik elbeszélte csoda a kötelet is megemlítette, mellyel a *signumot* mozgásba lehetett hozni (*funem illum, de quo signum commovetur*).³¹⁴ Mindamellet arra is érdemes figyelni, hogy a Szent Márton csodáiról szóló elbeszélés szerint a csoda forrása maga a harangkötél elcsent darabkája volt.

A biztosan harangot jelentő latin *campana* szóval – mint már említettük – először 515 körül, a karthágói Fulgentius Ferrandus diakónusnak Eugippiushoz, a Nápoly melletti Lucullano (Castellum Lucullanum) apátjához írt levelében találkozunk. Ebből világosan kiderül, hogy ekkortájt Észak-Afrikában a harangozás már régi szerzetesi szokás (*consuetudo sanctissima monachorum*) volt.³¹⁵ Mivel – a levél tanúsága szerint – Eugippius apát Karthágóból rendelt harangot, a 6. század elején a harangkészítés gyakorlatát még nem tekinthetjük általánosan elterjedtnek Dél-Itáliában. Mindazonáltal az európai harangöntés kezdetei Dél-Európában, elsősorban Itáliában keresendők. Így tudta ezt a 9. században Walahfrid Strabo reichenauai apát (kb. 806–849) is.³¹⁶ Az ibériai Complutum monostora 646-ban Cindasvinthe vizigót királytól kapott ajándékba egy ércből öntött harangot, *signum fusile enenum bone modulationis, demulcens auditum*.³¹⁷

A korai európai harangtörténet másik jelentős színtere az 5. századi Írország volt, ahol – 7. század végi források szerint legalábbis – már Szent Patrik (†464) korában készültek harangok, nem is kis

számban. A *Vita tripartita Patrici* 50 harangot (*clocos*) említ,³¹⁸ ami ebben az esetben ugyanennyi templomalapítást is jelent. Úgy tűnik, hogy a korai ír egyház volt az első, ahol a harang nemcsak a templom elmaradhatatlan tartozékának számított, de, kéziharangként, a szerzetesek is magukkal hordtak kisebb példányokat. Ilyet egy Szent Patrik ábrázolásának tekintett, 900 körüli ír kőfaragványon is láthatunk, ahol a püspökszent kezében kampós végű botot és a római kori kolompokra emlékeztető formájú, szögletes szájú kis harangot tart.³¹⁹ Bizonyára nem véletlen, hogy a középkori harangöntők is egy korai ír szentet, Szent Forkernust (†490 után) választották védőszentjüknek.³²⁰ A 6. századi óír egyház tagjai között több harangöntéssel is foglalkozó szerzetes neve maradt fenn, és harang kapcsolódik három további britanniai szent, Columbanus, Gallus és Bonifatius nevéhez is.³²¹ Szent Columbanus (†615 körül) 660 táján lejegyzett legendája megemlékezik arról, hogy a skót szent az éjféle harangszó hallatán a templomba sietett; monostorában a szerzetesek máskor is harangszóra gyülekeztek a templomban.³²² Bonifatius, a németek apostola (†754 körül) anyakolostora apátjától 744-ben missziós munkájához szükséges harangot kért.³²³

Írott forrás, Szent Ludgaidh (†592) officiuma tudósít arról, milyenek is voltak e korai darabok. A leírásból vaslemezből készített, nyilván kolompszerű, ebből következőleg szögletes peremű harang képe bontakozik ki: *cum ferream campanam et quadratam suae ecclesiae pernecessariam fabricandam haberet*,³²⁴ ami jól egyeztethető a ránk maradt emlékekkel, például a Szent Patriktól származtatott, fogható füllel ellátott kis vasharanggal (National Museum, Dublin).³²⁵ Az új szakirodalom legalább 42, zömmel írországi, korai vaslemezharangról tud, ezek többségét azonban csak bizonytalanul lehet a 6–9. századon belül keltezni.³²⁶

³¹³ Amalarius i. m., i. h; Wetzter–Welte V. 698.

³¹⁴ Gregorius Turonensis: De miraculis S. Martini, c. XXVIII. (De fune abscisso), PL 71, 933.

³¹⁵ DACL III. 1962; Walter 1913. 25; Martimort 1961. 169; RAC XI. 190.

³¹⁶ Walahfrid Strabo i.m., i.h.: *Eorum usum primo apud Italos affirmant inventum*; Walter 1913. 23.

³¹⁷ Heinz 1998. 47.

³¹⁸ RAC XI. 191.

³¹⁹ Kramer 1997. 206, 208.

³²⁰ Wetzter–Welte V. 699.

³²¹ Walter 1913. 26–27.

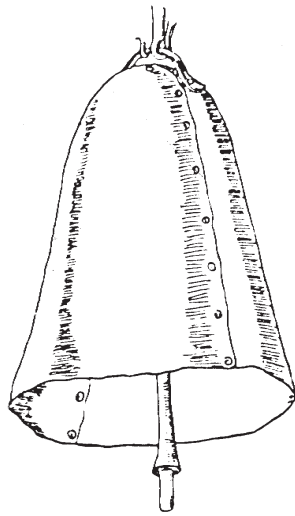
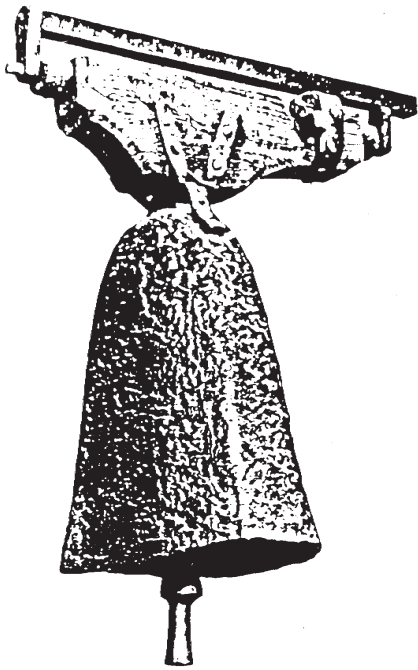
³²² *Media nocte pulsante campana festinus surgens ad ecclesiam pergit, máshol Quadam die sanctus Dei ministro suo campanam subito pulsare praecepit, cuius sonitu fratres incitati, ecclesiam protinus sunt ingressi*, PL 66, 701.

³²³ Wanke 1997. 12.

³²⁴ Wetzter–Welte V. 700; Walter 1913. 27.

³²⁵ Dukes 1994. 12–13; a harang díszes ereklyetartó tokja a 11–12. század fordulóján készült.

³²⁶ Hickmann 1997. 376–378.

Fémlemezből hajlított, szögletes peremű harangok a korai középkorból. 1: Köln, Saufang, 2: St. Gallen, Gallus-harang. Kramer 1997. 82. és Schilling 1988. 229. nyomán

A 8. századtól a kontinens belseje felé irányuló ír–skót missziók nyomán nemcsak a harangkészítés mestersége, hanem maguk a fémlemezből kovácsolt, szegecsekkel összerősített, jellegzetes formájú harangok is elterjedtek Nyugat-Európában. Közülük máig fennmaradt a Szent Gallusnak vagy Szent Columbanusnak tulajdonított sankt galleni harang és a 9. századra valószínűsíthető kölni *Saufang*.³²⁷ Az utóbbi, ma múzeumban őrzött emlék egykor a kölni Szent Cecília-templomban függött.

Az Európa belsejét ért kettős – insuláris, illetve déli – hatás, továbbá a csengők készítésének az ókor óta nyomom követhető kettős technikája (öntés, illetve fémlemezből hajlítás) a kora középkori harangokon is lemérhető, amennyiben vaslemez-ből kovácsolt és bronzból öntött példányokat ekkor még párhuzamosan használtak. Erre a 9. századi források – Walahfrid Strabo apát és Erchambert freisingi püspök (836–854) írásai – egyértelműen utalnak.³²⁸

A 7. sz. elején már nemcsak a monostorokban,

de a városi templomokban is több harang lehetett használatban. Erre utal Szent Lupus legendája. Amikor Chlotar frank király 615-ben Orléans városát ostromolta, Lupus püspök meghúzatta a székesegyház harangjait, és a szokatlan hang a támadókat rémületbe ejtette. A városi harangok száma és jelentősége utóbb folyamatosan nőtt, befogadásukra harangtornyokat építettek. E folyamat legismertebb példája II. István pápa (752–757) rendelkezése, amikor a római Szent Péter-bazilikához harangtornyot építtetett és három harangot helyeztetett belé.³²⁹

Számottevő 8. századi előzmények után³³⁰ Nagy Károly korára Nyugat-Európában a haranghasználat általánossá vált. Egy 801-ben kelt kapituláre előírta, hogy minden istentisztelet előtt harangozzanak (*ut omnes sacerdotes horis competentibus diei et noctis sonent ecclesiarum suarum signa et sacra tunc celebrent officia*).³³¹ E korszak legismertebb harangöntője az a Tanco nevű sankt galleni szerzetes volt, aki Nagy Károly utasítására az aacheni szé-

³²⁷ Schilling 1988. 229, 455. kép; Legner 1991. 339; Bund 1997. 80, 82, 8. kép.

³²⁸ Wetzter–Welte V. 699.

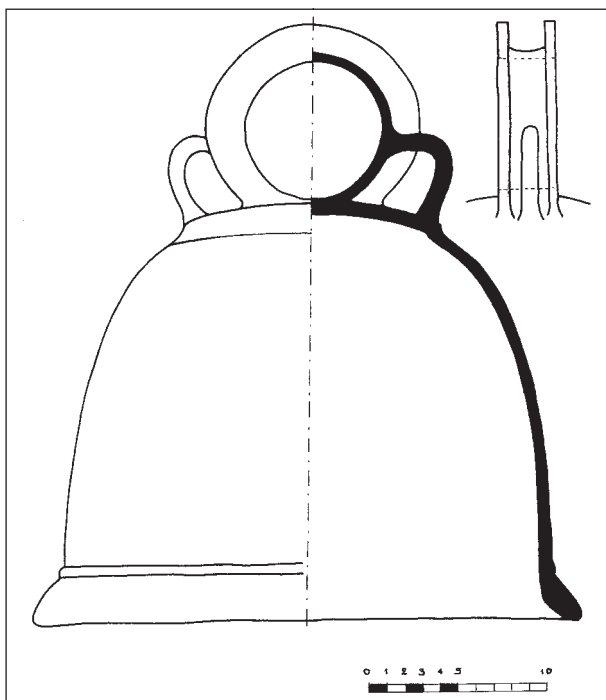
³²⁹ *fecit [...] turrem [...] in qua tres posuit campanas*, RAC XI. 195; vö. Wetzter–Welte V. 700; Lübke 1980. 66.

³³⁰ Több 8. századi auktor-adat is utal rá, hogy ekkor a harangok templomi használata már szokásos volt, pl. Erincharius wandrilli prépost (734–738) templomalapítását harang felszerelése követte, *ut moris est Ecclesiarum*, Késmárky 1894. 13.

³³¹ MGLL I. 87.

kesegyház számára kiválónak mondott harangot készített.³³² Rhabanus Maurus (†856) korában a fuldai apátságban is öntöttek harangot, a svédek térítésével összefüggésben.³³³ A szórványosan ránk maradt írott adatokból egyértelműen kiderül, hogy e korai harangok a jelentősebb kolostorok műhelyeiben vagy harangöntéshez értő bencés szerzetesek közreműködésével készültek.³³⁴ Harang az attribútuma Szent Theodulnak, a sitteni (Sion, Svájc) egyház 9. századi püspökének, aki – a legenda szerint – magával a megszelídített ördöggel cipeltette Rómában kapott harangját az Alpokon át Sittenbe, s e csodás tettével, melynek képi ábrázolását sajnos csak jóval későbből adathatjuk, a harangöntők kedvelt szentjévé vált.³³⁵ A 9. századi Nyugat-Európában már falusi templomoknál is számolhatunk haranggal, esetenként nem is egy darabbal.³³⁶

A kis számú, de szerencsés régészeti haranglelet

8. századi, öntött bronzharang, Saint-Benoît-sur-Loire. Berland 1975. 410. nyomán

segítségével a bronzból öntött harangok történetét a kontinensen a Meroving-korig követhetjük visszafelé. Legalábbis erre az időre, a 8. század első felére keltezték azt a kisméretű, összetört harangot (átm.: 31 cm), amely 1950-ben Saint-Benoît-sur-Loire-ban, a bazilika mellett, földmunkák során került elő.³³⁷ Egy sokban hasonló, de karcsúbb arányú harang a Viterbo melletti Caninóból származik; a 7–10. század között ingadozó keltezése újabban a 9. század táján látszik megállapodni. Egy másik, hasonló korú darabot legújabbban a vatikáni múzeum egyik vitrinjében (!) sikerült felismerni és közzétenni.³³⁸ A Bretagne-i Alet székesegyházánál feltárt harangöntőműhelyt, valamint az öntőminta-töredékek segítségével rekonstruált harangformát a régészeti lelőköri körülmények, továbbá a radio-karbon vizsgálatok eredményei a 9–10. századra datálták.³³⁹ A haithabui kikötőben talált 10. századi harang³⁴⁰ mellett további 9–10. századi példányok öntőformáinak maradványai a holsteini Oldenburgban, a Vesztfália tartományi Vredenben, illetve – 11. század eleji keltezéssel – Mainzban kerültek elő.³⁴¹ Ez utóbbi lelet, melynek öntőforma-töredékeit rekonstruálva több harangot sikerült is újraönteni, azért különösen fontos, mert fényt vet a korai harangok alakváltozására is. A 8–11/12. századi harangok tipológiai vizsgálata két nagy történeti szakaszt és ennek megfelelő formaváltozatot különített el. Közülük az első a Karoling-kori harangokat öleli fel, amelyeknek jellegzetes tojás alakja jól megkülönböztethető a 11–12. század zömökebb, méhkas alakúnak nevezett harangjától.

A keleti egyház és a harangok / A keleti egyház a 9. század előtt még nem használt harangot, helyette – máig élő gyakorlatként – szemantront, kalapáccsal megszólaltatott falapot (σημαντήριον vagy σημάντρον) alkalmazott. A harangtörténeti összefoglalások egybehangzó, bár forráshivatkozás nélküli közlése szerint az első, bronzból öntött harangokat 865 körül III. Mihály bizánci császár rendelte II. Orso velencei dózsától a konstantiná-

³³² *Cumque Tanco monachus sancti Galli campanum optimum conflaret*, MGSS II. 744; Walter 1913. 30.

³³³ Walter 1913. 24.

³³⁴ Walter 1913. 29–34.

³³⁵ Kramer 1997. 210–211.

³³⁶ 864-ben a puebachi falusi templomban egy *campana aerea* és egy *tintinnabulum* volt, Késmárky 1894. 15.

³³⁷ Berland 1975. 408–410.

³³⁸ Drescher 1998. 5–6.

³³⁹ Langouet 1983.

³⁴⁰ Drescher 1992. 1, 10. kép

³⁴¹ Drescher 1992. 413–416, 12. kép; Drescher 1998. 8–9; Kunst und Kultur der Karolingerzeit I. 348–349; Drescher 1999.

polyi Hagia Sophia-templom számára.³⁴² Utóbb gyakoribbá vált itt is a harangok használata, jóllehet a nyugatihoz hasonló elterjedtséget sohasem ért el, inkább a nagyobb egyházi központok és monostorok igényelték őket. Az Al-Duna mentén fekvő Garvān-Dinogetia bizánci erődjében létesített 11–12. századi templom maradványai mellett régészeti ásatás során került elő egy 29 cm peremátmérőjű harangtöredék.³⁴³ Konstantinápoly 1453. évi elestekor állítólag 62 harang jutott a muzulmánok kezére, akik a hódoltság területen használatukat betiltották.³⁴⁴

Keleti szláv területen harangokkal azután számolhatunk, hogy a Kijevi Rusz területén a 10. század második felében megkezdődött a bizánci térítés, és a 11. század első felében a keleti rítusú kereszténység felvétele már előrehaladott állapotban volt. Harangok írott forrásban először 1066-ban, a novgorodi Szent Szófia-székesegyház kapcsán szerepelnek, majd a novgorodi harangok egy 1106-os esemény kapcsán újra felbukkannak. 1146-ból és 1171-ből a kijevi harangokról is maradt feljegyzés. E korai orosz földi harangadatok kapcsán joggal veti fel a kutatás az eredet kérdését: vajon a legkorábbi darabok Bizánctól származnak-e, ahonnan a kijevi Oroszország térítése is kiindult, vagy pedig nyugat-európai műhelyek importdarabjait, netán keletre települt mesterek munkáit kell bennük látnunk.³⁴⁵ Ez utóbbi lehetőséget a kijevi fejedelmek dinasztikus kapcsolatai éppúgy támogatják, mint azok a nyugati és normann kereskedőnegyedek, amelyek a nagyfejedelemség városaiban létesültek. A Hansa-városokkal szoros kapcsolatban álló Novgorodban a nyugati keresztényeknek két temploma is volt, a Szent Péter-templom a német etnikum, míg a Szent Olaf-templom a varégok számára épült. Kijevben a nagy létszámú német kolónia több latin rítusú templomot is működtetett, közülük a legismertebb a tatárjáráskor elpusztult Szűz Mária-templom volt. Közülük valamelyiké lehetett az a korai, méhkas alakú harang, mely 1907-

ben, földmunka során került elő Kijevben. Egy másik méhkas alakú harang Gorodoszk területén jutott napfényre 1957-ben, vésett majuszkulás felirata a Godefridus nevet örökítette meg. A harangok azonban Kijevben sem maradtak csak a római szertartású templomok kellékei. Ezt bizonyítja, hogy a Vlagyimir nagyfejedelem által 989–996 között alapított, 1240-ben elpusztult Deszjatinnaja-templom maradványai körül három felirat nélküli, cukorsüveg alakú, részben töredékes harang is előkerült.³⁴⁶ A kijevi harangok egy része biztosan helyben készült. Erre utal, hogy a tatárjárás a városban egy 1237–1241 között működő öntőműhelyt is elpusztított.³⁴⁷ A korai – és összességükben is szórványos jellegű – harangadatoktól függetlenül a keleti szlávoknál és a Balkánon a harangok szerepe a különféle méretű, fából vagy bronzból készült szematronok mellett a késő középkorig alárendelt maradt, és gyakori volt, hogy nem a nyugaton szokásos módon, hanem a szematronhoz hasonlóan, kalapácsütéssel szólaltatták meg őket.³⁴⁸

Harangszentelés a középkorban / A harangok a liturgiában betöltött fontos szerepük miatt, nem kevésbé a nekik tulajdonított természetfölötti erőfolyományaként, a hívek szemében az égiek hírhözői lettek, s jeles alkalmakkor a földi embert eljövendő mennyei életére emlékeztették. Metzi Amalarius szerint a harangok a prófétákat jelképezik,³⁴⁹ míg a 12. századi Honorius Augustodunensis szimbolikájában a harangok maguk a prédikátorok, akik a híveket templomba szólítják; kemény ércből készültek, miként a prédikáció is keményen kikel a bűn ellen, és edény formájúak, mivel a prédikátorokat is a Szentlélek edényeinek tartják.³⁵⁰

A frank sakramentariumok, Yorki Egbert püspök pontifikáléja, az *Ordo Romanus* és a spanyolföldi *Liber ordinum* szerint a harangokat, szoros összefüggésben azzal a kiemelkedő jelentőséggel, amit a középkor keresztény embere nekik tulajdonított, külön ünne-

³⁴² Wetzer–Welte V. 700; LexMA IV. 1500.

³⁴³ Ștefan et al. 1967. 356, 189. kép 7.

³⁴⁴ LexMA IV. 1500–1501.

³⁴⁵ Williams 1985. 34.

³⁴⁶ Mindehhez: Williams 1985. 36–37, 26–27. kép; Hannick 1998. 17–18.

³⁴⁷ LexMA IV. 1501.

³⁴⁸ Hannick 1998. 3–14.

³⁴⁹ Liber offic. 3,1; vö. LexMA IV. 1500.

³⁵⁰ *Signa [...] itaque praedicatorum designant, qui populum ad ecclesiam convocant. Earum sonatio est illorum praedicatio, quorum sonus in omnem terram exivit, et in fines orbis terrae verba eorum. Ex aere sunt fusae, quod est durum et sonorum, quia praedicatio illorum contra vitia est dura, et de virtutibus est sonora. Ideo autem in modum vasorum formantur, quia praedicatorum vasa Spiritus sancti appellantur.* Honorius Augustodunensis: Gemma animae (De campanis), PL 172, 588.

ség keretében szentelték templomi használatra. E szertartással kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy jóllehet szentelésről beszélünk, amelynek cselekményei sokban hasonlítanak a kereszteléshez (szentelt vízzel történő lemosás, kereszt alakban olajjal megkenés, névadás), a valóságban csak áldásról, *benedictiőről* van szó, hiszen a harang maga nem lesz részese az isteni kegyelemnek.³⁵¹

A harangszentelés szertartásának legrégebbi szövegét a vizigót egyház szerkönyve, a *Liber ordinum* őrizte meg, amely az Ibériai-félsziget muzulmán meghódítása (711) előtt keletkezett, tehát még 7. századi állapotokat rögzített. A szertartás *benedictiója* – jóllehet szövegében teljesen eltér a többi, fent felsorolt szertartáskönyvtől – azokhoz hasonlóképpen a gonosz elhárításáért fohászodik: *Sit etiam signorum istorum sonitus, Domine, Judeis et perfidis terrificatio valida respiscenda malitia: languidis et mestis consolatio et relevatio oblata. Et qui posuisti signum tuum arcum in nubibus, pollicens ne ultra per diuivii aquas humanum genus deleas, in hisque offerimus propitius adtente et misericordie tue non abnuas pietatem, ut cum ista tibi in suo servierint tinnitu, omnem plagam omnemque flagellum, quod excipere peccatores merentur, preveniente misericordia, sic tua operetur pietas, ut omnia adversa fidelis populus evadat et gratie tue muneribus se percepisse congaudeat.* A szöveg különös érdekessége, hogy a harangot (lat. *signum*) párhuzamba állítja azzal az ótestamentumi jellel (*signum*), a szivárvánnyal, amelyet Isten azért helyezett a felhőkre, hogy emlékeztesse Noét és utódait: több özönvizet nem bocsát a földre (Ter 9). Utalás történik Mózes kürtjeire is mint előzményre, mely a keresztény egyházban teljesedik be, ezért a pap vagy a püspök ama ótestamentumi kürtök mintájára kéri a harang megszentelését (*hoc vas, concretum generibus metallorum, sanctifica more tubarum illarum*).³⁵² A történelem különös fintora, hogy a fenti szertartást, amelyet még az arab hódítás alatt is megtartott a félsziget keresztény népe, a reconquista után számolták fel, főként VII. Gergely pápa (1073–1085) rendelkezései nyomán, és helyét a frank-római rítus vette át.³⁵³

A 8. században a harangok olajjal és vízzel történő szentelése már bevett gyakorlat volt, az Egyház azonban, mint már említettük, sohasem fogadta el, hogy a lemosás (βαπτίζειν) nyomán a cselekményt keresztelésnek (korabeli latin szóhasználattal: *baptizare*) nevezzék. Nagy Károly 789. március 23-án kelt kapituláréja egyenesen megtiltotta a harangszentelést, *ut cloccae non baptizentur*, ami természetesen a megáldás rítusát nem érintette.³⁵⁴

A frankoknál, a Pippin (751–768) idején reformált *Sacramentarium Gelasianum*ban tűnik fel a harangok megáldásának az a szertartása (*Ad signum ecclesiae benedicendum*), amely a középkoron át csaknem napjainkig (1961-ig) használatos volt.³⁵⁵ A 12. századi St. Floriani ritulálé részletes leírása szerint (*Benedictio campane*) a szertartás kezdetén külön erre a célra szentelt vízzel lemosták a harangot, miközben Isten dicsőségére elénekelték a Zsoltároskönyv utolsó hat, 145–150. zsoltárát. A víz szentelésekor azért könyörgött a püspök, hogy a szenteltvízzel megáldott harang hangja a Szentlélek ereje által tartsa távol a rosszat, továbbá a vihar, villámcsapás, mennydörgés és zivatar pusztítását, a keresztény hívek hitét pedig növelje: *Benedic domine hanc aquam benedictione celesti, ut assistat super eam uirtus spiritus sancti, ut cum hoc uasculum ad inuitandos filios ecclesie preparatum in ea fuerit tinctum, ubicunque sonuerit eius tintinnabulum, mox domine gratiam tue benedictionis percipiat in adiutorium fidelium populorum, et quod huius aspersione inroratum fuerit uel quocunque sonitus illius deuenerit, longe recedat uirtus inimicorum, umbra fantasmatum, incursio turbinum, percussio fulminum, lesio tonitruorum, calamitas tempestatum et omnis spiritus procellarum, ut cum clangorem illius audierint filii christianorum, crescat in eis deuotionis augmentum.* A szenteltvízzel történő lemosás és zsoltáréneklés után a püspök elmondta a *Deus qui per Moysen* kezdetű oratiót, felidézve az Úr parancsára ezüstkürtöket készítettő Mózes alakját, majd elénekelték a *Vox Domini super aquas* antiphonát és a 28. zsoltárt. A harangot szentelt olajjal kívülről hétszer, belül négyszer kereszt alakban megkenték, majd az *Omnipotens [...] qui ante archam foederis* oratio következett. Mindkét oratio számunkra igen lényeges közös eleme, hogy a harangokat az Oszövetség korának kürtjeihez hasonlítja, melyek Jerikó kőfalát is leomlasztották (Józs 6), egyben megismétli a könyörgést Istenhez, hogy a harangok hangja a hívek buzgalmát erősítse, a gonoszt pedig távol tartsa:

Deus qui per Moysen legiferum tuum tubas argenteas fieri precepisti, quibus dum leuite tempore sacrificii clangere, sonitu dulcedinis populus monitus ad te adorandum fieret preparatus, et quarum clangore hortatus ad bellum tela prostermeret aduersantium: presta, ut hoc

³⁵¹ Késmárky 1894. 25, 32–33.

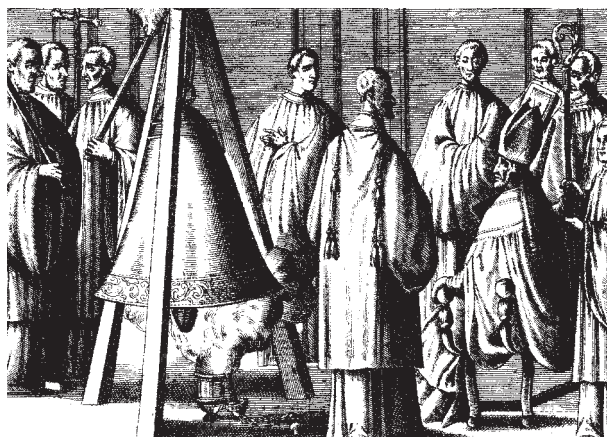
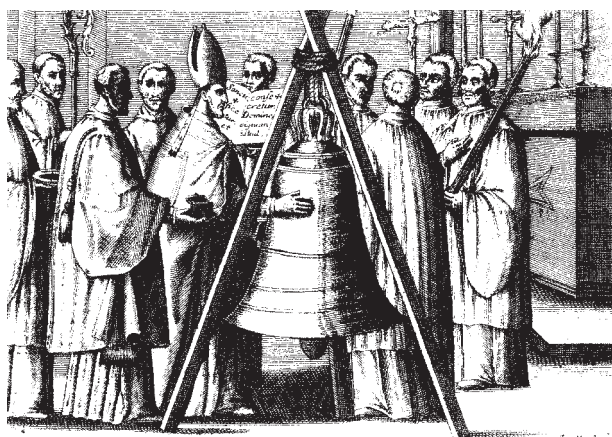
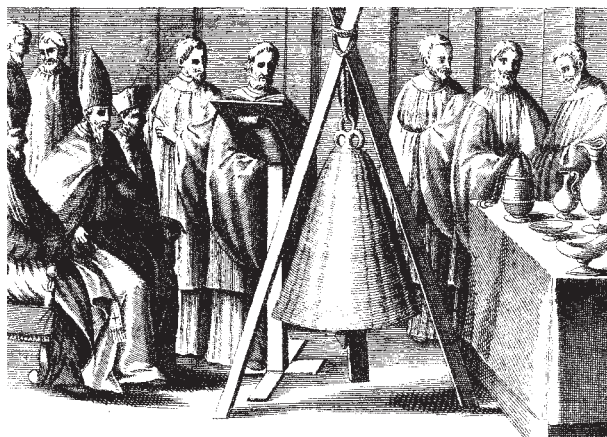
³⁵² DACL III. 1970; Heinz 1998. 42–49; Török 2000. 112.

³⁵³ Heinz 1998. 42–43.

³⁵⁴ DACL III. 1968; Török 2000. 111.

³⁵⁵ Martimort 1961. 169–170; Heinz 1998. 41.

Harangszentelés a középkorban és a tridenti zsinat után. Miniatúra Ferry de Clugny tournai-i püspök pontificaljából (1474–1478) és metszetek az 1664. évi Pontificale Romanumból

uasculum tue ecclesie preparatum sanctificetur a spiritu sancto, ut per illius tactum fideles inuitentur ad premium, et cum melodia illius auribus insonuerit populorum, crescat in eis deuotio fidei, procul pellantur omnes insidie inimici, frangor grandinum, procella turbinum, impetus tempestatum; temperentur infesta tonitrua, uentorum flabra fiant salubriter ac moderate suspensa, prosternat aereas potestates dextera tue uirtutis, ut hoc audientes tintinnabulum tremiscant et fugiant ante sancte crucis uexillum.

Omnipotens sempiternus deus, qui ante archam foederis domini per clangorem tubarum muros lapideos, quibus aduersantium cingebatur exercitus, cadere fecisti, tu domine istam campanam uel hoc tintinnabulum celesti benedictione perfunde, ut ante sonitum eius longius effugentur ignita iacula inimici, percussio fulminum, impetus lapidum, lesio tempestatum, ...

Ezután a harang alá helyezett füstölőben zsoltározás közepette tömjént és mirhát égettek, befejezésül pedig az *Omnipotens dominator Christét* imádkozták. A 13. századtól (Durandus-féle Ponti-

fikálé) a szentelés végén részletet olvastak fel Lukács evangéliumából (Lk 10,38–42) is.³⁵⁶

A harangok megáldása³⁵⁷ kezdettől fogva a püspökök előjoga maradt, akik bizonyos körülmények között azt átruházhatták papjaikra. Miután XIII. János pápa 968-ban a Laterán nagyharangját felszentelte és e „keresztség”-ben a János nevet adta neki, szokássá vált, hogy a harangok megáldásukkor nevet is kaptak. Erre a szentelési szertartásban a kereszt jelének felrajzolása után kerülhetett sor.³⁵⁸ Számos középkori harangnév maradt ránk; a legjelentősebb európai harangokat ma is középkori nevükön ismerjük, így a merseburgi *Clinsát*³⁵⁹ és az elpusztult halbertstadi *Dominát* (1195),³⁶⁰ a kölni *Pretiosát* (1448) és *Speciosát* (1449),³⁶¹ mind-

³⁵⁶ LThK² 4. 532.

³⁵⁷ A harangszentelésről: Késmárky 1894. 25–38; a középkori szertartásokról részletesebben: Heinz 1998; Török 2000. 111–118.

³⁵⁸ Wetzer–Welte V. 704–705.

³⁵⁹ Bund 1997a. 300.

³⁶⁰ Peter–Bund 1997. 326.

³⁶¹ Kramer 1986a. 74–75.

annyiuk közül a leghíresebbet, az erfurti *Gloriosát* (1497), valamint a középkori számadáskönyvekben névvel említett többi erfurti harangot (*Anna, Kathrin, Osanna, Vincentia, Wolfram*).³⁶² Távolba szakadt testvérük az 1859-ben megsemmisült beszercei *Susanna* (I. 40/1430).

Korai harangok a középkori Magyarországon / Történeti és etimológiai áttekintésünk legfontosabb eredménye, hogy a magyarság kárpát-medencei honfoglalásakor a keresztény Nyugat-Európában a harangok már régóta az egyházak elmaradhatatlan felszerelési tárgyának számítottak, terminológiájuk is hosszú idő óta megszilárdult. Mi több, a magyarság tömeges megkeresztelkedésének idejétől, a 11. századtól megindult a nyugati harangok és bronzöntők exportja a kijevei Oroszország felé; ez az egész Európán átívelő folyamat nyilván a magyarországi gyakorlatra is hatással lehetett. Ami azonban mindennél lényegesebb, a legutóbbi időben arra nézve is kétségtelen bizonyítékot szerezhettünk, hogy már a magyar honfoglalás előtt, a 9. század közepén is öntöttek harangot Pannoniában. Zalavárott, a Dunántúl egy részét felölelő Karoling-kori határgrófság székhelyén, a 850 után épült, monumentális méretű templom északi oldalán a 2000. évi ásatások egy harangöntőműhely részletét is feltárták, amelyben az öntőforma jelentős maradványai kerültek elő.³⁶³ Korabeli, hiteles forrásból tudjuk, hogy a templomon dolgozó különféle mesterek a salzburgi érsekség területéről érkeztek.³⁶⁴

A 9. századi leleteket sem formai, sem pedig történeti szempontból nem tekinthetjük az Árpád-kori harangok közvetlen előzményének. Igaz ugyan, hogy a kalandozó magyarok felfigyeltek a nyugati egyházak harangjaira, ezeket azonban a keresztény vallás bosszantó kellékeinek – esetleg kiváló nyersanyagforrásnak – tekintették. A 10. század első felében például a magyarok, amikor megtámadták és kifosztották Szent Ida herzfeldi templomát, megkísérelték az egyház harangjait is levenni, ami azonban nem sikerült nekik.³⁶⁵ Kevés kétségünk lehet afelől, hogy a legkorábbi haran-

gok – nyugati importdarabok vagy onnan származó mesterek munkái – már Szent István korában hallatták hangjukat az első püspöki székesegyházak és a korai alapítású monostorok tornyaiban. A harangok olyan mértékben váltak már a 11. század folyamán a keresztény egyház szimbólumává, hogy az I. Béla-kori pogánylázadás (1061) hangadó szájába méltán adhatta a krónika a harangok összeűzésének követelését is: *concede nobis [...] campanas confringere*.³⁶⁶

A 11. századi magyarországi haranghasználat-hoz áttételesen adatot kínál a pannonhalmi bencés apátság 11. század végi könyvjegyzéke, amely Amalarius metzi püspök kéziratát, nagy valószínűséggel a *De ecclesiasticis officiis* című munkát is tartalmazta;³⁶⁷ márpedig éppen ez a mű rendelkezett, mint láthattuk, a haranghasználat kérdésében is, korabeli hatását így nem becsülhetjük alá. Annál kevésbé tehetjük ezt, mivel ebből az időből – szerencsés régészeti leletként – már harang is maradt ránk.

Az 1966-ban földből kiszántott csolnoki (Komárom-Esztergom m.) harang a méhkas alakú harangok közé tartozik, párdarabjait a 10–11. századra keltezi az európai kutatás. Jóllehet tipológiai megfontolásokból felmerült 10. századi eredeztetése is, a történeti körülmények és számos külföldi párhuzama alapján korát inkább a 11. századra tehetjük, nyitva hagyva azt a kérdést, hogy Magyarország területén öntött harangról vagy pedig korai nyugati importdarabról van-e szó. Egy másik korai, talán 12. század végi kisméretű harangtöredék szintén szántás során került napvilágra a herpályi monostor mellett, míg a valamivel későbbi, jellegzetesen cukorsüveg alakú Ruzsa-keresetpusztai harangot a szegedi Móra Ferenc Múzeum őrzi. Vélhetően még az Árpád-korban készült a mindszenti harang, amelyet a tiszai gátépítések során földben találtak és juttattak a Magyar Nemzeti Múzeumba, ahol az 1945-ös raktártűzben sajnos megsemmisült.³⁶⁸

A tatárjárást megelőző évszázadból a monostorokhoz kapcsolódó magyarországi harangöntésnek már régészeti bizonyítékai is rendelkezünk.

³⁶² Bund 1996; Bund 1996a.

³⁶³ Szőke Béla Miklós közöletlen ásatási lelete, fényképe: *História* 22 (2000). 7. 32.

³⁶⁴ Szőke 1998. 269.

³⁶⁵ [Hungari] *pervicaci conatu nolarium aggressi sunt, campanas saltem deposituri, sed ad bos in vanum cucurrerunt, quia eas nullis argumentis enodare potuerunt*, *Vita Sanctae Idae*, Gombos III. 2445.

³⁶⁶ *Chronica Hungarorum* 1985. 95.

³⁶⁷ Veszprémy 1996. 331.

³⁶⁸ A fenti harangok keltezéséről, formai részleteiről és irodalmáról I. A középkori harangok öntéstechnikája, formája és súlya c. fejezetet.

1: középkori falusi templom harangozóval, Bock 1935. nyomán, 2: a szelindeki evangélikus templom huszártoronyral

Harangöntőgödör, kemencemaradványok, illetve öntőformatörödékek kerültek elő az esztergomi,³⁶⁹ somogyvári,³⁷⁰ dömösi,³⁷¹ feldebrői³⁷² és pusztaszeri ásatások³⁷³ során, és a többé-kevésbé rekonstruálható formatörödékek meglehetősen nagy méretű, mintegy 80 cm peremátmérőjű harangokra utalnak. Ez a méret azonban inkább a nagyobb egyházakra lehetett jellemző, miként az a gyakorlat is, hogy egyazon templom több haranggal is rendelkezék. A keresetpusztai és mindszei szörványharangok, továbbá az Árpád-kori elpusztult falusi templomok feltárása során napfényre jutott töredékek egybehangzóan arra utalnak, hogy e kis egyházak a tatárjárás előtt általában nem rendelkeztek számottevő méretű haranggal; a töredékekből kiserkeszthető 20–30 cm körüli peremátmérőjű kis harangok megítélésében sokszor a régészeti szakirodalom is bizonytalan: vajon csengő vagy pedig harang töredékére bukkant? Adataink összesítése nyomán úgy látjuk, hogy döntő többségük harang volt, még ha méretük a későbbi viszonyokat ismerő kutatóknak sokszor meglepően kicsinek tűnik is. Mivel a falusi templomok ekkor még többségükben torony nélkül épültek, a legkorábbi, kisméretű harangokat külön haranglábon vagy

ágasfán, esetleg a hajó fedélszéke fölé emelkedő huszártoronyban képzelhetjük el.

A 13. századtól fokozott ütemben kibontakozó városfejlődés egyik velejárója volt a mesterségek, köztük a specializált iparágak feltűnése és városi keretek közötti művelése. Ilyen különleges, egyre inkább a nagyobb városok ipari tevékenységére jellemző mesterség volt a harangöntés, általában véve a nagyobb méretű bronztárgyak előállításának technikája és művészete. Az első, név szerint ismert városi, pesti, harangöntőről: *Henrico magistro infusore campanarum* 1240-ből maradt okleveles adat.³⁷⁴ A korábban jórészt izraeliták által lakott Pestre 1218–1225 között költöztek jelentősebb számban németek, akik a település további városiasodását igen jelentős mértékben elősegítették. Az Ausztriából, a Dunán érkező hospesek középrétegébe német nevű, a város határában szülő műveltető polgárok tartoztak. Közülük való volt

³⁶⁹ Horváth 2000. 579, 385. kép.

³⁷⁰ Bakay 1989. 179, a szerző ásatásán hiányosan dokumentált bronzöntőgödör említése.

³⁷¹ Gerevich László ásatása, közöletlen.

³⁷² Kovalovszki 1993; Kovalovszki 1995.

³⁷³ Vályi 1997; Vályi 1999.

³⁷⁴ *Budapest történetének okleveles emlékei*. I. Bp 1936. 37.

Henrik harangöntő mester is, akinek pozíciója mestersége jövedelmezőségét és tekintélyét bizonyítja.³⁷⁵

A 13. század egyébiránt a magyarországi harangöntés jelentős fellendülésének korszaka. Ez az az időszak, amikor Erdélyben is szélesebb körben elterjednek a toronnyal egybeépült templomtípusok, köztük kéttornyú nyugati homlokzattal készült családi monostorok, a hajótérbe beugró, hatalmas méretű nyugati toronnyal épült szászöldi templomok, valamint a falvak egyhajós, nyugati középtornyos egyházai,³⁷⁶ melyeknek tornyába minden bizonnyal már harang került. Erre következtethetünk Rogerius váradi kanonok 1242. évi beszámolójából is: az Erdély és Kunország határán a tatárok fogságából megszökő Rogeriusnak Gyulafehérvár felé vezető keserves útját az elpusztított templomok harangtornyai jelölték (*Basilicarum siquidem campanilia de loco ad locum erant nobis signa ducentia ...*).³⁷⁷

1298-ban a segesvári domonkosok búcsúengedélyének a templom felszerelési tárgyait felsoroló formulás részében magától értetődő természetességgel szerepelnek a harangok,³⁷⁸ aligha véletlenül. Mint harangkatalógusunkból is kiderül, ekkortájt a harangok már valóban elterjedtek Erdélyben, mindekelőtt a nagyszebeni öntőműhely korai tevékenysége nyomán. Régészeti adatok híján ma még nem tudjuk, hogy Szeben mellett működött-e még más műhely is ebben az időben Erdélyben és Kelet-Magyarország alföldi településein, de a püspöki székhelyek, Gyulafehérvár, főként azonban Várad esetében feltételezhetjük korai öntőműhely létét.

Egyházi haranghasználat / Az eddigiek során régészeti leletek és történeti források segítségével va-

lószerűsítettük, hogy a kereszténység felvételével párhuzamosan már a 11. század folyamán megszólaltak a harangok a jelentősebb magyarországi egyházak tornyaiban, használatuk pedig a 12–13. század folyamán – általában csengő méretű kis harangok formájában – a falusi templomokban is elterjedt. E folyamat a 13. század során teljesedett ki, amikor gyakorivá váltak a toronnyal együtt épült templomtípusok; ettől kezdve az írott források is sűrűbben említenek harangokat és – a század végétől – maguk az emlékek is nagyobb számban kerülnek a szemünk elé.³⁷⁹ Felmerül azonban a kérdés, vajon hogyan is használták őket, mi volt a feladatuk a monostorokban, a püspöki székesegyházak tornyaiban, a falusi és városi plébániákon. Nem utolsósorban arra is keressük a választ, hogyan bővült funkciójuk a középkor évszázadai során.

A harangok legkorábbi használata egyértelműen szerzetesi közösségekhez kapcsolódott; elsődlegesen jelzőeszköz volt, amely adott időben misére és zsolozsmára szólította a szerzeteseket. Már Szent Benedek regulája úgy rendelkezett, hogy a monostor lakói, mikor meghallják az istentiszletre hívó jelet, dolgaikat félbeszakítva haladéktalanul induljanak a templomba.³⁸⁰ Tours-i Szent Gergely korából a vasárnapi istentiszletre, továbbá matutinumra szóló *signum*ra találunk adatokat.³⁸¹ A kánoni órákra történő harangozás szokása töretlenül fennmaradt később is. Gyöngyösi Gergely rendelkezései nyomán idézhetjük mosolyogva azt a 16. század eleji pálos szokást, hogy az esti completoriumra szólító harangszó hallatán a szerzetesek ihattak valamit – már ha egyáltalán volt mit inniük.³⁸² Ugyancsak Gyöngyösitől tudjuk, hogy matutinum alkalmával a sekrestyés testvér

³⁷⁵ MT 1/2. 1125–1126.

³⁷⁶ Entz 1994. 39–61; Entz 1996. 31–39.

³⁷⁷ SRH II. 587.

³⁷⁸ Ub I. 211.

³⁷⁹ Nyugat-Európában már évszázadok óta több harang függött a templomok tornyában, különösen a jelentősebb egyházakban. Egy 817. évi kapituláré a plébániatemplomok számára legalább két, a monostoroknak három, a püspöki székesegyházaknak hat harang használatát írta elő (Drescher 1999. 356). A korai időkben ezt aligha tekinthetjük általánosnak, tény mindenestre, hogy 1161-ben a siegburgi apátság számára négy harangot szenteltek (Poettgen 1997. 8), és ugyanebből az évszázadból ismerünk három harangból álló együttest is (Stockum/Vesztfália, Best-Halekotte 1990).

³⁸⁰ *Ad horam divini officii, mox auditis fuerit signus, relictis omnibus quaelibet fuerint in manibus, summa cum festinatione curratur.* In: Népek nagy nevelője. 1981. 77.

³⁸¹ ... *cum die [...] ad matutinum signum commutum fuisset et populus surgens ad ecclesiam conveniret* (Gregorius Turonensis: Historia Francorum, 6, 25, PL 71, 393B); *Interea, signum movetur horis matutinis, aggregatur et populus* (Gregorius Turonensis: Liber de miraculis S. Martini 3, 23; PL 71, 1037C); *commotoque signo sanctus dei, sicut reliqui omnes ad officium dominicum consurgebant* (Gregorius Turonensis: Vitae patrum. c. 7. De Sancto Gregorio episcopo Lingonensi); *Presbyter audiens jussit signum ad vigilias commoveri* (Gregorius Turonensis: Vitae patrum. c. 8. De Sancto Nicetio Lugdunensi episcopo, PL 71, 1050B), vö. Wetzer–Welte V. 700; Walter 1913. 27; RAC XI. 192.

³⁸² *Item ante completorium fiat signum, ut fratres conveniant ad bibendum, si habuerint. Postea vadant ad completorium, et dicto completorio vadant dormitum,* Gyöngyösi 1988. 54.

Supens itaq; Antonius ⁊ de eo qđ
viderat fecū voluens: vterius pro-
grediebat. Nec mora: inter saxosaz cōuallē
haud grandē homunculū videt: aduncis na-
ribus: fronte cornibus asperata: cuius erre-
ma pars corporis: in capzarū pedes define-
bat. Ad hoc spectaculū Antonius: scutus
fidei ⁊ lorica spei bonus pliator arripuit: ni-
hilominus memorarum animal palmarum
fructus eidē ad viaticū quasi pacis obfideā
offerebat. Quo agnito: gradū preffit Anto-
nius: ⁊ quis nam esset interrogans hoc ab
eo responsum accepit. Mortalis ego suꝝ ⁊

Remete Szent Antal bottal és csengővel. Fametszet Hadnagy Bálint
Vita divi Pauli Primi eremite. Venetiis 1511. című munkájából

harangozott.³⁸³ A liturgikus harangozással a leg-
szorosabban összefügg a koldulórendi templomok
harangtornyának elhelyezése a szentély közelében.
Nagyobb monostorokban étkezésre is haranggal
adtak jelt, persze nem a templom vagy torony
nagyharangjával, hanem a quadrum táján felfüg-
gesztett kisebbel. Az egyik legrégebbi harangfel-
irat, melyet Alcuin (+804) alkotott, feltehetően egy
ismeretlen monostor refektórium haranga szá-
mára készült:

*Semper in aeternum faciat haec cloclula tantum
carmina; sed resonet nobis bona clocca cocorum.*³⁸⁴

Az ezredforduló után a monostorokban is szo-
kásossá vált több harang használata. Ez, mint a fő-
löleges fényűzés egyik példája, témája lesz a 12.
századi ciszterci–bencés vitáknak, sőt a Clunyn be-
lüli reformtörekvések sem támogatták túl sok ha-
rang tartását. Egy 12. századi, didaktikus párbe-
széd szerint, amelyet egy clunyi és egy cîteaux-i
szerzetes folytatott, a ciszterciek, ellentétben a
bencésekkel, a sokféle, különböző hangon szóló
harang használatát elvetették; különösen kárhoz-
tatták az olyan nagy harangok felszerelését, ame-
lyeket két szerzetes is alig képes megszólaltatni,
mivel mindezt „nem gyakorlati szükség, hanem a
fülek különcsége kívánja”.³⁸⁵ A két szerzetes emlí-
tése a képzelt párbeszédben ciszterci részről csep-
pet sem számított szóvirágnak: institúciójuk a ha-
rangozásról valóban úgy szólt, hogy csupán annyi
harangjuk lehet, amennyit egy ember egyedül
meghúzhat.³⁸⁶

A Clunynben menedéket nyert Abélard az
Héloïse által vezetett Szentlélek-apáca kolostor
számára 1136 körül írott regulájában egy monos-
tornak legfennebb két harangot javasolt.³⁸⁷ A ha-
rangok száma körül később a koldulórendek is

Középkori harangozó két haranggal, 13. századi falfestményen
(Mölln). Kramer 1997. 43. nyomán

folytattak vitát. Esetükben XXII. János pápa
1323-ban úgy rendelkezett, hogy ériék be egyet-
len haranggal, kivéve természetesen azt az esetet,
ha már addig is több harangjuk lett volna.³⁸⁸ A
Benedek-rendi monostorok ezzel ellentétben ké-
sőbb is kitartottak amellet, hogy nagyobb számú
és súlyosabb, tehát komoly hangú harangot mű-

³⁸³ A monyorókeréki kolostorban *Media autem nocte dum matutinale
persolvissemus officium, sacrista iuxta mandatum sibi impositum sonum
cum campana faciens*, Gyöngyösi 1988. 190.

³⁸⁴ PL 101,754; Brunhölzl 1975. 282.

³⁸⁵ Olvasókönyv 1997. 93.

³⁸⁶ *Campanae ordinis nostri ita fiant, ut unus tantum pulset eas, et
nunquam duo simul*, PL 66, 701.

³⁸⁷ Olvasókönyv 1997. 94.

³⁸⁸ Plöchl 1955. 300.

ködtessenek. Az egyik legjelentősebb erdélyi egyházi intézménynek, a kolozsmonostori bencés apátságnak az 1427. évi leltár szerint nyolc harangja volt; közülük az egyik mint *campana capitularis et fassionalis* a hiteleshelyi bevallásokhoz hívta a konvent tagjait.³⁸⁹

Jóllehet a haranghasználat kezdetben a monostorokra korlátozódott, a kora középkorban a püspöki székhelyeken, sőt a plébániatemplomokban is rendszeresen harangoztak. Az imára harangozást tételesen nem igazolható középkori hagyomány szerint Sabinianus pápa (604–606) rendelte el, amikor, nyilvánvalóan monasztikus hagyományt követve, a kánoni órák alkalmával, naponta összesen hétszer, négyszer nappal és háromszor éjjel végzendő harangozásról intézkedett.³⁹⁰ A későbbi gyakorlat fényében azonban joggal kételkedhetünk e rendelkezés egyetemes követésében.

A kánoni órák alkalmával, a zsolozsmázás pontos kezdete érdekében végzett harangozás a magyarországi székesegyházak esetében is régóta bevett gyakorlat lehetett, még ha ennek első részletező forrásai csak a 14. századból maradtak is ránk. A zágrábi, váradi és esztergomi káptalani statútumokból³⁹¹ világosan kiderül, hogy a harangozó az örkanonok (*custos*) – az esztergomi érseki székesegyházban helyettese, a *succustos* – joghatósága alá tartozott, és ezen az sem változtatott, hogy a napi gyakorlatban a harangozásra a jelt a káptalani hierarchia alacsonyabb fokán álló éneklőkanonok adta meg, amikor zsolozsmára (*pro horis canonicis*) kellett harangozni.³⁹² Az esztergomi gyakorlat olyan szempontból is tanulságos, hogy halottért, mivel ez külön 40 denáros díjazás mellett történt, már a *custos*, az örkanonok engedélyével lehetett harangozni. Váradon, amikor valamilyen fontos ügyben a káptalant kellett összehívni, a prépost vagy az olvasókanonok utasította a harangozót, hogy az erre a célra szolgáló haranggal hajnalban, *circa horam primam* (az első kánoni óra körül) jelt adjon.³⁹³

A magyarországi székesegyházak tornyaiban már az Árpád-korban számos harang függött, ezeknek azonban nemcsak a mérete, de feladata is más-más volt. A harangozás ennek megfelelően elég bonyolult, számos általános egyházi előírásnak, nemkevésbé helyi szokásnak eleget tevő tevékenység volt, amelynek egyébként jól ismert rendjét esetenként – például a 14. századi zágrábi székesegyházban – írásban is rögzítették. Csak sajnálhatjuk, hogy az ezt tartalmazó zágrábi *liber capitularius* nem maradt

ránk, csupán a statútum hivatkozásából tudunk egykori létéről.³⁹⁴ Nem tudunk arról, hogy a váradi káptalan is írásba foglalta volna a harangozás rendjét, csupán azt rögzítették, a zágrábigal szó szerint azonos formában, hogy ennek módja a helyi harangozók számára közismert volt.³⁹⁵

Régi, a 8. századtól nyomon követhető egyházi szokás a haldoklókért való harangozás (lélekharang), hogy a hívek imáikkal segítsék az Úr színe elé készülő lelket, miként akkor is szokás volt harangozni, amikor a halottat a temetőbe kísérték. E szokás eredeti célja – Durandus szerint – az volt, hogy a temetési menettől távol tartsák a gonosz szellemeket.³⁹⁶ Beda Venerabilis (†735) kora óta egyházi előjárók halálakor kötelezően megszólaltatták a harangokat. A spanyol egyház 712 előtti *Liber ordinum*a is harangozást ír elő a püspök halálakor,³⁹⁷ továbbá a hívek temetésekor.³⁹⁸ A monostorokban is harangoztak a szerzetesek halálakor. A 12. századi biburgi (Bajorország) monostori rituálé szerint valamennyi harangot meg kellett húzni, amikor az elhunyt szerzetes holttestét a templomba kísérték.³⁹⁹ A 14. századi zágrábi statútumból világosan kiderül, hogy a halottért történő harangozásnak ekkor már régi, megszilárdult rendje volt, s ezen a statútum csupán annyit változtatott, hogy egy évvel a haláleset után már nem a nagy harangokkal, hanem a két kicsivel kellett harangozni, amikor a halotti mise során a *Sanctushoz* értek.⁴⁰⁰ A rendelkezés részleteiből az is kiderül, hogy a mondott időben a zágrábi székesegyház legkevesebb négy haranggal rendelkezett, ebből kettő kisebb és legalább kettő nagyobb volt. Budán

³⁸⁹ Jakó 1990. I. 193.

³⁹⁰ Walter 1913. 27–28; Késmárky 1894. 41–42; Török 2000. 123.

³⁹¹ Tkalčić II. 26, 71, 81, 98–99; Bunyitay 1886. 95; Kollányi 1901. 14, 27, 29, 37.

³⁹² Solymosi 1994. 338.

³⁹³ Bunyitay 1886. 28.

³⁹⁴ *Modus autem pulsandi campanas ad divinum officium satis notus est campanatoribus et clericis ecclesie, et est etiam descriptus in libro capitularii sive collectarii*, Tkalčić II. 81.

³⁹⁵ *Modus autem pulsandi campanas ad divinum officium pulsatoribus est satis notum*, Bunyitay 1886. 95.

³⁹⁶ Késmárky 1894. 44–45.

³⁹⁷ *Hora quisque ille episcopus mortuus fuerit siue per diem siue per noctem, statim signum publice in ecclesia seniore sonabit. Simulque per omnes ecclesias que possunt infra duo millia esse, signum similiter sonaturum est*, Heinz 1998. 50.

³⁹⁸ *adductum ante fores ecclesie sonantibus signis*, Heinz 1998. 50.

³⁹⁹ *pulsatione omnium signorum*, Arx 1970. 120, 251.

⁴⁰⁰ *ultra annum a die obitus cuiuscumque, non est cum magnis campanis pulsandum, sed cum minoribus duabus, quando in missa defunctorum Sanctus legi incipit vel cantari et similiter in vigiliis defunctorum ad vesperas et etiam ad matutinas*, Tkalčić II. 81.

a 15. században valamely világi vagy egyházi előkelő halálakor a vészharanggal (*mit der stuerm gluckenn*) harangoztak.⁴⁰¹ Egy 1547. évi számadáskönyvi bejegyzés szerint a brassói temetőben külön harang függött.⁴⁰²

Különleges alkalom nyílt a harangozásra az ünnepi körmenetekkor, amikor is rendszerint az összes harang megszólalt. 836-ban, Szent Liborius elevatójakor Le Mans városában a klérus és az összegyűlt hatalmas tömeg *sonantibus quoque signis omnium per urbem ecclesiarum* vonult, zsoltárok és himnuszok éneklése közben.⁴⁰³ Megszólaltak a harangok püspökszenteléskor és a püspök ünnepélyes bevonulásakor is; ez utóbbi szokást már Honorius Augustodunensis említi.⁴⁰⁴ 840 körül, a Reimsi Ebo püspök szentelésekor a *Te Deum*ot harangzúgás közben énekeltek.⁴⁰⁵ A *Te Deum* és a harangozás összekapcsolódására gyűjtött erdélyi anyagunkból is ismerünk példát. Az elpusztult zsiberki harangon (I. 381) *Te Deum laudamus* felirat, a 16. század eleji magyarbaksai harangon (I. 188) antikva betűs *Te Deum laudamus te Dominum confitemur* körirat található.

Ósi hagyomány fűződik a húsvéti harangozás-hoz, miszerint Nagycsütörtöktől Feltámadásig nem szólaltak meg a harangok. A frank egyházban ez a szokás már a 9. század közepétől nyomon követhető, miként erről Metzi Amalarius munkájából értesülünk. Az *Ordo Romanus*nak a Nagycsütörtökre vonatkozó fejezete szerint a harangok délelőtt, a krizmaszentelési mise alkalmával szólalnak meg utoljára, majd némák maradnak szombattig.⁴⁰⁶ Harang helyett szemantront használtak ezekben a napokban. Így történt a késő középkori Magyarországon is, ahol, Temesvári Pelbárt (1435 k.–1504) tudósítása szerint, ez idő alatt fatáblákat ütögettek (*tabule percutiuntur*).⁴⁰⁷

Tilos volt harangozni egyházi interdictum, azaz kiközösítés idején is. Magát a kiközösítést – pontosan

sabban annak legsúlyosabb változatát – általában vasárnap vagy ünnepnapon, égő, majd eloltott és földre dobott gyertyák, valamint harangszó mellett hirdették ki,⁴⁰⁸ utána azonban a kiközösített település vagy egyházmegye területén a harangoknak el kellett némulniuk. Erre jó példa XI. Gergely pápa 1374. évi rendelete, amikor arra utasította a domonkos rendtartományt, hogy a működési területüket sújtó interdictum miatt zárt ajtók mögött, a

1304: A budai papok harangszó mellett kiközösítik XI. Benedek pápát. Miniatúra a Képes Krónikából

⁴⁰¹ Mollay 1959. 144.

⁴⁰² 1547: *campanam in cemiterio*, Rechnungen Kronstadt III. 422.

⁴⁰³ Bund 1997. 88.

⁴⁰⁴ *Postquam campanae sonaverint, pontifex ornatus procedit ...*, Honorius Augustodunensis, Gemma animae I, 4, PL 172, 544.

⁴⁰⁵ Bund 1997. 90.

⁴⁰⁶ *Hora vero tertia vel sexta sonetur signum, et veniant omnes ad ecclesiam, in qua cbrisma consecrari debet. [...] Quibus finitis, pulsantur campanae, sicut mos est in solemnibus diebus, et ex tunc sileant campanae usque ad diem Sabbati*, Ordo Romanus X, PL 78, 1009; *Tribus diebus, id est feria quinta, sexta et Sabbato passionem et sepulturam Domini celebramus, ideo Gloria Patri et campanarum signa omittimus*, Honorius Augustodunensis: Sacramentarium. PL 172, 746.

⁴⁰⁷ Pelbartus de Temesvár: *Pomerium, pars hiemalis* (1498), 150v.

⁴⁰⁸ 1236-ban IX. Gergely pápa harangszó és égő gyertyák mellett rendelte el Bulcsú csanádi püspök kiközösítését, Wenzel II. 42–46; DocRom C. I. 295; 1532-ben a szász dékánok interdictumának kihirdetésére *singulis diebus Dominicis et festiuis atque etiam feriatis infra missarum solemniam, dum major in eisdem ad divina audienda populi convenerit multitudo pulsatis campanis, candelis accensis ac denuo extinctis et in signum maledictionis eterne in terram proiectis* utasított az erdélyi egyház vikáriusa, Fabritius 1875. 203.

kiközösítettek kizárásával, halkán és harangszó nélkül (*non pulsatis campanis*) misézzenek.⁴⁰⁹

A székesegyházak és monostorok harangozási rendjénél elmondottak bizonyos nyilvánvaló redukcióval a plébániatemplomokra is érvényesek. A harangtörténeti kutatásban talán nem kapott megfelelő hangsúlyt az a tény, hogy ezek haranghasználatát – a fent vázolt előzmények után – alapvetően Nagy Károly rendelkezései határozták meg. A 802. október 2-án kelt kapituláré szerint a harangozás a papok feladata volt, akiknek ezt a nap meghatározott óráiban kellett elvégezniük, hogy a nép tudja, mikor kell istentiszteletre gyülekeznie.⁴¹⁰ Ettől a terhes feladattól természetesen hamar megszabadultak, a papi harangozás emlékét őrzi azonban az a késő középkori szokás, hogy az egyházi pályára lépőknek az ostiariusi fokozat elérésekor harangozniuk kellett.⁴¹¹

Idővel a harangszó feladata lett az istentisztelet-től távol lévők felhívása is, hogy imájuk révén csatlakozzanak a liturgiához; erre vezethető vissza a mise alatti harangozás szokása.⁴¹² A 13. század elején már több egyházi rendelet is előírta, hogy Úrfelmutatáskor csengő, *campanula* szóljon. Erről rendelkezett a ciszterci nagykáptalan 1215-ben, továbbá Guillelmus párizsi püspök és Guido német bíboros is.⁴¹³

A reggeli és esti harangozást eredetileg II. Orbán pápa (1088–1099) rendelte el az általa meghirdetett első keresztes hadjárat sikere érdekében.⁴¹⁴ A további pápai bullák (IX. Gergely, 1230, XXII. János, 1325) nyomán az esti harangozáskor elmondandó Úrangyala és Üdvözlégy imádság Európa-szerte kötelezővé vált; ennek szorgalmazásában a 13. század derekán az itáliai ferencesek jártak az élen. 1261-ben, a Pisában tartott egyetemes gyűlésen a rend képviselői Szent Bonaventura ösz-

tönzésére elhatározták, hogy intik a testvéreket: az esti harangszó alkalmával, a megtestesülés titka iránti tiszteletből három Üdvözlégyet imádkozzanak.⁴¹⁵ Határozatukat XXII. János már említett bullája is megerősítette, és ez jelenti az esti Úrangyala imádság kezdetét. Az esti harangszó alkalmával elmondott három Üdvözlégy szokása Erdélyben is kimutatható a 14. század derekán. A szelindeki Mindenszentek-kápolna számára 1342-ben kiadott búcsúengedély búcsúban részesítette mindazokat, akik az esti harangszó hallatán térdet hajtának és három Üdvözlégyet imádkoznak.⁴¹⁶ Ugyanezt tartalmazza a hégeni Szent András-templom 1350. évi búcsúlevele is.⁴¹⁷ Az esztergomi egyházmegye területén, amelyhez egyházzogilag a Szászföld is tartozott, 1391-ben már dicséretes, régi szokásnak számított, hogy a reggeli és esti hármas harangszó hallatán a hívek térdet hajtottak és három Üdvözlégyet mondtak, amiért ezt a harangozást Ave Maria-harangozásnak is hívták.⁴¹⁸ Az 1423-as sellenberki búcsúengedély a reggeli és esti harangozást béke-harangozásnak nevezte.⁴¹⁹

Az előírt három Üdvözléggel a harangokon gyakran szereplő *Ave Maria* feliratok szorosan összefüggnek,⁴²⁰ míg az Úrangyala ima latin neve (*Angelus Domini*) nyomán terjedt el az a kifejezés, hogy ilyenkor Angelusra harangoznak. Utóbb e két imádságot a Nagyszombattól Szentháromság vasárnapig terjedő időszakban énekelt *Regina caeli* Mária-antiphonával egészítették ki;⁴²¹ ennek emlékét őrzi az 1498-ban öntött istvánházi harang *regina celi letare* felirata (I. 140).

Az esti harangozás magyarországi gyakorlata – forrásaink szerint – évtizedekkel megelőzi XXII. János idézett bulláját.⁴²² Az 1307. évi udvardi tartományi zsinat például minden templom számára elrendelte az esti harangozást: *quolibet die de sero,*

⁴⁰⁹ Ub II. 420.

⁴¹⁰ *Ut omnes sacerdotes horis competentibus diei et noctis suarum sonent ecclesiarum signa, et sacra tunc Deo celebrant officia et populos erudiant quomodo aut quibus Deus adorandus est horis*, DACL III. 1968.

⁴¹¹ *Ostiarium oportet [...] campanam*, Wetzler–Welte V. 708.

⁴¹² Martimort 1961. 170.

⁴¹³ PL 87, 877.

⁴¹⁴ Ellerhorst 1957. 206.

⁴¹⁵ Heinz 1998. 68; Török 2000. 125.

⁴¹⁶ 1342: *qui in serotina pulsatione campanae flexis genibus ter Ave Maria dixerint*, Ub II. 2–3.

⁴¹⁷ 1350: Ub II. 75–76.

⁴¹⁸ 1391: *laudabilis consuetudo existat, ut in aurora et solis occasu trina vice signo cum campana facto, quod vulgariter Ave Maria appellatur, fideles Christi flexis genibus angelica salutatione virginem gloriosam salutant*, Ub III. 3.

⁴¹⁹ 1423: *in serotina aut matutinali pulsatione pro pace ter Ave Maria dixerint*, Ub IV. 194.

⁴²⁰ Niemann 1997. 23; a tanulmány fontos adatokat tartalmaz a korai német evangélikus gyakorlatra is: uo. 24–25.

⁴²¹ LThK I. 434. (Angelusläuten)

⁴²² W. Ellerhorst szerint az esti harangozásnál elmondandó három Üdvözlégyet XXII. János pápa (1316–1334) rendelte el, Ellerhorst 1957. 206–207.

cum iam dies inclinari ceperit, uivis prelatus cuiuscun ue dignitatis, aut status secularis, vel regularis, et universi ecclesiarum parochialium sacerdotes ad instar tintinnabuli campanam sonari faciant, uo signo audito, universi Christi fideles ad honorem beate virginis ter dicant Ave Maria.⁴²³ Az 1480-as évek elején készült Stellariumában Temesvári Pelbárt arról írt, hogy pápai rendelkezés nyomán esténként háromszor kondítottak a haranggal.⁴²⁴ Az esti harangozásról a nagyszzebeni számadáskönyvekből azt is megtudjuk, hogy ez 1501-ben a városi tanácsurak határozata nyomán „a nyolcadik órában” történt. Mivel ez az időpont nem egyeztethető össze a kánoni órák rendszerével, amely csak a sextát és a nonát ismerte, továbbá ekkortájt Nagyszzebenben már toronyóra mutatta az időt,⁴²⁵ valószínűnek tűnik, hogy a *hora octavát* szó szerint kell értenünk, szebeni szokás szerint tehát nyolc órakor hangzott fel az esti harangszó.⁴²⁶ Az esti harangszó a késő középkori Európában nemcsak vallásos cselekményre, imára adott jelt, de fontos gyakorlati tennivalókhoz is: ekkor zárták be a kapukat, az emberek házaikba húzódtak és elfojtották a nyílt tüzeket (*ignitegium*).⁴²⁷

A reggeli harangozást, amely kezdetben csak ébresztő jel volt, ám mivel a feltámadás órájában szólt, idővel összekapcsolták az erre való megemlékezéssel, a reggeli harangszó a 12. századtól így imára is szólított.⁴²⁸ Ennek magyarországi gyakorlatáról a Nyulak-szigeti domonkos apácakolostorban Margit királylánnyal kapcsolatban hallunk. Az 1276-ban felvett jegyzőkönyv szerint az egyik tanú Margitot már az első harangszó előtt (*ante primum sonum campane*) imádságba merülve látta.⁴²⁹

A reggeli és esti harangozás mellett a déli harangszó későbbi keletű szokás, amely feltétlenül magyarázatra szorul. Egyik előzményét a kutatás a péntek délben, Krisztus kereszthalála emlékére meghúzott harangok szavában látja,⁴³⁰ míg a ma-

gyar történeti közgondolkodás hagyományosan a Hunyadi János 1456. július 22-i nándorfehérvári győzelmét követő pápai dekrétumhoz kapcsolja, egy olyan képzelt renDELETEhez, mely a világraszóló diadalt a mindennap délben meghúzendó harangok szavával kívánta volna megörökíteni. Szűcs Jenő az érdem, hogy e kegyes, de a történelmi tényekkel nem egészen egyező hagyományt az érdeklődők tágabb köre számára is helyreigazította.⁴³¹ III. Calixtus pápa *Bulla orationum* néven ismert imabulláját ugyanis jóval a nándorfehérvári ostrom előtt, még 1456. június 29-én hirdették ki, amikor a pápai udvar mit sem tudott Hunyadi és főként parasztokból álló serege készülődéséről. A bulla így csupán általános rendelkezéseket tartalmazott a veszedelmes török előrenyomulás megállítására érdekében, valamint számos ótestamentumi példát hozott fel az igazak győzelméről, elrendelte továbbá, hogy „az összes városok, területek és helyek minden egyes templomában a három órai és az esti ima között, tudniillik az esti imára való harangozás előtt, de legalább olyan tájban, egy vagy több zengő haranggal, hogy jól hallhatók legyenek, félórás időközönként háromszor harangozzanak minden egyes nap, ahogy este az Angyali üdvözlésre harangozni szokás, és akkor ki-ki az Úr imádságát, azaz a Miatyánkot és az Angyali üdvözlést, vagyis az Üdvözlégy Mária, malasztal teljest háromszor mondja el”.⁴³² A történelmi véletlen úgy hozta, hogy a pápai bulla rendelkezése és Hunyadi János nándorfehérvári győzelmének híre nagyjából egyszerre jutott el Budára és Bécsbe, ami nagyban hozzájárult a fenti rendelet átértelmezéséhez. Ebben utóbb számos brevéjével maga a pápa is segített, így a török elleni – hangsúlyozzuk, eredetileg nem is déli – harangszó már nem egyszerűen könyörgés lett a pogányok ellen, hanem hálaadás a nem várt nándorfehérvári csodáért. Johannes Burchardus pápai szertartásmester

⁴²³ Solymosi 1994. 350; MES II. 572.

⁴²⁴ *papa [...] statuit sero ter fieri pulsum campane*, Pelbartus de Temesvár: Stellarium coronae Beatae Mariae Virginis, 1498. 12, 2, 2.

⁴²⁵ 1506: Rechnungen Hermannstadt 446.

⁴²⁶ 1501: ... *tubicinatori, ut fecit pulsum campanae sero hora octava, ut est lex, flor. 0 den. 50; [...] dominico die ante purificationis Mariae tubicinatori, ut fecit pulsum cum iussu dominorum hora octava, ut erat modus, flor. 0 den. 50*, Rechnungen Hermannstadt 345, 359.

⁴²⁷ Heinz 1998. 67–68.

⁴²⁸ Késmárky 1894. 43.

⁴²⁹ MonVespr I. 204.

⁴³⁰ LThK I. 442 (Angstläuten)

⁴³¹ Szűcs 1981; a kérdés kissé idealizált megközelítése legutóbb: *Déli harangszó*. Szerk. Visy Zsolt. Bp 2000.

⁴³² *Et ut omnis populus – cuiuscunque sexus et generis – oracionum et indulgenciarum huiusmodi particeps esse possit, precipimus et mandamus, ut in singulis ecclesiis quaruncunque civitatum, terrarum et locorum inter nonas et vespere videlicet ante pulsacionem vesperorum, sed ei propinque saltem per intervallum medie hore singulis diebus tribus vicibus una campana vel plures sonorose, ut bene audiantur, pulsentur – quemadmodum pro angelica salutatione de sero pulsari consuevit – et tunc quilibet dominicam oracionem videlicet Pater noster et angelicam salutationem videlicet Ave Maria gracia plena etc. tribus vicibus dicere debeat*, Érszegi 2000. 198; uo. Érszegi Géza magyar fordítása.

naplójából tudjuk, hogy a III. Calixtus pápa bullájában foglaltakat VI. Sándor pápa változtatta meg, amikor 1500 jubileumi évében elrendelte, hogy a török ellen *délben* és nemcsak a meghirdetett kereszties hadjárat ideje alatt, hanem *örökké*, az év minden napján harangozni kell. Erre Rómában először 1500. augusztus 9-én került sor.⁴³³ Kutatásaink negatív eredménye, hogy az általunk vizsgált, alapvetően erdélyi vonatkozású forrásanyagban semmilyen késő középkori nyomát nem találtuk a déli harangszónak.

A csengők hangjának már az ókorban természetfölötti, bajelhárító erőt tulajdonítottak; hittek abban is, hogy képesek elűzni az ártó démonokat.⁴³⁴ A harangoknak, mint Krisztus egyháza messze hangzó szószólóinak, a középkor embere szintén különleges erőt tulajdonított, amit a harangszentelés szertartása – mint láthattuk – világosan megfogalmazott: a megáldott harangok futamítsák meg a hangjuktól rettegő gonoszt és törjék meg a vihar romboló erejét. Valószínűnek tűnik, hogy a 8. század vége felé már rendszeresen harangoztak a vihar és a jégeső elhárításáért.⁴³⁵ Erről részletesebben Durandus (†1296) írt, aki szerint a harangzúgás elriasztja a vihárt kavarázó démonokat, egyúttal a veszély ellen imára is szólítja a híveket.⁴³⁶ A 15. századi Budán vihar fenyegetésekor (*gegen dem weterr*) a Nagybaldogasszony-templom harangjait húzták meg.⁴³⁷

A többféle funkció, illetve a nagyobb ünnepélyességre való törekvés nyomán, mint már mondtuk, a jelentősebb egyházakban viszonylag korán több harang is használatban volt. Kezdetben ezek hangját nem hangolták össze, egyébként maguk a korai harangformák sem voltak alkalmasak tiszta zenei hangok képzésére. Miután a cukorsüveg alakon és a különböző átmeneti formákon át kialakult a 14–15. század folyamán a klasszikus gótikus harangprofil, a harangok hangja is forradalmi változáson ment keresztül, olyannyira, hogy a 14., különösképpen azonban a 15. századtól szép együtt-

hangzásuk alapkövetelménnyé vált, aminek a késő középkori harangöntők igyekeztek megfelelni, nemritkán megdöbbentő pontossággal.⁴³⁸ Több harang öntetése természetesen a legszorosabban összefüggött az egyes egyházközségek anyagi erejével és – legalább ilyen mértékben – jeles patrónusaik buzgóságával. Erre erdélyi példát elsősorban a Szászföldről ismerünk, ahol a városi plébániatemplomok tornyában több és jelentős méretű harang függött: Besztercén, Medgyesén és Nagyszébenben egyaránt három-három nagyméretű harangról tudunk. A váradi székesegyház nagyharangja 1478-ban Filipecz János püspök adományából készült, a gyulafehérvári katedrális új harangjának öntéséhez Várdai Ferenc püspök végrendelete (1524) igen jelentős összeget különített el.⁴³⁹ Berethalom mezőváros vártemplomában hat középkori harangot találtunk, de alapos a gyanúnk, hogy a hajó és a szentély találkozási fölötti, megközelíthetetlen huszártoronyban is régi harang lappang. A 14–15. századi módos szász falvakban is rendszeressé vált több, általában nem is szerény méretű harang használata. Ebben a patrónus szász grófoknak, így a Tabiásiaknak Ecelen és Tóbiásfalván, minden bizonnyal nagy szerepe volt. Szében városa esetenként segínyt adott a környék szász falvainak templomjavításra vagy harangöntéshez; a keresztényszigetiek például 1504-ben 9 forintot kaptak harangöntés céljára.⁴⁴⁰

A vármegyék és a Székelyföld általában szegényebb egyházközségei kénytelenek voltak beérni egy, ritkábban két, kis vagy közepes méretű haranggal, amit esetenként még egy-egy csengő méretű kisharang egészített ki (Székelybere). Kivételesnek mondható az udvarhelyszéki Homoródszentpál esete, ahol a helyi templom Kornis Miklós adományából 1542-ben két szép haranggal gazdagodott.

Világi haranghasználat / A templomi harangok valamely közösség életében világi jellegű, de alapve-

⁴³³ 1500. augusztus 9.: *Eadem die in meridie pro prima vice pulsatum est in omnibus ecclesiis parochialibus urbis Pater noster et Ave Maria dicendum contra Turcas prout tempore felicis recordationis Calixti pape III fuit institutum et ex parte sanctissimi domini nostri, ut intellexi, mandatum pulsari huiusmodi in meridie singulis anni diebus perpetuis futuris diebus debere observari*, Érszegi 2000. 202.

⁴³⁴ DACL III. 1968, több auctor-adattal.

⁴³⁵ DACL III. 1968.

⁴³⁶ *Campanae pulsantur, ut daemones timentes fugiant. Timent enim auditis tubis ecclesiae militantis[...] ut daemones territi fugiant et a tempestatis concitatione quiescant, et ut ad campanae pulsationem fideles admoneantur et provocentur pro instanti periculo orationi insistere*, Rationale divinorum officiorum I. 4, 14; vö. Wetzler–Welte V. 703–704.

⁴³⁷ Mollay 1959. 116.

⁴³⁸ Bund 1997; Wagner 1997.

⁴³⁹ Entz 1958. 186; Entz 1996. 298–299.

⁴⁴⁰ *Illis de Insula pro subsidio unius campanae flor. 9 den 0*, Rechnungen Hermannstadt 434; Entz 1996. 193, 321.

tő fontosságú feladatokat is betölthettek.⁴⁴¹ A katonai támadással, hatalmaskodással, tűzvészrel és természeti csapásokkal kapcsolatos részletekre az alábbiakban még kitérünk. Most azokat az ünnepléses vagy közösségi alkalmakat tekintjük át, amikor, forrásaink szerint, a harangokat is meghúzták. Ilyen volt mindenekelőtt a királykoronázás vagy a király bevonulása. Budán, a 15. századi Jogkönyv szerint ilyenkor a város összes templomának és kolostorának valamennyi harangját meg kellett húzni.⁴⁴² 12–13. századi raguzai források említik, hogy harangszó adta tudtul a városi tanács összehívását;⁴⁴³ hasonló ügyekben Budán a városháza harangját húzták meg.⁴⁴⁴ Minden biztonnal a többi jelentős központban is rendelkezett haranggal a városháza, Brassóban 1528-ban öntöttek ilyen, mely egyúttal óraharangként is szolgált.⁴⁴⁵

A már említett hírharang tudatta Budán a vásár végét,⁴⁴⁶ Nagyszebenben 1501-ben harangszó nyomatékosította a vásárok alkalmával történő kihirdetéseket,⁴⁴⁷ míg Brassóban 1549-ben a vásár kezdetét és végét a nagyharanggal jelezték.⁴⁴⁸ A 16. század második feléből származó besztercei számadáskönyvek tanúsága szerint harangoztak a bíró és a szenátus megválasztásakor, a fejedelem halálakor, tűzvész vagy sáskajárás idején,⁴⁴⁹ máshol esküteltekor⁴⁵⁰ vagy éppen súlyos ítélet végrehajtásakor.⁴⁵¹ Hatalmaskodás idején rendszerint félrevertek a harangokat. Így történt ez 1420-ban a székelyföldi Bodolán is, ahol angyalosí Forró László familiárisai *per sonum campanarum* rohanták le itteni ellenfelüket.⁴⁵² Ha az erőszak templomot vagy monostort érintett, a támadók vagy fosztogatók egyéb értéktárgyak mellett a harangot is szívesen elhurcolták.⁴⁵³

Érdekes fogalmat örökített át számunkra egy 1460-ban kelt székelyföldi, maroszéki vonatkozású oklevél. Ekkor egy nyárádkarácsonyfalvi székely bizonyos ügyben 24 társával együtt esküt tett; az egyazon faluból származó vagy közös plébánia-templom egyházi hatósága alá tartozó 25 embert az irat úgy jellemezte mint akik egyazon harangszó alatt, *de et sub sonitu unius campanae* élnek.⁴⁵⁴ Ugyanezen a vidéken 1502-ben a filiákat (esetünkben Lőrincfalvát és Keresztúrfalvát) úgy jellemezték, hogy azok az anyaegyház (Nyárádtő) harangszava (*sub [...] pulsus campanae*) alá tartoznak.⁴⁵⁵

A harangozók / A magyarországi kereszténység korai viszonyai között a harangozás (*officium pulsatoriale, officium pulsatoris*) már nem klerikusi szolgálat, hanem egy olyan, szolgálai eredetű réteg feladata lett, amelyből az Árpád-kor folyamán az egyházi birtokok sajátos szolgálónépe alakult ki,⁴⁵⁶ akiknek emlékét több Harangozó falunév is megőrizte.⁴⁵⁷ A harangozók latin megnevezése általában a *pulsator* volt, ami a harangozás módjára is utalt, de szerepelnek *campanarius, campanista, campanator* néven, a késő középkori Besztercén, Brassóban és Nagyszebenben pedig *tubicinator*nak hívták őket, mivel a harangozás mellett bizonyos alkalmakkor kürtjeleket is adtak.⁴⁵⁸

Kutatott területünkön harangozók – és nyilván maguk a harangok is – a jelentősebb egyházi intézményeknél tűnnek fel először. A Szent István kareklyéjét őrző szentjobbi bencés monostor III. István-kori összeírólevele szerint az apátság 12 harangozót kapott az alapító Szent László királytól.⁴⁵⁹ Szent Gellért püspök (†1046) nagyobbik legendája megemlékezik egy elítéltről, aki a vesztőhely felé tartva kitépte magát őrzői kezéből és a

⁴⁴¹ A kérdés széles körű áttekintése a Rajna–Maas-vidék püspökvárosainak példája nyomán: Bönner 1998.

⁴⁴² ... *in allen kirchen vnd klösteren leiten mit allen glogken*, Mollay 1959. 61.

⁴⁴³ 1199: ... *facta curia cum campana*, Wenzel XI. 71; 1231: ... *in civitate Raguzii, in ordinata curia cum sonitu campanae*, uo. 239.

⁴⁴⁴ Mollay 1959. 73–74.

⁴⁴⁵ Rechnungen Kronstadt II. 75.

⁴⁴⁶ Mollay 1959. 160–161.

⁴⁴⁷ 1501: Rechnungen Hermannstadt 347. A nagyméretű szebeni harangok megszólaltatásához ekkor négy emberre volt szükség.

⁴⁴⁸ 1549: *quod magna campana est tracta ad introitum ac exitum etiam nundinarum nostrarum asp.* 4, Rechnungen Kronstadt III. 515.

⁴⁴⁹ Dahinten 1988. 223.

⁴⁵⁰ 1460: SzOkl III. 76–77; 1461: SzOkl I. 189.

⁴⁵¹ 1571-ben Udvarhelyszéken akasztásra harangoztak, SzOkl II. 325.

⁴⁵² SzOkl I. 113.

⁴⁵³ Bánffy II. 329; Ub V. 459.

⁴⁵⁴ SzOkl III. 77.

⁴⁵⁵ SzOkl VIII. 197.

⁴⁵⁶ Ezt tételesen is megerősíti a zágrábi káptalan 1334-ben összeállított statútuma, Tkalčić II. 26.

⁴⁵⁷ Solymosi 1994.

⁴⁵⁸ Pl. az 1560. évi besztercei tűzvész alkalmával, Dahinten 1988. 223.

⁴⁵⁹ *duodecim campanistarum*: CD VII/1. 161; ÁMF I. 668.

17. századi harangozó felirata mestergerendán. Völc, evangélikus templom, toronyalj (1661)

csanádi Szűz Mária-egyházban keresett oltalmat, mely egyháznak, Szent László harmadik törvénykönyve rendelkezése értelmében, élete végéig harangozója lett.⁴⁶⁰ A 13. századi, harangozókra vonatkozó okleveles adatok közül elsőként Mór pap 1229-ben kelt végrendeletét említjük, amelyben a rendelkező a váradi egyházra hagyta harangozóul Arua (Árva) nevű szolgáját.⁴⁶¹ 1235-ben Benedicta asszony a Békés megyei Ugra egyházának adományozott egy harangozót (*in campanarium*), azzal a kikötéssel, hogy szolgálata nemzedékről nemzedékre szóljon.⁴⁶² A harangozók mint az egyházi birtokok sajátos feladatot ellátó szolgálónépei a 12–13. században szerepelnek legtöbbször a forrásokban, abban a korban, amikor a toronnyal ellátott különféle templomtípusok, egyben a haranghasználat is általánosan elterjedté vált a középkori Magyarországon. Egy-egy nagyobb monostor birtokán esetenként figyelmet érdemlően sok harangozót írtak össze; ezek valószínűleg nem egyszerre, hanem hetes rendszerben teljesítettek szolgálatot. Feladatkörükbe a tényleges harangozáson kívül más, templom körüli, esetleg földműves munkák is tartoztak, miként ez a 14. századi esztergomi és zágrábi káptalani statútumokból világosan kiderül. A zágrábi székesegyház harangozói tized fejében földet műveltek, takarítottak a templomban, meggyújtották és eloltották a gyertyákat, összehajtották a papi öltözékeket, az oltárterítőket, és, régi szokás szerint, megásták az elhunyt káptalani tagok sírját.⁴⁶³ Ugyanígy templomi teendőket láttak el az esztergomi székesegyházban is, ám itt az ő feladatuk volt a szerkönyvek szállítása a sekrestyéből a kórusba és vissza. A kápolnaigazgatók számára külön díjazás fejében harangoztak.⁴⁶⁴ Munkájuk

kat, mint említettük már, a *custos*, illetve helyette-se felügyelete alatt végezték. Az örkanonok maradt a harangozók előjárója azután is, hogy ezt a tevékenységet a szolgaszerű korai harangozóktól a 13–14. század folyamán fokozatosan az egyház által erre a célra alkalmazott személyek vették át, akiket természetesen szintén harangozónak neveztek. A 14. század folyamán ilyen új típusú harangozók a kisebb egyházaknál is feltűntek, például a Nyitra megyei elefánti plébániatemplom 1322. évi szabályzatában⁴⁶⁵ vagy az erdélyi szászoknál a 13–14. század fordulóján.⁴⁶⁶ A Kolozs megyei Szentpálon 1450-ben *Harangozo* Antalról, 1456-ból a *Harangozonak* mondott Istvánról maradt feljegyzés.⁴⁶⁷

Részletesebb adatok elsősorban a városi harangozókról maradtak. Ezek már városi alkalmazottak voltak, akiket a bíró és az esküdtekből álló önkormányzati testület fogadott fel és fizetett, természetesen a plébános előzetes jóváhagyásával.⁴⁶⁸ 1423-ban a kassai harangozó fizetését negyedéves részletekben kapta.⁴⁶⁹ Bártfán ez az összeg 1426-ban négy forint volt, ám ezt a jelek szerint csak az

⁴⁶⁰ *datus est monasterio pro pulsatore cunctis diebus vite sue*, SRH II. 499; Érszegi 1999. 82.

⁴⁶¹ 1229: *Mauritius [...]. seruum suum, nomine Aruam, constituit, ut post mortem suam sit pulsator ecclesiae Waradiensis*, VarReg 292.

⁴⁶² 1235: VarReg 308.

⁴⁶³ Tkalčić II. 98–99.

⁴⁶⁴ Kollányi 1901. 29, 37.

⁴⁶⁵ MES III. 13.

⁴⁶⁶ 1303: Ub I. 227.

⁴⁶⁷ Jakó 1990. I. 393, 514.

⁴⁶⁸ Így történt ez 1387-ben Nagybányán, ahol *judex cum consulis, cum consensu [...] domini plebani habent locare unum campanatorem, et illis tenetur dare expensas*, CD X/8. 234.

⁴⁶⁹ Fejérpataky 1885. 206.

„alapszolgáltatásért” fizették, *pro eo quod citavit nos coram Summo*.⁴⁷⁰ Ha rendkívüli eseményre kellett harangozni, azt külön megfizették. Bártfa példájánál maradva, az országos vásár alkalmával végzett harangozás 1432-ben 58 denárral, 1433-ban Zsigmond császár látogatásakor az ünnepi harangszó egy egész forinttal terhelte meg a város kasszáját.⁴⁷¹ A Nyitra megyei Elefánton a harangozó 1322-ben a temetési harangozásért meghatározott összeget kapott a hívektől.⁴⁷² Erdélyi adataink jóval későbbiek. Brassóban a 16. század elején a nagytemplom harangozójának bére évi 24 (negyedévenként 6) forint volt, ami 1535-re évi 28 forintra emelkedett; igaz, ez utóbbi összegben a nagytemplom és a városháza órájának igazítása és felhúzása is benne foglaltatott.⁴⁷³ 1506-ban a szebeni harangozó bére 32 forint volt.⁴⁷⁴ A rendkívüli harangozásért Erdélyben is külön díjazás járt; olyan esetet is ismerünk, hogy a harangozó ezt a terhes feladatot továbbadta a mindenkor pénztelen diákoknak. Az 1544-es sáskajárásakor például a beszercei diákok olyan derekasan harangoztak a sáskák ellen, hogy 32 denár borraivalót (*bibalia*) kaptak a magisztrátustól.⁴⁷⁵

Valami keveset a harangozás részleteiről is tudunk. A városi templomok magas tornyai esetében nyilván már korán hosszú harangkötelet alkalmaztak. Brassóban például 1550-ben két, egyenként 23 öl hosszú kötelet vásároltak.⁴⁷⁶ Falun némiképp más lehetett a helyzet, itt ugyanis gyakran a tornyok erkélyszerűen kiképzett harangterébe kellett felmászni, hogy közvetlen közelről, rövid kötéllel hozzák mozgásba a harangot. Ilyenszerű helyzetet sejtet az az 1505. évi feljegyzés, mely Remete Szent Pál csodái kapcsán elmeséli, hogy egy süket ember közelről sem hallotta a harangszót, míg a szent közbenjárására vissza nem nyerte hallását.⁴⁷⁷

A középkori harangfeliratok / Nyugat-Európában már a Karoling-korban készültek feliratos harangok, amelyeknek körirata – például a már említett caninói római harang esetében – megnevezi azt a szentet, akinek tiszteletére a harang készült (kutatott területünkön, a késő középkorban ez gyakran megegyezik az illető templom titulussal), esetenként a készítő (megrendelő), jóval ritkábban az öntőmester nevét is. Korai példaként a 9. századi caninói harang kiegészített, nagybetűs feliratát idézhetjük: [In honorem] domini nostri [Iesu] Cristi et Sancti [Michael]is archangel[is] [offert] Viventis. Egy másik, csak másolatban fennmaradt

harangfeliratot minden bizonnyal Haribert, a lobbes-i monostor apátja (835–864) írt, és benne említést tesz a készítő Paternus mesterről is:

*Harberti imperio componor ab arte Paterni
Nec Musis docta, en cantus modulator amoenos
Nocte dieque vigil depromam carmina Christo.*⁴⁷⁸

Az igényesen fogalmazott hexameterek kétségtelenné teszik, hogy szerzőjük nem a minden bizonnyal írástudatlan öntőmester, hanem maga a tudós apát volt. Ezt a tanulságot erdélyi anyagunk vizsgálatakor is meg kell szívlelnünk, amikor a szokványos felirattípusoktól eltérő, bizonyos teológiai műveltséget feltételező feliratok mögött nem invenciózus bronzöntőt, hanem műveltebb világi megrendelőt vagy – inkább – képzett egyházi személyt sejtünk.

A legkorábbi, 13–14. századi erdélyi harangfeliratok szövege egységesen *O rex glorie veni cum pace* volt, amelyet sajnos sem évszám, sem pedig mesternév nem egészített ki. Ez a felirattípus számított a leggyakoribbnak a középkor folyamán egész Magyarországon. Nem tartozik a legősibb harangfeliratok közé, amennyiben a 13. század folyamán terjedt el a Spanyolországtól Magyarorszáig húzódó hatalmas területen.⁴⁷⁹ Két további változata – *O rex glorie Christe veni cum pace* és *Christus rex venit in pace* – szintén ebben az időben bukkan fel, ekkor még csak Nyugat-Európában, elsősorban Spanyolország és Franciaország területén.⁴⁸⁰ A korai erdélyi emléktárgyakban kizárólagosnak számító *o rex glorie veni cum pace* feliratot a nagyszzebeni műhely kivételesen már a 14. században (Rozsonda, I. 280), Leonardus mester korától (15. század közepe) kezdve pedig következetesen *o rex glorie veni*

⁴⁷⁰ Fejérpataky 1885. 210.

⁴⁷¹ Fejérpataky 1885. 311, 324.

⁴⁷² Solymosi 1994. 345–346; MES III. 13.

⁴⁷³ 1535: Rechnungen Kronstadt II. 384.

⁴⁷⁴ Rechnungen Hermannstadt 440.

⁴⁷⁵ Dahinten 1988. 223.

⁴⁷⁶ 1550: *Vm 2 Glocken Seel, ieczlich 23 lofter lang, asp. 25*, Rechnungen Kronstadt III. 590.

⁴⁷⁷ 1505: *Quidam rusticus de villa [...] narravit[...] quod etiam in campanili existens sonum campane minime audire poterat*, Valentinus Hadnagy: *Miracula S. Pauli primi eremite*. Venetiis 1511. f. 19.

⁴⁷⁸ Walter 1913. 155.

⁴⁷⁹ Legkorábban St. Martin am Ybbsfeld (Ausztria) 1200-as évszámot viselő harangján tűnik fel (Walter 1913. 162; *Romanische Kunst in Österreich. Krems a. d. Donau*. 1964. 226), de megtaláljuk további 13. századi osztrák harangon is (St. Georgen in der Klaus/Waidhofen, DI 10. 76).

⁴⁸⁰ Schubart 1896. 533–535; Poettgen 2000. 75–76.

nobis cum pace bővített formában használta, míg a 15. századi segesvári műhely az *O rex glorie ihesu criste veni cum pace* változatot kedvelte. A szentjobbi harang (I. 350) vállán körbefutó *o rex glorie veni cum pace* minuszkulás felirat háromszor ismétlődik. Hasonló ismétlődést, továbbá a felirat szókezdő keresztjének, elválasztójeleinek és a bordákkal tagolt harangtetőnek jó analógiáját egy olyan harangcsoportnál fedezhetjük fel, amelynek darabjai Észak-Magyarországon, az Ipoly és a Hernád közötti területen található (Balaton, Gagybátor, Gyöngyöstarján, Kisgyőr, Nagybarca, Nógrádszakál, Piliny, Szügy, Tiszabó).⁴⁸¹ Mindazonáltal az apróbb eltérések kizárják, hogy a szentjobbi haranggal azonos mester készítette volna őket, és a nógrádszakáli harang 1523-as évszáma is jóval későbbinek tűnik a szentjobbi harang koránál. Lényegesen jobb párhuzamot kínál a 15. századi nagypaládi harang minuszkulás felirata (I. Kutatástörténet). A 16. század negyvenes, ötvenes éveiben, vélhetően brassói műhelyben készült harangokon (Apold, I. 17/1554; Berekeresztúr, I. 33/1542; Csíkmenaság, I. 69/1542) felbukkan a kevésbé szabályos *o rex glorie veni in pace* formula is.

A 15. század végén egy másik változat is kialakult, amely a 16. század első felében vált igen gyakorivá: *Christus rex venit in pace, deus homo factus est*. A felirat első fele Nyugat-Európában már korábban használatban volt, a második fele (*deus homo factus est*) a liturgiából, feltehetőleg a *Credo*-ból származik. Első változatai, még gótikus minuszkulákkal, 15. század végi, 16. század eleji harangokon tűnnek fel (Feketelak, I. 103; Komlód, I. 167; Köröstárkány, I. 173/1511; Magyarlóna, I. 196/1482; Marossárpatak, I. 205; Sáromberke, I. 283; Szilágycseh, I. 354), közülük az átöntött magyarlónai és az elpusztult köröstárkányi harang keltezett volt (1482, illetve 1511). Utóbb, immár reneszánsz antikva betűkkel, számos ilyen felirat készült a 16. század első felében (Fejérd, I. 99/1523; Holdvilág, I. 126/1528; Magyarigen, I. 191/1523; Mezőbergenye, I. 221/1530; Mócs, I. 229/1538; Pele, I. 270/1535; Szelindek, I. 345/1518; Sztána, I. 358/1541).

Ami az *o rex glorie veni cum pace* felirat eredetét illeti, a Krisztusra utaló szöveg részleteit már egy 17. század végi értekezés összefüggésbe hozta János evangélista hívó szavával a Jelenések könyvéből: „Jöjj, Uram Jézus!” (Jel 22,20), továbbá a 24. zsoltárral, valamint a Szent Ambrus-himnusszal.⁴⁸² A 24. zsoltárban megénekelte *rex glorie* (*Attollite portas, principes, vestras, et elevamini, portae aeterna-*

les: et introibit Rex gloriae) és a templomszentelési szertartásban rákövetkező antiphona *pax* szava (*Pax aeterna ab Aeterno huic domo*) a harangfeliratban kapcsolódott össze, aligha véletlenül. Kisebb mértékben nyilván azért, mert templomszentelések alkalmával új harangok megáldására is sor került, de összefüggésben áll a felirat a 11–12. század istenbékéje – *pax Dei* – fogalmával is, amelyet II. Calixtus pápa 1119. évi bullája nyomán harangszóval kellett meghirdetni: *In quarta feria sole jam occidente pulsantur campanae per parochias et ab illa hora usque ad feriam secundam oriente sole observetur pax*.⁴⁸³ Egy 13. századi, villámcsapás ellen oltalmat kérő liturgikus szövegben (*Benedictio contra fulgura*) szintén szerepel az *O rex gloriae, veni nobis cum pace* részlet,⁴⁸⁴ és béke-harangozásnak nevezték, mint láttuk, a sellenberki búcsúengedélyben (1423) a reggeli és esti harangozást.⁴⁸⁵ A harangfeliratokkal szó szerint egyező fohász Lübecki Arnold (Arnoldus Lubecensis, 1399–1466) történeti művében is előfordul, amikor a szerző megemlékezett Lübecki Szent Henrik haláláról. Eszerint a haldokló püspök utolsó szavai is ezek voltak: *O Rex gloriae, veni cum pace*.⁴⁸⁶

Láthattuk, hogy az eredeti *o rex glorie veni cum pace* feliratnak néhány jellegzetesen kései variánsa is kialakult. Ezeket egészítette ki a 15. század végétől – miután a szöveg maga Krisztusra vonatkozik – a felirat végére illesztett *Jesus Nazarenus Rex Iudeorum* név (ilyen formában csak János evangéliumában, Jn 19,19) vagy az *inri* monogram, kutatott területünkön legkorábban a 15. század második feléből származó kárásztelki harangon (I. 145).

Meglepő, hogy önálló harangfeliratként a *Jesus Nazarenus Rex Iudeorum* csak a 16. század elejétől tűnik fel Erdélyben (Berethalom, I. 39/1508; Botháza, I. 55/1540; Homoródkarácsonyfalva, I. 133/1545).

Krisztussal, illetve a templomszentelés szertartásával függ össze az a különleges felirattípus, amikor a harang vállára az *ábécé* betűit helyezik el. Ennek előzményére, illetve liturgikus magyarázatára egyrészt Krisztus szavában (*Én vagyok az Alfa és az Omega*, Jel 1,8),⁴⁸⁷ másrészt a görög *ábécé* első és

⁴⁸¹ Patay 1989. 11, 23–25.

⁴⁸² J. M. Stohrius: *De campanis templorum*. Lipsiae 1692; idézi: Schubart 1896. 537.

⁴⁸³ Schubart 1896. 544.

⁴⁸⁴ DI I. 164 (441. sz.).

⁴⁸⁵ 1423: *in serotina aut matutinali pulsatione pro pace*, Ub IV. 194.

⁴⁸⁶ PL 78, 522.

⁴⁸⁷ Alfa és ómega feliratot hordozó harangokról: Poettgen 2000. 70–73.

utolsó betűjét teljes betűsorrá bővítő középkori templomszentelési szertartásban találhatunk.⁴⁸⁸ Ami ez utóbbit illeti, a *dedicatio* azon mozzanatára gondolunk, amikor a püspök a felszentelendő templom hajójában átlósan, kereszt alakban elterített hamucsíkba botjával az ábécé betűit írta.⁴⁸⁹ A harangok ábécé-feliratai esetenként azt a jól ismert gyakorlatot igazolják, amikor egy-egy újonnan emelt vagy újjáépített templomot új felszerelési és liturgikus tárgyakkal, így harangokkal is gyarapítottak. Ezenkívül az ábécé-feliratoknak tulajdonított néphitbeli varázserő is szerepet játszhatott abban, hogy – alapvetően bajelhárító célzattal – a harangokra ilyen feliratok kerültek.⁴⁹⁰

Amikor Kurt Köster nagy irodalmi apparátussal és a teljesség igényével áttekintette a középkori és kora újkori ábécé-feliratos harangokat, a 12–18. századot felölelő 64 darabból kiderült, hogy ez a típus a középkorban Európa-szerte ismert volt, megléte Skandináviától és Angliától Németországon át Dél-Franciaorszáig, illetőleg Lengyelorszáig követhető nyomon.⁴⁹¹ Azt már mi tesszük hozzá, hogy az emlékanyag ezen a hatalmas területen korántsem oszlik el egyenletesen, amennyiben a katalógusban felsorolt daraboknak több mint a fele Németországban található, míg a többi felsorolt országot (Anglia, Franciaország, Lengyelország, Norvégia, Svájc, Svédország) csak néhány darab képviseli. Az ábécé-feliratos harangokkal kapcsolatos másik megfigyelés kronológiai természetű: az emlékek fele 1400 előtt, a 13–14. század folyamán keletkezett. A körültekintő gyűjtés ellenére, a helyi szakirodalom hozzáférhetetlensége és a nyilvánvaló nyelvi nehézségek miatt Köster katalógusából a Kárpát-medence emlékanyaga teljességgel kimaradt. Pedig ábécé-feliratos harangok a középkori Magyarország területén is készültek; példaként említjük a régi Zólyom megyei Zolnáról származó 14. századi feliratot⁴⁹² vagy az elpusztult,

15–16. századi ecsegi (Nógrád m.) harangot, amelyen a minuszkulás ábécé háromszor ismétlődött.⁴⁹³ Erdélyből hét ábécé-feliratos harangot ismerünk; jó részük, az európai tendenciának megfelelően, még a 14. századból származik, a többi megoszlik a 15. század végétől a következő század közepéig terjedő időszakon belül: Bardóc, I. 27; Keresztényfalva, I. 153; Kükküllőkőrös, I. 179; Péterfalva, I. 271 (valamennyi a 14. századból); Fületelke, I. 106/1496; Torja, I. 365/1555; Csíkszentkirály, I. 388/1562.⁴⁹⁴

A megáldott, esetenként névvel is felruházott harangnak a hívek hite szerint az egyház imája ahhoz is hatalmat adott, hogy ártó démonokat vagy közelgő vihart, jégesőt elűzzön. Merseburg híres 12. századi harangjának, a *Clinsa*nak körirata is erre utal: *Sit dvm Clinsa sonat turbo procul hostis et ignis*. Nem véletlen, hogy több erdélyi harang felirata is, amely tartalmilag a harangszentelés szertartásához kapcsolódik, ezt a különleges bajelhárító képességet hangsúlyozza. Így történt ez a 15. századi báznai nagyharang (I. 30) esetében is, melynek szavától a gonosz fuvallatok ártalmatlanná tételét várták a Szentháromság ereje által (*Benedictus sit huius campine[!] sonus in nomine patris et filij et spiritus sancti amen. Campana [sonus] destruatque auras nociuas sancte trinitatis virtus*). Ugyanezt a gondolatot tükrözi a szintén 15. századi és hasonlóképpen segesvári műhelyben készült földvári harang (I. 105) felirata is, amely szerint a Krisztus kürtjének nevezett harang elűzi a jégesőt, megtöri a támadó vihart és a villámcsapást (*Hac cristi tuba pellatur grandinis turma, turbiniis conflictus stringatur fulminis ictus*). Ezekkel a gondolatokkal még a reformáció korában, a kölni egyházmegyei zsinatnak a harangok megáldására vonatkozó 1536-os rendelkezéseiben is találkozunk.⁴⁹⁵

A négy evangélista és a bibliai három király névének is különleges erőt tulajdonítottak a rossz idő

⁴⁸⁸ Köster 1979. 375.

⁴⁸⁹ Nagy Szent Gergely Liber sacramentorum szerint *incipiat pontifex de sinistro angulo ab Oriente scribens per pavementum cum cambutta sua, A, B, C, usque in dextrum angulum Occidentis; incipiens iterum similiter a dextro angulo Orientis, A, B, C, scribit usque in sinistrum angulum Occidentis Basilicae*, PL 78, 153; vö. Poettgen 2000. 74–75; Benkő 2000. 86; Benkő 2000b. 64–65.

⁴⁹⁰ Kizik 1992. 198–200; Poettgen 1998. 94–95.

⁴⁹¹ Köster 1979. 414.

⁴⁹² Benkő 1999. 49; 4/1. kép

⁴⁹³ Patay 1989. 56.

⁴⁹⁴ Benkő 1999.

⁴⁹⁵ *Benedicuntur campanae, ut sint tubae ecclesiae militantis, quibus vocetur populus ad conveniendum in templum et ad audiendum verbum Dei, clerus vero ad annuntiandum mane misericordiam Dei et veritatem ejus per noctem; ut per illarum sonitum fideles invitentur ad preces, et ut crescat in bis devotio fidei; quamvis etiam patres alio respexerint, videlicet ut daemones tinnitu campanarum Christianos ad preces concitantium terreantur, quin potius precibus ipsis territi abscedant, illisque submotis fruges, mentes et corpora credentium serventur; ut procul pellantur hostiles exercitus et omnes insidiae inimici, fragor grandinum, procellae turbinum, impetus tempestatum et fulgurum temperentur*, Wetzler–Welte V. 704.

ellen, ezért harangfeliratokon szívesen alkalmazták őket.⁴⁹⁶ A német kutatás figyelt fel arra, hogy a négy evangélista neve általában *Lucas, Marcus, Mathaeus, Johannes* sorrendben szerepel a harangokon; érdekes, hogy ugyanebben a sorrendben írták az evangélisták nevét a 15–16. századi nagyváradi öntőműhelyben is (Barabás, I. 21; Érmihályfalva, I. 95/1491; Krasznasándorfalu, I. 177; Nagydoba, I. 237/1514; Nagyvárad, I. 256; Székelyhíd, I. 333). A háromkirályok neve erdélyi harangfeliraton ugyanakkor kimondottan ritkának számít (Borberek, I. 51/1473; Nagyekemező, I. 238); a 14–15. századi nagyekemezői harang formai meg gondolásokból is importdarabnak vagy idegen mester művének tűnik.

A harangok csodálatos erejével függnek össze azok a középkori feliratok is, amelyekben titokzatos héber szavak fordulnak elő, például a merseburgi Clinsán az *Attab Gibbor Leolam Adonai* ('Hatalmas vagy mindörökké, Uram!') rövidítése, AGLA monogram formájában. Erdélyi anyagunkban a Jahve név négy betűjére utaló *Tetragrammaton* szó kései felbukkanását regisztrálhatjuk. Eltekintve az 1438-as nagyszombati és 1477-es kisselyki keresztelőkúton szereplő *Tetragrammaton* felirattól, e szóval harangfeliraton csak a 16. század első felében találkozunk (Csíkszentlélek, I. 71/1511; Miklóstelke, I. 227/16. század első fele; Nagyrápolc, I. 246/1523; Szilágysomlyó, I. 355/1525).

Egyházi rendelethez kapcsolódik a harangokon többször előforduló *Ave Maria gracia plena* felirat, mely az esti harangszókor elmondandó három Üdvözlégyre utal. Ezt – mint már említettük – IX. Gergely pápa 1230-ban, majd XXII. János pápa 1325-ben rendelte el. Ennek nyomán a 13. században még szórványosan, a 14–15. században már Európa-szerte tömegesen feltűnnek a harangokon az Üdvözlégy kisebb-nagyobb részletei;⁴⁹⁷ e részletek hossza általában a harang méretétől, így a felső kerület mentén rendelkezésre álló helytől függött. Az erdélyi emléanyagban a 14. század végén bukkan fel ez a felirattípus (Mártonfalva, I. 212; Nagyszombati, I. 253), de különböző erdélyi műhelyekben használatban maradt végig a 15. század folyamán (Alsójára, I. 11; Dés, I. 78/1477; Egeres, I. 86; Kakszentmárton, I. 142; Marosvásárhely, I. 209; Völcsök, I. 379).

A középkori harangfeliratok jellegzetes csoportját találjuk azokon a harangokon, amelyeket, a 15. századtól, Szűz Mária vagy valamely szent tiszteletére (*ad honorem...*) öntöttek, illetve amelyeknek

köriratain e szentek közbenjárását kérik (... *ora pro nobis*). A harangokon megnevezett szentek gyakran azonosak az illető templom védőszentjével, de látványos kivételek is akadnak. Homoródszentpálon például egy Szent János evangélista tiszteletére öntött harang maradt fenn, amelyről nem tudjuk eldönteni, hogy eredetileg egy másik falu számára készült-e, vagy pedig a névadásnak más, ma már megfejtethetetlen oka volt. A középkori Erdély német nyelvterületein gyakori a *hilf Gott Maria beroth* felirat, illetve ennek több változata (Botfalva, I. 54/1513; Prázmár, I. 275/1471; Szászalma, I. 296; Szásznádas, I. 318/1470; Völcs, I. 377/1471), de előfordul ez a felirat mezőségi és szilágysági, egykor színmagyar falvak harangján is (Bodonkút, I. 43; Völcsök, I. 379), amit csak azzal magyarázhatunk, hogy egy-egy műhely terméke távoli területre is eljutott, vagy esetleg máshonnan került jelenlegi helyére.

A fenti, védő-bajelhárító jellegű feliratokat egészítik ki – Erdélyben meglehetősen ritkán – a bibliai háromkirályokat említő inskripciók (Borberek, I. 51/1473; Nagyekemező, I. 238).⁴⁹⁸

Egyházi felszerelési tárgyról lévén szó, természetesen, hogy számos harangfelirat szövege a bibliából vagy a liturgiából (himnuszából, antiphonából vagy zsoltárból) származik. Ez utóbbiakat nemcsak a klerikusok, de a képzettebb hívek is kívülről tudták, így a *Te Deum* kezdetű himnusz (Magyarbaksa, I. 188; Zsiberek, I. 381), a Mária-antiphonákat (Istvánháza, I. 140/1498: *regina celi letare*, Vadasd, I. 368/1502: *Salve Regina* részlete), a *Sancti spiritus assit nobis gratia* pünkösdi szekvenciát (Kőhalom, I. 171/1488) vagy éppen a zsoltárokat (Magyarkiskapus, I. 194/1527; Nyárádszentanna, I. 259b/16–17. század; Élesd, I. 89).

Több más bibliai idézet (Ágotakövesd, I. 1/1557; Feketealom, I. 101/1430; Gyergyószentmiklós, I. 118/1548) mellett általános történeti jelentősége van azoknak a szentírásbeli helyeknek, melyek a reformáció korának kedvelt citátumaivá váltak. A *soli Deo gloria* (1Tim 1,17; vö. Júd 25), különösen pedig a *verbum domini manet in aeternum* (Iz 40,8; 1Pt 1,25) a 16. század második felétől a protestáns Erdély leggyakrabban előforduló harangfelirata lett. A *soli deo gloria* először az 1537-ben öntött maksai harangon (I. 203), a *verbum domini manet in*

⁴⁹⁶ DII. 160; Kloos 1980. 80–83; Thurm 1990. 115.

⁴⁹⁷ Walter 1913. 174; Ellerhorst 1957. 206–207; DGA II. 10; DI 43, 43; Niemann 1997. 23.

⁴⁹⁸ Kloos 1980. 83.

eternum inviolatum az 1550-ből származó nagykapusi harangon (I. 240) jelenik meg. Ez utóbbi harang öntetője, Jeromos kapusi pap ugyan még plébánosnak nevezi magát a feliraton, és plébánosként szerepel az 1548–1549-es évek brassói számadáskönyvében is,⁴⁹⁹ a szászföldi reformáció korai története ismeretében azonban aligha lehet kétségünk afelől, hogy a hagyományos szóhasználat már protestáns papot takar.

Egy másik, jellegzetesen kései felirat a 16. század derekától használt *da pacem Domine in diebus nostris*

(Kiskapus, I. 163/1548; Muzsna, I. 235/ 1548; Szászkeresztúr I. 314/1551; Szásznagyvesszős, I. 319/1557). Jóllehet a szöveg bibliai eredete kétségtelen, amennyiben forrását Sirák fia könyvében (*det nobis iucunditatem cordis et fieri pacem in diebus nostris*, Sir 50, 23) és János evangéliumában (Jn 14, 27) találjuk meg, e zaklatott kor embere számára a felirat aktuálpolitikai mondanivalót is hordozhatott. Ilyen szempontból lényeges párhuzam, hogy ez a felirat-típus német földön is háborús időszakban, a harmincéves háború idején terjedt el.⁵⁰⁰

⁴⁹⁹ *domino Jeronymo plebano Capussiensi*, Rechnungen Kronstadt III. 430, 496, 503.

⁵⁰⁰ Thurm 1990. 115.

BRONZ KERESZTELŐMEDENCÉK

Középkori templomaink alapvető jelentőségű felszerelési tárgya volt a keresztelőmedence, amelyhez, a kereszttség szentségének kiszolgáltatásán túlmenően két egyházi szertartás, a keresztvíz nagyszombati, illetve püNKöSDI megáldása és a vezeklők nagycsütörtöki visszafogadása kapcsolódott. Magyarországon 1450-ben, évszázados előzmények nyomán, zsinati határozat írta elő, hogy lehetőleg minden templomban álljon kő keresztelőkút. A rendelkezést az 1515. évi veszprémi zsinatnak a keresztelésre vonatkozó határozatában is megismételték.⁵⁰¹

E kutak használatát, egyben jellegzetes formáját a keresztény régészet szakirodalma szívesen kapcsolja a keresztelésnek a középkorig fennmaradt alámerítési rítusához, amely nagyobb méretű, medence vagy dézsa alakú keresztelődényt igényelt. A kutatásnak ez a vonulata biztos abban, hogy a középkor folyamán úgyszólván kizárólag alámerítéssel kereszteltek, miközben az egyháztörténetesek azt hangsúlyozzák, hogy a kétféle, alámerítéses (*immersio*), illetve leöntéses (*infusio*) keresztelés szertartása párhuzamosan élt egymás mellett, a források pedig sejteni engedik, hogy ez utóbbi rítus – már csak klimatikus viszonyaink miatt is – gyakoribb volt annál, mint ahogyan azt számos történeti, régészeti és művészettörténeti alapmunka nyomán feltételezhetnők.

A talapzaton vagy lábakon, gyakran hordozófigurákon álló, nagyobb mennyiségű keresztelővíz befogadására alkalmas kő- vagy bronzedények középkori latin neve *fons baptismalis* volt, ami a mai magyar szóhasználatban *keresztelőkút* vagy, a víz-tartó funkcióra utalva, *keresztelőmedence* formában szerepel. Ugyanez a kettősség a német szakirodalomban is megfigyelhető, ahol párhuzamosan él az északnémet *Fünfte* és az általánosan elterjedt *Taufbecken*, illetve *Taufstein* megnevezés.

Közös tárgyalásukat a harangokkal nemcsak az indokolja, hogy mindkét tárgytypus a középkori egyházak alapvető felszereléséhez tartozott, hanem ezen túlmenően az is, hogy a bronz keresztelőmedencék készítői ugyanazok a mesterek voltak, akik a harangokat is öntötték, így a hasonló alapanyagon túlmenően számos díszítőmotívum és

öntéstechnikai részlet is rokonítja őket, és felirataik is azonos betűkkel készültek.

EREDET ÉS FORMA / A keresztelőmedencék bronz anyaga ótestamentumi előzményre tekint vissza; Salamon király templomába a tíruszi Hírám rézműves olyan „érc tengert” (bronz medencét) készített, amely „tíz könyököt tett ki az egyik peremétől a másikig; kerek volt, a magassága öt könyök, és egy harminc könyöknyi zsinór érte körül. A perem alatt tök formájú díszítés övezte; a két sor tök alakú díszítés harminc könyök hosszúságban futott körbe a medencén, és azzal együtt öntve készült. [A medence maga] tizenkét ökrön állt, három északra nézett, három nyugatra, három délre és három keletre. Rajtuk nyugodott a medence – a hátsó részük befelé állt. Egy tenyérnyi volt a vastagsága, a pereme meg a serleg pereméhez hasonlított, olyan volt, mint a lótuszvirág. Kétezer bat fért bele” (1Kir 7,23–26). Amikor Reiner von Huy 1117-ben elkészítette a lüttichi keresztelőkutat, a legrégebbi ránk maradt bronz medencét, az ótestamentumi példa biztosan a szemé előtt lebegett, mivel a lüttichi kutat is 12 bikára állította.⁵⁰²

A keresztelési rítus lassú, fokozatos változásával a korábbi, néhány lépcsőnyi mély medencéket (piscinákat) vagy fa dézsákat, amelyekbe a felnőtt keresztelendők beleléptek és a vízben állva nyerték el a kereszttséget, kisebb, kőből vagy fémből készült edények váltották fel, amelyek a gyermekkereszttség igényeinek jobban megfeleltek. A legkorábbi ránk maradt keresztelőkutak, illetve ábrázolásaik a 8–9. századból származnak; a szórványos korai adatokat a Sankt Gallen-i kolostor 830 körüli ideáltervén a templomhajó nyugati részén feltűnő „Fons” jelzés egészíti ki.⁵⁰³ Valódi, felnőtt keresztelésére is alkalmas, medencével ellátott *baptisterium*ot kutatott területünkön nem is ismerünk. Henszlmann Imre egy ilyen emlék részlete-

⁵⁰¹ 1515: *Unaquaeque Ecclesia fontes baptismales lapideos habeat, si possunt haberi; alioquin, ad haec vas habeat ligneum speciale*, Péterfy 1741. I. 238; vö. MKLSz IV. 121.

⁵⁰² Reudenbach 1984; Kähler 1993. 11.

⁵⁰³ Reinhardt 1952. 9; Schaefer 1963. 191.

Felnőtt keresztelese 1: Wessobrunn, Codex latinus, (800 körül), 2: a Barbarossa Frigyes-féle „keresztelestől” részlete (1155–1171)

it a nagycsanádi római katolikus templom 1868. évi átépítésekor talált középkori templommaradványok között vélte felismerni,⁵⁰⁴ véleménye azonban („egy régi, ókereszttyén baptisterium újított meg a XIII-ik században”) helyszíni kutatásaink szerint teljességgel tévesnek bizonyult.⁵⁰⁵ Mindazonáltal érdekes egybeesés, hogy a keresztelest legkorábbi magyarországi említésével Szent Gellért *Deliberationes* című művében találkozunk.⁵⁰⁶

A formai részletek elemzése – függetlenül attól, hogy az anyag és forma szimbolikus értelmezése ingoványos területre vezet – vizsgált emlékeink szempontjából azért rendkívül lényeges, mert a kilenc ránc maradt erdélyi bronzmedence kivétel nélkül kehely alakú, márpedig ez a típus a középkori Európában egyáltalán nem volt általánosan elterjedt, Magyarországon kívül elsősorban a keleti német területeken számított gyakorinak. A legkevésbé sem tűnik véletlenszerűnek, hogy a két részből öntött, kehely formájú keresztelestak készítése és használata a felvidéki és erdélyi német városokhoz kapcsolódik. Lényeges hangsúlyoznunk azonban, hogy – ismereteink szerint – középkori egyházi előírás nem határozta meg a keresztelestak formáját. A tridenti zsinat utáni *Rituale Romanum* is csupán azt írta elő, hogy olyan szilárd anyagból kell készíteni, amely a vizet jól megtartja, továbbá, hogy a megfelelően díszített, esetenként festett és méltó helyre állított kutat a behulló por és piszok miatt fedéllel, a keresztelestvíz illetéktelen felhasználását megakadályozandó pedig zárral szükséges ellátni, és ráccsal vagy korláttal kell körülvenni.⁵⁰⁷

A legrégebbi, 13–14. századi erdélyi harangok horizontjához még nem tudunk keresztelestmedencét kapcsolni. A két legkorábbi erdélyi emlék már akkor készült, amikor, a 14. század végén, egy új díszítőmotívumokat és betűtípusokat alkalmazó, megváltozott formájú harangokat készítő, korábbihoz semmilyen sem kapcsolódó műhely termékei tűnnek fel Dél-Erdélyben. Ehhez a horizonthoz

⁵⁰⁴ Henszlmann 1871. 19–31.

⁵⁰⁵ 2000 nyarán, a csanádi Szent Gellért-szarkofág másolatának elkészítése során többször is alkalmunk nyílt a mai templom padlója alatt, kriptaszerű üregben megőrzött középkori falmaradványok vizsgálatára, ezek azonban különböző korú, eredetileg *felszín feletti*, összeépült középkori falszakaszoknak bizonyultak, így az általuk határolt rész sem lehetett egy baptisterium lemélyülő medencéje.

⁵⁰⁶ *De omnibus, qui digni sunt facti gratia Dei per apostolorum praedicationem, et baptismatis fontem [...] Fluvium vult Spiritus Sanctus hic omnem iniquorum multitudinem demonstrare, Iordanem ex fonte renatos baptismatis*, *Deliberatio* Gerardi Moresanae ecclesiae episcopi supra hymnum trium puerorum. Ed. Béla Karácsonyi–László Szekfű. Szeged 1999. 128, 346.

⁵⁰⁷ *...decenti loco et forma, materiaque solida, et quae aquam bene contineat, decenter ornatum et cancellis circumseptum, sera et clave munitum, atque ita obseratum, ut pulvis, vel aliae sordes intro non penetrent, in eoque ubi commode fieri potest, depingatur seu collocetur imago S. Joannis Baptistae*, Radó I. 699.

tartozik a medgyesi és a segesdi keresztelőmedence. Mesterükről-mestereikről semmiféle írott forrás nem tájékoztat bennünket; ha a segesdi medencén felfedezett, a szülőleveles díszítősor levelei közé rejtett *L* betű valóban monogram, akkor *L. mesterről és köréről* beszélhetünk. A hipotetikus kezdőbetű azonban semmit sem mond a rövidített név viselőjének származásáról és – biztosan nem helyi – tanultságáról. Maguk a fennmaradt emlékek azonban egy sorozatgyártásra berendezkedett, megszilárdult technikával termelő műhely létét valószínűsítik. További részmegállapítások érdekében a medencék távolabbi formai párhuzamaihoz kell fordulnunk.

A 14–15. századi erdélyi bronz keresztelőmedencék térben legközelebbi analógiáját a felvidéki rokon emlékek gazdag sorozata jelenti. Vizsgáltuk tanulságait azonban erőteljesen korlátozza az a lényeges körülmény, hogy e két terület keresztelőkútjai között közvetlen összefüggést a kutatásnak nem sikerült felfedeznie.⁵⁰⁸ Megkerülhetetlennek látszik tehát a feladat, hogy vizsgálataink körét a Kárpát-medencén kívülre is kiterjesszük, azzal a nem titkolt reménnyel, hogy a használható párhuzamok esetleg kirajzolják azokat a területeket, ahol a kehely alakú keresztelőkutak korai változatai kialakultak, amely területek a korabeli magyarországi németek, elsősorban az erdélyi és szepességi századok középkori kapcsolatrendszerében is szerepet játszhattak.

Kiindulópontunkat a felső-magyarországi emlékek, pontosabban azok egyes csoportjai jelentik. A középkori Magyarország egyik legjelentősebb, a 14. század második felétől a teljes késő középkoron át tevékeny bronzöntő műhelye a szepességi Iglón, az ország leggazdagabb rézlelőhelyei közelében szerveződött. A műhely alapítója, Gaal Konrád (*Conrad campanista*) a jelek szerint külföldről érkezett a 14. század derekán a visegrádi királyi udvarba. Onnan sejtjük ezt, hogy miután sikeresen megöntötte a visegrádi nagyharangot, 1357-ben a maga és rokonai (*Hannus et Nicel fratres*) számára

Nagy Lajos királytól adómentességet nyert, bárhová is telepedne le Magyarországon területén.⁵⁰⁹ Abból, hogy ezt a kiváltságlevelet 1364-ben Nagy Lajos Lócsén írta át, arra következtethetünk, hogy Konrád mester és családja ekkor már a Szepességben élt; iglói házát 1369-ben oklevél is említi.⁵¹⁰ Jóllehet az iglói műhely egyetlen megmaradt öntvényét sem tudjuk egyértelműen személyéhez kapcsolni, a Verő Mária tipológiai elemzése során⁵¹¹ legkorábbinak bizonyuló iglói medencék (mindenekelőtt a mateóci, továbbá a szepesváraljai kút) zömök arányait, kihajló peremű cuppáját és gyűrűs tagolású náduszát a brandenburgi Prenzlau domonkos templomában (Marienkirche) őrzött keresztelőmedencén találjuk meg, ha eltekintünk a kehely alakú kutat hordozó oroszánoktól, illetve a talp peremét a medence aljával összekötő tartófiguráktól.⁵¹² További analóg részlet, hogy a prenz-

Prenzlau, keresztelőkút

⁵⁰⁸ Lovag 1987. 256.

⁵⁰⁹ Illéssy 1899. 17; Pajdussák 1909. 68; közvetlen témánk szempontjából kitérőként ugyan, az általánosabb összefüggések miatt mégis felvetjük azt a – tudomásunk szerint eddig még meg nem fogalmazott – lehetőséget, hogy Konrád mesternek 1357/1364-ben említett két rokona (a *frater* szó önmagában nem jelent csupán édestestvért) azonos azzal a Miklós és János nevű harangöntővel, akik, Konráddal együtt, Zsigmond királytól is adókedvezményt nyertek 1397-ben (*Conrado, Nicolao et Jobanni campanarum fusoribus*, Illéssy 1899. 18). Ha ez igaz, akkor az 1413–1426 között szereplő iglói János harangöntőben is Konrád családjának leszármazottját kell látnunk.

⁵¹⁰ Illéssy 1899. 17.

⁵¹¹ Verő 1984. 7–8.

⁵¹² Georg Dehio: *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Die Bezirke Neubrandenburg, Rostock, Schwerin*. Berlin 1968. 285, 15. század eleji keltezéssel; Bildband, Berlin 1975. 190. kép.

lái kút talpán is felfedezhetőek azok a függőleges öntési varratok, amelyek a 15. század végéig a felvidéki medencéket is jellemezték, és amelyekről az öntéstechnikai alfejezetben még részletesen szólnunk.

A Felvidék bronzemlékei között magányosan áll a bártfai Szent Egyed-templom keresztelőkútja, talpán a már említett függőleges varratokkal. A 15. század első felében készült öntvény szoros kapcsolatát a krakkói Szent Kereszt-templom hiányos keresztelőmedencéjével (1420) ugyancsak Verő Mária kutatásai mutatták ki, valószínűsítve azt is, hogy a bártfai darab a krakkói *Johannes Freudental* keze munkája.⁵¹³ A bártfai medence körét a gnieznoi (Gnezen) székesegyház 1414 táján öntött vaskos keresztelőkútjával bővíthetjük,⁵¹⁴ de – távolabbi párhuzamként – idézhetjük a brandenburgi Szent Katalin-templom bronz keresztelőmedencéje talpának jellegzetes tagozatait, továbbá feltűnően zömök arányait is. Ez utóbbi, 1440-ben elkészült emlék mestere az erfurti *Tyterich* (Dietrich) *Molner* volt.⁵¹⁵

Egy másik felvidéki keresztelőmedencéről, a besztercebányairól (1475) napjaink kutatása bizonyította be, hogy nem helyi öntvény, miként azt korábban sejteni lehetett,⁵¹⁶ hanem a boroszlói (Wrocław) *Jodocus* (*Jost*) *Tauchen* mestermunkája.⁵¹⁷ Ez utóbbi mesterről már korábban tudni lehetett, hogy Boroszlón kívül Szilézia más városai-ban (Legnica/Liegnitz és Nysa/Neiße) is dolgozott, illetve birtokolt ingatlant, és az ő remekműve a boroszlói Szent Erzsébet-templom 1477 körül öntött kehely alakú, kis lapos nádusszal ellátott és áttört mintákkal gazdagon díszített bronz keresztelőkútja is. A bonyolultabb felépítésű, esetenként architektonikus elemekkel és gazdag díszítéssel ellátott keresztelőkutakkal kapcsolatban fontos tanulság, hogy Jost Tauchen, akit a művészettörténeti kutatás elsősorban szobrászként és építészként tart számon, kiemelkedő kvalitású bronztárgyak tervezésére és mintázására is vállalkozott.⁵¹⁸

A fenti emlékek közelebbi problémánk szempontjából csak áttételes tanulságokkal szolgálhatnak, mintegy előre kijelölve azokat a területeket, amelyekkel számolnunk kell majd a kehely alakú keresztelőkutak formai eredetének vizsgálatakor. Ami ugyanis az erdélyi emlékek konkrét részleteit illeti, sem a 14. század végi, nádusz nélküli korai keresztelőkutak, sem pedig a 15. századi, nádusszal és áttörésekkel tagolt medencék nem kapcsolódnak közvetlenül a felvidéki rokon emlékekhez.

A legjobb, de szorosnak semmiképpen nem mondható kárpát-medencei párhuzamát egy olyan, talán kassai, öntőműhely⁵¹⁹ termékei jelentik, amely műhelynek a tevékenysége és öntvényei (a kassai, durándi és a hiányos felsőerdőfalvi keresztelőmedence)⁵²⁰ még nem kaptak kellő hangsúlyt a szakirodalomban, így feldolgozottságuk is alig haladja meg az említés szintjét.

A legkorábbinak közülük a kassai dóm keresztelőkútja⁵²¹ tűnik. A két részből öntött medence cuppáján oldalt elhelyezkedő, szögletes fülek, illetve a függőleges sávokban elrendezett díszítőelemek egyértelműen arra utalnak, hogy készítőjének elsősorban a mozsáröntésben volt gyakorlata. A 15. századi erdélyi medencék szempontjából különösen a talprész figyelemre méltó, a pogácsa alakú, kerek áttörésekkel tagolt nádusszal, il-

Kassa, keresztelőkút (14. század)

⁵¹³ Verő 1984. 42–54.

⁵¹⁴ *Historia kultury materialnej Polski*. Red. Anny Rutkowskiej-Plachci'nskiej. II. Wrocław 1978. 61. kép.

⁵¹⁵ *Denkmaltopographie Bundesrepublik Deutschland. Denkmale in Brandenburg*. I.1. *Stadt Brandenburg an der Havel* (Hrsg. Marcus Cante). Worms am Rhein 1994. 239.

⁵¹⁶ Lovag 1987. 256.

⁵¹⁷ Kuczyńska 1996. 64–67.

⁵¹⁸ Kuczyńska 1996. 65.

⁵¹⁹ Lovag 1987. 255.

⁵²⁰ Verő 1984. 41.

⁵²¹ Myskovszky 1873. 95–96 (a felirat rajzával); *Košický dóm*. Košice 1975. 96, 104–105. kép.

13–14. századi keresztelőkutak. 1: Eberswalde, 2: Legnica (Liegnitz)

letve alatta a talpat elborító, háromszög alakú lyukkakkal. A majuszkulás feliratú medencét Lovag Zsuzsa véleménye szerint a 14. század ötvenes vagy hatvanas éveiben öntötték.⁵²² Azonos műhelyben, de később készült a karcsúbb talpon álló durándi (Szepes m.) keresztelőkút, melynek cuppáján a díszeket már sima bordával elválasztott vízszintes sávokba rendezték, talpát pedig a kis, gömbölyű nádusz alatt kör és háromszög alakú áttörések díszítik. A talpat függőleges varratok osztják két térfélre, ami azt bizonyítja, hogy az erdélyi keresztelőkutakhoz még legközelebb álló felvidéki darabok is más technikával készültek. E felső-magyarországi csoport harmadik tagja a felsőerdőfalvi keresztelőkút, amelynek csak a durándihoz hasonló medencerésze maradt ránk, a Kassáról már jól ismert mozsárszerű füffel.⁵²³

A kassai medencének és körének, illetve – másodsorban – a hasonló erdélyi daraboknak fontos, ismereteink szerint ez idáig hasznosítatlan párhuzama az eberswaldei Mária-Magdolna-templom (Brandenburg) 13. század végi keresztelőmedencéje.⁵²⁴ Enyhén szélesedő, közepesen mély cuppáját többszörös, sima bordakerettel szegett feliratos sávok, illetve pajzs alakú címerekből álló sor díszítik. Az állatmancsokra támaszkodó talpon még nem találunk áttöréseket, ellenben a fentiekhez hasonló kis, körszelet keresztmetszetű nádusz tűnik fel rajta, egyik első példajaként a nádusszal tagolt, kehely alakú keresztelőkutaknak.

Az eberswaldeinél későbbi rokon darab a 13–14. század fordulója táján keletkezett legnicai (Liegnitz, Szilézia) keresztelőmedence,⁵²⁵ melynek epigráfiai meg gondolások alapján javasolt datálását a 13. század első felére⁵²⁶ a lengyel kutatás, úgy tűnik, nem fogadta el.⁵²⁷ Széles és alacsony medencéje meredek oldalú tálra hasonlít, talpa – miként az eberswaldei is – állati mancsra emlékeztető lábakon áll. Saját szempontunkból figyelemre méltó mozzanatot jelentenek a talp áttörései, még akkor is, ha a mérműves ablakot imitáló rések jó analógiái nem a Kárpát-medence áttört díszű keresztelőkútjai, hanem egyes Maas-vidéki öntvények megfelelő részletei. Közülük különösen figyelemre

⁵²² Lovag 1987. 255.

⁵²³ *Magyarországi művészet 1300–1470 körül.* Szerk. Marosi Ernő. II. Bp 1987. 856. kép.

⁵²⁴ *Die Bau- und Kunstdenkmale in der DDR. Bezirk Frankfurt/Oder.* Berlin 1980. 152–153.

⁵²⁵ Pietrusińska 1960.

⁵²⁶ Ciechanowski 1962.

⁵²⁷ Kęblowski 1976. 261. (visszatér a 13–14. századi keltezéshez).

méltó a veszfáliai Münster székesegyházában fennmaradt kehely alakú, bronz keresztelőmedence a 14. század első feléből, amelynek nemcsak a talpát török át mérműves, gótikus ablak alakú nyílások, de náduszát is négykaréjos és kis háromszög alakú rések együtteséből álló díszítősor tagolja.⁵²⁸ Ez utóbbi részlet az erdélyi emlékek szempontjából is lényeges. Ugyanezt mondhatjuk el a liegnitzi medence majuszkulás feliratáról is, ahol a bepödrött végű, jellegzetes szóelválasztó kereszték mását a nagyszebeni műhely korai, 14. századi harangjain találjuk meg.

Ezek az összefüggések mindazonáltal elég távolinak tűnnek. Nemcsak a számottevő kronológiai és formai eltérések teszik őket azzá, hanem készítésük eltérő technikája is. Az eberswaldei kút talpán és a liegnitzi öntvény medencerészén ugyanis felfedezhetjük azokat a jellegzetes, függőlegesen futó varratnyomokat, amelyek az erdélyi daraboktól eltérő öntéstechnika biztos jelei.

Az elmondottak, bár alapvetően a felvidéki öntőműhelyek, illetőleg a megrendelők kapcsolataira vonatkoztak, közvetve sejteni engedték azt a Felső-Magyarországhoz viszonylag közel fekvő régiót is (a mai Északkelet-Németország és Szilézia területét), amelyet az erdélyi keresztelőmedencék szempontjából tüzetesebben szemügyre kellett vennünk. Az amúgy sem kis kiterjedésű területet a kehely alakú bronz keresztelőmedencéket áttekintő legutóbbi magyar összefoglalás nyomán⁵²⁹ Németország több tartományával (Hessen, Thüringia, Szászország és Frankföld) bővíthettük. Ugyanakkor, Virgil Vătăşianu felvetését⁵³⁰ cáfolva, el kellett tekintenünk Csehországtól, ahol a fémből öntött keresztelőkutakat a 15. század legelején felbukkanó, három karcsú lábán álló mély ónmedencék képviselik.⁵³¹

Maguk a formai előzmények meglehetősen korai időkre nyúlnak vissza. Nem számítva azokat a keresztelőmedenceszerű edényeket, amelyeket – a bizánci művészet területén fennmaradt falképeken⁵³² – az újszülött Jézus fürdetésére használtak, a kehely alakú keresztelőkutak korai változatai nyugaton legalább a 12. századig vezethetők vissza. Ismereteink szerint e típus legrégebbi ábrázolása Lambert de Saint-Omer kanonok *Liber Floridus*-ában található. Az 1120-ban keletkezett munka egyik illusztrációján *Baptisterium*, illetve *Fons* jelöléssel félgömb alakú talpon és lapított gömb alakú náduszon álló mély, kehely alakú medencét láthatunk.⁵³³ A kőből faragott, kehely alakú keresztelőmedence a 13. századtól egész Közép-Európában elterjedt, kezdetben még nádusz nélkül. Rajtuk olyan részleteket is felfedezhetünk, pl. a cuppán körbefutó leveles-indás sávot⁵³⁴ vagy a perem alatti csüngő liliomsort,⁵³⁵ amelyek a korai erdélyi bronz medencéknek (Medgyes és Segesd, illetve Alcina) is jellemzői.

A bronzból öntött keresztelőmedencék a 13. századtól viszonylag gyakorivá váltak, elsősorban a középkori német területeken. Elterjedésük azonban a legkevésbé sem mondható egyenletesnek. Egy számítás szerint a 175 középkori német ércmedence több mint egyharmada (67 emlék) az Elba alsó folyása mentén sűrűsödik, míg 25 darab a Harz-vidéken, 13 pedig Mecklenburgban található. A bronz keresztelőmedencék szempontjából nagy jelentőségű Észak-Németországgal szemben Dél-Németországot mindössze 5 keresztelőkút képviseli.⁵³⁶ Az előbbi, kiterjedt terület kiemelkedően fontos tartománya Szászország volt, ahol a 12. században már két, igen jelentős műveket alkotó műhely is tevékenykedett, Hildesheimben, illetve Magdeburgban. Alsó-Szászország abból a szempontból is figyelem-

⁵²⁸ *Baudenkmäler von Westfalen 41/5. Die Stadt Münster. Dom* (Hrsg. Max Geisberg). Münster 1937. 366–368.

⁵²⁹ Lovag 1987. 253.

⁵³⁰ Vătăşianu 1959. 436.

⁵³¹ A két legkorábbi, keltezett darab: Podlázice (ma Hradec Králové/Könnigrätz, 1406) és Prága (1414), *Kunstdenkmäler in der Tschechoslowakei*. Prag. Ein Bildhandbuch. Leipzig 1978. 286, 136. kép. További, 15–16. századi ónmedencék: *Topographie der historischen und Kunst-Denkmale im Königreiche Böhmen*, passim.

⁵³² Nerezi (1164): *Coche de la Ferté*. 1982. 390. kép; Sopoćani (1265 körül): *Propyläen Kunstgeschichte*. III. *Byzanz und der christliche Osten*. Berlin 1968. 239. kép; Voroneţ (Moldva, 15. sz. vége): náduszos keresztelőmedencére emlékeztető edény a lábmosási szertartás kellékeként, Vătăşianu 1959. 770. kép.

⁵³³ Verdier 1980. 35–36, 48a. kép.

⁵³⁴ Roding (St. Pankratius), 13. századi, hengeres, oszlopszerű talpon álló félgömb alakú medence, leveles indadíszrel: *Die Kunstdenkmäler der Königreiche Bayern*. II/1. *Bezirksamt Roding*. München 1905. 128–129, 108. kép; Vilich, egykori kolostortemplom, „kora gótikus” kő keresztelőmedence, peremén indás-leveles frízzel: *Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz*. V/3. *Die Kunstdenkmäler der Stadt und des Kreises Bonn* (bearbeitet von Paul Clemen). Düsseldorf 1905. 670, 254. kép.

⁵³⁵ Werder (13. század): *Die Bau- und Kunstdenkmale in der DDR. Bezirk Potsdam*. Berlin 1979. 154; Münchsmünster (román kori): *Denkmaltopographie Bundesrepublik Deutschland. Denkmäler in Bayern*. V/19. *Landkreis Pfaffenbofen a. d. Ilm*. München 1992. 140–141; Canitz (14. század?): *Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler des Königreichs Sachsen*. 27–28. Dresden 1905. 61–62, 65. kép.

⁵³⁶ Scheven 1975. 27.

12. századi, kehely alakú keresztelőkút (Lambert de Saint-Omer: Liber Floridus, f. 253). Verdier 1980. 48a nyomán

re méltó, hogy itt – Erdélyhez és a Felvidékhez hasonlóan – a falusi templomokban is gyakran feltűnnek fém keresztelőmedencék. Alsó-Szászország jelentőségét tovább növeli, hogy innen merítették tudásukat azok a mesterek is, akiknek rostocki, lübecki, illetve wismari műhelyeiből kikerült a mecklenburgi keresztelőmedencék többsége.⁵³⁷ A legkorábbi mecklenburgi emlék, a rostocki Marienkirche 13. század végi bronz medencéje még olyan szorosan kapcsolódik a hildesheimi dóm keresztelőkútjához, hogy vagy az előbbi mestere tanult Hildesheimben,⁵³⁸ vagy pedig a rostocki medence tekintendő alsó-szászországi importdarabnak.⁵³⁹ Szászországból – a lübecki keresztelőkút felirata szerint *van Sassenlant* – származott az a *Johann Apengeter* is, aki 1332–1344 között Lübeckben telepedett le, és itt öntötte meg a lübecki (1337), a kielii (1344) és nagy valószínűséggel a wismari keresztelőmedencét is.⁵⁴⁰

A legrégebbi erdélyi medencéknek, a szebeni és a belőle kiváló segesvári műhely korai öntvényeinek formai kapcsolatai után kutatva, ismét olyan emlékre bukkanunk, amelynek alsó-szászországi eredetét vetette fel a kutatás.⁵⁴¹ Ez az emlék, az erdélyi darabok egyik legfontosabb németföldi párhuzama, a brandenburgi Gotthardtkirche 13. századi keresztelőmedencéje, az egyetlen Kárpát-medencén kívüli analógia, amelyet már a régi erdélyi kutatás is felhasználta.⁵⁴² A brandenburgi keresztelőmedence –

miként a korai északnémet kehely alakú keresztelőkutak többsége is⁵⁴³ – átmeneti típus: két feliratos, majuszkulás sáv között palmettás frízzel díszített medencéjét nemcsak a karcsú, tölcseresen szélesedő talp támasztja alá, de négy emberalak is, amelyek a medence, valamint a talp tagolt alját kötik össze. Így egyesíti a kehely alakú keresztelőkutak és a figurális lábakon álló, üstszerű, északnémet keresztelőmedencék jellegzetességeit. Peremét négy, erősen kiemelkedő oroszlánfej díszíti. Ami az erdélyi daraboktól e plasztikus részleteken kívül még elkülöníti, az a medence aránylag széles (átm.: 82 cm), de kevésbé mély, talszerű jellege. Korának pontosabb meghatározását a hiányos dátumot tartalmazó, nyilván a megrendelő elhunyt családtagjára utaló felirat sem segíti.⁵⁴⁴

⁵³⁷ Scheven 1975. 25.

⁵³⁸ Scheven 1975. 25.

⁵³⁹ Fründt 1954. 186.

⁵⁴⁰ Teuchert 1986. 33–34.

⁵⁴¹ Georg Dehio: *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Bezirke Berlin/DDR und Potsdam*. Berlin 1983. 157.

⁵⁴² Roth 1908. 18.

⁵⁴³ A korai előzmények közé tartozik a hildesheimi dóm bronz keresztelőmedencéje is a 13. század első feléből; az üst alakú medencét a négy térdelő, allegorikus tartófigura között keskeny, négy állati patában végződő talp támasztja alá: Beissel 1889; Bertram 1900; Dressel 1987.

⁵⁴⁴ *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg. II/3. Die Kunstdenkmäler von Stadt und Dom Brandenburg*. Berlin 1912. 14; az „élesebb” kormeghatározások a 13. század első harmada és közepe között oszlanak meg.

Igen tanulságos mozzanat, hogy a nódusz nélküli kehely alakot formázó erdélyi medencecsoportnak a brandenburginál jobb, közvetlen párhuzamára hosszabb kutatás után sem sikerült rábukkannunk. Az analógiák az esetek többségében más, illetve összetettebb formájú párdarabok bizonyos jellegzetes részleteire szorítkoznak.

A mindezzel kapcsolatos tanulságokat az alábbiakban összegezzük.

A korai erdélyi keresztelőmedencék kis csoportja, valamint a velük azonos motívumokkal díszített, azonos vidéken elterjedt harangok gazdag sorozata arra utal, hogy ezek az öntvények egyazon időben és műhelyben készültek. Mivel helyi előzmények nélkül, hirtelen tűnnek fel a kutatott területen, igen alapos a gyanúnk, hogy éppúgy külföldről betelepült vagy ott tanult erdélyi mesterrel és műhelyével állunk szemben, ahogyan az iglói műhelyt alapító Gaal (Gál) Konrád is külföldről, német nyelvterületről érkezett Visegrádra, majd a Szepességbe. Mindez a fellelhető német párhuzamok figyelembevételét rendkívül indokoltá teszi.

Az analógiaként szóba jöhető korai darabok formája a mieinknél rendszerint összetettebb. Miként a korai iglói öntvények párhuzamát is egy olyan medencén ismerhettük fel, ahol a cuppa alját emberalakok támasztották alá, a karcsúbb erdélyi darabok előképét is ilyen, támasztófigurákkal kiegészített keresztelőkutak alapformájában találhatjuk meg. Lényeges mozzanat azonban, hogy a korai erdélyi keresztelőmedencék mestere elsősorban harangöntő volt, aki ügyesen redukálta a bonyolultabb formákat a harangöntők által is teljesíthető egyszerűbb szintre. Kerülte az összetett formákat, és körültekintő gonddal elhagyott minden olyan részletet, amely figurális mintázással vagy bonyolultabb montírozással járt volna együtt. A nemes vonalú, de erőteljesen egyszerűsített, kehely alakú medenceformát a felületek sűrű díszítésével ellensúlyozta: a díszítő céllal (is) elhelyezett feliratos sávok, köztük a leggyakoribb középkori harangfelirat, az *O rex glorie veni cum pace* szerepeltetése, továbbá a lapos szőlőlevelekből álló frízek e műhely korabeli harangjainak is jellemzői voltak. Minden bizonnyal a mesternek a harangöntő középszintet meg nem haladó technikai tudása, valamint az emiatt elkerülhetetlen formai és díszítésbeli redukció az oka, hogy a középkori erdélyi keresztelő

Brandenburg, 13. századi keresztelőkút

lőmedencékkel összevethető nyugati kutak általában közvetett analógiát jelentenek, ha az Erdélyben megvalósíthatatlan részletek képzeletbeli elhagyása után csak az alapformákra koncentrálunk.

A kevés megmaradt emlék alapján úgy tűnik, hogy a fenti redukció nemcsak a középkori Magyarországon és a szomszédos területeken ment végbe, de egyes németországi műhelyekben is. Legalábbis erre utal, hogy Braunschweigben (St. Magni) 1458-ból,⁵⁴⁵ az Elba menti Werbenben (Szent János-templom) 1489-ből maradt fenn egy-egy hasonló formájú, nódusz nélküli, kehely alakot formázó bronz keresztelőmedence,⁵⁴⁶ az utóbbi a Hamburgban 1464–1496 között tevékenykedő *Herman Bonstede* munkája.

A fenti csoport, továbbá a sziléziai Liegnitz már többször említett keresztelőmedencéje, illetve a korai erdélyi emlékek azt sugallják, hogy egyszerűbb helyi típusok többfelé is kialakultak. Ezek közül azonban a kielégítő párhuzamként számba jöhető darabok viszonylag jól körülhatárolható területen, Szászországban és Brandenburgban, illetve

⁵⁴⁵ Reinhard 1978. 229, 132. kép.

⁵⁴⁶ *Die Kunstdenkmale der Provinz Sachsen. IV. Der Kreis Osterburg. Burg b. Magdeburg.* 1938. 379, 220d. kép.

e tartományok közelében található. Kevésbé jó párhuzam Liegnitz, melynek jellegzetes formáját jóval később, az 1477-es boroszlói medencén láthatjuk viszont. Nem jutunk közeli analógiákhoz akkor sem, ha Dél-Németország vagy Ausztria felé tekintünk.

Analógiáink körét nyugat felé tágítva a szászországi Tangermünde Szent István-templomában álló bronzmedence tűnik határkönek.⁵⁴⁷ A braunschweigi Heinrich Menté által 1508-ban készített hatalmas átmérőjű (1,03 m), kehely alakú keresztelőkút esztergált faedényre emlékeztető részletei már kutatott területeinken kívülre, a Maas-vidék sárgaréz medencéi felé mutatnak.

Dél-Németország felé tekintve, bár a rendkívül szórványos anyagban felfedezhetünk kehely alakra emlékeztető bronz keresztelőmedencéket, ezek teljesen eltérő formái, továbbá a jelentős méretbeli eltérések útját állják az eredményes összevetésnek. A méretkülönbségek akkorák, hogy ezt már nem lehet a más-más ízlésű vagy anyagi lehetőségű megrendelők különbözőségére visszavezetni, hanem a keresztelés rítusában megmutatkozó különbségekre kell gondolnunk. Ez utóbbi mozzanatra alább, a liturgiát tárgyaló alfejezetben még részletesen kitérünk.

A nagyszebeni és az ennek nyomán öntött kisselyki kút élesen elkülönülő csoportja az erdélyi medencéknek. Az első Nagyszebenben, Leonardus mester műhelyében készült 1438-ban, míg a kisselyki medencét Leonardus utóda öntötte 1477-ben, ugyancsak Nagyszebenben. A két, egymásra rendkívül hasonlító keresztelőkút alsó részét a lépcsőzetes kialakítású, széles talprész fölött hatalmas méretű, kerek áttörésekkel elborított nádusz tagolja. A túlhangsúlyozott talpból és náduszból, illetve az alsó részhez képest kis méretű cuppából álló keresztelőkút már a valódi kehely forma továbbfejlesztett változata, amelynek semmiféle analógiájára nem sikerült találnunk.

Mindezzel kapcsolatban több, egymással némiképp összefüggő megjegyzést is tehetünk. Két, egymáshoz viszonylag közel fekvő erdélyi város, Nagyszeben és Segesvár esetében joggal feltűnő, mennyire nem hasonlítanak egymáshoz az itt öntött keresztelőmedencék. Értelmezhetjük ezt úgy is, hogy öntőik a 15. század első felében máshol

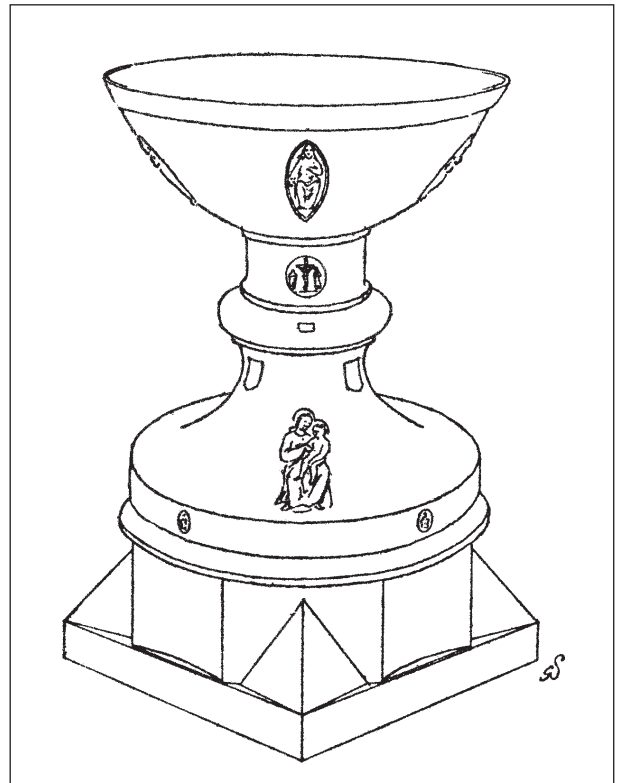
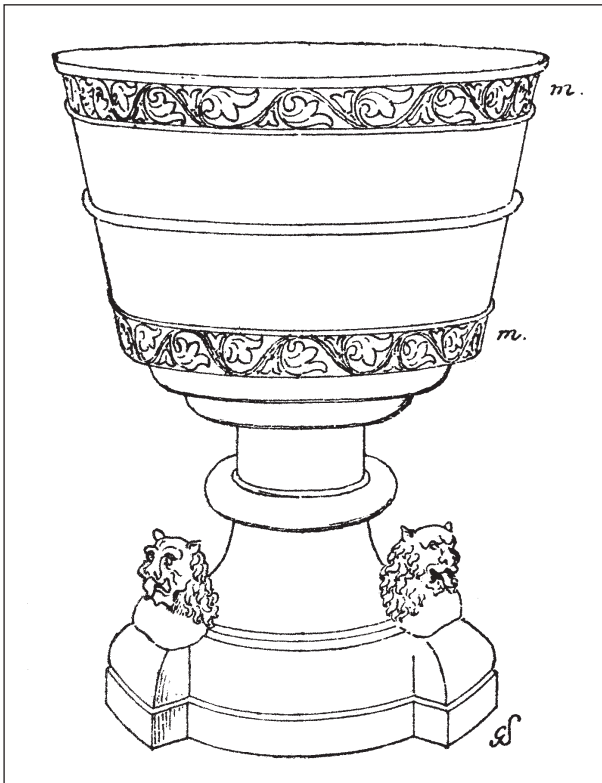
nyerték tudásukat. Ezt a lehetőséget erősíti néhány 14–15. századi szászországi keresztelőkút is, melyeket bronz anyaguk mellett csupán az köt össze, hogy valamennyi nádusszal ellátott kehelyalakot formáz, részleteik azonban más és más műhelyre utalnak a híres bronzöntő központ, Magdeburg tágabb körzetében. Ilyen vonatkozásban említjük a halberstadti dóm középkori keresztelőmedencéjét a Szűz Mária-kápolnából,⁵⁴⁸ az ugyancsak halberstadti Johanniskirche kehely alakú, talpán oroszlánfejekkel díszített medencéjét⁵⁴⁹ és az osterburgi Nicolaikirche 1442-ben öntött keresztelőkútját,⁵⁵⁰ a hasonló jellegű segesvári öntvények egyik legjobb párhuzamát. Áttekintésünket, egyben a náduszos típus Szászországra, illetve a szomszédos tartományokra koncentrááló eredeztetését kutatásunk hiányosságai korlátozzák. Nem sikerült felfedeznünk ugyanis a szebeni medence körének analógiáit, a számos németországi formaváltozat pedig a helyi típusok születésének állandó lehetőségére figyelmeztet. Ugyanakkor azt is láthatuk, hogy az egyes változatokat rendszerint csak néhány, olykor azonban csupán egy darab képviseli, így a középkor és az újkor pusztításai, újraöntései a párhuzamokat nyomtalanul meg is semmisíthették. Mindazonáltal a párhuzamok kirajzolták azt a tágabb területet, ahol az erdélyi szász mesterek tanulhattak. A külföldi tanulóéveknek, illetve az eltérő műhelytradíciónak tulajdonítható különbségeken túlmenően nagy jelentőséget kell azonban tulajdonítanunk egy-egy kiemelkedő képességű, iskolateremtő harangöntő ízlésének és arányérzékének, valamint – gyanúnk szerint elsősorban – a helyi ötvösök vagy művészek rajztudásának is. Ezeknél az egyenként megmintázott, Erdélyben jelentősebb sorozatban sohasem gyártott daraboknál az öntő szakmai tudása, ízlése és arányérzéke a lehetséges minták másolását erősebben befolyásolta, mint a sokkal inkább rutinjellegű harangöntés esetében. Anyagunk ismeretében kétségtelennek látszik, hogy bronz keresztelőmedence öntésére csak a legjelentősebb műhelyek és a legjobban képzett harangöntők vállalkoztak.

Az igényes és költséges öntvények megrendelőit az erdélyi szász társadalom kiemelkedő tagjai között kereshetjük. Példaként idézzük az 1409-ben öntött pozsonyi keresztelőkutat, melynek „olvas-

⁵⁴⁷ *Die Kunstdenkmale der Provinz Sachsen. III. Kreis Stendal Land* (Hrsg. Friedrich Hossfeld–Ernst Haetge). 1933. 223, 135. kép.

⁵⁴⁸ *Beschreibende Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Sachsen. XXIII. Die Kreise Halberstadt Land und Stadt*. Halle 1902. 278. Uo. 374.

⁵⁵⁰ *Die Kunstdenkmale der Provinz Sachsen. IV. Der Kreis Osterburg*. 1938. 220 a. tábla.

14–15. századi, kehely alakú keresztelőkutak Szászországból. 1: Halberstadt, Johanniskirche, 2: Halberstadt, dóm, 3: Osterburg, Nicolaikirche

hatatlan” felirata – Marosi Ernő felismerése szerint – a készítettőt Ulrich Rauchenwarter pozsonyi bíró személyében jelöli meg.⁵⁵¹ A brassói medencét, ugyancsak a felirat tanúsága szerint, Johannes Rewdel plébános öntette, és kevés kétségünk lehet afelől, hogy a többi erdélyi keresztelőkút ismeretlen megrendelője is tehető plébános, városi patrícius vagy tekintélyes vidéki nemes volt.

Az erdélyi keresztelőkutak többségén középkori eredetű vörös festésnyomokat figyeltünk meg. A jelenség a rendelkezésünkre álló források tükrében nem számít különösnek, a nyers fémfelületek védelmére ugyanis már a késő középkorban is figyelmet fordítottak. 1541-ben például a brassói Gergely festőnek két újonnan öntött ágyút is míniummal kellett lefestenie.⁵⁵² Jóllehet a míniumot hagyományosan aranyozás vagy színes festés alapozásaként alkalmazták, nem sikerült olyan nyomokat megfigyelnünk, amelyek többszínű festésre vagy korabeli aranyozásra utalnának, bár nem kizárt, hogy felületük majdani letisztításakor a restaurátori vizsgálat ilyeneket is fel fog tární, ahogyan

⁵⁵¹ *Magyarországi művészet 1300–1470 körül.* Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987. I. 159, 161, 255, 649, 793.

⁵⁵² 1541: *Magistro Gregorio pictori pro 4 libr. minii 2 bombardas novas colorandas asp. 40, Rechnungen Kronstadt II. 647.*

az 1376-ban öntött, odera-frankfurti keresztelőkút esetében is történt.⁵⁵³

ÖNTÉSTECHNIKA / Az erdélyi keresztelőkutakat – mint már többször is utaltunk rá – harangöntők készítették, akik számára a füllel ellátott medence és az üreges láb előállítására nem jelentett megoldhatatlan problémát. Ráadásul a kehely alakú erdélyi medencék külön öntött medencerész és tölcseresen szélesedő talpa formailag is hasonlított a harangokra, olyannyira, hogy a segesvári néphit szerint az ottani keresztelőmedencét két, egymáshoz rögzített harangból állították össze.

A valóság azonban nem ilyen egyszerű. A nyersanyagról szóló fejezetben részletesen tárgyaltuk már, hogy e medencék anyaga határozottan különbözött a harangokétól, és ez a szoborbronzhoz közelítő fémelegy tudatos ötvözés nyomán keletkezett. Ennek a nagyobb ólomtartalmú anyagnak az olvadákonysága és folyékonysága is eltért a harangbronzétól,⁵⁵⁴ felhasználása így némi többlettapasztalatot igényelt.

Harangöntő gyakorlattal a fülekkel ellátott medencerész mintázása és öntése könnyű feladat volt. Az egyes darabok, mint az aljukon látható, levágott öntőcsap és szelelőlyuk helye bizonyítja, fejjel lefelé kerültek az öntőgödörbe. Egy hasonló medence formatörredékét ebben a helyzetben találták meg az északnémet Cappel/Wesermünde templomában feltárt, 13. századi öntőgödör alján is.⁵⁵⁵ Feltűnő, hogy ez utóbbi öntőforma rekonstrukciója – a korabeli harangöntő gyakorlattal ellentétben – nem köpenyleemeléssel, hanem teljes viaszveszejtéses formakészítéssel számol. Ilyen szempontból figyelemre méltó az erdélyi Segesd keresztelőkútjának medencerészen látható rövid varratszakasz, ami szintén viaszveszejtéses eljárásra utal. Ebben az esetben ugyanis a cuppa mintázásához viasz- vagy faggyúlapokat borítottak a belső magra, és ezeket egy helyen nem dolgozták tökéletesen egybe, így a viaszlapok illeszkedési varrata átnyomódott az agyagköpenybe is. Hasonló függőleges „álvarratok” figyelhetők meg a 11. századi graitscheni harang palástján is.⁵⁵⁶ A medencerész aljának felülete a hégeni keresztelőkút esetében is viaszos vagy faggyús mintázásra utal.

Technikai szempontból nagyobb problémát vet fel a keresztelőkutak talprésze, ahol a lépcsőzetesen szélesedő felső perem, de különösen a lábat megosztó nádusz miatt, a köpenyleemeléssel módszer közvetlenül nem alkalmazható. Az öntők két eljárás közül választhattak: vagy elvágták egy osztósík mentén a köpenyt és a két részt külön vették le a magról, majd az ing lefejtése után két darabban helyezték vissza, vagy lemondtak a leemeléssel módszerről, vele együtt a jóval olcsóbb részleges viaszveszejtésről, és a modellt teljes egészében viaszból formálták meg.

Felső-Magyarországon, valamint a kehely alakú keresztelőkutak párhuzamai nyomában áttekintett közép- és nyugat-európai területeken az előbbi eljárást alkalmazták, ennek jól felismerhető jele a talprészt függőleges irányban átszelő két illesztési varrat, amelyek gondos eldolgozására a középkori mesterek szemmel láthatóan nem is törekedtek. E módszer nem más, mint az 1200 körül elterjedő új harang- és bronzedényöntő technika kényszerű adaptációja a náduszos medencetalpak sajátos esetére. Ebben az esetben – miként ezt a harangöntés technikájáról szóló fejezetben már láthattuk – csak részleges viaszveszejtéses eljárásról beszélhetünk, a keresztelőmedence testét ugyanis agyagból mintázták a magra, viaszból csak az egyes díszítményeket és betűket illesztették a lefagygyúzott modullal. A köpenyt viszont a talpat függőleges irányban kettéosztó sík mentén két részből készítették el, és – átégetés után – külön-külön is emelték le, majd az agyag „ál-keresztelőmedence” lefejtése után egyenként helyezték vissza; a varrat a két félköpeny közé befolyt fémből keletkezett.

Ezzel szemben Erdélyben, ahol a bronz keresztelőkutak öntése nem öltött iparszerű méreteket, a költségesebb és lassúbb, de szebb végeredménnyel járó teljes viaszveszejtéses módszert alkalmazták. Ennek során az öntendő tárgyat teljes egészében viaszból mintázták meg, majd rétegesen agyagköpennyel borították be és kiégették. Ekkor a viasz eltávozott a mag és a köpeny közül, így természetesen a köpeny leemelésére sem volt szükség. A módszer nehézsége, hogy a köpenyt még kiégetés előtt szilárdan a maghoz kellett rögzíteni. Ezt más tárgyak esetében általában a viaszrétegen

⁵⁵³ Sachs 1982. 193–196. A középkori keresztelőkutak festésére, illetve aranyozására Lovag Zsuzsa hívta fel a figyelmemet, ezért ellenőrző utaim során valamennyi erdélyi medence esetében vizsgáltam a szabad szemmel, restaurátori közreműködés nélkül is felismerhető festésnyomokat.

⁵⁵⁴ Hegedűs 1978. 125.

⁵⁵⁵ Schleichriem 1970.

⁵⁵⁶ Mayer 1976.

A leibici (Szepes m.) keresztelőkút 1463-ból, talpán függőleges varrattal. Spiritza–Borodáč 1975. 73. nyomán

átszúrt bronzszegekkel oldották meg; utóbb az öntvényből kiálló szegvégeket lefűrészelték és lereszelték, a tárgyak belsejében azonban a szegek jól megfigyelhetők maradtak. Mivel az erdélyi medencék belsejében ilyenek nem láthatók, arra kell gondolnunk, hogy a keresztelőkutak következetesen áttört náduszának a kétségtelen dekoratív hatáson túlmenően fontos technikai szerep is jutott: így lehetett megvalósítani, hogy – az öntvényen utóbb nem látható módon – a köpeny több ponton is a maghoz rögzüljön. A nagyszzebeni és kisselyki keresztelőmedence talpperemén látható lefűrészelt rúdcsonkok eredetileg szintén a magot és a köpenyt rögzíthették egymáshoz. A pontos és szilárd rögzítés lehetővé tette, hogy egyenletes és viszonylag kis falvastagságú öntvényeket állítsanak elő. A talprész öntése álló helyzetben történt, ennek megfelelően a perem felső síkjában találjuk a beöntőnyílás és szelelőlyuk gondosan lereszelt nyomát.

Erdélyben keresztelőmedencét, jelen ismereteink szerint, csak a két legjelentősebb szász műhely, a 14–15. századi nagyszzebeni és a 15. századi segesvári öntőműhely készített. Az egyes emlékek felmérésekor megfigyelt apró tervezési hibák, például a nádusz áttöréseinél vagy a medencerész és a talp illeszkedésénél, továbbá a méreteltérések és formaváltozatok arra utalnak, hogy erre a legjobban képzett erdélyi mesterek gyakorlatában is viszonylag ritkán került sor. A bizonytalankodás különösen egy kényes technikai részletnél, a medence és a talp biztonságos összeillesztésénél figyelhető meg, ahol egyszerre kellett biztosítani a szilárd rögzítést és a medence könnyű leemelhetőségét. A segesvári Jakab mester a 15. század derekán ehhez egy figyelemre méltó, karmos bajonettzárás megoldást eszelt ki, amit két emléken (Segesvár, Szászdálya) kétféle változatban is tanulmányozhatunk. A Nagyszzebenben 1477-ben öntött kisselyki keresztelőkúton a tévesen méretezett csatlakozó elemek miatt egy hasonló zárószerkezet hasznavehetetlennek bizonyult. Pontatlanul oldották meg a feladatot az 1472-es brassói keresztelőmedence esetében is, ahol a segesvári öntő, Jakab mester műhelyörököse 32 év után már nem emlékezhetett a jól bevált karmos zárószerkezetre, és a medencerész aljára öntött rövid, a kellenél kisebb átmérőjű csőszakasszal kísérletezett, ami a láb nyílásába, támasztóbütykök közé illeszkedett.

Az illesztési hibákon az újkorban radikálisan segítettek, amikor néhány emlék esetében (Alcina, Nagyszzeben, Segesd) a medence és a talp csatlakozása közötti hézagot ólommal kiöntötték, és ezáltal a két részt mozdíthatatlanul egyesítették. Hasonló rögzítési céllal a brassói keresztelőkút lábába a medence csőcsonkján is áthaladó csavarlyukat fúrtak.

LITURGIA, HASZNÁLAT, FELIRATOK / Ellentétben a csak egyszer megáldott harangokkal, a keresztelőkutakat, pontosabban a bennük lévő vizet évente megszentelték. A kútszentelés magyarországi gyakorlatáról az 1509-ben kinyomtatott, de korábbi hagyományt átörökítő egrői *Liber ordinarius*ból értesülünk, a Nagyszombaton és Pütkösöd vigíliáján követendő szertartásrend leírásakor. Eszerint a nagyszombati tűzszentelés után a püspök és kísérete a *Rex sanctorum angelorum* éneklése közben a kórusból a templomhajóba, a megszentelendő keresztelőkúthoz (*ad fontem consecrandum*) vonult, zászlókkal, krizmával, húsvéti gyertyával, olajjal, tömjénezővel, evangéliu-

Bronz keresztelőmedencék.
Medgyes (14. század vége), Alcina (1404)

Hégen, keresztelőmedence (15. század első fele)

Segesvár, keresztelőmedence (1440)

Szászdálya, keresztelőmedence (15. század közepe vagy második fele)

Brassó, keresztelőmedence (1772)

Nagyszében, keresztelomedence (1438)

Nagyszében, keresztelõmedence részletei (1438)

Kisselyk, keresztelőmedence (1477)

moskönyvvel és énekelve kilencszer megkerülte a kutat. A litániának az *Ut fontem istum* verséhez érve elhallgatott a kórus és a püspök egymaga énekelte háromszor: *Ut fontem istum benedicere digneris*, majd, ugyanazon a dallamon: *...benedicere et sanctificare digneris*, végül *...benedicere, sanctificare et consecrare digneris*. Miután befejezték a litániát, a püspök – nem fennhangon recitálva, de hallhatóan – elmondta a Miatyánkat és a Hiszekegyet, amelyeket a körmenet résztvevői térden állva imádkoztak vele. A kútszenteléskor mondott, a kora középkortól az újkorig használt, az egyházi hagyományban Szent Gelasius pápa (492–496) nevéhez kötődő *Sacramentarium Gelasianum*ból származó oratio számunkra abból a szempontból különösen fontos, hogy a medencefeliratok fő forrása.⁵⁵⁷

Az egri Ordinarius rendelkezése szerint, amikor a püspök az oratio *Descendat in hanc plenitudinem fontis* mondatához ért, vette a húsvéti gyertyát, felemelte és háromszor a vízbe mártotta, majd a harmadik belemerítés után a viaszt kereszt alakban a kútba csepegtette. Előtte azonban a résztvevők – régi szokás szerint – vehettek a szenteltvízből, majd a püspök a kút vizébe olajat és krizmát öntött.⁵⁵⁸ A fenti szertartást Egerben Pünkösöd vigíliáján is megismételték.⁵⁵⁹ A nagyszombati kútszen-

telést az esztergomi érseki tartomány szépesi prépostsága számára kiadott Ordinariusnak a 15. század első feléből származó része is említi.⁵⁶⁰

Az egri rendtartás még egy esetben, a nyilvános vezeklők nagycsütörtöki visszafogadása kapcsán említi a keresztelőkutat. A középkor végére kihalt egyházi szokás szerint a templomkapu előtt álló bűnbánókat a püspök megintette és visszavezette az egyházba, ahol a vezeklők a szertartás idejére a Szent Kereszt-oltár előtt, a keresztelőkút körül (*circa baptisterium*) helyezkedtek el.⁵⁶¹

A keresztelőkutakat már a középkorban zárható fedéllel látták el, részben azért, hogy szennyeződés ne kerüljön a keresztvízbe, de azért is, hogy illetéktelenek ne juthassanak a vízhez, amelyhez a népi vallásosság számos praktikája kapcsolódott. A zárhatóság igénye már az esztergomi káptalan 1397. évi egyházi vizitációja során felmerült, amikor a keresztelőkutakkal kapcsolatban azt is vizsgálták, vajon a medencéket tisztán és megfelelőképpen lezárva tartják-e.⁵⁶² Ezt az előírást 1460-ban zsinati határozat is megerősítette.⁵⁶³

Ami magát a keresztelési szertartást illeti, Radó Polikárp szerint alámerítéses, *immersio* általi kereszteléssel a szó szoros értelmében csak a korai kereszténység idején beszélhetünk, amikor a keresztelést még szabad ég alatt, folyóban vagy tóban

⁵⁵⁷ Az erdélyi keresztelőmedencéken előforduló részleteket a liturgikus szövegben kiemeltük: *...Deus cuius Spiritus super aquas inter ipsa mundi primordia ferebatur, ut iam tunc virtutem sanctificationis aquarum natura conciperet; Deus qui nocentis mundi crimina per aquas ablens, regenerationis speciem in ipsa diluvii effusione signasti[...] unius eiusdemque elementi mysterio et finis esset vitii et origo virtutum; respice, Domine, in faciem ecclesiae tuae et multiplica in ea generationes tuas, qui gratiae tuae effluentis impetu laetificas civitatem tuam, fontemque baptismatis aperis toto orbe terrarum gentibus innovandis, ut tuae maiestatis imperio sumat Unigeniti tui gratiam de Spiritu sancto, qui hanc aquam regenerandis hominibus praeparatam arcana sui luminis admixtione fecundet, ut, sanctificatione concepta, ab immaculato divini fontis utero in novam renata creaturam progenies caelestis emergat, et quos aut sexus in corpore aut aetas discernit in tempore omnes in una pariat gratia mater infantia. Procul ergo hinc iubente te, Domine, omnis spiritus immundus abscedat, procul tota nequitia diabolicae fraudis absistat, non insidiando circumvolet, non latendo subripiat, non inficiendo corrumpat. Sit haec sancta et innocens creatura libera ab omni impugnatoris incursu, et totius nequitiae purgata discessu. Sit fons vivus, aqua regenerans, unda purificans, ut omnes hoc lavacro salutifero diluendi, operante in eis Spiritu sancto, perfectae purgationis indulgentiam consequantur.*

Unde benedico te, creatura aquae, per Deum vivum, per Deum sanctum, per Deum qui te in principio verbo separavit ab arida et in quatuor fluminibus totam terram rigare praecepit, qui te in deserto amaram suavitate indita fecit esse potabilem et sitiienti populo de petra produxit. Benedico te et per Iesum Christum Filium eius unicum, Dominum nostrum, qui te in Cana Galileae signo admirabili sua potentia convertit in vinum; qui pedibus super te ambulavit, et a Iohanne in Iordane in te baptizatus est; qui te una cum sanguine de latere suo produxit, et discipulis suis iussit ut credentes baptizarentur in te, dicens, Ite, docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti.

Haec nobis praecepta servantibus, tu Deus omnipotens clemens adesto, tu benignus aspira. Tu has simplices aquas tuo ore benedicto, ut praeter naturalem emundationem, quam lavandis possunt adhibere corporibus, sint etiam purificandis mentibus efficaces.

Descendat in hanc plenitudinem fontis virtus Spiritus tui, et totam huius aquae substantiam regenerandi fecundet effectu. Hic omnium peccatorum maculae deleantur. Hic natura ad imaginem tuam condita, et ad honorem sui reformata principii, cunctis vetustatis squaloribus emundetur, ut omnis homo hoc sacramentum regenerationis ingressus in vera innocentia, nova infantia, renascatur. Per Dominum nostrum Iesum Christum Filium tuum, qui venturus est in Spiritu sancto iudicare vivos et mortuos et saeculum per ignem. The Gelasian Sacramentary. Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae. Ed. H. A. Wilson. Oxford 1894. 85–86.

⁵⁵⁸ OrdAgr 60.

⁵⁵⁹ OrdAgr 71.

⁵⁶⁰ *Item notatur in sacro sabbato. Mayoris ebdomade, ex quo fontem in eodem die consecrant solo eodem die non indigent fontem visitare. Sed debent visitare in die resurrectionis domini, inter secundas vespervas infra octavam resurrectionis domini usque diem sabbati proximum ante dominicam Quasi modo geniti, Dankó 1893. 536.*

⁵⁶¹ OrdAgr 55, 411.

⁵⁶² 1397: *Item si fons baptismatis munde et sub clausura et custodia debita conservetur?*, MKLSz IV. 121.

⁵⁶³ 1460: *Baptismalis fons sub decenti habeatur custodia*, Péterfy 1741. I. 189.

Királyi keresztelő a 16. század elején Miksa császár *Weisskunig*ában. Gabler 1974. 138. nyomán

végezték. A korai középkor nyugat-európai baptisteriumai – csekély mélységük miatt – valódi alámerítésre nem voltak alkalmasak, és a képi ábrázolásokon is azt a jelenetet láthatjuk, amikor a *piscinában* álló felnőtt fejére keresztvizet öntenek. A 3. század után így inkább *infusióval* kell számolnunk.⁵⁶⁴ Ezt a feltételezést magyarországi forrással, az 1279. évi budai zsinat rendelkezésével is alátámaszthatjuk, amely a keresztelőmedence fölött végzett, alámerítés nélküli keresztelésről (*super fontes, sine immersione*) szól.⁵⁶⁵

A keresztelőmedencék magyarországi kutatása az *immersio* kötelező voltának súlyos bizonyítékát látja az 1515. évi veszprémi zsinat azon rendelkezésében,

amely a gyermekek háromszori alámerítését írja elő, úgy, hogy ettől csak igen indokolt esetben lehetett eltekinteni és az *immersiót* *infusióval* helyettesíteni.⁵⁶⁶ Véleményünk szerint azonban a kérdéses passzus inkább megengedő értelmű, mely elegendő víz, idő, illetve megfelelő edény hiányában vagy betegség esetén alámerítés helyett törvényes lehetőséget nyújt a leöntésre is, azért, hogy lehetőleg egyetlen gyermek se haljon meg keresztületlenül, miként ezt a zsinati határozat világosan megfogalmazza.⁵⁶⁷

Jóllehet a fentiek csak rendkívüli körülményekre és a házi keresztelés esetére vonatkoztak, a középkori erdélyi keresztelőkutak, különösen a kőből

⁵⁶⁴ Radó I. 693.

⁵⁶⁵ MKLSz IV. 121.

⁵⁶⁶ Lovag 1979. 31–32.

⁵⁶⁷ ...*Ne propter vestri negligentiam infans aliquis sine baptismo decedat, cavete. [...] Paternos, aut suos filios spirituales, symbolum, scilicet Credo, et orationem Dominicam, scilicet Pater noster, doceant, vel doceri faciant, bonisque moribus informent. Admonete, plebibusque vestris saepissime insinuare curate, ut si infantuli nati propter mortis periculum vobis ad baptizandum nequiverint praesentari, ab hominibus circumstantibus masculis, vel illis non existentibus, a foeminis baptizentur, vel etiam a Patre, vel Matre, si alii desint; in hoc etiam casu Pater, vel Mater non delinquant, sed merentur.*

faragottak feltűnően kis méretű, teljes belemerítésre többé-kevésbé alkalmatlan medencéje azt sejteti, hogy a háromszori immersio gyakorlatát a templomi kereszteléseknél sem tekinthetjük kizárólagos érvényűnek, különösen nem a mindent jéggé dermedtő téli fagyban. A kételyeket a korabeli keresztelés-ábrázolások is táplálják; valószínűnek látszik, hogy a háromszori belemerítés ókeresztény ideálja és a késő középkori gyakorlat alaposan eltávolodhatott egymástól. Az egyháztörténet ennek megfelelően a 13. századtól a keresztelőkút fölött végzett leöntés rendszeressé válásával számol.⁵⁶⁸

Ami az erdélyi bronz keresztelőkutak feliratait illeti, a legkorábbi, 14. század végi emlékeken (Medgyes, Segesd) a harangfeliratok erős hatását érzékelhetjük, amennyiben ezeken a medencéken is az *O rex glorie veni cum pace*, illetve az *Ave Maria* – esetenként hibásan leírt, összekevert – részleteit találjuk:⁵⁶⁹

Medgyes	Segesd
<i>Ave Maria gracia plena Dominus // tecum benedicta tu in muli // O rex glorie ve // ni cum pace</i>	<i>Ave Maria gracia ulierib// benedicta tu in m tecum</i>

Az elsősorban harangok öntésére szakosodott nagyszzebeni mester által készített medencék díszítőményei a legszorosabban kapcsolódnak az ugyanott készült harangok reliefjeihez, azzal a különbséggel, hogy a keresztelőkutak motívumkincse értelemeszerűen gazdagabb. Ez utóbbi különbség a 15. századi medencéknél fokozottan érvényesül, különösen a nagyszzebeni műhely esetében, ahol a kutak díszítésére kincsleletnyi világi ötvösmű lenyomatát használták fel.

A 15. század eleji, a felirat szerint Zsigmond király idejében öntött alcinai keresztelőkúton (II. 1) még csak a dátumot olvashatjuk (*Anno domini millesimo cccccc iiiii tempore regis Sigismundi*), a ké-

sőbbi emlékeken azonban már a kutakhoz szorosan kapcsolódó liturgikus feliratok jelennek meg. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezek a szövegrészletek nem a keresztelés igéi, hanem a keresztelőkút szentelésekor mondott oratiók legfontosabb mondatai.

A nagyszzebeni műhelyben, Leonardus mester, illetve utóda idején készült szebeni és kisselyki keresztelőkút esetében nemcsak a jellegzetes forma és a gazdag mintakincs, de a két minuszkulás felirat is szoros rokonságban áll egymással, annak ellenére, hogy az emlékeket 39 év választja el egymástól:

Nagyszzeben (1438)	Kisselyk (1477)
<i>Descendat libans plenitudinem[!] fontis virtus Spiritus Sancti amen // Sit fons vivus aqua regenerans unda purificans // o Adonay Sabaoth Detragarmatun[!] Emanuel // anno domini m^o cccc^o xxx^o viii^o // Leonhardus // Ihesus Cristus o rex glorie veni nobis cum pace</i>	<i>Adonay Sabaoth Detragramaton Emanuel 1477 // Descendat in banc plenitudinem fontis virtus Spiritus Sancti // Sit fons vivus aqua regenerans unda purificans // Ihesus Cristus hilf uns // Iohannes Matheus Marcus Lucas</i>

A legfontosabb közös elem a kútszentelési szertartás *Sit fons vivus aqua regenerans unda purificans* („Legyen az élő kút újjáteremtő víz, tisztító áradat”) fohászának, valamint a sarkalatos *Descendat in banc plenitudinem fontis* („Szálljon a kút egészére a Szentlélek ereje”) mondatának ismétlődése. Az előbbi vers északnémet keresztelőmedencéken már a 13. században feltűnik.⁵⁷⁰ A nagyszzebeni és a kisselyki kúton egyaránt megtalálható az *Adonay Sabaoth Detragramaton Emanuel* feliratrész, ami, a régi kutatás véleményével ellentétben, nem kabalisztikus értelmű szavakat tartalmaz,⁵⁷¹ hanem Isten és Krisztus névváltozatait. Az *Adonaj* (héberül ’úr, uram’) Isten megszólítása volt az Oszövet-ségben (pl. Ter 24, 12), a *cebáot* (héberül ’seregek’) szó a Seregek Urának nevében maradt fenn a Bib-

Baptismus enim in mortis periculo, et ab haeretico, sive schismatico secundum formam Ecclesiae collatus, prodest ad salutem: saepissime etiam plebis vestris baptismi formam, ut, cum necessitatis periculum occurrat, observent diligenter, insinuate; scilicet: ut baptizans infantem imposito prius nomine, producto signa Crucis super aquam, ter in modum Crucis immergat illum in aquam dicens: A. vel B. ego te baptizo in nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti, Amen; et si nesciat literas baptizans, vulgariter dicat; verum tamen si semel tantum immerserit, infanti nomen non imposuerit, infans baptizatus est, dum tamen praemissa forma servetur verborum. Si vero tanta aquae, vel temporis copia, vel vas aptum ad hoc haberi non potest, ut totaliter in aqua mergi possit, cum scutella, vel alio vase aliquo, aquae quantitas super caput, et corpus infantis, dicendo praemissa verba, fundatur, Péterfy 1741. I. 238.

⁵⁶⁸ LThK IX. 1021; LexMa VIII. 493.

⁵⁶⁹ *O rex glorie* és *Ave Maria* feliratok a 14. századi északnémet keresztelőmedencéken is előfordulnak, megjelenésüket a német kutatás szintén a harangöntő rutinnal magyarázza, Mundt 1908. 77, 79. Ugyanezt mondhatjuk a korai szepességi darabokról is, így az *O rex glorie veni cum pace*, *Deus homo factus est* felirattal ellátott szepesváraljai keresztelőmedencéről, az *Ave Maria gratia plena Dominus* feliratot és ábécé-részletet hordozó szepesbélai kútról, Verő 1984. 10.

⁵⁷⁰ Mundt 1908. 14–15, 23; Teuchert 1986. 32.

⁵⁷¹ Müller 1859. 207, 221; Roth 1908. 12–13.

liában (pl. Róm 9, 29. és Jak 5, 4), valamint a *Te Deum* himnuszban (*dominus Sabaoth*). Jahve nevének négy betűjére (JHVH) utal a görög *Tetragrammaton* szó, végül a Jézus eljövételét előrebetűző ószövetségi jövendölésből származik az *Immánuel* név, ami az Írás szerint azt jelenti: velünk az Isten (Iz 7, 14; Mt 1, 23).

A medgyesi kút feliratának fényében nem meglepő, hogy a nagyszebeni keresztelőmedencén is felbukkan egy harangfelirat, a Leonardus mester harangjait jellemző *o rex glorie veni nobis cum pace* formában. Ez a részlet a kisselyki medencén már nem szerepel, feltűnik viszont az erdélyi német mester anyanyelvére utaló, a 15. század második felének harangjain is előforduló *Ihesus Kristus hilf uns* fohász.

A Segesvárt öntött 15. századi keresztelőmedencéken más típusú feliratokat találunk, melyek, egyéb tartalmi elemek mellett a kereszttség által üdvözítő Krisztusra, illetve a Jordán vizében Jézust megkeresztelő Szent Jánosra utalnak:

Szászdálya (15. század első fele)	Segesvár (1440)	Brassó (1472)
<i>A Iohanne Christus baptisari voluit ut salvaret // nos</i>	<i>In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti factum est hoc opus per manus // Iacobi fusoris campanarum sub anno domini m^o cccc^o xl^o // Caput draconis Salvator contrivit in Yordanis // flumine ab eius potestate eripiens omnes</i>	<i>Quid mirabilius extare poterit quod virgo infantulum genuerit qui matris sue // pater fuerit Maria virgo nominata legitur que mundi Salvatore // genuisse memoratur et cetera. A Iohanne Christus // baptisari voluit ut salvaret nos. // Sub anno domini millesimo[!] cccc^o lxxii^o. // Hoc opus fecit fieri reverendus vir // magister Iohannes Rewdel plebanus brasschoviensis</i>

A három, felirattal is ellátott, segesvári eredetű öntvény közül különösen figyelemre méltó a segesvári volt domonkos templom keresztelőmedencéje, amelynek felirata és díszítményeinek tudatos elrendezése világos mondanivalót tükröz: a Jordán vizében megkeresztelkedett Krisztus legyőzte a gonoszt, és a kereszttség által az embereket is kiemeli a bűn világából. A gonosz feletti győzelmet a keresztelőkút feliratán a sárkány fejének szétzúzása jelképezi, a 73. zsoltár szóhasználatát követve: *tu confregisti capita draconis*. Ennek megfelelően a keresztelőkút alsó részét, a talpperem lilomsorának gyűrűjében, szörnyalakok, sárkányok, griffek és oroszlánok reliefjei díszítik (III. 120–121, 125a–127a), a 90. zsoltár sorait idézve: *super aspiciem et basiliscum ambulabis, et conculcabis leonem et draconem*. A karcsú talp nádusz fölötti szárrészén, a bűn világa fölött evangélista-ábrázolásokat találunk (III. 117–118), továbbá Veronika kendőjét (III. 115) és az uralkodó Krisztusra utaló trónoló királyalakot (III. 112). A kút felirattal borított me-

dencerészén, a szöveggel összefüggésben Krisztus-ábrázolás (Veronika kendője), továbbá szárnyas sárkány és ágaskodó oroszlán címerpajzsba foglalt alakja (III. 120–121) látható.

A brassói keresztelőmedence készítettőjét, Reudel Jánost, az 1440–1490-es évek plébánosát a kor oklevelei többször is említik. A brassói patríciuscsaládból származó fiatal plébános még 1446 előtt, valószínűleg a bécsi egyetemen *magister liberalium artium* címet szerzett, majd szülővárosába visszatérve, a Szűz Mária-templom plébánosaként tevékenykedett 1454-ig, amikor esztergomi érseki engedéllyel újra Bécsbe indult, hogy jogi tanulmányai után elnyerhesse a *baccalaureus in decretis* fokozatot. Tanulmányai mellett Bécsben magas szintű politikai tárgyalásokat is folytatott. 1457-ben újra Brassóban találjuk, ettől kezdve megszakítás nélkül hosszú évtizedekig a brassói nagytemplom plébánosa. Idős korában, 1499-ben érte a halál.⁵⁷² 1472-ben egy név szerint ismeretlen segesvári harangöntőnél

készíttette el temploma új keresztelőkútját, nyilván szoros összefüggésben az 1471-es földrengéssel, amely Brassó épületeit sem kímélte.⁵⁷³ Ami a medence irodalmi ihletettségu feliratát illeti, ennek forrását sajnos nem ismerjük, a költői kezdet után meglehetősen zavarosan folytatódó rövid szöveg kompilációra utal. A szöveg nagy valószínűséggel összefügg a brassói nagytemplom Szűz Mária titulussával, miként a Gömör megyei Csetnek volt Mária mennybevitele, ma evangélikus templomában őrzött, 1474. évi medencére, valamint a leibici (Szepes megye) Szűz Mária-templom 1463. évi keresztelőkútjára is Máriára utaló felirat került.⁵⁷⁴

⁵⁷² Seraphin 1907. 188.

⁵⁷³ Az 1471. augusztus 29-én Brassót, Moldvát és Havaseltét pusztító földrengésben megsérült a brassói nagytemplom tornya, a szentélymennyezetéről pedig lehullott a magyar királyságnak a főoltár fölött elhelyezett címerpajzsa, írta leplezetlen kárörömmel egy brassói német szemtanú, Ub VI. 516–517.

⁵⁷⁴ Pajdussák 1909. 30.

A keresztelőmedence helye a templomban / A késő középkori viszonyokat is konzerváló erdélyi evangélikus templomok kő keresztelőmedencéi ma döntő többségükben a szentély nyugati térfelén, az oltár előtt található. Ugyanez vonatkozik a bronz keresztelőkutakra is, amelyeket – a hajó közepén elhelyezett hégeni, segesdi és szászdályai medence kivételével – a szentélyben állítottak fel. A hazai és nemzetközi kutatás azonban régóta biztos abban, hogy ez az elrendezés sem Magyarországon, sem pedig a vizsgált német területeken nem középkori eredetű. A régebbi és újabb szakirodalom feltételezi, hogy ezek a kutak eredetileg a templomhajó nyugati végében, a bejárat közelében álltak, azt jelképezve, hogy az újszülött gyermek csak a legelső szentség, a keresztség által léphet az egyházba.⁵⁷⁵ A régebbi erdélyi kutatás sajátos úton jutott ugyanerre a következtetésre. F. W. Seraphinnak tűnt fel, hogy jöllehet a brassói Szűz Mária-templom 1689-es leégése során a templom teljes korábbi felszerelése elpusztult, az 1472-ben öntött keresztelőkút sértetlenül átvészelt a tüzet. Seraphin szerint ez úgy történhetett, hogy a medence akkor még nem mai helyén, a szentélyben állt, hanem a hajó nyugati végében, ahol a karzat épen maradt boltozata megóvta a pusztulástól.⁵⁷⁶

A keresztelőmedencék középkori helyének meghatározásakor két forráscsoportra, a liturgia helyi vonatkozású részleteit meghatározó szerzőkre, valamint az ásatásokra támaszkodhatunk, melyek a templombelső régészeti fel-

tárása során – elég ritkán – keresztelőkút-alapozásokat is napvilágra hoztak. Ami az előbbit illeti, ismét az egri Ordinarius közvetett adataira hivatkozhatunk. E könyv utalásai alapján nyilvánvaló, hogy a középkori egri székesegyházon belül a keresztelőkutat nem a hajó nyugati végében, a főbejárat közelében helyezték el, hanem a hajónak a szentély felé eső térfelén, a hajót a szentélytől elválasztó Szent Kereszt-oltár közelében, olyan tágas helyen, ahol nemcsak a keresztelőre egybegyűltek, hanem egyházi ünnep esetén a körmenet és kútszentelés résztvevői is elférhettek a medence körül.⁵⁷⁷ Hasonló elrendezést sejtetnek azok az északnémet műemléki kutatások is, amelyek során a templomhajó közepén, olykor nyugati térfelén kerültek napfényre középkori keresztelőkút-alapozások.⁵⁷⁸

Az evangélikus templomok keresztelőmedencéinek mai elhelyezése a szentély nyugati térfelén a legszorosabban összefügg a lutheri reformáció felfogásával, amely két szentséget (a keresztséget és az úrvacsorát) megtartva a keresztelés, egyben a keresztelőmedence helyét a templom közepén (*nicht im winkel oder heimlich, sondern in facie ecclesiae, in öffentlicher gemeiner versammlung*),⁵⁷⁹ a szentély előtt egy-két lépcsőfoknyi magasságban (*in allen pfarren [...] die taufsteine, wo es nicht allbereit geschehen, oben vor dem chor und ein trit oder zween in die höhe gesetzt*)⁵⁸⁰ jelölte ki. Konkrét forrásadatok híján is biztosak lehetünk abban, hogy Erdélyben is a reformáció után kerültek mai helyükre a német protestáns templomok keresztelőkútjai.

⁵⁷⁵ Otte 1868. 210, nyomában: Myskovszky 1879. 84; Reissenberger 1883. 30; Lovag 1979. 32; Mathies 1998. 13.

⁵⁷⁶ Seraphin 1907. 155.

⁵⁷⁷ OrdAgr 123, 394, 403, 410.

⁵⁷⁸ Schaefer 1963. 191. (további korai példákkal és irodalommal); Teuchert 1986. 10–11.

⁵⁷⁹ Wolfenbüttel 1569. évi egyházi rendtartása szerint, idézi Mathies 1998. 13.

⁵⁸⁰ Lüneburg 1564. évi egyházi rendtartása szerint, idézi Mathies 1998. 14.

ÖNTŐMŰHELYEK ERDÉLYBEN ÉS A PARTIUMBAN

NAGYSZEBEN / A középkori Erdély legkiemelkedőbb öntőműhelye Nagyszebenben működött. Jelentőségére egyszerre utal az itt készült öntvények magas száma, a kiterjedt műhelykörzet és a jó minőségű öntvényeken alkalmazott díszítmények magas színvonala és változatossága. A szebeni műhelyek – köztük rövid ideig termelő öntőhelyek, valamint több generációs, évszázadnál is hosszabb időt átfogó családi vállalkozások – fellelik a teljes kutatott időszakot, a 13–14. századi kezdetektől a 16. század első feléig.

Ami a 15–16. századi szebeni emlékek értékelését illeti, a viszonylag sok írott adat, valamint a rokon vonásokat mutató, gyakran datált és mester névvel is ellátott öntvények gazdag sorozata meglehetősen szilárd alapot jelent. Összehasonlíthatatlanul ingoványosabb talajra lépünk azonban akkor, ha a 15. századnál korábbi előzményeket kívánjuk vizsgálni.

Az alapvető nehézséget természetesen a források hiánya jelenti. Jóllehet Nagyszeben központi szerepe, valamint a ránk maradt szórványos adatok igen valószínűvé teszik, hogy ebben a fontos erdélyi városban már jóval a 14–15. század fordulója előtt is folyt bronzöntés, e korai időszakból nem rendelkezünk olyan részletező harangfelirattal, amely bizonyos emlékcsoport(ok) szebeni eredetét kétségtelenné tenné. További akadály, hogy Erdélyben egyetlen datált harangot sem ismerünk a 15. század legelejét megelőző időből, így a keltezés kérdéséhez csak közvetett úton, tipológiai elemzéssel és epigráfiai vizsgálattal közelíthetünk, anélkül hogy kétségbevonhatatlanul biztos eredményre jutnánk.

A szebeni harangöntő műhely tevékenységének értékelésekor utalnunk kell mindenekelőtt a város

kiemelkedő középkori jelentőségére. Szeben volt és maradt a 12. századtól Dél-Erdélybe költöző német ajkú hospesek központi települése,⁵⁸¹ a *provincia Cibiniensis*⁵⁸² kiváltságolt területét felölölő, még III. Béla által alapított prépostság székhelye, utóbb – Zsigmond király korára – a legnagyobb gazdasági súllyal rendelkező erdélyi szász város.⁵⁸³ Tatárjárás előtti fontosságára utal a szebeni márka említése a szászok II. Endre-féle kiváltságlevelében (*Andreanum*, 1224),⁵⁸⁴ 14. századi fejlődésére pedig I. Lajos privilégiuma ad tájékoztatást, amelyben a király a Lengyelországgal kereskedő szebenieknek Krakkó, Kassa és Lőcse kereskedőinek kiváltságát biztosította.⁵⁸⁵

A klasszikus városi mesterségek művelői Nagyszebenben már a 14. század folyamán céhekbe tömörültek. Ha ekkor még nem is találkozunk harangöntő említésével, rendszeres részfeldolgozásra utal legfontosabb 14. századi forrásunk, a nagyszzebeni, segesvári, szászsebesi és szászvárosi céhek számára 1376-ban kiadott szabályrendelet. A Nagy Lajos király által engedélyezett, a Hétszék előljárói által oklevélbe foglalt szabályzat úgy intézkedett, hogy a tükészítők (*acufices*), üstkészítők (*caldarifices*), a kocsigyártók (*currifices*), a rézművesek (*cingulatores*), a kardcsiszárok (*gladiatores*) és lakatosok (*seratores*) a kovácsokkal (*cum fabris*) egyazon céhbe tartozzanak.⁵⁸⁶ A rokon fémipari ágaknak ez a konglomerátuma a 15. század eleji Budán is kimutatható, ahol a harangöntők a bádigosokkal, lakatosokkal, sarkantyúgyártókkal, dróthúzókkal és tűgyártókkal alakítottak közös céhet.⁵⁸⁷

A színesfémfeldolgozással kapcsolatban lényeges megjegyeznünk, hogy Nagyszebenben pénzverde és kamara is működött,⁵⁸⁸ így a helyi ötvösökön kívül a pénzverők és pecsétvésők⁵⁸⁹ is közre-

⁵⁸¹ Nágler 1979; Fabini 1989.

⁵⁸² A *provincia* vagy *comitatus* pecsétjének körirata, 1302-ből fennmaradt oklevélen: *Sigillum Cibiniensis provincie ad retinendam coronam*, Ub I. 224–225, 534, IV. tábla 11.

⁵⁸³ Mályusz 1984. 172.

⁵⁸⁴ Ub. I. 34.

⁵⁸⁵ Ub. II. 370.

⁵⁸⁶ Ub. II. 451.

⁵⁸⁷ *Dy glogken, kandel gjesser*, Mollay 1959. 104–105; Kubinyi 1973. 56.

⁵⁸⁸ 1430-ból és 1432-ből maradt adat *Nicolaus de Redewitz* szebeni kamaragrófról (*camararum monetae regalis Cibiniensis comes*), Ub. IV. 405, 456. A kamarát és pénzverdét Hunyadi János 1444-ben kelt oklevele is említi, Ub. V. 135.

⁵⁸⁹ 1445: *Symon cusor florenorum auri de Cibinio*, Ub. V. 181; 1478, 1480: *Hannis Sigylbauer*, Rechnungen Hermannstadt 42, 70, 72.

működhetnek a bronzöntvényeket díszítő különféle reliefek előállításában és sokszorosításában. A pénzverdék vésnökei kívül a minták elkészítésében és terjesztésében a *Formschneider*nek nevezett faragók játszottak alapvető szerepet.

Azon túlmenően, hogy az ipar és a céhes fejlődés terén Nagyszeben élenjáró szerepet töltött be, a bronzöntéstől elválaszthatatlan nyersanyagkereskedelemben is, mint láthattuk, elsőrendű központnak számított. Írott forrásból értesülünk arról, hogy a városban a 14. század végén már öntöttek harangot (l. alább), bár az irat nem árulja el, hogy helyi mester vagy pedig „vándor” harangöntő vállalkozott-e a nagyméretű harang elkészítésére. Egy másik, 14. század végi számadástöredék szebeni ágyúkról is megemlékezik: *Item dem buechsynmeyster dedit ii fl. an den redderen czu den buechsyn et ii fl. et i fl. et xxiii fl. Item dem gref iohann dedit C fl. ex parte buchsynmeyster et xv fl. et iii fl.*⁵⁹⁰ A legkorábbi magyarországi ágyúadatok közé sorolható szebeni bejegyzés⁵⁹¹ látszólag igen fontos pillére a korai szebeni bronzöntéssel kapcsolatos következtetéseknek, használata mégis óvatosságot igényel. Nem tudjuk ugyanis, a keltezési bizonytalanságokon túlmenően, hogy forrásunk kovácsoltvasból készült vagy pedig bronzból öntött ágyúkra utal-e. A 14. századi bronzöntés színvonala – mint alább majd kiderül – és a 15. századi szebeni ágyúk immár gyakori emlegetése alapján mindenesetre kevésbé tartjuk valószínűnek Mályusz Elemér nézetét, miszerint ezeket a lövegeket külföldről importálták volna.⁵⁹² Ilyen összefüggésben utalnunk kell egy 16. századi szebeni tűzmesteri traktátusra is, melynek korai részét 1417–1459 között a Lands-hut (Bajorország) melletti Haasenhofról származó Hanns Haasenwein írta. Ha e korai munka valóban Erdélyben készült, és nem a Bécsből Nagyszebenbe költöző Konrad Haas császári tűzmester, a Haasenwein család leszármazottja hozta volna magával 1529 körül, akkor ez a gazdagon illusztrált, értékes forrás a szebeni korai ágyúöntés fontos bizonyítéka lenne.⁵⁹³

Szerencsére a korai rézfeldolgozás tényét régészeti leletekkel is alátámaszthatjuk. A régészetiileg alig kutatott Nagyszebenben ugyanis különös szerencsének számít, hogy az elmúlt évek városi leletmentései során 14. századi rézolvastó kemence és öntőgödör maradványa is előkerült.⁵⁹⁴

Miután már gyűjtésünk során felismertük, hogy Nagyszeben tágabb környékén egymáshoz rendkívül hasonló harangokból álló csoportok dokumentálhatók, melyek analóg feliratú és díszítésű keresztelődencékkal, valamint rokon formájú és azonos méretű, de felirat nélküli harangokkal is kiegészíthetők, kísérletet tettünk a középkori szebeni öntőműhely(ek) termékeinek azonosítására. Ezeket a korai öntvényeket még nem tudtuk mesternévvel összekapcsolni, de – kronológiai sorrendben haladva – egymástól jól elkülönülő emlékcsoportokat körvonalazhattunk, melyeket, a jobb érthetőség kedvéért az egyes csoportok legismertebb tagjáról neveztünk el. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezeknek az emlékköröknek legfőbb jellemzőit felirataik hordozzák, márpedig – mint még többször látni fogjuk – éppen a felirat az az elem, amelyik a legkevésbé a harangöntő mesterre, sokkal inkább a felhasznált betűmatricákra, illetve a feliratot megírni és betűnként kirakni képes helyi írástudókra jellemző, keltezésre viszont minden más mozzanatnál alkalmasabb. A feliratokat mindazonáltal nem tekinthetjük kizárólagos rendező elvnek az egyes „csoportok” meghatározásánál; az epigráfiai vonatkozások mellett kiemelt figyelmet fordítottunk a formai és technikai részletekre és a belső arányok kérdésére is.

A Domáld–Szentábrabám-csoport: 13–14. századi dél-erdélyi harangok / Gyűjtésünk során Nagyszeben tágabb környékén számos olyan harangot láttunk, melyek öntési ideje jóval korábbinak bizonyult annál, amit a kutatás eddig feltételezett. Mivel egymáshoz rendkívül hasonló emlékek gazdag dél-erdélyi sorozatáról van szó, joggal gondolhatunk arra, hogy nem szórványos importdarabok,

⁵⁹⁰ Seiwert 1874. 416; az irat 1370–1380 körüli keltezéséhez uo. 413–414, 423; az adatot 1380 körüli dátummal említi Wenrich 1889. 59. és nyomában Pascu 1954. 70. is. A töredék szövegét újraközlő Rechnungen Hermannstadt kiadói a számadás korát a benne szereplő *Petrus Pfaffenbennil* (említi 1372–1386 között) és *Paulus scriptor Neumeister* (1393–1405 között szerepel) neve alapján állapították meg (i.m. XVI–XVII. 2).

⁵⁹¹ Iványi 1926. 19. Korban egyidős vele egy-egy zenggi (1389) és zágrábi (1391) ágyúadat, ZsO I. 1171, 2350. sz.

⁵⁹² Mályusz 1984. 174.

⁵⁹³ A traktátusból fontos részleteket idéző Iványi Béla nyomán és egyéb szebeni forrásaink alapján semmiféle bizonyítékát nem látjuk annak, hogy a 15. század első felében Hanns Haasenwein Nagyszebenben tevékenykedett volna, vö. Iványi 1926. 22–25.

⁵⁹⁴ Petre Munteanu Beşliu (Nagyszeben, Brukenthal Múzeum) közöletlen ásatási lelete, említi: Munteanu Beşliu 1998. 88, 98 (bizonytalan 14. századi keltezéssel).

hanem rendszeresen termelő, ismeretlen helyi műhely termékei. Ezt a korai öntőhelyet Nagyszébenben véltük felfedezni, ahol írott források, harang- és keresztelőkút-feliratok alapján Erdély legkorábbi városi műhelyével számol a kutatás, immár jó ideje.⁵⁹⁵ Ilyen értelmű véleményünknek legutóbb külön tanulmányban magunk is hangot adtunk.⁵⁹⁶ Óvatosságra int azonban a konkrét bizonyítékok hiánya. E korai darabok Dél-Erdélyt kitöltő elterjedési térképe ugyanis nem bizonyítja magától értetődő világossággal a szóban forgó harangok nagyszébeni provenienciáját, és ezt még akkor is elgondolkoztató mozzanatnak kellene tartanunk, ha nem tudnók, hogy Nagyszében közvetlen környékén úgyszólván nem maradt ránk középkori harang, ezért nem is reménykedhetünk olyan elterjedési térképben, melyen a Vöröstoronyi-szoros előterében fekvő, számos török betörésnek kitett város és környéke központi szerephez jutna.

A legkorábbi ismert erdélyi harangokat felölelő csoport nevében a szakirodalomban legrégebben és legrészletezőbben idézett két harang⁵⁹⁷ egykori őrzőhelye szerepel; a két falunév egyben a csoporton belül kimutatható, nagy valószínűséggel nem is teljesen egykorú két változat létre utal. A következő harangokat soroljuk ide: Almakerék (I. 5); Berethalom (I. 34–35); Bolkács (I. 46); Bonyha (49); Cikmántor (I. 63); Domáld (I. 83); Garat (I. 108); Hégen (I. 122); Keménynagyszőlős (I. 148–149); Kerelőszentpál (I. 150); Kisekemező (I. 158); Kiskapus (I. 162); Kóródszentmárton (I. 168); Mikeszása (I. 225); Morgonda (I. 231); Nétus (I. 258); Rozsonda (I. 280); Szászegerbegy (I. 304–305); Szászszevén (I. 323); Szentábrahám (I. 346).

A Domáld–Szentábrahám-harangcsoport első látásra rendkívül hasonló, nagybetűs feliratainak közös sajátossága, hogy a harangmintán (álharangon) viaszrudacskákból szabad kézzel meglehetősen egyenetlenül kialakított betűk között antikva formákat és unciális jellegű gótikus majuszkulákat egyaránt találunk. A betűknek ez a kettős jellege okozta az erdélyi harangkutatás legnagyobb tévedését, amikor Fr. Müller a domáldi harangot – ép-

pen feliratának egyes antikva jellegű betűi miatt – a korai reneszánsz 1480–1550 közötti időszakára keltezte.⁵⁹⁸ Álláspontját utóbb Balogh Jolán is osztotta,⁵⁹⁹ míg a kutatásnak az Orbán Balázs nyomdokain haladó vonulata kitartott a 14. századi keltezés mellett,⁶⁰⁰ de voltak hívei egy köztes, 14. század végi, 15. századi eredeztetésnek is.⁶⁰¹

Valamennyi harangon ugyanazt a Krisztusra utaló szöveget találjuk: *O rex glorie veni cum pace – Dicsőség királya, jöjj el békében*. Ha alaposabban megvizsgáljuk a harangfeliratok első látásra azonosnak tűnő betűit, mindenekelőtt az antikva és unciális formák egymáshoz viszonyított arányát, továbbá az unciálisok kialakítását, a csoporton belül változatokat különíthetünk el. Mivel e változatok meghatározása elsősorban a felirat sajátosságaira támaszkodik, az egyes variánsok nagy valószínűséggel nem különböző, párhuzamosan termelő műhelyekre, hanem a feliratokat előállító kezek közötti eltérésekre, így kisebb időrendi különbségekre utalnak.

Az egyes feliratok epigráfiai elemzése alapján a legarchaikusabb elemeket a rozsondai harangon (I. 280) mutathatjuk ki, ahol az antikva és az unciális elemek megközelítőleg azonos arányban fordulnak még elő. Említjük a felül vízszintes vonallal lezárt, *M* alakú *A* betűt, a nyitott *C*-t, az antikva és unciális formában egyaránt előforduló *E*-t, *I*-t és *V*-t (az unciális *E* oldalszárait és a *V* szárait még nem köti össze vonal, az antikva *I*-t nódusz tagolja), az *L* hegyesszögben megtörő oldalszárait, továbbá az *M* és *N* unciális változatát.

A rozsondai felirat sajátosságai felismerhetők még további öt harangfeliraton (Almakerék, I. 5; Berethalom, I. 34; Domáld, I. 83; Garat, I. 108 és Bonyha, I. 49). Az ide tartozó emlékeket, ahol a szavakat jellegzetesen bepödrött végű kereszttek választják el, a még 1859-ben bemutatott, azóta elpusztult domáldi harang után a *domáldi változat* névvel illetjük. A rozsondai harangfelirathoz képest kis eltérést jelent az antikva és az unciális *I* váltakozása (az előbbi szintén nódusz tagolja), továbbá a felül vízszintes vonallal átkötött unciális *U*.

A Domáld–Szentábrahám-csoport másik részét (Berethalom, I. 35; Bolkács, I. 46; Cikmántor, I. 63;

⁵⁹⁵ Müller 1859. 205–206.

⁵⁹⁶ Benkő 2000.

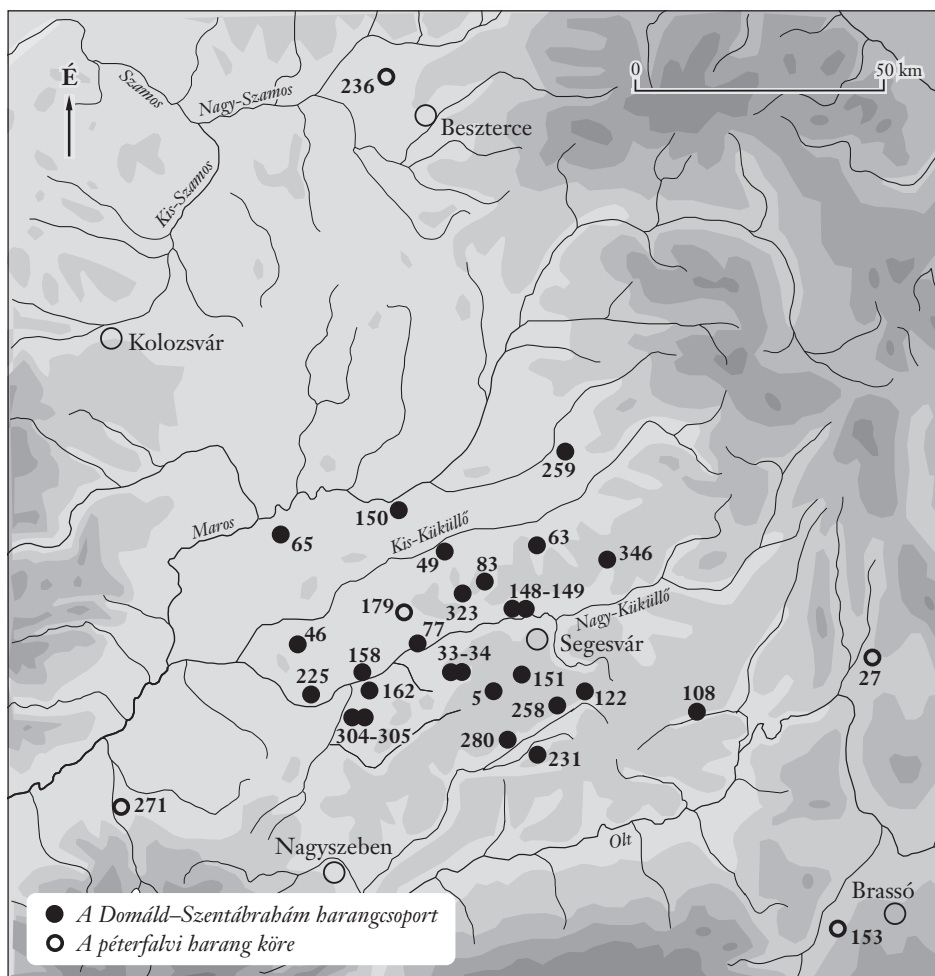
⁵⁹⁷ Domáld: Müller 1859. 226, 4. tábla 3; Szentábrahám: Orbán I. 120.

⁵⁹⁸ Müller 1859. 225–226.

⁵⁹⁹ Balogh 1943. 152, 337 (Domáld).

⁶⁰⁰ Orbán I. 120; Dávid 1981. 328–329.

⁶⁰¹ Patay 1978. 45; Patay 1989. 45; Entz 1996. 75, 106. kép.

A Domáld–Szentábrahám harangcsoport és a péterfalvi jellegű harangok elterjedési térképe

Hégen, I. 122; Keménynagyszőlős, I. 148–149; Kerelószentpál, I. 150; Kisekemező, I. 158; Kiskapus, I. 162; Kóródszentmárton, I. 168; Mikeszása, I. 225; Morgonda, I. 231; Nétus, I. 258; Szászegerbegy, I. 304–305; Szászszevén, I. 323; Szentábrahám, I. 346) a régebbi és újabb szakirodalomból egyaránt jól ismert szentábrahámi harang nyomán *szentábrahámi változat*nak nevezzük, és az unciális betűformák erőteljes térnyerésével jellemezzük. Találhatók közöttük olyan emlékek is (Kiskapus, Mikeszása), ahol még több antikva elem felfedezhető (a *C*, *E*, *I*, *L* és *V* esetében), és olyanok is (Berethalom, Bolkács, Hégen, Morgonda, Nétus, Szászszevén), ahol csak az *A*, *I* és *V* egyik változata képviseli az antikva betűfajta. A szentábrahámi jellegű harangoknál jól nyomon követhető, miként egészülnek ki fokozatosan az antikva formák unciális elemekkel: az antikva *E* oldalszárait már függőleges vonal kapcsolja össze, de vízszintes köti át alul az *A*, felül a *V*, alul és felül az *X* két szárát is. Az így kialakult trapéz alakú *A* betű e későbbi harangfeliratok egyik legjellegzetesebb eleme.

Epigráfiai szempontból a szentábrahámi haranggal jellemezhető alcsoport legfiatalabb tagjának a kerelószentpáli harangot gyanítjuk, ahol a korábbi, egyenletes vonalvastagságú betűk szára megvastagodott, és jellegzetes gótikus majuszkulává vált az *A* és *L* betű is, jó átmenetet képezve a későbbi majuszkulás feliratok felé. A későbbinek tűnő harangok között szerepel egy olyan öntvény is (Nétus), melynek a befogadó nyelv hatására bővített latin felirata (*o rex glorie veni nobis cum pace*) zárt, késői *S* majuszkulát is tartalmaz: ennek feltűnésével az osztrák paleográfia is csak a 14. század második negyedétől számol.⁶⁰² Az *O rex glorie veni cum pace* felirat *nobissal* kiegészített változata a 15. század első felében tevékenykedő nagyszébeni öntő, Leonardus harangjain tűnik majd fel újra.

A domáldi és a szentábrahámi változat között nemcsak a harangfeliratok segítségével tehetünk különbséget, de kismértékben a harangok belső

⁶⁰² Koch é. n. 118–119; az *S* betű párhuzama 14. századi majuszkulás harangfeliratokon: Untermünkeim és Zweiflingen, DGA I. 446–447.

A szentábrahági harangfelirat részlete

arányai is eltérnek egymástól. Az alsó átmérő és a magasság aránya (Á/Mk) azonos mindkettő esetében (a domáldi változatnál 1,1–1,21, a szentábrahámianál 1,08–1,21), a harangváll azonban az utóbbinál karcsúbb: a domáldi jellegű harangoknál az alsó és a felső átmérő hányadosa (Á/á) 1,66–1,82, míg a szentábrahági változatnál ez a szám 1,77–1,99, úgyhogy az 1,80 alatti értékek kivételnek számítanak.

A Domáld–Szentábrahám-csoport kormeghatározását – mint már említettük – semmiféle közvetlen adat (datált felirat, korhoz köthető mester-név vagy ide kapcsolódó írásos emlék) nem segíti. A felirat nélküli harangoknál részletezendő technikai ismérven, a harangkorona körbefutó öntési varratán túlmenően, amely 1200 utáni keletkezésre utal, a pontosabb korhoz kötés érdekében a feliratok epigráfiai elemzésére kell támaszkodnunk.

Láthattuk, hogy a nagy számban ránk maradt, egymáshoz rendkívül szorosan kapcsolódó feliratok közös tulajdonsága a román korra jellemző *capitalis antiqua* betűformák és az *unciális* jellegű gótikus majuszkulák keveredése. Feliratainknak ez a vegyes jellege korhatározó jelentőségű, amennyiben magyarországi párhuzamait a román kor és a kora gótika időszakából ismerjük. E párhuzamok értékelésekor azonban kiderült, hogy időben előrehaladva az unciális elemek fokozatos térnyerése dokumentálható ugyan, de az egykorú feliratok jelentős eltérései és a továbbélő helyi változatok, nem utolsósorban pedig a viszonylag kevés datált emlék miatt „éles” keltezésre nincs lehetőség.⁶⁰³

Módszertani szempontból megfontolandó az is, hogy az Európa-szerte közismerten konzervatív harangfeliratok⁶⁰⁴ esetében milyen analógiákra támaszkodjunk akkor, amikor a középkori Magyarország területén más, korabeli harangfelirattal nem rendelkezünk, a kő- és bronzemlékek összevetése nem nélkülözi a metodológiai aggályokat, a távolabbi harangpárhuzamok érvényességét pedig nem tudjuk igazolni. Kényszerűségből figyelmünket mégis e két irányba tereljük: egyrészt a ma-

gyarországi – elsősorban erdélyi –, más hordozóanyagon fennmaradt, de keltezett feliratok, másrészt a tágabb európai haranganyag rokon emlékei felé fordulunk.

Ami az előbbit illeti, jól érzékelhető különbségek rajzolódnak ki a dunántúli, az alföldi és az erdélyi anyag áttekintésekor. Míg a Dunántúlon már a 12–13. század fordulójától maradtak ránk kora gótikus kőfeliratok, az esztergomi Porta Speciosán (12. század vége), illetve az Esztergomhoz kapcsolódó, 13. század eleji síremlékkör darabjain (az esztergomi Gvilelmus-kövön, Petrus és Apollinaris kettős, székesfehérvári sírkövén és az 1230 táján keletkezett pilisszentkereszti lovagi síremléktöredéken),⁶⁰⁵ az Alföldön Márton kőfaragó kalocsai sírfelirata (12–13. század fordulója)⁶⁰⁶ után a figyelmünket felkeltő legkorábbi datált emlék 1262-ből származik (Szeged),⁶⁰⁷ a legelső és legjobb, erdélyi párhuzam pedig az 1299-es évszámot viselő aranyosgerendi építési felirat.⁶⁰⁸ A további keltezett erdélyi feliratok (Szászrégen: 1330, Nagyenyed: 1333–1334, Bágyon: 1338)⁶⁰⁹, unciális betűik között egy-egy antikvával, a csoport felső időhatárát sejtetik. A 14. század első harmadára – talán túlságosan is koránra – keltezett feliratos gógánváraljai téglatöredéket a szóban forgó harangfeliratokkal nem tudjuk összefüggésbe hozni.⁶¹⁰ Ugyanezt mondhatjuk Szécsi András püspök (†1356) gyulafehérvári síremlékéről is.⁶¹¹

A kárpát-medencei párhuzamok keresésekor komoly nehézséget jelent, hogy a 13. század eleji esztergomi csoport és a 14. század derekától szaporodó majuszkulás feliratú sírkövek között hatalmas hiátus

⁶⁰³ Várady 1994. 37.

⁶⁰⁴ Kloos 1980. 83; Leitner 1982. XXVIII.

⁶⁰⁵ Takács 1988; *Pannonia Regia* 256–257.

⁶⁰⁶ Mindezekről az emlékekről részletesen: Várady 1994.

⁶⁰⁷ Trogmayer 1992.

⁶⁰⁸ Entz 1952. 148, 1. kép; Entz 1994. 96, 28–29. kép.

⁶⁰⁹ Szászrégen: ET I. 66. kép. A nagyenyedi felirat elemzésekor saját, 1978-ban készült fényképfelvételeimre támaszkodtam; l. még: P. Szathmáry 1867. 51–52; Kovács 1999. 270–271.

⁶¹⁰ Entz 1996. 41. kép.

⁶¹¹ Entz 1958. 168; 178. kép.

tátong. A mégis fellelhető emlékek – köztük Regensburgi János (*Jobannes de Ratispona*) budai sírköve 1300–1310 körülről⁶¹², illetve a gácsfalusi (egykor Nógrád m., ma Szlovákia) építési felirat (1350),⁶¹³ végül a 14. századi besztercei sírkő⁶¹⁴ – ismét a 13. század második felétől a 14. század közepéig terjedő időszakra irányítják figyelmünket. Ezt erősíti Kolba Judit epigráfiai vizsgálatainak eredménye is. Kolba a 13–14. századi magyar pénzek és királyi pecsétek feliratainak betűtípusait gyűjtötte táblázatba;⁶¹⁵ mindkét emlékcsoportnál az antikva típusú betűk használatának jelentős visszaszorulását tapasztalhatjuk Nagy Lajos korára.

A Domáld–Szentábrahám-csoport legkorábbi harangjainak keltezéséhez sikerrel használhatjuk fel annak a középkori pecsétnyomónak a betűformáit is, amely a közelmúltban került elő a budai vár területén feltárt emésztőgödörből, 13–14. századi leletanyag kíséretében. Kronológiai szempontból igen lényeges körülmény, hogy a pecsétnyomó tulajdonosa, Gyula fia Demeter mester 1329 előtt már elhunyt.⁶¹⁶

Ami a felhasználható nyugati, elsősorban német haranganalógiákat illeti, ezek egységesen a 13. századból származnak. Mivel a keltezetlen harangok és feliratok korhoz kötése nem nélkülözi esetenként a szakmai vitát, különösen a régebbi irodalom kapcsán, távolról sem a teljesség igényével gyűjtött párhuzamainkat zömmel a *Deutscher Glockenatlas* és a *Die Deutschen Inschriften* sorozat köteteiből merítettük.

Datált előzményként az eichstätti dóm harangját idézzük, melyet a würzburgi *Cunradus Citewar de Wircebu* 1256-ban öntött; majuszkulás feliratában megtalálható az ék alakú transversával átkötött, fenn vízszintes vonallal lezárt *A*, a nyitott unciális *E* és a nódusszal tagolt *I*. Rokon elemként értékelhető a harang gömbölyű válla és a kívül fonatdíszes függesztőfülek is.⁶¹⁷

A maulbronni Klosterkirche harangját, *Cvnrat Fvldensis* művét román kori majuszkulás felirata szintén a 13. század közepére helyezi. Jellegzetesen gömbölyű válla a fenti, illetve a felirat nélküli harangjainkhoz jó párhuzam.⁶¹⁸ A weissachi, 13. századra keltezett harang alakja (gömbölyű harangváll, fonatdíszes fül) szintén a Domáld–Szentábrahám-csoport jellegzetességeit idézi, feliratában is hasonló módon keverednek a kapitális és unciális formák, miként a közeli Heselbach 13. századi harangján is.⁶¹⁹ Ugyanezt mondhatjuk a halberstadti dóm V. számmal jelölt, 13. századi harangjáról is.⁶²⁰

A kései, 13. század végi analógiákat a trieri *Thomas magister*hez kapcsolható délnémet harangok (Brackenheim, Landau, Ulm-Wiblingen/1275, Wollmesheim) jelentik, számos kapitális elemmel és a rendszeresen ismétlődő, bepödrött szárú, mondatkezdő keresztekkel.⁶²¹ A kapitális formák feltűnően kései, de intenzív használata egy ismeretlen mester 1280-ban öntött stuttgarti harangján tanulmányozható.⁶²²

A fenti párhuzamok dél-erdélyi korai harangcsoportunk előzményeit világosan egyes 13. századi német harangok körében jelölik meg. Korukat az erdélyi rokon darabok keltezésére – fent már ismertetett epigráfiai megfontolásokból – közvetlenül ugyan nem hasznosíthatjuk, de figyelembe kell vennünk egy olyan történeti-régészeti szempontot is, amely nem engedi, hogy a 13. századtól túlságosan eltávolodjunk. Elöljáróban emlékeztünk arra a nagy, kutatott területünket is érintő folyamatra, amikor a 13–14. században a templomépítkezések tömegessé válása során a különböző tornyos alaprajzi változatok Erdély-szerte elterjedtek. Logikusan gondolhatunk arra, hogy ez a folyamat a harangöntés mesterségének fellendülését is eredményezte. Sejtésünket konkrét régészeti megfigyelésre is alapozzuk, miután a Domáld–Szentábrahám-csoport egyik névadó települése, Szentábrahám középkori templomát teljes egészében sikerült feltárnunk. Ennek során kiderült, hogy a falu első, kisméretű hajóból és félköríves szentélyből álló egyháza még a 12. században épült, amelyet a 13. század végén vagy a 14. század elején (éremleletek alapján legkésőbb Károly Róbert korában) nagyobb, nyugati tornyos épület váltott fel.⁶²³ Kétségtelen, hogy a szentábrahámi harang már ebbe az új toronyba készült, nagy valószínűséggel a 14. század első felében.⁶²⁴

Mindennek figyelembevételével a csoportra vo-

⁶¹² Gyürky 1981. 76–77, 139; 93. és 159. kép.

⁶¹³ *Monumentorum Tutela – Ochrana Pamiatok*. Bratislava 4 (1967–1968). 349–421.

⁶¹⁴ Varga 1983; *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987. I. 341, II. 179 (1327-es keltezéssel).

⁶¹⁵ Kolba 1985. 52–53, 1. ábra.

⁶¹⁶ Magyar 1992. 229–232, 1. és 3. kép.

⁶¹⁷ DGA III. 6, 5–6. kép.

⁶¹⁸ Neumüllers–Klauser 1983. 4, 3a–b. kép.

⁶¹⁹ DGA 326–327, 121. kép.

⁶²⁰ Peter–Bund 1997. 339.

⁶²¹ Schneider 1988. 4–8.

⁶²² Schneider 1988. 16. ábra.

⁶²³ Benkő 1992. 211–217.

⁶²⁴ A templom feltárásakor a harangot – ma már túlzottan tűnő óvatossággal – a 14. század második felére kelteztük, Benkő 1992. 210.

natkozó keltezési javaslatunk a 13–14. század fordulójától a 14. század elejéig, első feléig terjedő időszakot öleli fel. Az egyes változatok önmagukban is arra utalnak, hogy az őket előállító műhely hosszabb ideig, bizonyára évtizedeken át tevékenykedett.

A szebeni műhely most körvonalazott, legkorábbi emlékcsoportjához néhány *felirat nélküli harang* is tartozik, ami világos tanulságot hordoz: korai harangjaink műhelykapcsolatai vizsgálatok nem támaszkodhatunk pusztán felirattani sajátosságokra. A felirat nélküli harangokban már a 19. századi erdélyi irodalom igen régi emlékeket látott, a részletek tekintetében azonban megoszlott a kutatók véleménye. A legnagyobb múlt századi szaktekintély, Friedrich Müller evangélikus püspök – mint már részleteztük – elpusztult harangok, illetve csak másolatban fennmaradt feliratok nyomán 12–13. századi, évszámmal is ellátott harangokat (Miklóstelke, I. 227; Jegenye, I. 141) vélt felismerni Erdélyben, ma már tudjuk, hogy tévesen. Mivel a 15. századtól a jól keltezett harangfeliratok gyakorivá váltak, Müller arra gondolt, hogy a felirat nélküli harangokat ezeknél korábbra, de az általa 13. századnak tartott harangoknál későbbre, a keltezett emlékeket teljességgel nélkülöző 14. századba kellene sorolni.⁶²⁵ Müller kortársa, a Székelyföld középkori harangjait összegyűjtő Orbán Balázs egyértelműen e felirat nélküli darabokban látta a legkorábbi ránk maradt harangokat.⁶²⁶ Jóllehet megállapítása elvben igaz lehet, érvényességéhez feltétlenül megjegyzéseket kell fűznünk.

Utalunk mindenekelőtt arra az általános érvényű megfigyelésre, miszerint a felirat – illetve annak hiánya – valamely harangnak csupán az egyik, igaz, nagyon lényeges részlete. A kormeghatározásnál azonban hasonló nyomatékmal esnek latba azok a kevésbé látványos, technikai jellegű elemek is, melyek a harang arányaira, peremének és függesztőkoronájának részleteire, továbbá az öntéstechnikára vonatkoznak. Gyűjtésünk során kiderült, hogy felirat nélküli harangokat még a 15–16. században is öntöttek, ezek formája azonban jellegzetesen késő gótikus harangforma, peremük és kívül sokszögű függesztőfüleik is a korszak datált harangjainak sajátosságait mutatják, a nem létező felirat helyét pedig üresen hagyott, sodrott vagy sima bordakeret jelöli a harang vállán.

A fentiekből következik, hogy a felirat hiánya önmagában, a középkoron belül nem keltező erejű, így ha egy-egy harangról csupán annyit jegyzett

fel a régi irodalom, hogy „hosszúkás alakú, felirat nélküli” volt az időközben megsemmisült emlék, akkor mindössze a tárgy középkori voltát valószínűsíthetjük. Óvatosságra int az is, hogy a régi harangok leírásakor, különösen pedig azok lerajzolásakor a rossz munkakörülmények miatt könnyen lehet tévedni. A legnagyobb hatású tévedés a nyárádszentannai harang múlt századi ismertetéséhez kapcsolódik, amikor rajz is készült a különös arányú, felirat nélküli emlékről. A teljesen elhibázott, ám napjainkig idézett ábra nyomán próbálták elképzelni többen is a legrégebbi erdélyi harangokat (l. Kutatástörténet).

Az elmondottak miatt „legkorábbi” harangjaink elemzésekor sajnos el kell tekintenünk a csak említésből ismert, felirat nélküli harangoktól, illetve a biztosan késői daraboktól (ez utóbbiakat majd a késő középkori brassói, segesvári műhely bemutatásakor, valamint a 16. századi szebeni öntvények elemzésekor ismertetjük), hogy figyelmünket azon öt, ma is meglévő, felirat nélküli harangra fordíthassuk, melyeknek egyéb részletei (egyenes, csak a felső részén hajlított perem, gömbölyű harangváll, kerek vagy ovális keresztmetszetű, fonatdíszes fülek, hasonló arányok) az erdélyi emlékműanyagban belül nemcsak hogy korai eredetet sejtetnek, de a legszorosabban kapcsolódnak a Domáld–Szentábrahám-csoport harangjaihoz.

A következő harangokat soroljuk ide: Csekelaka (I. 65); Darlac (I. 77); Keresd (I. 151); Küküllővár (I. 181); Nyárádszentanna (I. 259). Mivel a fenti öt harangon egyetlen olyan részlet sincs, melyet a hagyományos, művészettörténeti-epigráfiai szempontú kutatás keltezésre felhasználhatott volna, eddigi kormeghatározásuk lényegében becslésen alapult: Orbán Balázs a csekelakai és nyárádszentannai harangot „legalábbis” a 14. század első harmadára keltezte,⁶²⁷ utóbb e datálási javaslatot Virgil Vătăşianu a század közepére módosította.⁶²⁸ A magunk részéről – miközben elismerjük, hogy e becslések nem járnak messze a valóságtól – a keltezésnek és a lehetséges műhelykapcsolatok feltárásának tényszerűbb, érvekkel jobban alátámasztható módját keressük. Ennek érdekében hivatkoznunk kell a technikatörténeti fejezetben leírtakra, mely szerint 1200 körül a harangok öntésmódjában alapvető változás következett be, s ez az új

⁶²⁵ Müller 1859. 209.

⁶²⁶ Pl. Orbán I. 63; II. 145; IV. 30.

⁶²⁷ Orbán IV. 48; V. 56.

⁶²⁸ Vătăşianu 1959. 439–440, 405. kép.

technika Magyarországon is kimutatható a 13. század elején. Ennek jellegzetes részletei – a sablondeszka nyoma és a külső formára külön darabként ráillesztett függesztőkorona-mintát határoló, kör alakú varrat⁶²⁹ – a mi felirat nélküli harangjainkon is megfigyelhetők, így a 13. századnál korábbi datálás lehetőségét biztosan kizárhatjuk.

Ennél többet a technikai részletek, továbbá az összevethető méretek és arányok segítségével mondhatunk. A sablondeszkat alkalmazó harangmintázás során, érthető okokból, nem keletkezhetnek esetleges formájú és nagyságú harangok; a méretek az illető műhely sablonkészletétől függnék. Méréseink arra utalnak, hogy egy-egy jelentősebb műhely tekintélyes számú és méretű harangprofil szerkesztett, melyek között nagyjából egyenletes méretkülönbségek figyelhetők meg. Szerencsés esetben egy-egy méretet több ránk maradt, egyazon műhelyben öntött harang is képvisel:

Alsó átmérő	A harang lelőhelye
52,5 cm	Küküllővár (felirat nélkül)
57 cm	Nyárádszentanna (felirat nélkül)
58–59 cm	Kőródszentmárton, Keresd (felirat nélkül)
61 cm	Szászegerbegy, Szentábrahám
67 cm	Kerelőszentpál, Berethalom, Mikeszásza
68–68,5 cm	Kiskapus, Csekelaka (felirat nélkül)
73 cm	Darlac (felirat nélkül)
77 cm	Kisekemező
80 cm	Rozsonda, Bonyha
82 cm	Almakerék
86–86,5 cm	Hégen, Szászsztiván, Nétus
90,5 cm	Garat
92–93 cm	Morgonda, Bolkács
95 cm	Szászegerbegy
107 cm	Berethalom

A felirat nélküli, korai harangok között többet is találunk, melyeknek azonos méretű és formájú analógiája található a szentábrahámi jellegű harangok között: a keresdi harang a kőródszentmártonival, a csekelakai a kerelőszentpálival mutat rendkívüli hasonlóságot, és ezt a rokonságot csak fokozzák a fonatmintával hasonlóan díszített, lapított ovális keresztmetszetű fülek. Egyes felirat nélküli harangokon kerek átmetszetű, illetve kívül sokszögűre formált füleket is láthatunk (Darlac, Küküllővár, Nyárádszentanna), ami esetleg e dara-

bok valamivel későbbi keletkezését jelezheti, bár a harangok belső arányai (Á/á: 1,76–1,85, Á/Mk: 1,08–1,14) a Domáld–Szentábrahám-csoport kései jellegű harangjainál, a szentábrahámi változatnál mért értékekkel egyeznek. A fenti, felirat nélküli harangok elterjedési köre is egybeesik a domáldi és szentábrahámi jellegű harangok területével, ami kétségtelenné teszi, hogy ugyanazon harangcsoport nem feliratozott változatával állunk szemben. A felirat hiánya közelebbi keltezésüket sajnos lehetetlenné teszi; erről csupán annyit mondhatunk, hogy a kérdéses harangok – a Domáld–Szentábrahám-csoport többi tagjával együtt – a 13. század végétől a 14. század derekáig terjedő időszakon belül készültek.

Csábító lett volna a szemmel láthatóan egy-két hüvelykkel növekvő méretekből az alkalmazott középkori mértékegységet kiszámítani, egyben a méretek és a haranghang összefüggésére rávilágítani; sajnos ma még nem ismerjük az egyes méretekhez tartozó hangot, ezért ez az elemzés a további kutatás feladata marad.

E korai, szebeni eredetűnek meghatározott harangcsoport, pontosabban az őket előállító műhely tanultságának meghatározásakor sokat segített volna, ha vizsgálatainkba nagyobb mértékben sikerül bevonni a korabeli itáliai emlékanyagot. Mivel az olasz harangállománynak csak igen kis része publikált, nem volt lehetőségünk arra, hogy bizonyos részleteket – különösen a jellegzetes vonalú és a németországi emlékanyagtól eltérő harangtöket – a korabeli észak-itáliai emlékanyaggal vessünk össze.⁶³⁰

A Domáld–szentábrahámi harangok műhelyének tevékenysége a 14. század folyamán hirtelen megszakadt.

A péterfalvi harang és köre (14. század) / A Domáld–szentábrahámi jellegű emlékek és a medgyesi keresztelődence jellegzetes feliratával jellemezhető, Nagyszebenben készült, 14. század végi keresztelőkutak és harangok közötti több évtizednyi űrt néhány majuszkulás feliratú, közelebről sajnos nem keltezhető haranggal tölthetjük ki. A 14. századi kulcsemlék, az 1350-ben öntött szebeni nagyharang (I. 252) sajnos elpusztult, így sem a 14. századi erdélyi harangok belső kronológiájához, sem pedig a biztosan létező, de köze-

⁶²⁹ Drescher 1986. 391–394.

⁶³⁰ Hans Drescher vetette fel megbeszélésünk során, hogy a korabeli német harangok körében szokatlan részletek vonatkozásában eredménnyel kecségtette az észak-balkáni és az itáliai emlékanyag áttekintése.

lebbről dokumentálhatatlan nyugati kapcsolatok feltárásához nem nyújt segítséget.

A 14. század derekának fennmaradt nagybronztermését a péterfalvi harangban (I. 271) és körében látjuk. A csoport kormeghatározása és eredete kérdésében csak igen óvatosan foglалhatunk állást, miután a szóban forgó harangok nem kapcsolódnak sem a korábbi, sem pedig a náluk későbbre keltezett emlékekhez, így általános tipológiai jellemzőiken és területi elhelyezkedésükön túlmenően konkrét összefüggésekre nem támaszkodhatunk. A harangcsoportot nagyszebeni eredetűnek sejtjük, anélkül azonban, hogy ezt tételesen is bizonyíthatnánk. Az ide tartozó darabok: Küküllőkörös (I. 179), Péterfalva (I. 271), Nagydemeter (I. 236), Keresztényfalva (I. 153). Megtörténhet, hogy a csak említésből ismert, elpusztult, majuszkulás feliratú emlékek között még lehettek rokon darabok. A meglehetősen nagy méretű harangokból álló csoportot (Á: 89–115 cm) esetleg kiegészíthetjük a lényegesen kisebb *bardóci* haranggal (I. 27; Á: 49,5 cm), ez utóbbinak azonban a többitől eltérő arányai, részletformái és némiképp kurzív hatást keltő majuszkulái kétséget ébresztenek.⁶³¹

A méretek alapján meghatározható arányok közül az Á/Mk hányados a korábbi csoportnál kiszámított értékekkel azonos (1,15–1,20), míg az alsó és a felső átmérő aránya a Domáld–Szentábrahám-csoport kései harangjaihoz áll igen közel (Á/á: 1,83–1,96).

A négy harang közül a legarchaikusabbnak a küküllőkörösi tűnik, melynek formája – beleértve domború tetejét és a fonott díszet utánzó füleket is – még a korábban tárgyalt harangokéra emlékeztet, felirata azonban már egyértelműen ehhez a csoporthoz kapcsolja.

A sorozat többi – véleményünk szerint fiatalabb – tagján a feliratot sima, éles bordák határolják, a fülek külső oldalát pedig sokszögűvé formálták. A péterfalvi harangnak a teteje is új formát képvisel, amennyiben a kissé megtört ívű harangváll fölé enyhén kúpos, tárcsaszzerű tagozatos harangtető emelkedik. Mindezek a fokozatosnak tűnő, változások a klasszikus gótikus harangprofil kialakulásához vezettek, melynek a péterfalvi harang már jellegzetes példája. További fontos mozzanatot képviselnek a péterfalvi harangcsoport betűi: a fennma-

radt erdélyi anyagban a viaszrudacs-kákból kézzel alakított betűk után most először találkozhatunk formában sokszorosított és az álharangra applikált nagybetűkkel.

A péterfalvi csoport harangfeliratai immár „klasszikus” gótikus majuszkulákból állnak, melyek között nem találunk sem korai, még a 13. századot idéző betűformákat, sem pedig a század végi nagybetűk manierista díszítőműveit. Mindez természetesen megnehezíti a közelebbi kelteztést, amit az 1300 körüli,⁶³² illetve a 14. század első feléből származó⁶³³ szórványos német analógiák sem tesznek könnyebbé. A magunk részéről a fenti harangokat – elsősorban relatív kronológiai megfontolásokból – a 14. század derekára helyezzük.

Az új részletformákon és sokszorosított betűkön túl az erdélyi emléksanyagban újdonságot jelentenek a harangok vállán körbefutó ábécé-feliratok is. Ezek liturgikus és általános kultúrtörténeti jelentőségéről A középkori harangfeliratok című fejezetben részletesen is szóltunk. Jóllehet a sokszorosított betűk alakja – hacsak öntési hibák el nem torzították őket (pl. a küküllőkörösi harangon) – hibátlan, magukról a feliratokról ezt már nem állíthatjuk.

Rendellenességeket, fejfelé állított vagy oldalukra fordított, olykor felcserélt betűket már a Domáld–Szentábrahám-csoport harangjain is észlelhetünk, most azonban az ábécé-feliratokon hibák garmadájával találkozunk: a csonka, helyelközzel rendezetlen ábécék több esetben is jobbról balra olvasandók és a betűk is gyakran fordítva kerültek a harangmintára. Mindebből jó esetben az öntő(k) gyenge íráskészségére következtethetünk; rosszabb esetben arra, hogy az írástudatlan mesterek a modellt csak felragasztották, nemritkán tévesen, a mások által sorba állított betűket.

A szebeni műhely a 14. század végén / Eddig áttekintett harangjainkkal ellentétben, ahol az öntvények szebeni eredetét csak valószínűsíteni tudtuk, most egy olyan csoportot körvonalazunk, melynek dél-erdélyi elterjedési körzete egybeesik a korábbiakéval, maguk az emlékek azonban több szállal is kapcsolódnak a 15. század első felének immár biztosan nagyszebeni eredetű bronzaihoz, szebeni eredetük így kétségtelennek tűnik.

⁶³¹ A ritkásan és rendetlenül elhelyezett, esetenként fejfelé applikált majuszkulák hozzávetőleges analógiája – más szöveggel, 13–14. századi keltezéssel – Wertheim–Eichelből: Cucuel–Eckert 1942. 158–159.

⁶³² Rothenburg o. d. Tauber–Detwang: DGA III. 14–15, 22. kép.

⁶³³ Lichtel: DGA I. 417.

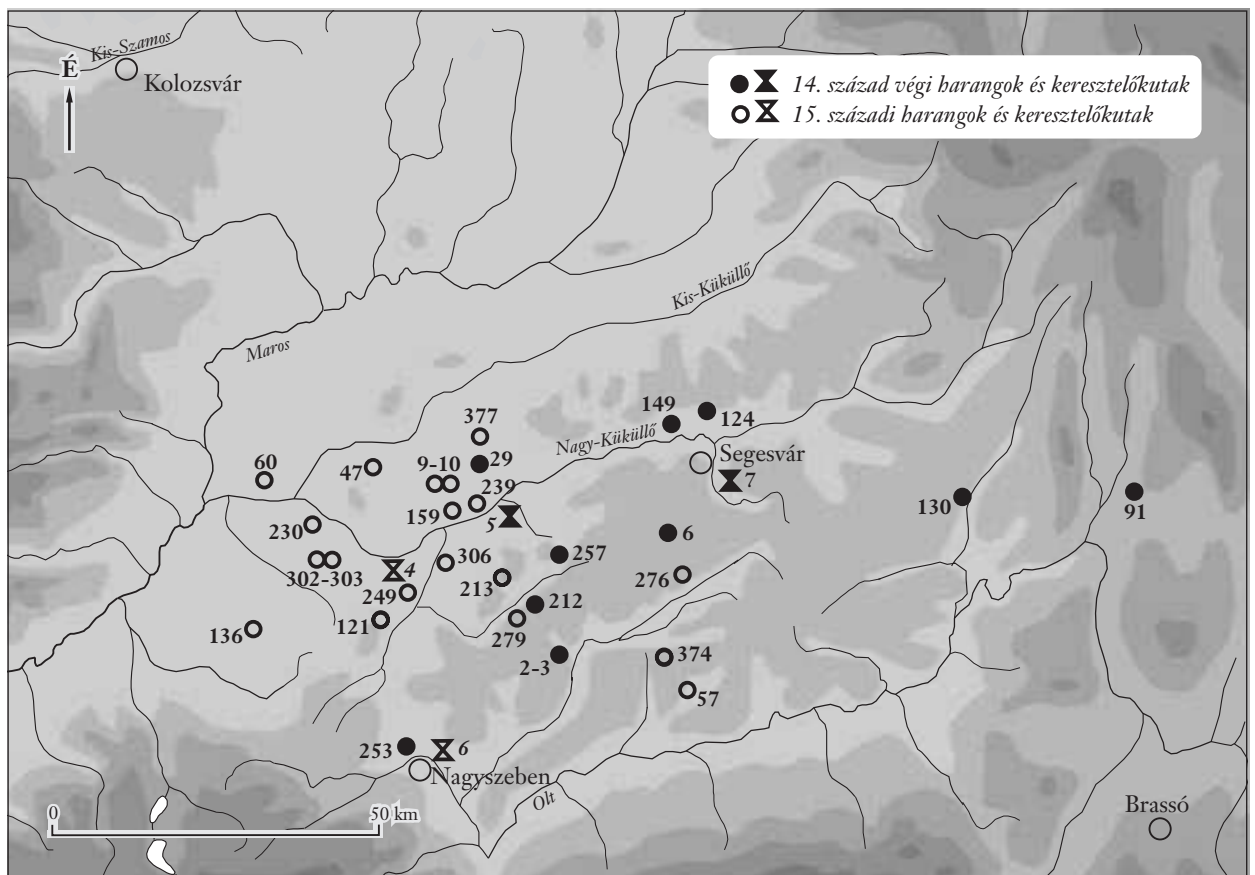
A csoport legfontosabb darabja a megyesi evangélikus (a középkorban Szent Margit) templom bronz keresztelőmedencéje (II. 5), melynek jellegzetes, kései majuszkulás feliratával, szőlőleveles frízével és díszítő reliefsjeivel egy további keresztelőmedencén (Segesd, II. 7) és több harangon találkozunk. Közöttük a megyesi keresztelőkút olyan értelemben is kulcsemlék, hogy rajta – a talpon, illetve a medencerészen – más-más kéztől származó vagy más-más sablon felhasználásával készült feliratot olvashatunk, és e kétféle majuszkulás írásmódot számos további harangon is felismerhetjük. Fontos már most hangsúlyoznunk, hogy ez a kettősség csupán a feliratokra vonatkozik, az egyes harangok formai részletei nem mutatnak olyan különbségeket, melyek alapján külön alcsoportokról kellene beszélnünk. Ráadásul a megyesi keresztelőkút esete azt is bizonyítja, hogy a kétféle majuszkulás írást egy időben alkalmazták. Így arra sem gondolhatunk, mint a domáldi, illetve a szentábrahámi jellegű harangoknál, hogy a feliratok eltérése valamiféle belső időrendet takarna. Inkább a feliratok betűit előállító és azokat a szövegnek megfelelően sorba rendező

személyek lehettek mások; ezek a személyek a megyesi keresztelőkút talpának és medencéjének feliratozásakor és díszítésekor párhuzamosan dolgoztak.

Négy emlék, a megyesi keresztelőkút (II. 5) leemelhető medencéje, a segesdi keresztelőkút (II. 7), a mártonfalvi harang (I. 212) és egy elpusztult nagyszebeni harang (I. 253) feliratát az erőteljesen megvastagodó szárú, nóduszokkal és kiszélesedő vagy szabdalt végű nyúlványokkal díszített majuszkulák jellemzik, melyeket nem előre elkészített formában alakítottak, hanem vékonyra hengerelt viaszleplenyből szabadkézzel vágtak ki. A hajlatokban vastagított betűformák erőteljesen dekoratív jellegűek; az *A*-nál és a *T*-nél az árnyaltan kiszélesedő, ívelt szárát belülről még egy-egy vékony vonal is határolja. Az erdélyi emléanyagban a legkorábbi példát erre az 1330-as szászrégeni felirat nyújtja.

A csoport közös eleme a feliratok tartalma is, amennyiben mind a négy ide sorolt öntvényen az Angyali üdvözetet olvashatjuk, ami az erdélyi emlékek között nem számít gyakorinak, és csak bizonyos műhelyekre jellemző. Korábban, A középkor-

A 14–15. századi szebeni műhely termékeinek elterjedési térképe

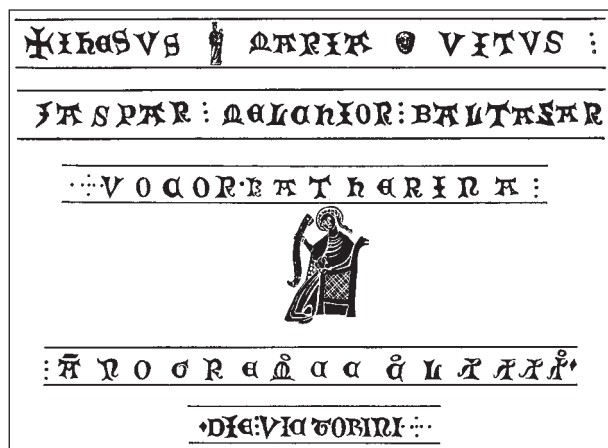

ri harangfeliratok c. fejezetben már utaltunk rá, hogy ez a felirattípus, az esti harangozaskor mondott imával a legszorosabb összefüggésben, a 14. századtól vált általánosan elterjedté.

Ami a jellegzetes formájú, kései majuszkulákat illeti, ezek osztrák és német párhuzamait az ottani kutatás nem keltezi a 14. század közepénél korábbra,⁶³⁴ Rudolf M. Kloos pedig egyenesen a század végére vagy 1400 körülre utalta őket,⁶³⁵ jóllehet egyszerűbb előképeik már a 14. század első felének harangjain is feltűnnek. Fontos előzményt jelent az idősebb és a fiatalabb Hermann Kessler nürnbergi műhelye, ahol a 14. század második negyedében, Hermann Kessler I. idejében feltűnnek a hajlatokban erőteljesen megvastagodó, árnyalt hatást keltő betűszárak, illetve a szárvégekből később kiinduló díszes nyúlványok kezdeményei. Ez utóbbiak a század második felében széles körben (Bayerisch-Schwaben, Württemberg, Mittelfranken, Oberfranken, Oberpfalz, Baden, Unterfranken) tevékenykedő Hermann Kessler II. korában már a majuszkulák rendszeres tartozékai.⁶³⁶ További analógiának számítanak a würzburgi Konrád mester munkái, így a wachbachi szignálatlan harang a 14. század harmadik negyedéből,⁶³⁷ illetve az 1367-ben készült bobstadi harang.⁶³⁸ Felirataink közelebbi párhuzamai – a fent elmondottakkal összhangban – inkább a 14. század végéhez közeli időpontban keletkeztek a südlohni, 1390-ben öntött harang tanúsága szerint.⁶³⁹

A mártonfalvi és nagyszebeni harangfelirat kö-

A südlohni harangfelirat (1390)

⁶³⁴ Koch é. n. 118.

⁶³⁵ Kloos 1980. 130, 132.

⁶³⁶ A két Kessleről és munkáiról: DGA II. 8–10; III. 8–14.

⁶³⁷ DGA I. 423–424.

⁶³⁸ Cucuel-Eckert 1942. 161.

⁶³⁹ *Die Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen*. 11. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Ahaus* (Hrsg. A. Ludolf). Münster/W. 1900. 76.

zös sajátossága, hogy a szöveg kezdetét és a szóközöket a kereszttek mellett liliomok (III. 24–25) és álló szőlőlevelek (III. 28) jelzik. Ez utóbbiakkal az alábbi csoportok esetében nem találkozunk.

Néhány harangon rokon jellegű feliratot találunk ugyan, de a betűk apró részletei és az eltérő elválasztójelek más kézre utalnak. Az ide sorolt harangok: Alcina (I. 3), Almakerék (I. 6), Bázna (I. 29), Erdőfüle (I. 91), Homoróddaróc (I. 130), Nemes (I. 257). Ez utóbbiaknál visszatértek az *O rex glorie veni cum pace* felíratra, illetve annak – a harang felső kerületének arányában – megcsonkított változatára. Az utóbb felsorolt hat harang közös sajátossága a szinte mesterjegyként hangsúlyozott, mondatkezdő kettőskereszttek (III. 20–22) használata és a háromszögű talpon álló, szóelválasztó kereszttek (III. 16–18) alkalmazása.

Egy másik majuszcula típus a medgyesi keresztelőmedence talprészén, az alcinai nagyharangon (I. 2), továbbá a hétúri (I. 124), a keménynagyszöllősi (I. 149) harang (I. 2) feliratában bukkan fel. Az előbbi sorozattal ellentétben az érett formájú, erőteljesen megvastagodó szárú, széles nagybetűkön nem találunk kacsokra emlékeztető, kiszélesedő végű nyúlványokat; a betűszárakat – az *I, L, N* és *R* esetében – rövid, kerek végű kitüremlések tagolják. Figyelemre méltó, a majuszkulák késői korszakára utaló elem az *O belsejének szögletes kialakítása*. E betűk mestere is az *O rex glorie veni cum pace* felíratot kedvelte, és olyan elválasztójeleket is alkalmazott, melyeket az előző emlékcsoportnál nem találunk meg, így az elhegyesedő szárú görögkeresztet (III. 13) és a fekvő holdsarlóra állított máltai keresztet (III. 19). Közös motívum viszont a sást, János evangélista jelvényét (III. 32) ábrázoló kerek medaillon.

Jóllehet a medgyesi keresztelőkút köréhez tartozó emlékeket a feliratokat és az elválasztójeleket előállító kezek szerint csoportokra oszthatjuk, nincs okunk azt feltételezni, hogy az egyes csoportok között jelentős időbeli különbség lenne, és arra sem gondolhatunk, hogy más-más öntőműhelyben készültek. Erre utal, hogy maguk a harangformák egységes képet mutatnak. Közös jellemzőjük – a korábbi, gömbölyű vállú harangokkal szemben – a megtörő ívű harangváll és a felíratos sávot sze-

A báznai harangfelirat részlete (14. század vége)

gélyező többszörös, sima, éles bordaköteg. Maga a harangprofil már a 15. századi harangformákra emlékeztet.

Nem hagyhatjuk említés nélkül a 14. század végi szebeni harangok belső arányait sem. Amíg az alsó átmérő és a koronáig mért magasság aránya (Á/Mk) kismértékben csökkent az előző csoportokhoz képest (1,06–1,15), addig az alsó és felső átmérő aránya (Á/á) nőtt (1,8–2,07), ami azt jelenti, hogy – a már korábban megfigyelt tendenciát követve – a harangok válla az alsó átmérőhöz képest még karcsúbbá vált.

Az elmondottak alapján nincs okunk kételkedni abban, hogy a fenti harangok műhelye a 14. század végén, illetve legvégén működött. Terminus ante quemként jelezzük, hogy az ide tartozó emlékek – köztük a két középkori alcinai harang és a szebeni *Stundenglocke* – korábbiak az 1404-ben öntött alcinai keresztelőmedencénél (II. 1) és az 1411-es dátumot viselő nagyszebeni haragnál (I. 254), *Johannes de Wertheim* művénél, melyeken már minuszkulás köriratot találunk. A terminus post quemet a medgyesi keresztelőmedence talpán körbefutó majuszkulás sor alá montírozott kis, minuszkulás feliratrészlet jelenti, ami nem származhat a 14. század utolsó harmadánál korábbi időből.⁶⁴⁰

A fentieket, ha helyesen értelmezzük a szöveget, írott adat is támogatja. A nagyszebeni egyház közelebről sajnos keltezetlen, 14. század végi számadáskönyv-töredékében több bejegyzés is harang öntésére vonatkozik.⁶⁴¹ Az elszámolás egy ismeretlen nevű, már házas öntőmesterről szól, aki haran-

got készít a szebeni Szűz Mária-templom számára. A mesternek kifizetett tetemes összeg, ha, nyilván tévesen, a 16. század elején szokásos, fontmázsánként számolt háromforintos öntőpénzt vesszük is alapul (l. Beszterce), hatalmas méretű harang öntésére utal. Mivel a beszerzett réz és ón mennyisége eltörpül a harang vélhető súlya mellett, alapos a gyanúnk, hogy a hiányt egy korábbi, átöntésre váró harang anyaga pótolhatta. Alighanem ezt a harangot szerelte le a toronyból a számadás utolsó tételénél említett szebeni ács és kovács.

Megkerülhetetlen a kérdés, hogy a szebeni nagytemplom melyik középkori harangjához kapcsolható a fenti adatok.

A válasznak nyilvánvalóan előfeltétele a töredék közelebbi keltezése. Az iratot közzétevő Gustav Seiwert – az írás, továbbá a számadásokban előbukkanó Márton és Konrád ispán neve alapján – a 14. század második felére gondolt,⁶⁴² ezt utóbb Entz Géza a század végére,⁶⁴³ illetve 1400 körülre módosította.⁶⁴⁴ Ha mindez helytálló, a szebeni harangokkal kapcsolatban érdekes megfigyelést tehetünk. Az 1350-es évszámot hordozó, 1789-ben újraöntött nagyharangot (*Johannisglocke*, I. 252) most, kronológiai okokból, figyelmen kívül kell hagynunk, annál nagyobb érdeklődéssel fordulhatunk viszont a második, *Stundenglocke*-nek nevezett, szintén hatalmas méretű harang (I. 253) felé. Ez utóbbira, 1891-es átöntésekor, átmásolták az eredeti, majuszkulás feliratot, ami azt bizonyítja, hogy a szebeni óraharang is a medgyesi keresztelőkút köréhez tartozó emlék volt. Időrendi szempontból így lehetségessé válik, hogy a számadásban szerep-

⁶⁴⁰ Várady 1999. 5.

⁶⁴¹ *Summa fusatoris lxxxiii et uxori vi floreni. Nota quod dedi fusatori campane ex parte beate virginis xxxvii florenos et iterum iiii florenos et ii florenos. Item dedi pro stanno xxxiii florenos. Item dedi pro cupro xxiii florenos. vnde i ort. Item dedi de campana x florenos carpentario et fabro vnd viii florenos dem zcymermanne vnd dem snyde das sy dy glocke nyder lysen*, Seiwert 1874. 351; az irat keltezéséhez uo. 402.

⁶⁴² Seiwert 1874. 402.

⁶⁴³ Entz 1957. 259. A szövegkörnyezet alapján az Entz Géza cikkében olvasható „XV. század végét” sajtóhibának kell tartanunk; ennek alapján tévesek azok a kombinációk is, melyek – éppen Entz Gézára hivatkozva – a töredék újraeltezését javasolják az 1490-es évekre, vö. Rusu 1995. 304.

⁶⁴⁴ Entz 1996. 413.

lő haranggal azonosítsuk és nagyobb biztonsággal a 14. század végére keltezzük.

Utolsó megjegyzésünk – a medgyesi és a segesdi keresztelőmedencére alapozva – a 14. század végi nagyszebeni műhely mestereinek íráskészségéhez kapcsolódik. Mindenekelőtt utalnunk kell arra a különös ellentmondásra, ami a rendkívül dekoratív, nagy kézügyességgel kivágott betűk és a belőlük összeállított szövegek feltűnő hibái között észlelhető.

A segesdi keresztelőkút cuppáján fejjel lefelé álló, jobbról balra haladó felirat arról árulkodik, hogy készítője elsősorban harangöntő volt, aki, miként a harangokat, a medencerészt is peremével lefelé fordítva mintázta és öntötte, de nem gondolt arra, hogy a cuppára majdani helyes pozíciójának megfelelően kell a feliratot applikálni. Nem is gondolhatott, hiszen az elkészült szöveg – az Angyali üdvözlés összefüggő szavai és szótöredékei – arról árulkodnak, hogy a mintázó mester valószínűleg nem tudott olvasni.

Mivel a felirat kezdetét a felülről számított negyedik sorban találjuk, folytatását a harmadik sorban, egy kimaradt betűt pedig a második sorban, biztosak lehetünk benne, hogy az egyes sorok kitöltését a cuppa mai pozíciója szerinti alsó, 5. sorral, tehát a lefelé fordított minta legfelső sorával kezdte a mester. Ha így van, az első betű, amit ide, a díszítő sávot kitöltő leveles inda közé elrejtett, egy *L* majuszkula volt, ami eszerint nem lehet a feliratról kimaradt, utóbb pótolta betű, hanem, nagy valószínűséggel, monogram. A következő, 4. sorba az Angyali üdvözlés első három szava – *Ave Maria gracia*! – és az utolsó szó – *mulieribus* – közepe (*ulierib*) került, hogy a felülről számított 3. sorban már kihagyással, összecserélt szavakkal és a korábban megcsonkított *mulieribus* szó *m* betűjével folytatódjék az ima (*Benedicta tu in m*! *tecum*). A *gracia* szó kifejezett *i* betűjét a 2. sor szőlőlevelei közé zsúfolta a minta készítője, aki a, vélhetőleg, valamely írástudó által szöveggé rendezett betűket csoportonként, de sorrendjüket, sőt a majuszkulák helyes állását is el-eltévesztve ragasztotta a medence modelljére.

Ugyanez a kéz a medgyesi keresztelőkút medencéjén már sokkal nagyobb gyakorlatot árult el, amennyiben hibátlanul sikerült leírnia az *Ave Mariából* annyit, amennyi a rendelkezésére álló két sorba kifért. Ez utóbbi keresztelőkút talpán már egy másik kéz hibázott, amikor a harangöntőkre jellemző *o rex glorie veni cum pace* szöveget

alulról fölfelé haladó sorokban illesztette a talprészre.

Részletező, írott források híján sajnos több fontos kérdésre nem válaszolhatunk. Nem tudjuk például, kit takar a segesdi keresztelőmedence cuppáján az indadisz közé rejtett *L* majuszkula, ha valóban monogrammal állunk szemben. Megoldatlan rejtély a szebeni öntőműhely időleges megszűnése is. Az 1400-as és 1410-es évek radikálisan lecsökkenő emléktanyagában nyomát sem találjuk már a korábban sokat termelő műhely hatásának, ellenkezőleg, új műhelyek feltűnésének lehetünk tanúi. Az alcinai keresztelőmedence (1404) és az 1411-ben öntött szebeni harang (*Johannes de Wertbehm* műve, I. 254) a később segesváriként meghatározható műhely kezdeteire irányítja figyelmünket (I. Segesvár), míg egy másik, korabeli harang (Küküllővár, I. 182) ismeretlen műhelyben készült 1417-ben.

Leonardus mester kora (1420–1430-as évek) / Bizonyíthatóan szebeni eredetű bronzöntvények, legalább negyedszázados hiátus után, az 1420-as évektől tűnnek fel újra. Meghatározásukat könnyűvé teszi jellegzetes minuszkulás feliratuk (*o rex glorie veni nobis cum pace*), a medgyesi keresztelőkút köréhez is kapcsolódó díszítményeik, továbbá az a tény, hogy – a szebeni műhely történetében először – esetenként évszámot és mesternevet is hordoznak.

Már a régi szász kutatás felfigyelt arra, hogy Nagyszeben környékén hét 15. századi harangon (Brulya, I. 57; Hásság, I. 121/1429; Hosszútelke, I. 136/1430; Kisekemező, I. 159; Mártontelke, I. 213; Nagyekemező, I. 239; Szászegerbegy, I. 306) és magán a szebeni keresztelőkúton (II. 6/1438) is szerepel az öntőmester, Leonardus (*Leonhardus*) neve.⁶⁴⁵ Ezek a szignált és olykor datált emlékek jelentik számunkra is a kiindulópontot.

A szóban forgó leleteket áttekintve mindenekelőtt bizonyos hiányokat kellett regisztrálnunk. A brulyai harang – vélhetően még az első világháború során – elpusztult, a „dorstadt” harangot pedig nem is sikerült megtalálnunk: Hosszútelke/Dorstadt faluban emberemlékezet óta nincs evangélikus templom, és nem bukkantunk középkori harang nyomára a helyi görögkeleti templomban sem. Leonardus nevét ma már csak öt harangon (Hásság, Kisekemező, Mártontelke, Nagyekeme-

⁶⁴⁵ Roth 1913. 9; Roth 1914. 76.

A hássági harang feliratrészlete Leonardus mester nevével (1429)

ző, Szászegerbegy) és a nagyszebeni keresztelőkúton olvashatjuk.

Az azonos minuszcula típussal írott, azonos elválasztójellel (III. 55) tagolt és következetesen a *nobis* szóval bővített harangfeliratok annyira egységes csoportot alkotnak, hogy segítségükkel olyan harangokat is Leonardus műhelyéhez köthetünk, melyek felirata nem tartalmaz mesternevet. Ilyen a monorai harang, melyen a nagyszebeni keresztelőkút „varázscsomójának” változatát (III. 47a) is megtaláljuk. A rajta olvasható, hibásan írt dátum ($m^{\circ} ccc^{\circ} xiv^{\circ} x = 1424$) Leonardus legkorábbi ránk maradt munkáját keltezi.

Leonardus szignált harangjain a minuszculák között két nagybetűt találunk, nevezetesen a mesternév díszes *L* majuszkuláját, illetve a hássági felirat *Magister* szavának kezdőbetűjét; ez utóbbi a szászegerbegyi harangfelirat *cuM* szavában is felbukkan. Szívesen látnánk keltezésre alkalmas mozzanatot a lényegében egyforma feliratok egyetlen változó elemében, a mesternév többféle *L* betűjében, amennyiben a medgyesi keresztelőmedencét és rokon emlékeit idéző betűváltozat (Mártontelke) lenne valóban a korábbi, míg a zárt, téglalap alakú forma (Hásság, Nagyszeben, Szászegerbegy) a későbbi. Ennek a hipotetikus tipológiai sornak a közepén helyezkedne el a kis- és nagyekemezői harang *L* majuszkulája. Mindennek érvényességét azonban gyengíti, hogy éppen a legkésőbbi datált munkán, a nagyszebeni keresztelőkúton tűnik fel olyan *L* monogram, mely nem illeszkedik ebbe a tipológiai sorba, miután jó párhuzamát a kis- és nagyekemezői harangon találjuk meg.

Biztosnak mindebből csupán annyi tűnik, hogy Leonardus – miként korábban a segesdi keresztelőkút mestere is – magát monogrammal is jelölte. Ilyen szempontból figyelhetünk fel az egyik szászcsanádi harangra (I. 302), melyen hasonló *L* majuszcula és három motívum ismétlődéséből álló díszítősor húzódik (III. 49, 53–54). Közülük egy, a balra lépő oroszlánt ábrázoló veretlenyomat (III. 54) a nagyszebeni keresztelőmedencén is feltűnik. Mivel a szászcsanádi harangon is későbbi

jellegű *L* betűt találunk, felmerülhet a gondolat, hogy a plakettekkel és különféle reliefekkel való díszítés Leonardus tevékenységének későbbi szakaszára jellemző, talán összefüggésben a szebeni keresztelőkút – és valószínűleg még más, elpusztult művek – mintáinak beszerzésével. A szászcsanádi harang attribúcióját a szignált kisekemezői haranghoz rendkívül közel álló méretei és arányai is valószínűsítik.

Áttekintésünk végeredményeként Leonardus mesternek a következő harangokat tulajdonítjuk: Brulya (I. 57), Hásság (I. 121/1429), Hosszútelke? (I. 136/1430), Kisekemező (I. 159), Mártontelke (I. 213), Monora (I. 230/1424), Nagyekemező (I. 239), Szászcsanád (I. 302), Szászegerbegy (I. 306).

Térképre vetítve a fenti falvakat, megállapíthatjuk, hogy Leonardus műhelyközete viszonylag kis, de jól körülhatárolható területet ölelt fel: a Nagyszebentől északra elterülő, a Nagy-Küküllő folyóig tartó, völgyekkel szabdaltságot. Kiterjedésére jellemző, hogy a fenti falvak távolsága Szebentől csak kivételesen haladja meg a 40 km-t.

A 14. század végi medgyesi csoport elterjedési területe mellett eltörpülő Leonardus-féle műhelykör valószínűsíti, hogy Dél-Erdélyben ekkor már más műhely is tevékenykedett. Alább látni fogjuk, hogy erre az időre, a 15. század első felére esett a segesvári öntőműhely kialakulása és megerősödése.

Ami Leonardus mester harangjainak méretét és belső arányait illeti, a számított értékek ($\dot{A}/Mk$: 1,1–1,27; $\dot{A}/\dot{a}$: 1,68–2,04) jól összevethetők a medgyesi keresztelőkút köréhez tartozó harangok arányaival. Az alsó átmérő és a harangváll aránya a szentábrahádi csoport óta állandónak tűnik; ez vonatkozik a 15. század első felének szebeni harangjaira is. A változékonyabb magassági arányok esetében azonban kis eltérést regisztrálhatunk, ami a fényképfelvételekről is leolvasható: az alsó átmérő és a magasság aránya ($\dot{A}/Mk$) a medgyesi jellegű emlékekhez képest nőtt, tehát ezek a harangok, azonos alsó és felső átmérő esetében, alacsonyabbak. Az arányok jól érzékelhető szóródása

azonban arra is figyelmeztet, hogy hangtani vizsgálatok nélkül, amikor a hang, forma és méret konkrét összefüggését nem ismerjük, a hangzást figyelmen kívül hagyó formális összehasonlítás igen sok buktatót rejt magában.

Bizonyos folyamatosságot a harangok formája is jelez, amennyiben sima, domború harangtetőkkel találkozunk most is, melyekből a korona kereké talpzata nem emelkedik ki. Ugyanezt mondhatjuk majd el a segesvári műhely öntvényeiről és számos más 15. századi erdélyi harangról is; úgy tűnik ez az inkább Itáliára jellemző részlet az erdélyi műhelyek esetében általános lehetett.

Leonardus mester nyomára a kor írott forrásaiban nem sikerült rátalálnunk. Életéről, tevékenységéről így csak annyit tudhatunk, amennyit feliratai, illetve maguk a Nagyszébenben és környékén található öntvények elárulnak. Amikor a hássági harangot öntötte (1429), magát *magister*nek nevezte, tehát a kor fogalmai szerint már nem számított fiatalnak.⁶⁴⁶ Legkorábbi ismert munkája, ha a zavaros dátumot helyesen oldottuk fel, az 1424-ben készült monorai harang. Ha arra gondolunk, hogy a 14. század végi, a medgyesi keresztelőkút köréhez tartozó harangok és a 15. századi szebeni munkák között a 15. század első negyedére eső nagy hiátus tátong, az 1420-as években felbukkanó német nevű mesterben máshonnan be- vagy hazaköltöző, nagy valószínűséggel külföldi tanultságú öntőt kell látnunk. Ennek árulkodó jelei a szavakat elválasztó, első alkalmazójukról Leonardus-rozettának nevezett kis brakteáták, amelyeket – mint a nyugati, analóg emlékeken az éremleNyomatokat – többször is játékos alakzatokba rendezett a szebeni mester (Mártontelke, Nagyekemező).

A szászcsanádi harang és a nagyszébeni keresztelőmedence egy másik következtetésre is alapul szolgál. E két emlék ugyanis azt valószínűsíti, hogy Leonardus olyan helyen tanult, ahol a harangok és keresztelőkutak díszítésében kiemelkedő szerepet kaptak a különféle figurális reliefek, közöttük is feltűnően nagy számban a világi rendeltetésű ötvösművek, mindenekelőtt ruhadíszek és övveretek. Az európai anyag áttekintésekor az derült ki, hogy ilyen területnek elsősorban az északi és keleti német tartományok (Alsó-Szászország, Szászország, Brandenburg, Tübingia) számítottak. Aligha

véletlen, hogy a kehely alakú keresztelőmedencék formai párhuzamait is itt találjuk, jöllehet Leonardus keresztelőkútja a kehely formát továbbfejlesztő, önálló invenciót is tartalmazó munka.

A Szebenben letelepedő mester a város tágabb környékét látta el harangokkal. Felkészültsége alkalmassá tette arra, hogy a korszak legjelentősebb erdélyi bronzmunkáját, a nagyszébeni keresztelőkutat is megöntsse. Figyelemre méltó, hogy ezen nem a megrendelők, Szeben egyházi és világi előkelőinek neve szerepel, hanem az öntőmesteré, amiből ismertségére és tekintélyére következtekünk. Műhelye – változatlan betűtípusokkal és számos régi matrica felhasználásával – halála után töretlenül tovább működött.

A szebeni műhely a 15. század közepén / Amikor összegyűjtöttük Leonardus mester szignált öntvényeit, több olyan harang is a látókörünkbe került, melyek formája, felirata, illetve díszítésmódja rendkívül hasonlított ugyan Leonardus műveire, egyes apró, eltérő részleteik azonban meggondolkoztattak. Nem lehetett ugyanis egyértelműen eldönteni, hogy Leonardus vagy pedig közvetlen utóda munkáiról van-e szó. Ez a bizonytalanság végigkíséri alábbi elemzéseinket is. Mivel valamennyi darab korábbi a 15. század végénél, de esetleg későbbi Leonardus koránál, az 1420–1430-as éveknél, ezek a harangok 15. század közepi keltezéssel szerepelnek a katalógusban.

A szászegerbegyi (I. 306) harangfelirat (*o rex glorie veni nobis cum pace Leonardvs*) *veni* szava *veM*, a *cum* szó *cuM* formában szerepel, azaz mindkettőben egy-egy díszes *M* majuszkula található. A feltűnő betűcsere nem jellemzi Leonardus többi munkáját, és véletlen betűtévesztésnek sem tekinthető, ehhez ugyanis olyan nagybetűt kellett előállítani, amit a szöveg egyébként nem követelt meg. Ilyen szempontból is figyelemre méltó a rovási harang (I. 279), melynek felirata a fentiek tökéletes párja: *o rex glorie veM nobis cum pace*, a szavak között a már jól ismert Leonardus-rozettával (III. 55), a *veni* szóban pedig – miként a szászegerbegyin is – nagy *M*-mel (*veM*). Betűtévesztésről – nyilvánvaló okokból – most sem beszélhetünk, a magyarázatot feltehetően máshol kell keresnünk. Előbb azonban tekintsük át a többi, Leonardus hatását mutató harangot.

⁶⁴⁶ Kolozsvári Márton és György esetében figyelt fel Marosi Ernő arra, hogy a testvérpárt csak az 1390-ben befejezett váradi Szent László-lovasszobron nevezték *magister*nek, korábban (1360–1372: váradi álló királyszobrok, 1373: Szent György-lovasszobor) nem, nyilván azért, mert akkor még nem érték el a magisteri cím elnyeréséhez szükséges meglett életkort, vö. *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. Bp 1987. 471.

Kiindulópontunk ez alkalommal a kései típusú *L* monogrammal ellátott, felirat nélküli szászcsanádi harang (I. 302), melyet – a harang vállán körbefutó sodrott bordakeretben – reliefsor díszít. Ez a kulcsemlék arra hívja fel a figyelmet, hogy Leonardus mester felirat nélküli, csak monogrammal szignált, figurális mintasorral díszített harangokat is öntött. Az alkalmazott díszek (övveret lenyomata, III. 53; négyzetes veret balra lépő országgal, III. 54; hatkaréjos rozetta, III. 49) más harangokon is feltűnnek (Búzásbocsárd, I. 60; Prépostfalva, I. 276; Vessződ, I. 374), közülük a búzásbocsárdinak és a vessződinek a felirata is nagyon közel áll Leonardus harangjaihoz, eltekintve a kezdő *O* majuszkulától. Ugyanakkor teljesen biztos, hogy a búzásbocsárdi és vessződi harang egyazon mester munkája, az azonosságot a *cum* szó egyformán hibás *vmi* formája is erősíti. Sajnos nem tudjuk eldönteni, hogy ez a mester még maga Leonardus vagy műhelytársa, esetleg már utóda volt-e.

Ugyanezt kell mondanunk azokról a 15. századi harangokról is, melyek vállát a nagyszebeni keresztelőkútról már jól ismert motívumok díszítik (Alsóbajom, I. 9; Bolkács, I. 47; Nagyselyk, I. 249; a másik szászcsanádi harang, I. 303). Közülük a szászcsanádin és a nagyselykin – a reliefsorba illesztve – a latinkereszt két oldalán, Krisztusra utaló *a* és *o* minuszcula látható, olyan részlet, amely nem fordul elő Leonardus szignált művein. Ilyen összefüggésben különösen figyelemre méltó a nagyselyki harang, melynek vállán, a díszek között egy *m* minuszcula is felbukkan. Ha emlékezetünkbe idézzük Leonardus szászegerbegyi harangját, továbbá a szignálatlan róvási harangot, mindkettő feliratában elrejtett *M* majuszkulákkal, nem irreális egy magát *m* betűvel jelölő mesterre gondolni, aki Leonardus műhelytársa és közvetlen utóda lehetett.

Nyitva hagyva annak lehetőségét, hogy esetleg Leonardus néhány kései, jelöletlen munkáját is ide soroltuk, a 15. század közepének szebeni harangjait, köztük a hipotetikus *M*. mester műveit a következő emlékekkel azonosítjuk: Alsóbajom (I. 9), Bolkács (I. 47), Búzásbocsárd (I. 60), Nagyselyk (I. 249), Prépostfalva (276), Róvás (279), Szászcsanád (303), Vessződ (374).

A listán szereplő harangok – Leonardus öntvényeihez hasonlóan közepes és nagyobb méretű darabok – részletformái és belső arányai változatlanok maradtak: $\dot{A}/Mk=1,11-1,20$, $\dot{A}/\acute{a}=1,85-2,13$.

Ugyanezt mondhatjuk elterjedési területükről is, amely szinte tökéletesen egybevág Leonardus mesterével.

A fenti megfigyelésekre épül az egyébként keltezetlen harangok előbbi kormeghatározása is. Az alsó korhatárt Leonardus szignált, kései munkái jelentik (1430-as évek), s mivel stílusban korábbiak az 1470-es évek horizontjánál, így csak a 15. század közepére valószínűsíthetjük keletkezésüket.

A 15. század második fele / Negyedszázaddal Leonardus mester legkésőbbi ismert munkája után bukkant fel írott forrásban először nagyszebeni harangöntő: *Andreas clockengeysser* nevét 1462-ben a helyi szabócéh céhkönyve örököltette meg.⁶⁴⁷ További írott adattal vagy András mester szignált munkájával sajnos nem rendelkezünk.

A 15. század harmadik negyedéből ránk maradt egy másik, korabelinek vagy kevéssel későbbinek tűnő öntőadat is. Egy közelebről keltezetlen adójegyzékben⁶⁴⁸ Mihály öntő özvegye (*Relicta Michaelis Gisseren*) igen jelentős mennyiségű adót fizetett, ami arra utalhat, hogy átvette elhunyt férje műhelyének vezetését. A feltevést alátámasztja, hogy a jegyzék más öntő nevét nem tartalmazza.

Az elmondottak teljes bizonytalanságban hagynak bennünket afelől, hogy a fenti két öntő közül ki lehetett az a nagyszebeni mester, aki az 1470-es években több, dátummal ellátott harangot (Völc, I. 377/1471; Alsóbajom, I. 10/1477) és egy kiválóan szerkesztett és kivitelezett keresztelőkutat (Kisselyk, II. 4/1477) is készített. Ami műveiből megállapítható, az kétségtelen német származása,⁶⁴⁹ továbbá szoros kapcsolódása Leonardus műhelyéhez. Ez utóbbit a hasonló harangforma, a rokon minuszculák, az azonos elválasztójelek (Leonardus-rozetták, III. 55), a nagyszebeni kúthoz formailag rendkívül szorosan kapcsolódó kisselyki keresztelőmedence és annak több, a szebeni műhelyben korábban is használt díszítménye bizonyítja.

Feltételezzük, hogy ennek az ismeretlen nevű mesternek volt a fia az a Péter, aki 1463-ban a bécsi egyetemen bukkant fel, *Petrus Fusoris de Cibinio*,

⁶⁴⁷ Müller 1864. 73.

⁶⁴⁸ Rechnungen Hermannstadt 28; az okmánytár kiadói a keltezetlen adójegyzéket az 1468–1469-es, illetve az 1478–1480-as jegyzékek közé illesztették.

⁶⁴⁹ A völczi harang (1471) latin feliratában német nyelvű fohász bukkant fel: *ihesus cristus hilf vns*, ami a kisselyki keresztelőkúton (1477) is megismétlődik.

illetve, apja foglalkozására utalva, *Petrus Cloken-gisser* néven.⁶⁵⁰ A fiút még 1476–1477-ben is Bécsben találjuk, ahol *Petrus Giesser de Cibinio* néven a *natio Hungarorum* tagja.⁶⁵¹ A *baccalaureatus artium* fokozatot ugyanitt 1479-ben szerezte meg, ami arra utal, hogy apja már idős korú lehetett, amikor főművét, a kisselyki keresztelőmedencét 1477-ben megöntötte. A keresztelőkút peremrészét körbeölelő nagyméretű plakettek a 15. század első felében vagy közepén (a Sienai Szent Bernátot ábrázoló relief például csak az 1450. évi kanonizáció után), a Rajna-vidéken keletkeztek. Meglepően korai erdélyi feltűnésük talán éppen a külföldön tanuló fiúval hozható összefüggésbe.

Eltérő elválasztójelei ellenére a fenti emlékcsoporthoz kapcsolódik a harói harang (I. 120) *o rex glorie veni nobis cum pace* felirattal és igen hasonló minuszkulákkal. A hasonlóság a harang formájára és belső arányaira is érvényes; mindez azt sejteti, hogy a szebeni műhely Nagyszében tágabb környékén túlmenően ekkor Hunyad megyét is ellátta harangokkal. A részletek megismerését sajnos lehetetlenné teszi az a körülmény, hogy Hunyad megye területén további 15. századi harang nem maradt ránk.⁶⁵²

Az alsóbajomi harang (I. 10) és a kisselyki keresztelőkút a névtelen szebeni öntő legutolsó művei közé tartozik. A következő év, 1478 adójegyzékében új mester, Márton harangöntő nevét olvashatjuk.⁶⁵³ Tevékenységével új fejezet nyílt az erdélyi késő gótikus harangöntés történetében, jóllehet a mester – miként alkalmazott díszítményei is bizonyítják – a helyi műhelytradíció folytatója.

*Szebeni harangöntés a 15. század végén és a 16. század elején / Márton mester (Martin Clackengisser, Clackysser), mikor neve megjelenik az adókönyvekben, vélhetően már nem volt egészen fiatal, legalábbis erre utal közéleti szerepe és *providus vir dominus* titulusa.⁶⁵⁴ Az 1485–1487 közötti iratok városi bíróként (*villicus*) említik,⁶⁵⁵ ilyen minőségében volt*

jelen tanúként 1485-ben Thomas Altemberger szebeni polgármester végrendeletének írásba foglalásakor.⁶⁵⁶ Nevét utoljára 1492 áprilisában említik.⁶⁵⁷

Vázlatos életútja azt bizonyítja, hogy az említett harangöntők, generációk óta városi polgárjogot élvező családok sarjaként, komoly tekintéllyel és – a befizetett adó alapján – tisztas anyagi háttérrel rendelkeztek, ami lehetővé tette gyermekeik külföldi taníttatását is. Ezzel kapcsolatban megemlítjük, hogy az erdélyi századok hagyományosan kedvelt egyetemi városa, Bécs matrikulájában 1494-ben ismét feltűnt egy erdélyi harangöntő fia, *Thomas Glockengiesser de Cibinio*,⁶⁵⁸ akit forrásokkal sajnos egyetlen korabeli mesterhez sem tudunk kapcsolni, a történeti adatok logikája azonban Márton mester fiát sejteti benne.

Áttekintve a szóba jöhető emlékeket, az 1480-as években új, igen jól keltezett harangcsoportra figyelhetünk fel. Újdonságot jelent, hogy a valamennyi harangon megtalálható évszámot immár *arab számjegyekkel* írták. A csoport legkorábbi ismert tagja az elpusztult somosdi (I. 292/1482), illetve a ma is meglévő galambodi (I. 107/1487) harang. A kisebb példányok vállán körbefutó sodrott bordakeretben az évszám mellett csak díszítményeket, a nagyobbakon minuszkulás feliratot is találunk. Ez utóbbiaknál is változást tapasztalunk, amennyiben a *nobis* szó kihagyásával visszatértek az eredeti és rövidebb *o rex glorie veni cum pace* változatra.

Ami az alkalmazott díszítő reliefeket illeti, néhány díszítőelem még Leonardus korából származik, tanúsítva a családi műhely folytonosságát. Mellettük azonban új, stílusukban a század végére jellemző díszítmények, nagy valószínűséggel szintén öv- és ruhadíszek jelennek meg.

Márton mesterhez a következő harangokat köthetjük: Bürkös (I. 62/1493), Dányán (I. 76/1493), Galambod (I. 107/1487), Kissink (I. 166/1489), Marossolymos (I. 206/1491), Nyárádszentbene-

⁶⁵⁰ Tonk 1979. 318.

⁶⁵¹ Tonk 1979. 319.

⁶⁵² A Hunyad-zarándi egyházmegye 1814. évi vizitációs jegyzőkönyve a Hunyad megyei Kéménden ír le egy teljesen azonos feliratú harangot (I. 147), nem említi viszont a haróit. Elképzelhető tehát, hogy esetleg nem is két hasonló emlékről van szó, hanem arról, hogy a harói harang a szomszédos Kéméndről került az újkorban jelenlegi őrési helyére.

⁶⁵³ Rechnungen Hermannstadt 47–48, 51–52.

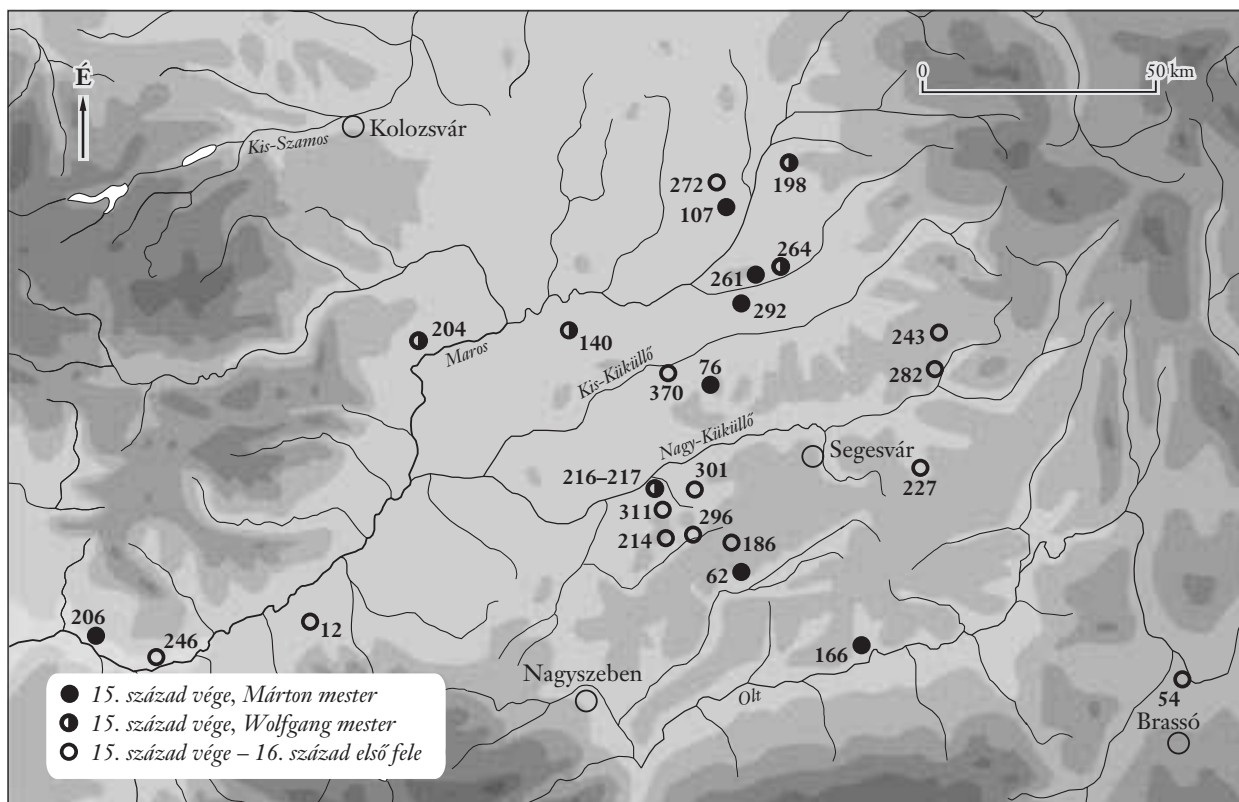
⁶⁵⁴ Vö. *Registrum duodecimalis providi viri domini Martini Clackengisser 1478*, uo. 51.

⁶⁵⁵ Rechnungen Hermannstadt 100, 121, 125, 127.

⁶⁵⁶ *...in praesentia [...] Martini Clackengisser villici*, Ub. VII. 384–385.

⁶⁵⁷ *Item dominus Martinus Klockengisser praesentavit de suo duodecimale flor. 12*, Rechnungen Hermannstadt 135; Müller 1864. 128; Entz 1996. 413.

⁶⁵⁸ Tonk 1979. 338.

A 15–16. századi szebeni műhely termékeinek elterjedési térképe

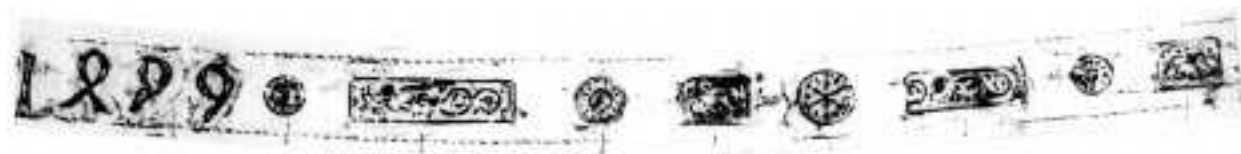
dek (I. 261/1493), Somosd (I. 292/1482). A ránk maradt harangok kis és közepes méretű öntvények, melyek megváltozott arányaikkal és részletformáikkal új fejezetet nyitnak a szebeni harangöntés történetében. A változás mértéke a Domáld-Szentábrahám-csoport, illetve a Medgyes-csoport közötti, a 14. század második felében bekövetkezett váltás jelentőségével azonos.

Úgy látszik azonban, hogy ezek a formai változások csak fokozatosan következtek be. Már a csoport legkorábbi, ránk maradt harangján (Galambod, 1487) feltűnnek a sarkosan megtört, éles vonalú síkokkal sokszögűvé formált függesztőfülek és a harangtető is domborúbb a korábbiaknál, a korona alatt enyhe, korongszerű tagozattal. Mindez a legkésőbbi, 1493-ban öntött harangokon hangsúlyosan jelentkeznek: a sokszögű harangfülek külső síkjait kannelúrázták, a harangtetők erőteljesen kúpossá váltak, egy esetben pedig (Bürkös,

1493) az erősen ívelt harangperemen megjelenik az az abroncsszerű tagozat is, amely a 15. század végétől az erdélyi harangoknak is jellemző részletévé vált. E késői darabok válla feltűnően karcsú, az alsó és a felső átmérő aránya a 2,12–2,19-es értéket is eléri.

A harangok mérete és elterjedési térképük elemzése együttesen mutat rá Márton mester páratlan szerencséjére, amit a szebeni harangöntő gondosan ki is aknázott. Nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy a legnagyobb konkurens, a segesvári öntőműhely az 1480-as évekre beszüntette vagy jelentősen csökkentette tevékenységét, műhelykörzetét pedig – amint azt a fenti és a következő harangcsoportok bizonyítják – a szebeni műhely(ek) vették(k) át. Ennek megfelelően távolabbi, megyei, illetve székelyföldi falvakból is érkeztek Szegedbe rendelések. A kevésbé tehető települések igényeinek kielégítésére Márton mester mű-

Kissink, harang részlete, évszám és reliefsor (1489)

helye tetszetős, de kisméretű, így olcsóbb és könnyen szállítható harangok gyártására rendezkedett be.

A szebeni szász *Martinus Klockengisser*, mint említettük már, írott forrásban utoljára 1492 tavaszán szerepelt. Ezzel jól összevág, hogy az 1480-as évektől nyomon követhető, hozzá köthető harangcsoport legkésőbbi tagjai 1493-ban készültek.

A többgenerációs, tekintélyes szebeni öntőfamília tagjaként meghatározható Márton eltűnése, vélhetően halála, után még két, magát harangöntőnek nevező személlyel találkozunk, akiknek tevékenységét a számadáskönyvek és adójegyzékek segítségével az 1510-es évekig követhetjük nyomon. Mivel ennek az időszaknak a szebeni eredetű harangjain is rendszeresen kimutathatók a Leonardus-műhelyből eredeztethető díszítmények, köztük a jellegzetes elválasztójelek és övveret-lenyomatok, kevés kétségünk lehet afelől, hogy a két öntő közül legalább az egyik Márton családjának tagja, esetleg éppen fia volt.

Közülük elsőként *Steffanus Clockengisser*rel találkozunk, akire 1494-ben igen magas adót, egy egész márkát vetettek ki.⁶⁵⁹ 1500-ban *Paul Clockengisser* bukkant fel, szintén jelentős, három forintnyi adóval.⁶⁶⁰ A kiadott forrásokban mindkettőjük 1515-ig szerepel.⁶⁶¹ *Steffan Clockengisser*ről a korabeli városi számadáskönyvből azt is megtudjuk, hogy többször utazott vidékre, ahol tornyokban végzett közelebről meg nem határozott munkát; 1503-ban például Fogarasban és Bolkácson járt.⁶⁶² Aligha járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy mindez harangokkal kapcsolatban történt. Ennél jóval fontosabb azonban, hogy a fenti adatok általánosításra is alkalmasak: a falvakban tevékenykedő és megrendeléseket vállaló, harangot öntő vagy éppen a harangok felüggesztését és működését ellenőrző mester nem szükségképpen „vándor harangöntő”, hanem olyan városi mester is lehetett, aki bizonyos munkákat, értelemszerűen a helyszínen végzett.

Jóllehet az 1493 utáni harangokat nem tudjuk konkrét mesternévhez kapcsolni, az emlékek egyértelműen azt bizonyítják, hogy alkotójuk közvetlenül Márton mester munkásságát folytatta, ide

értve a harangok formáját, feliratozását és díszítését is. Apró változást az arab számjegyek formájánál észlelhetünk, amennyiben valamivel vastkosabban lettek, az 1-es korábban tagolatlan szárára pedig kerek nádusz került. A perem szélén körbefutó abroncs 1496 után általánossá vált. Ez éppoly fontos kronológiai mozzanat, mint a harangfülek formája, amelyekben igen gyakori lett a külső síkkanalúrázása. Maguk a fülek, 1496-tól követhetően, mind gyakrabban öltének kérdőjel alakot: ez a részlet is egyértelműen korhatározó jelentőségű, miként a domború harangtetőt a koronától elválasztó, jobb híján platninak nevezett lépcsős tagozat is. További új elem, hogy a harangvállon körbefutó díszített és feliratozott sávot szegélyező sodrott bordakeretet kétszeres, sima bordakeret váltotta fel. Ez a 16. században már általánosan elterjedt részlet a 15. század legvége előtt ismeretlen az erdélyi emléktárhelyeken.

Kulcsemléknek számítanak azok a 16. század eleji harangok (Szászbuzd, I. 301/1510; Magaré, I. 186/1518), amelyekben a jellegzetes szebeni díszítmények mellett minuszkulás felirat is található. A rendkívül zsúfoltan elhelyezett, jellegzetes nyúlványokkal díszített kései minuszkulákat ugyanis azon a szászalmási harangon (I. 296) is felismerhetjük, amelyen sem reliefszerű, sem pedig évszám nem található, de a harangperemen körbefutó abroncs és a kérdőjel alakú fülek egyértelműen korszakunkba utalják. Ez az összefüggés azért jelentős, mert a szászalmási német nyelvű harangfelirat és a betűk jellege szorosban kapcsolódik néhány további, csak másolatból ismert német harangfelirathoz (Alsópián, I. 12/15. század vége; Botfalva, I. 54/1513). Mindez arra vall, hogy a 15. század legvégétől a szebeni német öntők díszítetlen, anyanyelvükön feliratozott harangokat is készítettek. Meg kell jegyeznünk, hogy ennek a műhelynek a latin nyelvű feliratai is egyéniak. Az eddig használatos, hagyományos feliratoknak (pl. *o rex glorie* ...) nyoma sincs, helyettük a templom védőszentjéhez intézett fohászokat találunk (Póka, I. 272: *Sancta Maria ora pro nobis 1500*; Szászbuzd, I. 301: *o Maria tuere plebem Busdanam 1510*; Rugonfalva, I. 282: *Sancta Katerina ora pro nobis Deum*

⁶⁵⁹ Rechnungen Hermannstadt 155.

⁶⁶⁰ Rechnungen Hermannstadt 264.

⁶⁶¹ Rechnungen Hermannstadt 561, 564, 579, 582–583.

⁶⁶² 1503: *Item Steffanus Clockengyser hat gefwrt ber Mechel vnd ber Hans Heltner ken Fugarysch, mer hat ber gethan eyn fur mit prod vnd ander naring py den turrin, czw lon flor. 2 den. 25*; *Item Steffan Clockengyser hat gefurt ber Petter Wolffin vnd ber Hans Heltner czwm Bolkwsch vnd eyn fur py den turrin, czw lon flor. 1. den. 25*, Rechnungen Hermannstadt 372, 377; az utóbbi bejegyzés 1507-es keltezéssel: Müller 1864. 160.

1512; Magaré, I. 186: *ad honorem Sancte [!] Michaelis [!] archangeli 1518*), majd az 1520-as évektől a szentnevek mellett feltűnik az Isten héber nevének (Jahve) négy betűjére utaló *tetragrammaton* szó (Nagyrapolt, I. 246; Miklóstelke, I. 227).

Martin Glockengiesser utódainak kezén a 16. század első negyedében is termelő szebeni műhely legkésőbbi, épen fennmaradt terméke a nagyrapolti harang (I. 246/1523), amelynek felirata – ismereteink szerint a szebeni műhely történetében legkorábban – már antikva betűkkel készült, miközben a szöveg végén álló háрпиás szíjvéglenyomat (III. 51), forgórózsás és maszkos rozetta (III. 87–88) biztossá teszik a szebeni eredetet. Igen tanulságos, hogy ez az egyébként 14. századi veretűpus harangdíszként Nagyszebenben csaknem egy évszázados utóéletnek örvendett. Figyelemre méltóak a rapolti harang oldalán elhelyezett, szép szobrászmunkával készült nagyobb méretű alakos reliefek (Szűz Mária, Szent Jakab apostol), ezek a 15. századi német harangokon igen jól ismert részletek Erdélyben ugyanis csak most bukannak fel. A harang oldalára montírozott Madonna-ábrázolások legismertebb, bár méretében és kvalitásában rendkívül távol eső párhuzamát a legnagyobb középkori harangöntő, Gert van Wou munkáin, az 1491-es lüneburgi harangon, az erfurti dóm 1497-ben öntött, Gloriosa nevű harangján, továbbá az utrechti dóm Mária-harangján (1505) találjuk.⁶⁶³

A nagyrapolti harang jellegzetes szövegű, antikva betűs felirata nyomán a szebeni műhely közelebbről sajnos nem keltezhető termékét látjuk a csak leírásból ismert miklóstelki harangban is, melynek hibásan lemásolt, 16. századi évszámát nem tudjuk megnyugtatóan feloldani (1543?).⁶⁶⁴

A fentiek figyelembevételével a 14. század vége óta folyamatosan termelő nagyszebeni harangöntő dinasztia legkésőbbi, ismert öntvényei közé a következő darabokat soroljuk: Alsópián (I. 12), Botfalu (I. 54/1513), Magaré (I. 186/1518), Márton-

telke (I. 214/1497), Miklóstelke (I. 227), Nagymedesér (I. 243/1496), Nagyrapolt (I. 246/1523), Póka (I. 272/1500), Rugonfalva (I. 282/1512), Szászalmás (I. 296), Szászbuzd (I. 301/1510), Szászivánfalva (I. 311/1496), Vámosgálfalva (I. 370/1496). A zömmel közepes méretű, jól szállítható harangokat előállító műhely töretlenül megőrizte már korábban kialakult hatalmas vevőkörzetét, amely Hunyad megyétől a Székelyföld nyugati térfelég, Maros- és Udvarhelyszékig terjedt.

Feltűnő, hogy az 1510-es évekből fennmaradt számos haranggal szemben a következő évtizedet egyetlen emlék képviseli. Mindez a műhely korábbi intenzív tevékenységének az erőteljes lecsökkenését, majd megszűnését jelzi. Az 1530-as évektől a fentiekkel már semmiféle szerves kapcsolatban nem álló öntvények maradtak ránk. Minderre alább, a 16. századi szebeni, illetve brassói harangöntést tárgyaló fejezetekben még visszatérünk.

Wolfgang mester harangjai / A szebeni bronzöntés valamely korszakát eddig csak egy-egy műhely termékei töltötték ki, jóllehet észrevettük – például a medgyesi csoport harangjainál és keresztelőmedencéinél –, hogy egyazon műhelyen belül egyszerre több kéz is tevékenykedett. Most, a 15. század végétől kezdődő időszakban, kutatásunk során először számolhatunk párhuzamosan működő, önálló műhelyekkel. Mint látni fogjuk, a kép a vártnál is összetettebb.

Kiindulópontunk a medgyesi ferencesek 1501-ben öntött harangja (ma: Medgyes – evangélikus templom, Trompeterthurm, I. 217), amely, felirata szerint, *per magistrum Wolfgangum Cibiny*, Nagyszebenben készült, 1501-ben. A ma is meglévő, nehezen megközelíthető emlék magán viseli ugyan a késő gótika erdélyi harangjainak általános jegyeit (kérdőjel alakú, kannelúrás fülek, tárcsán álló harangkorona, a feliratot szegélyező kétszeres

A nagyrapolti harang feliratrészlete (1523)

⁶⁶³ Peter 1986. I, 29–30. kép.

⁶⁶⁴ Fr. Müller másolata nyomán (Müller 1859. I. tábla 1.) az 1583-as olvasat lenne a kézenfekvő, ez utóbbi korszak harangjain azonban már egészen más számjegyeket és betűket találunk.

sima bordakeret), és zsúfolt minuszkulás feliratának nyúlványokkal díszített betűszárai is emlékeztetnek a korábbi csoportra, a munka összességében mégsem kötődik szorosán Márton mester utódainak öntvényeihez. A harangon semmiféle figurális díszet nem találunk, és rombusz alakú szóelválasztójelei is ismeretlenek a fenti emlékkörben.

Ismeretlen maga Wolfgang mester is. Felbukkanása azért váratlan és meglepő, mert ez az időszak – a közzétett számadáskönyvek és adójegyzékek jóvoltából – írott adatokban különösen gazdag, de a kor feljegyzéseiben ilyen nevű öntő egyáltalán nem szerepel.⁶⁶⁵ Az ellentmondás még erőteljesebbé válik, ha észrevesszük, hogy a megyesi harang nem egy átmenetileg itt tartózkodó mester magányos munkája, hanem olyan mű, melyhez rokon emlékek sorát kapcsolhatjuk. A legjobb analógiát egy másik megyesi öntvény, az 1498-ban készült óraharang (I. 216) jelenti, melyről hasonlóképpen hiányoznak a figurális reliefek, az azonos típusú betűk és elválasztójelek ellenben megtalálhatók rajta. A jellegzetes rajzú 1498-as évszám és a felirathoz használt betűtípus számos további, a 15. század utolsó évtizedében öntött harangot von elemzésünk körébe.

A szárán terjedelmes nódusszal tagolt, alul-felül transversával lezárt 1-es, a megvastagodó szárvégű 4-es, továbbá a szintén vastagított, nyitott 9-es legkorábban az 1493-ban öntött marosdéciei harangon (I. 204) tűnik fel. A számjegyek és betűk formája mellett az itt alkalmazott, kiszélesedő szárú kereszt alakú elválasztójel (III. 82) is segít a rokon emlékek összegyűjtésében. Az így körvonalazható csoport a következő harangokból áll: Istvánháza (I. 140/1498), Magyarpéterlaka (I. 198/1498), Medgyes (I. 216/1498), Medgyes (I. 217/1501), Marosdécie (I. 204/1493), Nyárádszentlászló (I. 264/

1498). A felsorolt harangok a másik műhely hasonló korú öntvényeinél valamivel zömökebb arányokkal készültek, egyéb részleteik azonban – eltekintve a nyárádszentlászlói harang fonatdíszes fülétől – megegyeznek velük. Az elválasztójelek bizonyos belső periodizációt is lehetővé tesznek, amennyiben az 1498 után készült darabokon a kereszt alakú elválasztójeleket rombuszok váltják fel. Mindennek egyszerű időrendi oka is lehet, de az is elképzelhető, hogy 1498 előtt még Wolfgang mester ismeretlen nevű műhelyelődje tevékenykedett.

Fontos részlet, hogy a harangok elterjedési területe lényegében egybeesik a Márton mesterével, ami arra utal, hogy elismert harangöntővel van dolgunk, aki, mint láttuk, igen nagy méretű harangok jó minőségű öntésére is sikerrel vállalkozott. Ami a rajtuk feltűnő feliratokat illeti, a hagyományos *o rex glorie* csak kivételesen bukkan elő (Nyárádszentlászló, kiegészítve az *ihesus nazarenus rex ivdeorvmmal*), másokon Mária-antiphona részlet (Istvánháza, *regina celi letare allelvia*), a négy evangélista nevét (Magyarpéterlaka) vagy az illető templom védőszentjét említő dediciót találunk (Marosdécie: *hec campana Sancte[!] Andree appostoli[!]*; Medgyes, I. 216: *ad honorem Sancte Margarethe virginis et martiris Maria mater gracie memento nostri*; Medgyes, I. 217: *item hoc opus fundatum est ad honorem Dei et Virginis Marie et Beati patris Francisci*), ami a megrendelők egyedi kívánságainak előtérbe kerülését jelzi.

Paradox módon e kívánságok hiánya is körvonalazhat egy további emlékcsoportot. Gyűjtésünk során ugyanis több olyan harangra találtunk, amely formai szempontból rendkívül hasonlít a fentiekre – vélhetően szintén a 15. század legvégén vagy a következő század elején keletkezett –, a vál-

Az istvánházai harang feliratrészele (1498)

⁶⁶⁵ Csábítóan tűnhetne Wolfgang mester összekapcsolása a Patay Pál kutatása nyomán ismertté vált, a bagaméri templom harangját öntő *magister Wolfgan[glus de Devia]*val (Patay 1989. 55, 106), miután az elpusztult harang feliratán szereplő M+CCCC+CVIII évszámot 1508-nak kell olvasnunk, a rejtélyes *Devia* pedig könnyen lehet a *Dewa* hibás olvasata. Elképzelhető ugyan, hogy a harangöntés szempontjából eddig teljességgel ismeretlen Déván is készültek a késő középkorban harangok, ezért elvben az sem lehetetlen, hogy mesterünk idővel átköltözött a Hunyad megyei Dévára, melynek királyi vára és tartozékai alkalmasint az erdélyi vajda javadalmához tartoztak (Csánki V. 42–45). Mivel azonban a szebeni Wolfgang mester öntvényein kizárólag arab számjegyeket találunk, és harangfeliratai is más jellegűek, a fenti azonosítás kevésbé látszik valószínűnek.

lon azonban üresen hagyott bordakeret fut körbe. Valamennyi kis és közepes méretű példány.

Ilyen esetre már Magarén figyelhetünk, ahol a fent tárgyalt, 1518-ban öntött mellett egy másik, hasonló formájú harang is függött a toronyban (I. 187) vállán kétszeres, sima, üresen hagyott bordakerettel. A két harangot szívesen kötnénk egyazon műhelyhez, ha a felirat nélküli példány eltérő kis részletei (más formájú fülek, a peremet tagoló abroncs hiánya) nem intenének óvatosságra. Hasonló összefüggés lehetőségét a most tárgyalt harangcsoport is felveti, amennyiben a nyárádszentlászlói harang igen jó párhuzamát (beleértve a füleket díszítő fonatmintát is) a csicsóholdvilági, felirat nélküli harangban (I. 68) fedezhetjük fel. Mindez annak feltételezését engedi meg, hogy a sima bordával szegett, üres frízzel ellátott 15–16. századi, az eltérő részletek alapján ítélve különböző műhelyekben öntött harangok (Csicsóholdvilág, I. 68; Eresztevény, I. 93; Kőhalom, I. 172; Magaré, I. 187; Somogyom, I. 291; Székelybere, I. 332) között szebeni és – mint alább még látni fogjuk – brassói gyártmányok is lehetnek. A feliratok hiánya és az esetenként feltűnően kis, csengőszerű méretek az öntőműhelyek tevékenységének eddig nem hangsúlyozott, bár nyilvánvaló oldalát világítják meg: a nagyobb, megrendelésre előállított harangok mellett sorozatban öntött, vévőre csak utólag találó apróbb darabokat is készítették.

Szebeni öntők a 16. század közepén / Forrásadottságaink sajnos nem teszik lehetővé, hogy a késő középkori szebeni bronzöntés utolsó évtizedeit (1530–1550-es évek) írott adatokkal is részletesen megvilágíthassuk. Szűkszavú adatközlésből értesülünk arról, hogy 1538-ban a nagy Ringen található közkútra díszes bronzcsövet helyeztek,⁶⁶⁶ 1549-ben pedig a város határában (*Junger Wald*) rézhámort létesítettek.⁶⁶⁷ Magukról a mesterekről azonban csak annyit tudunk, amennyit a harangfeliratok elárulnak.

Az egyetlen biztos adatot az 1530-as években öntött, az első világháború idején elpusztult dévai harang (I. 81) felirata őrizte meg. A hibásan kibetűzött dévai körirat *magister Sigismundus Cibiniensis* nevezi meg, aki 1536-ban vagy 1538-ban

(mindkét évszám szerepel az átírásban!) készítette művét. Csábító lenne a dévai harang mesterét azzal a Zsigmonddal azonosítani, aki az 1550-es években Dél-Erdélyben számos harangot öntött. Ez utóbbi, magát *M(agister) Sigis(mundus)*ként (Nagykapus, I. 240/1550), illetve *SS* (Szászkeresztúr, I. 314/1551) és *MS* (Szásznagyvesszős, I. 319/1557) monogrammal jelölő öntőt az eddigi kutatás azonosnak tekinti azzal a *Sigismund Stundenmacher*rel, akinek nevét az 1559-ben öntött, elpusztult zsidvei harang (I. 382) felirata őrizte meg. A fentiek nyomán az újabb kutatás számára is evidensnek tűnt, hogy a felsorolt adatok egyazon, szebeni illetőségű mesterhez kapcsolhatók.⁶⁶⁸ A kétségkívül tetszetős ötlet buktatója sajnos a részletekben van; a fenti, ránk maradt öntvényeken ugyanis nem szebeni, hanem brassói eredetű reliefeket és a 16. század első felének, illetve közepének brassói öntőműhelyét jellemző antikva betűket találunk. Ennek megfelelően a fenti emlékeket a 16. századi brassói műhelyek kapcsán tárgyaljuk, nem zárhatjuk ki azonban, hogy köztük esetleg szebeni öntvények is lappanganak.

Jóllehet újabb adatok előkerüléséig az 1530–1550-es éveket egyértelműen szebeni műhelyben készült, fennmaradt harangokkal nem tudjuk kitölteni, a havaselvei, sajnos nem részletezett megrendelések bizonyítják, hogy a jelzett időszakban valóban folyt réz-, illetve bronzöntés a városban.

Réz- és ágyúöntők Nagyszebenben (15–16. század) / Az írott adatok és az ezeket kiegészítő, stílusos és formai ismérvek alapján körvonalazható emlékcsoportok segítségével a Nagyszeben műhelykörzetében fellelhető harangok jelentős részét keltezni tudtuk és sokukat, mint láthattuk, egy-egy konkrét mester kezéhez vagy műhelyéhez is köthettük. Nemkevésbé érdekesek azonban azok a harangok is, melyek a fenti módszerrel nem kutathatók, egyedi darabokról lévén szó, róluk csupán annyit mondhatunk, amennyi szűkszavú feliratukból, illetve az előbbieknél kevésbé tetszetős formájukból és kidolgozásukból kiderül. Ezek az emlékek figyelmünket azon szebeni mesterek felé irányítják, akik rézzel dolgoztak ugyan, mégsem voltak harangöntők, bár alkalmasint ilyen munkát is végeztek.

⁶⁶⁶ Sigerus 1930. 7.

⁶⁶⁷ Sigerus 1930. 8.

⁶⁶⁸ „... mégsem valószínű, hogy közel egy időben két azonos nevű mester dolgozott volna Erdélyben”, Patay 1989. 95.

Elsőként az üstkészítők és rézművesek (Kessler, Messingschlager)⁶⁶⁹ körét tekintjük át. Jóllehet erdélyi forrásaink nem utalnak arra, hogy az előbbiekek valaha is öntöttek volna harangot, a nyugati példák nyomán ezt lehetségesnek kell tartanunk. Emlékeztetünk mindenekelőtt a három nürnbergi Hermann Kesslerre.⁶⁷⁰ Esetükben a Kessler név kiváló minőségű harangokat előállító öntődinasztiát takart, de említhetjük a 14. századi augsburgi Kesselschmied családot⁶⁷¹ vagy a 15–16. század fordulója táján Rothenburgban működő, olykor Kesslernek nevezett Philipp Glockengiessert is.⁶⁷²

Szebeni adataink bemutatását egy személynév és befizetett adóösszeg feltüntetése nélkül lejegyzett, sárgarezet (Messing) feldolgozó iparos említésével indítjuk: *Dy Messingschlagere*n az 1478-as és az 1480-as adótételek között szerepel.⁶⁷³ Ez utóbbi két évben bukkan fel *Pitter Copperer* és *Hanns Corpperer*(!) is,⁶⁷⁴ az előbbivel 1480–1486 között még többször találkozunk.⁶⁷⁵ Az 1480-as évek szebeni polgárai között meglehetősen sok üstkészítőt soroltak fel. Egyiküket, *Niclos Kessler*t már az 1470-es években említik;⁶⁷⁶ anyagi helyzetére jellemző, hogy csak a töredékét fizette annak az összegnek, amivel Mihály harangöntő özvegye ugyanakkor tartozott. Rajta kívül 1480-ban *Endris Kessellert* és *Hanns Kesslerent* is összeírták; az előbbi 1485-ben és – ha azonos személyről van szó – 1501-ben is *Greger Kesslerrel* szerepelt egyazon adólistán.⁶⁷⁷

A fentiek fényében kulcsemléket látunk az első világháború idején megsemmisült miklósvári harangban (I. 228), melynek minuszkulás felirata *hons petr Kupfersmit o maria pia cccc* volt. Az utolsó négy jegyet Orbán Balázs [*m*]cccc-re, azaz 1400-ra egészítette ki, amit a későbbi kutatás is egyöntetűen elfogadott. A magunk részéről – már csak azért

is, mivel Erdély területén a legkorábbi minuszkulás harangfeliratról lenne szó – bizonyos óvatossággal közelítünk e kérdéshez, mivel a fenti számok bármilyen, eredetileg is hiányos vagy éppen hiányosan lejegyzett-lerajzolt, 15. századi évszám részei is lehetnek. További megjegyzésünk a szóelválasztó, harangot ábrázoló kis reliefekre vonatkozik, ezek Erdélyben egyedülálló használata ugyanis nyugaton tanult öntőt feltételez. Hasonló elválasztójelekkel ott is csak viszonylag szűk körben találkozhatunk, mindenekelőtt a nürnbergi harangöntőknél, akiknek Hermann Kessler I–II-vel kezdődően – köztük a magukat már *Glockengiesser*nek nevező 15–16. századi leszármazottak – rendszeresen alkalmazták őket; a harang alakú elválasztójelek legfontosabb „vezérleletüknek” számítanak. Természetesen a címerükben is ugyanez a motívum szerepelt.⁶⁷⁸ Adatok híján nem tudunk arra a kérdésre válaszolni, hogy németországi származású vagy csak német területen tanult, utóbb Erdélybe visszatért helyi mester készítette a miklósvári harangot,⁶⁷⁹ vagy, amiként a miklósváriak helyi emlékezete ezt a 18. századig fenntartotta, egyenesen importdarabbal, morva vagy lengyel eredetű haranggal kell számolnunk. Ez utóbbi esetben a 15. század elején Nikolsburgban dolgozó Hans Kupferschmiedre⁶⁸⁰ is gondolhatnánk.

A fentiek nyomán feltételezzük, hogy a 15. század derekának néhány durvább kidolgozású, társaltan harangja között egypár olyan darab is lehet (pl. Almakerék I. 7/1440), melyet nagyszebeni vagy segesvári, eredendően nem harangöntő foglalkozású rézműves készített. Ezek közül a leghatározottabban az ágyú mesterek körül tevékenykedő rézöntőket foghatjuk gyanúba.

Erdélyben a 15. század derekán már több ágyúöntő is tevékenykedett. Közülük való volt az az

⁶⁶⁹ A név és a foglalkozás azonosítását egy 1501. évi nagyszebeni számadáskönyvi bejegyzés is segíti: *Item a Georgio et Andrea caldipariis alias kesler vocatis ex parte census suorum, quem obligantur ex parte molae singulis annis proprie hamer vocatis perceptit in vigilia nativitatit domini flor. 4 den. 0*, Rechnungen Hermannstadt 344. Az adat egyben arra is rávilágít, hogy az üstkészítők esetenként komoly felszerelés birtokában dolgoztak. Jelen esetben – nyilván az üsthöz szükséges rézlemez előállítására – hámornak nevezett vízikalapácsot is használtak.

⁶⁷⁰ Hermann Kessler I. 1320–1350 táján, Hermann Kessler II. és III. közül az előbbi 1347–1390, az utóbbi 1375–1380 között, Peter Glockengiesser (Kessler) a 15. század első harmadában tevékenykedett, DGA III. 8–13, 439–440, 455.

⁶⁷¹ DGA II. 6.

⁶⁷² DGA III. 451.

⁶⁷³ Rechnungen Hermannstadt 55, 78.

⁶⁷⁴ Rechnungen Hermannstadt 54–55, 69.

⁶⁷⁵ Rechnungen Hermannstadt 77, 117, 125.

⁶⁷⁶ Rechnungen Hermannstadt 28.

⁶⁷⁷ Rechnungen Hermannstadt 68, 78, 80, 101, 104, 113–114, 344.

⁶⁷⁸ DGA III. 13.

⁶⁷⁹ Megemlítjük, anélkül, hogy az adatot a miklósvári haranggal összekapcsolhatnók, hogy 1478–1480 között a nagyszebeni adójegyzékekben együtt szerepelt *Hanns* és *Pitter Copperer*, Rechnungen Hermannstadt 54–55, 69.

⁶⁸⁰ Weissenböck–Pfundner 1961. 232.

Orbán nevű renegát öntő (*genere Dacus*), aki boldogulását előbb a bizánci császárnál, majd a jóval nagyobb jövedelmet ígérő török szultánnál kereste, és akinek addig soha nem látott méretű ágyúja 1453-ban, Konstantinápoly ostromakor döntő csapást mért a keresztény védművekre. A kb. 10 m hosszú ágyúóriás készítéséről részletes leírás maradt, ami nagyban elősegíti a szebeni és brassói, ágyúöntéssel kapcsolatos számadáskönyvi bejegyzések értelmezését is.⁶⁸¹ Orbán mester kétes hírnevében mind a magyar, mind a német kutatás osztozni kívánt, az előbbi szerint magyar, sőt, neve alapján ítélve, székely származású mester volt,⁶⁸² míg a német irodalom *Stückgießer Urbant* inkább erdélyi szásznak tekintette.⁶⁸³

Maguk a nagyszebeni ágyúöntők – feltűnően korai, 14. századi jelentkezésük után⁶⁸⁴ – a 15. század második feléig nem hallatnak magukról. 1463-ban Dengelegi Pongrác János erdélyi vajda utasította a szebeni tanácsot, hogy *cum pixidibus et Bombardis [...] maioribus et minoribus cum pulueribus* Kolozsvár alá jöjjenek.⁶⁸⁵ Az oklevélben említett nagy és kis *bombardák*, tehát különböző kaliberű lövegek⁶⁸⁶ sora arra utal, hogy Nagyszebenben az

ágyúöntés ekkorra rég túljutott a kezdeteken. 1486-ban az Erzsébet-kapunál már arzenál, azaz fegyvertár (*bxwenbaws*) is állt.⁶⁸⁷ A késő középkori városoknak ezzel a lényeges védelmi elemével Beszterce és Brassó esetében még találkozunk.

Magukat az ágyú mestereket, köztük az öntőket is, az 1470-es évektől követhetjük nyomon. Német nevük *Büchsenmeister* volt, latinul *pixidarius* vagy *bombardarius* megnevezéssel illették őket. 1478 előtt bukkan fel *Caspar Bixidarius* neve⁶⁸⁸, aki még 1480-ban is a város szolgálatában állott.⁶⁸⁹ Mellette 1478-ban *Lenarth Buxemeyster*,⁶⁹⁰ 1480-ban *Merten Buxemeyster* teljesített szolgálatot.⁶⁹¹ Feladatuk, miként ez a néhány évvel későbbi iratokból egyértelműen kiderül, lövegek öntésén kívül az arzenálok berendezése, a lőszerszámok mozgatása és karbantartása, jeles alkalmakkor az üdvlövéses leadása, szakállas puskával lögyakorlatok tartása,⁶⁹² háborús esemény alkalmával a tűzfegyverek kezelése, illetve a védelem irányítása volt. 1481-ben János ágyúöntő (*providus Johannes Straws dictus pixidarius seu bombardus Cibiniensis*) a IV. Sixtus pápa által kezdeményezett török hadjáratra készült, számára ezért a szebeni káptalan dé-

⁶⁸¹ A forma készítésének menetét Kritobulosz, II. Mehmed szultán életrajzírója örökölte meg: „A legkövérebb, legtisztább és legfinomabb szerkezetű földből sarat gyúrtak sok napig, hogy ki legyen dolgozva, s azt apróra vagdalt lennel, kenderrel s más efféle összekötő és összetartó holmikkal teljesen tökéletesen összevegyítették és összegyúrták, hogy azokkal elváhatatlanul összeálljon egy testté legyen. Ebből kerek, henger alakú, hosszúkás formát készítettek, mely belső forma gyanánt szolgáljon. Ennek negyven arasz vala a hossza; ebből az elül eső fele részének vastagsága, mely a kő [ti. az ágyúgolyó] befogadására vala szolgálendő, körös-körül tizenkét arasz körületű vala; hátulsó fele, tudniillik a fara vastagságának pedig, mely az úgynevezett töltelék befogadására vala szolgálendő, négy arasz vagy valamivel többecske vala a körülete [...] S ennek befoglalására készítenek egy másik, külső, belől egészen üreges s ennek mintegy borítékául szolgáló formát, csakhogy szélesebbet, hogy amaz egészen befoghassa, azonban hézaggal. Ezen hézag az egymáshoz mindenütt teljes, tökéletesen hasonló két forma között körülbelül egy arasznyi vagy még valamivel nagyobbacska vala. Ez a hézag vala befogadandó az olvasztóból beleömlő rezet, hogy az ágyú alakját megadja. Ez a forma, tudniillik a külső, ugyanazon sárból volt készítve, azonban vassal, fával, földdel s kővel, melyekkel kívül körülpítették és megtámogatták [tehát a forma függőlegesen állt – B.E.], teljesen tökéletesen körül volt fogva és megerősítve, hogy a beletóduló réz roppant súlya szét ne törje [...] Ezen formákhoz igen közel mindkétfelől egy-egy igen erős és szilárd olvasztókohót készítenek, melyek belől égetett cserépből és a legjobban kidolgozott agyagból valának készítve, kívül pedig roppant nagy kövekkel, cementtel és minden más hozzávalóval tőtől talpig meg valának erősítve. S nagy mennyiségű [...] rezet és ólmot hányának az olvasztókba [...] s azután töméntelen sok szénnel és hasábfával rakták meg kívülről a kohókat, fölül, alul s mindenfelől, mintegy beépítve és a kemencéket vastagon beborítva, kivéve azonban a kemencék szájait. S a kohók körül a fúvók nagy erővel dolgozva, a rengeteg nagy halmaz tüzet három egész napon és éjen át szakadatlanul éleszték, míg a réz tökéletesen szétmállva és megolvadva olyan folyóvá nem lett, mint a víz. Akkor a kohók szájai nyitva lévén, a réz cserépcsöveken a formákba ömlék, míg az egész üreg tökéletesen megtelt, sőt még ezen fölül is hatolt egy singgel, s így aztán már meg vala alakulva az ágyú. S azután, amint a réz megüledett és kihült, a belső és külső formákat eltávolították s akkor aztán egészen fényessé lett”, Iványi 1926. 395–396 (Szabó Károly fordítása).

⁶⁸² Iványi 1926. 27, 143, 393–394.

⁶⁸³ Wenrich 1889. 59.

⁶⁸⁴ *Item dem bucheynmeister dedit 2 flor. an den redderen czu den buchsyn et 2 flor. et 1 flor. et 24 flor. [...] Item dem Gref Johan dedit 100 flor. ex parte buchsyn meyster et 15 flor. et 3 flor.*, Rechnungen Hermannstadt 2. A publikálók a datálatlan forrást a 14. század második felére keltezték; érveiket tudomásul véve e sorok írója a szokatlanul korai adatot csak nagy fenntartással használja fel.

⁶⁸⁵ SzOkI III. 80.

⁶⁸⁶ 1492-ben Báthory István erdélyi vajda Szebenből két *Hopbniczat*, azaz nagyobb kaliberű ágyút, egy *Tbarazkot* és 16 *Zakalost* kért (SzOkI III. 117); az előbbiekhöz a vajda az oklevélben kőgolyókat rendelt, az utóbbiak – egy 1495-ös adat szerint (Rechnungen Hermannstadt 185) – vasgolyót lőttek.

⁶⁸⁷ *illa ebdomada percusserunt paludes circa portam Elisabet vm das bxwenbaws*, Rechnungen Hermannstadt 122.

⁶⁸⁸ Rechnungen Hermannstadt 35.

⁶⁸⁹ *Caspar Buxemeyster*: Rechnungen Hermannstadt 43–44, 55, 72.

⁶⁹⁰ Rechnungen Hermannstadt 42.

⁶⁹¹ Rechnungen Hermannstadt 89.

⁶⁹² Vö. Rechnungen Hermannstadt 501 (1508).

kánja és a nagyszebeni plébános búcsúlevelet állított ki.⁶⁹³ A 16. század eleji Szebenben lövő céh is szerveződött, alkalmanként egy-egy forintnyi összeget felemésztő gyakorlataik nyoma a számadáskönyvekben fennmaradt.⁶⁹⁴

Az ágyú mesterek tevékenysége és annak szerveződése elkerülhetetlenül a specializáció irányába fejlődött. Forrásaink segítségével jól meghatározhatók azok a pixidariusok, akiknek fő tevékenysége a puskaport őrlő malom működtetése volt; ilyenként említik például 1494–1509 között *Bernhardus pixidarius*st. Ugyanakkor felbukkan az iratokban az a szakember is, aki magát az ágyúöntést végezte. A rézöntő (*Rotgiesser*) presztízse – jöllehet a tényleges öntés az ő feladata volt – eltörpült a tervező és irányító ágyúmester mögött; a számadáskönyvek esetenként a nevét sem jegyezték fel és fizetése is jóval alacsonyabb volt.⁶⁹⁵ Így 1492-ben *magister Michael pixenmester* negyedévi jövedelme 6 forint 4 denárt tett ki, míg a névtelen *Rothgisszer*, aki *pro fabrica civitatis* dolgozott, ugyanekkor csak 3 forintot kapott.⁶⁹⁶

Ellentétben a 15. század végi harangöntőkkel, akik szebeni polgárok leszármazottaiként több generációs helyi műhelytradíciót követtek, a városi alkalmazásban álló⁶⁹⁷ ágyú mesterek jóval mozgékonyabbak voltak. Nevük alapján ítélve döntő többségük német, nagy valószínűséggel erdélyi szász volt. Jó néhányan azonban idegenből vagy a középkori Magyarország más vidékéről érkeztek Nagyszebenbe, hogy néhány évi szolgálat után nyomuk vesszen a rendelkezésünkre álló forrásokban. 1494-ben például *Hanns* és a már korábban is szereplő *Michel Puxenmester* mellett⁶⁹⁸ felbukkan *Vdabricus pixidarius* és *magister Bernhardus pixidarius*,⁶⁹⁹ míg a próbaidőre felvett, majd elbocsátott „új pattantyúst”⁷⁰⁰ egy magyarországi mester, a szintén névtelen *pixidarius novus Vngarus* váltotta fel, miközben az anonim *Rodtgysser* személye változatlanul látszik.⁷⁰¹ 1495-ben a magyar mester is eltűnik, helyét egy boroszlói (Breslau/ Wrocław) szakember, *Jeronimus Rynke de Wradislaui*a *pixidarius* vette át,⁷⁰² akit az 1496-os év után nem találunk többet Szebenben. Ez utóbbi évben értesülünk az eladdig névtelen rézöntő személyéről: a fizetési tételek között végre név szerint is szerepel *Magister Symon Rotgiesser*.⁷⁰³ Az 1515-ös nagyszebeni adójegyzék többször említi – a közepesnél valamivel magasabb összeggel – *Peter Rothgynen* (!) nevét.⁷⁰⁴

Szerencsés esetben a vándorlás, illetve az időle-

ges eltűnés okát is megtudhatjuk. A havaselvei vajda, Vlad Călugărul például 1492-ben levélben fordult a szebeni tanácshoz, hogy küldjenek hozzá szakembert kandeláber öntéséhez, a coziai monostor kandeláberének mintájára.⁷⁰⁵ A kérést utóbb fia, Radu is megismételte.⁷⁰⁶ Ilyen vagy hasonló meghívások nyomán bukkanhatott fel a szebeni Mihály ágyúöntő Bukarestben 1494-ben, abban az évben tehát, amikor nevét a szebeni számadáskönyvben éppen nem találtuk.⁷⁰⁷ Valószínűnek tűnik, hogy a korszak moldvai és havaselvei harangjainak jelentős részét ilyen, időlegesen valamelyik román vajdaságban munkát vállaló öntő készítette, hacsak nem kell közvetlen erdélyi importtal számolnunk. Ez utóbbi lehetőséget a biztosan moldvai megrendelő számára öntött, azonban valahogyan Erdélyben maradt küküllődombói harang cirill felirata támasztja alá. Maga a harangforma is erdélyi mestert sejtet a 15. század második feléből.

Ami a mesterek fizetését illeti, a széles skála – és a hierarchia – legalján elhelyezkedő rézöntő fizetése, mint már említettük, lényegesen alacsonyabb volt az ágyúmesterénél. Az utóbbi rendszerint évi négy részletben kapta járandóságát, mely a kezdeti 25–30 forint körüli összegről⁷⁰⁸ indulva a 16. század elején elérhette, igaz, ritkán, az 50 forintot is. A rézöntő ellenben változatlan maradt évtizedeken át: Szent Mihály-nap táján, egy tételben számíthatott 12 forintjára a mester.

⁶⁹³ Ub VII. 4396. sz.

⁶⁹⁴ 1507: Rechnungen Hermannstadt 487 (*in die beatae Mariae Magdaleneae czebis sagittariis cum pixidibus [...] flor. 1 den. 0.*), 1509: Rechnungen Hermannstadt 543.

⁶⁹⁵ 1506: *Rottgiesser sive cuprifusori, qui loco bombardarii servatur, ad deputationem suam sive salarium annuale [...] flor. 12 den 0*, Rechnungen Hermannstadt 450.

⁶⁹⁶ Rechnungen Hermannstadt 134.

⁶⁹⁷ A szebeni számadáskönyvben fennmaradt fizetési jegyzékek a *mechanici civitatis* között sorolják fel őket, pl. Rechnungen Hermannstadt 227.

⁶⁹⁸ Rechnungen Hermannstadt 156.

⁶⁹⁹ Rechnungen Hermannstadt 179–180.

⁷⁰⁰ ... *cuidam novo pixidario, quem domini probaverunt et tandem eundem sine stipendio dimiserunt, pro eius mora hic facta pro bibalibus flor. 2*, Rechnungen Hermannstadt 179.

⁷⁰¹ Rechnungen Hermannstadt 179.

⁷⁰² Rechnungen Hermannstadt 198.

⁷⁰³ Rechnungen Hermannstadt 228.

⁷⁰⁴ Rechnungen Hermannstadt 560, 563, 582.

⁷⁰⁵ Bogdan 1902. 339–340; Voinescu 1956. 79; Stoide 1971. 721.

⁷⁰⁶ Stoide 1971. 721.

⁷⁰⁷ Csallner 1906. 12; Stoide 1971. 721.

⁷⁰⁸ A boroszlói *Jeronimus Rynkét* például 1495-ben 32 forintért szegődtték a szebeniek, azzal a kikötéssel, hogy a következő években fizetése csupán 25 forint lesz: Rechnungen Hermannstadt 198.

Magáról az ágyúöntésről 1501-ből maradtak feljegyzések. Ekkorra már a déli, nagydisznódi (Heltau) kapunál is létesülhetett arzenál; a közeli, újonnan felállított öntőhelyen (*novum fusatum*) öt mozsárágyú (*mersser*) öntésére készültek a *pixidarius* mesterek. Számukra szemet, drótot és egy szerker agyagot – ez utóbbit a szomszédos Szászszenterzsébetről (Hammersdorf) – szállítottak szeptemberben a fuvarosok.⁷⁰⁹

Mérsékeltnek tűnő városi elfoglaltságaik mellett az ágyúöntők harangok – és nyilván számos más, azonosíthatatlan réztárgy – elkészítésére is vállalkoztak. Legkorábbi bizonyítékunk erre az a táblási (tóbiásfalvi) harang (I. 361), melynek durva, minuszkulás felirata – *tempore domini Iosephi magister Caspar fecit* – attól a Gáspár mestertől származik, akit a nagyszzebeni forrásokban 1478–1480 körül szereplő *Caspar pixidarius*szal azonosíthatunk, miután a tóbiásfalvi harang öntésekor, a 15. század végén hasonló nevű mesterrel más erdélyi városban nem találkoztunk.⁷¹⁰

1496 nyarán a Szentágota melletti Százhalom lakói Nagyszzebenben rezet vásároltak egy új harang öntéséhez. A nyersanyagról írott fejezetben már részletesen elemzett adatot⁷¹¹ szerencsésen egészíti ki a ránk maradt, 1496-ban öntött százhalmi harang (I. 328), peremén címerpajzsba foglalt ágyúval. A címer egyértelműen ágyúöntőre utal, azonban a harang felírataiban a mester nevét hiába keressük.⁷¹² Az attribúcióban sajnos a formai részletek sem segítenek, az öntvény ugyanis meglehetősen társtalan az erdélyi emléanyagban. Mivel a korabeli brassói harangokhoz egyáltalán nem kapcsolódik, a falu földrajzi helyzete és a szebeni nyersanyagvásárlás ténye figyelmünket a szebeni harangöntők felé irányítja. Az 1496-os esztendőben szereplő négy ágyú-mester (az ötödik a rézöntő Simon mester) közül Bernhard portöréssel foglalkozott, Ulrich mester – amennyiben megáll azonosítása a csíkmindszenti harang mesterével – más típusú motívumkinccsel dolgozott, így csupán Mihály mesterre vagy a borozlói Jeromos mesterre gondolhatunk.

Vizsgált korszakunk utolsó szebeni ágyúmestere a bajor eredetű Conrad Haas volt,⁷¹³ aki az 1550-es években, Iványi Béla szerint Castaldo körében (1551) került a városba,⁷¹⁴ ahol egy 15. századi tüzérségi kódexet (*Kunstbuch*) egészített ki saját jegyzeteivel és ágyúkat is ábrázoló rajzaival. A munkát 1570-ben fejezte be. A magát *C.H., C.H.V.D.B.Z.M.* ('Conrad Haas von Dornbach Zeugmeister'), illetve *C.H.Z.M.* monogrammal jelölő mesterrel⁷¹⁵ kutatók periódusunk harangfeliratai között nem találkoztunk.

A SEGESVÁRI ÖNTŐMŰHELY / A középkori segesvári harangöntés története kutatásaink egyik legizgalmasabb, egyben legréjtélyesebb fejezetét jelenti. Egy olyan, több nemzedéken át tevékenykedő 15. századi műhelyről van szó, melynek folyamatos munkásságát kiemelkedő mennyiségű és kiváló színvonalú termék fémjelzi. A feltűnően sok és gazdagon díszített harang előállítására mellett a segesvári öntők – nagyszzebeni kollégáik mellett egyedülálló módon – igen szépen kivitelezett, de a szebeniektől teljesen eltérő formájú keresztelődencék öntésére is vállalkoztak. Az egyes mesterek nevééről és származásáról, valamint tevékenységéről azonban alig tudunk többet, mint amennyit az egyes – ritkán datált és még ritkábban szignált – emlékekről leolvashatunk, miután írott forrásokra munkánk során csak kivételesen támaszkodhattunk.

A segesvári harangöntésnek a 15. század első felét megelőző kezdeteivel kapcsolatban – már ha egyáltalán ilyen korai kezdetekkel kell számolnunk – úgyszólván csak sejtéseket fogalmazhatunk meg, mivel nem alapozhatunk sem jelentős, jól körülhatárolható emlékcsoportokra, sem pedig biztos történeti forrásokra. Bizonytalan adatként csupán a városhoz közeli Egrestő 14. századi, majuszkulás köriratú harangját (I. 88) említhetjük, melynek felirata határozottan eltér a korabeli szebeni harangokétól, igen hasonlít viszont a szomszédos Bordos csak másolatból ismert harangfeliratához

⁷⁰⁹ 1501: *Item carbones emptos ad necessaria civitatis pro faciendis proprie mersser in numero 5 ad praetorium flor. 3 den. 87; Item droth proprie emptum ad necessaria civitatis flor. 0 den. 25; Item currus domini villici duxit argillam de Humorsdorff ad necessaria civitatis vecturam 1 eodem tempore flor. 0 den. 12; Item rennen proprie emptas ad fusata civitatis numero 2 ad novum fusatum flor. 1 den. 20; Item magistris pixidariis, ut fecerunt merszer proprie prope portam Heltensem in numero 5 eodem tempore flor. 1 den. 0, Rechnungen Hermannstadt 354.*

⁷¹⁰ Erre a következtetésre jutott az ismert öntőnevek áttekintésekor Patay Pál is (Patay 1989. 78).

⁷¹¹ Rechnungen Hermannstadt 213.

⁷¹² Az *Egidivs Sancti Mibcaelis [!]* 1496 minuszkulás harangfelirat sajnos csak az öntető plébánost és a templom védőszentjét nevezi meg.

⁷¹³ *Conrad Haasen von Dornbach aus Oesterreich vom geschlecht aus dem Haasenhoff bey Landsbut*, Iványi 1926. 24.

⁷¹⁴ Iványi 1926. 24.

⁷¹⁵ Müller 1864. 41.

(I. 52). Ennek alapján akár egy 14. századi segesvári műhely létét is feltételezhetnők, ez a hipotézis azonban olyan gyenge lábon áll, hogy a két, Segesvár közelében található harangot inkább az ismeretlen eredetű dél-erdélyi öntvények közé soroltuk. E tekintetben az egyetlen, gyakran idézett írott adattal sem állunk jobban. Csaknem ötven éve vetette fel a román kutatás, hogy az 1393-ban felbukkanó, segesvári Andreas Toppengiesser⁷¹⁶ helyi harangöntő lehetett,⁷¹⁷ miközben az erdélyi szász kutatás kitarthat régi álláspontja mellett, miszerint Andreas Toppengiesser, nevével összhangban, főként fémedények gyártására szakosodott iparos, valószínűleg önöntő volt.⁷¹⁸ A magunk részéről is ez utóbbi véleményt osztjuk. Jóllehet számos nyugat-európai példát ismerünk arra, hogy ilyen iparosok is készítettek harangot, amiért aztán a harangon megőrzött címerük is esetenként fémedényt ábrázol, közelebbi erdélyi adatok és párhuzamok híján mégis megalapozatlannak érezzük, hogy András edényöntő mesterben harangöntőt lássunk.

A biztosabb adatokkal igazolható kezdetek a 15. század legelejéig nyúlnak vissza. Nagyszeben kapcsán elmondtuk már, hogy a medgyesi keresztelőkutat és a többi rokon emléket készítő szebeni műhely valamikor a 14. század legvégén beszüntette tevékenységét, és az itteni bronzöntés csak az 1420-as években, Leonardus mester korában indult újra, legalábbis így tűnik az ismert emlékek tükrében. Az emberöltőnyi szebeni hiátus szempontunkból kulcsfontosságú, ugyanis az ekkor keletkezett néhány emlék, mint látni fogjuk, a későbbi segesvári bronzöntés közvetlen előzményének számít.

Közülük elsőnek az 1411-ben öntött szebeni harangot (I. 254) idézzük, melyet felirata szerint bizonyos János mester készített. A minuszkulás felirat a mester származási helyét is megörökítette, amit az erdélyi német helytörténeti kutatás a 18. század óta következetesen *Wertheim*nek olvasott, és ennek nyomán *magister Iohannes de Wertheim*-ben a távoli anyaországból a dél-erdélyi Szászföldre települt német iparost látott.⁷¹⁹ Az egyébként logikus feltételezés bizonytalanságára a harangfelirat satírozása során figyeltünk fel, amikor kiderült, hogy a kérdéses helynév a valóságban nem *Wertheim*, hanem *Werthelm*. Ez a felismerés azonnal újabb értelmezési lehetőséget kínált, mivel a közeli Berethalom mezőváros korabeli forrásainkban, számos változat mellett, *Wierhelm* (1397)

vagy *Wirthalm* (1410) formában is szerepel.⁷²⁰ Feltűnő továbbá, hogy a szebeni harangfelirat élén álló, ferdén áthúzott szárú latinkeresztet (III. 103), nem utolsósorban pedig a jellegzetes rajzú minuszkulákat az 1404-ben öntött alcinai keresztelőmedencén (II. 1) láthatjuk viszont, olyan emléken, mely közvetlen formai előképe a későbbi, már biztosan Segesvárt öntött, de áttört nádusszal is kiegészített keresztelőmedencéknek, ráadásul az alcinai keresztelőkúton feltűnő díszítmények még évtizedekkel később is a segesvári öntvények „vezérmotívumai” maradtak.

Vajon hol állhatott János mester műhelye? Az elmondottak nyomán magától értetődő volna Segesvárra gondolni, a szebeni harang felirata azonban kifejezetten nem segesvárinak mondja készítőjét. Külföldről bevándorolt, Szebenbe, majd onnan Segesvárra költöző mesterről van-e szó, vagy pedig helyi, Berethalom mezővárosából származó harangöntőről, aki utóbb, a nagyszebeni műhely újraindulásával nagyjából egy időben Segesvárt alapított volna meg? Az első pillantásra megválaszolhatatlannak tűnő kérdésekben egy 1432-ben keletkezett, régóta közzétett, de a harangkutatásban mindmáig teljességgel kiaknázatlan oklevél⁷²¹ igazít el bennünket. A fenti év őszén Zsigmond berethalmi plébános saját házában közjegyző előtti vallomástételre kérte Bertalan nagykapusi papot és Segesvári János harangöntő mestert (*providum virum Johannem campanarum fusorem de Segeswar*), néhai Anna asszony, almakeréki Apafi Miklós rokonának végrendelete, pontosabban a végrendelet hitelességének ügyében. A végrendelet tárgya éppenséggel az a belsőség és ház (*curia et domus*) volt, ahol az egybegyűltek tartózkodtak, melyet – gyaníthatóan jó néhány évvel korábban – a már betegeskedő Anna asszony hagyott az akkori berethalmi papra, Ferenc plébánosra. Annak idején a végakarát ügyében intézkedő rokon, Apafi Miklós két tanút is rendelt Anna asszony berethalmi betegágyához. Egyikük Bertalan nagykapusi pap volt (akit Apafi Miklós almakeréki udvarházából Berethalomba tartva vitt magával az útba eső Ka-

⁷¹⁶ Ub III. 48. (1298. sz.); az *Andreas Toppengiesser*re koncentrálo kutatás eddig még nem reflektált arra, hogy ugyanazon oklevél tanúi között *Nicolaus Gluckner villicus civitatis* is szerepel, akinek neve valamiképpen a harangokhoz kapcsolódik.

⁷¹⁷ Pascu 1954. 71.

⁷¹⁸ Wenrich 1889. 58; Nussbächer 1969. 228.

⁷¹⁹ Roth 1908. 7.

⁷²⁰ Tonk 1979. 201, 326.

⁷²¹ Ub IV. 483–485 (2164. sz.).

Az alcinai keresztelõmedence felirata, részlet (1404)

pusról), a másik tanú pedig János harangöntõ mester lett, akiért csupán küldõncõt kellett meneszteni, mivel akkoriban még itt lakott (*pro tunc ibi moram trahente*). Az oklevélbõl nem derül ki, hogy miért esett a választás János mesterre: azért-e, mert maga is Anna asszony rokona volt, vagy pedig mert tekintélyes, szavahihetõ embernek számított az Apafiak gyámkodása mellett ekkortájt felemelkedõ szász mezõvárosban? Mindenesetre tény, hogy a végrendelet idején még Berethalomban birtokolt ingatlant; mûhelye ettõl függetlenül Segesváron lehetett.

János mester származásával és családi hátterével kapcsolatban további adatok híján két egymásra épülõ, tehát meglehetősen ingatag hipotézist állíthatunk fel. Mindenekelõtt az 1432-es oklevélben szereplõ Anna asszony, Apafi Miklós *cognatája* rokoni fokáról kell véleményt mondanunk. Mivel a tág értelmû latin terminus nemcsak vérrokont, de anyai ági hozzátartozót is jelölhet, ez utóbbi lehetõséget is mérlegelnünk kell, már csak azért is, mivel a tárgyalt oklevél a berethalmi kúriával kapcsolatban a hitbér (*dos*) fogalmát használja, ezért a szász környezetben, nemesi házban egyedül élõ asszonyban valamelyik Apafi férfirokon özvegyét gyanítjuk.⁷²² Másik sejtésünknek már korábban hangot adtunk, amikor felvetettük, hogy János harangöntõ mester esetleg Anna asszony német rokonságához tartozott. Ha feltételezésünk helyes, János mester egyaránt kapcsolódhatott a dél-erdélyi szászok valamelyik módosabb családjához és a közvetlen környéken számos faluban birtokos Apafi-famíliához. Mindez elegendõ anyagi háttérrel szolgált a feltételezhetõ külföldi vándorláshoz és a segesvári mûhelyalapításhoz egyaránt. Csupán

új, kivételesen szerencsés régészeti leletek felbukkanása adhatna választ arra a kérdésre, szervezõdhetett-e a 15. század elején Berethalomban is valamilyen átmeneti jellegû mûhely, egy olyan településen, mely sem korábban, sem pedig késõbben nem volt jelentõsebb bronzfeldolgozás színhelye, azonban éppen ezekben az években tett szert – a patrónus Apafiak közbenjárására – mezõvárosi léte legfontosabb kiváltságaira.

Sajnos nem tudjuk pontosan, mikor és hogyan került János mester Segesvárra. A nagyszebeni harangfelirat szerint a költözésre mindenképpen 1411 után, de bizonyosan még 1430 elõtt sor került, ez utóbbi évben ugyanis mesterünket már segesvárinak (*magistrum Ioannem de Segisvar*) nevezi a besztercei nagyharang (I. 40) felirata. Segesvári János ekkor már legalább negyedszázados gyakorlattal rendelkezõ, komoly tudású, láthatóan nagyobb körzetben számon tartott harangöntõ mester volt, aki szebeni vállalkozása (1411) után elkészítette a moldvai Cotmeana kolostorának harangját is (1413), amennyiben az ószláv feliratban szereplõ *Hanos Maistort* valóban mesterünkkel azonosíthatjuk.⁷²³ Legnagyobb ismert megrendelését 1430-ban kapta, amikor a segesvári mûhely körzetén messze kívül esõ Beszterce városából fordultak hozzá két jelentõs méretû harang, a 36 fontmázsás, szignált Susanna, és egy másik, 24 fontmázsás harang (I. 40–41) elkészítése ügyében. Ez utóbbinak felirata nem említi ugyan a segesvári mestert, de mérete és azonos dátuma (1430) kétségtelenné teszi az összefüggést.

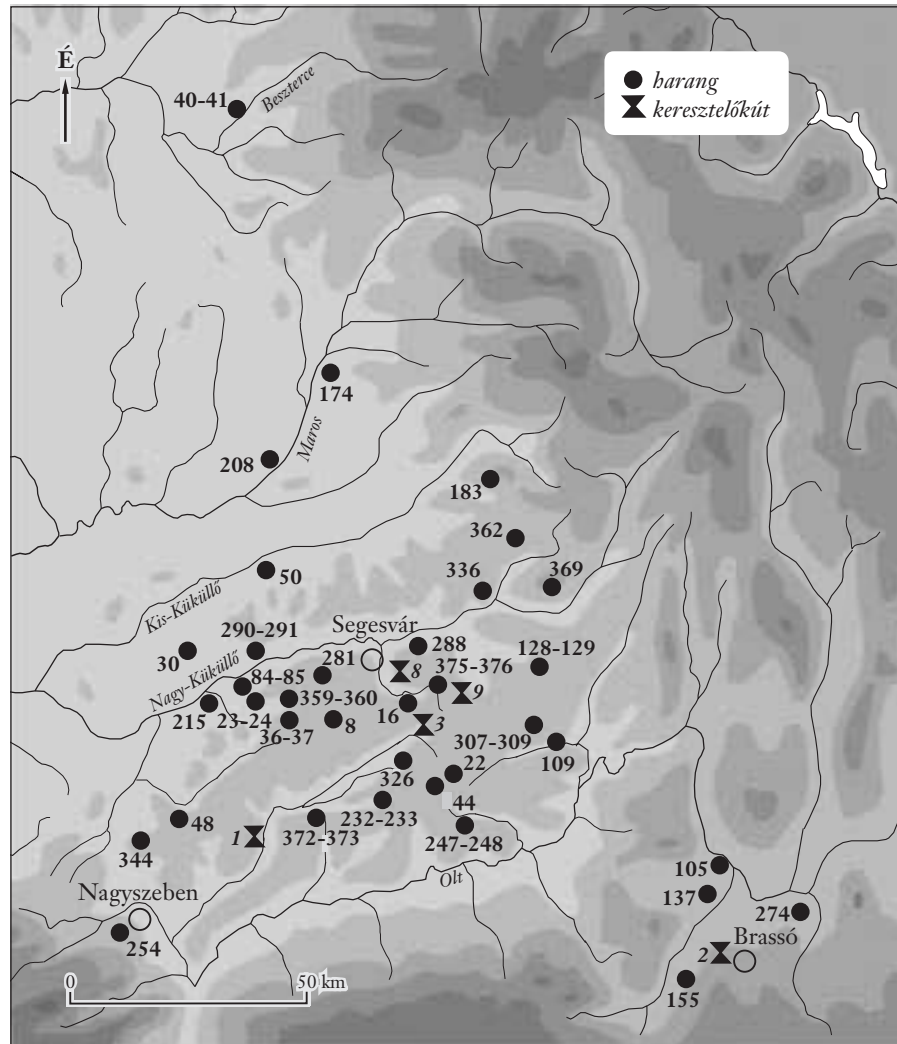
A költözés miéértje még a mikornál is nehezebb válaszolni: ebben egyaránt szerepet játszhatnak a segesvári bronzöntés esetleges elõzményei,

⁷²² A kérdéses Apafi-rokon talán György, Apafi Miklós testvére volt, akinek halála miatt Miklós 1440-ben lemondott berethalmi gerébi címérõl (*comitatu seu grebyatu*) és az ehhez tartozó javokról is, Ub V. 57–58 (2380. sz.), 65–67 (2393. sz.).

⁷²³ A fenti azonosítás a román kutatás érdeme, Stoide 1971. 716; a magunk részérõl azért tartjuk meggyõzõnek, mert az 1410-es években más erdélyi harangöntõt, ráadásul éppen egy másik János nevû mestert nem ismerünk, ezen túlmenõen pedig a cotmeanai harangfelirat szászos formában rögzített névalakja erdélyi, német ajkú mesterre utal.

A 15. századi segesvári műhely öntvényeinek elterjedési térképe

ismeretlen családi okok, valamint az a tény, hogy a szebeni műhely újraindulása miatt János mester addigi műhelyközete keletebbre szorult. Nem érdektelen arra is utalnunk, hogy Nagyszebenhez, Brassóhoz és Kolozsvárhoz hasonlóan Segesvár is azon erdélyi városok közé tartozik, ahol a harangöntéssel párhuzamosan pénzverde is működött, ez pedig kapcsolatok teremtését jelenthette a színesfém-feldolgozáshoz értő, illetőleg a pecsét- és éremvésésben, valamint ötvösségben jártas szakemberek között. Segesvár esetében a rövid életű, helyi pénzverés 1430-ban kezdődött és az 1440-es évekig követhető nyomon.⁷²⁴ Az itteni pénzverők szakértelmére a szomszédos Havaselvén is igényt tartottak.⁷²⁵ Mindez összefügghet azzal, hogy a segesvári bronzöntés csúcsteljesítménye, az 1440-

ben készült segesvári keresztelőkút díszítményei között magas színvonalú ötvösművek esetenként újramintázott lenyomatai is szerepelnek.

Ha arra vállalkozunk, hogy csoportosítsuk és elemezzük János mester, valamint műhelyutódai munkáit, különös dilemmába ütközünk. A probléma kisebb-nagyobb mértékben mindegyik öntőműhely vizsgálatakor felmerül, legélesebben azonban éppen Segesvár esetében vetődik fel. Arról van szó, hogy a ránk maradt bronzemlékek kutatásában alapvető szerepet játszanak a feliratok és ezek epigráfiai jellemzői, továbbá az alkalmazott elválasztójelek és reliefek, olyan elemek tehát, melyeket nem a harangöntő állított elő közvetlenül, és esetleg nem is ő illesztett személyesen az öntendő bronztárgy formájára. Joggal tehetjük fel így a kér-

⁷²⁴ Huszár 1995. 9–10; 1443-ban Hunyadi János erdélyi vajda utasítja a brassói pénzverőket, hogy nyújtsanak segítséget a Segesváron hamarosan felállítandó pénzverőkamarához, Ub V. 116 (2460. sz.), 120 (2466. sz.).

⁷²⁵ 1437–1443 között Segesvárról dukátverőt kér Vlad Dracul havaselvei vajda, DocRom D. 331.

dést, hogy a segesvári műhely termékein látható sokféle felirat és az ezek alapján elkülöníthető kezek egyben mesterváltásra is utalnak-e, vagy csak a betűket előállítani képes, illetve ezek felragasztásának meglehetősen kényes, ligatúrákkal és rövidítésjelekkel nehezített munkáját végző személyek változásáról beszélhetünk. Az alábbiak során minderre fokozott figyelemmel leszünk.

János mester munkái összegyűjtésekor két fennmaradt, szignált darabra, a már sokszor idézett, 1411-ben öntött nagyszebeni harangra és egy késői, már Segesvárt készült, német feliratú emlékre (*Magister Iohannes van Schespurg*), a szászfehéregyházi harangra (I. 307) támaszkodhatunk. Ez utóbbi harang felirata, aránylag kései keletkezésével összhangban, már a következő évtizedek segesvári felirataira emlékeztet, melyek összetéveszthetetlen ismertetőjele a sok rövidítés alkalmazása és a minuszkulák sajátos egybeolvasztásának (ligatúrájának) gyakorlata. A két, mesternevet is hordozó emlék közös vonása, hogy mindkettő jellegzetes formájú mondatkezdő keresztelőlattal indul, a korábbi emléken ferdén áthúzott szárú latinkeresztelőlattal (III. 103), amely a fehéregyházi harangon már hármas tagolású talpon áll (III. 105a). Áttekintve anyagunkat, gyűjtésünkben könnyűszerrel kiemelhető egy olyan 15. századi, minuszkulák feliratú csoport, melynek tagjain a harangfeliratok hasonló keresztelőkkel kezdődnek, a minuszkulák, különösen pedig a szórványosan feltűnő, szókezdő majuszkulák annyira hasonlítanak a fentiekhez, hogy összetartozásuk kétségtelennek tűnik: Apold (I. 16), Berethalom (I. 37), Ecel (I. 84), Vérd, (I. 372/1438).

A felsorolt harangfeliratok jellegzetességei segítségével még két, szerencsénkre datált harangot vonhatunk vizsgálódásaink körébe, az 1434-ben öntött höltövényi (I. 137) és az 1439-ből származó másik berethalmi harangot (I. 36), továbbá, egyelőre feltételesen, a hégeni (II. 3) és a szász-dályai (II. 9), sajnos keletzetlen keresztelőkutat. Az így kirajzolódó emlékcsoporthoz a részletek sok hasonlósága ellenére sem tekinthető tökéletesen

homogénnek. A szász-dályai keresztelőlattal kezdődő feliratának majuszkulái például – a betűtestből kiágazó, szabdalt végű, még a 14. század végi medgyesi csoport nagybetűire emlékeztető nyúlványokkal – közelebb állnak az alcinai keresztelőlattal kezdődő feliratához, mint az 1430-as évek keltezett emlékeihez (bár maga a keresztelőkút kétségkívül jóval 1404 után készült), míg János mester kései szászfehéregyházi harangja, továbbá a berethalmi (I. 36/ 1439) és a vérdi harang (I. 372/ 1438) már egy későbbi időszak, az 1440-ben felbukkanó, műhelyörökös Jakab mester kora felé mutatnak.

Ami a segesvári műhely két datálatlan keresztelőlattal kezdődő feliratát illeti, mindössze néhány, tipológiai indítatású megállapításra szorítkozhatunk. Közülük az egyszerűbb, még feliratot sem hordozó emlék a hégeni keresztelőkút, melynek nyúlánk lábát már kis, áttört nódusz tagolja. A medencerész egyszerű rögzítésmódja, a talp peremén található erőteljes kampók azonban olyan részletek, melyek inkább az alcinai, semmint a későbbi datált emlékekhez (Segesvár, II. 8/1440; Brassó, II. 2/1472) kapcsolódnak. Hasonlóképpen a hégeni medencét díszítő szőlőleveles fríz előzményeit is a 14. század végétől a 15. század elejéig terjedő időszak harangjain és keresztelőkútjain (Medgyes, Segesd, Alcina) találjuk, azonban az erezett hégeni levelek (III. 108) már az 1438-ban készült nagyszebeni keresztelőlattal kezdődő háromkaréjos leveléhez (III. 45) állnak közelebb. Ez utóbbi emléken fedezhetjük fel a hégeni kút talpát díszítő liliomok közvetlen analógiáit is (III. 50, illetve III. 110), melyek már csak távolról emlékeztetnek az alcinai liliomokra. Mindezek figyelembevételével is alapvető bizonytalanságban maradunk, ha azt kell eldöntenünk, hogy Segesvári János kései vagy pedig utóda, Jakab korai munkája áll előttünk. Valószínűnek csupán az tűnik, hogy a hégeni kút még a 15. század első felében keletkezett.

Ugyanez a dilemmánk a szász-dályai keresztelőlattal kezdődő feliratának is. A szász-dályai keresztelőkút feliratának *A* iniciáléja ugyan az alcinai *A* majusz-

Az eceli harang (I. 84) feliratának részlete

kula édestestvére, hasonlóképpen a talpperemen erőteljesen visszahajló három kampó is, az egyéb részletek azonban, mindenekelőtt a medencerész és a láb új típusú, bajonettzárszerű rögzítésmódja, valamint a hégenihez hasonló szőlőlevelek a régi szász kutatás álláspontjával összhangban inkább későbbi munkákhoz, elsősorban Jakab harangöntő segesvári keresztelőkútjához kapcsolják.⁷²⁶

Az elmondottakból annyit mindenképpen le-szűrhetünk, hogy valamikor az 1430-as évek folyamán megszakadt Segesvári János mester legalább három évtizedes tevékenysége, és műhelyét – vele együtt pedig a korábbi díszítmények negatívjait – örököse, esetleg éppen fia, Jakab vette át, amint ez az 1440-ben öntött segesvári keresztelőmedence feliratából és díszítő reliefsjeiből világosan kiolvasható. Minden bizonnyal még János mester korában alakult ki az *O rex glorie veni cum pace* harangfeliratnak az a helyi változata, mely a 15. században öntött segesvári harangokat később is jellemezte: *O rex glorie Ihesu Criste veni cum pace*.

A harangoknál összetettebb öntési feladatot jelentő keresztelőkutak készítésére is vállalkozó János harangöntő mester műhelyében utódja a technikai és formai részletek tekintetében minden ott elsajátíthatót megtanult, mi több, az egyik lelegegánsabb alakú emlék, a segesvári keresztelőmedence kivitelezésével messze túl is szárnyalta a korábbi öntvényeket.

Jakab harangöntő nevével egyedül itt, a segesvári keresztelőkút feliratán találkozunk; a korszak okleveleiben nem szerepel, így csak annyit mondhatunk róla, amennyi már az eddigiekből is kiderült: Segesvári János örököse, valószínűleg leszármazottja volt, aki 1440-ben még nem érte el azt az életkort, hogy magisternek nevezhette volna magát. Ennek ellenére a legkevésbé sem számított kezdőnek. Ellenkezőleg, az egyetlen biztosan neki tulajdonítható munka, a segesvári keresztelőmedence azt bizonyítja, hogy szoros kapcsolatban állhatott a helyi ötvösökkel és vésnökökkel, akiktől vagy akik közvetítésével kiváló minőségű ötvösművek lenyomataihoz jutott, köztük olyan, stílusa alapján igencsak friss munkának tűnő alkotáshoz is, mint a medence nóduszán többször is szereplő Veronika kendője plakett (III. 115). A párhuzamosan termelő nagyszombati műhelyhez fűződő egyetlen, esetleg csak áttételes kapcsolatát a III. 50. sz. szombati liliomok enyhe átmintázása, illetve sűrű alkalmazása jelenti. Nem tudjuk, hogy a formai tervezésben segítette-e munkáját még valaki (raj-

zolni tudó, jó arány- és formaérzékű festő vagy építész), az azonban biztosnak látszik, hogy a hosszú felirat fogalmazásában és az egész munkát jellemző átgondolt ikonográfiai program megalkotásában művelt egyházi személy, nagy valószínűséggel a megrendelő jeleskedett. A szöveg és a díszítésül felhasznált ötvösmű-nyomatok tematikájának ennyire tudatos összekapcsolásával sem a nagyszombati eredetű keresztelőkutaknál, sem pedig Segesvári János alcmai keresztelőmedencéjén nem találkozunk. Az alkalmazott díszítményeken szemléltethető és a medencerész hosszú, dekoratív hatású feliratán olvasható ikonográfiai program a keresztiségre vonatkozik; részleteit a keresztelőkutakat áttekintő fejezetben tárgyaljuk.

Jakab harangöntő további munkáit csak találgathatjuk. A szászudályai keresztelőkút, mint láthatuk, nagy valószínűséggel az ő keze munkája. Az 1449-ben öntött medgyesi nagyharangon (I. 215) megismétlődik ugyan a segesvári keresztelőmedence több díszítménye, a felirat jellege azonban erősen eltérő. Nem tudjuk, hogy ekkor már újabb mester vezette-e a segesvári műhelyt, vagy pedig egyszerűen csak arról van szó, hogy a medgyesi haranghoz, egész erdélyi gyűjtésünk legnagyobb ránc maradt harangjához, melyet minden bizonnyal helyben öntöttek, kivételesen medgyesi írástudó formázta a betűket. Biztosan csupán azt állíthatjuk, hogy a segesvári műhely töretlenül munkálkodott a 15. század derekán. A medgyesi harangon felbukkanó, népies fafaragványra emlékeztető szögletes plakettek (Sámson és az orosz-lán, III. 129; balra futó szarvas, III. 131) feltűnnek a segesvári műhely további termékein, a földvári harang (I. 105) csak másolatban fennmaradt feliratában, a felirat nélküli szászfehéregyházi harangon (I. 309) és, Friedrich Müller leírása szerint, a homoródbenei harangon (I. 128) is.

A 15. század közepének segesvári öntvényeivel kapcsolatban nagy nyomatékkal merül fel ismét az a dilemma, melyet már korábban vázoltunk: az ekkor feltűnő, több kézre utaló feliratok és a segítségükkel körvonalazható harangcsoportok vajon sűrű mesterváltásra utalnak-e viszonylag rövid időn belül, vagy csupán a közreműködő írástudók cserélődésére kell gondolnunk? Ez utóbbi lehetőségére olyan „apróság” is utal, mint a segesvári Hegytemplom 1429-ben keletkezett építési felirata, melyen a korszak segesvári harangfeliratainak szá-

⁷²⁶ Roth 1913. 12; Roth 1914. 80.

mos sajátossága felismerhető. Nyilvánvaló tehát, hogy a feliratok, különösképpen pedig a bonyolultabbak megtervezőit és megíróit a faragást, illetve öntést végző mesteremberek körén kívül kell keresnünk. Ezzel függ össze, hogy a század közepére keltezhető minuszkulás emlékek nem képviselnek egységes betűtípust, bár segesvári provenienciájuk kétségtelen.

A kor kétségkívül segesvári eredetű emlékeinek egyik csoportját a garati (I. 109) és a hasonló jellegű minuszkulás feliratot hordozó volkányi harang (I. 376) képezi. Közülük különösen az előbbi felirata emlékeztet sokban az 1411-es nagyszebeni harangéra. A volkányi rokon emlék ennél biztosan későbbi, legalábbis erre utal az *x* minuszcula késői, a brassói keresztelődmedencén (II. 2/1472) is felbukkanó változata. A század közepének segesvári harangjai között külön csoportot alkot a somogyomi harang (I. 290) és köre (Báránkyút, I. 22; Boldogváros, I. 45; esetleg Ozsdola, I. 269). A névadó somogyomi harangot a rajta lévő reliefek kapcsolják egyértelműen a segesvári műhelyhez; közülük a csonka sarkú, három alakos Keresztrefeszítést (III. 116c) megfigyeléseink szerint inkább a 15. század közepén használták, szemben a század második felében, illetve végén alkalmazott másik két változattal (III. 116a–b).

Az elmondottak nyomán a 15. század közepének segesvári harangöntését csak bizonytalan vonalakkal vázolhatjuk fel. Az kétségtelennek tűnik, hogy a század derekán a munka folyamatos volt, s valószínűnek tartjuk, hogy ez alatt az idő alatt nem annyira a mesterek, mint inkább a feliratok előállítására képes segesvári litterátusok személye változott.

A helyzetet bonyolítja, hogy a 15. század derekán, illetve a század második felében számos olyan harang is elhagyta a segesvári műhelyt, melyen sem feliratot, sem pedig évszámot nem találunk, formájuk és méreteik mellett egyedüli értékelhető részletüket így csupán a vállrészen sodrott bordakeretben sorakozó, a korábbi emlékekről már jól ismert, nagyméretű reliefek és medaillonok jelentik. A nagyszebeni öntőműhely leírásakor jeleztük már, hogy az ottani mesterek előszeretettel alkalmazták műveiken ötvöstárgyakról vett lenyomatokat. Így jártak el a segesváriak is, itt azonban a feliratos részletek teljes hiánya, továbbá a nagyobb átmérőjű medaillonok ezt a díszítési módot jóval hangsúlyosabbá tették. Emlékeztetünk rá, hogy ez az eljárás minden tetszetősége ellenére sem ma-

gától értetődő, és nem is jellemzi az erdélyi és partiumi harangöntés egészét. Nagyszeben és Segesvár 15. századi öntvényein kívül elsősorban a keleti német tartományok emlékanyagán mutatható ki, ami – a keresztelőkutak formai előzményeiről máshol elmondottakkal összhangban – azt jelzi, hogy e nagy szász műhelyek mesterei, egymástól függetlenül ugyan, de nagyjából azonos német területek hagyományaihoz kötődtek. A következő segesvári eredetű harangokat soroljuk ide, a korábbi, már tárgyalt szászfehéregyházi (I. 309) és a későbbinek tűnő, másik volkányi harangon (I. 375) kívül: Baráthely (I. 24), Boldogváros (I. 44), Bólya (I. 48), Bonyha (I. 50), Ecel (I. 85), Homoródbene (I. 129), Körtvélyfája (I. 174), Küsmöd (I. 183), Marosszentkirály (I. 208), Nagysáros (I. 247–248), Prázsmár (I. 274), Rudály (I. 281), Segesvár (I. 288), Székelykeresztúr (I. 336), Tarcsafalva (I. 362), Vágás (I. 369).

Ami a fenti csoport korát illeti, biztos adatok híján motívumkatalógusunkra kell hagyatkoznunk, melynek segítségével a keltezett emlékeken is előforduló azonos díszítmények, illetve ezek kombinációi is összegyűjthetők. Ennek alapján harangjainkat két csoportra oszthatjuk. Az elsőbe azokat az emlékeket soroljuk, melyeket Keresztrefeszítés (III. 116b–c), trónoló király (III. 112–113), író, illetőleg könyvpult előtt ülő evangélista (III. 117–118), Isten báránya (III. 119) és ülő Madonna (III. 114) díszít. Közülük azok tűnnek korábbinak, tehát még a 15. század derekáról származónak, melyeken a Keresztrefeszítés régebbi, III. 116c. változatát találjuk (Boldogváros, Ecel, Körtvélyfája). Érdekes, hogy a Keresztrefeszítés valamivel későbbi, III. 116b változatát, továbbá a század második felére-végére utaló trónoló Madonnát a Segesvárhoz közel eső Udvarhelyszék (Székelyföld) harangjain (Székelykeresztúr, Tarcsafalva, Vágás) láthatjuk. Ezek a harangok már a 15. század második felében keletkeztek. Közülük a székelykeresztúri harangról mondhatunk többet, melyet minden bizonnyal a középkori mezőváros templomának renoválásával összefüggésben, az 1458-ban beoltozott szentély elkészülte után, az építkezések végeztével rendelhettek.

A plakettekkel díszített harangok másik csoportjába olyan öntvények tartoznak, amelyek vállán keretbe foglalt állatfigurák (oroszlán, sárkány, griff, hárpia) sorakoznak: Baráthely (I. 24), Bólya (I. 48), Bonyha (I. 50), Nagysáros? (I. 247–248), Rudály (I. 281), Volkány (I. 375). E reliefek na-

gyobbik része az 1439-ben öntött berethalmi harang (I. 36) és a segesvári keresztelőmedence (II. 8/1440) óta a helyi öntőműhely hosszabb időn át használt vezérmotívumai közé tartozik (III. 125–128), „éles” keltezésre így ezek a díszek nem is alkalmasak. Gyűjtőmunkánk során azonban megfigyeltük, hogy ugyanaz a motívum különböző mértékben megcsonkított kerettel is előfordulhat, esetenként az összes, egyazon harangon szereplő, eredetileg csillag alakú relief keretet négyzetesre faragták, vagy éppen körülnyírták a központi állatalakot. Motívumkatalógusunkban ezeket a változatokat III. 125–128/a–b–c-vel jelöltük, remélve, hogy a kis eltérések a feldolgozás során valamiképpen értékesíthetők lesznek. Áttekintve a teljes anyagot, arra a megállapításra jutottunk, hogy jöllehet már az 1439-es berethalmi harangon felbukkannak teljesen körülvágott változatok (III. 126c, III. 127c), és található ilyen az 1449-ben öntött medgyesi harangon is, e gyakorlat virágkora az 1440-es éveknél egyértelműen későbbi időszakot sejtet. Különös nyomatékklal vonatkozik ez a négyzetesre formált keretű motívumokra (III. 125–127/b), melyek elmaradhatatlan kísérője egy kalapos hárpia ábrázoló négyzetes plakett (III. 128); ez utóbbi a többiekénél jóval később, az 1472-ben öntött brassói keresztelőmedencén (II. 2) bukkan fel először keltezett emléken.

Ha gondolatmenetünk helyes, akkor feltételezhetjük, hogy a fenti csoport összességében a 15. század második felében keletkezhetett. A legkorábbinak a bolyai harang (I. 48) tűnik, melyet ép keretű motívumokkal díszítettek, vélhetően még a század közepén vagy második felében, legkésőbbinek a volkányi harangot (I. 375) sejtjük, melyen teljesen új, korábban nem ismert plaketteket (III. 122–124) találunk.

A harangméretek összevetésekor derült ki, hogy több reliefdíszes harang mérete és formája jól egyezik olyan harangokéval, melyek egyéb formai jegyei a fentiekkel azonosak, vállukon azonban nem medaillondísz, hanem sodrott bordakerettel szegett üres fríz található:

Medaillonokkal díszített harangok		Harangok üres frízzel	
I. 369. Vágás	Mk: 54,0 cm Á: 62,0 cm á: 33,0 cm	I. 8. Almakerék	Mk: 53,0 cm Á: 63,0 cm á: 31,0 cm
I. 208. Maros-szentkirály	Mk: 52,0 cm Á: 63,0 cm á: 30,0 cm		

Medaillonokkal díszített harangok		Harangok üres frízzel	
I. 24. Baráthely	Mk: 58,0 cm Á: 67,0 cm á: 33,1 cm	I. 373. Vérd	Mk: 59,0 cm Á: 67,0 cm á: 36,3 cm
I. 48. Bolya	Mk: 59,5 cm Á: 67,4 cm á: 36,3 cm		
I. 85. Ecel	Mk: 58,0 cm Á: 68,0 cm á: 37,0 cm		

Mindez azt jelenti, hogy a díszítetlen, változatos méretű harangok (Almakerék, I. 8; Morgonda, I. 232–233; Somogyom, I. 291; Szászfehéregyháza, I. 308; Vérd, I. 373) a reliefdíszes, illetve feliratos példányokkal egyazon műhelyben készültek, a század derekán vagy második felében. Figyelemre méltó a felirat nélküli harangok mérete is. Nagyszében és Brassó esetében is megfigyelhető, hogy a feliratos, illetve díszített nagyobb harangok mellett ugyanazon öntőműhelyben kisebb, felirat nélküli és díszítetlen harangokat is öntöttek. Segesvár teljesítménye ebből a szempontból is kivételes, az itteni műhelyben készültek ugyanis a középkori Erdély legnagyobb harangjai, köztük az elpusztult, 138 cm alsó átmérőjű besztercei (I. 40), valamint a ma is meglévő, 112 cm-es holtvénnyi (I. 137) és a 122 cm átmérőjű medgyesi harang (I. 215). Ekkora méretek fényében nem meglepő, hogy a segesvári műhely felirat nélküli termékei sem a kicsi, hanem a közepes, illetve a nagyobb méretű harangok közé sorolhatók (Á: 52–79 cm).

A segesvári műhely késői termékeinek meghatározásakor kulcsemlékünk az 1472-ben öntött brassói keresztelőmedence. Jöllehet a brassói keresztelőkút a három évtizeddel korábbi segesvári medence édestestvére, hosszú feliratának epigráfiai jellegzetességei már egy későbbi periódust körvonalaznak. A korábban erőteljesen ívelt vonallal lezárt, rendszerint kis nyúlványban végződő betűszarak ekkor már a szokványos, egyszerű lezárással készülnek, és megváltozik, egyszerűsödik több minuskula formája is. A *p* szárát már nem metszi keresztvonal, eltűnt az *r* lecsüngő nyúlványa és az *x* keresztványa sem kanyarodik baloldalt hosszan elnyúló íveléssel a betűtalp felé. Fontos részlet, hogy a szavakat már nem § alakú jelek, hanem rombuszok választják el. Változatlanul kedvelte azonban a felirat készítője a minuskulák szellemes ligatúráit; a betűformákon túlmenően ez a szokás teszi összetéveszthetetlené erdélyi emlékganyagunkon belül a segesvári feliratokat. Mindezeket a

részleteket, köztük a III. 116b típusú Keresztrefeszítést is, megtalálhatjuk a hosszú feliratot hordozó bázni harangon (I. 30), melyet ilyen módon biztosan keltezhetünk a brassói keresztelőmedence (1472) korára.

A segesvári termékek áttekintésekor még egy késői harangcsoport körvonalazódott, mely az 1470-es éveknél is későbbinek tűnik (Százhalom, I. 326; Szelindek, I. 344; Táblás, I. 359). A felsorolt három, kivétel nélkül nagyméretű harang vállát a segesvári műhely jellegzetes Keresztrefeszítés-plakettjének az a változata díszíti, ahol az enyhén újramintázott alakok fölött, Krisztus keresztjén antikva betűs *INRI* felirat tűnik fel. A Keresztrefeszítés után kezdődő felirat minden esetben a segesvári műhelyre jellemző *O rex Glorie Ihesu Criste Veni Cum Pace*, a szókezdő majuszkulák a brassói keresztelőmedence analóg betűihez képest is egyszerűbb rajzúak, ezzel összhangban az *x* minuszcula is a brassói keresztelőkútnál már ismertetett késői típushoz tartozik.

A 15. századi segesvári harangöntés története a kilencvenes években hirtelen véget ért. Az utolsó datált emlék az 1491-ben öntött, pajzsba foglalt griffekkel és sárkányokkal díszített táblási harang volt (I. 360), melyet sajnos kevéssel gyűjtésünk megkezdése előtt öntöttek újra. Ezért, a ránk maradt sommás leírás nyomán, nem is dönthetjük el, vajon a segesvári keresztelőkút címerpajzsba foglalt sárkányaira (I. 120) vagy pedig a volkányi harangon (I. 375) látható sárkányra és griffre (III. 122–123) kell-e gondolnunk. A műhely nem sokkal 1491 után megszűnhetett, az 1495-ös, legkorábbi fennmaradt segesvári adójegyzék ugyanis harangöntő nevet egyáltalán nem tartalmaz, az egyetlen rézműves, akit ekkor lajstromba vettek, egy üstkészítő, *Achacius caldarius* volt.⁷²⁷

A segesvári harangok formavilágáról és az egyes emlékek belső arányairól viszonylag keveset mondhatunk, ami egy legalább három generáción keresztül tevékeny műhely esetében egyáltalán

nem magától értetődő. A műhely klasszikus gótikus formájú harangokat készített, melyeken sem a 14. századi átmeneti formák, sem pedig a 15–16. század fordulójára jellemző új részletek (abroncsolt perem, kérdőjel alakú fülek) nem hagytak nyomot, csupán néhány késői harangon találunk erőteljesen ívelődő vagy kissé megtört ívű peremet, valamint tárcsaszzerű tagozatot a függesztőkórna alatt (pl. Morgonda, I. 233; Somogyom, I. 291). Úgy tűnik, hogy a több nemzedéken át tevékeny segesvári műhely fennállása során következetesen rokon formájú és arányú harangokat állított elő. Ez a körülmény, összevetve a díszítőmotívumok több évtizedes használatával, azt sejteti, hogy a nagy valószínűséggel családi körben öröklődő segesvári műhely életét túl sok külső hatás és radikális váltás nem zavarta meg. Mindez megerősíteni látszik azt a felvetésünket, hogy a segesvári műhely kapcsán semmiképpen sem számolhatunk annyi mesterrel, ahány „kezet” a feliratok vizsgálatakor elkülöníthettünk.

A harangok arányait a fő méretek segítségével, az alsó átmérő és a koronáig mért magasság (Á/Mk), illetve az alsó és a felső átmérő (Á/á) hányadosával érzékeltetjük. Közülük az előbbi arány (Á/Mk) meglehetősen állandó, zömmel 1,1 és 1,2 között ingadozik, 1,2 fölötti értékek csak ritkán számíthatók. Ez az intervallum valószínűleg még szűkebb lenne, ha a helyszíni rossz munkakörülmények miatt nem kellene kisebb mérési hibákkal is számolnunk. Az alsó és a felső átmérő aránya – jóllehet itt a méretek egyértelműbben meghatározhatók, mint a magasság esetében – már nagyobb szóródást mutat: 1,8–2,1. Részletesebben vizsgálva a ránk maradt emlékeket, feltűnik, hogy valójában nem is szóródásról van szó, hanem az egymástól eltérő értékek mögött három alaptípus és közöttük számos átmeneti forma rejtőzik.

Kiindulópontunkat azok a kis sorozatok jelentik, melyek azonos alsó átmérőjű segesvári harangokat foglalnak magukba:

⁷²⁷ Rechnungen Hermannstadt 199–201.

	Á	Mk	á	Á/Mk	Á/á
I. 233. Morgonda	56,0 cm	49,0 cm	26,7 cm	1,143	2,097
I. 36. Berethalom	56,5 cm	52,0 cm	30,0 cm	1,086	1,883
I. 369. Vágás	62,0 cm	54,0 cm	33,0 cm	1,148	1,878
I. 208. Marosszentkirály	63,0 cm	52,0 cm	30,0 cm	1,211	2,100
I. 8. Almakerék	63,0 cm	53,0 cm	31,0 cm	1,189	2,032
I. 24. Baráthely	67,0 cm	58,0 cm	33,1 cm	1,155	2,024
I. 373. Vérd	67,0 cm	59,0 cm	36,3 cm	1,135	1,845
I. 48. Bólya	67,4 cm	59,5 cm	36,3 cm	1,133	1,857
I. 85. Ecel	68,0 cm	58,0 cm	37,0 cm	1,172	1,838
I. 109. Garat	68,0 cm	58,0 cm	37,0 cm	1,172	1,838
I. 375. Volkány	71,5 cm	66,0 cm	39,8 cm	1,083	1,796
I. 174. Körtvélyfája	72,0 cm	62,0 cm	37,0 cm	1,161	1,946
I. 344. Szelindek	87,0 cm	70,0 cm	44,6 cm	1,243	1,951
I. 44. Boldogváros	87,0 cm	77,0 cm	41,4 cm	1,130	2,101
I. 326. Százhalom	100,0 cm	80,0 cm	51,6 cm	1,250	1,938
I. 84. Ecel	100,5 cm	85,0 cm	48,4 cm	1,182	2,076

A táblázatból világosan kiolvasható, hogy egy-egy adott alsó átmérőhöz többféle harangformát is szerkesztettek. Könnyen elkülöníthető egy terület peremű, a harangváll felé erőteljesen karcsúsodó forma (Almakerék, I. 8; Boldogváros, I. 44; Bonyha, I. 50; Ecel, I. 84; Marosszentkirály, I. 208; Morgonda, I. 232–233; Szászfehéregyháza, I. 309), melynél az Á/á arány 2–2,1 között mozog. A harangok – mai ízlésünk szerint arányosabb felépítésű – többségénél ez utóbbi arány 1,9 körüli, de található néhány zömökebb alakú harang is (pl. Báránykút, I. 22; Bólya, I. 48; Volkány, I. 375) 1,8 körül ingadozó Á/á hányadossal. Fontos hangsúlyoznunk, hogy a három formaváltozat között nem lehet éles határt húzni, a mérési adatok nyomán ugyanis kisebb-nagyobb eltérésekre és köztes formákra is találunk példát. Ugyanez kronológiai szempontból is igaz: egy-egy formaváltozatot korainak számító és késői harangok egyaránt képviselnek. Ezzel a két megállapítással lehetőségeink határához jutottunk el, könnyű ugyanis belátni, hogy nem kronológiai vagy stílárius kérdéshez, hanem a harangtervezés lényegéhez, a forma és a hang összefüggéséhez érkeztünk, olyan problémához, melyet szakszerű hangtani vizsgálat és részletes profilrajz híján a szerző nem képes egyedül megoldani.

BESZTERCEI MŰHELYEK / Besztercei öntőműhely(ek)ről a legutóbbi évekig alig tudott valamit a kutatás,⁷²⁸ az idevágó adatok ugyanis elsősorban nem a ránk maradt öntvények felirataiból, hanem többségükben közöletlen késő középkori adójegyzékekből és számadáskönyvi bejegyzésekből,⁷²⁹ továbbá nehezen hozzáférhető helytörténeti publikációkból származnak.

A szakirodalom szívesen kapcsolja a Beszterce környéki rézbányászathoz az itteni bronzöntés kezdeteit,⁷³⁰ az amúgy helyénvalónak látszó elképzelés azonban két ponton is ingatag alapon nyugszik. Tény ugyan, hogy a Besztercétől északkeletre fekvő Radnán volt az Árpád-kori Magyarország egyik legjelentősebb ezüstműhelye,⁷³¹ számottevő radnai réztermelésről azonban nem tudunk, ráadásul az itteni bányászat a 14. század elejétől hanyatlásnak indult, így a 15–16. századra, mikor már biztos adatokkal rendelkezünk a helyi ércöntésről, forrásaink nagybányai ólom és réz felhasználásáról szólnak. Mindenesetre az a körülmény, hogy Besztercén a 13. század végén pénzverőkamara működött, a 14. században pedig többször is említették a besztercei márkát,⁷³² arra utal, hogy az itteni színesfém-feldolgozás kezdetei jóval megelőzik a 15. század második felét, bár jelentősebb bronzöntésre semmi jel nem mutat.

⁷²⁸ Korai említésük: Wittstock 1859. 58.

⁷²⁹ A legkorábbi, 15. századi számadáskönyvekről: Gündisch 1977; a későbbi, idevágó bejegyzéseket idézi: Dahinten 1988; az adójegyzékek öntőkre vonatkozó adatait Konrad Gündisch szíves segítsége nyomán használhattam.

⁷³⁰ Legutóbb: Lovag 1987. 252.

⁷³¹ ÁMF I. 562–564.

⁷³² Uo. 560.

A besztercei harang-, majd ágyúöntés kései kibontakozása azt bizonyítja, hogy ennek az iparágaknak a kialakulásában nem a helyi nyersanyag, hanem a középkori Magyarországról kivezető egyik fontos kereskedelmi útvonalra épülő és a 14–15. század folyamán kiváltságok sorát megszerző⁷³³ jelentős település városi fejlődése volt a perdöntő. Kutatott területünkön, mint láthattuk, ez a megállapítás általánosítható; a helyi harangöntés és általában a nagy volumenű bronzfeldolgozás középkori adatai nem a közeli érlelőhelyek, hanem az előrehaladott városi fejlődés mutatói.

A besztercei harangöntés kezdeteiről nincs közvetlen adatunk. 1430-ban még biztosan nem tevékenykedett komolyabb tudású öntőmester a városban, az ekkor megrendelt két, erdélyi viszonylatban igen jelentős méretű harangot ugyanis, a 36 fontmázsás nagyharangot (Susanna, I. 40) és a 24 mázsás kisebbiket (I. 41), mint láttuk, segesvári János mester készítette el a Szent Miklós-plébániatemplom számára. Helyi bronzöntővel csak három évtized múlva találkozunk, a Beszterce második kerületében adózó *Hanus*, *Hannes* harangöntő személyében (1461, 1462).⁷³⁴ Az 1475. évi adóösszeírás is őrzi egy harangöntő emlékét, aki ugyancsak a második kerületben lakók névjegyzékébe került. Ennek a *Glagkengisser*nek a nevét a lajstromozók sajnos nem örökítették meg.⁷³⁵

1496-ban a besztercei Erasmus mester öntötte a közeli Zsolna nagyharangját.⁷³⁶ Feltételezzük, hogy mesterünk harangöntő volt és nem ágyúöntésre szakosodott, de alkalmasint harangot is készítő *bombardarius* vagy *pixidarius*. Ez utóbbi, városi pénzen foglalkoztatott iparosok között ugyanis ilyen nevet a számadáskönyvek nem említenek.

Korabeli besztercei rézműves fia lehetett az a *Laurentius Choprer de Bistritia*, aki 1488–1492 kö-

zött a bécsi egyetemen tanult, majd – 1502–1510 között – szülővárosában látott el közjegyzői teendőket.⁷³⁷

Beszterce kapukkal és tornyokkal tagolt városfal 1484-re épült ki,⁷³⁸ de már korábban ismerünk adatot, miszerint a városvédelem leghatásosabb eszközei, a tűzfegyverek előállítására és karbantartására terén a beszterceiek is megtették a szükséges lépéseket. Miként Nagyszebenben és Brassóban, itt is megjelentek a város szolgálatában álló ágyúmeszterek, akiknek feladata további bronzágyúk előállítása és karbantartása mellett a puskaporkészítés, valamint a fegyverraktárak körüli teendők ellátása volt. Viszonylag olcsó munkájuknak köszönhetően esetenként harangot is rendeltek náluk; a forrásokból úgy tűnik, hogy a 16. század első felében ez a *bombardarius* öntőkör Beszterce környékén teljesen átvette a harangkészítést. Lényeges részlet azonban, hogy az egymást váltó, származási helyükre és tanultságukra nézve is meglehetősen vegyes képet mutató ágyúöntők nem teremtettek gazdag, öröklődő mintakinccsel dolgozó öntőiskolát, miként például Nagyszebenben vagy Segesvárott a helyi harangöntő dinasztiák. Egyébként a 16. század elején Beszterce és Nagyszeben bizonyíthatóan kapcsolatban állt egymással a hadifelszerelés és ágyúmeszterek vonatkozásában.⁷³⁹

1475-ben a városnak már voltak ágyúi; az egyik működésképtelen, nyilván helyben öntött darabon a lakatosok végeztek ez évben 48 denár értékű munkát.⁷⁴⁰ Ágyúmesterrel először 1487-ben, immár hagyományosan a második kerületben, az itteni ispotályról elnevezett *Spitalgassén* lakó *Mathias puzemester* személyében találkozunk,⁷⁴¹ akit egy számadáskönyvi bejegyzés 1495-ben puskaporkészítés kapcsán említ,⁷⁴² további adóösszeírásokban pedig még 1505-ben⁷⁴³ és 1512-ben⁷⁴⁴ is szerepel.

⁷³³ 1330: Ub I. 437–438. (478 sz.); 1353: Ub II. 97–99. (679. sz.); 1366: Ub II. 249–250. (858. sz.) és 269–271. (871. sz.); 1453: Ub V. 412–414. (2867. sz.); 1474: Ub VII. 9–10. (3990. sz.); 1475: Ub VII. 47. (4047. sz.).

⁷³⁴ 1461: *Quartale secundum* [...] *Hanus Glockengisser* (Beszterce, Számadások IV. Nr. 2. S. 7); 1462: *Hannes Glockengisser* (uo. IV. Nr. 3. S. 5; Gündisch 1977. 342).

⁷³⁵ 1475: *Quartale secundum: Glagkengisser* (Beszterce, Számadások IV. Nr. 5. S. 12). Ștefan Pascu a fenti mestert forráshivatkozás nélkül Péter ágyúöntővel azonosította (Pascu 1954. 179).

⁷³⁶ *Item anno Christi 1496 fusa est magna campana in Zolna per magistrum Erasmus de Bistritia*, Wittstock 1859. 106; Schüller 1910. 74–75; Dahinten 1988. 407.

⁷³⁷ Tonk 1979. 278.

⁷³⁸ Dahinten 1988. 68.

⁷³⁹ 1509: *Misso* [...] *famulo cum litteris ad Bistriciam ratione pecuniarum, quas pro ingeniis et pixidariis tenentur, expensae flor. 1 den. 0*, Rechnungen Hermannstadt 531.

⁷⁴⁰ 1475: *Jacobo Slosser eodem die sexto se cuilibet pro una dieta per den. 8 in laborem circa Bombardas solvimus den. 48, quae bombardas non venit ad effectum*, Dahinten 1988. 406.

⁷⁴¹ Beszterce, Számadások IV. Nr. 6. S. 7.

⁷⁴² Dahinten 1988. 411.

⁷⁴³ *Quartale secundum: Matbes buexenmaister*, uo. Nr. 12. S. 9.

⁷⁴⁴ *Quartale secundum, Hospitalensis foris supra: Matbes Buexenmaister*, uo. Nr. 13. S. 75.

Lakóhelyéhez közel feküdt a város nyugati főkapuja, a *Spitteltor*, ahol 1487-ben már fegyvertár (*domus bombardarum*) állt; a fenti évben az ágyúkat itt helyezték el.⁷⁴⁵ 1512-ből négy fontmázsás ágyú öntéséről maradt adat;⁷⁴⁶ a kifizetett 44 forint 4 mázsa rézért irreálisan magas, így feltételezzük, hogy az összeg a csak későbből adatható, mázsánkénti 3 forintos munkadíjat is magába foglalta. A *pixida* öntője minden bizonnyal még *Mathes* ágyúmester volt. Az 1512-es adójegyzék további három, fémöntéssel, illetőleg rézzel foglalkozó mesterembert örökített meg: az első kerületben lakó *Georgius Kanegisser*, a második kerületben adózó *Peter Panngisser*, továbbá *Martinus Copprer* nevét.⁷⁴⁷ Csábító e korai időszak emlékének tekinteni azt az ágyút, melyet egy 18. századi összeírás igen réginek és olvashatatlan feliratúnak mondott. Miként számos besztercei ágyú a 16. század első felében, ez a kis kaliberű löveg is egyfontos golyók vetésére volt alkalmas.⁷⁴⁸

Az 1520-as évek elején két további arzenál tűnik fel Besztercén, távolról sem véletlenül mindkettő a másik két főkapu, a *Holztor* és az *Ungertor* közelében létesült. 1520-ból a *Holztor* (a *Spitteltortól* délre fekvő kapu) melletti építkezésekről értesülünk,⁷⁴⁹ egy évvel később János kőfaragó már a Magyar-kapu melletti ágyúházon dolgozott, a város délnyugati oldalán.⁷⁵⁰ Egy 1520–1532 között kelt adójegyzék *Piscenmeister Hans*t tünteti fel ágyúmesterként, akit *bombardarius*nak is neveztek. Mesterünk biztosan foglalkozott öntéssel is, a fenti időszakból adat maradt ugyanis kemencéjének javításáról.⁷⁵¹ Nem tudjuk, hogy a német nevű János (*Hans*) mester meddig tevékenykedett az 1520-as évek folyamán, és mikor tűnt fel András, akit

Ștefan Pascu forráshivatkozás nélkül ágyú- és harangöntőnek nevezett.⁷⁵² Valószínűleg még Hans mester készítette azt az 1524-ben öntött, öt mázsa súlyú, egyfontos golyókat lövő, Beszterce címerét viselő ágyút, melynek nagybetűs felirata az 1764-es ágyújegyzék szerint a következő volt: *H. Richter Thomas Balldörfer 1524*.⁷⁵³ Ez utóbbi évből származik a Beszterce melletti Óvárhely egykori evangélikus templomának harangja (I. 267/1524), mely – miként a többi, alább tárgyalandó besztercei harang is – a 16. század elején általánossá váló új részletformákat mutatja: megtört ívű peremét abroncsszerű tagozat szegélyezi, a vállán elhelyezett arab évszámot sima bordapár határolja, függeszűtkoronája platnin áll, fülei pedig kérdőjel alakúak. Mesternév vagy monogram nem található rajta, azonban évszáma alapján feltételezzük, hogy a hasonló részletformákat mutató unokai haranggal (I. 367/1529) együtt ez az öntvény is Hans/János bombardarius munkája.

Egy 1530. március 14-én kelt elszámolás már András ágyú mestert említi. A feljegyzés szerint András minden mázsa kiöntött érc után 3 forint munkadíjat kapott.⁷⁵⁴ Ő öntötte azt a 23, illetőleg 12 mázsa ágyút is, melyekről egy 1530. évi számadáskönyvi bejegyzés szól.⁷⁵⁵ Ma már nem tudjuk eldönteni, hogy a fenti lövegek egyike volt-e az az 1530-ban öntött, 18 mázsa sáknak mondott ágyú, melyet 1759–1764 között Besztercéről Gyulaféhvárra szállítottak. A háromfontos golyókat lövő ágyún a városcímer mellett a következő, hibásan leírt, antikva betűs feliratot örökítették meg: *Andreas de Castorius[!] 1530 Brechus[?] Bistriciensis*.⁷⁵⁶ András mester 1530 szeptemberében halt meg; végrendeletét, melyben pénzt hagyott a helyi

⁷⁴⁵ 1487-es számadáskönyvi bejegyzések: *Jacobo Seratori pro catbenis ad domum bombardarum penes portam hospitalensem den. 15; Ligni duabus ad domum pixidarum[?] dati sunt den. 25 Dominica post corporis Christi; Aliquibus pro bibalibus ad imponendum bombardarum ad domum bombardarum den. 12*, Dahinten 1988. 406–407. Dahinten feltételezte – természetesen tévesen –, hogy a városi ágyúmester 1487-től 1530. szeptember 29-én bekövetkezett haláláig egyazon személy, András (Andreas) mester volt (Dahinten 1988. 406, 409). A valóságban ez utóbbi mesterről csak 1530-ból maradtak adatok.

⁷⁴⁶ 1512. november 22.: *Domino judici ad rationem cupri cent. 4 de quo fusa est una pixida fl. 44*, Dahinten 1988. 408.

⁷⁴⁷ Beszterce, Számadások IVa. Nr. 13. S. 53, 68; Dahinten 1988. 310.

⁷⁴⁸ Dahinten 1988. 415.

⁷⁴⁹ 1520. június 8.: *ad labores civitatis [...] circa ligneam portam in aedificatione domus bombardarii fl. 5. [...] Jobanni lapicidae ratione laborum suorum circa domum bombardarii penes portam ligneam fl. 1,42 – fl. 1*; június 18.: *pro trabibus et pluteis ad domum bombardarii fl. 1,25*; szeptember 23.: *pro pluteis ad domum bombardarii den. 40*, Dahinten 1988. 406.

⁷⁵⁰ 1521. november 27.: *Jobanni lapicidae ratione laborum suorum circa portam Hungaricis plateae et domum bombardarii factorum fl. 4,15*; Dahinten 1988. 407.

⁷⁵¹ ... *pro clavibus ferreis ad domum bombardariorum d. 85. [...] Item dem Oswalt Schnydt das her Offen bat gearbet des Piscenmeister Hans fl. 1*, Beszterce, Számadások IVa. Nr. 3. S. 10, 15.

⁷⁵² Pascu 1954. 178.

⁷⁵³ Dahinten 1988. 415.

⁷⁵⁴ Dahinten 1988. 408.

⁷⁵⁵ Dahinten 1988. 408.

⁷⁵⁶ Dahinten 1988. 414.

ferencesek támogatására, még 1531-ben és 1532-ben is említették.⁷⁵⁷

Otto Dahinten, Beszterce monográfusa forráshivatkozás nélkül további ágyúmestereket is említ a 16. század első három évtizedéből *Thomas* (1492–1503, 1505), *Petrus* (1513, 1521), *Valentin* (1518), *Sigismund* (1523, 1528, 1534) és *Erhard* (1529) személyében,⁷⁵⁸ de a felsorolásból sajnos az sem derül ki, hogy a kérdéses mesterek öntők, portörők vagy pedig a lövegek karbantartásával és működtetésével foglalkozó, a polgároknak esetenként lögyakorlatot tartó pixidáriusok lehettek. Mindenesetre tény, hogy az 1520-as években tevékenykedő András mester mellett legkésőbb 1529-ben már egy másik öntő is munkába lépett. Ebben az évben ugyanis nemcsak az óvárhelyi harang részleteit és számjegyeinek formáját idéző unokai harang készült el, hanem a távoli Völcv evangélikus templomának harangja is (I. 378/1529), melyen már egy új, az 1530-as, 1540-es évek besztercei harangjaira jellemző motívum bukkan fel. A végein szegekkel átütött kereszt (III. 166) megjelenik majd a besztercei Gergely mester magyardécei (I. 189/1534) és hétúri (I. 125/1544) harangján is. Az eltérő formájú, a harang oldalára mintázott számjegyek, továbbá a harangváll díszítése kizárja, hogy az óvárhelyi és unokai, illetőleg a völci harangot egyazon mester öntötte volna. Úgy véljük, hogy a völci harangot díszítő reneszánsz fríz (III. 165) inkább egy ágyúöntő motívumkincséből származik, mely harangdíszként teljesen társtalán Erdélyben.

Az 1530-as és 1540-es évek kiemelkedő besztercei ágyúöntője, aki harangokat is készített, *Gregorius magister* volt. Dahinten szerint kezdetben András ágyúöntő segédjeként működött (ami a völci harangtól nyomon követhető mintafolytonosságot magyarázná is), majd mestere halála után, 1531–1552 között önállóan tevékenykedett.⁷⁵⁹ Első ismert munkájáról 1531 márciusából maradt fenn adat, amikor egy 54 mázsás, nagybányai rézből öntött nagy ágyú (*bombarda magna*) készítéséért 162 forintot fizetett neki a város.⁷⁶⁰ Ez egyben azt is bizonyítja, hogy a fontmázsánként számított háromforintos öntőpénz összege a század eleje óta nem emelkedett. Másodkézből származó, hiányos adataink alapján úgy tűnik, hogy Nagyszébenhez hasonlóan itt is több, *Gregorius* vezető ágyúmesternél gyengébben fizetett, nem helyi származású és meglehetősen nagy mobilitást mutató *bombardarius* segítette az ágyúöntést, karbantartást és portörést. 1532. február 2-án *Johan-*

nes Bobemust alkalmazták második ágyúmesternek, feladata elsősorban a porkészítés volt. Fizetése Gergely mester évi 40 forintjával szemben csak 30 forintot tett ki.⁷⁶¹ Az 1532–1539 között szereplő *Johannes Bobemus*on kívül feljegyzés maradt *Andreas bombardarius* 1538. november 1-jei alkalmazásáról 25 forintos évi fizetés, téli ruha és szállás fejében.⁷⁶² *Johannes Krauss bombardarius* (1539–1541) 1540. esztendei szerződése 35 forintos fizetésről és nyári ruháról szól.⁷⁶³ Sommás, említésszerű adatokkal rendelkezünk *Johann Schwab* (1546), *Urban Rosenberg* (1547–1548) és egy magyar mester, *Ladislavus Portörö, Ungarus* (1550) besztercei alkalmazásáról is.⁷⁶⁴ Közülük Johann Krauss, akit 1539. november 19. körül alkalmazott a város, neve alapján ágyúöntő volt (*Johannes bombardarum fusor*), bár forrásainkból nem derül ki, hogy az öntést is ő végezte, vagy pedig ez utóbbi, meglehetősen kényes munkafolyamatnál külön rézöntőt foglalkoztatott.⁷⁶⁵ Ez utóbbi lehetőség mindenesetre jól egybevághat a nagyszébeni számadások azon adatával, melyek az ágyúmesterek mellett külön öntőt emlegetnek, aki a bombardariusok között a hierarchia legalsó fokán állt. Ezt tudva nem meglepő, hogy Besztercén és Nagyszébenben egyaránt az volt a szokás, hogy a bombardariusok által öntött harangokra nem a tényleges öntő, hanem a vezető ágyúmester neve került. 1534-től besztercei számadáskönyvek feljegyzései rendszeresen tudósítanak ágyúöntésről; ebben az évben, továbbá 1537-ben és 1538-ban évi két löveg előállításáról is tudunk.⁷⁶⁶ A besztercei ágyúk Gyulafehérvárra szállításakor, 1764-ben az egyik fenti darab még megvolt, így súlyát, kaliberét és feliratát feljegyezheték. A négy mázsa súlyú, egyfontos golyókat lövő ágyú antikva felirata a városcímer mellett a következő volt: *Factum tempore judicatus d. Thomae Werner 1537*.⁷⁶⁷ Egy kisebb ágyút (*bombarda parva*) a beszterceiek 1541. április 1-jén a Ferdinánd-párti Maylád Istvánnak adtak.⁷⁶⁸

⁷⁵⁷ Dahinten 1988. 304: *sabato post Invocavit in testamento Andreae bombardarum fusoris Franciscanis pisces emimus fl. 2,50* (1532).

⁷⁵⁸ Dahinten 1988. 409.

⁷⁵⁹ Dahinten 1988. 408.

⁷⁶⁰ Dahinten 1988. 407.

⁷⁶¹ Dahinten 1988. 408.

⁷⁶² Dahinten 1988. 409.

⁷⁶³ Dahinten 1988. 409.

⁷⁶⁴ Dahinten 1988. 409.

⁷⁶⁵ Dahinten 1988. 409.

⁷⁶⁶ Dahinten 1988. 407.

⁷⁶⁷ Dahinten 1988. 415.

⁷⁶⁸ Dahinten 1988. 408: *pro quadam bombardia parva domino Mailat dono data fl. 3.*

A hétúri harang feliratrészlete Gregorius mester nevével (1544)

1548-ban új ágyúöntőde épült Besztercén. Püncösdre zsindefedél alatt elkészült az olvasztókemence, melyet nemsokára már használnak is; az Otto Dahinten által eredetiben sajnos nem idézett számadáskönyvi feljegyzések ácsokról, a löveg formáját elkészítő asztalosokról, továbbá az öntőformához szükséges vasdrótról és az öntőmesternek fizetett 14 forintról szólnak.⁷⁶⁹ 1549-ben Gergely mester újabb ágyút öntött, ez alkalommal Brassóból származó rézből.⁷⁷⁰ Egy 1549-ben készült besztercei ágyúcső a 18. századig fennmaradt; az 1764-es ágyújegyzék szerint az 5 mázsa súlyú, egyfontos golyót lövő, besztercei címeres ágyú felirata *Herr Vinzenz Richter 1549 hat gemacht die 4 Stuck* volt.⁷⁷¹

Gergely ágyúöntő harangjainak azonosításához a kulcsemlék a hétúri, 1544-ben öntött harang (I. 125), mely jellegzetes díszítményei (III. 164, 166–167) és a dátum mellett a mester nevét is megörökítette, *Magister Gregorius* formában. Beszterce térségében még három olyan harangot ismerünk, amelyek hasonló részletformákkal és azonos díszítőmotívumokkal készültek: Kékesújfalu (Szászújfalu, I. 146/1532), Magyardecse (I. 189/1534) és Mezőköbölkút (I. 222/1541) harangjai. Ez a négy harang magán viseli a 16. század első felének minden jellegzetes vonását, és noha bizonyos mértékig hasonlítanak az 1530-as évek előtti, valamint az 1540-es évek után öntött Beszterce környékiekhez is, több részletforma – a feliratos sávot szegélyező kettős bordakeret és különösképpen a díszítőmotívumok zárt köre – indokolja, hogy jól elkülönülő csoportot lássunk bennük. E csoportról jó okkal feltételezzük, hogy a hétúri, mesterneves harang

mellett Gergely mester további, szignálatlan öntvényeit tartalmazza.

Gergely mester harangjain a megtört ívű peremen a korábbiaknál szélesebb, 2,5–3,5 cm-es abroncsszerű tagozat fut körbe. A harangok oldalán keretelés nélküli sávban az öntőkör „vezérleleteinek” számító díszítményeket (III. 164, 166–167) találunk. E díszek használatának egyetlen előzményeként az 1529-es völci harang említhető; ez, mint utaltunk már rá, esetleg András és Gergely mester műhelyének folytonosságát jelenti. A harangok vállán minden esetben kétszeres sima bordakeret határolja a feliratos sávot, ahol az évszám kapott helyet, Gergely mester jellegzetes formájú ötöseivel. Az esetenként fordítva vagy fejjel lefelé applikált évszámok és betűk azt jelzik, hogy az egyébként jókezü mesternek az írás nem volt erőssége.

Valószínűleg még Gergely mester öntötte 1549-ben azt a harangocskát (*campanula*) a nagytemplom huszártornyába, melyért a város másfél forint öntőpénzt fizetett.⁷⁷² Az összeg fél centenarius, azaz 50 kg körüli harangra utal.

Gergely mesteren kívül még két kortársa, a besztercei ágyúöntők között már korábban számba vett János és Zsigmond mester vállalkozott ebben az időben harangöntésre; velük a város 1534-ben egyezett meg, hogy saját rezükből 18 forintért óraharangot öntsenek, nyilván a nagytemplom már korábban is említett toronyórájához.⁷⁷³

Otto Dahinten szerint Gergely/Gregorius mester 1531-től 1552-ig tevékenykedett, a rendelkezésünkre álló konkrét adatok azonban 1549-nél későbbi munkáira nem utalnak. Sőt 1551-ben ép-

⁷⁶⁹ Dahinten 1988. 409–410.

⁷⁷⁰ Dahinten 1988. 410.

⁷⁷¹ Dahinten 1988. 414.

⁷⁷² *Pro campanula in minorem turrim ecclesiae solvimus fl. 1, 50*, Dahinten 1988. 211; egy 1562-es adat szerint a kisebbik torony *super pinnaculo templi* volt, tehát a tető fölé emelkedő huszártorony lehetett, vö. Dahinten 1988. 242.

⁷⁷³ *Facta est conventio cum magistris[!] Jobanne et Sigismundo ad facturam campanae horologii de fl. 18 unacum ipsorum cupro aliisque attinentis[!]*, Dahinten 1988. 408.

penséggel egy új öntő névbetűjével találkozunk az egyik 1764-ben lemásolt ágyúfeliraton: *P.M.B. 1551*. A ma még meg nem fejtett monogramot használó beszercei *M. pixenmeister* a város címerével díszített, egyfontos golyót lövő kisebb ágyút, a 16. század első felében Besztercén leggyakoribbnak számító falkonettet öntött.⁷⁷⁴

A következő beszercei öntőmester, akinek munkásságáról szerencsés egybeeséssel írott adat és ránk maradt, szignált harang tudósít, *Simon bombardarius* volt. Ő 1555-ben egy 10 centenarius súlyú harang megöntéséért 9 forintot kapott, ami munkadíjának alighanem csak egy részét jelentette.⁷⁷⁵ Az új harang az év végére már a piaci nagytplom tornyában függött, ezzel kapcsolatos munkájáért, nyilván a sisakvasalás elkészítéséért, a kovácsot december 23-án fizették ki.⁷⁷⁶ Ritka véletlen, hogy a számadáskönyvi adatot magával a fennmaradt haranggal vethetjük össze, amennyiben a beszercei evangélikus templom tornyában máig használatban van az 1555 SP feliratú harang (I. 42), ahol az öntő monogramját a fentiek alapján *Simon Pixenmeister* formában oldhatjuk fel. Ugyanez a mester öntött harangot a közeli Kisdemeter számára is (I. 157). A ma Mártontelkén (Szeben m.) található harangon a fentitől kissé eltérő számokkal és betűkkel írt 1554 PS felirat olvasható. Mindkét harang megtört ívű peremére a már Gergely mester idejéből ismert széles abroncs került, a feliratot azonban csak egyszerűes sima bordakeret szegélyezi. Gergely öntvényeivel ellentétben e későbbi darabokon már semmiféle díszítmény nem található.

Simon ágyúmester munkatársaként tünteti fel Dahinten 1553-ban *Joachim Pomeraniust*, az ide vonatkozó részletesebb forrásadatot sajnos nem ismerjük.⁷⁷⁷

Látszólag kutatott időszakunk utánra esik a lebergi Andreas Tach ágyúöntő (*Andreas bombardarum fusor ex Leopolia*) beszercei tevékenysége, aki Dahinten szerint 1561. március 16-án lépett a város szolgálatába, évi 80 forint fizetésért és ingyen szállásért, azzal a feltétellel, hogy éven-

te köteles legalább egy falkonettet önteni.⁷⁷⁸ A már többször idézett 1764-es beszercei ágyújegyzék lemásolt feliratai azonban azt bizonyítják, hogy ez csak egy megújított szerződés lehet, Andreas Tach neve ugyanis már egy 1555-ös ágyúfeliraton szerepel, ami egyben azt is bizonyítja, hogy a Simon/Andreas mesterváltás 1555-ben következett be: *Eine halbe Schlange bin ich genannt. E.A.S. Andreas Tach goß mich mit seiner Hand. Gregor Daum Richter 1555*.⁷⁷⁹ A Beszerce címerével díszített 18 mázsa súlyú, három és félfontos golyót lövő ágyú neve alapján – feles kígyó – hosszú csövű tábortábori ágyú lehetett. A fenti jegyzékben még két, Andreas Tach által öntött löveget találunk. A nagyobbik, oroszlánfejben végződő, 28 mázsa darab hatfontos golyót vetett, nagybetűs felirata a város címer két oldalán *Andreas Tach Gregor Daum C.P. Felix civitas quae providet bella tempore pacis 1561* volt. A kisebbik, húszmázas, ötfontos golyót lövő ágyúra a következő felirat került: *Gregor Daum Richter 15 C.P. 65. Andreas Tach goß mich mit seiner Hand*.⁷⁸⁰ A korábban már érintett ágyúöntő-hierarchia fényében csak viszonylagos érvényűnek tekinthetjük a feliratok azon visszatérő állítását, miszerint Andreas Tach ágyúit „saját kezűleg” öntötte. A városi bíró neve és a város címer mellé természetesen a vezető ágyúmester neve került, maga a rézöntő a feloldhatatlan szignójú C.P. (*C. pixenmeister*) lehetett.

Nincs kizárva, hogy Andreas Tach 1561-ben öntött, 1764-ben 28 fontnázsásnak mondott ágyúja azonos azzal a *bombardával*, melyet egy 1561-es számadáskönyvi bejegyzés 24 centenarius súlyúnak és lebergi András művének mond: *Andreas de Leopolia conflagit bombardam novam ponderentem centenarios 24 ex quo vero omnia instrumenta civitatis impusa[!] sunt, solvimus hinc de uno centenario fl. 3 ad supradicta percepta dedimus fl. 36, quando conflator suis impensis conflavit solutio[!] de uno centenario sunt flor. 4*.⁷⁸¹ A bejegyzésből kiderül, hogy a mázsánkénti öntőpénz 3 forintról 4 forintra nő, ha a mester a saját költségén végzi az olvasztást.

A működési helyüket többször is változtató

⁷⁷⁴ Dahinten 1988. 415.

⁷⁷⁵ *Simoni bombardario quoniam conflagit campanam novam ponderentem cent. 10 fl. 9*, Dahinten 1988. 221, 408.

⁷⁷⁶ *1555 f. 2 ante nativitatem domini Briccio fabro ratione laborum civitatis et in ligatione campanae novae fecit fl. 8,50*, Dahinten 1988. 415.

⁷⁷⁷ Dahinten 1988. 409.

⁷⁷⁸ *Per nos conventus est pro fl. 80 annum[!] salarii et mansione libera, ita tamen ut conflavit omni anno nostris impensis falcinatam unam*, Dahinten 1988. 412.

⁷⁷⁹ Dahinten 1988. 415.

⁷⁸⁰ Dahinten 1988. 415.

⁷⁸¹ Dahinten 1988. 412.

mesterekre, egyben a városok heterogén eredetű ágyúöntő körére egyaránt jó példa a nürnbergi *Georg Hörel Rothschmit vnd püchssen giesser*, aki havaselvei vagy moldvai tevékenysége (*bey dem Wallachen*) után szolgálatait 1561-ben Beszterce városának ajánlotta fel.⁷⁸²

BRASSÓI ÖNTŐMŰHELYEK (15–16. SZÁZAD) /

Az erdélyi városok közül kiemelkedő jelentőségű Brassóban a bronzöntés középkori előzményekre tekint vissza, ennek kezdete és színvonala azonban elmarad a korábban tárgyalt műhelyekétől, mindenekelőtt Nagyszebentől és Segesvártól. Az előzmények között említjük, hogy I. Ulászló (1440–1444) korától Brassóban pénzverés is folyt,⁷⁸³ ami a színesfémforgalomra és -feldolgozásra más ilyen településeken is jótékony hatással volt, az éremvésők jelenlétéről nem is beszélve. Az előzmények másik vonulata Brassó fekvéséhez kapcsolódik, a Kárpát-kanyar hágóihoz közel, fontos utak találkozásánál fekvő délkelet-erdélyi német nagyváros ugyanis a középkori Magyarország fontos kapujának számított a Balkán és a Közel-Kelet felé. E kaput – mint látni fogjuk – a bronzöntés nyersanyagai, mesterei és a Brassóba befutó külhoni, elsősorban román vajdai megrendelések is rendszeresen átlépték.⁷⁸⁴

Jelen ismereteink alapján a brassói harang- és ágyúöntés történetét sem írott források, sem pedig ránk maradt leletek segítségével nem tudjuk a 15. század közepénél korábbra visszavezetni, arra viszont már előljáróban utalnunk kell, hogy Besztercehez hasonlóan itt is szorosan összefonódott a harangok és ágyúk előállításával, mivel a termékek meghatározó része nem hagyományos harangöntő dinasztiai, hanem az egymást meglehetősen sűrűn váltó bombardariusok, ágyúmesterek műhelyéből, illetve az ezekkel szoros munkakapcsolatban álló rézművesek kezéből került ki. E műhelyek a brassói védművek 15–16. századi kiépülésével párhu-

zamosan létesített arzenálok mellett, a fontosabb kapuk közelében működtek.

Különböző kaliberű brassói tűzfegyverekkel (1443: *bombardis, pixidibus, machinis et cunctis ingeniis*) már a 15. század harmincas-negyvenes éveiben találkozunk,⁷⁸⁵ anélkül azonban, hogy eldönthetnénk, vajon kovácsoltvas vagy pedig bronzból öntött lövegek voltak azok a harci eszközök, melyekre rendszeresen igényt tartott Hunyadi János, majd Mátyás király, de Brassóban próbáltak fegyverhez jutni a törökkel, illetve egymással harcoló román vajdák is.⁷⁸⁶ Az adatokból inkább vasból készült kézfegyverekre következtethetünk, ágyúk a század közepén és, főként, annak második felében tűnnek fel, magukról az öntőkről azonban e korai időszakból nem maradt ránk adat.⁷⁸⁷ A legrégebbi két barcasági öntvény, melynek brassói eredete feltételezhető, az 1456-os barcaszentpéteri (I. 25) és az 1471-es, német feliratú prázsmári harang (I. 275). Feltételezésnél többről természetesen nem lehet szó, mivel egyik emlék sem szignált, epigráfiai rokonságuk és közeli fekvésük Brassóhoz azonban nem mond ellent ennek az eredeztetésnek. További érvünk, hogy e két harangfelirat jellegzetességei más korabeli erdélyi harangon nem mutathatók ki, legfennebb az 1488-ban öntött kőhalmi harangon (I. 171), melyet földrajzi fekvése alapján szintén e korai csoport tagjának sejtünk.

Biztosan összetartozó harangcsoportokkal Brassó térségében csak az 1490-es évektől számolhatunk, akkor, amikor – egy 1491. évi forrás szerint – már minden városkapunál egy-egy ágyúmestert kellett alkalmazni.⁷⁸⁸ Az egybeesés természetesen lehet látszólagos vagy véletlenszerű is, ugyanis semmivel sem tudjuk bizonyítani, hogy a korai brassói harangokat valóban ágyúöntők készítették-e, és nem a rézművesek egyéb kategóriáit kell e tekintetben gyanúba fogunk, mindenekelőtt az 1470-es évektől az adójegyzékekben gyakran

⁷⁸² Müller 1859. 252–253.

⁷⁸³ Huszár 1995. 10; 1441-ben Újlaki Miklós és Hunyadi János erdélyi vajdák utasítására Brassóban Vlad havaselvei vajda (1436–1442, 1443–1446) számára is vertek pénzt, Ub I. 90–91 (2426. sz.), sőt a vajda Brassóból kért verőtövet és egyéb eszközöket saját felállítandó pénzverdéje számára, DocRom D. 230–232, 329–330.

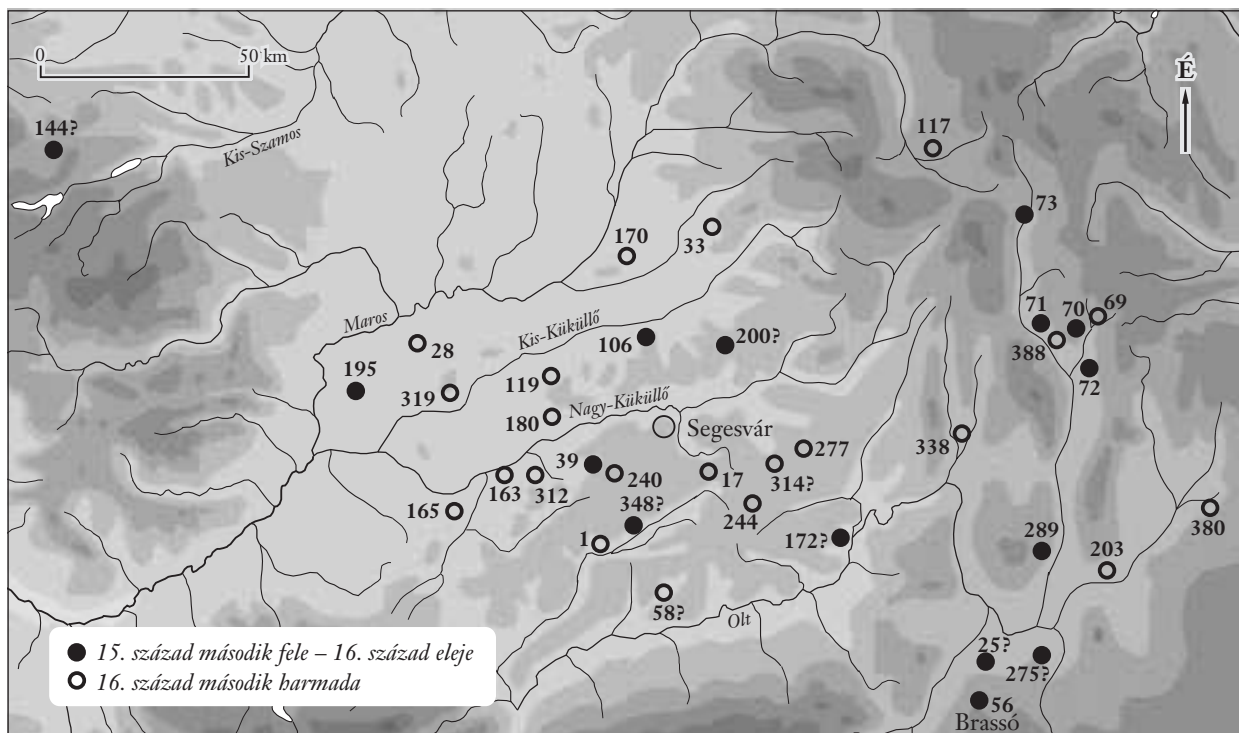
⁷⁸⁴ Manolescu 1965. 146, 149.

⁷⁸⁵ 1432: Ub IV. 2158. sz.; 1435: uo. 2237. sz.; 1443: Ub V. 2451, 2461. sz. (az utóbbi oklevélben Hunyadi János erdélyi vajda puskákat, *puscas* kér a brassóiaktól); 1445: uo. 2522. sz.

⁷⁸⁶ További 15. századi lőfegyver-adatok: 1456: Ub V. 3005. sz. (*pixides*); 1471: Ub VI. 3896. sz. (*centum pixides manuales*); 1478: Ub VII. 4287. (*ducentos pedites [...] pixidibus, [...] bombardas duo [...] maiora*); Philipp 1986. 173.

⁷⁸⁷ W. Wenrich tanulmányának alapos félreértésével írhatta Șt. Pascu, hogy a 14. század utolsó negyedében már Brassóban működött volna a Neidel harang- és ágyúöntő dinasztia, Pascu 1954. 70. Wenrich szerint a Neidel család brassói története 1583-tól követhető nyomon: Wenrich 1889. 63.

⁷⁸⁸ Wagner 1976. 92.

A 15–16. századi brassói műhely harangjainak elterjedési térképe

szereplő üstkészítőket (Kessler). Az 1475–1489 között emlegetett *Jacob Kesler* a Portica negyedben, a kapu mellett lakott, kortársa volt *Jörg Kesler* (1475–1499), *Clos Kesler* (1475–1480) és *Mathis Kesler* (1478–1483); ez utóbbi az ágyúmeszterekhez hasonlóan egyik városkapu közelében, *infra portam descendendo* élt.⁷⁸⁹ A harangöntéshez potenciálisan értő mesteremberek között az üstkészítők figyelembevételre elsősorban nyugat-európai analógiákra támaszkodik, ott ugyanis a harangöntők között gyakran szerepelnek az eredeti mesterségre utaló, Kessler nevű személyek; a legismertebbek a nürnbergi Kessler dinasztia tagjai, akik a 14. század folyamán harangöntésre szakosodtak, ezért a következő század elejétől már Glockengiesser néven szerepeltek.⁷⁹⁰ Mindazonáltal a brassói harangkészítés kezdeteivel kapcsolatban az itt működő ágyúöntőket nagyobb valószínűséggel foghatjuk gyanúba.

Azonos műhelyben, ugyanazon évben készült az 1495-ös dátumot viselő csíkszentmártoni (I. 72) és csíkszenttamási harang (I. 73). Formai részleteik, melyek szorosan rokonítják őket, a 15. század végének, illetve a 16. század elejének tipológiai jellegzetességeit mutatják: a harangperem íve megtört, a harangfülek kérdőjel alakúak és külső három oldaluk kannelálás. Azonos kéztől származik a vegyesen latin és német nyelvű, minuszkulás ha-

rangfelirat, és a szavakat is részben azonos díszítmények választják el, melyek később is a brassói műhely vezérmotívumai maradtak: a Keresztrefeszítés (III. 149), kis és nagyobb méretű Agnus Dei (III. 147a. és 148), továbbá a Nürnberg címerét ábrázoló kerek medaillon (III. 154), mely feltehetően az ismeretlen nevű öntő származási helyére utal. A Keresztrefeszítést ábrázoló relief (III. 149) felbukkan az 1496-ban öntött fületelki harangon (I. 106). Tanulságos, hogy az alig egyéves időintervallum ellenére a két csíki és a fületelki harang között igen jelentős különbségek mutatkoznak, a részletformákban éppúgy, mint a feliratnál alkalmazott minuszkuláknál. eltérő mozzanat az is, hogy a fületelki harangra már arab számjegyekkel írt dátum került. Ezek az eltérések előrevetítik a brassói harangöntés másik jellemző vonását, azt tudniillik, hogy az egymást sűrűn váltó mesterek, illetve a feliratokat elkészítő piktorok vagy litterátusok kezén rendkívül változatos jellegű emlékegyanyag keletkezett, mely sok kis csoportra oszlik, úgy, hogy e csoportokat csak egy-egy ismétlődő díszítmény, elválasztójel vagy részletforma kapcsolja lazán össze. Ami a feliratokat illeti, a harangöntésben közreműködő személyek heterogén ta-

⁷⁸⁹ Rechnungen Kronstadt III. 623, 625, 632, 636, 649, 653.

⁷⁹⁰ DGA III. 8–21.

nultságának és hagyományainak megfelelően korán felbukkanó reneszánsz kapitálisokkal és feltűnően későig használatban maradó gótikus minuszkulákkal egyaránt találkozunk. Itt jegyezzük meg, hogy a csíki és a gyergyói medence falvai hagyományosan Brassóban öntettek harangot, miként ez több 17. századi forrásból is kiderül.⁷⁹¹

A 16. század legelején két, eltérő tradíciót képviselő emlékcsoportot is körvonalazhatunk. Az egyik csoport kulcsemléke az első világháború során elpusztult, arab számos 1505-ös évszámot hordozó csíkmindszenti harang (I. 70), melyet, minuszkulás felirata szerint, egy bizonyos Ulrich ágyúöntő mester (pixenmeister) készített, kinek hibásan leírt nevét Orbán Balázs másolata nyomán *meistr vilbricy bixeternek* betűzzük. A 16. század legelejéről sajnos nem maradtak ránk brassói számadáskönyvek, így mesterünket nem tudjuk írott forrásban is szereplő helyi öntővel azonosítani, és még azt sem tudjuk, vajon azonos személy lehet-e az 1494–1496 között Nagyszébenben tevékenykedő Ulricus vagy Udalricus pixidariussal, aki utóbb, esetleg, Brassóba költözött. A csíkmindszenti harangon megörökített, hurkolt farkú fantasztikus lények – vagy azokhoz nagyon hasonlóak – feltűnnek az általunk csak fényképről ismert kalotaújfalusi harangon (I. 144), melyet formája a 15. század végére vagy a következő század elejére keltez, míg a felirat látható részéből talán az [15]04-es (?) évszámot és az *vllerich* nevet olvashatjuk ki.

Érdekesebb a másik, közel egykorú harangcsoport, melynek fő képviselője az 1508-ban öntött berethalmi harang (I. 39). Korai humanista kapitálisokkal készült felirata nem is sejtetné brassói eredetét, ha nem applikálták volna palástjára Brassó címerét (III. 155). Az arab számos dátum analógiáját az ugyancsak 1508-ban készült apaújfalusi harangon (I. 15) találjuk. A berethalmi harang feliratának jellegzetes, kora reneszánsz betűtípusa a csak másolatból ismert magyarzsákodi harangfeliraton (I. 200) is feltűnik 1506-os, latin–arab vegyes keltezéssel; ez utóbbi harang egyértelműen brassói eredetéről azonban biztosan nem mondhatunk. Kétségkívül brassói import viszont a moldvai Răchitoasa monostorának 1505-ben öntött harangja, melyen a város címere és *Ave Maria Mater Dei, custodi nos* körirat található.⁷⁹²

A bizonytalanul körvonalazódó korai brassói harangok számát gyarapíthatja néhány kisebb méretű, formai jellemzői alapján a 15. század végére vagy a 16. század első felére keltezhető harang,

melyek vállán sima bordakerettel szegélyezett, felirat nélküli sáv fut körbe. A késői szebeni műhelyek kapcsán már említett darabok közül az eresztevényi (I. 93), kőhalmi (I. 172) és székelyberei harangot (I. 332) sejtjük brassói eredetűnek, elsősorban földrajzi elhelyezkedésük alapján, miután a formai részletek a szebeni, besztercei és brassói műhelyek késői termékeire egyaránt jellemzőek. Közös sajátosságuk az is, hogy kivétel nélkül igen kis méretű öntvények, melyek alsó átmérője 27–34 cm között váltakozik. A csengőszerű méret és a felirat teljes hiánya miatt ez alkalommal is feltételezhetjük, hogy nem konkrét megrendelésre gyártott, hanem folyamatosan öntött és alkalomszerűen értékesített harangokkal állunk szemben.

A következő ismert brassói mesternév az 1512-ben öntött sepsikőröspataki harangon (I. 289) maradt fenn. A német nyelvű felirat szemernyi kétséget sem hagy a brassói András mester – *meister andres cv kron* – nemzetisége felől. A harangfelirat késői típusú gótikus minuszkulákkal, az évszám arab jegyekkel készült, a szóelválasztójelként használt övveretlenyomat és a harang palástját díszítő fríz azonban már egyértelműen reneszánsz jellegű (III. 144, 146). A sepsikőröspataki felirat másik, középen csillag alakú nódusszal tagolt, S formájú elválasztójele (III. 136) felbukkan az 1511-ben készült csíkszentléleki harangon (I. 71). Mivel ez utóbbi harang részformái is közel állnak a sepsikőröspatakiéhoz, feltételezhető, hogy ez az emlék is András mester műhelyéből származik. Ha így van, feltűnő az 1511-ből, illetve 1512-ből származó feliratok – és a feliratot készítő kezek – nagy változékonysága: a sepsikőröspataki, tiszta minuszkulás felirattal szemben a csíkszentlélekin, rokon formájú minuszkulák mellett, reneszánsz antikvákat is találunk. Ha az attribúció megállja a helyét, a vegyes írásmód inkább András mester korábbi műveire jellemző. Utolsó, 1521-es dátumot viselő munkáján, a brassói Szent Márton-templom elpusztult harangján (I. 56) *magister andreas de brascb* tiszta gótikus minuszkulás feliratot alkalmazott.

A Brassóban legalább egy évtizedig tevékenykedő András mestert azzal az ágyúöntővel azonosítjuk, aki az 1520-as és 1521-es év számadásaiban *Andreas bombardarius* néven évi 20 forint fizetést húzott – 5 forintos, negyedéves részletekben – a várostól. Ekkoriban a város egyedüli ágyúöntője

⁷⁹¹ Veszely 1860. 145–146, 148.

⁷⁹² Stoide 1971. 718.

volt, társa, a forrásokban 1520–1527 között szereplő *Udalricus balistarius* lőporkészítéssel foglalkozott. András mester, mint az ágyú mesterek általában, egy városkapu közelében lakott és dolgozott, esetünkben a Corpus Christi kapunál;⁷⁹³ itt kerekre szerelt lövegek is álltak, melyek fölé 1522-ben zsindeyes tető került.⁷⁹⁴ Brassóban ekkor már több kapunál is ágyúszertár létesült, 1521-ben a szentpéteri kapu melletti ágyúbástya arzenáljáról hallunk, ahol fedett ágyúszínt ácsoltak,⁷⁹⁵ de ágyúk álltak a Portica kapunál, ezért 1522-ben a lőrészeket nagyobbították,⁷⁹⁶ továbbá a Szent Mihály-hegyi erődítmény területén, ahová 1524-ben négy ágyút vontattak.⁷⁹⁷

Ami a Corpus Christi-kapunál működő András mestert illeti, 1521 decemberében még felvette az utolsó évnegyedért járó fizetését, 1522 márciusában már csak özvegyének fizethette ki a város az első negyedévi fél fizetésnek megfelelő két forint 25 oszporát.⁷⁹⁸ A sepsikőröspataki harang Andreast, szász dialektusban Endrest az ágyúöntők eddig megismert szintjét meghaladó, jó képességű mesternek mutatja. Ennek ellenére nem lehetünk biztosak abban, hogy őt és embereit kell azonosítanunk azon harangöntőkkel (*campanifusoribus*), akik 1512-ben Brassóban tevékenykedtek.⁷⁹⁹ Márpedig ebben az évben a brassói, Szűz Mária tiszteletére szentelt nagytemplom előjárósága az erdélyi ágyúöntők átlagos felkészültségét próbára tevő vállalkozásba fogott, amikor kivételesen nagy mennyiségű, összesen 618 forint 28 oszpora értékű nyersanyagot vásárolt harang öntésére. Ha jól értelmezzük az egyes számadáskönyvi tételeket,⁸⁰⁰ 373 forint 28 oszpora értékben vásároltak rezet, ami az ugyanazon forrásban megadott, mázsánként 5 forintos árat figyelembe véve 74,7 erdélyi mázsa ércet jelent. Ehhez járult 245 forintot és 3 oszporát kitevő ónmennyiség (ennek a számadáskönyvben szereplő mértékegysége, a budai mázsa

valószínűleg a fém eredetére is utal), ami – erdélyi mázsánként 19,3 forintos árral számolva – 12,7 erdélyi mázsa ónnak felel meg. A rezet és ónt tartalmazó harangérc így kiszámított, 87,4 erdélyi mázsányi össztömegét 56 kg-mal szorozva 489 kg-ot nyerünk. A harang súlya ennél minden bizonnyal több lehetett, elvben ugyanis nem lehet kizárni valamely korábbi, elhasadt harang hasznosítását sem, másrészt újabb anyagvásárlásra is kell gondolnunk, mivel a plébánia 1513 karácsonyára, adósságát további 100 forinttal szaporítva, már 718 forint 28 oszporával tartozott a városnak.⁸⁰¹ Adósságát ekkor – 20 forint és 28 oszpora híján – törlesztette is, 1514-ben azonban, egy közelebb-ről keltezetlen bejegyzés szerint, réz- és ónvásárlás miatt újra tartozott a városnak, ezúttal 513 forinttal,⁸⁰² ami arra utal, hogy egy második, esetleg harmadik harang elkészíttetésére is vállalkoztak. Az 1512–1514-ben öntetett, nagyméretű brassói harangok élete sajnos nem bizonyult hosszúnak: legkésőbb az 1689-es nagy tűzvészben megsemmisültek.

Az 1510-es években a brassóiak budai kapcsolataira nemcsak a brassói fémvásárlás kapcsán említett budai mázsa utal. 1516-ban Johann Benkner főbíró 100 forint értékben vásárolt Budán ágyúkat, 1519-ben pedig hasonló értékben salétromot és puskákat vett ugyanott.⁸⁰³ Mindez azt sejteti, hogy különösebben intenzív brassói ágyúöntés ekkor még nem zajlott, jóllehet az 1514-ben öntött magyarlapádi harang (I. 195) *p.m.* szignója egy ágyúöntő, *p[ixenmeister] m[...]* emlékét örököltette meg a harang nem különösebben igényes minuszkulás feliratán. Az ismeretlen, írott források segítségével sajnos nem azonosítható mestert azért véljük brassóinak, mert a magyarlapádi harangon először felbukkanó elválasztójelek (III. 137a) később, az 1520–1530-as évek brassói harangjainak is jellegzetes részletei maradtak.

⁷⁹³ 1520: ... *pro labore latrinae in domo prope portam Corporis Christi ubi bombardarius habitat*, Rechnungen Kronstadt I. 247. A név nélkül szereplő bombardarius azonosítását András mesterrel az teszi lehetővé, hogy az 1520-as év épségben fennmaradt számadáskönyvi tételei rajta kívül más bombardariust nem említenek.

⁷⁹⁴ 1522: Rechnungen Kronstadt I. 378–379.

⁷⁹⁵ 1521: *pro laboribus unius tecti in curia custodis Petri, ubi bombardae locantur asp. 16*, Rechnungen Kronstadt I. 304; *carpentariis et eorum coadiutoribus in muro in postbey circa portam Petri tectum facientibus [...] ultra bombardas [...] flor. 3 asp. 46*, Rechnungen Kronstadt I. 316; *Martino Mensatori quod ordinavit bombardas in postbey circa portam Petri [...] asp. 25*, Rechnungen Kronstadt I. 321.

⁷⁹⁶ 1522: *Melchiori, qui maioravit foramina ad bombardas circa portam Porticae cum socio suo asp. 12*, Rechnungen Kronstadt I. 377.

⁷⁹⁷ 1524: *pro vectura 4 bombardarum schlangen ad montem seu postbey sancti Martini asp. 20*, Rechnungen Kronstadt I. 575.

⁷⁹⁸ Rechnungen Kronstadt I. 321, 384.

⁷⁹⁹ Rechnungen Kronstadt I. 196; Fejérpataky 1888. 171.

⁸⁰⁰ Rechnungen Kronstadt I. 197.

⁸⁰¹ Herfurth 1881.

⁸⁰² 1514: *Item dy kyrche pleybt schuldich der stat am kopffér wnd Czyn czu den glockenn genommen flor. 513*, Rechnungen Kronstadt I. 201.

⁸⁰³ 1516: Rechnungen Kronstadt I. 214; 1519: uo. 223.

Még András mester idejében, 1520 nyarán levéllel fordult a városi tanács Neagoe Basarab hávaselvi vajdához, bizonyos Szaniszló (*Ztanislaus*) mester ügyében. A cél – mint utóbb kiderült – az volt, hogy a román vajda szolgálatában álló, ismeretlen származású, talán lengyel mestert Brassóba csábítsák. Többszöri levélváltás után⁸⁰⁴ *magister Ztanislaus bombardarius* Brassóba költözött, első fizetését, az első évnegyedért járó 4 forintot 1522 márciusában kapta.⁸⁰⁵ Lakóhelye, melyet *porchent*-nek is neveztek,⁸⁰⁶ *ad Ursulam retro* fekvő ház (*domus*, illetve *stubella*) volt, melyért a mester évi 1 forint 20 oszpora censust fizetett.⁸⁰⁷ 1524-es feljegyzésből tudjuk, hogy a műhelye a kelet felé nyíló *porta Petri* mellett állt, ahol a kész ágyúkat zsindeletes fedél védte.⁸⁰⁸ Ugyanekkor egy másik ágyúmester is feltűnik a városban, *Udalricus novus bombardarius*, aki Szaniszló mesterrel egy időben vette fel 5 forintos negyedévi járandóságát.⁸⁰⁹ A munkájához szükséges kellékek azt sejtetik, hogy Udalrich mester feladata nem az öntés, hanem a lövegek karbantartása és lőgyakorlatok végzése, valamint a puszkapor őrlése volt.⁸¹⁰ Lakóhelyét a *porta Portica* közelében említették, ahol kapuőrzői feladatot is ellátott.⁸¹¹ 1523 legelején alkalmazta a városi tanács *Michael bombardariust*, szokatlanul magas, negyedévenként 7 forintos fizetéssel. Az új mester lakóhelye a domonkos barátok kapujánál volt, ahol a város megbízásából a kőművesek több hónapos munkával új házat építettek.⁸¹² Brassó városának ez a befektetése rövid távon valószínűleg nem térült meg: az új mesterről 1524 tavasza után nem hallunk többet. Ugyanekkor hoznak Váradról Brassóba egy ágyú mestert, kinek nevééről és

utazása céljáról sajnos nem maradt feljegyzés.⁸¹³ Mindez azt sejteti, hogy Brassó – ahol az utóbbi évek feljegyzései sem rézvasárlásról, sem pedig ágyúöntésről nem tettek említést – most fegyverkészlete megújítását határozta el. Hozzájárulhatott ehhez az is, hogy Szapolyai János erdélyi vajda ebben az évben 2000 forint értékben vette igénybe a brassóiak fegyvereit, köztük nagyobb ágyúkat, csatákgyókat és szakállas puszkákat, melyekből Pestre is jutott, míg egy löveg Medgyesén maradt.⁸¹⁴ A csatákgyókról korabeli forrás mondja, hogy a kisebb ágyúk közé tartoztak, melyeket két kerékre szereltek.⁸¹⁵

Az új brassói ágyú öntésében a fő szerep Szaniszló mesterre hárult, aki már munkába állása évében kiépítette műhelyét, és munkájához 1522 ősztől segédet alkalmazott.⁸¹⁶ Forrásainkból sajnos nem derül ki, hogy vajon ő volt-e a mestere a brassói új toronyóra harangjának, melyhez 1523 őszen mintegy 7 fontmázsa rezet vásároltak Nagyszébenből.⁸¹⁷ 1524–1526 folyamán *Ztanislaus* több ágyút is öntött Brassó számára. Idevágó adataink részletezése nemcsak azért tanulságos, mert olyan kellékekkel és munkafolyamatokkal ismerkedhetünk meg, melyek a harangöntésnek is elengedhetetlen részét képezik, de azért is, mert kiválóan példázják több mesterség és mesterember együttműködését egy-egy öntés előkészítése során.

Az 1524-es esztendő első felét Szaniszló mester még kézi- és szakállaspuskák javításával töltötte,⁸¹⁸ ősszel azonban már öntésre is sor került. 1523 augusztusában egy fazekas segítségével téglából és agyagból újrarakták a mester kemencéjét,⁸¹⁹ szeptemberben egy asztalos „formákat”, nyilván fa for-

⁸⁰⁴ Rechnungen Kronstadt I. 268, 273.

⁸⁰⁵ Rechnungen Kronstadt I. 384.

⁸⁰⁶ Rechnungen Kronstadt I. 381.

⁸⁰⁷ Rechnungen Kronstadt I. 478.

⁸⁰⁸ 1524: *pro scindulis 1800 ad tectum faciendum in posthey portae Petri ubi bombardae locari debeant flor. 1 asp. 13*, Rechnungen Kronstadt I. 550, 576.

⁸⁰⁹ Rechnungen Kronstadt I. 380.

⁸¹⁰ 1522: *magistro Vdalrico novo bombardario pro clavis, kolben, blech et papiro ad bombardas asp. 32*, Rechnungen Kronstadt I. 380; *Vdalrico bombardario pro compositione asserum, ubi pulveres exsiccant et quod pulveres granavit proprie gekörrent asp. 14, uo. 404*.

⁸¹¹ 1523: Rechnungen Kronstadt I. 485.

⁸¹² 1523. március: *Mathiae lapicidae cum suis coadiutoribus in domum novi electi bombardarii Michaelis fundamentum facienti circa portam fratrum praedicatorum flor. 2 asp. 25*; a ház szeptemberre elkészült: Rechnungen Kronstadt I. 482–485.

⁸¹³ 1524. március: Rechnungen Kronstadt I. 551.

⁸¹⁴ 1523: *das Lant pleybt schuldig der stat wmb gross pixsen vnd hocken pixsen kuglen puluer vnd auch die pixsen die czw Offenn ist plyben vnd auch wunter Midwisch ist ein schlang czw prachen vnd der her weida helt auch der stat ein schlang die Er hat genomen dev [!] der grite belegert ist wordenn czwum Midwisch flor 2000*, Rechnungen Kronstadt I. 477.

⁸¹⁵ 1524: *pro 10 peccis ferri ad duas rotas bombardae minoris schlängen flor. 1 asp. 30*, Rechnungen Kronstadt I. 559.

⁸¹⁶ Rechnungen Kronstadt I. 462.

⁸¹⁷ Rechnungen Kronstadt I. 493.

⁸¹⁸ 1524: *reformationibus 62 bombardarum backen et manualium, [...] reparatione bombardularum*, Rechnungen Kronstadt I. 554.

⁸¹⁹ 1523: Rechnungen Kronstadt I. 494.

masablonokat készített szakállasok öntéséhez,⁸²⁰ az ácsok pedig zszindellyel fedett színt emeltek az olvasztókemence mellé, mivel a mester már hosszú csövű tábori ágyú, csatakigyó öntéséhez készülődött.⁸²¹ A város napszámosai deszkát, agyagot és szenet szállítottak a helyszínre, földmunkával megakadályozták, hogy a víz befolyhasson a műhelybe, Erasmus lakatosmester pedig zárat és vasalásokat szerelt az ajtóra.⁸²² A lakatossal más vonatkozásban is munkakapcsolatban állt az ágyúöntő, amennyiben a korábban elkészült, valószínűleg kisebb kaliberű rézlevegeken 1524-ben Erasmus mester végzett utómunkálatokat és egyúttal két „formát” is készített.⁸²³ 1525 februárjában két ember kiásta *Ztanislaus* műhelyében a nagyobb ágyúkhöz szükséges öntőgödört, egy kőműves és segédei közreműködésével új kemence készült több szekér agyag felhasználásával, tetemes mennyiségű nyírfát (!) halmoztak fel, majd Szaniszló mester segédeivel a formakészítéshez látott. A forma részeit lemezvasalással és dróttal rögzítették, a pléhmunkát cigányok végezték. A számadáskönyvi tételekből az is kiderül, hogy az új ágyúhoz valamilyen több mint 400 kg rezet vásároltak.⁸²⁴

Ha lehet, az öntőmunka a következő évben, 1526-ban még intenzívebbé vált. Már februárban eltakarították a havat a porta Petri melletti *por-*

chent területén, az öntés színhelyét elkerítették és – a több száz felhasznált zszindelyszeg alapján ítélve – fedett színt készítettek. Az előző év adatai nyomán már nem számít meglepetésnek, hogy a forma körül segédeken és ácsokon kívül egy – vélhetően bádogos – cigány is dolgozott, az azonban a harangfeliratok megítélését is befolyásoló új tanulság, hogy az ágyúfelirat sem a bombardarius keze munkája: esetünkben a betűket Domonkos (*Dominicus*) festő illesztette a modellre.⁸²⁵ Az öntőgödört a város napszámosai ásták ki, a forma alapozását kőművesek készítették. Magát az öntőformát hat napon és éjszakán át szárították, illetve égették, időközben egy esztergályosnál az emelőszerkezethez csigákat rendeltek, majd kötelekkel, ács közreműködésével a formát elhelyezték az öntőgödörben. A munkálatokban a két azonos nevű brassói pattantyús, *Udalricus bombardarius* és *Udalricus balistarius* is segédkezett, a csiga javítása egyéb fémmunkákkal együtt a kovács feladata volt. Magára az olvasztásra és öntésre, több hónapos előkészület után, májusban került sor. A fújtatókhoz és az olvasztókemence körüli egyéb munkákhoz 13 napszámot alkalmaztak.⁸²⁶ A bejegyzések azt sejtetik, hogy az olvasztás során tűz ütött ki, melyben elégték a fújtatók (pótlásukról az asztalosok gondoskodtak) és kár esett János

⁸²⁰ 1524: *mensatori pro formis factis ad bombardas hacken conflandas magistro Ztanislaio bombardario asp. 32*, Rechnungen Kronstadt I. 571.

⁸²¹ 1524: *carpentariis pro labore schapen in porchent ubi bombardarius conflare debeat bombardas schlangen asp. 26*. [...] *eisdem pro labore schapen ultra formacem ubi Ztanislaus conflare debeat bombardas flor. 3 asp. 4*, Rechnungen Kronstadt I. 575–576.

⁸²² Rechnungen Kronstadt I. 576–580.

⁸²³ 1524: *magistro Erasmo seratori pro certis laboribus factis in pixidibus [...] asp. 32. Item eidem pro duabus formis asp. 40*, Rechnungen Kronstadt I. 553.

⁸²⁴ 1525. február: *duobus qui fecerunt foveam ubi magister Ztanislaus bombardarius debet conflare bombardam slang asp. 16*, [...] *pro una fornace facta ubi magister Ztanislaus conflare debeat bombardas flor. 1 asp. 22* [...] *pro vecturis octo argillae ibidem asp. 18* [...] *mercatoribus (recte: muratoribus – B. E.) et eorum coadiutoribus in fornace, ubi magister Ztanislaus conflare debeat bombardas flor. 1 asp.* [...] *pro 3 vecturis argillae ad fornacem ut supra asp. 8*; március: *muratoribus et eorum coadiutoribus in fornace laborantibus, ubi Ztanislaus bombardarius conflare debeat bombardas flor. 1 asp.* [...] *pro quatuor vecturis argillae ibidem asp. 12* [...] *pro 5 plaustis lignorum byrcken, ubi Ztanislaus bombardarius conflare debeat bombardas asp. 27 1/2* [...] *iterum pro sex plaustis lignorum byrcken ut supra asp.* [...] *tribus laboratoribus manualibus, qui iuverunt magistro Ztanislaio bombardario [...] flor. 1 asp. 18* [...] *duobus coadiutoribus iuvantibus magistro Ztanislaio bombardario per 2 dies etc. asp.* [...] *illis qui foveam effoderunt ubi conflare debeat bombardam, ac argillam et alios labores ibidem fecerunt flor. 2 asp.* [...] *pro vecturis tribus argillae de Thwmes pro eadem bombardam asp.* [...] *pro vectura unius bombardae de postbey montis sancti Martini ad portam Petri asp.* [...] *pro scaffis ad effodiendum fossatum ut supra asp. 3 1/2* [...] *pro duobus scamptis ubi forma ad bombardam locatur asp. 4* [...] *pro scherwall ad bombardam conflandam asp.* [...] *pro suimine, ewsel 15 libras ad eandem asp. 10*; április: *pro uno plaustro lignorum magistro Ztanislaio ad bombardam conflandam asp.* [...] *Cziganis pro labore ferramentorum blech ultra formam, per quam bombardam conflare debeat flor. 1 asp.* [...] *Cristiano fabro pro labore rabberen beslan asp.* [...] *eidem pro tribus brantert et ferro kerren ad bombardam conflandam flor. 8 asp. 25*; május: *relictae Georgii institutoris pro 1 libra drad ad bombardam conflandam asp.* [...] *pro cupro sex centenariis minus lib. 11 ad bombardam conflandam flor. 32 asp.* [...] *pro acucione securium 4 gestelt pro secundis lignis byrcken ad bombardam conflandam asp.* [...] *magistro Ztanislaio bombardario ad rationem 3 quartalium, minus 2 libr. cupri ad eandem bombardam conflandam flor.* [...] *Andreae literato pro sex libr. drad ad bombardam conflandam asp. 36*; július: *magistro Ztanislaio bombardario in solutione 3 quartalium minus libr. 2 cupri ad bombardam conflandam, ad priorem sibi solutionem factam flor. 2 asp. 20*, Rechnungen Kronstadt I. 597–608.

⁸²⁵ Úgy tűnik, a művészek ilyen irányú közreműködése nem egyedi eset; 1440-ben egy pozsonyi ágyúhoz Jost ötvössel készítették el a város címerét: Ortway 1900. 279.

⁸²⁶ 1526. február: *illis qui nivem exportaverunt de porchent circa portam Petri ubi bombardam conflare debeat asp. 8* [...] *pro sepo Ztanislaio bombardario ad pixidem conflandam asp. 3* [...] *pro 300 claviculis deck magistro Ztanislaio asp. 4 1/2* [...] *pro drad, scherwal et eysel ad bombardam conflandam per magistrum Ztanislaum asp. 20* [...] *pro uno plaustro carbonum magistro Ztanislaio bombardario ad pixidem conflandam asp. 20*; március: *Dominico Pictori ad locandas literas in forma pixidis conflandae asp.* [...] *pro una scaffa minore et maiore eidem magistro Ztanislaio asp. 2 1/2* [...] *laboratori coadiutori magistro Ztanislaio bombardario circa formam bombardae conflandae flor. 1 asp. 18* [...] *carpentariis in labore, gebwnt, ad formam bombardae conflandae factis flor. 1 asp. 32* [...] *pro 3 vecturis cupri de domo librae et 3 vecturis lignorum de cimiterio ad gebwnt pro forma bombardae asp.* [...] *Czigano laboranti*

üstkészítő épületfedelében (*in tecto Joannis caldarii*) is.⁸²⁷

Az 1526. júniusi tüzeset után Szaniszló mesterről keveset hallunk. Az 1527. év kifizetései kapcsán neve nem szerepel, bár a városban tartózkodott: ez év őszén még az ágyúk körül ténykedett és szeptember végén 3 forintot kért kölcsön a várostól,⁸²⁸ azonban már nem található a város által fizetett alkalmazottak között. Ekkortájt dőlt ki a tevékeny mesterek sorából *Udalricus bombardarius* is. A korábbi esztendőben évi 28 forintos fizetségért alkalmazott mester 1527–1528 folyamán eredeti fizetésének már csak töredékét, az idő múltával fokozatosan csökkenő összegeket vett fel, 1528-ban felesége meghalt, és a következő évben már róla sem hallunk a forrásokban.

Mindezeket előrebocsátva válik komoly kérdéssé, vajon ki öntötte az 1527. évi dátumot viselő, a III. 137a típusú elválasztójel alapján biztosan brassói eredetű haranglábi harangot (I. 119), az év folyamán leköszönő *Stanislaus bombardarius* vagy egy másik brassói rézműves, például a balul sikerült 1526. évi ágyúöntés kapcsán említett *Johannes caldarius*. A kérdésre természetesen nem tudunk válaszolni, azt azonban tudjuk, hogy ezekben az években a brassói harangöntés is folyamatos volt: 1528-ban a városháza órájához készült harang, melyet augusztusban vont fel egy ács az óratoronyba.⁸²⁹

Új bombardariusok 1529 elején tűntek fel a városban, itteni ténykedésük azonban szokás szerint rövidnek bizonyult. Közülük *Stephanus bombardarius*

ismeretlen körülmények között vált meg a várostól, míg *Bartholomeus (Barthuss) bombardarius*, aki szintén az év elején lépett brassói szolgálatba, június 22-én elesett a császáriak oldalán a földvári csatában.⁸³⁰ Tartósan csak a harmadik ágyúmester, *Martinus bombardarius* telepedett le Brassóban, aki legalább 1550-ig a város szolgálatában maradt.

Közülük öntéssel István és Márton mester foglalkozott. Ami Mártont illeti, egy későbbi feljegyzésből tudjuk, hogy a porta Portica mellett dolgozott,⁸³¹ kizárásos alapon így feltételezhetjük, hogy István ágyúmester vette át a porta Petrinél Szaniszló mester műhelyét. Nem tudjuk, melyikük vállalkozott ama nagyméretű ágyú (*bombarda magna nova*) elkészítésére, melynek öntéséről sok számadáskönyvi bejegyzés maradt. Ezek számos olyan részletet is megörökítettek, melyek kiegészítik az ágyúöntésről eddig kirajzolódott, meglehetősen töredezett képet. Az 1529. évi munkálatok ismét februárban kezdődtek, amikor kilenc segéd egynapi munkával összetörte a sárgaréznek (*auricalcum*) nevezett nyersanyagot, majd a mázsálás következett. Állandó öntőház híján fából, ácsok segítségével újra felépítették a zsindegyel fedett alkalmi műhelyt, majd 1000 téglával felhasználásával elkészült az olvasztókemence. Öntés után egy eddig nem említett műveletre, a cső üregének fúrással történő megmunkálására került sor, amihez ugyanazok az ácsok tölgyfa- és fenyőgerendákból külön szerkezetet állítottak össze. Maga a fúrás, napszámások közreműködésével, több napon át tartott.⁸³²

---

in forma pro bombardam conflandam asp. [...] singulis coadiutoribus magistro Ztanislao bombardario flor. 2 asp. [...] carpentariis circa formam bombardam conflandam laborantibus asp. [...] muratoribus facientibus fundamentum pro forma bombardam conflandam asp. 10 [...] pro duobus schleg streng ad bombardam conflandam asp. [...] illis qui effoderunt terram pro forma extrabenda bombardam conflandam flor. 1 asp. 6; április: eidem quod per sex noctes circa ignem ibidem excubias tenuerunt asp. 16 [...] torneatori pro duobus discis ibidem asp. [...] pro funibus strengb ad formam asp. 2 [...] magistris Vdalrico bombardario et altero balistario, quod iuverunt ibidem, bibales asp. 4 [...] carpentario pro labore czwg ibidem asp. 16 [...] pro spyss gebiss ad bombardam conflandam asp. 5 [...] pro stanno ad eandem asp. 4 1/2 [...] pro una pecia ferri ad eandem asp. 10 [...] pro uno fune, quo nucleus ex bombardam extractus est asp. [...] pro reparatione discorum, ubi forma ex fovea fuit extracta, et aliis laboribus per Franciscum Fabrum ibidem factis asp. 4; május: tredecim iuvantibus, folles, ad flandum ac alios labores, in conflanda bombardam per magistrum Ztanislaum bombardarium etc. factos flor. 3 asp. [...] pro uno plaustro carbonum pro bombardam conflandam asp. 45; június: custodi portae Petri pro uno lardo et arvina, ac vino, illis ad fornacem datis, quando bombardam conflari debebat asp. [...] pro uno ligone ad bombardam conflandam asp. [...] pro uno [!] 1/2 cent. stanni ad bombardam conflandam flor. 12, Rechnungen Kronstadt I. 640–654.

⁸²⁷ Rechnungen Kronstadt I. 653, 655.

⁸²⁸ Rechnungen Kronstadt II. 46–47. Bár név szerint nem említik, valószínűleg Szaniszló mester vezette az 1527. júniusi ágyúöntést is: uo. 41.

⁸²⁹ Rechnungen Kronstadt II. 75.

⁸³⁰ Rechnungen Kronstadt II. 129, 139.

⁸³¹ 1547: Rechnungen Kronstadt III. 415.

⁸³² 1529. február: *novem ministris, qui uno die iuverunt, dum massae orichalci pro fundendis bombardis confringerentur asp. 27; március: ministris quibusdam cuprum ad bombardas fundendas deputatum ponderare iuvantibus pro bibalibus asp. 5 [...] pro 2400 scindulis ad bombardas fundendas utendis, pro tecto ut supra faciundo flor. 1 asp. 24 [...] Martino Czwwkwy cum aliis duobus fabris lignariis in propugnaculo ubi bombardae [...] flor. 2 asp. [...] pro vectura 1000 laterum ex horreo laterum pro fornace bombardarum faciendarum pro mercede asp. 15; május: pro quernis trabibus et abiegnis tignis ad terebrationem bombardae novae emptis asp. 43 [...] Martino Tbwkwy cum suo consodale 2 1/2 dietis et uno mercenario 2 dietis laborantibus in facienda terebra ad bombardam terebrandam una summa flor. 1 asp. 1; június: fabris in melioranda terebra bombardarum laborantibus pro bibalibus asp. 6, Rechnungen Kronstadt II. 129–134.*

Az év folyamán István és Márton mester további ágyúkat, többek között csataágyúkat is öntött. A rezet ónedények adagolásával ötvözték alacsony óntartalmú ágyúbronzzá.⁸³³

Az 1530-as években Márton mester maradt Brassó vezető bombardariusa, aki évi 40 forintos, tisztos fizetés mellett folyamatosan öntött ágyút. Ekkor már nem lehetett fiatal, mivel lánya 1538-ban férjhez ment.⁸³⁴ Az 1540-es éveket mindenesetre végigdolgozta, és bizonyos jómódra is szert tett, mivel 60 forintra becsült házat birtokolt a *Sancti Johannis Nay gasz*-ban.⁸³⁵ Harangöntéssel is foglalkozott, 1543-ban a város megbízásából Radu Paisie vajda számára készített Havaselvén harangot,⁸³⁶ de, szükség esetén, más réztárgyat is öntött; 1547-ben például egy köztéri kút rézcsöveinek elkészítéséért fizetnek neki.⁸³⁷ Haláláról nincs adatunk, mivel a számadáskönyveket csak 1550-ig adták ki. Ez utóbbi évben éppen hiteles mérlegsúlyokat öntött.⁸³⁸ Mellette 1534-ben bukkan fel egy újnak nevezett ágyúmester, *novus bombardarius magister Baltazar*, először 32, majd 40 forintos, évi négy részletben folyósított fizetéssel. Az inkább pattantyúsként, mint öntőként dolgozó Baltazar tevékenységét 1540-ig követhetjük nyomon a brassói számadáskönyvben. Utóda Wolfgang Klein (*Wolff Klain, Wolfgangus bombardarius*) lett, aki feltehetően valamelyik észak-magyarországi városból került ide, mivel feleségét 1539 áprilisában Debrecenből szállította egy szekeres Brassóba.⁸³⁹ A mester a felső kapu mellett (*circa portam superiorem*) telepedett le, ahol korábban nem is hallottunk arzenálról vagy öntőműhelyről.⁸⁴⁰ Évi 40, illetve 32 forintos fizetésért dolgozott, elsősorban új ágyúk előállításán munkálkodott. Már 1541-ben öntött, 1542-ben pedig két nagy ágyút (*duas magnas bombardas*) készített.⁸⁴¹ 1545 legelején Váradra küld-

ték, ám ez az út végzetesnek bizonyult számára. Feleségét 1545 februárjában már özvegynek mondták.⁸⁴² A számadáskönyvekben utóljára felbukkanó brassói ágyúöntő az 1550-ben új mesternek mondtott *Joannes Bonaventura bombardarius* volt, negyedévenként 8 forintos fizetéssel. Talán a szentpéteri kapunál dolgozott, ahol az év folyamán ismét volt ágyúöntés.⁸⁴³ 1549-ben a korábbi fedett színek helyett már külön fegyvertárról (*armamentario vulgo Zeug haws*) hallunk.⁸⁴⁴ A számadáskönyvek ekkor a különböző kaliberű ágyúk és kézfegyverek egész sorozatát örökítették meg (*magna bombardas, bombardas vulgo falkenoetlen, pixides barbatus vulgo Hoken, pixides vulgo Stray, pixides Pragenses*).⁸⁴⁵

A viszonylag részletesen kibontakozó ágyúöntő életrajzok felvázolása nyomán joggal reménykedhettünk abban, hogy az 1530–1550-es évek brassói harangjait éppoly könnyen mesterhez követhetjük, ahogyan a korábbi évtizedek harangtermését Ulrich, illetve Endres bombardariushoz kapcsoltuk. Erősítette ezt a reményt az is, hogy a brassói harangöntés ebben az időben töretlennek tűnt (írott forrás szól Márton ágyúöntő ilyen irányú tevékenységéről), beleértve a nagyméretű harangok előállítását is. Nem kétséges ugyanis, hogy a brassóiak csak az utánpótlás reményében tárgyalhattak 1535-ben Vlad havaselvei vajdával az alig két évtizede megöntött nagyharangjuk eladásáról.⁸⁴⁶ Amikor azonban megpróbáltuk a ránk maradt emlékek és a név szerint ismert ágyúöntők egyeztetését, kísérletünk gyorsan kudarcba fulladt.

Ha az emlékek felől közelítjük meg a problémát, feltűnő, hogy az 1527. évi haranglábi harang (I. 119) után következő évtizedből egyetlen brassói harang sem maradt fenn, 1536–1538-ból azonban a datált harangok szép sorozatát ismerjük (Küküllőkőrös, I. 180/1536; Gyergyóalfalu, I. 117/1537;

⁸³³ 1529. június–július: *Johanni Czertsch custodi portae divi Petri pro uno cantbaro et una scutella[!] stanneis ad fusionem novae bombardae datis flor. [...]* magistro Stephano bombardario pro stanneis vasculis, puta duabus scutellis in fusionem novae bombardae datis asp. 32, Rechnungen Kronstadt II. 134, 136.

⁸³⁴ Rechnungen Kronstadt II. 583.

⁸³⁵ 1541: Rechnungen Kronstadt III. 128.

⁸³⁶ 1543. január: *solvimus Martino bombardario ex parte aeris campanarum a Radul wayda empti, ratione campanae, quam paravit in Transalpina domino waywodae flor. 23*, Rechnungen Kronstadt III. 653.

⁸³⁷ 1547: *magister Martinus pixidarius fudit 2 fistulas vulgo Roeren et etiam 1 magnam fistulam, quae in ipsam arcam vulgo Kasten tendit, et etiam 20 libra cupri de suo cupro addidit*, Rechnungen Kronstadt III. 415.

⁸³⁸ 1550: *quod Martinus bombardarius pondera librae iusta fecit, vulgo bot gerecht gemacht, fl. 2*, Rechnungen Kronstadt III. 544.

⁸³⁹ Rechnungen Kronstadt II. 641; vö. Petráš 1992. 80.

⁸⁴⁰ 1539. április–május: Rechnungen Kronstadt II. 641.

⁸⁴¹ Rechnungen Kronstadt II. 648, 650.

⁸⁴² 1545: Rechnungen Kronstadt III. 255, 259.

⁸⁴³ Rechnungen Kronstadt III. 569, 574.

⁸⁴⁴ Rechnungen Kronstadt III. 524.

⁸⁴⁵ 1550: Rechnungen Kronstadt III. 581.

⁸⁴⁶ 1535: *Ztoyka Dobromyr ad Wlad waywodam ratione nostrae magnae campanae [...] misso, expensae flor. 2 asp. 20*, Rechnungen Kronstadt II. 405.

A maksai harang feliratának részlete (1537)

Koronka, I. 170/1537; Maksa, I. 203/1537; Leses, I. 185/1538). Ezek a harangok egységesen a 16. század formai sajátosságait mutatják, megtört ívű peremüket következetesen abroncs szegélyezi, valószínűleg a felirat kettős sima bordakeretben fut, koronájuk a harangtetőből kiemelkedő, korongszerű tagozaton áll, ívelt füleik kívül erőteljesen kannelázottak. A harangfeliratok viszont átmeneti jellegűek, amennyiben gótikus minuszcula és reneszánsz antikva betűs szövegek egyaránt előfordulnak közöttük. A minuszculás írásmód ekkor már Erdély-szerte archaikusnak számított, az 1537-es év minuszculás harangfeliratai (Gyergyóalfalu, Koronka, Maksa) teljes gyűjtött anyagunk legkésőbbi ilyen emlékei, és a más íráshordozókon fennmaradt erdélyi minuszculás feliratok között is a legutolsók közé tartoznak.⁸⁴⁷ Ugyanakkor a kükküllőkőrösi (1536) és a lesesi (1538) harangon felbukkanó reneszánsz kapitálisok már az 1540–1550-es évek sajátosságait mutatják. Ezek közül a legjellegzetesebb a zászlószerű kis nyúlvánnyal ellátott *A*, a szárán gombbal tagolt *I* és *S*, valamint a transversáján esetenként hurokkal díszített *N*. Átmeneti jellegűek a felhasznált elválasztójelek és reliefek is. A rombuszokból összeállított és alul visszahajló nyúlványban végződő elválasztójel (III. 137a), illetve egy kisméretű *Agnus Dei* ábrázoló relief (III. 148) még a Márton mester előtti időszakhoz kapcsolódik, ugyanakkor a többi díszítmény (III. 147b, 150, 151) 1536 előtt nem fordul elő és 1542 után sem mutatható ki. 1542-től a rombusz alakú elválasztójelek (III. 133) váltak általánossá, kivételt a kisselyki (I. 165/1556) és a szászivánfalvi (I. 312/1556) harang jelent, melyeken a szavakat kiszélesedő szárú latinkeresztek választják el. Epigráfiai szempontból figyelemre méltó, hogy az 1540-es években kizárólagossá váló reneszánsz antikva feliratok korábban levegősebb jellege (Batizháza, I. 28/1543; Berekeresztúr, I. 33/1542; Brulya, I. 58/1545; Csíkmenaság, I. 69/1542; Homoródszentpál, I. 134–135/1542; Nagymoha, I. 244/1542) az 1548. évi kiskapusi harangtól (I. 163) kezdve megváltozik, amennyiben a ké-

sőbbi brassói feliratok – változatlan formájú kapitálisokkal – zsúfoltabb írásképet mutatnak.

Az 1540–1550-es években kevés formaváltozást mutató nagybetűkkel ellentétben a számok meglehetősen változékonynak bizonyulnak. A 4-es gótikus formája az 1540-es évekig fennmaradt, korábban ívelt hurka azonban váltakozva háromszög (Berekeresztúr, I. 33/1542; Homoródszentpál, I. 135/1542) vagy rombusz formát (Batizháza, I. 28/1543; Csíkmenaság, I. 69/1542; Homoródszentpál, I. 134/1542; Nagymoha, I. 244/1542) öltött. A 4-es ma is használatos alakja az 1548-as kiskapusi (I. 163) és az 1554-es apoldi harangon (I. 17) tűnik fel először. Az 5-ös esetében is két alakváltozat különíthető el, az eredeti, szögletesen megtört forma, mely még a 16. század közepén is használatban volt (Berekeresztúr, I. 33/1542; Csíkmenaság, I. 69/1542; Kisselyk, I. 165/1556; Szászivánfalva, I. 312/1556) és az 1540-es évektől nyomon követhető, dőlt *S*-re emlékeztető variáns (Ágotakövesd, I. 1/1557; Apold, I. 17/1554; Homoródszentpál, I. 134–135/1542; Kiskapus, I. 163/1548; Nagykapus, I. 240/1550; Nagymoha, I. 244/1542; Rádós, I. 277/1550; Szásznagyvesszős, I. 319/1557). A csak leírásból ismert brulyai (I. 58/1545) és a két szászkeresztúri harang (I. 313/1549 és I. 314/1551) eredeti részleteiről sajnos nem maradt ránk adat. Az 5-ös harmadik változata, erősen jobbra dőlő, nyújtott *S* formájában, a székelyszáldobosi (I. 338/1555), a zabolai (I. 380/1558) és a csíkszentkirályi harangon (I. 388/1562) található.

A számok változékonysága azért meglepő, mert eltérő formájú számokkal egyazon évben készült, illetve egyező méretű harangok esetében is találkozunk (pl. Csíkmenaság és Homoródszentpál, Szászivánfalva és Szásznagyvesszős). Ebből arra kell következtetnünk, hogy a változatok nem más-más öntőmesterre, hanem a viaszbetűk és számok elkészítésére szolgáló sablonok különbözőségére,

⁸⁴⁷ Pl. a gyergyószárhegyi Lázár-kastély minuszculás kapufelirata 1532-ben, a marosvécsi Kemény-kastély hasonló jellegű felirata 1537-ben keletkezett, Orbán II. 113; Balogh 1943. 268.

Homoródszentpáli harangfelirat részlete (1542)

ezzel összefüggésben az évszámot készítő és elhelyező személyek (egyházi írástudók, világi notáriusok vagy festők) eltérő voltára utalnak. Rájuk – miként ezt Szaniszló mester 1526. évi öntése is alátámasztja – az írástudatlan vagy csak gyenge íráskészségű öntőknek igen nagy szüksége lehetett. Kisebb hibák így is előfordultak; az apoldi harang szűk helyre elválasztójelek nélkül bezsúfolt feliratából kimaradt egy betű, a nagykapusi harangon pedig hibásan szerepel a megrendelő Jeromos/Hieronymus pap neve.⁸⁴⁸ Nagyobb baj akkor történt, amikor az öntőnek egyedül kellett elhelyeznie a formán a viaszból kiöntött és sorba állított betűket, miként ez a Kornis Miklós adományát megőrkítő homoródszentpáli harang (I. 134/ 1542) esetében történt, ahol a feltűnően sok betűcsere és -tévesztés azt bizonyítja, hogy a mester nem értette a szöveget.

Az elmondottakból két tanulságot szűrhetünk le. Egyrészt úgy tűnik, hogy a harangöntésnek a fennmaradt emlékeken lemérhető csúcspontjai nem igazodnak egyértelműen a legjelentősebb helyi ágyúöntők aktív korszakához, ráadásul a zömrel nagy-közepes és közepes méretű harangok színvonala felülmúlja a szokványos bombardarius-szintet, a számba vehető mesterek körét így mindenképpen szélesítenünk kell. Az egymást sűrűn váltó ágyúöntőknél stabilabb viszonyokat sejtet az is, hogy a brassói harangok egyik vezérmotívuma, a körbe foglalt, elnagyolt Keresztrefeszítés (III. 149) nemcsak a 15. század végi emlékeken (Csíkszenttamás, I. 73/1495; Fületelke, I. 106/1496), hanem a 16. század közepi harangokon (Kiskapus, I. 163/ 1548; Kisselyk, I. 165/1556; Szászivánfalva, I. 312/ 1556) is használatban marad. Ez egyébként a reformáció előtti mintakincs egyik elemének utolsó alkalmazása Erdélyben. Az 1550-es évek többi ha-

rangját már új motívumok, 16. századi veretek és emlékérmek lenyomatai (III. 145, 157–162) díszítik. Másik tanulságunk, hogy a feliratok epigráfiai sajátosságai esetünkben nem az öntőmesterre, hanem valamely vele együttműködő litterátus személyre utalnak, mivel a szeszélyesen változó feliratrészletek mellett a harangformák és -méretek évtizedeken át változatlanok maradnak.

Az öntők azonosításának kérdése a rendelkezésünkre álló írott adatok, illetve a szignált emlékek felől nézve is zavarba ejtő. Két harangra ugyanis (Küküllőkörös, I. 180/1536 és Berekeresztúr, I. 33/ 1542) a mester monogramja is rákerült, és a jól olvasható *S. R.* névbetűk egyik korabeli brassói ágyúöntőhöz sem köthetők. Fr. Müller ugyan kísérletet tett rá, hogy a betűket *S. P.*-nek betűzve az 1555. évi besztercei harang mesterét, *Simon Pixenmeistert* tegye meg a küküllőkörösi harang öntőjének,⁸⁴⁹ a két harang eltérő betűformái és egyéb részletei azonban ennek ellentmondanak. Miután brassói típusú antikvák társaságában az *S. R.* monogram kétszer is előfordul, betűtévesztésre vagy éppenséggel más városban dolgozó mesterre nem gondolhatunk. A megoldás érdekében felelevenítjük besztercei és nagyszebeni vizsgálataink azon tanulságát, hogy az ágyúk készítését vezető és felügyelő mesterek az öntés kényes műveletéhez külön rézművest alkalmaztak, aki minden szaktudása ellenére is a bombardarius-hierarchia alsó fokára szorult, a számadáskönyvekbe esetenként még a neve sem került be, csupán mint rézöntőt (*Rotgiesser*, *Rotschmied*) említették a fizetésre váró mesterek között. Véleményünk szerint ilyen öntő nevét rejti a fenti monogram is; a mestert az 1547-ben említett *Simon Rwdeschmitt*-tel azonosítjuk.⁸⁵⁰

Rézöntőkkel ezután is találkozunk Brassóban. 1548-ban János rézműves (*Joannes Rodt giesser*) a

⁸⁴⁸ A nagykapusi pap 1548–1549-ben többször is szerepel a brassói számadáskönyvben *dominus Hieronymus (Jeronymus) plebanus Capusiensis* formában, Rechnungen Kronstadt III. 430, 503.

⁸⁴⁹ Müller 1859. 228.

⁸⁵⁰ Rechnungen Kronstadt III. 413.

A kiskapusi harang feliratának részlete (1548)

mázsaházba súlyokat öntött;⁸⁵¹ ugyanő 1550-ben egy közkúthoz készített rézcsövet.⁸⁵² A fennmaradt harangok azt bizonyítják, hogy a brassói bombardariusok és a nekik segítő rézöntők históriája 1550 után is folytatható lenne, ha nem szakadna meg éppen ebben az évben a kiadott, illetve a ránk maradt számadáskönyvek sora.⁸⁵³

Források híján nem tudjuk, ki volt az a Zsigmond, aki 1550-ben *M[agister] Sigis[mundus]* jelöléssel a nagykapusi, 1557-ben pedig *M. S.* névbe-tűkkel a száznagyvesszősi harangot öntötte. Egy Zsigmond nevű szebeni mester (*magister Sigismundus Cibiniensis*) neve felbukkan ugyan az 1536-ban vagy 1538-ban öntött, elpusztult dévai harang (I. 81) feliratában, a tetemes időintervallum miatt azonban az 1530-as és 1550-es évek két mesteradatát a régi erdélyi kutatás nem merte összekapcsolni;⁸⁵⁴ erre csak újabban tett kísérletet Patay Pál,⁸⁵⁵ érvelése azonban („mégsem valószínű, hogy közel egy időben két azonos nevű mester dolgozott volna Erdélyben”) a legkevésbé sem tekinthető meggyőzőnek. Hasonlóképpen óvatos volt a régi kutatás akkor is, amikor brassói típusú betűket és díszítményt alkalmazó Zsigmond mestert nem azonosította elhamarkodottan azzal a *Sigismund Stundenmacher*rel, akinek nevét az 1559-ben öntött, elpusztult zsidvei harang (I. 382) őrizte meg, csupán feltételezte, hogy ez utóbbi mestert takarhatja az 1551-es szászkeresztúri harang (I. 314) *S. S.* monogramja. Mivel e két utóbbi harangfelirat, miként a dévai, még másolatban sem maradt fenn, a kérdésben érdemben nem foglalhatunk állást. Megjegyezzük azonban, hogy a szászkeresztúri harang körirata (*Da pacem Domine in diebus nostris*) az 1540-es évek végétől a brassói öntő(k) kedvelt felirattípusa volt, ezért az azonosítást feltételesen el-

fogadjuk, és a szászkeresztúri, valamint a zsidvei harangot kérdőjellel a brassói műhely termékének tekintjük. Az azonosítás gyengéje, hogy Sigismundus Stundenmacher név szerint nem szerepel a kor számadáskönyvi bejegyzéseiben, hacsak nem azonosítjuk az 1549-es brassói számadásban említett, anonim *Stunde Macher*rel.⁸⁵⁶

Az 1550-es évek brassói harangfeliratai tartalmilag is egy új kor, a reformáció korának eljöttét jelzik. Nemcsak a korábbi eredetű díszítmények tűnnek el ekkor végleg, de a katolikus középkor kedvelt *O rex glorie veni cum pace* felirata is, mellyel gyűjtött anyagunkban utoljára 1556-ban találkozunk (Kisselyk, Szászivánfalva). Ha plébánosnak is nevezi, megszokásból, az 1550-es nagykapusi harang felirata az öntető Jeromos papot, a *Verbum Domini manet in aeternum* körirat már azt a közeli kort idézi, amikor – a reformáció térnyerése nyomán – ez válik a leggyakoribb harangfelirattá.

Egy másik kéz munkája a székelyszáldobosi (I. 338/1555) és a zabolai harang (I. 380/1558). A rajtuk lévő, jellegzetes formájú 5-ös az 1562-es csíkszentkirályi harangon (I. 388) is felbukkan, ami azt sejteti, hogy a brassói műhely(ek) tevékenysége korszakhatárunkon túl is folytatódott.

NAGYVÁRADI MŰHELYEK⁸⁵⁷ / A váradi bronzöntés középkori históriája eddig elsősorban a művészettörténetírás számára jelentett kutatási témát, amennyiben ezt a Nagy Lajos-kori művészet egyik csúcsteljesítményét nyújtó szobrász-bronzöntő testvérpár, a Kolozsvárról származó Márton és György váradi tevékenységének részletesebb elemzése igényelte. A kutatás előfeltételei mindehhez a legkevésbé sem voltak kielégítőek. Várad és környékének hányatott sorsa a döntő

⁸⁵¹ 1548: *Joanni vulgo dem Rodt giesser solvimus, quod fudit pondera 3 centenariorum in domum librae fl. 6*, Rechnungen Kronstadt III. 462.

⁸⁵² 1550: *magistro Joanni auricalcario, vulgo Rot giesser adder Pixenmaster, quod fudit 1 fistulam ad fontem fori piscarii, asp. 10*, Rechnungen Kronstadt III. 574.

⁸⁵³ Az 1540–1550-es évek több regestruma is megsemmisült az 1689. évi nagy tűzvészben, és a megmaradt kötetek némelyikét is kiterjedt égésnyomok csonkítják meg: Manolescu 1965. 101.

⁸⁵⁴ Vö. Müller 1859. 237; Roth 1908. 8.

⁸⁵⁵ Patay 1989. 95.

⁸⁵⁶ Rechnungen Kronstadt III. 382.

⁸⁵⁷ A fejezet első változata: Benkő 1994.

többségükben elpusztult bronzemlékeken is lemérhető; a még kideríthető részletek tisztázására törekvő kutatás így mindössze néhány nehezen hozzáférhető harangra, igen kevés írott adatra és számos, kényszerűen bizonyítatlanul hagyott hipotézisre támaszkodhatott, és támaszkodhat ma is. Az elmúlt tíz év korlátozott kiterjedésű régészeti feltárásai e vonatkozásban sem hoztak áttörést, és jóllehet a váradi vár régészeti ásatása során napfényre került néhány harangtöredék is, a közöletlen leletek egyelőre nem állnak a kutatás rendelkezésére.

Nagyszabású Várad-monográfiájában Balogh Jolán feltételezte, hogy a 14. század második felében Váradon (is) dolgozó Márton és György több évtizeden át tevékeny helyi öntőműhelyt vezetett, ahol a csak leírásokból ismert váradi királyszobrokat, Szent István, Imre és László gyalogos, álló bronzszobrai (1360-as évek), Szent László lovasszobrát (1390), valamint a Prágában őrzött Szent György-szobrot (1373) mintázták és öntötték, valószínűleg helyi, bihari réz felhasználásával.⁸⁵⁸ 15. századi harang-, illetve harangöntő adatok nyomán Balogh Jolán úgy vélte, hogy a bronzöntés Váradon Márton és György munkásságának lezárulása után is folytatódott, ami közvetlen előzményét jelenti a mesternevekkel is dokumentálható 15. századi helyi harangöntő műhelynek.⁸⁵⁹

Mielőtt e késő középkori műhely fennállásának időtartama, műhelykörzete és azonosítható termékei felé fordítanánk figyelmünket, a kezdetekről, méghozzá a 14. századi fejleményeket sejtésünk szerint jóval megelőző, még Árpád-kori előzményekről kell szólnunk.

Mint köztudott, Várad felemelkedése Szent László koráig vezethető vissza, amikor – az Alföldről a Sebes-Körös mentén Erdélybe vezető út jelentőségének megnövekedésével egy időben – a király itt 24 kanonokkal székeskáptalant alapított, ahová utóbb áthelyezte a bihari püspökséget is. Az új székesegyház a 12. századra teljesen kiépült, és magába foglalta az alapító király síremlékét is, mely az 1192. évi szentté avatás után csodák, zarándoklatok, eskütétel, tüzesvaspróba és más események színhelye lett. Ha a Képes Krónika miniátorának kétféle, sztereotíp ábrázolása a váradi székesegyházról nem is nyújt szilárd alapot az épület elvi rekonstrukciójához, abban biztosak lehetünk, hogy tornyokkal ellátott, nyilván több haranggal is felszerelt székesegyház állt a 12. századi Váradon.⁸⁶⁰ Gazdagabb egyházi felszerelést sejtet az a

körülmény is, hogy a váradi egyházmegye egyike volt az ország leggazdagabb püspökségeinek, 1332–1337-es adat szerint a bihari püspök jövedelme összevethető volt a királyéval.⁸⁶¹

Az Árpád-kori Váradon a püspöki templom mellett további egyházak is létesültek, a város térségében pedig több monostort is alapítottak. Közülük több, így a szentjobbi bencés vagy a II. István temetkezési helyéül szolgáló váradelőhegyi premontrei prépostság országos jelentőségre tett szert, de a 19. század folyamán számos középkori kőfaragvány jutott a Bihar vármegyei Múzeumba a biharszentjánosi bencés monostor helyéről is. Szempontunkból mindez azért jelentős, mert a fontos egyházi intézményeknek a korabeli erdélyi viszonyokat meghaladó koncentrációja miatt annyi haranggal és egyéb felszerelési tárggyal kell számolnunk, amennyi már önmagában is felveti, hogy a gazdag és sok iparost foglalkoztató püspöki székhelyen korán szerveződhetett rendszeres bronztermelésre alkalmas öntőműhely.

Számos harangra és rendszeres haranghasználatra utal, hogy az egyházi birtokokon dolgozó Árpád-kori szolgálónépek között Váradon és környékén is külön kategóriaként szerepelnek a harangozók, akik a harangozás mellett még számos templom körüli feladatot is elláttak (l. a harangozókról szóló fejezetet). Harangozók korai említését tartalmazza a szentjobbi monostor III. István-kori összeírólevele, mely a monostor körül 12 háznép harangozót (*duodecim [domos] campanistarum*) is felsorolt.⁸⁶² 1276-ban IV. László király az utóbb Nagyváradba beolvadt Szöllös falut adományozta a püspökségnek azzal, hogy az itt lakó udvarnokok harangozói szolgálatot (*officium pulsatorum*) is teljesítsenek.⁸⁶³

Felmerül még egy szempont, ami azt erősíti, hogy Váradon már az Árpád-kor folyamán számolnunk lehet rendszeres színesfém-feldolgozással. Ez a körülmény a bihari püspökség azon különleges adottsága volt, hogy birtokain már a középkorban ismertté váltak a mindehhez szükséges ércelelőhelyek, melyek a püspöknek és a káptalannak rendszeres évi jövedelmet biztosítottak. Egy 1283-as oklevélben maradt híradás arról, hogy

⁸⁵⁸ Balogh 1982. I. 19–26; II. 312.

⁸⁵⁹ Balogh 1982. I. 31; II. 311–312.

⁸⁶⁰ *Képes Krónika*. Bp. 1964. I. 59; II. 99, 101; *Várad-i kőtöredékek* 41.

⁸⁶¹ ÁMF I. 688.

⁸⁶² CD VII/1. 161; ÁMF I. 668.

⁸⁶³ CD VII/2. 333; ÁMF I. 672.

V. István (1270–1272) azt a kiváltságot biztosította a váradi egyháznak, hogy ha birtokain aranyat, ezüstöt vagy vasat találnak, azt szabadon kiaknázhassák.⁸⁶⁴ Erre a 13. század végén már feltétlenül sor került, ugyanis az 1374 vége előtt készült váradi káptalani statútum megemlékezik arról, hogy Imre püspök (1297–1317) a káptalannak adományozta a belényesi ezüsbánya jövedelmének harmadát.⁸⁶⁵ Bunyitay Vince szerint a bányák Belényestől délkeletre, a mai Rézbánya területén voltak.⁸⁶⁶ Ezüstön kívül rezet, ólmot és vasat is bányásztak a püspökség területén, a réz nyilván Rézbányáról, a vas Vaskoh környékéről származott. A káptalan mindebből rendszeres jövedelmet húzott, a már idézett 14. századi káptalani statútum szerint *lucrum autem, quod nobis ex cubulis et stateris eris, plumbi et ferri provenire solebat, in usum nostre civitatis noscimus convertisse.*⁸⁶⁷

Várad jelentőségével és a közeli Érchegység leőhelyeivel szoros összefüggésben Károly Róbert 1323 körül pénzverőkamarát szervezett a városban, melynek működését I. Ulászló koráig lehet követni.⁸⁶⁸

Mindez a 13–14. századi színesfém-feldolgozás elvi lehetőségét alapozza meg, anélkül azonban, hogy feltevésünket összefüggő emlékek sorával támaszthatnánk alá. Erre, mivel Várad környékének harangállománya szinte teljes egészében megsemmisült az idők folyamán, szerencsés régészeti leletek előkerüléséig várunk kell. Az egyetlen fennmaradt korabeli emlék a szilágyballai harang (I. 352), melynek vállán a nagyszebeni eredetű, 13–14. századi Domáld–Szentábrahám-csoportnál már jól ismert horgonykeresztet (III. 4) látjuk viszont. Az összefüggés azonban pusztán kronológiai természetű, amennyiben a kisméretű szilágy-sági harang gyenge öntéstechnikája és primitív virágcserep formája miatt még távoli kapcsolatba sem hozható a korabeli szebeni darabokkal. Nem tudjuk bizonyítani, de nem is zárhatjuk ki, hogy a váradi harangöntés egyik korai emlékével állunk szemben. Pontosabb korát illetően az elmondottakon túlmenően csak becslésekre hagyatkozhatunk. A harangkorona mintáját itt is külön illesztették a harangformára (a korona körül ezért fut körbe öntési varrat), figyelemre méltók azonban a fülek közé benyúló bordaszerű varratok, melyek arra utalnak, hogy a korona mintája önmagában is több részből állt. Ez a fejlettebb, később is alkalmazott mintázási technika a 13–14. századon belül inkább egy későbbi időpontra utal.

A vidék harangjainak nagyfokú pusztulása fényében nem meglepő másik negatív eredményünk, mely szerint kolozsvári Márton és György korát Várad környékén sem tudjuk harangokkal illusztrálni. Mivel a 15. század első feléből hasonlóképpen nem rendelkezünk harangöntésre utaló tárgyi vagy írott forrással, azt sem tudjuk igazolni, hogy a 14. századi műhely a két kivételes képességű mester halála után, a 15. században is tovább dolgozott volna. Sajnos nem rendelkezünk támpontokkal egy másik magányos emlék, a 15. századi szentjobbi harang (I. 350) közelebbi megítéléséhez sem, mely elvben akár váradi öntvény is lehet, de a vállán körbefutó, többször ismétlődő *o rex glorie veni cum pace* minuszkulás felirat analógiáját az Ipoly és a Hernád mentén,⁸⁶⁹ továbbá a régi Szatmár megyei Nagypaládon egyaránt sikerült fellelni, ezért kénytelenek vagyunk az ismeretlen műhelyben készült harangok közé sorolni.

Kora újkori feljegyzések alapján sem tudjuk az ismert váradi harangok történetét a 15. századnál korábbra visszavezetni. Miskolczi István 1609. évi naplófeljegyzése szerint a székesegyház egyik nyugati tornyában függő, mintegy 152 cm alsó átmérőjű nagyharang felirata *IEW 1478 Maria* volt (I. 255). A felirat élén álló monogram Filipecz János váradi püspök (1476–1490) névbetűit tartalmazza: *Iohannes Episcopus Waradiensis*. Ez arra utal, hogy a harangöntés szorosan összefügg azokkal a javításokkal, melyeket az 1474. évi török betörés után Filipecz püspök kezdeményezett.⁸⁷⁰ Miskolczi a fenti toronyban egy kisebb, „csak” 134 cm átmérőjű harangot is látott, melynek körirata évszámot ugyan nem tartalmazott, de a harangöntő nevét megörökítette: *Lucas Marcus Mateus Joannes magister Albertus* (I. 256). Balogh Jolán nem kifogástalan logikájú és tárgyi tévedést is rejtő, mindazonáltal valószínűnek tűnő feltételezése szerint ez a harang is 1478 körül készült.⁸⁷¹ A látszólag sem megerősíteni, sem pedig cáfolni nem lehetséges állítás alátámasztására a középkori Kraszna megyében fekvő Kárásztelek máig fenn-

⁸⁶⁴ MES II. 165–167.

⁸⁶⁵ ... *tertiam partem proventuum argentifodine in Belinis*, Bunyitay 1886. 18.

⁸⁶⁶ Bunyitay I. 267.

⁸⁶⁷ Bunyitay 1886. 59.

⁸⁶⁸ Pohl 1982. 56–57.

⁸⁶⁹ Patay 1989. 11; Benkő 2000b. 63–64.

⁸⁷⁰ Balogh 1982. I. 31; II. 54, 137, 150, 176, 203, 205, 209, 213.

⁸⁷¹ Balogh 1982. II. 54, 150, az utóbbi helyen a szerző összekeveri az 1609-ben leírt két váradi harang adatait.

maradt középkori harangját idézzük (I. 145). A Váradtól mintegy 60 km-rel keletre fekvő falu harangjának vállára elválasztójelek és szóközök nélküli, majuszkulás felirat került: *+ALOREXGLORIEISVSNAZARENVSREXIVDEORVM*, ami a magától értetődő tagolások beiktatásával *+Al o rex glorie Iesus Nazarenus Rex Ivdeorum* formában olvasható. A feliratkezdő, értelmetlennek tűnő *Al*-t az alább még tárgyalandó nagydobai harang monogramjának analógiájára *Albertusra* egészítjük ki. Évszám ezen a harangon sem látható, így a majuszkulás írásmód alapján akár 14. századi eredetre is gondolhatnánk, ha a betűk némiképp szokatlan alakja mellett nem intenének óvatosságra a harang késői részformái, így az erősen ívelt perem, a feliratot szegélyező sima borda, továbbá a mára már elpusztult eredeti függesztőkorona talapzatát képező, korongszerű tagozat. Ugyanakkor még nem tűnnek fel azok a részletek, melyek a 15. század végének, illetve a 16. század első felének jellegzetes formái, például a megtört ívű harangperem vagy a perem szélére mintázott, abroncsszerű tagozat. A harangot így a 15. század második felére keltezzük, amivel Albert mester működési korát is kijelöljük. Körülményesebb és bizonytalanabb végkimenetű feladat a mester váradi illetőségének igazolása, amire közvetlen bizonyítékkal természetesen nem rendelkezünk. Ha nem kívánunk mindössze arra az ingatag hipotézisre szorítkozni, hogy az 1609-ben leírt nagyméretű váradi harang csak helyben és csak váradi mester keze által készülhetett, azokat a rokon elemeket kell feltárnunk, melyek a váradi és a kárásztelki harang feliratát a későbbi, biztosan Váradon öntött harangokhoz közelítik. Utalunk mindenekelőtt arra az alább még részletesebben tárgyalandó mozzanatra, hogy a 15. század végi, itt készült harangok feltűnő sajátossága a kései majuszkulás írásmód használata, ami ebben a korban már mindenütt kivételesnek számít. Feltűnő az is, hogy a kései váradi harangokon gyakran előfordul a négy evangélista neve, és ugyanezt a – gyűjtött anyagunk tanúsága szerint ekkor más műhelyre nem jellemző – felirattípust hordozza Albert mester váradi harangja is.

A késő középkori váradi harangöntés fennma-

radt emlékeinek azonosításához a kulcsot az érmihályfalvi református templom nagyharangja (I. 95/1491) adja. A harang pereme fölött körbefutó, keltezett minuszkulás felirat világosan néven nevezi az öntőt, a váradi Imre személyében (*per manus Emerici de Waradino*). A szignált és datált érmihályfalvi harang jelentőségét tovább növeli, hogy rajta egyszerre tűnik fel a gótikus minuszkulás írásmód (ahol a minuszkulák között felbukkanó kapitálisok már a reneszánsz hatását jelzik) a gótikus majuszkulákkal. Ez utóbbi írástípust a harang vállán kétszeres sima bordakeretben futó felirat képviseli: *Lucas Marcus Mateus Iohannes tempore Mathie Veres vitricis ecclesie*.

A harangon feltűnő majuszkulás írás, mely semmiképpen nem tévesztendő össze a 15. század végén és a következő század legelején használatos korai humanista kapitálisokkal, a 15. század végén már historizáló, fokozott ünnepélyességre törekvő írásmódnak számított. A késői majuszkulák, a korábbi széles formákkal ellentétben, az általános európai fejlődésnek megfelelően karcsúbb arányokkal készültek.⁸⁷² Nyugati példák szerint használtak egyes tárgy típusokhoz (elsősorban ötvösművekhez, pénzekhez, illetve harangokhoz és sírkövekhez) és – legalább akkora hangsúllyal – bizonyos, alább még tárgyalandó műhelyekhez, illetve mesterekhez kötődött.⁸⁷³ Esetünkben ez az írásmód – eltekintve néhány ismeretlen műhelyben készült harangtól – a váradi harangöntő műhely egyik alapvető jellegzetességének számít, melynek segítségével Nagyvárad térségéből további emlékeket kapcsolhatunk az érmihályfalvi haranghoz, egyben Imre mester munkásságához.

Elsőként említjük a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Barabás református templomából a Tiszántúli Református Egyházkerület debreceni gyűjteményébe került harangot (I. 21), melynek vállán az érmihályfalvival kitűnően összevethető majuszkulás köriratot találunk,⁸⁷⁴ szokás szerint a négy evangélista nevével. Az érmihályfalvi harangtól eltérő elem a szavakat elválasztó, bepödrött végű S alakú jelek (III. 170) használata, továbbá a feliratos sáv alatt elhelyezett Madonna-relief (III. 174). Ez utóbbival kapcsolatban két megjegyzést tehe-

⁸⁷² Vö. Neumüllers-Klauser 1970. XIX.

⁸⁷³ Neumüllers-Klauser 1977. XIX; Kloos 1980. 133–134; Leitner 1982. XXXVIII; Hallof 1995. XLII; Kohn 1998. XLIV.

⁸⁷⁴ A rendkívül késői majuszkulás írásmód a jelek szerint érzékenyen befolyásolta a harang eddigi keltezését. Patay Pál 1977-ben a 14–15. századra, illetve „legkésőbb a XV. század első felére” (Patay 1977. 6, 50), 1989-ben a 15. századra, a harangnak a katalóguson belüli helye alapján ítélve a 15. század első felére datálta, míg a *Magyarország Műemléki Topográfiaja* szerzője téves leírás nyomán 1400 körüli vagy 15. század eleji időpontot valószínűsített (Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. I. Szerk. Entz Géza. Bp. 1986. 223, 292–293). Az eddigi keltezés módosítása és a váradi műhelykapcsolat bizonyítása: Benkő 1994. 141.

Érmihályfalva, harangfelirat részlete (1491)

tünk. Mindenekelőtt azt, hogy a 15. század végi váradi műhely csak kivételesen alkalmazott figurális reliefeket harangjain, és ez a kivétel is inkább népi ízű faragványra emlékeztet, mely egyáltalán nem idézi egy nagy ötvöstradícióval rendelkező város öntőműhelyét. Felhasználása nagy valószínűséggel a megrendelők kívánságára történt, miután a templom védőszentje egy 1332. évi adat szerint Szűz Mária volt.⁸⁷⁵

Valószínűleg a fenti harang párdarabja lehetett az elpusztult székelyhídi harang (I. 333), melynek vállán, Bunyitay Vince leírása szerint, a négy evangélistát idéző nagybetűs felirat futott körbe, „ezenkívül Szent János neve alatt feszület van rajta, az ellenkező oldalon, Szent Lukács neve alatt pedig a bold. Szűz fején koronával, ölében a kis Jézussal, ki szűz anyjának a bal vállára borul”.⁸⁷⁶

A jellegzetes rajzú, kései majuszkulák és az ugyancsak összetéveszthetetlen, bepödrött végű elválasztójelek (III. 170–171) segítségével az érmihályfalvi harang rokonsági körét kiterjeszthetjük Érszakácsra (I. 96) és a csak másolatból ismert dobrácsapáti (I. 82), illetve krasznamihályfalvi (I. 175) és krasznasándorfalvi harangra (I. 177) is. A dobrácsapáti és érszakácsi harang felirata alapján ítéelve esetleg váradi munka lehetett az 1478-ban öntött, megsemmisült tordaszentlászlói harang (I. 364) is.

Az Imre mesterhez vagy köréhez kapcsolható emlékek ismertetését a nagydobai református templom harangjával zárjuk (I. 237/1514). Méretei igen jól egyeznek a barabási harangéval, peremének íve azonban – a korábbi darabokkal ellentétben – már kissé megtört, ami alapján a nagydobai harangot akkor is későbbre keltezhetnénk az eddigieknél, ha történetesen nem datált emlékről lenne szó. Vállán gyűjtésünk legkésőbbi majuszkulás felirata fut körbe, a korábbiaknál lényegesen hevenyészettebb rajzú, rendezetlenül montírozott nagybetűkkel: *E LUCAS MARCUS MATHES(!) IOHANES 1 Q 1 4*. Az elnagyoltságuk ellenére is rokon jellegű majuszkulák, az evangélistákat említő harangfelirat és a harang több részlete, különösen a körbefutó bordákkal tagolt,

enyhén kúpos harangtető a nagydobai harangot egyértelműen a fentiekkel rokonítja. Ennek alapján a felirat élén álló *E*-t *Emericus*ra egészítjük ki, és benne a váradi mester legkésőbbi ránk maradt munkáját látjuk. Az azonosítást erősíti, hogy a harang formája és mindhárom felvett mérete tökéletesen egyezik a barabási harangéval.

A bemutatott harangok Nagyváradtól északkeletre vagy keletre, a középkori Bihar, valamint Bereg, Közép-Szolnok és Kraszna megye területén található. A legtávolabbra, Váradtól 130 km-re a beregi Barabás harangja jutott. Ezek a harangok a váradi öntőműhely piackörzetének északkeleti, a török kor pusztításaitól leginkább megkímélt negyedét rajzolják meg; a piackörzet többi, elpusztított részéből nem is maradtak ránk emlékek.

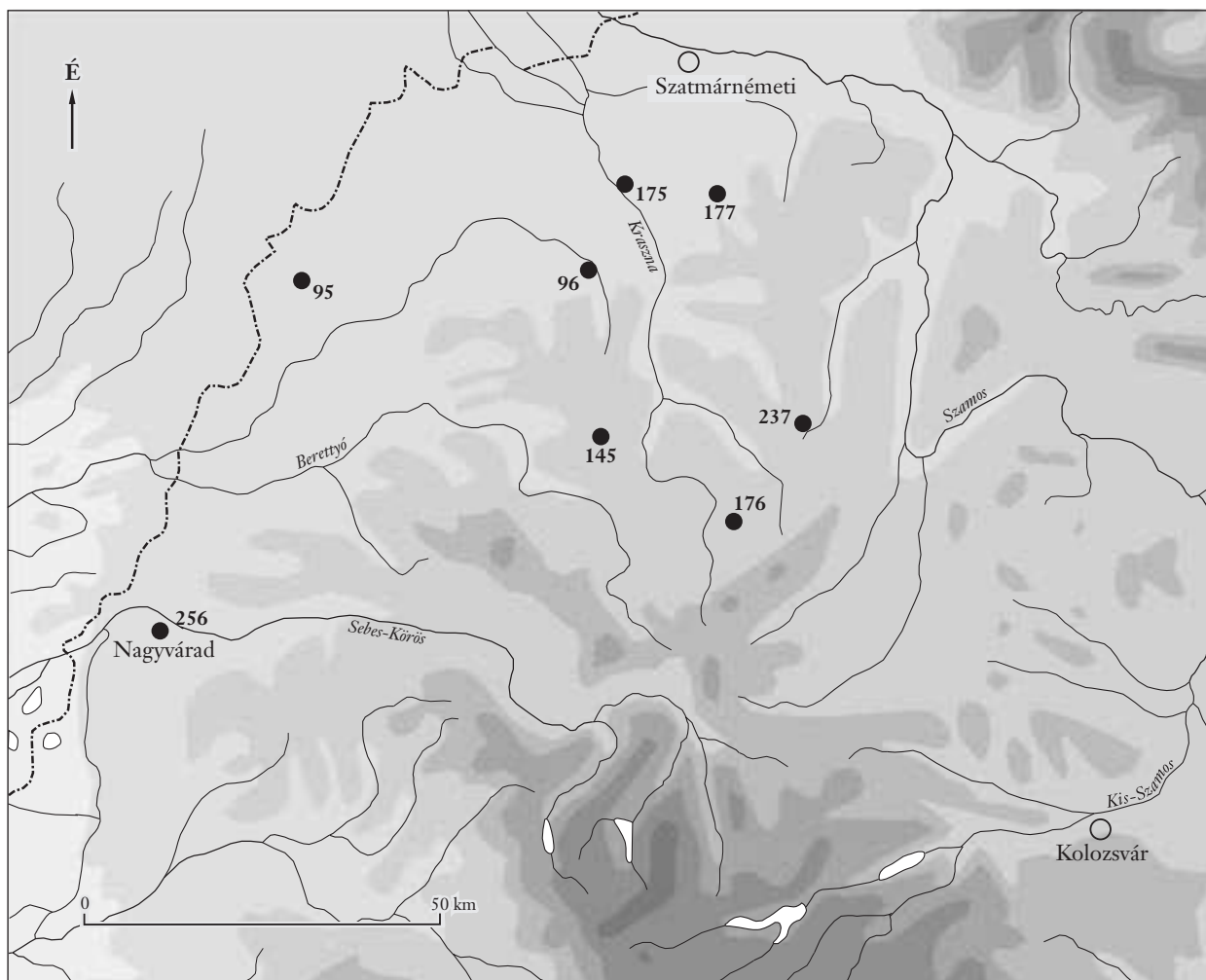
Néhány további emlék azt sejteti, hogy a váradi harangöntés története nem szakadt meg az 1510-es években. Sejtésről beszélünk, mivel az egymással összefüggő harangok Várad tágabb környékén találhatóak ugyan, de váradi eredetüket semmilyen konkrét adat nem erősíti meg, azon kívül, hogy a krasznarécei harang (I. 176/1524?) kapitálisokkal kevert minuszkulás felirata jól összevethető az érmihályfalvi harang peremén körbefutó hosszú, Imre mestert és Váradot említő felirattal. Írástörténeti szempontból az 1525-ben készült szilágyosmlyói harang (I. 355) jelent fordulópontot, ekkor ugyanis a minuszkulák között már antikva betűformák bukkannak fel. A harang közelebről azonosíthatatlan öntőjére a felirat végén elhelyezett *Gr[egorius]* monogram utal.

A váradi bronzöntés késő középkori története a 16. század derekán túl már nem követhető nyom. Utolsó írott adatunk 1546-ból származik, amikor Fráter György Váradon 34 fontmázsás ágyút öntetett.⁸⁷⁷ Ez az ágyú *G. (Georgius* vagy *Gregorius) Gal* váradi provisor (udvarbíró) közreműködésével készült el. Jóllehet a feliratán is megörökített *G. Gál* nem lehet azonos a tényleges ön-

⁸⁷⁵ ÁMF I. 529.

⁸⁷⁶ Bunyitay III. 321.

⁸⁷⁷ Balogh 1982. I. 39; II. 63.

A 15. század végi, 16. század eleji váradi harangok elterjedési térképe

tőmesterrel, névbetűjének értelmezése során figyelmünk önkéntelenül is a szilágysomlyói római katolikus templom 1525-ben öntött harangja felé fordul (I. 355), melynek késői minuszkulákkal vegyített antikva betűs felirata az évszámon kívül *Gr* mestermonogramot rejtett, és a 16. századi harangfeliratok között igen feltűnőnek számító *tetragrammaton* szót tartalmazott. Erre a harangra még P. Szathmári Károly hívta fel Rómer Flóris figyelmét, aki az évszámot helyesen olvasva elvetette Szathmári kalandos 1125-ös keltezési javaslatát.⁸⁷⁸ E vitához kapcsolódva Lugosy József levélben fordult Rómerhez, és felhívta figyelmét a Szabolcs megyei Bogdány református templomának harangjára, melynek hasonló jellegű betűkkel készült körirata *GER tEtRA GRAMAtOn* 1556 volt.

Lugosy szerint „egy harangöntőseget firól fira öröklő családot kell fölvennünk, melyből az 1556^{ki} Gerázim és az 1525^{ki} Gregor volnának előttünk”.⁸⁷⁹ A magunk részéről – ha megalapozatlannak is tart-

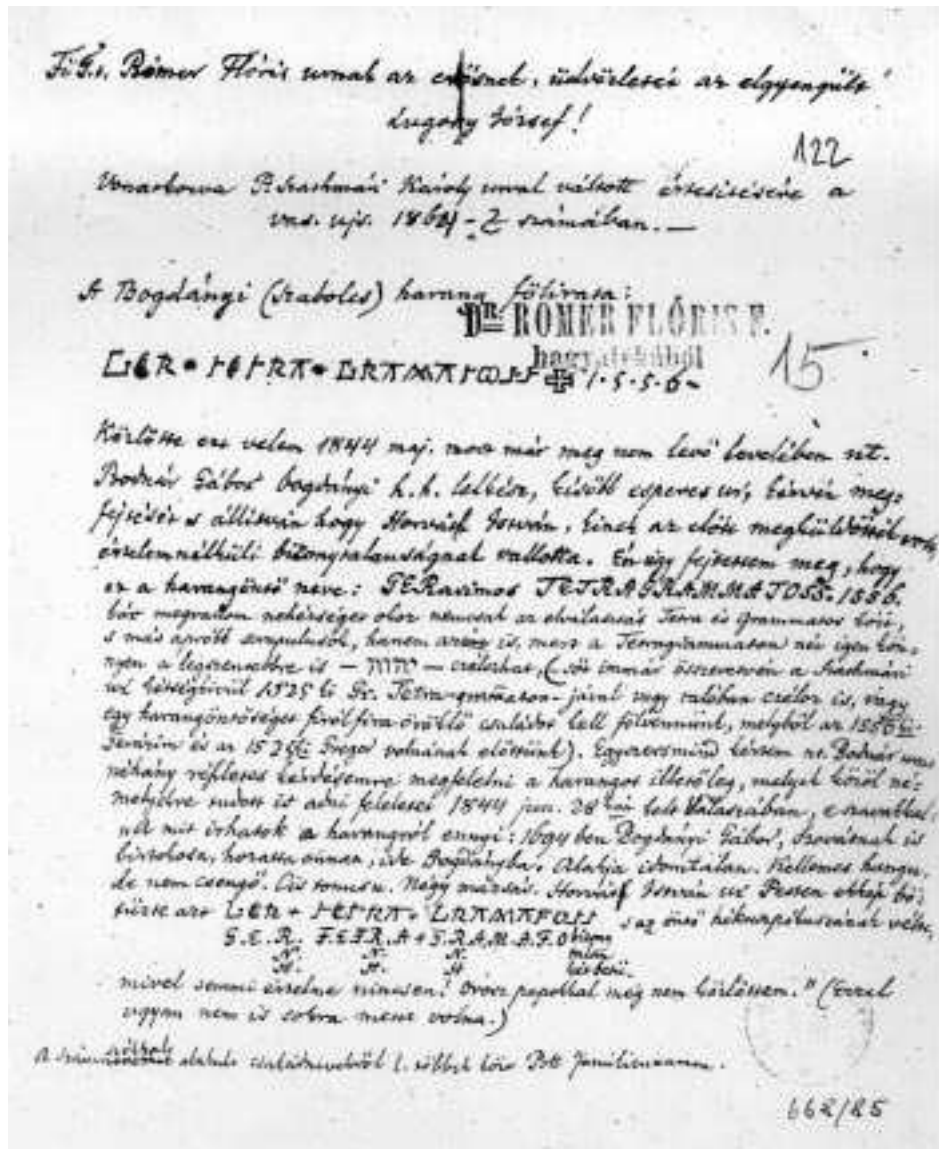
juk Lugosy József ötletét, hogy a *GER* rövidítés egy Gerasimos nevű öntőt takarna – a felirat rajza alapján igen szoros kapcsolatot látunk a bogdányi és a szilágysomlyói harang között. Óvatosan azt is feltételezzük, hogy mindkét harang Váradon készült, az ottani öntőműhely fennállásának ma ismert legkésőbbi időszakában.

ISMERTLEN VAGY BIZONYTALAN MŰHELYEK. IMPORTHARANGOK / Ebben a gyűjtőfejezetben azokat a harangokat tárgyaljuk, melyeket nem sikerült kellő bizonyossággal valamely erdélyi vagy partiumi műhelyhez kötnünk. Ugyanitt tekintjük át az „importharangokat” is, azokat a darabokat tehát, melyek idegennek tűnnek a hazai környezetben, ezen túlmenően pedig bizonyos részleteik távolabbi területek műhelyei felé mu-

⁸⁷⁸ Rómer 1864. 21.

⁸⁷⁹ OMvH Rómer-hagyaték, XLI. csomó (668/85).

tatnak. Az idézőjeles szóhasználat azt jelenti, hogy nem tudjuk esetről esetre eldönteni, vajon kész öntvények vagy pedig mesterek importjáról kell-e beszélnünk.

Korai harangok (13–14. század) / Gyűjtésünk során sikerült néhány olyan harangot is dokumentálnunk, mely a munka során kikristályosodó tipológiai szempontok alapján kétségtelenül korainak bizonyult ugyan, azonban nem kötődik egyértelműen egyik ismert műhelyhez vagy bemutatott emlékcsoporthoz sem.

A legkorábbinak közülük a feketegyőri harang (I. 100) tűnik, melyet a 18. század végén az elpusztult középkori falu helyén találtak és máig használnak. A gömbölyű vállú, terült, vastag peremű, „cukorsüveg alakú” harang akár még a 13. századból is

származhatik, és ennek archaikus jellegű fülei sem mondanak ellent. A felirat nélküli, kutatott területünkön unikális emlék sajnos nem nyújt további támpontokat a közelebbi keltezéshez.

Érdekes problémát vet fel a dél-erdélyi Egrestő 14. századi, majuszkulás körirátú harangja (I. 88). Formai részletei rokon vonásokat mutatnak ugyan a szebeni műhelyhez kapcsolt Domáld–Szentábrahám-csoporttal, a felirat betűi és elválasztójelei azonban határozottan eltérő jellegűek. Egy igen hasonló, csak másolatból ismert harangfelirat a közeli Bordosról (I. 52) származik. A két, Segesvártól északra fekvő rokon emlék nyomán akár arra is gondolhatnánk, hogy a segesvári harangöntésnek a 15. századtól dokumentálható kezdetei a valóságban esetleg korábbra is visszanyúlhatnak. Természetesen más magyarázat is lehetséges, elvben

akár a 14. században rendkívül intenzíven tevékenykedő nagyszebeni harangöntők sorát is gyarapíthatnánk egy újabb, hipotetikus mesterrel.

A dél-erdélyi, majuszkulás köriratú, 14. századi harangok áttekintését az elmondottakkal még nem zárhatjuk le, ráadásul az alábbi emlékek – jóllehet műhelykapcsolataikat nem sikerült tisztáznunk – figyelmünket távolabbi területek felé irányítják. Elsőként a szászbogácsi harangra (I. 298) hivatkozunk. A Medgyestől északra fekvő falu harangján szabálytalanul montírozott majuszkulás felirat fut körbe. A betűk jellege egyértelműen eltér a Domáld–szentábrahámi, illetve egrestői jellegű harangokétól, ráadásul néhány betű, illetve betűcsoport szögletes, a harangpalást síkjából enyhén kiemelkedő alapon áll, mintha matricában formázták volna őket. Ez a technika az erdélyi anyagban úgyszólván ismeretlen, és amikor kisszámú helyi párhuzamát említjük, olyan harangokat idézhetünk, melyek szintén idegenek a helyi emléksanyagban. A kiemelkedő, négyszögű alapon álló betűk legjobban a szebenrécei harangon (I. 329) tanulmányozhatók. Ez utóbbi felirat a bordakeretet helyettesítő, indadíszes fríz miatt is egyedi emlék Erdélyben, melynek négyzetes formában készült betűi a szepességi harangok (Felka, Mateóc, Szepeshely) majuszkuláira emlékeztetnek.⁸⁸⁰

Több szempontból is társtalan emlék anyagunkban a nagyekemezői majuszkulás feliratú harang (I. 238). Azzá teszi az Erdélyben igen ritka +*Caspar+Baltazar+Melchior* felirata, a majuszkulák formája és a harang palástján körbefutó félpalmettás indadísz is. Ez utóbbi hozzávetőleges párhuzamaként ismét Szepes megyei emlékeket idézhetünk, a már említett mateóci harang mellett elsősorban az iglói, mateóci, podolini, szepesváraljai, strázsai és svédleri keresztelődmedencét,⁸⁸¹ valamennyi az iglói bronzöntő műhely alkotása a 14. század második felétől a 15. század elejéig terjedő időszakból.⁸⁸² Ami a nagyekemezői harangfelirat majuszkuláit illeti, a 14. századi erdélyi feliratok között idegenül ható betűformák megközelítő párhuzamát a fenti, 14–15. századi szepességi öntvényeken találjuk. Ez utóbbiak közül elsősorban azok az emlékek érdemelnek nagy figyelmet, melyek már a 15. században készültek, majuszkulás feliratuk azonban jól összevethető a nagyekemezőivel. Ilyen szempontból rendkívül fontosak az Iglón tevékenykedő János mester kései munkái, így a 15. század elején készült strázsai keresztelőkút,⁸⁸³ a szepeshelyi, 1426-ban öntött Orbán-

harang⁸⁸⁴ és a hasonló korú felkai harang,⁸⁸⁵ melyek azt a fontos tanulságot hordozzák, hogy gótikus majuszkulás feliratokkal szórványosan még a 15. században is találkozhatunk. Erre kiváló példát – a 15. század végi váradi harangok, Imre mester munkái mellett – éppen a felvidéki emlékek között találunk. A két kisszebeni harang 1470-ben, illetve 1471-ben készült, az előbbi latin, az utóbbi már arab évszámmal, egyébként mindkettő ünnepélyes majuszkulás körirattal.⁸⁸⁶ A 15. századi majuszkulahasználatra vonatkozó megfigyeléseinket jól alátámasztják azok az epigráfiai kutatások, melyek más vonatkozásban, elsősorban a hagyományosan konzervatív pénz- és sírkőfeliratok kapcsán, már korábban azonos eredményre jutottak.⁸⁸⁷

Az elmondottak nyomán megkerülhetetlen a kérdés: vajon számolhatunk-e közvetlen műhelykapcsolatokkal az erdélyi és a szepességi századok bronzöntése terén? Egyértelmű választ adataink természetesen nem tesznek lehetővé, a kevés részlet és fennmaradt emlék azonban inkább a kisebb intenzitású, eseti jellegű kapcsolatok lehetőségére utal, anélkül hogy a mesterek ilyen irányú, esetlegesnek tűnő vándorlása vagy tanultsága az erdélyi műhelygyakorlatban tartós nyomot hagyott volna. Itt kell emlékeztetnünk arra a megfigyelésre is, hogy egy másik emlékcsoport, a kehely alakú keresztelőkutak esetében sem sikerült az erdélyi és a felvidéki öntvények között szoros összefüggéseket kimutatni.

Egy másik, csak feliratmásolat formájában fennmaradt emlék, a miklósvári harang (I. 228) egészen más irányú problémákat vet fel. A német nyelvű, minuszkulás feliratot lezáró *ccc* évszámot Orbán Balázs nyomán [1]400-nak oldja fel a kutatás, ami, ha elfogadjuk, azt jelenti, hogy Erdély legkorábbi minuszkulás harangfeliratával állunk szemben. Miután a 14. század végi medgyesi keresztelődmedencén már felbukkan egy kis, gótikus minuszkulákkal írt felirattöredék, a fenti keltezés nem is tűnik irreálisnak, a részletek azonban ismét óvatosságra intenek. Kiindulópontunkat az egyes sza-

⁸⁸⁰ Spiritza 1972. 76, 80. és 55, 79. kép; Spiritza–Borodáč 1975. 56–57. kép.

⁸⁸¹ Spiritza–Učniková 1972. 2, 4–6, 11, 16. kép; Spiritza–Borodáč 1975. 40–42, 47, 50, 54–55.

⁸⁸² Verő 1984. 16–17.

⁸⁸³ Spiritza–Borodáč 1975. 41. kép.

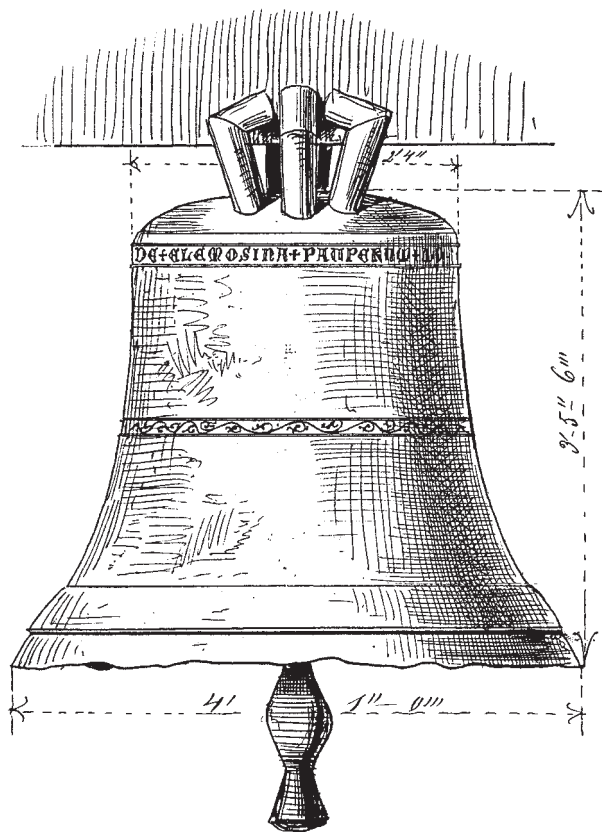
⁸⁸⁴ Spiritza 1972. 61. kép; Spiritza–Borodáč 1975. 57. kép.

⁸⁸⁵ Spiritza 1972. 79. kép; Spiritza–Borodáč 1975. 56. kép.

⁸⁸⁶ OMvH Könyvtára, Rómer Flóris-hagyaték, Myskovszky Viktor feliratmásolatai.

⁸⁸⁷ Kloos 1980. 133–134.

IN HONORE + VIRGINIS + MARIAE + DE + ALAMOSINA +
 PAUPERUM + A + D + I + R + A + O + D + I + E + X + M + E + N + S + I + S + I + U + L + Y .

A kisszebeni harang (Sáros megye) és felirata 1470-ből. Myskovszky Viktor rajza

vakat elválasztó, harangot ábrázoló kis plakettek jelentik, ezeket ugyanis leggyakrabban a 14–16. századi nürnbergi harangöntők munkáin találjuk.⁸⁸⁸ Sajnos a miklósvári harangfelirat csak megközelítő pontosságú másolatban áll rendelkezésünkre, ezért a részleteket korabeli nürnbergi eredetivel megbízható módon nem lehet egybevetni, hogy a harangot öntő német rézműves, *Hans Kupfersmidt* származásáról további adatot nyerjünk. Azt sem tudjuk eldönteni, hogy valóban 1400-as kelettel vagy pedig egy 15. századi, hiányos évszámmal állunk-e szemben. Feltűnő mindenesetre, hogy a miklósvári harangot a helyi hagyomány a 18. század végén idegen szerzeménynek, lengyelországi vagy morva zsákmánynak tudta.

Erdély legrégebbi, datált minuszkulás feliratú harangja Küküllőváron maradt fenn (I. 182). Az 1417-ben öntött harang abban a „sötét” időszak-

ban keletkezett, amikor a megyesi keresztelőkúttal jellemezhető 14. század végi nagyszzebeni műhely már nem, az 1420-as évektől Leonardus mester vezetésével újra termelő szebeni öntőműhely még nem tevékenykedett. Ebben az időszakban Dél-Erdélyben egyedül az ismeretlen helyen dolgozó Berethalmi János mesterről tudunk, aki utóbb Segesvárt alapított műhelyet. A küküllővári harangot azonban nem hozhatjuk összefüggésbe azzal a szebeni haranggal (I. 254), melyet János mester 1411-ben öntött, de nem köthetjük a korábbi szebeni, illetve a későbbi segesvári öntvényekhez sem, így ismeretlen mester és műhely termékének kell tekintenünk.

Kolozsvár környéki, 15–16. századi emlékek / Kutatásunk és gyűjtőmunkánk kezdetén joggal reménykedhettünk abban, hogy a 14. század második felének kiváló szobrászai és bronzöntői, a kolozsvári származású Márton és György testvérpár tevékenységének kora egy rokon szakma, a harangöntés szempontjából is termékeny időszaknak bizonyul majd. Ezt a lehetőséget a kolozsvári helytörténeti irodalom optimizmusa is táplálta, amikor úgyszólván bizonyosnak tekintette, hogy a két testvér művészete a kolozsvári bronzöntés magas szintű gyakorlatából nőtt ki, amiként abban is biztos volt számos kutató, hogy a kivételes kvalitású műveket létrehozó Márton és György műhelye Kolozsvárt volt.⁸⁸⁹ A magunk részéről – ha vérmes reményeket nem is tápláltunk – arra mindenképpen számítottunk, hogy a 14–15. századi kolozsvári bronzművesség létét rokon darabokból álló, helyi harangcsoportokkal igazolhatjuk. Gondoltunk arra is, hogy a kolozsvári pénzverés 14. századi előzményei⁸⁹⁰ esetleg összefüggnek a színesfém-feldolgozás helyi fellendülésével. A gyűjtés előrehaladtával azonban még visszafogott reményeinkben is csalatkoznunk kellett, amennyiben

⁸⁸⁸ DGA III. (Mittelfranken), passim.

⁸⁸⁹ Pl. Pascu 1974. 90, 131–132.

⁸⁹⁰ Kolozsvárt az 1330. évi pénzreform nyomán indult meg a pénzverés, melynek keretében – vélhetően nem hosszú ideig – az 1332–1336-os pápai tizedjegyzékben is többször szereplő kolozsvári báni denárokat (*banales cruciti, de Clusuar*) verték: Szűcs 1986. 599.

perdöntő írott forrásokra nem sikerült találnunk, a várt masszív emlékcsoportok helyett pedig csupán kisebb, két-három harangból álló együtteseket körvonalazhattunk, melyeknek esetenként sem pontosabb korát, sem pedig kolozsvári eredetét nem sikerült tisztáznunk. A sovány eredményben kétségkívül közrejátszhatott a rendkívül hiányosan ránk maradt emlékműanyag is. A 15. századnál régebbi harang – eltekintve a csak irodalmi utalásból ismert, felirat nélküli mákófalvi (I. 202) harangtól – egyáltalán nem szerepel gyűjtésünkben, és a 15. század első felét sem képviseli fennmaradt, keltezett emlék. Elgondolkoztató az is, hogy még a 15. század végi, 16. század eleji Kolozsvár környéki anyag is feltűnően heterogén jellegű, melyben kisebb belső csoportok alig mutathatók ki, ugyanakkor több darab biztosan nem kolozsvári műhelyben készült, például a Nagyszeben címerével díszített, elpusztult jegenyei harang (I. 141), a fényképe alapján brassói kapcsolatokot sejtető kalotaújfalusi (I. 144), a felirattípusa alapján vélhetően Váradon öntött, elpusztult tordaszentlászlói (I. 364) vagy a ma is meglévő, 1515-ben keletkezett várfalvi harang (I. 371), a brünni *magister Geromus* (=Hieronymus) *van Brvn* munkája. A bodonkúti harang (I. 43) gótikus minuszkulákkal írott, német nyelvű feliratáról – *ih̄s bilfe[!] got maria [be]rot u[ns]* – sajnos nem dönthető el, hogy a 15. századi Kolozsváron vagy pedig egy másik német nyelvű közösség műhelyében készült-e.

Visszatérve a tág értelemben vett Kolozsvár környéki anyagra, esetleg összefügg egymással az a két, csak másolatból ismert gótikus minuszkulás felirat, mely az Angyali üdvözlés első szavait tartalmazza. Közülük a dési harangfeliratot (I. 78) 1477-es évszám keltezi, az alsójárai harangfelirat (I. 11) esetében csak a betűformák sejtetik a 15. századi eredetet.

Hasonlóképpen csak másolatból ismerjük az újraöntött, illetve elpusztult magyarlónai és borbereki harang feliratát, ahol a nyúlványokkal ellátott, jellegzetesen késői formájú minuszkulák és a lilios végű szóelválasztó kereszték segítségével egy kis harangcsoportot körvonalazhatunk. A két harang közül az 1482-es évszámmal ellátott magyarlónai (I. 196) valóban Kolozsvár közelében található, elveszett párdarabját azonban a Gyulafehérvár közelében fekvő Borbereken (I. 51) dokumentálták, az alább némiképp még bővülő kis csoport kolozsvári kapcsolata így meglehetősen bizonytalan-

nak mondható. A harangfeliratok története szempontjából igen fontos a magyarlónai harang körirata, ez ugyanis a legkorábbi datált emléke annak az új felirattípusnak, mely a 15. század végén és a 16. század első felében Erdélyben is széles körben elterjed: *cristus rex venit in pace deus homo factus est*. A szöveg első fele egyértelműen az *o rex glorie veni cum pace* kései változata, kiegészítve a liturgiából származó *deus homo factus est* mondattal.

A magyarlónai harang arab számmal kevert latin betűs dátumát az 1481-ben öntött kalotaszentkirályi harangon (I. 143) látjuk viszont; a két emléken a rombusz alakú elválasztójelek és a minuszkulák formája is jól összevethető, már amennyire ez két archív feliratrajz esetében lehetséges. A kalotaszentkirályi harangnak sajnos még az eredeti származási helyét sem ismerjük, csupán azt tudjuk, hogy az 1848-as rekvirálások során begyűjtött, ismeretlen lelőhelyű harangot a falu a forradalom idején a magyar kormánytól ajándékba kapta, miután saját harangjai az akkori román gyűjtogatásban megsemmisültek. Így csupán feltételezhetjük, hogy az 1481-es harangot korábban is valahol Kolozsvár környékén használták. Különlegessége, hogy egy nagyméretű, kései típusú aacheni zárandokjelvényt mintáztak az oldalára. Ez az eljárás távol áll a dél-erdélyi szász műhelyek gyakorlatától, ahol az igen változatos és gazdag díszítőelemek között egyértelműen zárandokjelvénynek minősíthető plaketteket nem találunk. Annál gyakoribbak viszont a zárandokjelvények a 15. századi észak-erdélyi harangok bizonyos csoportjainál (lásd alább), melyek műhelyét azonban nem ismerjük, legfeljebb gyanúba foghatjuk a 15. századi Besztercét, ahol a század második felében írott források tanúsága szerint biztosan folyt harangöntés.

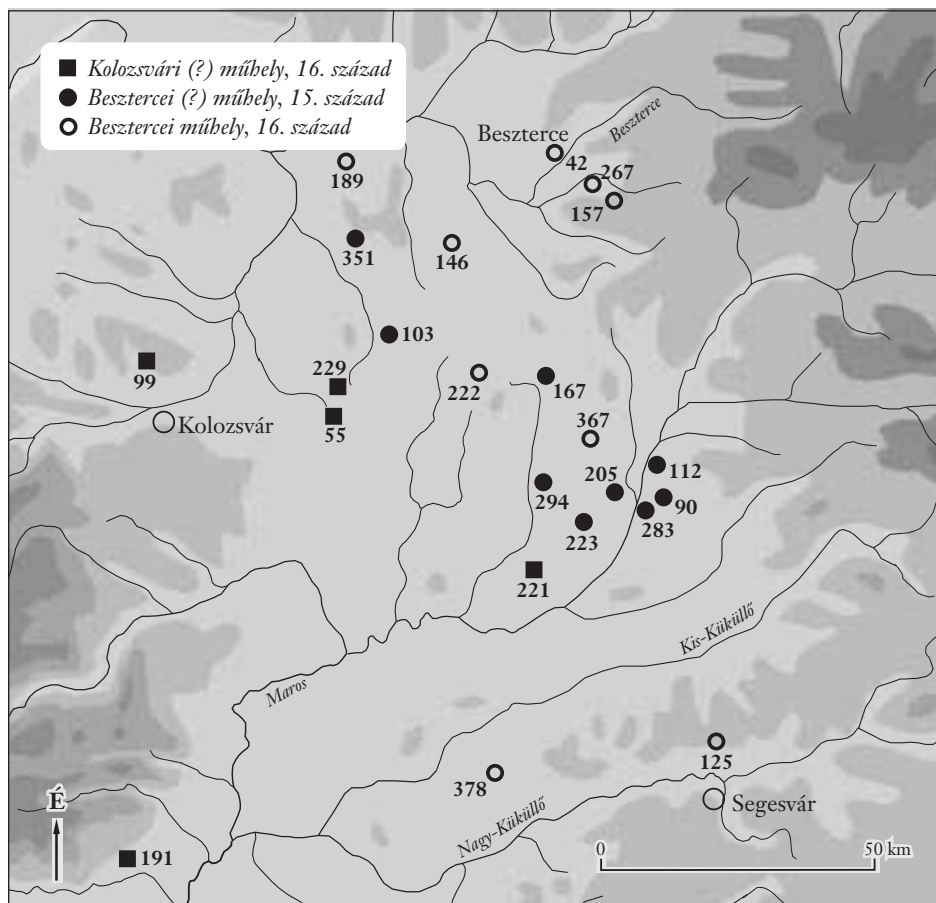
Két Kolozsvár környéki harangról, az 1487-ben öntött vistairól (I. 199) és a talán 1504-ben készült magyarfenesiről (I. 190) azok teljesen egyedi jellege miatt semmi közelebbit nem mondhatunk.

Kolozsvári írott forrásban harangöntéssel először 1496-ban találkozunk, amikor a város ércepdényeket adott egy nagy harang öntéséhez. A számadáskönyvi bejegyzésből sajnos nem derül ki a mester neve és illetősége, de még az sem, hogy az öntésre egyáltalán Kolozsvárt került-e sor.⁸⁹¹ Ugyanezt mondhatjuk arról az 1521. évi adatról is,

⁸⁹¹ 1496: *ex consulatu pignora videlicet ollas ereas, patellas, cantros, scutellas ad magnam campanam dedimus. Dedimus in valore quatuor florenorum*, Szabó 1883. 583.

A beszercei és a kolozsvári öntőműhely harangjai a 16. század első felében

mely egy új kolozsvári harang öntését örökölte meg.⁸⁹² A 15–16. századi helyi forrásokban szereplő számos tűzfegyver említése⁸⁹³ nyomán S. Goldenberg mindenesetre valószínűnek tartotta, hogy a városban ekkor már javában tevékenykedtek bronzöntők.⁸⁹⁴

A ránk maradt anyag ezt a feltételezést nem cáfolja, amennyiben az 1520–1540-es évek emlékeanyagából valóban kiválasztható egy olyan, nem különösebben népes harangcsoport, mely nagy valószínűséggel Kolozsváron készült: Fejérd (I. 99), 1523; Magyarigen (I. 191), 1523; Mezőbergenye (I. 221), 1530; Mócs (I. 229), 1538; Botháza (I. 55), 1540. A felsorolt falkák a Gyulafehérvár melletti Magyarigen kivételével mind Kolozsvár környékén fekszenek, és részleteik, illetve felirataik is szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Az egyes, kivétel nélkül keltezett darabok a 16. század első felének jellegzetes vonásait mutatják: peremük erősen ívelt, gyakran megtört, és rajta minden esetben abroncsszerű tagozat fut körbe. A harangok vállán nyomát sem találjuk a 15. század végéig általános sodrott bordakeretnek, a feliratokat következően kétszeres sima keret szegélyezi. A

legjellegzetesebbek maguk az antikva betűs feliratok, melyek a szebeni és brassói műhely korabeli darabjai mellett a legrégebbi, reneszánsz kapitálisokkal írott harangfeliratok Erdélyben. Közülük a legkorábbiakon (Fejérd, 1523; Mezőbergenye, 1530) a klasszikus antikva formák közé még korai humanista kapitálisok is keveredtek: a fent keresztvonallal lezárt *A*, az unciális eredetű *D*, az epsilon alakú *E*, továbbá a gombbal díszített szárú *H* és *I*. Mindez azzal az általános írástörténeti megfigyeléssel vág egybe, hogy a 15. századi frank–flamand–burgundi környezetből származó, III. Frigyes korára már kialakult korai típusú humanista nagybetűket⁸⁹⁵ az európai gyakorlatban a 16. század második évtizedéig,⁸⁹⁶ a középkori Magyarországon pedig még az 1530-as években is használták.⁸⁹⁷

⁸⁹² *campane nove fusionem*, Goldenberg 1958. 78.

⁸⁹³ Legkorábbi adatunk a szűcsök bástyáján található lőfegyverekről, köztük *bambarák*król tudósít: KvárOkI. 263.

⁸⁹⁴ Goldenberg 1958. 78–79.

⁸⁹⁵ Leitner 1983. 68.

⁸⁹⁶ Kloos 1980. 156.

⁸⁹⁷ Várady 1993. 172; ami az erdélyi feliratokat illeti, ilyen betűket találunk a segesvári Stephanus Kalmus 1528-as évszámot hordozó sírkövén is: Balogh 1943. 281.

Mezőbergenye, harangfelirat részlete (1530)

Igen érdekes a magyarigeni, csak másolatban fennmaradt harangfelirat is (1523), rajta ugyanis egymásba írt betűk, ún. enklávék ismerhetők fel. Ezek használata haranganyagunkban egyedülálló ugyan, de a 16. század első felének erdélyi gyakorlatában, számos kőfaragvány és asztalosmunka feliratán általánosnak számít.⁸⁹⁸

A feliratok tartalmilag is jól elkülönülő, jellegzetes csoportot alkotnak, amennyiben a *Cristus rex venit in pace, deus homo factus est* mondatot tartalmazzák. Néhány esetben ezt kiegészítve vagy önállóan feltűnik a *Jesus Nazarenus Rex Iudeorum* felirat is, ami gyűjtésünk tanúsága szerint szintén a 16. század első feléből származó harangok jellegzetessége.

Összességében a feliratok tartalma és az alkalmazott betűtípusok, sőt a szavakat elválasztó jellegzetes kis háromszögek is nagyon hasonlítanak egymásra és megerősítik, hogy összetartozó harangcsoporttal van dolgunk, anélkül azonban, hogy a kolozsvári provenienciára egyértelmű adattal rendelkezni. Bizonytalanságunkat az alkalmazott, kisszámú díszítőmotívum sem oszlatja el. Motívumok vagy mesterek vándorlására lehet következtetni a fejrődi (I. 99) és magyarigeni harangon (I. 191) felbukkanó *Vir dolorum* relief (III. 132) nyomán, mellyel először a 15. század második felében Segesvárt öntött báznai harangon (I. 30) találkozunk, majd a fenti harangokon tűnik fel, hogy utoljára a brassói műhelyben 1542-ben öntött csíkmenasági harangon (I. 69) lássuk viszont.

Az 1540 utáni évtizedekből nem maradt ránk Kolozsvár környéki harang, az 1560-ban öntött, lengyel feliratos kidei pedig azt sejteti, hogy a szóban forgó vidéken éppen nem működött harangöntő műhely. Ezt támasztják alá a 16. század második felének kolozsvári számadáskönyvi tételei is. A 16. század végén ugyanis a kolozsvári nagytemplom tornyában több harang is függött, melyek használatáról és karbantartásáról számos bejegyzés maradt, újraöntésükre vonatkozó adatokkal együtt. Ezek megismerése akkor is tanulságos, ha néhány évtizeddel későbbiek korszakhatárunknál.

1581-ben éppen a fejedelem tiszteletére húzták meg a nagyharangot, amikor észrevették, hogy a harangjárom tengelye megsérült.⁸⁹⁹ A javításból kolozsvári ácsok és legényeik, továbbá egy-egy kovács és lakatos is kivette a részét, majd, miután a helyi szakértelem elégtelennek bizonyult, Torockóra mentek új tengelyt kovácsoltatni. A toronyban ugyanekkor egy másik, nyilván kisebb harang („*busth harang*”, „*busthy harang*”) és egy „halottcsengettyű”-nek nevezett lélekharang is volt. A harangok mozgatása a toronyban vagy éppenséggel levétele onnan mindenkor ácsmunkának számított. Így volt ez 1582-ben is, amikor a „hwz harang” elhasadt és az újraöntéshez le kellett venni a toronyból. Szempontunkból a bejegyzés másik tanúsága sokkal fontosabb, az tudniillik, hogy Kolozsvár 1582-ben sem rendelkezett saját harangöntővel, ezért Nagyszebenbe, ottani mesterhez kellett a repedt harangot szállítani.⁹⁰⁰ Erre 1582 októbere után került sor, amikor a szebeni harang-

⁸⁹⁸ Balogh 1943. passim.

⁸⁹⁹ 1581: ... *Az fejedelmének [!] harangoztúnk volt. Akoron weotte volt ezebe harangozo Georgy deak hogy az ket chyapia egyke meg teoreot wolt. Jeowe bozank meg jelentwen, [...] az nagy harangnak egyk chyapia meg teoreot vollna. [...] Byro vram akaratyabol, az harangot ky bontottuk helyebeol. Vgian akoron 10 legeny hogy fakat es swytokat fel bordattanak es egyeb kywleon kyeolon valo zwksegere munkalkotanak, attunk azon 10 legenyeknek d 42[...]* *Weottunk Razmaneteol 6 rud aczelt az egy chapnak aczeltatlassara R 1 d 20. [...] Az Balas Kowachynak es Lakatos Myklosnak meg aczeltatassert attunk R 10[...]* *Az achyoknak hogy az nagy harangot helyebeol ky bontottak Antal es Mathiasnak fzyetunk R 10[...]* *Byro akaratyabol hogy Lazlo vram ew kegelme ment volt Torozkora, az nagy harangnak egyk chyapiat oda wytte, ot hogy wyolan meg chynaltak attunk annak az mestbernek R 10 d 10. [...] Esmeg az nagy harang chyapiat myert hogy bozzw volt Lakatos Istwanal le wagatuk fzyetunk neky d 50. [...] Esmeg Lakatos Istwanal hogy az [...] harangnak valamly wassakat chinalt az chiap alát R 1 d 10. [...] Esmeg az ballat chyengetyeonek chynaltattunk Lakatos Istwanal wassat az tengelyere attunk d 75. [...] veottem az kysz harangnak kyknek [!] az halatnak chyengetnek egy zyat az monyanak d 12. [...] hogy az busth harangot fel emeltek attam Alchy Mathiasnak d 16* (Kolozsvár város levéltára, Számadáskönyvek 3/IV. 9–11, 14–16).

⁹⁰⁰ 1582: ... *hogj a hwz harang meg torth wala, es hogj ala wottetbem attam az legyineknek d 12. Ismett Achj Lukachjnak hogj helleboll ky wöttbe attam nekye d 50. Mikoron ismett az hwz harangatt Seembe wittek wolna attam az zekeresnek tolle R 3 d 75. Ismett az harang oettbonek, attam hogj meg chynalljon az arraban R 12* (Kolozsvár város levéltára, Számadáskönyvek 3/VII. 7).

öntő 12 forint előleget is kapott. További 18 forintot 1583 júliusában utaltak ki neki,⁹⁰¹ ám az újraöntött harangot csak 1584 januárjában szekerezhatték haza, miután az öntőnek kifizettek 46 forint munkabért, másfél mázsa rézért 49 forint 50 denárt, végül a mester keze alatt dolgozó legényeknek helyi szokás szerint egy forintnyi pénzt számoltak le. A hazaszállítás, mázsálás, valamint a felszerelés bonyolult művelete ezeket az önmagukban is jelentős költségeket tovább növelte.⁹⁰² 1584 márciusában óraharangról is értesülünk. A bejegyzés alapján úgy tűnik, hogy ez a harang egy idő óta már a toronyban függött, ekkor csupán a vasalását újították meg, az előzőéhez igen hasonló körülmények között.⁹⁰³

A rendelkezésünkre álló adatok alapján Kolozsváron a harangöntők tevékenysége csak a 17. századtól tekinthető folyamatosnak. A kolozsvári unitárius egyház javainak 1675. évi összeírásában egy harangöntő vaseszközeit is lajstromba vették, a tetemes mennyiségű vasanyag értéke miatt meglepő részletességgel.⁹⁰⁴

15. századi észak-erdélyi harangok (besztercei műhely?) / Az alábbiakban olyan kisebb harangcsoportokat mutatunk be, melyek sem ornamentális vagy epigráfiai részleteik, sem pedig földrajzi elhelyezkedésük révén nem kapcsolhatók a Kolozsvár környéki, esetleg ott is öntött harangokhoz, a teljes erdélyi anyag ismeretében azonban észak-erdélyi eredetük biztosnak látszik.

Ezek az emlékek a fenti, Kolozsvár környéki harangcsoportoktól keletre, Beszterce tágabb térségében található, besztercei eredetüket ezen túlmenően azonban nem tudjuk bizonyítani, ezért nem is illesztettük őket a besztercei műhelyt tárgyaló fejezetbe. Valójában nem is beszélhetünk

egységes emlékhorizontról, miután a kérdéses, Marosvásárhely és Beszterce között található harangokon belül kisebb, epigráfiai és kronológiai szempontból egyaránt elkülöníthető csoportok mutatkoznak, a harangok részletformái, esetenként egyező méretei és rokon arányai viszont összekapcsolják őket.

Közülük a két legkorábbi, azonos jellegű felirattal és egymáshoz igen közel eső dátummal ellátott öntvény az elpusztult, 1448-ban öntött szabédi (294) és a ma is meglévő, 1452-ből származó mezőszabadi harang (223). Különlegességük, hogy mindkettőt zárandokjelvények díszítették. A szabédi harangon Orbán Balázs „egy kezeit áldólag emelő püspök, túloldalón a megfeszített Krisztus” képét írta le, melyekben a mezőszabadi harangon talált maastrichti és római zárandokjelvény párját sejtjük. A csonkakúp alakú harangpalást és a minuszkulák (különösen a *m^o*) rokon formája nyomán a mezőszabadi haranggal rokonítjuk az 1461-ben öntött szépkenyerűszentmártoni harangot (I. 351) is, rajta közelebről meghatározhatatlan, de szintén zárandokjelvényekre emlékeztető reliefekkel.

Már a csoport későbbi tagjaihoz kötődik az 1456-ban öntött geryeszegi harang (I. 112), melynek nagyobb mérete és hosszu, egyedi felirata módosabb megrendelőt sejtet, minden bizonnyal a Geryeszegen birtokló, itt castellumot is építtető somkerekai Erdélyi család⁹⁰⁵ valamelyik tagját. A legkésőbbinek tűnő darabokat (Erdőcsinád, I. 90; Feketelak, I. 103; Komlód, I. 167; Marossárpatak, I. 205; Sáromberke, I. 283) a 15. század végére, esetleg a 16. század legelejére utaló formai jegyek (erőteljesen ívelt, illetve megtört ívű, néha már abronccsal tagolt harangperemek, a szögletesen megtört fülformát felváltó ívelt, kérdőjel alakú fű-

⁹⁰¹ Uo. 3/IX. 13.

⁹⁰² 1584: ... fögattunk vala egy zekerezt Konkol Demetert, hogy Zebembeol az harangot haza bozta. Fyzettunk neky teolle R 3 d 25. Esmeg egy legennek hogy mellette volt keolchygere attunk R 2. Zebenbe az harang eotheo legenyeknek az eo rendtartassa zerint attunk R 1. Esmeg az harang eotheonek chinaltassaert [!] atunk nekije R 46. Adot eo maga rezzet az haranghoz masfel masat, masayat pro 33 R. Tezen egy sommaban kyt fyzettunk erethe R 49 d 50. Es meg hogy az harangot haza hoztak es az czinterembe az zekereol le wettetek attunk Korcbiolas Mibálnak teolle R - d 20. Hogy az masabázhoz witttek attunk esmeg Korcbiolassnak R - d 20. Alchy Matbiasnak es Thamasnak hogy fel wontak fyzetunk R 7. Vgian akoron segitoknek 4 napra fyzettunk nekyek R - d 54. Akoron veottunk 3 apro vassat, hogy pantot es karykat chinaltattunk az harangnak fyzetunk wassert R - d 24. Lakatos Istwannak hogy pantokat es az karikat meg chinalta es boza zegezte fyzettunk R 2 d 25 (uo. 3/XV. 12-13).

⁹⁰³ 1584: ... hogy az ora harangot helyeol kellet ky bontany, esmeg hogy helyere chinaltak Alchy Thamasnak es Lukachy mesternek attunk teolle R 2 d 25. Esmeg akoron veottunk 4 apro vassat, hogy pantot es karikat chinaltanak belole fyzettunk az wassert R - d 32. Lakatos Istwannak hogy meg chinalta es bozza zegezte R 1 d 70 (uo.). A kolozsvári számadáskönyvi bejegyzésekért Kiss András nyugalmazott főlevéltárosnak tartozom hálás köszönettel.

⁹⁰⁴ *Vas szerszam. Edgy öregb haranghoz való ütő. Edgy harangh öntesbez való nagy döfő vas, mely arra való volt, mikor az rezet ki akarják ereszteti az lyukon. Edgy jo vas rud, mely Lucz Mihálytol jutott. Más edgy köpius véső forma végű vas rúd. Harangh formához való hat öregb széles abronczok. Harangh formához való vas veszszók, mellyek nyomnak lib. nro. 130. Apro vas rudak, ket fogoval edgyütt, jo vas lib. nro. 32. Tizen három szamu körbe való vas foglalók lib. nro - . Ittem haranghoz, koczihoz való s egy rendbeli elegy-belegy vasak, mellyek edgyütt tesznek lib. nro. 532. A Szegedi Egyetemi Könyvtár Kézirattárában talált leltárért Jakó Zsigmond professzor úrnak mondok köszönetet.*

⁹⁰⁵ Csánki V. 669.

Marossárpatak, harangfelirat részlete (15. század vége–16. század eleje)

lek), továbbá e késői korban szokásos *Cristus rex venit in pace, deus homo factus est* feliratok jellemzik, melyeket évszám – igen sajátos módon – még elvértve sem keltez, miként plasztikus dísz is csak kivételesen díszíti őket. E kivétel a sáromberki harang, melynek viszonylag nagy mérete és a ráöntött zarándokjelvények gazdag sorozata jelentős megrendelőre, a birtokviszonyok ismeretében az itt is birtokos Erdélyi család másik tagjára utal.

Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a fenti csoportokon kívül a harangdíszek között zarándokjelvénnyel úgyszólván nem találkozunk. Az egyetlen kivétel, a fentiekkel egyáltalán nem rokonítható, de egyetlen más ismert erdélyi műhelyhez sem köthető algyógyi harang (I. 4) valószínűleg olasz import emlék, melyet sajátos részletformáin túlmenően a palástján sorakozó zarándokjelvények is gyűjtésünk unikális darabjává tesznek.

15. századi, ismeretlen műhelyek / Az alfejezet címe önmagában is jelzi, hogy az alábbi harangok eredetéről, készítési helyéről alig mondhatunk valamit. A sommás felsoroláson túlmenő elemzésüket azonban több szempont is indokoltá teszi. Gondolunk egyrészt azokra az esetekre, amikor e meglehetősen heterogén anyagon belül kis csoportokat különíthetünk el, másrészt arra, hogy e problematikus darabok száma összességben nem elhanyagolható, a teljes emlékanyag mintegy hat százalékát teszi ki. Mindez világosan jelzi, hogy igyekezetünk ellenére is csak hozzávetőlegesen határozhattuk meg a nagyobb, harangokat is előállítani képes erdélyi bronzöntő műhelyeket, lett légyen szó valamely jelentős városi műhely alig vagy egyáltalán nem ismert korszakáról, netán a vizsgálódásaink körén források híján kívül rekedt települések anonim műhelyeiről, esetleg olyan iparosokról, akik elsősorban nem harangöntőként tevékenykedtek.

Ebből a szempontból Észak- és Dél-Erdély között alapvető különbség mutatkozik. Az előbbivel ellentétben, ahol az apró helyi csoportokra bomló harangok kisebb termelékenységű, nem vagy csak

bizonytalanul lokalizált műhelyek létét sejtetik, Dél-Erdély harangjainak döntő többsége néhány itteni szász nagyváros harangok jelentős sorozatát előállító, nagy öntőműhelyéből származik. Ezek mellett ismeretlen műhelyben készült harang csak elvértve fordul elő.

A bizonytalan eredetű harangfeliratok vizsgálatát epigráfiai szempontok is indokolják, mivel köztük olyan keltezett darabok is vannak, melyek felirata írástörténeti tanulságot hordoz.

Megjegyzéseinket a társtalan szásznádasi haranggal (I. 318) kezdjük, melynek még latin betűs, 1470-es dátumát olyan minuszkulás, német nyelvű felirat előzi meg, ahol a betűszárak végét külön felragasztott kis rombuszok hangsúlyozzák. Az eljárás az ötvösművekről ismert, pántlikaszerűen hajtogatott betűtesteket idézi.

A 15. századi szászföldi harangok közül kiválasztható egy olyan, több évtizednyi időközt átfiggő emlékcsoport is, melynek meglehetősen egyenetlenül felrakott, minuszkulás feliratai jóval kevéssé dekoratív jellegűek. A lényegében hasonló formájú, terült peremmel, megtört vállal és csak enyhén domborodó tetővel, meglehetősen durván mintázott harangokon évszámmal ellátott, következetesen rombuszokkal tagolt feliratot találunk. Már a csoport legkorábbi, ránk maradt tagján, az 1440-ben öntött almakeréki harangon (I. 7) is felbukkannak a kései minuszkulákat jellemző díszítő nyúlványok, melyek az *e* és *r* betűnél kifejezetten ormányszerű formát öltenek. Figyelemre méltó mozzanat, hogy a betűk jellege még évtizedek múlva, a csoport legkésőbbi tagjainál sem változik. Ez utóbbiak, az 1482-ben készült százhalmi (I. 327) és az 1484-ben öntött szentháromsági harang (I. 349), a datálás szempontjából is érdekesekek, amennyiben rajtuk a latin keltezés már arab számokkal keveredik. Gyűjtésünk általánosabb érvényű megfigyelése, hogy az 1470-es évek bronzöntvényein szórványosan felbukkanó arab számok (1471: Türe; 1477: Dés; 1477: Kisselyk, keresztelődence; 1478: Nagyvárad, Tordaszentlászló) nem terjednek el általánosan, és az 1480-as évekre

Szotyor, harangfelirat részlete (1496)

különösen jellemző a vegyes dátumok használata.⁹⁰⁶ Ez a szokás az 1490-es évekre általában abba maradt, de kivételesen még később is találunk példát vegyes írásmódra, például az 1506-ban öntött magyarországi harang a rajta lévő felirat szerint *anno domini millesimo 500 sexto* készült, de még az 1523-ból származó fejrődi harang dátuma is *M523* formában maradt ránk.

Visszatérve az imént tárgyalt dél-erdélyi harangokra, formájuk és kevésbé tetszetős részleteik igen valószínűvé teszik, hogy nem hagyományos harangöntő műhelyben, hanem valamelyik dél-erdélyi szász város, esetleg éppen Nagyszében ágyúöntői kezén keletkeztek.

Írástörténeti szempontból érdekes az a kis harangcsoport is, melynek az 1490-es években öntött tagjait Erdély egymástól igen távol eső pontjain találjuk: Magyaránadas, I. 197/1493; Szamosújvár, I. 295/1496; Székelyvaja, I. 342–343/1497; Szotyor I. 356/1496. Az ismeretlen műhelyben készült harangokon azt a folyamatot követhetjük nyomon, ahogyan a minuszkulás írásmód korszakának végén felbukkannak az első reneszánsz betűk, még korai humanista kapitálisok formájában, részben mint szórványosan a minuszkulák közé keveredő nagybetűk, részben önálló feliratokként. Különösen tanulságos Székelyvaja esete, ahova 1497-ben két harang is érkezett. A tökéletesen egyező két évszám kétségen kívül bizonyítja a műhelyazonosságot, egyikükön azonban néhány kapitálissal (*O*, *R*) kevert, késői jellegű minuszkulás köriratot, a másikon korai humanista feliratot találunk. Ez utóbbi olyan, kora reneszánsz írás, mely átmenetet képez a 15. században még használatos majuszkulás írás és a később általánossá váló klasszikus kapitálisok között. A székelyvajai, magyarnádasi és szotyori harangfelirat megvastagított szárú betűin igen jól megfigyelhetők azok az unciális elemek (fent vízszintes vonallal lezárt *A*, gótikus majuszkulát idéző *C*, epsilon formájú *E*, kerek *G*, nádusszal tagolt *I*, feltűnően nagy hasú *P*, ívelt lábú *R*

és *X*), melyek ezt a korai reneszánsz, a 15. századi majuszkulás írásmóddal össze nem tévesztendő betűtípust elsősorban jellemzik. A korai humanista írás legkésőbbi emléke gyűjtött anyagunkban a csak másolatból ismert szelindeki harangfelirat (I. 345) 1518-ból.

Ami a vizsgált harangok formáját illeti, ezek általában (Szamosújvár, Szotyor) a 15. század végének jellegzetes részleteit mutatják, amennyiben megtört ívű harangperem, sima bordák közé fogott felirat és ívelten hajló függesztőfülekből álló korona jellemzi őket. Kivételt képez a már felirata betűtípusában is kissé eltérő magyarnádasi harang, mely az Erdélyben igen ritka, inkább az itáliai hagyományra jellemző késői cukorsüveg alakot formáz.

Szokatlanul megnyúlt alakú az 1497-ben öntött marosszentannai harang (I. 207), melynek három, keresztrefeszítést ábrázoló medaillonját Balogh Jolán firenzei művészek vezetése alatt álló budai öntőműhelyből származtatta.⁹⁰⁷ A harang formája az itáliai eredetet elvben nem is zárja ki, a közepes kvalitású, enyhén dülöngélő minuszkulás felirat azonban nem egyeztethető össze az 1495 körüli budai viszonyokkal, és inkább a szentháromsági harang már tárgyalt köréhez áll közel. A dátum arab számjegyeihez, illetve a nagyméretű, paragrafus alakú elválasztójelekhez az 1489-ben öntött, szintén ismeretlen műhelyben készült olaszteleki harangon (I. 266) is találunk párhuzamot.

Ami az Erdélyi-medencén kívüli területeket, a Partiumot és az Erdélyt elhagyó Maros-völgyet illeti, a rendkívül kevés emlékre alapozva csak minimális megállapítást tehetünk.

A magyarnádasi és a marosszentannai harangról mondottak után érdekes az 1468-as évszámot viselő bulcsi harang (I. 59), melynek cukorsüveg alakja e kései időszak emlékei között már mindenképpen feltűnő. Sajnos nem deríthető ki, hogy a feliraton szereplő Mihály mester hol is dolgozott, az azonban feltételezhető, hogy a középkori Magyaror-

⁹⁰⁶ Példaként idézhetjük az ismeretlen műhelyben, talán Brassóban készült kőhalmi harangot, melyet 1488-ban, azaz *anno domini m^o cccc^o 8° viii^o* öntötték.

⁹⁰⁷ Balogh 1939. 562; Balogh 1943. 338.

szágon alapvetően közép-európai, elsősorban német kapcsolatokat tükröző harangöntésen belül vékony itáliai szállal is számolnunk kell.

A Szilágyság késő középkori, zömmel váradi eredetű harangjai között egyedi, kiemelkedő jelentőségű a völcsöki harang, mely mai tudásunk alapján biztosan nem váradi műhelyben készült. Részformái, a megtört ívű peremet tagoló abroncs, a paláston körbefutó, kétszeres sima bordakeretek, a tárcsaszerű tagozaton álló harangkorona ívelt vonalú fülei a 15. század végére, esetleg már a 16. század legelejére utalnak, és ennek a kései jellegű minuszculák sem mondanak ellent. A harangot *hilf uns aus not* felirata, nemkevésbé az erdélyi szász

öntvényeken is olyannyira kedvelt nagy reliefek közeli párjának megjelenése miatt mindenképpen német munkának kell tartanunk. Mivel a részletformákhoz még közelítő erdélyi analógiát sem ismerünk, más, német lakossággal is rendelkező középkori városra, esetleg a bányaművelést és színesfém-feldolgozást egyaránt végző, pénzverőkamrával is rendelkező, de a középkori harangöntés kapcsán teljességgel fehér foltnak számító Nagybányára⁹⁰⁸ kell gondolnunk. Egy nagybányai német öntő fia, *Johannes Giesser de Rivulo Dominarum* 1499–1500-ban a bécsi egyetemen tanult,⁹⁰⁹ az apa személyéről és munkáiról azonban sajnos nem maradt fenn adat.

⁹⁰⁸ Szádeczky 1889. 675.

⁹⁰⁹ Tonk 1979. 267.

A KÖZÉPKORI MŰHELYEK MINTAKINCSE ÉS KAPCSOLATAI. EREDET, GYAKORLAT ÉS HAGYOMÁNY

A középkori harangokon és keresztelőmedencéken fennmaradt különféle reliefek, medaillonok és egyéb díszítőelemek leírásánál és az esetről esetre eltérő élességű változatok elkülönítésénél jóval bonyolultabb feladatot jelent e változatos és heterogén eredetű mintakincs összegző értékelése.

Mindennek tudatában e sorok írója először elhessegette az ilyenféle áttekintés gondolatát. Érvei látszólag szilárdak voltak: régészként és történészként kellett volna nekivágnia a nagy művészettörténeti tájékozottságot igénylő labirintusnak, másfelől e reliefek keletkezése végső soron független a vizsgált öntőműhelyektől: a mesterek csak applikálták őket műveikre, tevékenységük így kimerült a másolásban (már ha egyáltalán ők készítették a viasz minta öntéséhez szükséges negatív formát), a tetszetős montírozásban, illetve a túlságosan nagy reliefek szétdarabolásában vagy bizonyos elemeik lefaragásában.

A részletek vizsgálata azonban árnyaltabb megközelítésre kényszerített bennünket. Kiderült, hogy egyes motívumok, szerencsés esetben, különböző összefüggésekre vetnek fényt, a tágabb és általánosabb érvényű európai kapcsolatoktól az öntőknek a helyi ötvös- és szobrászműhelyekkel, valamint az itteni írástudókkal fenntartott sokrétű viszonyáig, ami a történész számára is kiemelkedően fontos kérdés. Ugyanakkor régészként észre kellett vennünk azt is, hogy számtalan díszítmény nem egyszerű „relief”, hanem valamilyen konkrét tárgy (ötvösmű részlete, szíj-, ruha- és könyvveret, zarándokjelvény, emlékérem stb.) lenyomata; azonban e tárgyak eléggé különlegesek és értékesek voltak ahhoz, hogy szokványos régészeti leletként a földbe kerüljenek. Sorsuk, éppen nemes anyaguk miatt, általában az újraolvasztás lett, így e kvalitásos lelethorizontról igen keveset tudnánk, ha múzeumi gyűjteményekben vagy szerencsésen megtalált ékszerkincsekben nem akadt volna a kutatás, már jó ideje, társaikra. Most, kincsleletnyi mennyiségű, lényegében közöletlen lenyomat birtokában, a középkori tárgyi világnak eddig alig ismert területeire merészkedhetünk. Mindez az áttekintést, vele járó hibáival együtt, végül is elkerülhetetlenné tette.

Külön kell szólnunk az alábbiakban sűrűn idézett analógiák, közeli és távolabbi párhuzamok használatának elvi problémáiról is.

A keresztelőkutakon és harangokon fennmaradt mintakincs nagyobbik része eredeti tárgyakról készült lenyomatok vagy matricák segítségével előállított viaszöntvények útján került a modellre, majd a bronzba öntött tárgy felületére. Vizsgálatuk esetén így már a kezdet kezdetén nehézséget jelentett, hogy nem eredeti leletekből, csupán ezek lenyomatából következtethettünk konkrét tárgyakra. Eközben természetesen el kellett tekintenünk bizonyos részletektől, melyek egy-egy emlék rekonstrukcióját rendszerint megkönnyítik: az utólagos megmunkálás jeleiről, a montírozás, javítás vagy kiegészítés, általában a használat jól látható nyomairól, továbbá a hátoldal megfigyeléséről voltunk kénytelenek lemondani. Ezek helyett jutott fokozott szerep a felhasználható analógiáknak. Mivel kérdéseink és szempontjaink sokrétűek voltak, a szóba jöhető párhuzamok is meglehetősen nagy kört öleltek fel.

A gyűjtés kezdetén meglepetést okozott, hogy egyes reliefek – a tematikailag és stílusban rokon párhuzamok tanúsága szerint – jóval régebbinek bizonyultak bronztárgyaink öntési koránál. Lassanként körvonalazódott, hogy az öntők mintakincse nemcsak a témakör és az eredeti funkció szerint volt heterogén, hanem az időrend szempontjából is: évszázadokkal korábbi reliefektől recens alkotásokig igen változatos korú és „előtörténetű” darabokból állt. A részletek felderítése valamely öntőműhely előéletére vagy, legalább akkora eséllyel, a helyi ötvösműhelyekre és azok kapcsolataira vet fényt. Természetesen alapvető módszertani igény, hogy a harangok és keresztelőkutak formai, technikai párhuzamait ne keverjük össze díszítőmotívumaik analógiáival, jöllehet az összefoglalásban elkerülhetetlenül felmerül majd e két probléma együttes tárgyalása: vajon a felmutatható eredmények más-más forrásvidékre vagy pedig lényegében ugyanazon területre vezetnek-e bennünket?

Reliefeinknél maradva, először anyagunk belső analógiáiról kell szólnunk. A kutatásnak régi megfigyelése, hogy egy-egy műhely termékeit azonos,

rendszeresen ismétlődő díszítmények jellemzik (miként a középkori könyvkötő műhelyek is saját díszítő elveik és önálló pecsétlőkészletük segítségével készítették a műhelyenként egymáshoz rendkívül hasonló kötéseket), mi több, bizonyos reliefeket az utódok is átvettek, így a több generáción át tevékenykedő öntőműhelyek „vezérleleteivé” váltak.

Feldolgozásuk során nagy figyelmet fordítottunk annak eldöntésére, vajon ezek az évtizedeken át ismétlődő minták valóban változatlanok maradnak-e, és eltérést csupán az eltérő minőségű lenyomatok váltakozása jelent, vagy pedig javított, illetve újramintázott reliefekkel állunk szemben.⁹¹⁰ Áttekintve anyagunkat, arra a következtetésre jutottunk, hogy újramintázásról csak kivételesen (például a III. 50. és III. 110. sz. lilium, valamint a III. 116. sz. Keresztrefeszítés három változata esetében) beszélhetünk. Az egyes lenyomatok között észlelhető kisebb eltérések sokkal gyakrabban írhatók a jobban vagy rosszabbul sikerült, ezért éleesebb vagy elmosódottabb lenyomatok számlájára, illetve magyarázhatók a motívumok vagy keretük egyszerű csonkításával.

Ami díszítményeink külső – azaz más területről és emlékcsoportból származó – párhuzamait illeti, tökéletesen egyező analógiára csak a zárándokjelvények és a nagyméretű, figurális díszű medaillonok bizonyos csoportja esetében bukkanunk, ami érthető, hiszen itt nem egyedi ötvösmunkákkal, hanem a nagy zárándokhelyeken tíz- és százezres példányszámban sokszorosított, Európa hatalmas területein elterjedt tárgytypus lenyomataival, illetve pozitív és negatív változatban egyaránt iparszerűen előállított, majd továbbmásolt agyagreliefekkel állunk szemben. Ilyen összefüggésben válik még érdekesebbé, hogy egyes erdélyi harangokon olyan zárándokjelvények is fennmaradtak, melyek pontos analógiáit ma még a nyugat-európai kutatás sem ismeri, csupán a meghatározáshoz elégséges távolabbi párhuzamok állnak a rendelkezésünkre. Részben ugyanezt mondhatjuk a kisselyki keresztelőkút kivételesen gazdag, nagyméretű medaillonsorozatáról is.

A díszítmények döntő többségénél az elemzés, illetve a kapcsolatok feltárása jóval nehezebb. Gyakrabban kell beérnünk igen távoli párhuzamokkal, amikor a lényegében hasonló korú és tematikájú tárgyak a legkisebb stiláris rokonságot sem mutatták vizsgált emlékeinkkel; a lehetséges egykori funkcióra (pl. övveret) azonban ezek is felhívhatták a figyelmet.

A nagyobb fokú tematikai és stiláris rokonságot mutató analógiák már sokkal értékesebbek. Ezekre épül több díszítmény korai keltezése is, amire a bronzemlékek elemzése önmagában semmiképpen nem utalna. De rájuk támaszkodunk akkor is, amikor arra a kérdésre keressük a választ, vajon közelebről meghatározható terület(ek)ről szereztek be az öntők – illetve a velük munkakapcsolatban álló ötvösök – a felhasznált díszítményeket és motívumokat, vagy pedig ezek a műfaj „közhelyei” voltak.

A választ műhelyenként, egy-egy műhelyen belül pedig az elkülöníthető periódusok, illetve mesterek sorrendjében kíséreljük meg.

A NAGYSZEBENI MŰHELY MINTAKINCSE / Legkorábbi értékelhető emlékeink, az ismeretlen műhelyből származó szilágyballai harang, illetve a szebeni öntőműhely legrégebbi ismert horizontja, a Domáld–szentábraháminak nevezett harangcsoport tagjai a szóelválasztó keresztteken kívül nem őriztek meg egyéb jelet vagy reliefet. Közülük a vékony viaszrudacskából formált, bepödött végű görögkeresztek érdemelnek különösebb figyelmet. Ez a jellegzetes kereszttypus feltűnik ugyanis a kora középkor legrégebbi európai harangján,⁹¹¹ és elkíséri a harangfeliratokat egészen a 13. századig.⁹¹² Legkésőbbi előfordulását Erdélyen kívül, ismereteink szerint, a 13–14. századi liegnitzi keresztelőmedencén regisztrálhatjuk.⁹¹³ Jelenlétét nyomós érvnek tekintettük a Domáld–Szentábrahám-csoport korai datálásakor is, amikor az eddigi, 14–15. századi keltezési javaslatot a 13. század végére, illetve a 14. század első felére módosítottuk.

⁹¹⁰ Ilyen, újramintázásra utaló árulkodó részletekre figyelt fel pl. Verő Mária az iglói bronzöntő műhely egyik jellegzetes díszítményén, a Bátor Boleszló lengyel herceg (†1279) pecsétje nyomán készült reliefen. A műhely egyik legkorábbi, 14. századi keresztelőkútján (Szepesváralja) felbukkanó pecsétlenyomat sárkányölő figurájának 13. századi öltözete, kardja és orrvédős sisakja a ménhárdi keresztelőkút (1484) korára átalakult, a korábbi sisakot késő gótikus csőrös sisak váltotta fel, maga az ábrázolás pedig az átfaragás nyomán zavarossá vált: Verő 1984. 8–9, 33.

⁹¹¹ Drescher–Rincker 1986. 51; Drescher 1998. 5.

⁹¹² Igen jó párhuzamait a 13. század végén tevékenykedő Tamás trieri harangöntő (Thomas Treverus) munkáin találjuk: Schneider 1988, passim.

⁹¹³ Ciechanowski 1962. 1. kép.

A figurális díszítőelemek felbukkanása, majd gyors elterjedése a 14. század végétől, a megyesi csoport harangjaitól és keresztelődencéitől követhető nyomon.

Ez utóbbiakon – a megyesi és a segesdi kúton – olyan díszítmények is feltűnnek, melyekben öv-, illetve ruhaveretek lenyomatát ismerhetjük fel. Jellegzetes formájával önmagáért beszél a III. 33. sz., vadászkytyával és menekülő nyúllal díszített széles szíjvég. Futó kutyát ábrázoló, némiképp hasonló szíjvéget kb. 5 cm széles bőrszíjról a kishánai vár temetőjéből, illetve Ohat-Telekházáról ismerünk, mindkettő a 15. század folyamán került földbe.⁹¹⁴ Különösen figyelemre méltó a kishánai lelet, itt ugyanis a várat birtokló Kompolti bárók környezetéhez tartozó személyeket temettek a várkapolna köré. A 3. sírban fekvő 12–14 éves fiú – kinek derekára a nagyméretű férfiövet becsatolatlanul rátekerték – a már használt darabot nyilván csak örökölte, azt életében nem viselhette.

A segesdi keresztelőkút két további díszítménye (III. 34–35) nagy valószínűséggel szintén övveret nyomán készült. Egyforma szélesek, ornamentikájuk stílusa is összekapcsolja őket, így feltehető, hogy egyazon övről származnak. A rövid oldalukon homorú, téglalap alakú lemezek alapján valószínűsíthető, hogy az övhöz kisebb, kerek veretek is tartozhattak, miként ez a Magyar Nemzeti Múzeum egyik középkori övé is tanulmányozható.⁹¹⁵ Sajnos ilyen kerek veretek lenyomatai a segesdi keresztelődencén nem szerepelnek. A segesdi homorú oldalú verethez hasonló motívumot a 14. századi verseci verőtövön is felfedezhetünk.⁹¹⁶

A 14. század végi nagyszebeni műhely jellegzetes díszítménye – amely összeköti majd 14. század végi emlékeinket Leonardus mester és utódai 15. századi öntvényeivel – egy trónoló királyt ábrázoló relief, amely az eddigi kutatás során már meglehetősen sok bonyodalmat okozott. Mivel az eredeti, négyzetbe foglalt kör alakú kompozíciót (III. 29a) Leonardus mester korában, az 1430-as években körülnyírták (III. 29b), és hasonló témájú, de részleteikben teljesen eltérő ábrázolások a 15. századi segesvári műhely öntvényein is felbukkannak (III. 112–113), az egyes reliefeket és változataikat igen könnyű összetéveszteni. Így történhetett, hogy a közelmúlt kutatása – tévesen – már a megyesi és a segesdi medencén is a „felirat nélküli kerek pecsétmintával” számolt, ugyanakkor helyesen állapította meg, hogy nem valódi pecsétképről van szó, hanem szabad királyi városban mű-

ködő és erre utaló mesterről.⁹¹⁷ A magunk részéről ehhez annyit tehetünk hozzá, hogy a fenti relief nemcsak azért nem származhat eredeti pecsétnyomóról vagy valamely királyi oklevél pecsétjéről, mivel nincs körirata és egyetlen ismert királyi pecsét rajzával sem egyezik, hanem, elsősorban, azért, mert kezdetben még négyzetes keret övezte. Ez a fontos részlet figyelmünket a királyi pecsétkekről azonnal más típusú ötvösművek felé fordítja. Utalunk mindenekelőtt a verseci „ötvöslemez” azon díszítményére, melyen négyzetbe foglalt gyöngykörben szárnyas oroszlánt láthatunk,⁹¹⁸ de párhuzamként idézhetjük a Magyar Nemzeti Múzeum 14. századi verőtövének két mintáját, ahol gyöngykörben a királyi és királynői felségpecsétke módján zsámolyon ülő férfi- és nőalakot találunk.⁹¹⁹ Mivel ezek a verőtövek felvarrható vagy másként felerősíthető díszlemezek, legnagyobb valószínűséggel ruhadíszek készítésére szolgáltak, a szebeni relief eredetijében is ilyen veretet kell látnunk. Ami ez utóbbi emléket illeti, a négyzetes keretnek, pontosabban a négyzet sarkaiban megbúvó kis növényi ornamenseknek később még jelentős szerep jut: ezek olyan fontos stílárészletek ugyanis, melyek segítségével stíluskapcsolat teremthető köztük és a szebeni keresztelődence további reliefjei között. Mivel ezek szintén különféle díszlemezek lenyomatai, az azonos műhelyből kikerült, trónoló királyt ábrázoló lemez hasonló funkcióját csak megerősítik.

A segesdi keresztelőkút két kör alakú, figurális reliefje (III. 31–32) eredetileg szintén díszítő veret volt. Az előbbi, heraldikus sast ábrázoló díszítmény párhuzamát nagyméretű, üvegbetétes, 13–14. századi ólomöntvény csüngő formájában Szekesfehérváron,⁹²⁰ továbbá egy ducói, 14. századi párta korongos veretei között találjuk,⁹²¹ de átfűrt szélű változata ruhadíszként felbukkan a Kiskunhalas-fehértói kincsleletben is.⁹²² Mindhárom előfordulás egy-egy lehetséges funkcióra vet fényt, de a német-római birodalmi sasra utaló heraldikus motívum alapján valamilyen címerábra derivátu-

⁹¹⁴ Szabó 1971. 60, 63–64, 17–19. ábra.

⁹¹⁵ Szendrei 1903. 2. kép.

⁹¹⁶ Mihalik 1899. 37, 2. ábra.

⁹¹⁷ Lovag 1987. 256–257.

⁹¹⁸ Mihalik 1899. 36, 2. ábra.

⁹¹⁹ Vattai 1953. 156, XL. tábla a–d.

⁹²⁰ Siklósi 1990.

⁹²¹ Ruttay 1979. 53. kép.

⁹²² *Magyarországi művészet 1300–1470 körül.* Szerk. Marosi Ernő. II. Bp. 1987. 330. kép 2.

mára is gondolhatunk. A segesdi kút másik sasos reliefje, a Szent János evangélista jelvényét ábrázoló III. 32. sz. motívum, bár ruha- vagy pártaveret volta sem elképzelhetetlen,⁹²³ valamely ötvösmű, kereszt vagy éppen domborított lemezekkel díszített ereklyetartó ládika⁹²⁴ applikált dísze is lehetett.

A szebeni műhely korai mintakincsének eredetéhez fontos adalék a medgyesi keresztelőmedence egyik kis, kerek díszítménye (III. 30), melyben egy világi, elmosódott volta miatt sajnos nem azonosítható pecsétlenyomatot ismerhetünk fel.

A 15. század első felében tevékenykedő szebeni Leonardus mester mintakollekcióját legteljesebben a nagyszebeni keresztelőmedence (1438) őrizte meg. Annnyira gazdag és sokrétű az anyag, hogy nem is tudjuk eldönteni, vajon tényleg csak saját, rendszeresen használt mintagyűjteményéről van-e szó, vagy pedig a szebeni nagytemplom számára készülő, nyilván jelentős megrendelők által támogatott mű érdekében a helyi ötvösök és vésnőkök különleges segítségét nyújtottak.

Tény mindenesetre, hogy a medgyesi csoport keresztelőmedencéihez képest ugrásszerű mintabővülés és -változás történt. A két korszakot tulajdonképpen csak a trónoló király (III. 29) reliefjének folyamatossága kapcsolja össze. A nagyszebeni keresztelőmedence többi, „új” motívuma számtalan ötvöstárgy lenyomatát jelenti. Ezek eredetijei azonban esetenként évszázaddal korábbiak Leonardus mester koránál, így jól érzékelhetik az erdélyi századok 13–14. századi kapcsolatait éppúgy, mint előkelők viseletét és igényeit, akiknek számára a szebeni ötvösök dolgoztak. Ezen ötvöstárgyakról – hangsúlyozzuk, különböző korú ötvöstárgyakról – negatív formát készítettek, valószínűleg finom agyagból, melynek segítségével előállították az öntvény modelljéhez szükséges pozitív viaszdíszeket.

Lényeges mozzanat, hogy a szebeni keresztelő-

medence díszítőreliefjei csoportokra, kronológiai és funkcionális szempontból jól elkülönülő együttesekre oszlanak.

Leonardus mester legkorábbi díszítményei még a 14. század elejéről származnak, köztük az orosz-lánnal viaskodó Sámson antikizáló alakja (III. 66)⁹²⁵, továbbá egy lovagló, kezében vadászsólymot tartó előkelő nő körbe foglalt alakja (III. 65). Ez utóbbi ábrázolás egyértelmű előzményét a 13–14. század grófnőinek lovaspecsétei jelentik, melyek alakos mintája, természetesen körirat nélkül, a vésnőkök kezén utóbb önálló relieffé vált;⁹²⁶ ennek késői változata 15. századi kályhacsempéken is felbukkan. 14. századi pecsétábrára emlékeztet a III. 58. sz. ornemens is. Igen jó előképét Erzsébet, IV. Károly német-római király felesége (†1393) pecsétjén találjuk, melyen a minuszkulás körirat hasonló, hatkaréjos keretbe foglalt, heraldikai jobbra tekintő sast szegélyez.⁹²⁷

Az övveretek lenyomatai Leonardus mesternek és műhelyutódainak különösen kedvelt díszítményei voltak. E praktikus díszítési módban – a medgyesi és a segesdi keresztelőmedence szíjvéglenyomatai után – semmi rendkívülit nem kell látnunk. Nyugat-Európából még arra is ismerünk példát, hogy a harangokat egy-egy *teljes*, veretes öv lenyomatával díszítették. Ezekben az esetekben az öv megkötésének módját és az alácsüngő, veretes szíjvéget is tanulmányozhatjuk (pl. Freiburg i. d. Schweiz, St. Nikolaus- und Mauritiuskirche, 15. század).⁹²⁸ Ami Leonardus mester öntvényein meglepő, az az övvereteknek – és nyilván maguknak az öveknek – a különleges kvalitása.

A kulcsemlék a szebeni keresztelőmedencén többször ismétlődő hárpia szíjvég (III. 51), melyhez a rokon méretek és stílárius részletek alapján még két övveret-lenyomatot (III. 52–53) kapcsolhatunk. Ez utóbbi kettő nem szerepel ugyan a nagyszebeni kúton, feltűnik viszont több 15. szá-

⁹²³ Pl. a kelebíai kincsben, a kerek veret peremén felvarrásra szolgáló lyukakkal: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. II. Bp. 1987. 327. kép 3.

⁹²⁴ Így a lüneburgi St. Michaeliskloster 1305-ből származó ereklyetartóján: Michael, Eckhard: *Die Inschriften des Lüneburger St. Michaelisklosters und des Klosters Lüne*. Wiesbaden 1984. 7 (DI 24).

⁹²⁵ Rokont kompozíciót találunk a 14. századi bornstedti harangon: *Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Sachsen. 5. Kreis Sangerhausen*. Halle 1882. 18, 15. kép.

⁹²⁶ Tartalmilag jó párhuzamát Sophie türingiai grófnő (1248–1275) pecsétjén találjuk (*Die Zeit der Staufer*. I. Hrsg. Reiner Hausscherr. Stuttgart 1977. 35. kép), távolabbi analógiáját Adelheid von Cleve grófnő 1260 körüli pecsétjén⁹²⁶ fedezhetjük fel (*Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte*. Hrsg. G. v. Below–F. Meinecke. IV. *Hilfswissenschaften und Altertümer*. München–Berlin 1914. 32. tábla 2). Francia területről Frère úrnőjének, Máriának pecsétjét idézhetjük egy 1248-ban kelt oklevélről, női módon lovagló nőalakkal, hátrafelé magasra emelt bal kezén madárábrázolással (G. Demay: *Inventaire des sceaux de la Picardie*. Paris 1875. 35. l, 309. sz.), vagy a 13. század végi holland grófnők pecsétjeit (*Corpus Sigillorum Neerlandicorum*. 1–3. Gravenhage 1937–1940. 506, 511, 516, 528, 776, 1287, 1372. kép).

⁹²⁷ Posse II. 5, 5. tábla 4.

⁹²⁸ Effmann 1899. 21, 63. kép.

zadi, a szebeni öntőműhelyből kikerült harangon (Alsóbajom, I. 9; Bolkács, I. 47; Búzásbocsárd, I. 60; Nagyselyk, I. 249; Szászcsanád, I. 302). A szászcsanádi harangon a nagyszebeni műhelyre jellemző különféle figurális díszek között egy 15. századi *L* majuszkulát is találunk, ami valószínűsíti, hogy szintén Leonardus mester munkája, és egyben azt is, hogy mindhárom, egymással szoros rokonságban álló veret megfordult a szebeni öntőmester kezében. Márpedig az ilyen veretekkel díszített övek nevezetes szerepet játszottak a 14. századi Nyugat- és Közép-Európa divattörténetében.

A legkorábbi – időben és stílusban egyaránt távoli – analógia a firenzei Santa Reparata-templomból származik. A rétegtani megfontolásokból 1302 elé keltezett 81. sírból olyan niellos aranycsat került elő, melynek szíjszorító lemezét felkunkorodó, növényi mintává bomló farkú sárkány alakja díszíti. Publikálja a 13. század harmadik negyedéből származó firenzei munkának tartotta.⁹²⁹ Távolról kapcsolódik vereteinkhez két további kiemelkedő emlék, a New York-i Metropolitan-Museum⁹³⁰ és a cleveland-i Museum of Art gyűjteményének öve,⁹³¹ illetve ezek provinciálisabb dalmáciai változatai, a tuzlai öv és köre,⁹³² valamennyi észak-itáliai hatásról árulkodó lelet a 14. század végéről.

A fentieknél lényegesen jobb, 14. századi párhuzamot jelent a baden-badeni Zähringer Museum kivételes színvonalú középkori textilöve, melynek csatlemezén, illetve szíjvégén már a nagyszebeni veretek közvetlen előképét tanulmányozhatjuk.⁹³³ Az öv ezüstvereteit, beleértve a szárnyatlan hárpia-val díszített megnyúlt csattestet és a hosszú szíjvéget is, aranyozás és többszínű email borítja. Az ötvöskutatás a kiemelkedően nívós övet a 14. század elejére, illetve annak negyvenes éveire keltezte és alapos érveléssel francia, nagy valószínűséggel párizsi ötvösműhelyhez kapcsolta.⁹³⁴

A baden-badeni övet váltakozva elhelyezett, *A* majuszkulát, illetve oroszánt ábrázoló kis veretek borítják. Ennek alapján indokoltnak tűnt, hogy anyagunkban mi is további, övön elhelyezhető kisebb veretek után kutassunk. Figyelmünket ilyen szempontból mindenekelőtt a szebeni keresztelőkút egyik verete kelti fel. A fentiekkel azonos szélességű, hasonlóan keretelt, téglalap alakú veret mezejét balra tartó oroszán tölti ki (III. 54); feltételezzük, hogy szintén a fenti öv része lehetett. Igen távoli párhuzamát, középkori övről a benei temető egyik sírjából,⁹³⁵ továbbá a Mohács-cseleptaki ásatáson megmentett 70. sír övmaradványán sorakozó négyzetes veretekről⁹³⁶ ismerjük. Egy másik, hasonlóképpen távoli, 14. századi analógia – öntött, négy sarkán átfúrt, áttört díszű ezüst övveret formájában – a kelebíai ékszerkincsből származik,⁹³⁷ míg egy további, ugyancsak 14. századnak mondott oroszános veret bronz verőtövet, pozitív mintával, a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi.⁹³⁸ Az épségben ránk maradt középkori övek, illetve a feltárt övmaradványok⁹³⁹ példája nyomán nem tartjuk kizártnak, hogy az övhöz még további, kisméretű veretek is tartoztak. Mindenekelőtt a szebeni műhely „vezérleletére”, a Leonardus-rozettának elnevezett kerek, brakteátaszerű veretre gondolunk (III. 55), amely következetesen együtt szerepel számos bronzemléken a fenti veretle nyomatokkal. Ugyanakkor azt sem hallgathatjuk el, hogy a szebeni műhely többi kisméretű, kerek veretével együtt ruha- vagy pártadísznek egyaránt alkalmas lehetett. Az erre vonatkozó adatokat alább, a ruhaveretek értékelésénél soroljuk fel.

Jóllehet nagy vonalakban sejtjük, miként is helyezkedhettek el a fenti veretek a szebeni övön, a részletek tekintetében számos bizonytalan mozzanatra kell utalnunk. Mindjárt a kezdet kezdetén felmerül a kérdés, hogy a fenti öt veretet vajon egyazon övre szerelték-e, vagy pedig több övválto-

⁹²⁹ Buerger 1975. 206, 10. kép. Nem érdektelen, hogy a 14. századi Magyarországról okleveles adat is őrzi egy itáliai eredetű, Rómából származó díszöv emlékét (1367: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987. 117).

⁹³⁰ Fingerlin 1971. 412–414, 478. kép.

⁹³¹ Fingerlin 1971. 334–338, 371–374. kép.

⁹³² Tuzla: Fingerlin 1971. 95, 312–314, 347. kép; Sveti Spas/Cetina: Fingerlin 1971. 446, 518. kép.

⁹³³ Fingerlin 1971. 310–311, 344. kép.

⁹³⁴ Steingräber 1959; Fingerlin 1971. 88–89.

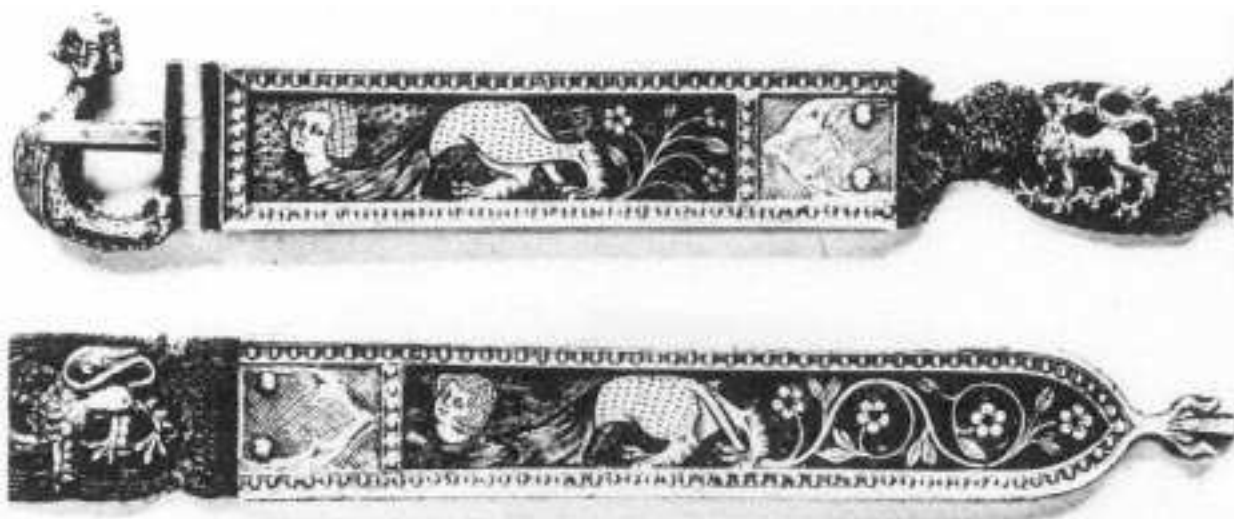
⁹³⁵ Szabó 1938. 66, 347. kép. (A szöveg XLI. sírt, a képaláírás LI. sírt említ.)

⁹³⁶ Fehér 1955. 220, XL. tábla 1–2.

⁹³⁷ Kőhegyi 1972. 209–210. I. tábla 4–5; H. Tóth 1972. 219, 5–6. kép.

⁹³⁸ Vattai 1953. XXXIX. tábla 11.

⁹³⁹ Az eddig említettekén kívül figyelemre méltó a Ducón (nagyszombati járás, Szlovákia) feltárt egyik övmaradvány, ahol az öv záróelemein, illetve a téglalap alakú vereteken kívül kis, kerek veretek is előkerültek; ez utóbbiakat a hátoldaluk középpontjából kiálló szegeccsel rögzítették az övhöz: Ruttkay 1989. 2. kép.

Baden-Baden, 14. századi textilöv részlete

zat rokon díszítményeit gyűjtöttük egyazon csoportba. A magunk részéről, figyelembe véve az egyes díszítmények hosszú utóéletét, ez utóbbi lehetőséget egyáltalán nem tekintjük kizárhatónak, jóllehet rekonstrukciós javaslatunkon az öt veret egyazon övön jelenik meg.

A veretlenyomatok nyomán körvonalazódó egykori öv egyetlen biztosan azonosítható részlete a hosszú szíjvég (III. 51). Ami a látszólag hiányzó csatot illeti, feltételezzük – elsősorban a baden-badeni párhuzam nyomán –, hogy a díszített csatlemez azonos a III. 52. szám alatt leírt relieffel, melyről levágták a csatkarikát a hozzá tartozó zsánnal együtt. Nehezebb meghatározni a III. 53. számú veret helyét, ennek vakmértműves végződése ugyanis szintén arra utal, hogy az öv valamelyik végén helyezkedett el. A tuzlai típusú övek tanúsága nyomán arra kell gondolnunk, hogy a szebeni öv szíjvégéhez csuklós taggal még egy további veret is kapcsolódott. Ugyanezt szívesen elmondanánk a csatlemezről is, a III. 53. sz. relief ideillő tükrörszimmetrikus példányát azonban a ránk maradt lenyomatok között hiába kerestük. Magán az övön a III. 54. és 55. sz. díszítmények – és esetleg még egyéb, ismeretlen, de mindenképpen kis méretű veretek – váltakozhattak.

A szebeni keresztelõmedence számos ornamentének előzményét a textíliára felerősíthető díszlemezek körében találjuk. A német szakirodalom *Aufnäbplättchen* vagy *Schmuckbrakteaten* terminusa alá tartozó, egyik oldalon préselt díszrel ellátott, a perem mentén található kis lyukak tanúsága szerint valamilyen textiltárgyra (ruhára, textilövre, térítőre stb.) felvarrható, különféle alakú díszleme-

zek⁹⁴⁰ lenyomatai már a korábbi korszakban is feltűntek. Különlegesen gazdag sorozatuk díszíti azonban Leonardus mester nagyszzebeni keresztelőkútját (1438). Közöttük több olyan példányt is felismerhetünk, melyek 14–15. századi kincsleleteknek, illetve a korszak temetkezéseinek rendszeres tartozékai.

A középkori Magyarország emlékanyagában jól ismert tárgyjal azonosíthatjuk a III. 56. sz. díszítményt. Az erőteljes kiülésű golyósorral keretelt, a régészeti irodalomban „hólyagos” díszítésűnek mondott rozetta kiemelkedő közepét gótikus majuszkula ékesíti. Az összetéveszthetetlen mintájú veret eredeti, átfúrt szélű példányain akasztótag is található,⁹⁴¹ így kétségtelen, hogy ruhakapcsok voltak. Ezt támasztják alá azok a sírleletek is, ahol hasonló korongok a mellkason, gyakran párosával kerültek elő.⁹⁴² Időrendjükre nézve kulcsleletünk a Jászdózsa-négyszállási középkori temető, melynek 180. sírjában hasonló veretpárt halotti obulus, Mária királyné denárja keltezett.⁹⁴³ Mivel ilyen ruhakorongok eddig elsősorban kun⁹⁴⁴ és jász⁹⁴⁵ szállás-

⁹⁴⁰ Hasonló, peremükön átlukasztott fémlemezeket a sziléziai Oppeln városában talált középkori kincslelet is tartalmazott (*Die Bau- und Kunstdenkmäler Schlesiens. IV/1. Stadt Oppeln.* Breslau 1939. 189), de textílalapra varrva nagyobb számban fennmaradtak a wienhauseni kolostor 15. századi antependiumán is (*Die Kunstdenkmale des Landes Niedersachsen. Landkreis Celle.* Hannover 1970. 164–165).

⁹⁴¹ Pl. a 14. századi ernestházi (Torontál m.) leletben, ArchÉrt ú.f. 1(1881). 175. 1/4. rajz.

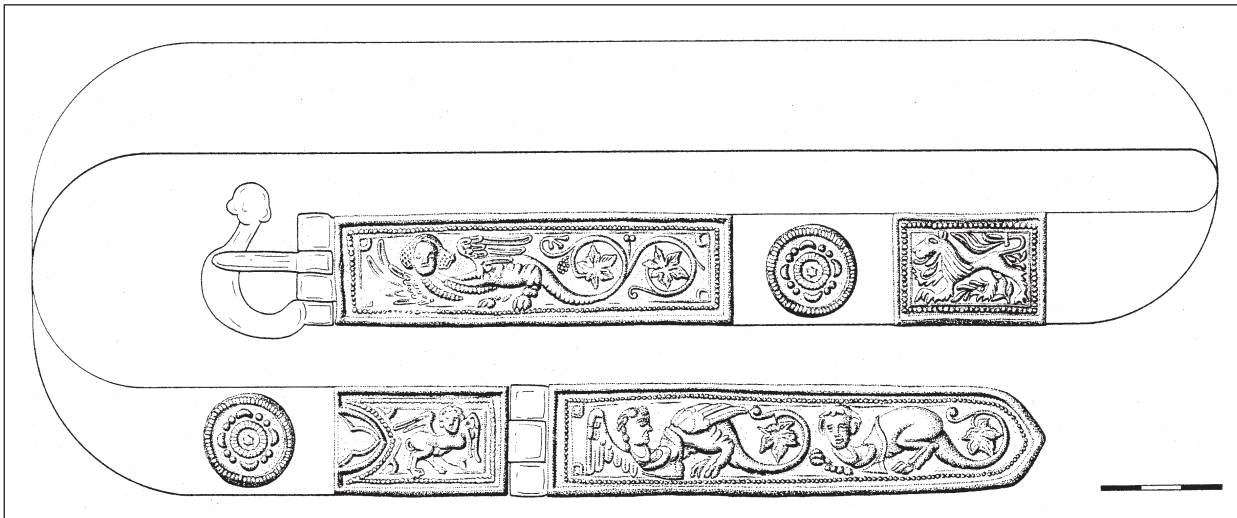
⁹⁴² Selmeczi 1992. 88.

⁹⁴³ Selmeczi 1992. 42; VII. tábla 39.

⁹⁴⁴ Kiskunhalas-Fehértó, kincslelet: Zsámbéky 1983. 8. kép; Sárosd, temető: Hatházi 1987–1988. 4. kép 1.

⁹⁴⁵ Selmeczi 1992. 88, 94, VII. tábla 39–40, X. tábla 29, XII. tábla 31, XIV. tábla 44.

Övrészlet rekonstrukciója a 15. századi nagyszébeni öntőműhely veretlenyomatai alapján

területen kerültek elő, a régészek szívesen láttak bennük kun, illetve jász hagyományos viseleti tárgyat, melyet – utalva e két népcsoport korábbi szállásterületére – egy bizánci eredetűnek vélt ékszer balkáni változatának tekintettek.⁹⁴⁶ A nagyszébeni lenyomat mindezt más fényben tünteti fel: ebben az esetben ugyanis kétségkívül erdélyi szabad királyi városban, német környezetben készült gótikus emlékről van szó. Hasonló eredményre vezetett a felvidéki keresztelődmedencék vizsgálata is. Az iglói műhely 15. századi keresztelőkútjainak díszei között ugyanis rendszeresen feltűnnek analóg veretek lenyomatai, kiemelkedő közepükön gótikus *m* minuszkulával (Felka, 1439; Leibic, 1463; Késmárk, 1472; Csetnek, 1474; Ménhárd, 1484; Lőcse, Szepesbela).⁹⁴⁷ Mindez arra világít rá, hogy e jellegzetes veretek használatát (és így kétségtelen kapcsolatát a kunok és jászok viseletével) el kell választanunk az eredet problémájától, attól tehát, hogy hol is készültek ezek a közkedvelt kis ötvösművek. A magunk részéről az eddig felmerült lehetőségekkel szemben – bizánci import vagy hatás,⁹⁴⁸ „vándor udvari ötvösök” tevékenysége⁹⁴⁹ – Magyarország jelentős városaiban, esetenként már céhes keretek között tevékenykedő ötvösök⁹⁵⁰ termékeit látjuk e tárgyakban. Példaként idézünk

egy 16. századi brassói számadáskönyvi bejegyzést, melyből világosan kiderül, hogy a havaselvei román előkelők a nyilvánvalóan keleti jellegű bojáröltözethez nemcsak a selymet és a szövözetet szereztek be Brassóban, de a ruhakapcsokat is (1545: *18 paria fibularum argentearum vulgo Heftger 11 piseta ponderantium fl. 2 asp. 5*).⁹⁵¹ Aligha kérdéses, hogy ez utóbbiak a helyi szász ötvösök termékei lehetnek. Ilyen szempontból figyelemre méltóak azok a kapcsolatok, melyek a szébeni keresztelőkút további ruhaveret-lenyomatait fűzik az Alföld 14. századi kincsleleteihez és, ugyanilyen szorosan, a nyugat-európai díszlemezekhez.

Közülük a leggyakoribb, a 15. századi szébeni műhely felismerését első látásra elősegítő, „nyomjelző” veret a III. 55. sz. kis brakteáta, melyet – mivel Leonardus mester munkáin bukkan fel először – Leonardus-rozettának neveztünk el. A poncolt mintájú éremképre emlékeztető, konkrét éremmel mégsem azonosítható veretet az övekkel kapcsolatban említettük már, ruhadíszként azonban, sokadmagával, legalább ekkora eséllyel szolgálhatott. Valamivel egyszerűbb, 14. századi, északnémet analógiáit (gyöngykorral szegélyezett kis korongok, középen kiemelkedő ponttal), vörös selyemre varrva Kloster Isenhagenből (ma: Kestner-Mu-

⁹⁴⁶ Hatházi 1987–1988. 114–119; Selmeczi 1992. 88, 94.

⁹⁴⁷ Erre a fontos körülményre Verő Mária szakdolgozata (Verő 1984) és részletfotói nyomán figyelhetünk fel.

⁹⁴⁸ Selmeczi 1992. 94.

⁹⁴⁹ Pálóczi Horváth 1982. 97. A szerző egyébként meggyőző módon feltételezi, hogy a domborított ezüstlemezekkel díszített ruhák 14. századi divatja külső hatásként érte a kunokat: Pálóczi Horváth 1989. 82.

⁹⁵⁰ Városi, talán már céhes körülmények között termelő műhelyre utal a körmendi lelet egyik edényének alján található *A* majuszkula is, melyben nagy valószínűséggel korai mesterjegyet kell látnunk, vö. *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. I. Bp. 1987. 373.

⁹⁵¹ *Rechnungen Kronstadt III*. 268.

seum, Hannover) ismerjük.⁹⁵² A veret további párhuzamait a halberstadti Dommuseum 14. századi Mária-köpenyein találjuk meg.⁹⁵³

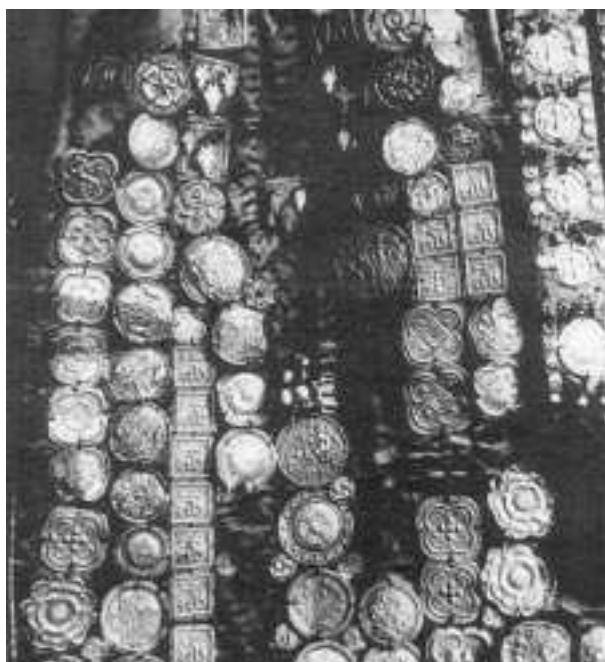
Leonardus szívesen alkalmazta díszítményei között a 14. század végi öntvényeken már felbukkanó királyalakos veretet (III. 29), amelyik, mint már említettük, az összekötő kapocs a 14. és a 15. századi szebeni műhelyek között. Mellette a nagyszzebeni keresztelőkúton találunk egy olyan négyzetes díszet is (III. 64), melyet palmettás dísz szorosan rokonít a fenti veret sarokmotívumával.

A szebeni keresztelőmedencén feltűnő, nagyméretű díszkorongok (III. 59–60) karéjos keretelése, növényi ornamenteik erőteljes stilizáltsága szintén a 14. századi rokon emlékekhez kapcsolódik, a példák a hingai temetőtől⁹⁵⁴ a verseci verőtövön⁹⁵⁵ át a már többször idézett kelebiai⁹⁵⁶ és kiskunhalasi⁹⁵⁷ kincs megfelelő darabjaiig mint távolabbi párhuzamig sorolhatók. Szabó Kálmán Kecskemét környéki középkori temetőásatásain hasonló díszlemezek rendszerint a mellkas jobb oldalán, felvarrásra utaló átllyukasztott peremmel kerültek elő.⁹⁵⁸

A fém ruhadíszek jól ismert változata az a négykaréjos típus, amellyel a szebeni kúton is találkozunk (III. 61). Párhuzamait a halberstadti Dommuseum Mária-köpenyeire felvarrt domborított, 14. századi veretek között találjuk meg;⁹⁵⁹ ez egyben az eredeti tárgy felhasználásának módjára is rávilágít. A szebeni veretmásolat vélhetően hasonló funkciójú párhuzamát, szintén lenyomat formájában az északnémet Wolterdingen/Soltau keresztelőmedencéjéről (14. század második fele) ismerjük.⁹⁶⁰

Szorosabb analógiák híján csak feltételezzük, hogy a szebeni keresztelőkút nagyméretű, majuszkulás feliratot hordozó díszítménye (III. 62) egy palástkapocs előlapját örököltette meg számunkra.

Az elmondottak nyomán körvonalazódó kapocsos-veretes öltözékek – ha magukat a fémrátéteket a 14–15. század helyi régészeti leletei közül ma még hiányolnunk is kell – Erdély nemesi és módos polgári köreiben sem voltak ismeretlenek, létükről írott források is tudósítanak. Zilahi Pál kolozsvári polgár özvegyének, Orsolya asszonynak 1531-ben kelt végrendelete például, egyéb értéktárgyak mellett, kapcsokkal és ezüstlemezekkel díszített női ruhákat említ (*vestem [...] muliebrem ex tapthotha coloris thewdewklew factam cum fibulis et attinentiis laminis argenteis; rubeum pallium [...] cum laminibus argenteis deornatum*).⁹⁶¹

Gótikus fémveretek a halberstadti dóm egyik Mária-köpenyén

A nagyszzebeni keresztelőmedence gótikus díszítményei közül első tekintetre elkülönül az a plakettescsoport, mely bizánci stílusú, görög feliratú reliefeket foglal magába (III. 67a–b, 68a–d). Az emlékeket részletesen ismertető V. Vătăşianu indokolt óvatossággal már első közleményében feltételezte, hogy a fenti plakettek egyazon ötvösműről, vélhetően könyvtáblaveretről vagy ereklyetartóról származnak.⁹⁶² A kérdéses ötvöstárgy szerinte nagyszzebeni műhelyben, román megrendelésre készült, így juthatott hozzá Leonardus mester. Az a feltételezés, hogy a díszítmények nagyméretű könyvveret részletei, utóbb, Vătăşianu nagy monográfiájában már bizonyossággá vált.⁹⁶³ Eszerint a szétszabdalt ezüst könyvtábla közepét a két rész-

⁹⁵² Fényképe: Zentralinstitut für Kunstgeschichte, München, Photothek, Inv.-Nr. 4742/a–f, 4744.

⁹⁵³ Uo.

⁹⁵⁴ Šafarik–Šulman 1954. XI. tábla 20.

⁹⁵⁵ Mihalik 1899. I. ábra.

⁹⁵⁶ Kőhegyi 1972. II. tábla.

⁹⁵⁷ *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987. II. 329–330. kép.

⁹⁵⁸ Szabó 1938. 51.

⁹⁵⁹ Fényképe: Zentralinstitut für Kunstgeschichte, München, Photothek, Inv.-Nr. 87 793–87 794, 105 171; Kohlhaussen 1970. 18.

⁹⁶⁰ Fényképe: Zentralinstitut für Kunstgeschichte München, Photothek, Erich Meyer-hagyaték.

⁹⁶¹ Jakó 1990. II. 4362. sz.

⁹⁶² Vătăşianu 1943. 866. A reliefeket korábban említette már V. Roth, sőt, gipszmásolataik fényképét is közzétette: Roth 1913. 7–8, II. tábla és Roth 1914. 72.

⁹⁶³ Vătăşianu 1959. 438, 401–403. kép.

re vágott *Koimesis* (III. 67a–b) eredetileg kb. 10x10 cm-es plakettje töltötte ki, míg a kisebb reliefek (III. 68a–d) keretszerűen közrefogták a központi jelenetet. A szerző leszögezte, hogy „ikonográfiai szempontból az ábrázolásoknak ez az elosztása teljesen megegyezik a fennmaradt könyvveretekkel”.

Amikor megkíséreltük a részletek elhelyezését egy ilyen könyvtáblán, észre kellett vennünk, hogy Vătășianu kategorikus állítását a ránk maradt romániai emlékek nem támasztják alá. Ismerünk ugyan olyan könyvborító-veretet (Tismana, 1405 körül), melyen a központi ábrázolást széles keret formáló négyzetű reliefek veszik körül, a tábla közepét azonban nem a Dormitio, hanem a Keresztrefeszítés díszíti.⁹⁶⁴ Másfelől a Mária halálát ábrázoló könyvtáblákat (pl. Humor, 1487) nem szegélyezi olyan reliefkeret, amelyen Jézus életéből vett jelenetek láthatók.⁹⁶⁵ Mindezt a téma tágabb irodalmának áttekintése csak megerősítette. Az általunk átnézett munkákban egyáltalán nem találtunk olyan *Koimesis*-ábrázolást, melyet figurális motívumok kereteltek volna. Bizonyosnak így csak az tűnik, hogy a *Koimesis* két, elvágott darabja valóban összetartozott, még ha „tökéletes illeszkedésről”⁹⁶⁶ nem is beszélhetünk.

Ha elfogadjuk az egyébként logikus könyvtábla-eredetet, az elmondottak nyomán csak arra gondolhatunk, hogy a szétvágott reliefek két könyvtábláról származnak; analógiáink szerint az előoldalt díszítették a Jézus életéből vett jelenetek, míg a Mária halálát ábrázoló ezüsttábla a könyv hátoldalát borította. Ami az előlap konkrét rekonstrukcióját illeti, számos tekintetben találgatásra kényszerülünk. Biztos pontunk a Jézus keresztelését ábrázoló relief (III. 68b), amely, szegélydíszé alapján, a tábla bal felső sarkát foglalta el. A szegélymustra palmettasorának analógiáját a humor kolostor már említett evangeliáriuma könyvfedelén fedezhetjük fel.⁹⁶⁷ A hasonlóságot fokozza, hogy a rövid és a hosszú oldalak szegélydíszének mintája itt is eltérő; további rokon részlet, hogy a rövid oldalakat szélesebb sáv szegélyezi. A keret mustrája így elég nagy valószínűséggel rekonstruálható, teljességgel bizonytalan azonban a mérete; nem tudjuk, hány reliefből állt a központi jelenet (talán a Keresztrefeszítést) övező széles, figurális díszű keret rövid, illetve hosszú oldala, ráadásul el kell(ene) helyeznünk az egykori ötvösművön a kereteletlen, a többinél jóval nagyobb *Eleusa*-reliefet (III. 68a) is. A sok bizonytalanság természetesen csak elvi vázlat készítését teszi lehetővé. Ami a méreteket il-

leti, a viszonylag kis *Koimesis* nem valószínűsíti, hogy az egykori szebeni könyvtáblát a korban hozzá közel álló tismanai példány (1405 körül) 30,5x24,5 cm-es nagyságához közelítsük. A rövid és hosszú oldalak kb. 3:4-es arányát azonban elfogadtuk, szemben a későbbi, karcsúbb darabokkal, ahol ez a viszonyszám 2:3 felé közeledik. Vázlatunk elkészítéséhez felhasználtunk egy 1552-ből származó, sajnos a származási hely megjelölése nélkül közzétett, nagyméretű ezüst könyvtábla-veretet,⁹⁶⁸ melyen reliefjeinket könnyen el tudtuk helyezni. Analógiánk szerint az *Eleusát* a középmező bal felső sarkába kellene illeszteni, a méretkülönbségek miatt azonban erre nem vállalkozhatunk. Egyszersmind azt is meg kell jegyeznünk, hogy jóllehet rekonstrukciós javaslatunk következetesen könyvtáblával számol, a késő középkorból hasonló módon díszített, öntött bronzikonokat is ismerünk, így, elvben, ezt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, miként azt sem, hogy a fémtáblák eredetileg egy diptichon részét képezték.⁹⁶⁹

Mindez a szebeniek kétségtelen kapcsolatait tükrözi a havasokon túli román területekkel. E kapcsolatok kereskedelmi vonatkozásaira⁹⁷⁰ a korábbi kutatás éppúgy rámutatott, mint a bronzöntés (mesterek és harangok exportja a Kárpátokon túlra)⁹⁷¹ és az ötvösség (román megrendelések) terén kinyomozható összefüggésekre. Ami ez utóbbiakat illeti, a román művészettörténetírás is felfigyelt egyes könyvtábla-veretek erdélyi (szász) eredetére, a legkorábbi példa a moldvai Neamț kolostorának 1435–1436 körüli evangeliárium-fedele.⁹⁷² Számos további részlet kiderül Neagoie Basarab havaselvei vajdának a szebeniekkel folytatott levelezéséből, melyből a vajdának Celestinus szebeni ötvösnél tett rendeléseiről értesülünk.⁹⁷³

A nagyszzebeni keresztelődmedencét díszítő reliefek között technikai és stílári szempontról egy-

⁹⁶⁴ *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.* Bev. G. Oprescu. B 1958. 60, 2. kép; Vătășianu 1959. 456–457, 425. kép.

⁹⁶⁵ Vătășianu 1959. 887–888, 841. kép.

⁹⁶⁶ Vătășianu 1959. 438.

⁹⁶⁷ Vătășianu 1959. 887–888.

⁹⁶⁸ Bampulész 1977. 171. kép.

⁹⁶⁹ Bronzból öntött, kisméretű, 12. századi ikonok: Nikolajevic 1978; a késő középkorból: Jeckel 1986. 11.

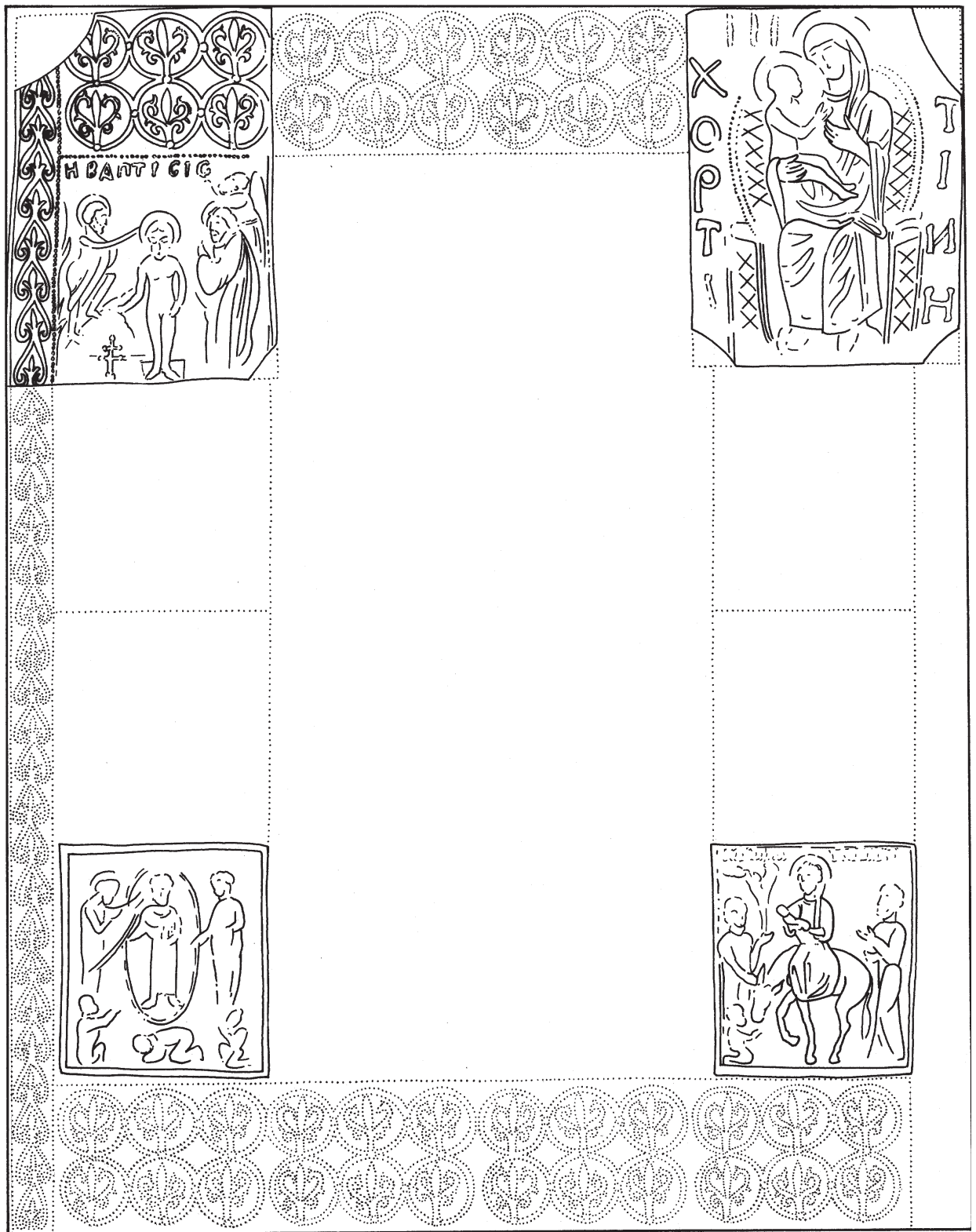
⁹⁷⁰ Manolescu 1956.

⁹⁷¹ Vătășianu 1959. 898; Stoide 1971. 709–710.

⁹⁷² Vătășianu 1959. 457. Az erdélyi szász, elsősorban brassói ötvösök a 17–18. században rendszeresen készítettek román megrendelésre bizánci stílusú ötvöstárgyakat, így ezüst könyvtábla-vereteket is: Voinescu 1956. 86–96, 9–11. kép.

⁹⁷³ Voinescu 1956. 79; Vătășianu 1959. 898; Nistor 1971. 46.

Könyvtábla rekonstrukciós rajza a nagyszébeni keresztelőkút (1438) reliefjei nyomán. 1: első kötéstábla, 2: hátsó kötéstábla

aránt jól elkülönülő csoportot képeznek azok a díszítmények, melyeket vékonyra hengerelt viaszlapból vágtak ki. Tematikájuk meglehetősen heterogén, találunk köztük olyan ábrázolásokat (oroszlán, szarvas), melyek biblikus szimbólumként is értelmezhetők, mások személyes devizára vagy mesterjegyre emlékeztetnek, ismét másokon egyszerűbb motívumokat (csonkolt ágas indát, szabdalt levelet, nagyméretű rozettát, végtelen csomót) találunk. Figyelemre méltó közöttük a lángkereszt, amely Zsigmond király személyes jelvényét idézi emlékeztünkbe,⁹⁷⁴ bár semmi sem bizonyítja, hogy az közvetlen utalás lenne a szebeni kút öntése előtt kevéssel (1437. december 9-én) elhunyt uralkodóra. Hasonlóképpen talányos az a lapos relief is, amely nyitott, lilomos korona alatt egymásba fonódó körökből kialakított, díszes *M* majuszkulát ábrázol. Visszaemlékezve Zsigmond első felesége, Mária királynő (†1395) denárának hátlapjára, melyet koronás *M* betű tölt ki,⁹⁷⁵ akár ismét királyi jelvényre gondolhatnánk, de utalhat a kérdéses ábra a nagyszebeni templom Szűz Mária patrocíniumára éppúgy, mint a keresztelőmedencét létrehozó műhelyre, esetleg e költséges és bonyolult feladatban érintett valamely személyre is. Ilyen szempontból figyelemre méltóak azok a 15. századi kölni harangöntő műhelyjegyek – hangsúlyozzuk, műhely- és nem személyes mesterjegyek –, melyeket felül hasonlóképpen korona zár le.⁹⁷⁶ Kiegészítő adatok híján arra sem tudunk válaszolni, hogy a hasonló stílusban fogant, minden bizonnyal azonos kéz által készített csonkolt ágas inda, lehajló levél, hatágú rozetta és végtelen csomó vajon személyes jel(vény)ként, vallásos szimbólumként vagy pedig egyszerű díszítőmotívumként került a keresztelőmedencére. A csomóval valamivel korábban, a monorai harangon is találkozunk; igen lényeges körülmény, hogy ez utóbbi öntvény is Leonardus mester munkája.

Tematikája és stílusa alapján ezt a motívumegyüttest tarthatjuk a szebeni keresztelőmedence legfiatalabb csoportjának.

Negyven évvel később, Leonardus mester utódjának kezén elkészült a kisselyki keresztelőmedence (1477), mely formai részleteit és az alkalmazott motívumokat tekintve egyaránt rendkívüli rokonságot mutat a nyilvánvaló előzményül szolgáló szebeni kúttal. A két emlék között eltelt idő fényében azonban még szembetűnőbbé válik a felhasznált, részben nagyon archaikus, részben feltűnően új keletű reliefek kontrasztja. Ami az előbbieket il-

leti, nemcsak az övveret-lenyomatokat (III. 51–52), továbbá az oroszlánal küzdő Sámson, illetve a vadászólyommal lovagló úrnő már ismert alakját regisztrálhatjuk, hanem egy olyan régies motívumot is, amely a nagyszebeni keresztelőkúton nem szerepel, a kisselyki medencén azonban, mintegy „régészeti leletként”, felbukkan. A Szent Lukács evangélista jelvényét ábrázoló, majuszkulás felirattal is ellátott 14. századi veretlenyomatról (III. 69) van szó, mely jól összevethető a segesdi keresztelőmedencén látható, Szent János evangélista sasát ábrázoló kerek relieffel (III. 32). Későbbi keletű a kardos-pajzsos kentaur alakjával díszített plakett (III. 70), amelyen az oroszlán törzsű, emberi felsőtestű csodalény fején a 15. század elején feltűnő, keskeny látónyílással áttört, nyakvédős, *salade* típusú sisakot találunk.

Itt említjük meg, hogy a sokszorosító eljárásokra épülő, különféle matricákat és modelleket alkalmazó „kisművészetek” esetében a régi és új motívumok együttes használata a legkevésbé sem számít rendhagyó gyakorlatnak. A jelenség olykor egyazon negatív segítségével is példázható, így például egy viasz- vagy papírmásé reliefek előállítására szolgáló salzburgi negatív kőminta esetében, ahol ugyanazon kis kőlap elő-, illetve hátoldalán egymástól időben igen távol eső motívumokat találunk. Az igen finom anyagú palakő egyik oldalán háromalakos keresztrefeszítési jelenethez felhasználható, 12. század végi Krisztus-korpusz (kereszt nélkül!), illetve János- és Mária-alak látható, melléjük egy 13. századi heraldikus sas rombuszba illesztett negatív rajza került, a kőlap másik oldalára pedig a 14. században további mintákat, ötszirmú rozettát és a segesvári műhely szörnyalakjaira emlékeztető állatfigurákkal kitöltött négykaréjos plakett negatív rajzát véste egy érem- vagy gemmavéső.⁹⁷⁷

A kisselyki keresztelőmedence motívumkincsének archaikus rétegével éles ellentétben áll az a friss keletű medaillonsorozat, mely a cuppapereket díszíti. Ezek az egyházi témájú, tekintélyes méretű reliefek annak a nagy, 15. századi folyamatnak a tanúi, mely a vallásos érzés új lendületé-

⁹⁷⁴ Zsigmond devizája utóbb az 1408-ban általa alapított Sárkányrend jeléhez kapcsolódott, amennyiben a rendjelvény, a kőr alakban összezsavarodott sárkány hátán alkalmanként feltűnt a lángoló, egyenlő szárú kereszt is: Kovács 1998. 318, 324, 384, 222. kép.

⁹⁷⁵ CNH II. 114; Huszár 1979. 566. sz.

⁹⁷⁶ Poettgen 1990. 23.

⁹⁷⁷ *Meisterwerke europäischer Kunst. 1200 Jahre Erzbistum Salzburg.* Katalog zur Ausstellung im Dommuseum zu Salzburg. 1998. 48–49.

vel minden korábbinál nagyobb igényt támasztott saját tulajdonú, házi használatra alkalmas kultusz-tárgyak és -képek iránt, elsősorban a városi közp-
rétegek körében. Ugyanakkor ez a felfokozott igény a tömeges gyártást lehetővé tevő sokszorosítási eljárások kifejlődését is eredményezte. A változatos összetételű, vallásos jellegű tömegtermékek (házioltárok, kegyképek, érmék, valamint a később még részletesen tárgyalandó zárándokjelvények) jellegzetes tartozékai az anyagunkban nagyméretűnek számító, 6–11 cm átmérőjű, alakos díszű medaillonok. Ezek eredeti modelljeit pecsét- vagy éremvésők készítették finom szemcsés kőből vagy igen jól iszapolt agyagból, hogy segítségükkel bronzplaketteket, további kerámiamásolatokat, illetve színezett, házioltárra, ereklyetartóra vagy díszládikára applikálható, nagy sorozatokban gyártott papírmásé korongokat állítsanak elő, de használhatták a negatívokat száraszsütemények (mézeskalács) díszítésére is. A ránk maradt emlékek tanúsága szerint e reliefeket később szívesen alkalmazták díszítőelemként a harangöntők, valamint a fém- és keménycserép edényeket előállító különböző mesterek. A minták többsége a Közép-Rajna-vidék városaihoz került elő; itteni eredetüket minuszkulás, középfelnémet felirataik nyelvi sajátosságai is alátámasztják.⁹⁷⁸

A kisselyki keresztelomedence e medaillonok meglepően gazdag sorozatát őrizte meg. Egy részüknek, kétségtelen nyugati eredetük ellenére, nem találtuk nyomát az átnézett irodalomban (Jézus feltámadása, Mária megkoronázása, Sienai Szent Bernát), többségük viszont – azonos rajzzal, csupán az átmásolás okozta méretkülönbségekkel – a kutatás régi ismerőse. Valamennyiük közül a legrégebben ismert, középkori harangokon leg-

gyakrabban szereplő motívum a gyermek Jézust ábrázoló kerek medaillon (III. 72). A 15. század első felében vagy közepén keletkezett reliefnek korabeli agyagmodelljei is fennmaradtak (Mainz, Herrnsheim/Worms, Antwerpen, Sürth/Köln).⁹⁷⁹ Szempontunkból különösen lényeges, hogy egy pozitív mintájú, igen finom anyagú, díszes kerettel övezett agyagrelief töredéke a budai várban ásatási leletként is napfényre jutott; a lelőköri körülmények alapján biztosnak tűnik, hogy legkésőbb az 1470-es években ez a modell már eltört és földbe került.⁹⁸⁰ Ebben az időben a szemmel láthatóan közkedvelt kompozíció a németföldi harangdíszek között is felbukkan (1468, 1492),⁹⁸¹ és ugyanitt használatban is marad a 15. század végétől a 16. század második feléig terjedő időszakban.⁹⁸²

Reliefsorozatunk másik vezérlelete a királyok imáadását ábrázoló plakett (III. 71). A Közép-Rajna-vidéki, 15. század közepi kompozíció korai lenyomatai jól rávilágítanak az agyagmodellek egyik lehetséges funkciójára, arra tudniillik, hogy segítségükkel domborművű, utóbb festett papírmásé korongokat lehetett előállítani (Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum; Darmstadt, Hessisches Landesmuseum),⁹⁸³ melyeket dobozok, illetve házioltárok díszítésére használtak. A fenti motívum papírmásé változata díszíti például – további reliefek társaságában – a berlini Skulpturensammlungban őrzött, 16. század eleji házioltárt is.⁹⁸⁴ Ismerjük a relief agyagmodelljét (Wiesbaden, Landesmuseum),⁹⁸⁵ így az sem meglepő, hogy a motívum viasmásolatát harangok díszítésére is felhasználták. A ránk maradt bronzöntvények a Rajna-vidéktől Karintiáig terjedő hatalmas terület és az 1470–1480-as évektől a 16. század közepéig tartó időszakot ölelik fel.⁹⁸⁶ A relief, egyben a

⁹⁷⁸ Bode–Vobach 1918. 90–91; Wilm 1929; Spiegel der Seligkeit. 350–362.

⁹⁷⁹ Mainz: 15. század közepe, átm. 7,6 cm (Bode–Vobach 1918. 128; DI 2. 507); Herrnsheim/Worms: 15. század első fele vagy közepe, átm. 7,8 cm (Bauer 1936; Arens 1971; Holl 1991. 323–324, 6. kép); Antwerpen: 1500 körül, átm. 8,5 cm (Schnütgen 1910); Sürth/Köln: átm. kb. 7,5 cm (Bode–Vobach 1918. 128).

⁹⁸⁰ Átm. 7,5–7,8 cm (keretdísz nélkül), Holl 1991. 322–325.

⁹⁸¹ Arens 1971. 122, 37. tábla.

⁹⁸² Corbetha/Merseburg, harang, 15. század vége (*Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Sachsen. VIII. Kreis Merseburg*. Halle 1883. 23); Neustadt/Orla-Hospitalkirche, harang, 1499 (Schilling 1988. 337); 15. század végi, 16. század eleji, ismeretlen lelőhelyű harangtöredék, a relief átmérője 7,5 cm (Schilling 1988. 404. kép); Saalfeld-Johanniskirche, Sonntagsglocke, 1501 (Bergner 1899. 92–93, 41. kép); Domsen/Hohenmölsen, harang, 1512 (Schilling 1988. 337); Scharnebeck, harang, 1525 (Schilling 1988. 338); Schloß Anhalt, harang, 1573, a relief átmérője 7,5 cm (*Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen. XLVI. Kreis Borken*. Münster in Westfalen 1954. 93).

⁹⁸³ Átm. 9 cm (Spiegel der Seligkeit 353–354).

⁹⁸⁴ Átm. 10,1 cm (Bode–Vobach 1918B–V 1918. 126, 30. kép; Spiegel der Seligkeit 354).

⁹⁸⁵ Átm. 12,4 cm, B–V 126; Spiegel der Seligkeit 354.

⁹⁸⁶ Hasonló reliefek szerepelnek a süchtelni és amerni, Rajna-vidéki harangokon (1462, illetve 1476, Bode–Vobach 1918. 104), rajtuk kívül idézzük a pfrungeni, 1485-ben öntött harangot (DGA I. 1172. sz., 206. kép), a karintiai Außerteichen 15. század végi harangján fennmaradt, 9 cm átmérőjű medaillont (Gnirs 1917. 19, 7. kép; Bode–Vobach 1918. 104, 13. kép), végül – a motívum hosszas használatának bizonyítékául – a hesseni Wehren/Fritzlar 1555-ben öntött harangját (Hoffmann–Zölffel 1906. 3–4, 12. tábla) említjük.

sokszorosítására alkalmas agyagmodell felhasználásának további lehetőségét egy 1570 körül készült siegburgi keménycserep edényen fedezhetjük fel, melyet, applikált relief formájában, a fenti motívum pontos mása díszít.⁹⁸⁷

A fentieknél is tágabb területről és nagyobb időintervallumból származnak a szőlőtővel kombinált Kálvária-motívum (III. 75) általunk ismert lenyomatai. Az ábrázolás legkorábbi, fennmaradt agyagmodellje még a 15. század közepén készült (Mainz),⁹⁸⁸ lenyomata felbukkan 15. század végi karintiai harangon,⁹⁸⁹ a 16. század első felében és közepén öntött holland és dán harangokon,⁹⁹⁰ de megtaláljuk 16. század végi (!) német harangon és keresztelőkúton is.⁹⁹¹

A kisselyki keresztelőmedence cuppaperemén sorakozó többi relief esetében – kevesebb példára támaszkodva – a fentieket ismételhetjük. Az eredeti kompozíciók elkészítése itt is a 15. század első felére vagy derekára tehető, és utóéletük meglehetősen hosszú: a gyorsan és széles körben közkedvelt váló ábrázolások használata Németország és Svájc területén a 15. század második felétől a 16. század közepéig, ritkábban a század végéig terjedő időszakban dokumentálható.⁹⁹²

Az elmondottak alapvető tanulsága az, hogy a kisselyki keresztelőmedence reliefsorozata tágabb európai vonatkozásban is meglehetősen korán feltűnő, gazdag emlékcsoportot képvisel. Ami az egyes medaillonok korai alkalmazását illeti, sokatmondó a Sienai Szent Bernátot ábrázoló relief (III. 79) feltűnése, mely csak a szent 1450. évi kanonizálása után keletkezhetett.⁹⁹³ A kisselyki keresztelőkút medenceperemén feltűnő reliefek nagy mennyisége és egységesen magas színvonala az esetleges kereskedelmi kapcsolatoknál szorosabb személyi érintkezést feltételez. Ilyen szempontból említjük újra, hogy egy ismeretlen nevű

szebeni harangöntő fia 1463–1479 között a bécsi egyetemen tanult és szerzett fokozatot. Mivel alapos a gyanúnk, hogy *Petrus Fusoris de Cibinio*, más néven *Petrus Clokengisser* édesapjában kell a kisselyki keresztelőmedence mesterét látnunk, a kérdéses agyagmodellek pedig a közép-európai nagyvárosokban viszonylag egyszerűen beszerezhetőek voltak (a budai töredék azt bizonyítja, hogy ide is jutott belőlük), feltételezzük, hogy a gazdag reliefsorozat a Bécsben tanuló fiú gyűjtötte össze és szállította haza.

Mint láthattuk, a kérdéses medaillonok zömmel német nyelvterületen keletkeztek és elsősorban ott is alkalmazták őket. Nem kivétel ebben a vonatkozásban a kisselyki keresztelőmedencét készítő, ismeretlen nevű szebeni öntőmester sem, aki fiát az erdélyi szászok kedvelt egyetemi városában, Bécsben taníttatta, maga pedig a kisselyki keresztelőkúton kívül a völci harangra (1471) is német nyelvű feliratot készített. Tanulságos, hogy az erdélyi szász vonatkozású öntvényeken kívül ilyen reliefek lenyomatai az ismeretlen műhelyben készült, 15. század végi völcsöki harangon (I. 379) tűnnek fel, azon a szilágysági emléken, mely maga is német nyelvű feliratot hordoz. A kérdéses reliefek széles körben történő elterjedésére igen jó példa, hogy a kisselyki Veronika kendője (III. 74) azonos lenyomat formájában a völcsöki harangon is feltűnik. Ez utóbbi harang másik, Szent Mihályt ábrázoló medaillonjának (III. 230) sajnos nem ismerjük közvetlen párhuzamát, témája, stílusa és mérete azonban egyértelműen az agyagmodellek fenti köréhez kapcsolja.

A kisselyki keresztelőmedence öntését közvetlenül követő időszakban, az 1480–1490-es években a vizsgált nagyszzebeni műhely motívumkészlete újabb elemekkel gazdagodott. A gyarapodás idejét a most már következetesen datált harangok kitű-

⁹⁸⁷ Bode–Völbach 1918, 105.

⁹⁸⁸ Átm. 12,2 cm (Bode–Völbach 1918. IV. tábla 6; DI 2. 506).

⁹⁸⁹ Außerteichen (Gnirs 1917. 19, 8. kép).

⁹⁹⁰ Arnheim-Sint Eusebiuskerk, 1539 (Dorgelo 1962. 4. kép); Helsingør, Sct. Olai-Kirke, 1553 (Uldall 1906. 303).

⁹⁹¹ Schwabstedt, harang, 1585, átm. 10,7 cm (*Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein*. I. *Die Kunstdenkmäler des Kreises Husum*. Berlin 1939. 245, 240. kép); Poppenbüll, keresztelőmedence, 1590 (Kuhlmann 1953. 78).

⁹⁹² *Krisztus az Olajfák begyén* (III. 73): részleteiben több ponton is eltérő, négyzetes keretbe foglalt párdarabja egy 15. századi agyagmodell (Bode–Völbach 1918. 127, II. tábla 8), a nagyméretű, kerek medaillon felbukkan a svájci Zabernben (Saverne), a strážburgi *Jost Glockengisser* 1478 előtt öntött harangján (Thurm 1980. 113–114, 9. kép) és a gronoi, 1547-ben készült harangon (*Die Kunstdenkmäler der Schweiz. Die Kunstdenkmäler des Kantons Graubünden*. VI. Basel 1945. 142); *Veronika kendője* (III. 74): Kötzschen, harang, 1518 (*Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Sachsen*. VIII. *Kreis Merseburg*. Halle 1883. 72); *Jézus feltámadása* (III. 76): Corbetha, 15. század végi harang (*Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Sachsen*. VIII. *Kreis Merseburg*. Halle 1883. 23); *Szentháromság* (III. 77): Nördlingen, harang, 1496, az augsburgi *Peter Gereis* munkája (DGA II. 1537. sz., 43. kép); Poppenbüll, keresztelőmedence, 1590 (Kuhlmann 1953. 78. l.).

⁹⁹³ Sienai Szent Bernát alakja magyarországi műveken igen korán feltűnik, így az 1450-es években készült mateóci oltáron. A képtípus kialakulását a kutatás Kapisztrán Szent János közvetítésével, illetve itáliai előképek gyors elterjedésével magyarázza, vö. *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987. I. 718–719.

nően kirajzolják, és az eredmény pontosan egybeesik az írott forrásokban 1478–1492 között szereplő Márton mester tevékenységével. Úgy tűnik, hogy ennek a mesternek a fia (*Thomas Glockengiesser de Cibinio*) is Bécsben tanult. Nem tudjuk, hogy az immár családi hagyománynak számító bécsi taníttatás eredményezte-e újabb nivós plakettek és medaillonok hazaszállítását, mivel sem Márton mester korából, sem pedig későbből nem maradt fenn erdélyi fém keresztelőmedence, márpedig egy-egy mester motívumkincsének leglátványosabb része éppen ezeken tanulmányozható. Be kell így érniük azokkal a kisebb reliefekkel, melyek harangok, általában kis és közepes méretű harangok díszítésére látszottak alkalmasnak. Közülük a már jól ismert három, hárpiais övveret (III. 51–53) és a jellegzetes szóelválasztó rozetta (III. 55) még Leonardus idejéből származik, tanúsítva a családi műhely folytonosságát Márton mester korán át a 16. század elejéig. Új motívum viszont a dányáni harangon (I. 76, 1493) először feltűnő, négykaréjos keretbe foglalt Veronika kendője (III. 84), mely tartalmi elemei ellenére sem lehet római zarándokjelvény,⁹⁹⁴ formai jellemzői inkább a ruhára felvarrható díszlemezekkel rokonítják. Ilyen összefüggésben is figyelemre méltó, hogy a lenyomat jó párhuzama a halberstadti Dommuseum egyik 14. századi textiliájára (*Marienmüntelchen*) felvarrt díszítmények között található.⁹⁹⁵ A Veronika kendőjét ábrázoló veretlenyomat – Orbán Balázs rajza szerint – még az 1512-ben öntött, az első világháború során megsemmisült rugonfalvi harangon (I. 282) is szerepelt.

A nagyszebeni Márton mester új díszítményei között egy jobbra lépő oroszlánt ábrázoló, téglalap alakú veret lenyomata is felbukkan, mely egy újabb, veretes bőrvőtípusra is utalhat. A veret mérete, keretelése és stílusa, nemkevésbé kései felbukkanása is egyértelműen elkülöníti a korábbi övveretektől. Az övön sorakozó oroszlános veretek eredeti helyzetét a Mohács-cseleptaki ásatás 70., késő középkori sírjában talált bőrvő segítségével képzelhetjük el.⁹⁹⁶ A mohácsi öv további tanulsága, hogy a négyzetes, oroszlános veretek sorát helyenként kerek, rozetta alakúak szakították meg. Ilyeneket a nagyszebeni műhely 15–16. századi harangjain is felfedezhetünk, így az 1489-es kissinki

harangon (I. 166) felbukkanó csillagrozettát (III. 86), forgórózsás rozettát (III. 87) és a reneszánsz jellegű maszkos rozettát (III. 88). Ez utóbbiakkal utoljára az 1512-es rugonfalvi (I. 282) és az 1523-ban öntött nagyrapolti harangon (I. 246) találkozunk. Analóg régészeti leletek hiányában sajnos nem tudjuk eldönteni, hogy a felsorolt motívumok alapjául szolgáló domborított lemezek valóban övveretek voltak-e, vagy pedig párta, illetve egyéb fejfedő, esetleg ruha díszítményei lehettek.

A nagyrapolti harang (I. 246, 1523) oldalán látható, nagyméretű alakos reliefek (Szűz Mária, Szent Jakab apostol, III. 89–90) távoli párhuzamairól a szebeni műhely kapcsán már szóltunk. Itt csupán azt hangsúlyozzuk, hogy felbukkanásuk a harangöntők másik kapcsolatrendszeréről, az ötvösökön és vésnökökön kívül az asztalosokhoz és szobrászokhoz fűződő, bizonyos reliefek kifaragásán túlmenően nyilván a formasablonok készítését is érintő szakmai viszonyáról árulkodik.

A SEGESVÁRI MŰHELY MINTAKINCSE / A második legjelentősebb erdélyi középkori öntőműhely mintakészlete teljesen elüt a nagyszebenitől, amiként a formák – legszembetűnőbb módon a keresztelőkutak formái –, valamint az alkalmazott betűtípusok sem vezethetők le egymásból. Mindezt más iskolázottságú, más kapcsolatokkal rendelkező mesterekre utal. Az egyetlen közös elem a szebeni műhely liliomának (III. 50) enyhén átfogalmazott változata, amely a két műhely közötti egyetlen, vékonyka, kapcsolódó szálát jelenti. Az eredeti liliomot a szebeni műhely több évtizedes fennállása során továbbmáskolták. Ennek bizonyos méretcsökkenés lett a következménye: a kisselyki keresztelőmedence (1477) lilioma a szebenihez (1438) képest átlagosan 12%-os méretcsökkenést mutat. Hasonló folyamat játszódott le Segesvárott is: a brassói medencén (1472) lévő liliomok 10%-kal kisebbek, mint az évtizedekkel korábbi segesvári kúton (1440).

A 15. századi segesvári műhely legkorábbi, már az alcinai keresztelőmedencén (1404) felbukkanó motívumegyüttese négy, méretében és stílusában egymással szoros rokonságban álló medaillont tartalmaz: a trónoló királyt (III. 112), egy-egy könyvpultnál, író evangélistát (III. 117–118), továbbá az

⁹⁹⁴ Az azonos témájú római jelvények között a III. 84. sz. motívumnak még távoli analógiáját sem sikerült felfedeznünk az átnézett szakirodalomban.

⁹⁹⁵ A tárgy fényképe: Zentralinstitut für Kunstgeschichte, München, I. Photothek, Inv.-Nr. 105 171.

⁹⁹⁶ Fehér 1955. 220. 40. kép.

Isten bárányát (III. 119) ábrázoló kerek reliefeket. Közülük az első hármat megtaláljuk még az 1439-es berethalmi harangon, az 1440-es segesvári és az 1472-es brassói keresztelődmedencén. Az Agnus Dei plakett legkésőbbi előfordulásai (Marosszentkirály, Tarcsafalva) sajnos nem keltezettek, azonban az utóbbi biztosan a 15. század második felében keletkezett, így mind a négy motívum esetében hosszú, csaknem háromnegyed százados utóélettel számolhatunk. Ezt figyelembe véve különösen tanulságos, hogy a harang- és keresztelődmedence-dísznek felhasznált reliefek eredeti példányai már a 15. század elején sem voltak új keletűek. Keltezésük és eredetük kérdéséhez két úton is közelíthetünk, felhasználva egyrészt a trónoló királyalak szoros kapcsolódását a királyi felségpecséték ábrázolásaihoz, másrészt segítségül hívva azokat az ötvösmunkákat, melyeket evangélista-reliefeink párhuzamai díszítenek. Ami az előbbi összefüggést illeti, a helytörténeti kutatás a motívumot kezdetől fogva királyi felségpecsétből, méghozzá valamelyik magyar uralkodó pecsétjéből eredeztette, Orbán Balázs Károly Róbert pecsétjére,⁹⁹⁷ Mihalik József II. Endre és fia, Béla herceg nagypecsétjére gondolt.⁹⁹⁸ Az irodalom és a magyar pecsétanyag áttekintése⁹⁹⁹ nyomán észre kellett vennünk, hogy a 13–14. század magyar királyi pecsétjeire támaszkodva közvetlen összefüggéseket nem lehet feltárni. II. Endre és Béla dux (IV. Béla) pecsétje stiláris szempontból túl korainak bizonyult, Károly Róbert felségpecsétjei csak távoli párhuzamként jöhetnek szóba, míg Zsigmond első nagypecsétjének idekapcsolása tárgyi tévedésnek bizonyult. A segesvári relieffel (III. 112), pontosabban az ott szereplő királyalakkal legjobban összevethető pecsét IV. László kettőspecsétje,¹⁰⁰⁰ továbbá Vencel és Ottó töredékes felségpecsétje, 1303-ból, illetve 1307-ből,¹⁰⁰¹ anélkül azonban, hogy közöttük szoros összefüggést mutathatnánk ki. Ennél is távolabbi párhuzamként idézhetjük a magyar kettőspecséteket a Károly Róbert korától Nagy Lajos első felségpecsétjéig terjedő időszakból,¹⁰⁰² kiemelve,

hogy a trónus eltérő részletformáihoz a magyar pecsétanyag semmiféle támpontot nem kínál. Ha feltételezzük, hogy a rendkívül részletgazdag segesvári relief valós pecsétábra nyomán keletkezett, figyelmünket a középkori Magyarországon kívüli anyag felé kell fordítanunk. Erre az is ösztönözhet bennünket, hogy Vencel és Ottó említett kettőspecsétje Marosi Ernő szerint Prágában készülhetett, nagy valószínűséggel ugyanott, ahol II. Vencel cseh király (1278–1305) kettőspecsétje (a harmadik típus) is keletkezett.¹⁰⁰³ E nyomon elindulva hasznosnak bizonyult a cseh, illetve a német-római királyi pecséték áttekintése. Ez utóbbi – hangsúlyozzuk, hogy királyi és nem császári – felségpecséték között a 13. század utolsó harmadában jelenik meg az általunk keresett típus, melyen a trónoló uralkodó a jogart már nem felemelt karral, hanem az ölében vagy combján nyugvó kezében tartja. Párhuzamként idézzük Holland Vilmos (1247–1256), Cornwalli Richárd (1257–1272) és IV. (Bajor) Lajos (1314–1347) pecsétjeit,¹⁰⁰⁴ illetve – a trónarchitektúra vonatkozásában nagyobb nyomatékkal – IV. Károly német-római és cseh király (1346–1378) első pecsétjének 1349–1350. évi okleveleken fennmaradt lenyomatát,¹⁰⁰⁵ anélkül azonban, hogy közvetlen előképre bukkantunk volna. Áruklodó részlet, hogy az erdélyi reliefen a trónus csúcsíves nyílásokkal áttört oldalfalait olyan szokatlan perspektívában, kiterítve ábrázolták, amire eredeti pecsétlenyomaton nem találtunk példát. A trónarchitektúra félreértése és az egyértelmű előzmények hiánya arra utal, hogy itt nem eredeti pecsét lenyomatáról, hanem egy közelebről meg nem határozható, 13–14. századi felségpecsét nyomán újramintázott díszítőreliefről van szó. Ezért nem is meglepő, hogy a segesvári relief legjobb párhuzamát sem az eredeti királyi pecséték között, hanem egy 1483-ban öntött délnémet harangon, az ismeretlen helyről 1458-ban Augsburgba költöző *Jakob Anbosmaister* művén látható, felségpecsétre emlékeztető királyábrázolásban találtuk; ez utóbbi eredetéről a német kutatásnak is csak

⁹⁹⁷ Orbán I. 23–24.

⁹⁹⁸ Orbán 1943. 336–338.

⁹⁹⁹ Budapesti Történeti Múzeum, Kumorovitz L. Bernát pecsétmásolati gyűjteménye.

¹⁰⁰⁰ Uo. Lsz.: 66.1905–1.

¹⁰⁰¹ Pray 1805. XI. tábla 1; *A magyar nemzet története*. Szerk. Szilágyi Sándor. III. Bp. 1895. 11, 26; *Károly Róbert emlékezete*, oldalszám nélkül.

¹⁰⁰² Marosi 1986. 167, 169, 174. kép.

¹⁰⁰³ *Károly Róbert emlékezete*. 200.

¹⁰⁰⁴ Posse I. 35. tábla 4, 37. tábla 3, 50. tábla 5.

¹⁰⁰⁵ Erich Kittel: *Siegel*. Braunschweig 1970. 212–213; Die Parler III. 153.

¹⁰⁰⁶ DGA II. 22–23, 140, 25. kép.

annyit sikerült kiderítenie, hogy egy 13. századi királyi pecsét adaptációjáról van szó.¹⁰⁰⁶ Hasonló eljárásra jó középkori példákat ismerünk, így a sitteni (Svájc) székesegyház 14. századiládáját borító préselt díszű ezüstlemezek is ilyen királyalakot ábrázolnak.¹⁰⁰⁷

A díszítőlemezek emlékköre akkor válik különösen fontossá, ha a segesvári bronzöntő műhely többi, hangsúlyozzuk, stílusában is szorosan összefüggő díszítményét, mindenekelőtt az evangélista-reliefeket vizsgáljuk. A rendelkezésünkre álló párhuzamok azt bizonyítják, hogy ezek nem magányos darabok voltak, hanem együtt díszítettek nagyobb ötvösműveket, 13–14. századi fémborítású könyvtáblákat és ereklyetartókat, illetve nagyobb kereszteteket.¹⁰⁰⁸

Király- és evangélistaalakos reliefek felhasználása harangokon nem kizárólag segesvári sajátosság. A már idézett augsburgi harangon kívül a schaffhauseni Szent János-templom 1464-ből származó harangját¹⁰⁰⁹ említhetjük, melyen trónszerű karoszekben olvasópult előtt ülő evangélista (a segesvári relief tükörképe) látható.

Eredetileg hasonló díszítőlemez, illetve veret lehetett, vélhetően világi ötvösművén a segesvá-

IV. Károly német-római és cseh királyi pecsétje 1349. évi oklevélen. *Die Parler III.* 153. nyomán

¹⁰⁰⁷ *Die Parler I.* 313–314. A trónoló királyt ábrázoló aranyozott ezüstlemezek valószínűleg VII. Henrik császár 1312-es felségpecsétje nyomán készültek.

¹⁰⁰⁸ A két segesvári evangélista-relief jó analógiáját 13. századi, keresztet díszítő medaillonok között (Villingen-Münster), egy müncheni kódex 14. századi fémtábláján (Bayerische Staatsbibliothek, München, clm. 8201), illetve a reichenai *Iohannes-Paulus-Schrein* díszítőlemezi között találjuk (München, Zentralinstitut für Kunstgeschichte, a Prof. E. Mayer-hagyatéék fényképei).

¹⁰⁰⁹ Thurm 1976. 114, 11. kép.

¹⁰¹⁰ Benkő 1992. 177, 48. tábla 2.

ri reliefeknek egy másik csoportja, mely csillag alakú keretbe foglalt szörnyfigurákból, illetve hegyes talpú pajzsba illesztett heraldikus oroszlánból és sárkányból áll. Ezek a motívumok gazdag sorozatban először az 1440-ben öntött segesvári keresztelőmedence talprészén jelennek meg, és – miként az előbbi medaillonok – használatban maradnak a 15. század második felében is, esetenként már megcsontított kerettel (III. 120–128). A legkésőbbinek tűnik valamennyiük közül a négyzetes kerettel övezett kalapos hárpia (III. 128), mely a brassói keresztelőmedencén (1472), illetve a segesvári műhely késői harangjain bukkan fel. Ami a heraldikus elemeket tartalmazó címerpajzsokat illeti (III. 120–122), ezeken semmiféle körirat nem található, így a címerek vélt tulajdonosai meghatározására kísérletet sem tehetünk, hiszen még azt sem tudjuk, hogy valódi címerrel vagy csak címerre emlékeztető ornamenssel állunk szemben.

A segesvári műhely nívós, de meglehetősen régies mintakincsében friss színfoltot jelent a Veronika kendőjét ábrázoló medaillon (III. 115), mely egyetlenegyszer, a segesvári keresztelőkút reliefjei között fordul elő; stílusjegyei arra utalnak, hogy eredetije nem sokkal a segesvári medence öntése (1440) előtt, talán a század elején keletkezett.

A fenti, igen jó színvonalat képviselő reliefek mellett több 15. század közepi harangon feltűnik néhány olyan plakett is, melynek erőteljesen provinciális jellege a népi fafaragás formavilágához és technikájához közelít. Három darab, négyzet alakú relief tartozik ide, egyikük az oroszlánnal küzdő Sámson (III. 129), a másik kettő jobbra, illetve balra lépő szarvast (III. 130–131) ábrázol. Közülük kettő az 1449-ben öntött medgyesi harangon bukkan fel, ami lényegében keltezi is használatukat a 15. század közepére. A 15. század második felének és végének emlékanyagán már nem fordulnak elő. Helyi eredetüket megerősíti az egyik szarvas közeli analógiája is; hasonló jellegű, négyzetes, díszedényre applikálható agyagrelief Székelykeresztúron került elő, egy 15. század eleji fazekaskemence feltárása során.¹⁰¹⁰

Domborított lemezrátétek középkori ötvösműveken. 1: Villingen, Münsterschatz (13. századi evangélistamedaillonok 15. századi kereszten), 2: Reichenau-Mittelzell, Johannes-Paulus-Schrein (14. század)

Az 1449. évi medgyesi harangon szereplő rozettával (III. 101) kapcsolatban megjegyezzük, hogy hasonló jellegű motívum kőbe vésett, negatív formáját Salzburgból ismerjük. Az igen finom anyagú, kis kőlap, melyre vésték, évszázadokon át használatban volt, rá különböző korokban különböző reliefek negatív formáit vésték. A bennünket közelebről érintő motívum a lelet közzétevői szerint 14. századi pecsétvéső munkája lehet.¹⁰¹¹

Konkrét adatok híján azt sem dönthetjük el, hogy a segesvári öntődinasztia valamely régi ötvösmunkáról nyerte-e díszítményeit, avagy konzervatív mintakinccsel dolgozó ötvösöktől gyűjtötte őket, esetleg a történeti Magyarország területén kívülről jutottak e reliefek alapjául szolgáló fémmunkák vagy ezek negatívjai a több nemzedéken át öröklődő mintagyűjteménybe. A szoros ötvöskapcsolatok megléte mindenesetre kétségtelen; úgy tűnik, hogy ez a legjelentősebb 15. századi erdélyi műhelyeknek közös sajátossága.

Ilyen kapcsolatot sejtet a III. 116. sz. Keresztrefeszítés meglehetősen bonyolult históriája is. A segesvári műhely egyik vezérleletének számító reliefnek a harangokon és keresztelőmedencéken három változatát is sikerült kimutatni (III. 116a–c). Közülük furcsa módon a legkisebb, töredékes relief (III. 116c) tűnik a legkorábbinak. Datált emléken ugyan nem található, de feltűnik a segesvári keresztelőkúttal (1440) közel egyidős szászdályai keresztelőmedencén, továbbá olyan motívumokkal, mindenekelőtt a § alakú elválasztójelekkel

(III. 98) együtt fordul elő, melyeket a 15. század közepénél később már nem használtak. A 116b változat rajzának kis eltérései újramintázásra utalnak. A relief feltűnik az 1472-ben öntött brassói keresztelőmedencén, illetve olyan, viszonylag késői motívumok társaságában, mint a rombusz alakú elválasztójelek (III. 96), illetve a III. 128. sz. hárpia. Furcsa és érthetetlen, de a legnagyobb, legteljesebb változat (III. 116a) látszik a legkésőbbinek, amit az antikva jellegű *INRI* felirat is megerősít. Azok a harangok, amelyeken ez a változat található, a segesvári műhely késői, 15. század végi termékei közé tartoznak.

A segesvári öntők mintakollekciójából kiválasztható néhány további motívum, amely bizonyíthatóan csak az itteni műhely életének későbbi szakaszában bukkan fel. Ilyen a III. 114. sz. trónoló Madonna, mely együtt fordul elő a három alakos Keresztrefeszítés legkésőbbi változatával (III. 116a) a százhalmi (I. 326) és a táblási (I. 359) harangon. Viszonylag késői motívum a mellékalakokkal kiegészített trónoló király is (III. 113); ez a 15. század közepére, illetve második felére keltezhető segesvári harangokon tűnik fel. Jóllehet a motívum összefüggése a királyi pecsétekkel ismét kétségtelennek tűnik, szöba jöhető konkrét előzményt az áttekintett szfragisztikai irodalomban nem találtunk. Az kétségtelennek tűnik azonban, hogy a trónörzökkel, illetve heroldfigurákkal

¹⁰¹¹ Fillitz-Pippal 1987. 257.

kiegészített trónpecsétek az előbbi, III. 112. sz. típusnál később, a 14. század közepén, illetve a század második felében tűnnek fel, és hosszabb ideig maradnak használatban. Ilyen, hangsúlyozzuk, távoli, összefüggésben idézzük az Ibériai-félsziget királyságainak pecsétjeit a 14. század közepéről (például III. Jakab mallorcai király 1338–1342 közötti pecsétjét, IV. Szertartásos Péter aragóniai király 1338–1344 között használt pecsétjét vagy II. Rossz Károly 1366-ból származó, illetve II. János kasztíliai király 1379–1390 között alkalmazott pecsétjét),¹⁰¹² vagy a kortárs angol felségpecséteket, jelesen III. Edward (1327–1377), II. Richard (1377–1399), mindenekelőtt pedig IV. Henrik (1399–1413) pecsétjét, ahol a trónoló uralkodó képét mellékalakok egészítik ki.¹⁰¹³ A típus gyors terjedését jelzi, hogy II. Tvartko szerb és bosnyák király is (1391–1396) heroldalakkal kiegészített trónpecsétet készíttetett magának, melyen a trónarchitektúra részletei az angol pecsétek közvetlen hatásáról árulkodnak.¹⁰¹⁴ A III. 113. sz. segesvári reliefet az elmondottak nyomán semmiképpen sem tekinthetjük konkrét, köriratától megfosztott pecsétlenyomatnak, hanem olyan ötvösmunkának, mely egy közelebről azonosíthatatlan nyugati felségpecsét nyomán, de nem a hitelesség igényével készült, és amelynek központi motívuma a harangokon természetesen nem valamely földi uralkodót, hanem a trónoló Krisztust idézi.

ZARÁNDOKJELVÉNYEK ERDÉLYI HARANGOKON / Az erdélyi harangokon fennmaradt zarándokjelvényeket külön alfejezetben tárgyaljuk. Eljárásunkat részben az indokolja, hogy különleges emléksoportról van szó, melynek eredete sokkal világosabban meghatározható, mint az eddig vizsgált lenyomatoké. Ennél is lényegesebb szempont azonban, hogy Erdélyben csupán néhány műhely alkalmazott díszei között zarándokjelvényeket, ritka feltűnésük így bizonyos műhelyekhez, elsősorban az észak-erdélyi Beszterce öntőműhelyéhez kapcsolódik. Körüket, feltételeesen, még néhány kolozsvári, illetve brassói eredetű relieffel egészíthetjük ki. E jelvények harangdíszként történő felhasználása különleges megrendelőt és megrendelői igényt tükröz, miként maguk a felhasznált tárgyak is különleges emlékek, melyek csak hosszú és veszélyes zarándokutak nyomán juthattak Nyugat-Európából a távoli Erdélybe. A középkori hiedelem szerint ezek a kegyhelyeken

tömegével árusított kis öntvények védő-bajelhárító képességgel rendelkeztek, útközben és otthon is megőrizve valamit a felkeresett szent- és mártírsírok, valamint a híres ereklyék csodatévő erejéből. Az öltözetre erősítve védték és „hitelesítették” a zarándokokat, akik, szerencsés hazaérkezésük után, apotropaikus erejük miatt a nagyobb jelvényeket esetenként házfalra is erősítették, míg a kisebbeket imakönyvbe varrták vagy éppen harangok, keresztelőkutak díszítésére használták.¹⁰¹⁵

Kutatásuk során terminológiai bizonytalanságba ütközünk. Részben azért, mert egyes kutatók gyakran nevezik zarándokjelvénynek a teljesen más funkciójú, vallásos témájú kis reliefeket is, de főként amiatt, mert ez utóbbiak között olyan veretek is rejtőznek, melyek nyakba akasztva vagy olvasóra fűzött kegyéremként valóban rokonai lehetnek a zarándokérmeknek. E kisebb méretű és kelek formájú, brakteátaszerű reliefek a zarándokjelvényekkel azonos helyen, kifejezetten kegyéremként készültek. Az erdélyi harangokon található, zarándokérem-gyanús medaillonok áttekintésére az alfejezet végén kerítünk sort.

Maguk a zarándokjelvények a 12. század folyamán bukkannak fel Nyugat-Európa legjelentősebb kegyhelyein, és használatban maradtak végig a középkorban.¹⁰¹⁶ Különösen a Rajna–Maas-vidék (Aachen és Köln), továbbá Maastricht és Trier, valamint Róma és Santiago de Compostela kegyhelyei vonzották a zarándokokat, akiknek tömeges vándorlása nyomán az itteni, több tízezres nagyságrendben sokszorosított jelvények Európa-szerte elterjedtek. Ezek zömmel ólom-ón ötvözetből készült, egyoldalú, rendszerint áttört, fülekkel ellátott öntvények voltak, melyeket a vándor ruhájára, kalapjára vagy botjára lehetett erősíteni, hogy viselőjük zarándok voltát hangsúlyozva némi védelmet biztosítsanak a korántsem veszélytelen országutakon. Az igénytelen kis öntvények általában az illető kultuszhelyen tisztelt szentet vagy ereklyét ábrázolták, készítésükre finom szemcsés palából vagy zsírkőből faragott öntőmintákat alkalmaztak.¹⁰¹⁷

Annak ellenére, hogy elképesztő példányszámokban gyártották őket,¹⁰¹⁸ a zarándokjelvények a ré-

¹⁰¹² Bautier 1990. 588–589.

¹⁰¹³ Gray Birch I. 24–31.

¹⁰¹⁴ Gray Birch VI. 615, 23 024. sz., 24. tábla.

¹⁰¹⁵ Köster 1965; Köster 1979a; Köster 1984.

¹⁰¹⁶ Köster 1972. 147.

¹⁰¹⁷ Wallfahrt 1984. 46–48.

¹⁰¹⁸ Pl. Einsiedelnben 1466-ban két hét alatt 130 000 zarándokjelvény (*zaichen*) adtak el, darabját két pfennigért: Beissel 1913. 248.

gészeti kutatás ritka leletei közé tartoznak, nem utolsósorban törékeny és a földben könnyen elporló anyaguk miatt. A középkori harangokon fennmaradt lenyomataik így fokozottan értékesek számunkra, akik a nagy európai utazások, a középkor távolsági kapcsolatainak bizonyítékát értékeljük bennük.¹⁰¹⁹

Mielőtt a részletekre térnénk, utalnunk kell arra, hogy kezdetben – esetünkben a 15. század közepén és második felében – a zarándokjelvények harangornamensként történő felhasználása még a beszercei műhely esetében sem vált rendszeres gyakorlattá. A jelvények egyedi, a szó szoros értelmében „egyszer használatos” jellegére a kutatásban¹⁰²⁰ úttörő szerepet játszó Kurt Köster is felhívta a figyelmet. Véleménye szerint ezekről a jelvényekről nem készítettek negatív mintát, melyből azután a harangformára ragasztandó pozitív viaszdísz kiönthették volna, hanem a megrendelő kívánságára magát az alacsony olvadáspontú fémöntvényt helyezték a formára. Ennek kiegészítése során az eredeti jelvény természetesen megsemmisült, a köpenyben megőrzött lenyomatát azonban a beömlő harangérc pontosan kitöltötte.¹⁰²¹ Köster arra is felhívta a figyelmet, hogy utóbb egyes öntők különös kedvteléssel alkalmaztak harangdíszként zarándokjelvényeket, például a Közép-Rajna-vidéki *Tilman von Hachenburg* mester a 15. század második felében, aki az aacheni és neussi jelvényeket kedvelte, vagy a hesseni *Henne Kortrog von Homberg*, aki a 16. század első harmadában nagy előszeretettel díszítette neussi és düreni jelvényekkel munkáit.¹⁰²² Ez a kettősség az erdélyi emlékanyagon is lemérhető, amennyiben a legkorábbi, a 15. század közepéről vagy végéről származó, zarándokjelvényekkel díszített harangok (Algyógy, Kalotaszentkirály, Mezőszabad, Sáromberke, Szabéd) még unikumok a rajtuk szereplő jelvényekkel együtt, míg a 16. szá-

zad eleji András és Gergely mesterek idejében két gyakran alkalmazott zarándokjelvény a beszercei eredetű harangok (Hétúr, Magyardécse, Mezőköbölökút, Szászújfalú, Völcs) vezérmotívumává vált.

A legkorábbi zarándokjelvényes erdélyi harangok formai jellegzetességeik alapján beszercei munkának tűnnek. Az 1452-ben öntött mezőszabadi harang palástjának két ellentett pontján, a minuszkulás körirat alatt két kiváló minőségű lenyomatot találunk. Az egyik Krisztus-arcot (Vera Ikon) ábrázol, kétoldalt Szent Péter és Pál apostolokkal (III. 211). Kivitelezése és tematikája alapján kétségtelenül római zarándokjelvény, mely a rendelkezésünkre álló analógiák szerint még a 14. századból származik,¹⁰²³ így a római zarándoklatok korai erdélyi emlékének számít. A mezőszabadi harang másik zarándokjelvénye attribútumok nélküli püspökszent büsztyét ábrázolja (III. 212). Igen jó, 15. századi analógiáját a kutatás maastrichti zarándokjelvénynek tekinti, mely a 384-ben vértanúhalált szenvedett Szent Servatius püspököt (†384, Maastricht) ábrázolja.¹⁰²⁴ A jelvény keltezéséhez fontos adalék, hogy az ábrázolás alapjául szolgáló ereklyetartót Bajor Henrik herceg 1403-ban készítette.¹⁰²⁵ Orbán Balázs leírása nyomán úgy tűnik, hogy hasonló zarándokjelvény díszítette egykor az 1448-ban öntött, 1873-ban elpusztult szabédi harangot (I. 294) is, oldalán ugyanis „körfémerkében egyfelől egy kezeit áldólag emelő püspök, túloldalán a megfeszített Krisztus” volt látható.¹⁰²⁶ Sajnos nem rendelkezünk olyan írott adattal, mely e két szomszédos marosszéki falu 15. századi birtokosaira utalna, hogy a jelvények megszerzőihez, egyben a megrendelőkhöz közelebb jussunk. Márpedig ezek a zarándokjelvények biztosan a megrendelő felajánlása révén jutottak az öntőműhelybe, melynek saját mintakincse – mi-

¹⁰¹⁹ Magyar zarándokok tömeges aacheni és kölni jelenlétéhez: Köster 1957. 58; Köster 1984a. 18.

¹⁰²⁰ A zarándokjelvények kutatásának korai, fontos közleményei: Forgeais 1862–1866; Liebeskind 1904–1905; Uldall 1906; mindehhez képest hatalmas előrelépést jelentenek K. Köster (†1986) gyakran idézett tanulmányai; az utóbbi időben egy-egy terület anyagának korpuszszerrű közlése (Heeringen–Koldewej–Gaalman 1987; Andersson 1989; Van Loon–Van de Moosdijk 1995; Bruna 1996, ez utóbbi Forgeais monumentális anyagának újraközlésével) és idevágó szakdolgozatok (Haasis–Bernier 1995) mellett az átfogó gyűjtés és katalógizálás igénye is felmerült (Gruppe 1982; Poettgen 1996).

¹⁰²¹ Köster 1984a. 26.

¹⁰²² Köster 1957. 55–56.

¹⁰²³ Egy korábbi, még a 13–14. századra keltezett típus kő öntőmintája a római eredetnek megfelelően az Örök Városban került elő: Heeringen–Koldewej–Gaalman 1987. 22. kép; egy másik római jelvény, a mezőszabadihoz hasonló ábrázolással, de korábbi keltezéssel Kölnből ismert: Wallfahrt 1984. 42–43; a mezőszabadi zarándokjelvény jó párhuzama, 1300–1350 körüli keltezéssel a hollandiai Nieuwlandéből: Beuningen–Koldewej 1993. 300. kép.

¹⁰²⁴ Beuningen–Koldewej 1993. 345. kép.

¹⁰²⁵ Köster 1972. 154.

¹⁰²⁶ Orbán IV. 198.

Aranyozott ezüst diadém az áshedai leletről (Svédország)

ként ezt a mezőszabadi harang népies faragásra emlékeztető rozettája (III. 197) is jelzi – ekkor még szegényes és provinciális jellegű lehetett.

Szépkenyerűszentmárton 1461-ben öntött harangján (I. 351) a feliratot lezáró liliomos dísz (III. 210) is nagy valószínűséggel egy zarándokjelvény részlete. A díszítmény azon ón-ólom ötvözetből készült, diadémmá hajlítható szalagok részének tűnik, melyeken a liliomok közé háromkirályokat vagy máshol Madonnát, illetve angyalt mintáztak.¹⁰²⁷

A 15. század végi sáromberki harangon – vélhetően szintén besztercei eredetű öntvényen – római, maastrichti, illetve kölni zarándokjelvények egész gyűjteménye őrződött meg. Az öt jelvény között három római példányt találunk, ami világosan utal arra, hogy a középkori erdélyi zarándokutak egyik legfontosabb célpontja Róma volt. A harangfelirat élén álló kerek, Veronika kendőjét ábrázoló jelvény (III. 215) a római Szent Péter-templomhoz kapcsolódik, mely az ott őrzött kendő-ereklye miatt kiemelkedően fontos zarándokhely volt.¹⁰²⁸ A jelvénynek a 15. század első felére keltezett párhuzamát hollandiai gyűjtemény őrzi.¹⁰²⁹ Egy másik, nieuwländei példány nyomán azt is tudjuk, hogy a kerek jelvényt a peremén eredetileg fülekkel látták el.¹⁰³⁰ A Veronika kendőjét ábrázoló római jelvények nagy változatosságára utal, hogy a sáromberki harangon egy olyan példány lenyomata is fennmaradt (III. 214), mellyel az általunk ismert szakirodalomban egyáltalán nem találkozunk. Jól ismert viszont a harmadik, keresztbe helyezett kulcsokat és pápai tiarát ábrázoló római jelvény (III. 213), melynek legjobb, 15. századi párhuzamát holland magángyűjteményből tették közzé.¹⁰³¹ Hasonlóképpen elterjedt típushoz tartozik a sáromberki harang maastrichti zarándokjelvénye is, melyen Szent Servatius mellképét angyalok veszik közre; közülük a jobb oldali angyal a kezében tartott pásztorbotot a püspökbüsztt alatt tekergőző

sárkány torkába dőfi (III. 217). E motívum nemcsak a kutatástörténetben számít az egyik legrégebben ismert típusnak,¹⁰³² de bronzöntvényeken is korán felbukkan, így az 1418-ban öntött berghemi (Svédország) keresztelőmedencén vagy az 1469-ből származó dattenbergi harangon.¹⁰³³ A zarándokjelvény eredeti példánya fémdetektoros felszíni kutatás nyomán a hollandiai Nieuwlanden került elő, lelőkörményei miatt bizonytalan, 1532 előtti keltezéssel.¹⁰³⁴

Kevesebbet tudunk a sáromberki harang ötödik, kölni zarándokjelvényéről. A „kombinált” jelvény együtt ábrázolja a háromkirályokat és Szent Orsolyát, kiknek ereklyéi a középkori Köln fő nevezetességei voltak. A jelvény pontos analógiáját nem ismerjük, megközelítő párhuzamai lenyomat formájában az 1483-ban öntött hablingboi (Svédország) harangon,¹⁰³⁵ valamint további svédországi és dániai harangokon maradtak fenn.¹⁰³⁶ A gazdag jelvénysorozatnak Erdélybe, majd a sáromberki harangra kerülését szoros összefüggésbe hozzuk a megrendelővel, a Sáromberkén 1405 óta birtokló, itt udvarházat is építtető somkeréki Erdélyi család¹⁰³⁷ valamelyik tagjával.

15. századi zarándokjelvényes harangok nemcsak a Besztercével azonosítható észak-erdélyi műhelyben készültek. Nagyméretű, töredékes aachen-i zarándokjelvény (III. 218) díszíti az ismeretlen

¹⁰²⁷ Hasonló, francia eredetű szalagok, 1450, illetve 1500 körüli keltezéssel: Weiler 1977. 31, 49–51. sz.; Bruna 1996. 204–205.

¹⁰²⁸ Wallfahrt 1984. 43.

¹⁰²⁹ Beuningen–Koldewej 1993. 73. kép.

¹⁰³⁰ Heeringen–Koldewej–Gaalman 1987. 84–85 (tág, 1532 előtti keltezéssel).

¹⁰³¹ Beuningen–Koldewej 1993. 303–304.

¹⁰³² P. Liebeskind 1904. 54; 1905. 126.

¹⁰³³ Köster 1972. 155.

¹⁰³⁴ Heeringen–Koldewej–Gaalman 1987. 64–65.

¹⁰³⁵ Rydbeck 1957. 5. kép; Köster 1972. 151, 154.

¹⁰³⁶ Grötlingbo (Svédország): Åmark 1965. 30–31; Alvastra (Svédország) és Odense (Dánia): Andersson 1989. 72.

¹⁰³⁷ Csánki V. 682–683.

műhelyben készült, az 1848-as forradalom után ismeretlen helyről Kalotaszentkirályra került, 1481-ben öntött harangot. A három, egymás fölé illesztett körből szerkesztett, eredetileg kb. 17 cm magas relief a 15. század második felének aacheni jelvényeivel egyezik, azok legnagyobb változatához tartozik.¹⁰³⁸ Hasonló méretű és elhelyezésű aacheni zarándokjelvény díszíti az 1467-ben öntött rosswäldeni harangot,¹⁰³⁹ további rokon lenyomatok 15. századi skandináv harangokon maradtak fenn.¹⁰⁴⁰

Rejtélyes emlék a zarándokjelvények szempontjából kiemelkedő fontosságú algyógyi harang (I. 4). Kutatásaink jelen stádiumában nem tudjuk, hogy elpusztult vagy pedig lappang valahol, de gyűjtött anyagunk körében szokatlan részletformái és megnyúlt arányai alapján ítélve Erdélyen kívüli műhelyből származhat. Legjobb párhuzamait az észak-adriai partvidék olasz eredetű harangjai között találjuk.¹⁰⁴¹

Valószínűleg zarándokjelvény volt a haranglábi harangon (1527) fennmaradt Szent Katalin-ábrázolás is. Távoli párhuzamait franciaországi jelvények között fedezhetjük fel,¹⁰⁴² de nem hasonlít a híres Szent Katalin-kegyhely, Rouen jelvényeire.¹⁰⁴³

A zarándokjelvények felhasználási módja a 16. század elején Erdélyben is megváltozik. A korábban szokásos, egyedi és kivételes jellegű alkalmazást követően a besztercei műhely név szerint is ismert, elsősorban ágyúöntéssel foglalkozó mesterei a 16. század második negyedében két jelvény lenyomatát (III. 165–166) rendszeresen applikálták műveikre. Közülük a szegekkel átütött keresztet ábrázoló jelvény (III. 165) jelenik meg korábban, az 1529-ben öntött völci harangon, és használatban marad az 1540-es évekig (Hétúr, 1544). A zarándokjelvény eredetét nem ismerjük, az ábrázolás azonban olyan kegyhelyre utal, ahol a Krisztus keresztjéből származó szegereklyét tisztelték. E helyek legismertebbike a római Szent Kereszt-templom volt (S. Croce in Gierusalemme), egyike a hét legfontosabb római zarándokhelynek, ahol kereszt- és szegereklyét egyaránt őriztek.¹⁰⁴⁴ A másik, 1532–1544 között szereplő jelvény (III. 166) a sárkányt legyőző Szent Györgyöt ábrázolja. A kutatás egy vonulata a sárkányölő szentet Szent Mihály arkangyallal azonosítja, ezért a jelvényt a normandiai Mont-Saint-Michel monostorához köti.¹⁰⁴⁵ Az ábrázolás azonban olyan szorosan kapcsolódik Israhel van Meckenemnek (†1505) vagy körének

elbingi Szent György ezüstsobrocskájához,¹⁰⁴⁶ valamint egy kisméretű, itáliai eredetű, 15–16. századi bronzreliefhez,¹⁰⁴⁷ hogy jelvényünk Szent György-meghatározását másokkal együtt¹⁰⁴⁸ szilárdnak tekintjük. Megjegyezzük, hogy a legismertebb Szent György-zarándokhely ugyancsak Rómában volt (S. Giorgio-templom), így mindkét késői jelvény római zarándokútra utal.

A ránk maradt jelvényekkel összhangban írott forrásaink is arra utalnak, hogy az erdélyi zarándokutak legfontosabb célpontja Róma volt (*ad limina beatorum Petri et Pauli apostolorum*), de ezenkívül aacheni utakról is maradt említés, és volt, aki a bátai Szent Vér ereklyét kívánta felkeresni.¹⁰⁴⁹ Az írott adatok és a fennmaradt források azonban azt is tükrözik, hogy az erdélyieknek csak elenyészően kis része vállalkozhatott ilyen költséges zarándokútra. A résztvevők a városi polgárság és a nemesség módosabb rétegéből kerültek ki. A felkeresett kegyhelyek körét a harangokon fennmaradt jelvénylenyomatok jelentősen bővítik.

A sáromberki harang kerek római jelvénye (III. 215) hívja fel figyelmünket a zarándokérmekre, azokra a kerek, egyoldalú, vallásos témájú veretekre, melyek a „klasszikus” zarándokjelvényekkel együtt kerültek forgalomba, s melyeket ez utóbbiakkal együtt szívesen varrtak imádságoskönyvükbe a 15–16. századi Nyugat-Európa, főként Flandria módos és buzgó hívei.¹⁰⁵⁰ A kutatás mai szintjén nehezen körülhatárolható emlékcsoportról lévén szó, erdélyi anyagunkból csak nagy óvatossággal emelhetünk ki néhány olyan darabot, mely zarándokérem vagy kegyérme lehetett. Azon díszítmények között válogathatunk, melyek nem ötvösmű tartozékai vagy ruha, esetleg öv díszei, irodalmi párhuzamaik pedig a fenti körbe utalják őket. Egy észak-erdélyi, talán kolozsvári műhely mintakészletéből származik az a királyok imádsását

¹⁰³⁸ Köster 1957. 60.

¹⁰³⁹ DGA I. 30. kép.

¹⁰⁴⁰ Rydbeck 1957. 5. ábra; Andersson 1989. 72.

¹⁰⁴¹ Gnirs 1917. passim.

¹⁰⁴² Lamy-Lasalle 1968; Lamy-Lasalle 1969.

¹⁰⁴³ Beuningen-Koldewej 1993. 51–53. kép.

¹⁰⁴⁴ Wallfahrt 1984. 114–115.

¹⁰⁴⁵ Lamy-Lasalle 1964. 4. tábla; a Szent Mihály-attribúciót újabban feleleveníti: Bruna 1996. 189, 191.

¹⁰⁴⁶ Pieper 1959. 1–2. kép.

¹⁰⁴⁷ Pope-Hennessy 1965. 102, 308. kép.

¹⁰⁴⁸ Beuningen-Koldewej 1993. 172, 260. kép (1450–1500 közé keltezett analógiával); svédországi párhuzamai, Szent György meghatározással: Andersson 1989. 133–134.

¹⁰⁴⁹ Jakó 1990. I. 25, 41, 589, 890, 912, 914, 1327, 1676, 2342. sz.

¹⁰⁵⁰ Köster 1965; Köster 1979a; Köster 1984.

ábrázoló kis, kerek medaillon, mely az 1523-ban öntött fejrődi és magyarigeni harangon maradt fenn, és az aranyozott ezüstlemezből készült, préselt díszű kölni zarándokérmekre emlékeztet.¹⁰⁵¹ Hasonló provenienciát sejtet a brassói műhely kerek, Keresztrefeszítést ábrázoló medaillonja,¹⁰⁵² illetve az ugyancsak brassói Agnus Dei (III. 147b). Ez utóbbi veret római eredetű párhuzamait egy 1500 körüli óraskönyvben, a lapszélekre erősített kegyérmék között fedeztük fel,¹⁰⁵³ de utalhatunk régészeti leletként előkerült, 15–16. századi, rokon jellegű felfüggeszhető medálokra is.¹⁰⁵⁴ Figyelemre méltó, hogy a kutatás ez utóbbiakat is Rómából eredezteti.

A BRASSÓI MŰHELYEK 15–16. SZÁZADI MOTÍVUMKÉSZLETE / Jóllehet Brassóban már a 15. század második felében megindult a harangöntés, a 16. századtól pedig a délkelet-erdélyi nagyváros a harang- és ágyúöntés fontos központja lett, több generáción át folyamatosan működő, az idők folyamán látványos mintakincset összegyűjtő családi műhelyeket nem sikerült kimutatnunk, csupán néhány relief folyamatosságát figyelhettük meg. 16. századi forrásaink szerint harangöntésre elsősorban az itteni ágyúöntők vállalkoztak, és e heterogén eredetű, Brassóban tartósan le nem telepedő mesterkör mobilitása az alkalmazott díszítményeken is jól lemérhető.

A két legkorábbi emlék, melyen brassói eredetű díszítményeket találunk, az 1495-ben öntött csíkszentmártoni (I. 72) és csíkszenttamási (I. 73) harang. Vegyes, latin–német feliratuk akár helyi szász öntőre is utalhatna, ha a két harangon feltűnő, gyöngykör keretbe foglalt Nürnberg-címer (III. 154) nem sejtetné, hogy Németországból bevándorolt mesterrel állunk szemben. Az ismeretlen mester további díszei (III. 147a, 148–149) későbbi harangokon is feltűnnek, anélkül azonban, hogy e folyamatosság hátterét írott forrásaink megvilágítanák. A szóban forgó díszek közül az Agnus Deit (III. 147), illetve Keresztrefeszítést (III. 149) ábrázoló medaillonokat a zarándokérmék kapcsán már korábban érintettük, most csupán azt hangsúlyozzuk, hogy a Keresztrefeszítés a brassói öntvények egyik csoportjának „nyomjelző” díszítményeként az 1550-es évekig használatban maradt (Kiskapus, I. 163/1548; Kisselyk I. 165/1556; Szászivánfalva I. 312/1556).

A díszítőmotívumok többi része mesterenként változik. A felhasznált kis reliefek egyértelműen

ötvösművekről származnak, ezek kvalitása és az applikált lenyomatok technikai színvonala azonban messze elmarad az eddig áttekintett műhelyekétől. Közülük a csíkszentmártoni harangon (I. 72/1495) található hatleveses rozetta (III. 140) bogláros veret lenyomatának tűnik.¹⁰⁵⁵ A 16. század közepe felé ezt az emlékkört néhány könyvveret és reneszánsz emlékérem lenyomata is gazdagítja.

A díszek alkalmi jellege az 1508-ban öntött, Brassó címerével díszített berethalmi harangon (I. 39) is jól lemérhető. Az ismeretlen mester (véltetően ágyúöntő) a szavak között kétféle, eltérő méretű és stílusú rozettát alkalmazott (III. 141–142), továbbá olyan leveles díszeket, melyek egy ötvösműví fríz lenyomatának szétvágásával keletkeztek (III. 143).

Az 1510-es és 1520-as években tevékenykedő András mester motívumai, az 1512-ben öntött sepsikőrőspataki harang (I. 289) tanúsága szerint, már egységesen reneszánsz jellegűek (III. 144, 146). Figyelemre méltó közülük a III. 146. sz. elválasztójel, melyben egy övveret lenyomatát ismerhetjük fel. A veret kitűnő analógiáját öntött és utánvésett, aranyozott ezüst övveret formájában a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik. A 16. századi leletegyüttes valószínűleg Erdélyből, véltetően éppen Brassóból jutott múzeumba.¹⁰⁵⁶

Az 1527-es haranglábi harang (I. 119) Szent Katalin-reliefjével kapcsolatban már jeleztük, hogy valószínűleg zarándokjelvény lenyomata (III. 153). Az 1530-as évektől a brassói eredetű harangokon új díszítmények, a köriratba illesztett evangélista-jelvények bukkannak fel, melyek eredetileg valamely ötvösműhöz, valószínűleg feszület keresztvégeire készültek. Közülük az azonos kéztől származó, Szent Márk és Szent Lukács jelvényét ábrázoló relief (III. 150, 152) szoros párhuzama egy 15. század végi anhalti harang (Roßlau, 1495) evangélista-szimbólumai között maradt fenn.¹⁰⁵⁷ A fenti reliefek erdélyi harangokon utoljára az 1540-es évek elején bukkannak fel (Berekeresztúr, I. 33/1542; Csíkmenaság, I. 69/1542).

¹⁰⁵¹ Meyer–Wurnbach 1964. 226–227; Weiler 1977. 34. sz.

¹⁰⁵² Párhuzama 16. század eleji óraskönyvbe varrt zarándokjelvények, illetve -érmek között: Köster 1965. 9. kép.

¹⁰⁵³ Köster 1984. 498, 2. kép.

¹⁰⁵⁴ Beuningen–Koldewey 1993. 77b, 78b, 111. kép.

¹⁰⁵⁵ Jó párhuzama rozettás övveretek között, közelebbi helymegjelölés nélkül: Szabó 1938. 64, 338–343. kép.

¹⁰⁵⁶ Szendrei 1903. 7.

Ezután – a már említett, III. 149. sz. Keresztrefeszítés kivételével – a korábbi időszak díszítményei végérvényesen eltűnnek a brassói öntők mintakincséből. Ekkorra a különféle reliefek hangsúlyos felhasználásának divatja is visszaszorult; a harangvállon minden esetben évszám és felirat fut körbe, melyen a szóelválasztójelként alkalmazott reneszánsz emlékérmek a szöveghez képest alárendelt szerepet játszanak. Az elmosódott, életlen lenyomatok köriratai sajnos olvashatatlanok, így az antik császárportrékat, illetve a korabeli ábrázolásokat (III. 157–162) nem tudjuk meghatározni. Használatuk így is korjelző, ilyen érmék ugyanis csak az 1550-es évek harangjain, gyűjtésünk legkésőbbi darabjain bukkanak fel (Kisselyk I. 165/ 1556; Szásznagyvesszős I. 319/ 1557; Zabola I. 380/ 1558). A zabolai (kézdialbisi) harangon még egy érdekes tárgy, szíjvég vagy könyvkapocs lenyomata (III. 145) tűnik fel, melynek kerek végét a fenti érmekhez hasonló, körbe írt sisakos férfifej díszíti.

TOVÁBBI ERDÉLYI ÉS PARTIUMI MŰHELYEK DÍSZÍTMÉNYEI (14–16. SZÁZAD) / Áttekintésünk végén azokat az emlékeket vesszük szemügyre, melyek nem köthetők a fenti szász öntőműhelyekhez. Itt tárgyaljuk az ismeretlen erdélyi öntvények díszítőmotívumait, de itt térünk ki a partiumi, mindenekelőtt a váradi öntőműhelyek mintakincsére is. Kétségtelen, hogy ezáltal hatalmas terület és több évszázad műhelyei szorulnak közös alfejezetbe, az általuk alkalmazott reliefek együttes száma azonban így is eltölpül a nagyszombeni vagy a segesvári harangöntők mintagyűjteménye mellett. Mindez újra felveti azt a már korábban megfogalmazott feltételezést, hogy a nagyobb plakettekkel, medaillonokkal történő igényes díszítési mód a legkevésbé sem volt általános a Kárpát-medencében működő középkori műhelyek körében, hanem szoros összefüggésben állt az egyes harangöntők családi tradícióival, tanultságával és kapcsolataival.

A részletekre csak röviden térünk ki, mivel több díszítményt már az ismeretlen műhelyekről szóló fejezetben tárgyalnunk kellett, miután az összetartozó emlékesoportok kiválasztásakor az egyes öntvényeket összekapcsoló, rokon elválasztójelek és egyéb motívumok kulcsszerepet játszanak.

A 14–15. század idegen eredetű harangjai (vagy harangöntői) mintakincsét a szebenrécei harang feliratát szegélyező, ismétlődő szakaszokból össze-

állított frízzel (III. 206), a nagyekemezői harang (I. 238) oldalán körbefutó félpalmettás indával (III. 205), illetve a miklósvári harangnak csak másolatban fennmaradt elválasztójelével jellemezhetjük.

Az 1455-ben, ismeretlen erdélyi műhelyben öntött báznai harang (I. 31) vállán a minuszkulás felirat szavait olyan, lilium alakú jelek (III. 208) választják el, melyek nagy valószínűséggel övveretek, a középkorban gyakori, kettős lilium formájú veretek lenyomatai.

Jóllehet az egyes műhelyek önálló mintakincsrel rendelkeztek, olykor bizonyos átfedésre, motívumok (és velük együtt mesterek) vándorlására is sor kerülhetett. Így történt ez a segesvári műhely kései korszakában feltűnő Vir dolorum medaillonnal (III. 132), mely szerepel a 15. század második felében öntött báznai harangon (I. 30), majd – miután a segesvári műhely már beszüntette tevékenységét – feltűnik a 16. század eleji kolozsvári harangöntő műhellyel kapcsolatba hozott fejrődi (I. 99/1523) és magyarigeni (I. 191/1523), majd, két évtizeddel később, a Brassóban készült csíkmenasági harangon (I. 69/1542).

Egy ismeretlen helyen tevékenykedő, 15. század végi műhely két erdélyi harangjára igen magas minőségű reliefdíszekkel hívták fel a figyelmet. A marosszentannai harang (I. 207/1497) keresztrefeszítést ábrázoló, kora reneszánsz medaillonja Balogh Jolán szerint a budai öntőműhely közvetítésével jutott Itáliából Erdélybe. A rokon jellegű felirattal ellátott szentháromsági harang (I. 349/1484) négykaréjos Szent Katalin-reliefje biztosan ötvösműről vett, a fenti medaillonnal semmiféle rokonságot nem mutató lenyomat.¹⁰⁵⁸ A felirata epigráfiai jellegzetességei alapján szintén ide kapcsolható olaszteleki harangon (I. 266/1489) szereplő Kornis-címerállat, az egyszarvú alakját készítője nem másolta, hanem maga formázta, meglehetősen ügyetlenül a felirat élére (III. 209). Az eltérő alakú, heterogén mintakincsrel díszített és kissé szabálytalanul futó minuszkulás felirattal ellátott harangok műhelyét ugyan nem tudjuk meghatározni, ennek kérdését azonban világosan külön kell választanunk a sokat idézett marosszentannai relief eredetétől. Konkrét adatok híján még azt sem tudjuk igazolni, hogy valóban budai közvetítéssel ke-

¹⁰⁵⁷ Schubart 1896. 438, 221–222. kép.

¹⁰⁵⁸ Párhuzamát a wilsnacki Szent Miklós-kegytemplom 15. századi, hordozható oltárának sárgarézéből készült részén találtuk: *Die Kunstdenkmäler der Provinz Brandenburg. I. Die Kunstdenkmäler des Kreises Westprignitz*. Berlin 1909. 46. tábla.

rült-e a maroszentannai harang Kálváriája a vélhetően erdélyi öntőműhelybe.

A medaillonokkal díszített harangok divatja a 16. század első felében az ismeretlen műhelyekben is érezhetően alábbhagyott. E körben a legkésőbbi keltezett emlék a mesei harang (I. 220/1515), melynek Keresztrefeszítést, illetve evangélista-jelvényeket ábrázoló kerek reliefjei (III. 225–229) más emléken már nem ismétlődnek.

Az erdélyi haranganyagon igazi mesterjegyekkel a legkritkább esetben találkozunk. Unikumnak számít ezért az az ismeretlen dél-erdélyi településről múzeumba jutott 16. századi harang (I. 384/1557), melynek palástjára nagyméretű mesterjegyet mintáztak (III. 195).

A Partium 15–16. századi harangjairól a motívumok szempontjából alapvetően azt mondhatjuk, hogy nem jellemző rájuk a reliefdíszek gyakori alkalmazása. Az amúgy is kisszámú emlékanyagból csak kivételként említhetjük az ismeretlen műhelyben készült, 15. századi szentjobbai harang (I. 350) megcsontított montírozott kerek Kálváriáját (III. 221), a nagyváradi eredetű, 15. század végi barabási harang (I. 21) sematikus, népies jellegű Madonnáját (III. 174) vagy a bulcsi (I. 59/1468) és völcsöki harangon (I. 379) fennmaradt, elmosódott korpuszlenyomatokat (III. 222–223). Az utóbbi eredetileg rózsafüzér feszülete lehetett.¹⁰⁵⁹ E vegyes jellegű emlékanyagból ki-

emelkedik a 15. század második feléből, végéről származó völcsöki harang, mely felirata szerint német környezetben készült, palástján pedig a középkori német harangokra jellemző nagyméretű relief, *Formmodel* (III. 230, Szent Mihály) lenyomata maradt fenn.

A harangokon és keresztelőmedencéken található reliefek, melyek lenyomatok formájában mint díszítőmotívumok kerültek a szemünk elé, eredeti formájukban egyszerű díszítménynél jóval többet jelentettek. Az öltözet ötvösművű ékeként kiemelték viselőjük egyéniségét és társadalmi rangját, fényt vetettek továbbá a középkori ember egyéni hitéletére is. Távoli kegyhelyek felkeresésének, vagy vallási társaságok tagságának voltak a tanúbizonyosságai, nem kevésbé a magánélet vallássosságának, mely medaillondíszes olvasók és keresztetek birtoklásán túlmenően – elsősorban a városi polgárság módosabb részénél – szentképek vagy szobrocskák, házioltárok és ereklyetartók tiszteletében is megnyilvánult. Az ezeken szemlélhető, mindenki által felismerhető témájú ábrázolások a késő középkor alapvető vallási igényeit kielégítő képanyagot ölelték fel; bizonyosnak tűnik, hogy e kis kultusztárgyakhoz rendszeres imák kapcsolódtak, alkalmasint éppen az idő múlását jelző, vagy megemlékezésre, szent cselekményre hívó harangszó hallatán.

¹⁰⁵⁹ Vö. Spiegel der Seligkeit 304.

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

- AAH Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bp.
 AHA Acta Historiae Artium, Bp.
 ÁMF Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1963–1998.
- Andelić 1973 Andelić, Pavao: *Bobovac i kraljeva Sutjeska*. Sarajevo, 1973.
 Andersson 1989 Andersson, L.: *Pilgrimsmärken och vallfart. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien*. Lund, 1989.
- ArchÉrt Archaeologiai Értesítő, Bp.
 ArchKözl Archaeologiai Közlemények, Bp.
 Arens 1971 Arens, F.: *Die ursprüngliche Verwendung gotischer Stein- und Tonmodel*. Mainzer Zeitschrift 66 (1971). 106–131.
- Arx 1970 Arx, Walter von: *Das Klosterrituale von Biburg*. Freiburg/Schweiz, 1970.
 AVsL Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt.
 Åmark 1965 Åmark, Mats: *Pilgrimsmärken på svenska medeltidsklockor*. Lund, 1965.
 Bakay 1971 Bakay, Kornél: *Scythian Rattles in the Carpathian Basin and their Eastern Connections*. Bp., 1971.
- Bakay 1989 Bakay Kornél: *Feltárul a múlt? A múlt jövője*. Bp., 1989.
 Balogh 1935 Balogh Ilona: *Magyar fátornyok*. Bp., 1935.
 Balogh 1939 Balogh Jolán: *A késő-gótikus és a renaissance-kor művészete*. In: *Magyar Művelődéstörténet*. Szerk. Domanovszky Sándor. II. Bp., 1939. 509–584.
- Balogh 1943 Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. I. 1460–1541. Kolozsvár, 1943.
 Balogh 1982 Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára*. I–II. Bp., 1982.
 Balogh 1983 Balogh Ferenc: *Debreczeni László*. Bukarest, 1983.
 Bampulész 1977 Bampulész, Péterosz: *Byzantiné diakoszmétiké*. Athenai, 1977.
 Bánffy I–II *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez*. Szerk. Varjú Béla, Iványi Béla. I–II. Bp., 1908–1928.
- Baranyai 1966 Baranyai, Hildegard: *Das gotische Bronze-Taufbecken in Gyöngyös*. AHA 12 (1966). 61–70.
- Barenscheer 1972 Barenscheer, Friedrich: *Taufengel in Niedersachsen*. Celle, 1972.
 Bartalis 1794 [Bartalis Antal]: *Notitia parochiae Jegenyensis*. Claudiopoli, 1794.
 Bauer 1936 Bauer, W.: *Unbekannte Tonmodel*. Der Wormsgau 2 (1936). 2. 83–88.
 Bautier 1990 Bautier, Robert-Henri: *Chartes, sceaux et chancelleries*. Paris, 1990.
 Bedard 1951 Bedard, W.: *The Symbolism of the Baptismal Font in Early Christian Thought*. Washington, 1951.
- Bedeus 1858 Bedeus v. Scharberg, I. Freiherr: *Mittheilungen über ein Medwischer Stadtbuch aus dem 16. und 17. Jahrhundert*. AVsL N.F. 3 (1858). 31–123.
 Beelte 1960 Beelte, Herbert: *Das Wachsauerschmelzverfahren (Eine Determination)*. Baesslerert-Archiv, N.F. 8 (1960). 235–246.
- Beissel 1889 Beissel, St.: *Der Taufbrunnen des Domes zu Hildesheim*. Zeitschrift für christliche Kunst 2 (1889). 385–392.
 Beissel 1913 Beissel, St.: *Wallfahrten zu Unserer Lieben Frau in Legende und Geschichte*. Freiburg im Breisgau, 1913.
- Benkő 1853 Benkő Károly, Kis Batzoni: *Csik Gyergyó és Kászón leírások két t.i. általános és részletes osztályokban*. Kolozsvártt, 1853.
 Benkő 1868 Benkő Károly, Kis-Baczoni: *Marosszék ismertetése*. Kolozsvártt, 1868–1869.

- Benkő 1985 Benkő Elek: *Szentábrabám régi temploma*. Keresztény Magvető 91 (1985). 2. 82–87.
- Benkő 1991 Benkő Elek: *Rugonfalva középkori emlékei*. Erdélyi Múzeum 53 (1991). 1–4. 15–28.
- Benkő 1992 Benkő Elek: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. Bp., 1992.
- Benkő 1994 Benkő Elek: *Késő középkori bronzöntő műhely Nagyváradon*. In: *Scripta manent*. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy István. Bp., 1994. 137–145.
- Benkő 1999 Benkő Elek: *A bardóci harang*. In: *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1999. 44–52.
- Benkő 1999a Benkő Elek: *Egy elveszettnek hitt műtárgy: a segesi keresztelőkút*. Magyar Múzeumok, 1999. 4. 20–22.
- Benkő 2000 Benkő, Elek: *Die ältesten Glocken aus Hermannstadt in Siebenbürgen*. Jahrbuch für Glockenkunde 11–12 (1999–2000). 81–101.
- Benkő 2000a Benkő, Elek: *Abgüsse von Gürtelbeschlägen auf mittelalterlichen Bronzen Siebenbürgens*. AAH 51 (1999–2000). 489–500.
- Benkő 2000b Benkő Elek: *Harangok a középkorban*. In: *Déli harangszó*. Szerk. Visy Zsolt. Bp., 2000. 25–83.
- Benkő sajtó a. Benkő, Elek: *Mittelalterliche Pilgerzeichen auf siebenbürgischen Glocken* In: Kubinyi András-Emlékkönyv, sajtó alatt.
- Berger 1986 Berger, Albert: *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen. 1203–1570*. I–II. Köln–Wien, 1986.
- Bergner 1899 Bergner, Heinrich: *Die Glocken des Herzogtums Sachsen-Meiningen*. Hildburghausen, 1899.
- Berland 1975 Berland, Jean-Marie: *Les fouilles archéologiques exécutées en 1958–1959 dans l'église de Saint-Benoît-sur-Loire*. In: *Études ligériennes d'histoire et d'archéologie médiévales*. Publ. René Louis. Auxerre, 1975. 395–412.
- Bertram 1900 Bertram, Adolf: *Das eberne Taufbecken im Dome zu Hildesheim*. Zeitschrift für christliche Kunst 13 (1900). 129–150, 161–166.
- Best–Halekotte 1990 Best, Gerhard–Halekotte, Theo: *Die Zuckerhutglocken des Kirchspiels Stockum/Westfalen – ein dreistimmiger Geläuterest aus dem 12. Jahrhundert*. Jahrbuch für Glockenkunde 1–2 (1989–1990). 174–176.
- Beszterce, Szám-
adások Beszterce város levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban, Számadások.
- Beuningen–
Koldewej 1993 Beuningen, H. J. E. van–Koldewej, A. M.: *Heilig en Profaan. 1000 Laat-middeleeuwse Insignes Uit de Collectie H. J. E. van Beuningen*. Rotterdam Papers VIII. Cothen, 1993.
- Bielz 1984 Bielz, Julius: *Dem Büchsengeisser wohlbekannt. Bronze-, Messing- und Kupferarbeiten – ein wenig bekanntes Kapitel des sächsischen Kunstgewerbes*. Die Woche, 1984. március 16. (848. sz.)
- Bíró 1938 Bíró József: *A geryeszegi Teleki-kastély*. Bp., 1938.
- Blümelhuber 1872 Blümelhuber Ferenc: *A keresztkutak, szenteltvíztartók és harangok*. Új Magyar Sion 3 (1872). 572–589.
- Bock 1935 *Deutsches Handwerk im Mittelalter. Bilder aus Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung in Nürnberg*. Geleitwort: Friedrich Bock. Leipzig [1935]
- Bode–Volbach 1918 Bode, W. von–Volbach, W. F.: *Mittelrheinische Ton- und Steinmodel aus der ersten Hälfte des XV. Jahrhunderts*. Jahrbuch der k. Preussischen Kunstsammlungen 39 (1918). 89–134.
- Bogdan 1902 Bogdan, Ioan: *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Rumânești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*. București, 1902.

- Bogdán 1990 Bogdán István: *Magyarországi bossz- és földmértékek 1601–1874*. Bp., 1990.
- Bogdán 1991 Bogdán István: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Bp., 1991.
- Boldizsár Zeyk 1993 Boldizsár Zeyk Imre: *Tordaszentlászló*. Honismeret 21 (1993). 2. 43–45.
- Bond 1908 Bond, F.: *Fonts and Font Covers*. London–Toronto, 1908.
- Borovszky 1901 *Bihar vármegye és Nagyvárad*. Bp. [1901]. In: *Magyarország vármegyéi és városai*. Szerk. Borovszky Samu.
- Bönnen 1998 Bönnen, Gerold: *Zwischen Kirche und Stadtgemeinde*. Funktionen und Kontrolle von Glocken in Kathedralstädten zwischen Maas und Rhein. In: *Information, Kommunikation und Selbstdarstellung in mittelalterlichen Gemeinden*. Hrsg. Alfred Haverkamp. München, 1998. 161–199.
- Bözödi 1969 Bözödi György: *Gábor Áron 1849-ben*. Aluta 1 (1969). 143–167.
- Bp Budapest
- Brepohl 1999 Brepohl, Erhard: *Theophilus Presbyter und das mittelalterliche Kunsthandwerk*. I–II. Köln–Wien, 1999.
- Bruna 1996 Brunas, D.: *Enseignes de pèlerinage et enseignes profanes*. Paris, 1996.
- Brunhölzl 1975 Brunhölzl, Franz: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. I. München, 1975.
- Buerger 1975 Buerger, J. E.: *Reperti degli scavi di Santa Reparata*. Archeologia Medievale 2 (1975). 191–210.
- Bund 1996 Bund, Konrad: *Quellen zur Geschichte der Erfurter Domstiftsgeläutes von 1251 bis 1505*. Jahrbuch für Glockenkunde 7–8 (1995–1996). 31–114.
- Bund 1996a Bund, Konrad: *Der Wolfram*. Jahrbuch für Glockenkunde 7–8 (1995–1996). 115–128.
- Bund 1997 Bund Konrad: *Die Entwicklung der mittelalterlichen Glocke vom Signalgeber zum Musikinstrument*. In: *Glocken in Geschichte und Gegenwart*. Bd. 2. Bearbeitet von Kurt Kramer. Karlsruhe, 1997. 68–94.
- Bund 1997a Bund, Konrad: *Die Grundlagen der Glockeninventarisierung*. In: *Glocken in Geschichte und Gegenwart*. Bd. 2. Bearbeitet von Kurt Kramer. Karlsruhe, 1997. 286–323.
- Bunyitay I–III. Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. I–III. Nagyvárad, 1883–1884.
- Bunyitay 1886 Bunyitay Vince: *A váradi káptalan legrégebbi statutumai*. Nagyvárad, 1886.
- Bunyitay 1887 Bunyitay Vince: *Szilágy megye középkori műemlékei*. Bp., 1887.
- Das Burzenland CD I–XI l. Herfurth Bl és Jekelius Bl
Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Buda, 1829–1844.
- Christiner 1993 Christiner, Rudolf: *Mittelalterliche Taufbecken in Österreich*. Eine formalgeschichtliche und ikonographische Untersuchung. Graz, 1993.
- Chronica Hungarorum 1985 Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. Ed. Elisabeth Galántai et Julius Kristó. I. Bp., 1985.
- Ciechanowski 1962 Ciechanowski, Kazimierz: *W sprawie datowania chrzcielnicy Legnickiej*. Biuletyn Historii Sztuki 24 (1962). 377–382.
- CNH I–II Réthy László: *Corpus nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár*. I–II. Bp., 1899–1907.
- Coche de la Ferté 1982 Coche de la Ferté, Étienne: *Byzantinische Kunst*. Freiburg–Basel–Wien, 1982.
- ComArchHung Communicationes Archaeologicae Hungariae, Bp.
- Constantinescu 1978 Constantinescu, Radu: *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș. Relații politice și militare (1527–1546)*. București, 1978.

- Cucuel–Eckert 1942 Cucuel, Ernst–Eckert, Hermann: *Die Inschriften des badischen Main- und Taubergrundes*. DI 1. Stuttgart, 1942.
- Csaki 1923 Csaki, Michael: *Inventariul monumentelor și obiectelor istorice și artistice săsești din Transilvania*. Cluj, 1923.
- Csallner 1906 Csallner, Robert: *Deutsche Texte aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*. KVsL 29 (1906). 11–13.
- Csánki V Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. V. Bp., 1913.
- DACL *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. Publ. Fernand Cabrol–Henri Leclercq. I–XXVI. Paris, 1924–1939.
- Dahinten 1988 Dahinten, Otto: *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. Köln–Wien, 1988.
- Dankó 1893 Dankó, Josephus: *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Bp., 1893.
- Dávid 1963 Dávid László: *Középkori templomok az udvarhelyi egyházmegyében*. Református Szemle 55 (1963). 1. 39–54.
- Dávid 1981 Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Bukarest, 1981.
- Deák 1997 Deák Zoltán: *Régészeti minták vizsgálata neutronaktivációs analízissel és röntgen-fluoreszcencia analízissel*. Szakdolgozat az ELTE TTK Atomfizika Tanszékén. Bp., 1997.
- Debreczeni 1929 Debreczeni László: *Erdélyi református templomok és tornyok*. Kolozsvár, 1929.
- Delaruelle 1975 Delaruelle, Étienne: *Le problème du clocher au haut moyen âge et la religion populaire*. In: *Études ligériennes d'histoire et d'archéologie médiévales*. Publ. René Louis. Auxerre, 1975. 125–131.
- DGA I–IV *Deutscher Glockenatlas*. Bearbeitet von Sigrid Thurm. I. *Württemberg und Hohen-Zollern*. München–Berlin 1959; II. *Bayerisch-Schwaben*. München–Berlin 1967; III. *Mittelfranken*. München–Berlin 1973; IV. *Baden*. München–Berlin, 1985.
- DI 1–50 *Die Deutschen Inschriften* 1–50. Stuttgart 1942–Wiesbaden, 2000.
- Divéky 1905 Divéky Adorján: *Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal, főleg a XVI–XVII. században*. Bp., 1905.
- Divéky 1953 Divéky Adorján: *Magyar–lengyel művészettörténeti adatok*. MÉ 1–2 (1953). 184–186.
- DocRom C *Documenta Romaniae Historica. Seria C. Transilvania*. I–IV. Red. Ion Ionașcu et al. București, 1951–1955.
- DocRom D *Documenta Romaniae Historica. Seria D. Relații între țările române*. I. (1222–1456) Ed. Ștefan Pascu et al. București, 1977.
- Dorgelo 1962 Dorgelo, A.: *De klok van Willem Tolbuys uit de Sint Eusebius kerk te Arnhem*. Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond 15 (1962). 212–222.
- Dragomir é. n. Dragomir, Silviu: *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul*. București é. n.
- Drăguț 1976 Drăguț, Vasile: *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*. București, 1976.
- Drăguț 1979 Drăguț, Vasile: *Arta gotică în România*. București, 1979.
- Drescher 1958 Drescher, Hans: *Die bronzene Taufe in der Kirche zu Hittfeld, Kr. Harburg und ihre Vergleichsstücke*. Harburger Jahrbuch 8 (1958). 1–22.
- Drescher 1986 Drescher, Hans: *Zum Guss von Bronze, Messing und Zinn „um 1200“*. In: *Zur Lebensweise in der Stadt um 1200*. Ergebnisse der Mittelalter-Archäologie. Hrsg. Heiko Steuer. Köln–Bonn, 1986. 389–404.
- Drescher 1992 Drescher, Hans: *Glocken und Glockenguss im 11. und 12. Jahrhundert*. In: *Das Reich der Salier 1024–1125*. wiss. Red. Paul Betzler, Mechthild Schulze-Dörrlamm. Sigmaringen, 1992. 405–419.

- Drescher 1998   Drescher, Hans: *Zwei besondere frühe christliche Glocken und bisher unbekanntes Randprofile von Läuteglocken des 9. bis 11. Jahrhunderts*. Jahrbuch für Glockenkunde 9–10 (1997–1998). 5–12.
- Drescher 1998a   Drescher, Hans: *Rekonstruktionen und Versuche zur frühen Zimbeln und kleinen antiken Glocken*. Saalburg Jahrbuch 49 (1998). 155–170.
- Drescher 1999   Drescher, Hans: *Die Glocken der karolingerzeitlichen Stiftkirche in Vreden, Kreis Ahaus*. In: *799 – Kunst und Kultur der Karolingerzeit*. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn. Hrsg. Christoph Stiegemann, Matthias Wemhoff. III. Mainz, 1999. 356–364.
- Drescher 2000   Drescher, Hans: *Nachbildungen und Rekonstruktionen früher Zimbeln und Glocken – Versuche und Messungen zum Klang*. Jahrbuch für Glockenkunde 11–12 (1999–2000). 23–62.
- Drescher–Rincker 1986   Drescher, Hans–Rincker, Hans Gerd: *Die Technik des Glockengusses in Geschichte und Gegenwart*. In: *Frankfurter Glockenbuch*. Hrsg. Konrad Bund. Frankfurt am Main, 1986. 48–65.
- Dressel 1987   Dressel, Gabriela: *Untersuchungen über die Paradiesflußdarstellungen am Bronzetaufbecken des Hildesheimer Domes*. Die Diözese Hildesheim in Vergangenheit und Gegenwart. 55 (1987). 45–73.
- Dukes 1994   Dukes, Fred E.: *Campanology in Ireland*. Dublin, 1994.
- Effmann 1899   Effmann, Wilhelm: *Die Glocken der Stadt Freiburg i. d. Schweiz*. Straßburg, 1899.
- Ellerhorst 1957   Ellerhorst, Winfred: *Handbuch der Glockenkunde*. Weingarten, 1957.
- Entz 1952   Entz Géza: *Középkori építészetiünk munkaszervezetének kérdéséhez*. ArchÉrt 79 (1952). 147–150.
- Entz 1957   Entz Géza: *Művészek és mesterek az erdélyi gótikában*. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár–Bukarest, 1957. 249–264.
- Entz 1958   Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp., 1958.
- Entz 1994   Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kolozsvár, 1994.
- Entz 1996   Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár, 1996.
- Ercsei 1836   Ercsei József, Téglási: *Utazások nemes Torda vármegye vécsi járásában*. Nemzeti Társalkodó 1 (1836). 7. 97–106.
- EREI lt   Az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának levéltára
- Érszegi 1999   *Árpád-kori legendák és intelmek*. Szerk. Érszegi Géza. Bp., 1999.
- Érszegi 2000   Érszegi Géza: „*Az év minden napján délben mindörökké harangozni kell...*” In: *Déli harangszó*. Szerk. Visy Zsolt. Bp., 2000. 187–202.
- ET I   *Erdély története*. I. (A kezdetektől 1606-ig). Főszerkesztő Köpeczi Béla. Bp., 1986.
- Evlia 1904   *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai*. I. 1660–1664. Ford. Karácson Imre. Bp., 1904.
- Fabini 1989   Fabini, Hermann: *Gotik in Hermannstadt*. Bukarest, 1989.
- Fabini 1996   Fabini, Hermann: *Die Kirchenburg in Eibesdorf*. Hermannstadt [1996].
- Fabini 1996a   Fabini, Hermann: *Die Kirchenkastell in Mediasch*. Hermannstadt [1996].
- Fabini–Klima 1996   Fabini, Hermann–Klima, Hellmut: *Die Kirchenburg in Bogeschdorf*. Hermannstadt, 1996.
- Fabini–Klima 1996a   Fabini, Hermann–Klima, Hellmut: *Die Kirchenburg in Baafsen*. Hermannstadt, 1996.
- Fabini–Klima 1996b   Fabini, Hermann–Klima, Hellmut: *Die Kirchenburg in Almen*. Hermannstadt, 1996.
- Fabini–Klima 1996c   Fabini, Hermann–Klima, Hellmut: *Die Kirchenburg in Tartlau*. Hermannstadt, 1996.

- Fabritius 1875 Fabritius, Karl: *Urkundenbuch zur Geschichte des Kisder Kapitels vor der Reformation*. Hermannstadt, 1875.
- Fabritius-Dancu 1983 Fabritius-Dancu, Juliana: *Sächsische Kirchenburgen in Siebenbürgen*. Sibiu, 1983.
- Fahrngruber 1894 Fahrngruber, Johannes: *Hosanna in excelsis. Beiträge zur Glockenkunde aus der Diocese St. Pölten*. St. Pölten, 1894.
- Fehér 1955 Fehér Géza: *Az 1949. évi Mohács–cseleptaki mentőúsatás*. ArchÉrt 82 (1955). 212–228.
- Fejérpataky 1885 Fejérpataky László: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Bp., 1885.
- Fejérpataky 1888 Fejérpataky László: *Brassó városának régi számadás-könyvei 1503–1526*. ArchÉrt 8 (1888). 159–172.
- Felmer 1803 Felmer, Martin: *Primae lineae Historiae Transsilvaniae*. Cibinii et Claudiopoli, 1803.
- Fillitz–Pippal 1987 Fillitz, Hermann–Pippal, Martina: *Schatzkunst*. Salzburg–Wien, 1987.
- Fingerlin 1971 Fingerlin, Ilse: *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*. München–Berlin, 1971.
- Forgeais 1862–1866 Forgeais, A.: *Collection de plombs historiques trouvés dans la Seine*. I–V. Paris, 1862–1866.
- Fraknói 1877 Fraknói Vilmos: *II. Lajos király számadási könyve 1525. január 12.–július 16.* Magyar Történelmi Tár. 22 (1877). 45–236.
- Fraknói 1891 Fraknói Vilmos: *Rómer Flóris emlékezete*. Bp., 1891.
- Fründt 1954 Fründt, Edith: *Mecklenburgische Plastik von 1400 bis zum Ausgang des Mittelalters*. Rostock, 1954. 186. (doktori értekezés a müncheni Zentralinstitut für Kunstgeschichte könyvtárában)
- Gerecze 1906 Gerecze Péter: *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. In: *Magyarország műemlékei*. Szerk. Forster Gyula. II. Bp., 1906.
- Gnirs 1917 Gnirs, Anton: *Alte und neue Kirchenglocken. Als ein Katalog der Kirchenglocken im österreichischen Küstenlande und in angrenzenden Gebieten mit Beiträgen zur Geschichte der Gußmeister*. Wien, 1917.
- Gohl 1897 Gohl Ödön: *A nagyváradi püspökség egyházi emlékeinek statisztikája*. ArchÉrt 17 (1897). 372–376.
- Goldenberg 1958 Goldenberg, Samuil: *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*. București, 1958.
- Goldenberg 1959 Goldenberg, Samuil: *Contribuții la o istorie a cămării și monetăriei din Baia Mare*. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj 1–2 (1958–1959). 153–162.
- Goldenberg 1964 Goldenberg, Samuil: *Der Südbandel in den Zollrechnungen von Sibiu (Hermannstadt) im 16. Jahrhundert*. Revue des Études Sud-est Européennes. 2 (1964). 3–4. 385–421.
- Gombos I–III Gombos, Albinus Franciscus: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. I–III. Bp., 1937–1938.
- Gorduza 1977 Gorduza, Victor: *Contribuții la cunoașterea mineralogiei topografice a bazinului Baia Mare*. Marmatia 3 (1977). 219–231.
- Gray Birch I–VI W. de Gray Birch: *Catalogue of seals in the department of manuscripts in the British Museum*. I–VI. London, 1887–1900.
- Gruppe 1982 Gruppe, H.: *Pilgerzeichen-Inventarisierung*. In: *Wallfahrt, Pilgerzeichen, Andachtsbild*. Hrsg. W. Brückner. Würzburg, 1982. 9–46.
- Guerra 1990 Guerra, Luciana: *Una struttura per stampi di campana a San Daniele del Friuli*. Aquileia Nostra 61 (1990). 297–324.
- Gündisch 1977 Gündisch, Konrad: *Cel mai vechi registru de socoteli al orașului Bistrița (1461, 1462)*. Acta Musei Napocensis 14 (1977). 337–347.
- Gyárfás 1911 Gyárfás Tihamér: *Régi harangok és harangöntők*. Batthyaneum 1 (1911). 100–106.

- Gyöngyösi 1988 Gyöngyösi, Gregorius: *Vitae fratrum eremitarum ordinis Sancti Pauli primi eremitaе*. Bp., 1988.
- Gyürky 1981 Gyürky, Katalin H.: *Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda*. Bp., 1981.
- Haasis-Berner 1995 Haasis-Berner, Andreas: *Pilgerzeichen des Hochmittelalters. Untersuchung zu ihrer Entstehung und Bedeutung*. Freiburg/Br., 1995.
- Halaváts 1906 Halaváts Gyula úti jegyzetei Szászsebes környékéről. ArchÉrt 26 (1906). 355–360.
- Halaváts 1907 Halaváts Gyula: *Útjegyzetek Kelnek, Vingárd, Szászorbó környékéről*. ArchÉrt 27 (1907). 205–222.
- Halaváts 1911 Halaváts Gyula: *Szelindek vára és a szelindeki, nagycsúri, kakasfalvi templom*. ArchÉrt 31 (1911). 1–19.
- Halaváts 1913 Halaváts Gyula: *A kisselyki templom és templomerőd*. ArchÉrt 33 (1913). 368–373.
- Halaváts 1914 Halaváts Gyula: *Az alczinai, bolczmányi, oltszakadati és feleki románkori templomok*. ArchÉrt 34 (1914). 374–380.
- Halaváts 1916 Halaváts Gyula: *Nagysink környéki építészeti műemlékek*. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárából 7 (1916). 134–165.
- Hallof 1995 Hallof, Luise und Klaus: *Die Inschriften des Landkreises Jena*. DI 39. Berlin–Wiesbaden, 1995.
- Hannick 1998 Hannick, Christian: *Die Bedeutung der Glocken in byzantinischen und slavischen Klöstern und Städten*. In: *Information, Kommunikation und Selbstdarstellung in mittelalterlichen Gemeinden*. Hrsg. Alfred Haverkamp. München, 1998. 1–23.
- Hatházi 1988 Hatházi Gábor: *14. századi rubakorongpár Sárosdról és viselettörténeti kapcsolatai*. ArchÉrt 114–115 (1987–1988). 106–120.
- Heeringen–Koldewey–Gaalman 1987 Heeringen, R. M. van–Koldewey, A. M.–Gaalman, A. A. G.: *Heiligen uit de modder*. In: *Zeeland gevonden Pelgrimstekens*. Utrecht, 1987.
- Hegedűs 1978 Hegedűs Zoltán: *A 14–16. századi bronz keresztelõmedencék öntészeti vonatkozásai*. Öntöde (Bányászati és Kohászati Lapok) 29 (1978). 122–130.
- Heinz 1998 Heinz, Andreas: *Die Bedeutung der Glocke im Licht des mittelalterlichen Ritus der Glockenweihe*. In: *Information, Kommunikation und Selbstdarstellung in mittelalterlichen Gemeinden*. Hrsg. Alfred Haverkamp. München, 1998. 41–69.
- Hellwig 1967 Hellwig, B.: *Ghert Klinghe. Ein norddeutscher Erzgießer des 15. Jahrhunderts*. Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens. Bd. 69. Hildesheim, 1967.
- Henszlmann 1871 Henszlmann Imre: *Archaeologiai kirándulás Csanádra*. ArchKözl 8 (1871). 1–34.
- Henszlmann 1878 Henszlmann Imre: *Lõcsének régiségei*. Bp., 1878.
- Henszlmann 1879 Henszlmann Imre: *Úti jegyzetek a Királyföldrõl*. ArchÉrt 13 (1879). 293–303, 333–344, 373–384.
- Herfurth 1881 [Franz Herfur]th: *Der Glockenguss für die Marienkirche in Kronstadt*. 1512–1514. KVSL 4 (1881). 78.
- Herfurth Bl Herfurth, Franz: *Das sächsische Burzenland*. Kronstadt, 1898.
- Hickmann 1997 Hickmann, Ellen: *Das heilige Signal. Irische und schottische Handglocken aus der Frühzeit der christlichen Mission*. In: *Glocken in Geschichte und Gegenwart*. Bd. 2. Bearbeitet von Kurt Kramer. Karlsruhe, 1997. 375–382.
- Hoffmann-Zölffel 1906 Hoffmann-B. Zölffel: *Beiträge zur Glockenkunde des Hessenlandes*. Kassel, 1906.
- Holl 1988 Holl Imre: *A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése*. ArchÉrt 112–113 (1987–1988). 183–198.
- Holl 1991 Holl, Imre: *Gotische Tonmodel in Ungarn*. AAH 43 (1991). 315–336.
- Holtz 1958 Holtz, Gottfried: *Die Erztäufe in der Marienkirche zu Rostock*. Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock 7 (1957–1958). 33.

- Horváth 2000 Horváth, István: *Gran (Esztergom) zur Zeit Stephans des Heiligen*. In: *Europas Mitte um 1000*. Hrsg. Alfried Wiczorek, Hans-Martin Hinz. II. Stuttgart, 2000. 576–580.
- Hurmuzaki I–XIX Hurmuzaki, Eudoxiu: *Documente privitoare la istoria românilor*. I–XIX. București, 1887–1922.
- Huszár 1979 Huszár, Lajos: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Bp., 1979.
- Huszár 1995 Huszár Lajos: *Az erdélyi fejedelemség pénzverése*. Bp., 1995.
- Illéssy 1899 Illéssy János: *Igló kir. korona- és bányaváros levéltára*. Bp., 1899.
- Iványi 1926 Iványi Béla: *A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig*. Hadtörténelmi Közlemények 27 (1926). 1–36, 125–166, 259–289, 393–419.
- Jakó 1990 *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I–II. Közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp., 1990.
- JCCB Jahrbuch der k.-k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
- Jeckel 1986 Jeckel, Stefan: *Bronze-Ikonen aus Russland*. Münsterschwarzach, 1986.
- Jekelius Bl *Das Burzenland* (Hrsg. Erich Jekelius). Bd III/1: *Kronstadt*. Kronstadt 1928; Bd IV/1: *Die Dörfer des Burzenlandes*. Kronstadt, 1929.
- Jovanović 1995 *Ancient mining and metallurgy in Southeast Europe*. Ed. Borislav Jovanović. Bor–Belgrade, 1995.
- Kádár 1882 Kádár József: *A deési ev. ref. egyházközség története*. Deés, 1882.
- Kádár 1903 Kádár József: *Szamosújvár szab. kir. város, a vár és uradalom története*. Décs, 1903.
- Karácson 1897 Karácson Béla: *A füleli régi református templom történetére vonatkozó adatok*. Protestáns Közlöny 27 (1897). 325–326.
- Károly Róbert emlékezete *Károly Róbert emlékezete*. Bev. Kristó Gyula, Makk Ferenc, képanyag: Marosi Ernő. Bp., 1988.
- Kähler 1993 Kähler, Susanne: *Lüneburg – Ausgangspunkt für die Verbreitung von Bronze-taufbecken im 14. Jahrhundert*. Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte 32 (1993). 9–49.
- Keblowski 1976 Keblowski, Janusz: *Polska sztuka gotycka*. Warszawa, 1976.
- Kelemen 1977 Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. B. Nagy Margit. I. Bukarest, 1977.
- Kemény 1903 Kemény Lajos: *Magyarországi ágyú- és harangöntők*. ArchÉrt 23 (1903). 216–220.
- Késmárky 1894 Késmárky István: *A harangokról*. Hittudori értekezés. Bp., 1894.
- Kisgyörgy 1982 Kisgyörgy Zoltán: *Harangok Háromszéken*. Fórum (a Megyei Tükör melléklete), 1982. március
- Kisgyörgy 1995 Kisgyörgy Zoltán: *Háromszéki harangok*. Acta (Sepsiszentgyörgy), 1995. 291–298.
- Kisgyörgy 1996 Kisgyörgy Zoltán: *Háromszéki harangok*. Sepsiszentgyörgy, 1996.
- Kisch 1926 Kisch, Oskar: *Die wichtigsten Ereignisse aus der Geschichte von Bistritz und des Nösnergaues*. I. 1141–1699. Bistritz, [1926].
- Kizik 1992 Kizik, Edmund: *Die Funktion der Glockeninschriften. Ein Versuch ihrer Einteilung unter methodologischem Aspekt*. In: *Vom Quellenwert der Inschriften*. Vorträge und Berichte der Fachtagung Esslingen 1990. Hrsg. Renate Neumüllers-Klausner. Heidelberg, 1992. 189–207.
- Kloos 1980 Kloos, Rudolf M.: *Einführung in die Epigraphik des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Darmstadt, 1980.
- Koch é. n. Koch, Walter: *Paläographie der mittelalterlichen österreichischen Inschriften bis ca. 1350*. Gépirat, Universitätsbibliothek Wien
- Kohlhaussen 1970 Kohlhaussen, Heinrich: *Europäisches Kunsthandwerk*. Frankfurt am Main, 1970.

- Kohn 1998 Kohn, Renate: *Die Inschriften des Bundeslandes Niederösterreich*. DI 48. Wien, 1998.
- Kolba 1985 H. Kolba, Judit: *Die Fragen der Chronologie der profanen Goldschmiedekunst im 14. Jahrhundert*. Alba Regia 22 (1985). 51–56.
- Kollányi 1901 Kollányi Ferenc: *Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis anno 1397*. Bp., 1901.
- Koncz 1886 Koncz József: *Egyháztörténeti adalékok*. Protestáns Közlöny 16 (1886). 385–387, 395–397.
- Kovács 1919 Kovács Mihály: *A harang*. Bp., 1919.
- Kovács 1999 Kovács András: *A bágyoni régi templomban találtatott ritkaságokról*. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1999. 269–278.
- Kovalovszki 1993 Kovalovszki Júlia: *Árpád-kori bronzöntő műhely Feldebrőn*. In: *Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára*. Szerk. Valter Ilona. Bp., 1993. 87–98.
- Kovalovszki 1994 *Árpád-kori bronzolvasztó kemence Visegrádon (Méri István ásatása)*. In: *A kőkortól a középkorig: tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged, 1994. 439–447.
- Kovalovszki 1995 Kovalovszki, Júlia: *Bronzeschmelzofen und Gießerei aus der Arpadenzeit (Visegrád, Feldebrő)*. ComArchHung, 1994–1995. 225–254.
- Kováts 1942 Kováts J. István: *Magyar református templomok*. I–II. Bp., 1942.
- Kőhegyi 1972 Kőhegyi Mihály: *XIV. századi ezüstkincs Kelebiáról*. Cumania 1 (1972). 205–213.
- Köster 1957 Köster, Kurt: *Meister Tilman von Hachenburg. Studien zum Werk eines mittelhessischen Glockengießers des fünfzehnten Jahrhunderts*. Jahrbuch der Hessischen Kirchengeschichtlichen Vereinigung 8 (1957). 1–206.
- Köster 1965 Köster, Kurt: *Religiöse Medaillen und Wallfahrts-Devotionalien in der flämischen Buchmalerei des 15. und frühen 16. Jahrhunderts*. In: *Buch und Welt*. Festschrift für Gustav Hofmann zum 65. Geburtstag dargebracht. Hrsg. Hans Striedl, Joachim Wieder. Wiesbaden, 1965. 459–504.
- Köster 1972 Köster, Kurt: *Mittelalterliche Pilgerzeichen und Wallfahrtsdevotionalien*. In: *Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800–1400*. Hrsg. Anton Legner. Köln, 1972. 146–160.
- Köster 1979 Köster, Kurt: *Alphabet-Inschriften auf Glocken*. In: *Studien zur deutschen Literatur des Mittelalters*. Hrsg. Rudolf Schützeichel. Bonn, 1979. 371–421.
- Köster 1979a Köster, Kurt: *Kollektionen metallener Wallfahrts-Devotionalien und kleiner Andachtsbilder, eingenäht in spätmittelalterliche Gebetbuch-Handschriften*. In: *Das Buch und sein Haus*. Gerhard Liebers gewidmet zur Vollendung des 65. Lebensjahres. Hrsg. B. Haller. Wiesbaden, 1979. 77–130.
- Köster 1984 Köster, Kurt: *Gemalte Kollektionen von Pilgerzeichen und religiösen Medaillen in flämischen Gebet- und Stundenbüchern des 15. und frühen 16. Jahrhunderts*. In: *Liber amicorum Herman Liebaers*. Ed. Frans Vanwijngaerden et al. Bruxellis, 1984. 485–535.
- Köster 1984a Köster, Kurt: *Die Pilgerzeichen der Neusser Quirinus-Wallfahrt im Spätmittelalter*. Neusser Jahrbuch (1984) 11–29.
- Kőszeghy 1941 Kőszeghy Elemér: *Magyar harangok*. Szépművészet 2 (1941). 39–41.
- Kőváry 1892 Kőváry László: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Kolozsvár, 1892.
- Kramer 1868 Kramer, Friedrich: *Aus der Gegenwart und Vergangenheit der königl. Freistadt Bistritz*. Hermannstadt, 1868.
- Kramer 1986 Kramer, Kurt: *Die Glocke und ihre Zier in Geschichte und Gegenwart*. In: *Lusus campanularum*. Beiträge zur Glockenkunde. Sigrid Thurm zum 80. Geburtstag. Hrsg. Tilmann Breuer. München, 1986. 56–62.

- Kramer 1986a Kramer, Kurt: *Historische Entwicklung der europäischen Glockenform und Glockenrippe*. In: *Frankfurter Glockenbuch*. Hrsg. Konrad Bund. Frankfurt am Main, 1986. 65–80.
- Kramer 1997 *Glocken in Geschichte und Gegenwart*. Bd. 2. Bearbeitet von Kurt Kramer. Karlsruhe, 1997.
- Kubinyi 1958 Kubinyi András: *A nagyszzebeni pénzverde 1524-ben*. Numizmatikai Közlemények 56–57 (1957–1958). 20–24.
- Kubinyi 1973 Kubinyi András: *Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig)*. In: *Budapest története*. II. Főszerkesztő: Gerevich László. Bp., 1973. 7–240.
- Kuczyńska 1996 Kuczyńska, Jadwiga: *A besztercebányai keresztelődmedencéről és mesteréről*. MÉ 45 (1996). 1–2. 61–68.
- Kuhlmann 1953 Kuhlmann, Hans-Joachim: *Michel Dibler. Leben und Wirken des Flensburger Glockengießers*. Nordelbingen 21 (1953). 58–84.
- Kunst und Kultur der Karolingerzeit I–III 799 – *Kunst und Kultur der Karolingerzeit*. Karl der Große und Papst Leo III. in Paderborn. Beiträge zum Katalog der Ausstellung Paderborn 1999. Hrsg. Christoph Stiegemann, Matthias Wemhoff. I–III. Mainz, 1999.
- KvárOkI I *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. Szerk. Jakab Elek. I. Buda, 1870.
- KvRefGylt Az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár
- KvRefGylt Darkó– Debreczeni László helyszíni felmérései az erdélyi református egyházak műemlék jellegű ingó és ingatlan javairól az erdélyi református püspökség kolozsvári gyűjtőlevéltárában
- KVsL Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt.
- Lamy-Lassalle 1964 Lamy-Lassalle, Colette: *Les enseignes de pèlerinage du Mont-Saint-Michel*. Bulletin de la société nationale des antiquaires de France (1964). 64–69.
- Lamy-Lasalle 1968 Lamy-Lasalle, Colette: *Recherches sur un ensemble de plombs trouvés dans la Seine*. Rev. des Soc. Savantes de Haute Normandie 49 (1968). 1. 1–24.
- Lamy-Lasalle 1969 Lamy-Lasalle, Colette: *Une collection d'enseignes de pèlerinage*. Bulletin de la société nationale des antiquaires de France, 1969. 264–270.
- Langouet 1983 Langouet, Loïc: *Un fondateur de cloche à Alet à l'époque carolingienne*. In: *Artistes, artisans et production artistique en Bretagne au moyen âge*. Rennes, 1983. 279–280.
- Lázár 1858 Lázár Miklós: *A gróf Lázár család*. Kolozsvártt, 1858.
- Legner 1991 Legner, Anton: *Rheinische Kunst und das Kölner Schnütgen-Museum*. Köln, 1991.
- Lehr 1991 Lehr, André: *Profielconstructies van luid- en beiaardklokken in het verleden*. Asten, 1991.
- Lehr 1998 Lehr, André: *Methoden des Glockenformens in der Vergangenheit*. Jahrbuch für Glockenkunde 9–10 (1997–1998). 99–114.
- Leitner 1982 Leitner, Friedrich Wilhelm: *Die Inschriften des Bundeslandes Kärnten*. I. DI 21. Wien–München, 1982.
- Leitner 1983 Leitner, Friedrich W.: *Die Inschriften im Langhausgewölbe von Maria Saal. Ein Beitrag zur Darstellung der frühhumanistischen Kapitalis in Kärnten*. In: *Epigrafik 1982*. Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigrafik. Klagenfurt, 30. September–3. Oktober 1982. Red. Walter Koch. Wien, 1983. 63–76.
- Léstyán I–II Léstyán Ferenc: *Megszentelt kövek*. I–II. Kolozsvár, 1996.
- LexMA *Lexikon des Mittelalters*. I–IX. München–Zürich, 1977–1998.
- Liebeskind Liebeskind, P.: *Pilger- oder Wallfahrtszeichen auf Glocken*. Die Denkmalpflege 6 (1904). 53–55; 7 (1905). 117–120, 125–128.
- Lovag 1979 Lovag Zsuzsa: *A középkori bronzművesség emlékei Magyarországon*. Bp., 1979.
- Lovag 1987 Lovag Zsuzsa: *Fémművesség*. In: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. I. Bp., 1987. 251–261.

- LThK *Lexikon für Theologie und Kirche*. Hrsg. Michael Buchberger. I–X. Freiburg/Br., 1930–1938.
- Lustig 1997 Monika Lustig: *Vorgeschichtliche Glocken aus Ton und Metall in Mitteleuropa*. In: *Glocken in Geschichte und Gegenwart*. Bd. 2. Bearbeitet von Kurt Kramer. Karlsruhe, 1997. 366–374.
- Lübke 1980 Lübke, Anton: *Uhren, Glocken, Glockenspiele*. Villingen/Schwarzwald, 1980.
- Magyar 1992 Magyar Károly: *Középkori pecsétnyomó a budai vár területéről*. Budapest Régiségei 29 (1992). 229–235.
- Magyari 1900 Magyari György: *A maksai ref. templom építésének története*. Sepsiszentgyörgy, 1900.
- Mályusz 1984 Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Bp., 1984.
- Manolescu 1965 Manolescu, Radu: *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV–XVI)*. București, 1965.
- Mara 1960 Mara, M. G.: *Una campana di Guidotto Pisano a San Polo in Sabina*. Rivista di archeologia cristiana 36 (1960). 151–158.
- Marienburg I–II Marienburg, Lucas Joseph: *Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen*. I–II. Hermannstadt, 1813.
- Marosi 1986 Marosi, Ernő: *Die drei Majestätssiegel König Karl Roberts von Ungarn*. In: *Europäische Kunst um 1300*. Akten des XXV. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte: Wien 4.–10. September 1983. Hrsg. Hermann Fillitz, Martina Pippal. Wien–Köln–Graz, 1986. 249–256.
- Marosi 1987 Marosi Ernő: *A bronzöntés stílárís régiói*. In: *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. Szerk. Marosi Ernő. Bp., 1987. 748–749.
- Marosi 1995 Marosi Ernő: *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon*. Bp., 1995.
- Martimort 1961 Martimort, A. G.: *L'église en prière*. Paris–Tournai–Rome–New York, 1961.
- Mathies 1998 Mathies, Ulrike: *Die protestantischen Taufbecken Niedersachsens von der Reformation bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*. Regensburg, 1998.
- Mayer 1976 Mayer, Eugen Friedrich: *Zur Herstellung südosteuropäischer Kupferschwergeräte*. Archäologisches Korrespondenzblatt 6 (1976). 289–291.
- MCCB Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, Wien.
- MÉ Művészettörténeti Értesítő, Bp.
- Meltzl 1892 Meltzl Oszkár: *Az erdélyi szászok ipara és kereskedelme a XIV. és XV. században*. Századok 26 (1892). 633–657, 720–739.
- MES *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. I–III. Ed. Ferdinandus Knauz, Lodovicus Crescens Dedek. Strigonii, 1874–1924.
- Meyer-Wurmbach 1964 Meyer-Wurmbach, Edith: *Kölner „Zeichen” und „Pfennige” zu Ehren der heiligen Drei Könige*. Kölner Domblatt, 1964. 205–292.
- MGLL Monumenta Germaniae Historica, Leges.
- MGSS Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum.
- Mihalik 1897 Mihalik József: *Felsőmagyarországi régi harangok és harangöntők*. ArchÉrt 17 (1897). 342–347.
- Mihalik 1898 Mihalik József: *Kassai harangok*. ArchÉrt 18 (1898). 381.
- Mihalik 1899 Mihalik József: *A verseczi ötvös-lemezről*. ArchÉrt 19 (1899). 34–41.
- Miháltz 1896 Miháltz Elek: *Egyháztörténeti adalékok*. Protestáns Közlöny 26 (1896). 258–259.
- Mikó 1858 Mikó Imre: *Erdélyi történelmi adatok*. III. Kolozsvár, 1858.
- Milleker 1903 Milleker Bódog: *A verseci városi múzeum*. ArchÉrt 23 (1903). 95–96.
- Milleker 1910 Milleker Bódog: *Kalauz a verseczi városi múzeum és könyvtár régiségtárában*. Versecz, 1910.

- Milleker 1915
MKLSz Milleker Bódog: *Délmagyarország középkori földrajza*. Temesvár, 1915.
Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára. Ed. Boronkai Iván–Szovák Kornél. Bp., 1987–1999.
- MNyTESz *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerkesztő Benkő Loránd. I–III. Bp., 1967–1976.
- Mohen–Éluère 1991 *Découverte du métal*. Coordonné par Jean-Pierre Mohen, Christiane Éluère. Paris, 1991.
- Molenda 1985 Molenda, Danuta: *Le plomb dans le bâtiment en Pologne au Moyen Age et au XVIe siècle*. In: *Pierre et métal dans le bâtiment au Moyen Age*. Ed. Odette Chapelot, Paul Benoit. Paris, 1985. 319–329.
- Mollay 1959 *Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn*. Hrsg. Karl Mollay. Bp., 1959.
- Molnár é. n. Molnár B. Lehel: *Az udvarhelyköri unitárius egyházközségek Inscriptio-ja 1715-ből*. Kézirat
- MonVespr *Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis*. I–IV. Bp., 1896–1907.
- Möckesch 1839 Möckesch, Samuel: *Die Pfarrkirche der Augsb. Conf. Verwandten zu Hermannstadt*. Hermannstadt, 1839.
- MRT *Magyarország Régészeti Topográfiája*. I–X. Bp., 1966–1998.
- MT *Magyarország története tíz kötetben. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerkesztő Székely György. I–II. Bp., 1984.
- Mundt 1908 *Mundt, Albert: Die Erztaufen Norddeutschlands von der Mitte des XIII. bis zur Mitte des XIV. Jahrhunderts*. Leipzig, 1908.
- Munteanu Beşliu 1998 Munteanu Beşliu, Petre: *Cercetări de arheologie medievală în perimetrul oraşului Sibiu în ultimul deceniu*. Arheologia Medievală 2 (1998). 87–102.
- Müller 1853 Müller, Friedrich: *Die Schäßburger Bergkirche*. AVsL N.F. 1 (1853). 305–362.
- Müller 1858 Müller, Friedrich: *Die kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen*. Wien, 1858. (Különnyomat a JCCB 3/1858. évi kötetéből)
- Müller 1859 Müller, Friedrich: *Zur ältern siebenbürgischen Glockenkunde*. AVsL N.F. 4 (1859). 200–253.
- Müller 1864 Müller, Friedrich: *Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1864.
- Müller–Reitzenstein –Rosemann 1934 Müller, C. Theodor–Reitzenstein, Alexander Freiherr von–Rosemann, Heinz R.: *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*. Berlin–Hermannstadt/Sibiu, 1934.
- Myskovszky 1871 Myskovszky Viktor: *Harangjaink ismertetéséhez*. ArchKözl 8 (1871). 203–207.
- Myskovszky 1873 Myskovszky Viktor: *Adalék a régi magyar keresztelő medenczék ismeretéhez*. ArchKözl 9 (1873). 90–103.
- Myskovszky 1879 Myskovszky Viktor: *Bártfa középkori műemlékei*. Bp., 1879.
- Nägler 1979 Nägler, Thomas: *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*. Bukarest, 1979.
- Népek nagy nevelője 1981 *Népek nagy nevelője ... Szent Benedeknek, Európa védőszentjének emlékezete*. Közzéteszi Szennay András. Bp., 1981.
- Neumüllers-Klauser 1970 Neumüllers-Klauser, Renate: *Die Inschriften der Stadt und des Landkreises Heidelberg*. DI 12. Stuttgart, 1970.
- Neumüllers-Klauser 1977 Neumüllers-Klauser, Renate: *Die Inschriften des Rhein-Neckar Kreises (II)*. DI 16. München, 1977.
- Neumüllers-Klauser 1983 Neumüllers-Klauser, Renate: *Die Inschriften des Enzkreises bis 1650*. DI 22. München, 1983.
- Névkönyv az Erdélyi Ev. Ref. Anyaszentegyház számára ... Kolozsvár ...
- Niedermaier 1969 Niedermaier, Paul: *Biserica cetate din Ighişul Nou*. Studii și comunicări. Muzeul Brukenthal. 14 (1969). 185–224.
- Niemann 1997 Niemann, Hartwig: *Das Liturgische Läuten*. In: *Glocken in Geschichte und Gegenwart*. Bd. 2. Bearbeitet von Kurt Kramer. Karlsruhe, 1997. 18–30.

- Nikolajević 1978 Nikolajević, Ivanka: *Depotfund bronzener Kunstgegenstände aus Rakovac – ein Beispiel des Exports byzantinischer Kunst*. In: *Byzantinischer Kunstexport*. Hrsg. Heinrich L. Nickel. Halle, 1978. 218–231.
- Nistor 1971 Nistor, Nicolae: *Wirtschaftsbeziehungen zwischen Südsiebenbürgen und der Walachei während des 15–17. Jahrhunderts*. Forschungen zur Volks- und Landeskunde 14 (1971). 2. 43–50.
- Nistor 1983 Nistor, Minerva: *Producția și negoțul cu feronerie, arme de foc, clopote și mojarie ale Brașovului în secolele XV–XVIII*. Cumidava 13 (1983). 2. 65–103.
- Nordström 1984 Nordström, F.: *Medieval Baptismal Fonts. An Iconographical Study*. Umeå, 1984.
- Nussbächer 1969 Nussbächer, Gernot: *Documente și știri documentare privind meșteșugurile din Șighișoara în secolul al XV-lea*. Studii și comunicări. Muzeul Brukenthal. 14 (1969). 225–242.
- Nussbächer 1974 Nussbächer, Gernot: *Documente și știri documentare privind meșteșugurile din Șighișoara între 1501–1520*. In: *Sub semnul lui Clio*. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu. Cluj, 1974. 212–222.
- Olahus 1938 Olahus, Nicolaus: *Hungaria–Athila*. Ed. Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász. Bp., 1938.
- Olteanu 1985 Olteanu, Stefan: *Le plomb dans le bâtiment en Roumanie au Moyen Age*. In: *Pierre et métal dans le bâtiment au Moyen Age*. Ed. Odette Chapelot, Paul Benoit. Paris, 1985. 331–337.
- Olvasókönyv 1997 *A középkori művészet történetének olvasókönyve. XI–XV. század*. Összeállította Marosi Ernő. Bp., 1997.
- OMvH Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Bp.
- Oprescu 1956 Oprescu, Gheorghe: *Bisericile cetăți ale sașilor din Ardeal*. București, 1956.
- Orbán I–VI Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. I–VI. Pest 1868–Bp., 1873.
- Orbán 1888 Orbán Balázs: *Dézs városa régi emlékei*. ArchÉrt 8 (1888). 332–336.
- Orbán 1889 Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Bp., 1889.
- Orbán 1943 Orbán János: *Székelykeresztúr története*. Kolozsvár, 1943.
- Orbán 1971 Orbán Balázs: *Székelyföld képekben*. Bukarest, 1971.
- Orbók 1858 Orbók Ferenc: *Várfalvai vár és templom*. VU, 1858. 249–250.
- OrdAgr *Liber Ordinarius Agriensis (1509)*. Ed. Dobszay László. Bp., 2000.
- Ortvay 1874 Ortvay T[ivadar]: *Közlemények a magyar nemzeti múzeum érem- és régiség-osztályából. II. Magyar történelmi emlékérdékeségek*. ArchÉrt 8 (1874). 99–104.
- Ortvay 1900 Ortvay Tivadar: *Pozsony város története*. II/3. Pozsony, 1900.
- Otte 1854, 1868 Otte, Heinrich: *Handbuch der kirchlichen Kunst-Archäologie des deutschen Mittelalters*. 1. kiadás: Leipzig 1854; 4. kiadás: Leipzig, 1868.
- Otte 1884 Otte, Heinrich: *Glockenkunde*. Leipzig, 1884.
- Pajdussák 1907 Pajdussák Máté: *Iglói ércművesek a középkorban*. Igló, 1907.
- Pajdussák 1909 Pajdussák Máté: *Szepesvármegye középkori ércöntvényei és azok mesterei*. A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve 12 (1909). 65–104.
- Pálóczi Horváth 1982 Pálóczi Horváth András: *Régészeti adatok a kunok viseletéhez*. ArchÉrt 109 (1982). 89–107.
- Pálóczi Horváth 1989 Pálóczi Horváth András: *Besenyők, kunok, jászok*. Bp., 1989.
- Pannonia Regia *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Bp., 1994.
- Die Parler I–III *Die Parler*. Hrsg. Anton Legner. I–III. Köln, 1978.
- Pascu 1954 Pascu, Ștefan: *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*. București, 1954.
- Pascu 1974 *Istoria Clujului*. Red. Ștefan Pascu. Cluj, 1974.

- Patay 1961 Patay Pál: *Évszázados harangok*. Bp., 1961.
- Patay 1967 Patay Pál: *Az Érmelléki Tractus harangjai 1825 körül*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1966–1967. 305–317.
- Patay 1977 Patay Pál: *Régi harangok*. Bp., 1977.
- Patay 1978 Patay Pál: *A Magyar Nemzeti Múzeum haranggyűjteménye*. I: *Folia Historica* 5 (1977). 43–77; II: *Uo.* 6 (1978). 39–51.
- Patay 1989 Patay Pál: *Corpus campanarum antiquarum Hungariae. Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt*. Bp., 1989.
- Patay 1990 Patay, Pál: *Zwei Glocken aus den ersten Jahrhunderten des Christentums in Ungarn*. *Jahrbuch für Glockenkunde* 1–2 (1989–1990). 9–12.
- Patay 2000 Patay Pál: *A magyarországi harangok új- és legújabbkori története*. In: *Déli harangszó*. Szerk. Visy Zsolt. Bp., 2000. 85–107.
- Patay–Módy 1996 Patay Pál–Módy György: *A herpályi monostor XII. század végi harangja*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1995–1996. 159–164.
- Paulinyi 1933 Paulinyi Oszkár: *A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége*. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Bp., 1933. 402–439.
- Pekár 1905 Pekár Károly: *Gaál Konrád, híres iglói harangöntő mester*. *Művészet* 4 (1905). 415.
- Pekár 1911 Petri Pekár Károly: *János harangöntő mester Iglón 1426-ban*. *ArchÉrt* 31 (1911). 287.
- Peter 1986 Peter, Claus: *Die Glocken des Meisters Gherardus de Wou*. In: *Frankfurter Glockenbuch*. Hrsg. Konrad Bund. Frankfurt am Main, 1986. 355–405.
- Peter 1997 Peter, Claus: *Die musikalischen und gußtechnischen Entwicklungsstufen der Glocke*. In: *Glocken in Geschichte und Gegenwart*. Bd. 2. Bearbeitet von Kurt Kramer. Karlsruhe, 1997. 95–112.
- Peter–Bund 1997 Peter, Claus–Bund, Konrad: *Der Dom zu Halberstadt. Geläuteinventarisierung und Quellenstudium*. In: *Glocken in Geschichte und Gegenwart*. Bd. 2. Bearbeitet von Kurt Kramer. Karlsruhe, 1997. 324–353.
- Péterfy 1741 Péterfy, Carolus: *Sacra concilia Ecclesiae Romano-catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI. usque ad annum MDCCXV*. Posonii, 1741.
- Petráš 1992 Petráš, Zostavil Milan: *Corpus campanarum Slovaciae*. I. Trnava, 1992.
- Petri I–VI Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. I–VI. Bp., 1901–1904.
- Philippi 1880 Philippi, Friedrich: *Erinnerungen an die General-Kirchenvisitation im Burzenlande im Jahre 1879*. Kronstadt, 1880.
- Philippi 1986 Philippi, Maja: *Die Bürger von Kronstadt im 14. und 15. Jahrhundert*. Bukarest, 1986.
- Pieper 1959 Pieper, P.: *Die silbernen St. Georgsfiguren aus Elbing*. In: *Festschrift für Erich Meyer zum sechzigsten Geburtstag*. Hamburg, 1959. 93–105.
- Pietrusińska 1960 Pietrusińska, Maria: *Protogotycka chrzcielnica brązowa w Legnicy*. *Biuletyn Historii Sztuki* 22 (1960). 3–34.
- PL *Patrologia Latina*. Ed. J.-P. Migne. 1–217. Paris, 1878–1890.
- Plöchl 1955 Plöchl, Willibald M.: *Geschichte des Kirchenrechts. II. Das Kirchenrecht der abendländischen Christenheit 1055 bis 1577*. München, 1955.
- Poettgen 1990 Poettgen, Jörg: *Kölner Glockengießer in Hessen. Künstlerwanderungen im Spätmittelalter am Beispiel der Kölner Meister Johann Bruwiler, Teil van Keppel und Tilman von Hachenburg*. *Jahrbuch für Glockenkunde* 1–2 (1989–1990). 13–36.
- Poettgen 1996 Poettgen, Jörg: *Europäische Pilgerzeichenforschung. Die Zentrale Pilgerzeichenkartei (PZK) Kurt Kösters (†1986) in Nürnberg und der Forschungsstand nach 1986*. *Jahrbuch für Glockenkunde* 7–8 (1995–1996). 195–206.

- Poettgen 1997 Poettgen, Jörg: *Glocken der Spätgotik. Werkstätten von 1380 bis 1550*. Köln, 1997.
- Poettgen 1998 Poettgen, Jörg: *Kryptogramme und Pilgerzeichen auf spätmittelalterlichen Glocken*. Jahrbuch für Glockenkunde 9–10 (1997–1998). 81–98.
- Poettgen 2000 Poettgen, Jörg: *Zur Theologie früher Glockeninschriften am Beispiel deutscher Glocken des 12. und 13. Jahrhunderts*. Jahrbuch für Glockenkunde 11–12 (1999–2000). 69–80.
- Pohl 1982 Pohl, Artúr: *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters. 1300–1540*. Bp.–Graz, 1982.
- Pope-Hennessy 1965 Pope-Hennessy, John: *Renaissance Bronzes from the Samuel H. Kress Collection*. London, 1965.
- Posse I–II Posse, Otto: *Die Siegel der Deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1806*. I. 751–1347. II. 1347–1493. Dresden, 1909–1910.
- Pósta 1902 Pósta Béla: *Mátyáskori emlékek az „Erdélyi Múzeum-Egylet” Érem- és Régiségtárában*. In: *Mátyás király emlékkönyv kolozsvári szobrának leleplezése alkalmára*. Szerk. Márki Sándor. Bp., 1902. 280–301.
- Pray 1805 Pray, Georgius: *Syntagma historicum de sigillis regum, et reginarum Hungariae pluribusque aliis*. Buda, 1805.
- Prodan–Goldenberg 1964 Prodan, David–Goldenberg, Samuil: *Inventarele din 1553 și 1556 ale minelor și monetăriei din Baia Mare*. Anuarul Institutului de Istorie Cluj 7 (1964). 117–145.
- Pudelko 1932 Pudelko, Georg: *Romanische Taufsteine*. Berlin, 1932.
- Pulszky 1879 Pulszky Károly: *Iparművészeti jegyzetek. I. A magyar történelmi társulat 1879-iki erdélyi kirándulása alkalmából*. ArchÉrt 13 (1879). 259–274.
- Quaedvlieg 1962 Quaedvlieg, G. M. I.: *Klokken en klokkenspelen te Maastricht*. In: *Miscellanea Trajectensia*. Maastricht, 1962. 363–376.
- RAC XI *Reallexikon für Antike und Christentum*. Hrsg. Theodor Klauser. XI. Stuttgart, 1979.
- Radó I Radó, Polycarpus: *Enchiridon liturgicum*. I. Romae–Friburgi Brisg.–Barcinone, 1966.
- Râmneanțu 1966 Râmneanțu, Petru: *Două clopote din secolul al XV-lea sau al XVI-lea din Gaiu Mic*. Mitropolia Banatului 16 (1966). 58–64.
- Rechnungen Hermannstadt *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven. I. Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*. Hermannstadt, 1880.
- Rechnungen Kronstadt I–III *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. Rechnungen*. I–III. Kronstadt, 1886–1896.
- Reinerth 1956 Reinerth, Karl: *Die Reformation der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*. Gütersloh, 1956.
- Reinhard 1978 Reinhard, Dorn: *Mittelalterliche Kirchen in Braunschweig*. Hameln, 1978.
- Reinhardt 1952 Reinhardt, Hans: *Der St. Galler Klosterplan*. St. Gallen, 1952.
- Reissenberger 1883 Reissenberger Lajos–Henszlmann Imre: *A nagyszebeni és a székesfehérvári régi templom*. Bp., 1883.
- Reissenberger 1884 Reissenberger, Ludwig: *Die evangelische Pfarrkirche A. B. in Hermannstadt*. Hermannstadt, 1884.
- Reissenberger 1885 Reissenberger, L[u]dwig]: *Siebenbürgisch-deutsche Bildhauer, Goldschmiede und Siegelstecher*. KVsL 8 (1885). 134–135.
- Reissenberger 1894 Reissenberger, Ludwig: *Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen*. Wien, 1894.
- Reizner 1891 Reizner János: *Szeged-vidéki puszta-templomok és a kereseti barang*. ArchÉrt 11 (1891). 166–167.

- Reudenbach 1984 Reudenbach, Bruno: *Das Taufbecken des Reiner von Huy in Lüttich*. Wiesbaden, 1984.
- Rómer 1862 Rómer Flóris: *Elkésett régészeti levelek Ipolyi Arnoldhoz*. II. VU 9 (1862). 20. sz. 234–236.
- Rómer 1862a Rómer Flóris: *Néhány bizalmas szó a magyar harangtudomány érdekében (Magyarország papjaihoz, néptanítóiboz és harangöntőibez)*. VU 9 (1862). 47. sz. 561; *Idők Tanúja*, 1862. november 15.; *Religio*, 1862. november 26.; *Tanodai Lapok*, 1862. december 4.; *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1863. április 21.; szlovákul: *Pešťbudínske Vedomosti*, 1862. december 2.
- Rómer 1863 Rómer Flóris: *Középkori keresztelő medencék*. ArchKözl 3 (1863). 129–138.
- Rómer 1863a Rómer Flóris: *Nyílt levélre nyílt válasz*. *Idők Tanúja* 4 (1863). február 23.
- Rómer 1864 Rómer [Flóris]: *Régészeti eszmecsere*. II. VU 12 (1864). 2. sz. 21–22.
- Rómer 1865 Rómer Flóris: *Ultimátum a honi harangisme ügyében*. VU 12 (1865). 9. sz. 103.
- Rómer 1865a Rómer [Flóris]: *Ismét néhány szó a régi harangok ügyében*. VU 12 (1865). 50. sz. 634.
- Rómer 1868 Rómer Flóris: *Archaeologiai levelek*. VII. ArchÉrt 1 (1868). 114.
- Rómer 1869 R[ómer Flóris]: *Utasítás a köveken, harangokon előforduló írások, dombor- vagy homorúmúvek lepacskolására*. ArchÉrt 1 (1869). 127.
- Rómer 1871 R[ómer] Fl[óris]: *Régi harangjaink és keresztelő kútjaink ismertetéséhez*. ArchÉrt 5 (1871). 173–178.
- Roth 1907 Roth, Victor: *Über heimische Taufbecken*. KVsl 30/1907. 105–107.
- Roth 1908 Roth, Victor: *Geschichte des deutschen Kunstgewerbes in Siebenbürgen*. Strassburg, 1908.
- Roth 1912 Roth Viktor: *Az almakeréki templom és műkincsei*. Dolgozatok (Kolozsvár) 3 (1912). 128–184.
- Roth 1913 Roth Viktor: *Régi keresztelő medenczék Erdélyben*. ArchÉrt 33/1913. 1–20.
- Roth 1914 Roth, Victor: *Beiträge zur Kunstgeschichte Siebenbürgens*. Strassburg, 1914.
- Roth I–II Roth, Erich: *Die Reformation in Siebenbürgen*. I–II. Köln–Graz, 1962–1964.
- Römer 1912 Römer, C.: *Aus Vergangenheit und Gegenwart der Gemeinde Meschen*. Mediasch, 1912.
- Rösler 1912 Rösler, Rudolf: *Beitrag zur Geschichte des Zunftwesens. Älteres Zunftwesen in Hermannstadt bis zum Jahre 1526*. Hermannstadt, 1912.
- Rusu 1995 Rusu, Adrian Andrei: *Sticlăria medievală din Transilvania*. Ephemericis Napocensis 5 (1995). 301–330.
- Ruttkay 1979 Ruttkay, Alexander: *Stredoveké umelecké remeslo*. Bratislava, 1979.
- Ruttkay 1989 Ruttkay, Alexander: *Prvky gotickej módy v odeve a ozdobách dedinského obyvateľstva na území Slovenska*. Archaeologia Historica 14 (1989). 355–378.
- Rydbeck 1957 Rydbeck, Monica: *Ett pilgrimsmärke från Alvastra och Gutenbergs „Aachener Heiltumsspiegel“*. Fornvännen 52 (1957). 294–304.
- Sachs 1982 Sachs, Hannelore: *Die Bronzetaufe der Marienkirche zu Frankfurt/O.* In: *Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter*. Hrsg. Arne Effenberger. Berlin, 1982. 185–196.
- Šafarik–Šulman 1954 Šafarik, Olga–Šulman, Mirko: *Hinga*. Novi Sad, 1954.
- Salzer 1881 Salzer, Johann Michael: *Der königl. freie Markt Birtbäl in Siebenbürgen*. Wien, 1881.
- Sass 1935 Sass Kálmán: *Tileagd (Mezőtelegd) története, különös tekintettel egyházaira*. Oradea, 1935.
- Scalini 1988 Scalini, Mario: *L'arte italiana del bronzo 1000–1700*. Busto Arsizio, 1988.

- Schad 1986   Schad, Carl-Rainer: *Werkstoffeinflüsse auf die Klangeigenschaften von Glocken*. In: *Glocken in Geschichte und Gegenwart*. Hrsg. Kurt Kramer. I. Karlsruhe, 1986. 148–157.
- Schaefer 1963   Schaefer, Leo: *Der Gründungsbau der Stiftkirche St. Martin in Zyfflich*. Essen, 1963.
- SchemMV 1896   *Schematismus historicus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadiensis latinorum pro anno Domini et millenari MDCCCXCVI*. Nagyvárad, 1896.
- Scheven 1975   Scheven, Friedrich: *Mittelalterliche Taufen in Mecklenburg*. Bremen, 1975.
- Schilling 1988   Schilling, Margarete: *Glocken. Gestalt, Klang und Zier*. Dresden, 1988.
- Schlechtriem 1970   Schlechtriem, Gert: *Bronzeguß im Mittelalter nach einem Fund in der Kirche von Cappel, Kreis Wesermünde*. In: *Marschenrat zur Förderung der Forschung im Küstengebiet der Nordsee. 20 Jahre Marschenrat 1950–1970*. Wilhelmshaven, 1970. 40–44.
- Schneider 1988   Schneider, Albert: *Bei meinem Klang gedenk des Volks, heilige Maria. Über die Marienglocke der Landauer Stiftkirche und ihren Meister Thomas*. Pfälzer Heimat 39 (1988). 4–11.
- Schnütgen 1910   Schnütgen, Alexander: *Spätgotisches Tonmedaillon als Andachtsbildchen*. Zeitschrift für christliche Kunst 23 (1910). 10. 313–314.
- Schubart 1896   Schubart, Friedrich Winfrid: *Die Glocken im Herzogtum Anhalt*. Dessau, 1896.
- Schulcz 1869   Schulcz Ferenc építész jelentése erdélyi útjáról. ArchÉrt 2 (1869). 157–162, 177–182.
- Schüller 1910   Schüller, G. A.: *Gottesdienstliche Geräte und Gewänder einer sächsischen Landgemeinde vor und nach der Reformation*. KVvL 33 (1910). 71–76.
- Seewald 1853   Seewald, Martin: *Beschreibung der großen Feuersbrunst in Kronstadt 1689*. AVsL N.F. 1 (1853). 118–127.
- Seiwert 1874   Seiwert, Gustav: *Das älteste Hermannstädter Kirchenbuch*. AVsL 11 (1874). 323–410.
- Seiwert 1874a   Seiwert, Gustav: *Zwei Rechnungsfragmente*. AVsL N.F. 11 (1874). 411–441.
- Selmečzi 1992   Selmečzi László: *A négyszállási I. számú jász temető*. Bp., 1992.
- Seraphin 1907   Seraphin, Friedrich Wilhelm: *Das Taufbecken in der Kronstädter evangelischen Stadtpfarrkirche und sein Stifter Magister Johannes Reudel*. AVsL 34 (1907). 154–189.
- Sigerus 1930   Sigerus, Emil: *Chronik der Stadt Hermannstadt 1100–1929*. Hermannstadt, 1930.
- Siklósi 1990   Siklósi Gyula: *Sasos medalion a székesfehérvári Szent Péter utcából*. Alba Regia 24 (1990). 137–139.
- Smits van
Waesberghe 1951   Smits van Waesberghe, Joseph: *Cymbala*. Rome, 1951.
- Sódor 1980   Sódor Alajos: *Rómer Flóris úti jegyzetkönyvei*. Bp., 1980.
- Soltek 1987   Soltek, S. E.: *Der Freckenborster Taufstein*. Bonn, 1987.
- Solymosi 1994   Solymosi László: *Harangozók és Harangozó nevű települések a középkori Magyarországon*. Századok 128 (1994). 2. 335–351.
- Spiegel der Seligkeit   *Spiegel der Seligkeit. Privates Bild und Frömmigkeit im Spätmittelalter*. Hrsg. G. Ulrich Großmann. Nürnberg, 2000.
- Spiritza 1972   Spiritza, Juraj: *Spíšské zvony*. Bratislava, 1972.
- Spiritza–Učňíková
1972   Spiritza, Juraj–Učňíková, Danuta: *Spíšské gotické krstiteľnice z tvorivého okruhu Konráda Gaala*. Zborník Slovenského Národného Múzea 66 (1972). 35–99.
- Spiritza–Borodáč
1975   Spiritza, Juraj–Borodáč, Ladislav: *Podoby starého Spiša*. Bratislava, 1975.
- SRH I–II   *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. Emericus Szentpétery. I–II. Bp., 1937–1938.

- Ștefan et al. 1967 Ștefan, Gheorghe et al.: *Dinogetia*. I. București, 1967.
Steingraber 1959 Steingraber, E.: *Ein Frauengürtel aus dem frühen 14. Jahrhundert*. Kunstchronik 4 (1959). 89–91.
- Stoide 1971 Stoide, A. *Constantin: Despre clopote și clopotari în țările române sec. XIV–XIX*. Glasul Bisericii 30 (1971). 7–8. sz. 705–728; 9–10. sz. 887–911.
- Storno 1869 Storno Ferenc jelentése erdélyi archaeologiai utjáról. II. ArchÉrt 2 (1869). 21–23.
Șerban 1972 Șerban, Ioan: *Considerații în legătură cu biserica reformată din Cetatea de Baltă*. Apulum 10 (1972). 275–290.
- Szabó 1883 Szabó Károly: *Kolozsvár város 1496-diki számadása*. Történelmi Tár, 1883. 571–584.
- Szabó 1938 Szabó Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei*. Bp., 1938.
Szabó 1971 Szabó János György: *Gótikus pártávek a kishánai vár temetőjéből*. Az Egri Múzeum Évkönyve 8–9 (1970–1971). 57–90.
- Szádeczky 1889 Szádeczky Lajos: *Nagybánya régi iparáról és czébeiről*. Századok 23 (1889). 673–700.
- Szádeczky 1897 Szádeczky Lajos: *A küüllővári sírleletek és régiségek*. Erdélyi Múzeum 14 (1897). 293–309.
- Szalárdi 1980 Szalárdi János *Síralmas magyar krónikája*. Kiad. Szakály Ferenc. Bp., 1980.
P. Szathmáry 1867 P. Szathmáry Károly: *A nagyenyedi egyházkerítés*. ArchKözl 7 (1867). 43–53.
P. Szathmáry 1868 P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagy-Enyed, 1868.
- SzDMon Kádár József: *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*. I–VII. Deés, 1900–1905.
Szendrei 1903 Szendrei János: *Régi övek a M. N. Múzeumban*. ArchÉrt 23 (1903). 1–11.
SzOkI I–VIII Székely Oklevéltár. I–VIII. Kolozsvár 1872–Bp., 1934.
Szongott 1901 Szongott Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája*. I–IV. Szamosújvár, 1901–1903.
- Szőke 1998 Szőke Béla Miklós: *A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon*. Ars Hungarica 1998. 2. 257–319.
- Szöts 1898 Szöts Sándor: *A dévai ref. templom és régiségei*. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat kilencedik évkönyve az 1896–98. évekről. Déva, 1898. 67–82.
- Szűcs 1981 Szűcs Jenő: *Miért szól délben a harang?* História 3 (1981). 4. 13–15.
Takács 1988 Takács Imre: *Esztergomi síremléktöredékek a 13. századból*. Ars Hungarica 16 (1988). 2. 121–132.
- Teke 1979 Teke Zsuzsa: *Velencei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII–XV. században*. Bp., 1979.
- Téglás 1902 Téglás Gábor: *Hunyadvármegyei kalauz*. Kolozsvár, 1902.
Téglás 1897 Téglás Gábor: *A nagybányai kerület bányatörténetéből*. Századok, 31 (1897). 344.
Teleky 1941 Teleky Mihály, Dálnoky: *A tordaszentlászlói református egyházközség története*. Aiud–Nagyenyed, 1941.
- Teuchert 1986 Teuchert, Wolfgang: *Taufen in Schleswig-Holstein*. Heide in Holstein, 1986.
Teutsch 1859 Teutsch, Georg Daniel: *Zur Geschichte von Bistritz*. AVsL 4 (1859). 2. 255–294.
- Teutsch 1865 Teutsch, Georg Daniel: *Abriß der Geschichte Siebenbürgens*. Kronstadt 1865. (2. kiadás)
- Teutsch 1872 Teutsch, S. [recte: Georg] D[aniel]: *Észrevételek az erdélyi régiségek közlésére*. ArchÉrt 6 (1872). 50–51.
- Teutsch 1876 Teutsch, Friedrich: *Zur Geschichte von Reps*. AVsL 13 (1876). 155–199.
Teutsch 1881 Teutsch, Georg Daniel: *Nachträge zur ältern siebenbürgischen Glockenkunde*. I–II. KVsl 4 (1881). 27–28, 139–140.
Teutsch 1883 Teutsch, Friedrich: *Siebenbürgisch-deutsche Altertümer*. KVsl 6 (1883). 17–19.

- Teutsch 1921 Teutsch, Friedrich: *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen*. I. Hermannstadt, 1921.
- Teutsch 1925 Teutsch, Georg Daniel: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. I. Hrsg. Friedrich Teutsch. Hermannstadt, 1925. (4. kiadás)
- Teutsch I–II Teutsch, Friedrich: *Geschichte der ev. Kirche in Siebenbürgen*. I–II. Hermannstadt, 1921–1922.
- Thaly 1869 T[haly] K[álmán]: *Régi báz- és harangfeliratok*. Századok 3 (1869). 269–270.
- Theil 1878 Theil, Rudolf: *Zur ältern siebenbürgischen Glockenkunde*. KVSL 1 (1878). 44–45.
- Theobald 1933 Theobald, W.: *Technik des Kunsthandwerks im 10. Jahrhundert. Des Theophilus Presbyter Diversarum Artium Schemata*. Berlin, 1933.
- Theophilus 1874 Theophilus Presbyter: *Schemata diversarum artium*. Revidierter Text, Übersetzung und Appendix von Albert Ilg. Wien, 1874.
- Theophilus 1986 Theophilus Presbyter: *A különféle művességekről*. Ford., bev. és jegyz. Takács Vilmos. Bp., 1986.
- Thurm 1976 Thurm, Sigrid: *Schaffhausen als Glockengießstadt*. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 33 (1976). 112–118.
- Thurm 1980 Thurm, Sigrid: *Lotbringische und elsässische Wandergießer in Südwestdeutschland in der Zeit von 1460–1560*. Kunstspiegel 2 (1980). 111–122.
- Thurm 1990 Sigrid Thurm: *Die ersten vier Bände des Deutschen Glockenatlas*. Jahrbuch für Glockenkunde 1–2 (1989–1990). 111–122.
- Tkalčić I–II *Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis*. Ed. Joannes Bapt. Tkalčić. I–II. Zagrabiae, 1873–1874.
- Tonk 1979 Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979.
- H. Tóth 1972 H. Tóth Elvira: *A keletkezett kincslelet fémtárgyainak ötvöstechnikai vizsgálata*. Cumania 1 (1972). 215–223.
- Török 2000 Török József: *A harangok szerepe a latin rítusú liturgiában*. In: *Déli harangszó*. Szerk. Visy Zsolt. Bp., 2000. 109–127.
- Trogmayer 1992 Trogmayer Ottó: *Jó emlékezetű Márk püspök*. Műemlékvédelem 36 (1992). 3. 145–6.
- Türk 1991 Türk, Michael: *Zeiden*. Hrsg. Peter Hedwig. Erlangen, 1991.
- Tylecote 1987 Tylecote, R. F.: *The early history of metallurgy in Europe*. London–New York, 1987.
- Tylecote 1991 Tylecote, R. F.: *Early copper base alloys; natural or man-made?* In: *Mohen–Éluère 1991*. 213–221.
- Tynell 1913 Tynell, L.: *Skanes medeltida dopfuntar*. Stockholm, 1913.
- Ub *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Hermannstadt 1937–București, 1991.
- Uldall 1906 Uldall, F.: *Danmarks middelalderlige Kirkeklokker*. København, 1906.
- Vaday 1989 Vaday, Andrea: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*. Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae 17–18 (1988–1989) 7–290.
- Vályi 1997 Vályi Katalin: *Árpád-kori harangöntő gödör és bronzolvasztó kemencék a szeri monostor udvarán*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 3 (1997). 381–414.
- Vályi 1999 Vályi, Katalin: *Glockengußanlage und Bronzeschmelzöfen im Hof des Klosters von Szer vom Anfang des 13. Jahrhunderts*. ComArchHung, 1999. 143–170.
- Van Loon-Van de Moosdijk 1995 Van Loon-Van de Moosdijk, E.: *Pelgrimsinsignes op middeleeuwse Luidklokken*. Berichten uit het Nationaal Beiaardmuseum 12 (1995). 11–18.
- Várady 1994 Várady Zoltán: *A dunántúli középkori kőfeliratok epigráfiai vizsgálata*. Kandidátusi értekezés. 1994.
- Várady 1999 Várady Zoltán: *Gótikus minuscula feliratok a Dunántúlon*. Szekszárd, 1999.

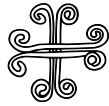
- Varga 1983 Varga, Livia: *Neudeutung der Bistritzer Grabplatte*. In: *Beiträge zur siebenbürgischen Kunstgeschichte und Denkmalpflege*. Hrsg. Christoph Machat. München, 1983. 70–77.
- VarReg Karácsonyi János–Borovszky Samu: *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróbalajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt*. Bp., 1903.
- Vattai 1953 Vattai Erzsébet: *Néhány adat az ötvösmesterség és szerszámok történetéhez (XI–XIX. sz.)*. ArchÉrt 80 (1953). 151–158.
- Váczy 1867 Váczy József: *Az élesdi ref. egyház története*. Sárospataki Füzetek 11 (1867). 567–571.
- Váradi kőtöredékek Váradi kőtöredékek. Szerk. Kerny Terézia. Bp., 1989.
- Vătăşianu 1943 Vătăşianu, Virgil: *Reliefurile bizantine de pe cristelniţa lui Leonhardus*. In: *Omagiu lui Ioan Lupuş la împlinirea vârstei de 60 de ani, august 1940*. Bucureşti, 1943. 861–867.
- Vătăşianu 1959 Vătăşianu, Virgil: *Istoria artei feudale în Ţările Române*. I. Bucureşti, 1959.
- Verdier 1980 Verdier, Philippe: *Le couronnement de la Vierge*. Montréal, 1980.
- Veró 1984 Veró Mária: *Adatok a magyarországi bronzművéség történetéhez. Későközépkori keresztelőkutak a Szepességben és Sárosban*. Szakdolgozat az ELTE BTK Művészettörténeti Tanszékén. Bp., 1984.
- Veszely 1860 Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. I. Kolozsvár, 1860.
- Veszely 1863 Veszely Károly: *Nyíltlevel*. Idők Tanúja 4 (1863). január 3.
- Veszprémy 1996 Veszprémy László: *A pannonthalmi bencés apátság könyvei a 11. század végi összeírás alapján*. In: *Mons Sacer 996–1996*. I. Szerk. Takács Imre. Pannonhalma, 1996. 327–332.
- Vlachovič 1964 Vlachovič, Josef: *Slovenská med v XVI. a XVII. storoci*. Bratislava, 1964.
- Vlachovič 1971 Vlachovič, Josef: *Produktion und Handel mit ungarischem Kupfer im XVI. und im ersten Viertel des XVII. Jahrhunderts*. Köln–Wien, 1971.
- Vlachovič 1977 Vlachovič, Josef: *Die Kupfererzeugung und der Kupferhandel in der Slowakei vom Ende des XV. bis zur Mitte des XVII. Jahrhunderts*. Köln–Wien, 1977.
- Voinescu 1956 Voinescu, Theodora: *Din legăturile artistice ale Ţării Româneşti cu Transilvania*. Studii şi cercetări de istoria artei 3 (1956). 1–2. 75–97.
- VU *Vasárnapi Ujság*, Bp.
- Wagner 1976 *Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191–1975*. Hrsg. Ernst Wagner. Köln–Wien, 1976.
- Wagner 1997 Wagner, Gerhard: *Die Glocke in Musikgeschichte und Akustik*. In: *Glocken in Geschichte und Gegenwart*. Bd. 2. Bearbeitet von Kurt Kramer. Karlsruhe, 1997. 45–61.
- Wallfahrt 1984 *Wallfahrt kennt keine Grenzen*. Hrsg. L. Kriss, Rettenbeck, G. Möhler. München–Zürich, 1984.
- Walter 1913 Walter, Karl: *Glockenkunde*. Regensburg–Rom, 1913.
- Wanke 1997 Wanke, Joachim: *Die Glocke in Religion und Gesellschaft*. In: *Glocken in Geschichte und Gegenwart*. Bd. 2. Bearbeitet von Kurt Kramer. Karlsruhe, 1997. 11–17.
- Weiler 1977 Weiler, Hanno: *Kölner Dom. Medaillen*. I. Krefeld–Hüls, 1977.
- Weissenbäck–Pfundner 1961 Weissenbäck, Andreas–Pfundner, Josef: *Tönendes Erz. Die abendländische Glocke als Toninstrument und die historischen Glocken in Österreich*. Graz–Köln, 1961.
- Wenrich 1874 Wenrich, Wilhelm: *Ueber die Hermannstädter Nachtschloche*. Hermannstädter Zeitung, vereinigt mit dem Siebenbürgen Boten, 1874.
- Wenrich 1889 Wenrich, Wilhelm: *Künstlernamen aus siebenbürgisch-sächsischer Vergangenheit*. AVsL 22 (1889). 42–78.
- Wenzel 1880 Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története*. Bp., 1880.

- Wenzel I–XII *Árpád-kori új okmánytár. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest, Bp., 1860–1874.*
- Werner I–III Werner, Otto: *Analysen mittelalterlicher Bronzen und Messinge. I. Archäologie und Naturwissenschaften 1 (1977). 144–220; II–III. uo. 2 (1981). 106–170.*
- Wetzer-Welte *Wetzer und Welte's Kirchenlexikon. I–XII. Freiburg/Br., 1882–1903.*
- Wiesner 1941 Wiesner, Joseph: *Aus der Frühzeit der Glocke. Archiv für Religionswissenschaft 37 (1941). 46–51.*
- Williams 1985 Williams, V. Edward: *The bells of Russia. History and technology. Princeton, 1985.*
- Wilm 1929 Wilm, Hubert: *Gotische Tonplastik in Deutschland. Augsburg, 1929.*
- Wittstock 1859 Wittstock, Heinrich: *Nösner Zustände unter Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526. AVsL 4 (1859). 3. 1–102.*
- Wittstock 1857 Wittstock, Heinrich: *Historische Notizen über die evangelische Kirche in Bistritz. In: Aus Siebenbürgens Vorzeit und Gegenwart. Hrsg. Johann Karl Schuller. Hermannstadt, 1857. 16–23.*
- Woditska 1896 Woditska István: *A nagybányai kerület bányatörténetéből. Nagybánya, 1896.*
- Wortitsch 1885 Wortitsch, Theobald: *Das evangelische Kirchengebäude in Bistritz. Bistritz, 1885.*
- Zoványi 1921 Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1921.*
- Zsámbéky 1983 Zsámbéky Mónika: *14–15. századi magyarországi kincsleletek. MÉ 32 (1983). 105–128.*
- ZsOkI *Zsigmondkori oklevéltár. I–VI. Bp., 1951–1999.*

ADATTÁR

A középkori erdélyi harangok és bronz keresztelőmedencék feldolgozásának alapjául szolgáló adattár három nagy egységből, a harangok (I), a keresztelőmedencék (II), valamint a rajtuk lévő elválasztójelek és díszítőmotívumok katalógusából (III) áll. A feliratok és évszámok nem kerültek külön katalógusba, ezek átiratát és rajzát az egyes emlékek leírásába illesztettük, hozzájuk kapcsolódó epigráfiai megjegyzéseink, ha voltak, az öntőműhelyeket bemutató fejezetekben található.

I–II. A harangokat és a keresztelőkutakat (ez utóbbiakat, mint említettük, külön katalógusrészben) a magyar településnév ábécé-sorrendjében ismertetjük, az 1913-as Helységnévtár nyomán, utalva a lehetséges névváltozatokra is. Némelyik harang még a gyűjtésünk előtt új helyre került. Ezeket mindig az eredeti helyükön írjuk le, jelezve, hogy ma hol található. Egyazon templom harangjait kronológiai sorrendben ismertetjük. Mivel a megvastagodó perem fölött minden harangon erőteljes borda fut körbe, ezt a részletet külön csak akkor említjük, ha a megszokottól eltérő megoldással (pl. többszörös bordával) találkozunk.

Az egyes harangokról és keresztelőkutakról leírás és fénykép, a medencékről még részletes felmérés is készült. Minimális számú kivételtől eltekintve – amikor a harang vállát nem sikerült megközelítenünk – valamennyi feliratot satírozott rajzon örökítettük meg; ezek nyomán születtek az adattár lehetőleg 1:4 léptékű feliratrajzai is. A rendszerint enyhén kúpos harangvállon körbefutó feliratok az átörözléskor többé-kevésbé íves formát kaptak a papíron; a tusrajzok készítésekor ezt az íves vonalat természetesen kiegyenesítettük. Elhagytuk a rajzról a feliratokat szegélyező, epigráfiai szempontból felesleges bordakeretet, ezek szélességét és jellemzőit a leíró részben közöljük. Az eredetiben fennmaradt, illetve hiteles satírozás nyomán átrajzolt betűk testét fekete színnel töltöttük ki, szemben a régi, történeti értékű feliratmásolatokkal, ahol az esetenként nem kielégítő pontossággal ábrázolt betűket csak körvonalarajzzal adtuk vissza. Ezeknél a grafikus segítségével annyit „csaltunk”, hogy az ugyanazon műhelyből származó emlékek segítségével biztosan azonosítható, de az eredeti rajzon vagy a rézmetező munkája nyomán eltorzult díszítményeket hiteles rajzzal helyettesítettük. Az elpusztult harangokat a településnév elé illesztett kereszt (+) jelzi. Kérdőjel (?) került azon harangok elé, melyek esetleg nem pusztultak el, hanem ismeretlen helyen lappanganak, vagy – helyszíni szemle híján – meglétükről még nem sikerült közelebbit megtudnunk.

A harangokról, lehetőségeinkhez mérten, igyekeztünk minél több fényképfelvételt közzétenni, részben azért, hogy e kevésbé kutatott, nehezen megközelíthető és dokumentálható emlékcsoportról minél több részletet örökítsünk meg, más részről viszont az a félelem sarkallt, hogy számos darabot esetleg mi láttunk utoljára. A különböző szögből készült, egymás mellé helyezett felvételek arra is figyelmeztetnek, hogy jelentős mértékű optikai csalódás áldozatai lehetünk, ha – gyakran kényszerűségből – csak alulról szemlélhetünk egy-egy harangot.

Középkori szövegekről lévén szó, a feliratokban szereplő bibliai helyeket Sarbak Gábor segítségével a Vulgáta szövegével vetettük össze (Biblia Sacra iuxta vulgatum versionem. Recensuit Robertus Weber OSB. Stuttgart 1969); a magyar idézetek a Szent István Társulat által kiadott Bibliából (Bp. 1979) származnak; ugyanerre a kiadásra támaszkodtunk a bibliai könyvek rövidítésekor is.

A feliratok kapitális betűformáit (a gótikus majuszkulákat, korai humanista kapitálisokat és reneszánsz antikvákat) nagybetűvel, a minuszkulákat kisbetűvel írtuk át, a rövidítéseket kerek zárójelben ( ) oldottuk fel. A feliratok kiegészíthető hiányait, továbbá az egykor meglévő, utóbb (pl. újkori hegesztéstől vagy az órakalapács ütéseitől) megsemmisült, de helyreállítható felíratrészeket szögletes zárójelben [ ] tüntettük fel. Az üresen hagyott részeket (pl. ki nem írt évszám helyét) hegyes zárójel < > jelzi. Többsoros feliratok esetében az egyes sorokat // -al választottuk el. Bizonytalan olvasat esetén a kér-

déses betűk után (?) került; a ligatúrákat aláhúztuk, a szabályostól eltérő grammatikai jelenségeket nem javítottuk, hanem (!)-lel jelöltük. Az egybeírt szavakat szétválasztottuk; az eredeti „központozást” megtartottuk, tehát az átiratban feltüntettük a feliratok kezdetét jelző keresztet, továbbá a különféle szóelválasztó jeleket és díszítményeket. Ez utóbbiakat egységesen középre emelt ponttal (·) jelöltük, függetlenül a jelek vagy elválasztó plakettek méretétől és formájától. Hasonlóképpen a kereszteteket is egységesen görögkeresztrel (+) adtuk vissza. A részletes leírásokban azt is jelöltük, hogy az egyes elválasztójelek, figurális díszítmények és keresztetek a motívumkatalógusban milyen szám alatt található. A feliratok azon részét, melyet satírozáskor nem értünk el, a rajzon [...] -el jelöltük. A jobbról balra olvasandó feliratoknál nyíl (←) figyelmezteti az olvasót.

III. A díszítményekről és a technikai szempontból érdekes részletekről adatfelvételkor gyurmaleNyomat, majd ennek nyomán gipszöntvény készült. Az egyes díszek leírását a gipszmásolatok segítségével végeztük el; ha nem sikerült a reliefekről a helyszínen jó minőségű fényképfelvételt előállítani, az egyes részletek fotói is ezekről a gipszekről készültek. A figurális díszek leírásánál a jobb és bal oldalt a néző szempontjából határoztuk meg, eltekintettünk tehát a heraldikai jobb és bal használatától, még ha egyes ábrákat címerpajzs is keretel. Minden motívumnál feltüntettük azt is, hogy mely harangokon vagy keresztelőmedencéken fordul elő, hivatkozva a harang-, illetve a keresztelőmedence-katalógus megfelelő tételszámára.

A motívumkatalógus használatához két további, magától értetődő, de nagyon fontos megjegyzést kell fűznünk:

a. Az egyes motívumok előfordulási helyei után szereplő kormeghatározások vagy évszámok nem magának a reliefnek a keletkezési idejét, hanem annak a harangnak vagy keresztelőmedencének a korát jelölik, melyen az illető díszítmény található. Valamely díszítőelem tényleges koráról (ami egybeeshet az öntvény korával, de – gyakrabban – jóval régebbi annál) a motívumkincset értékelő fejezetben lehet további információt találni, amennyiben idevágó kutatásaink eredményesek voltak. Ugyanitt szólunk bizonyos, díszítőelemként használt tárgyak (öv- és ruhaveretek, ötvösmű-részletek, zarándokjelvények stb.) eredeti funkciójáról is.

b. A kutatott terület több jelentős városában is generációkon át folyamatos öntőműhelyek tevékenykedtek. Ezek esetében a díszítőmotívumokat kronológiai rendben igyekeztünk bemutatni. Az egymást követő periódusok vagy mesterek szerint tagolódó alfejezetekben természetesen csak az újonnan feltűnő reliefeket ismertettük részletesen, a korábban már leírt, de változatlanul használatban levő motívumokra csupán hivatkozunk.

A harangleírásoknál használt rövidítések: *Mk*: harang magassága a függesztőkoronáig; *Á*: harang alsó, a peremnél mért átmérője; *á*: harang felső átmérője, melyet a vállnál mértünk. További rövidítések: *m*: magasság, *sz*: szélesség, *b*: hossz, *átm*: átmérő, *km*: keresztelőmedence.

I. HARANGOK

1. + Ágotakövesd – (lebontott) ref. templom (Coveş, Käbesch/Kabisch, Szeben m.)

1937-ben újraöntött harang, vállán 4 cm széles, sima keretben antikva betűs felirattal és évszámmal: · *NOLITE · IVDICARE · 1 · 5 · 5 · 7* (Mt 7,1; Lk 6,37; Jn 7,24). Betűmagasság: 2,6–3 cm.

Debreczeni László ceruzamásolata szerint a felirat elején, a két szó között és után egy-egy kerek, kb. 3,5 cm átmérőjű, plakett állt, melynek mintáját a satírozott rajz nyomán már nem lehet meghatározni. Az évszám jegyei között rombuszok (III. 133) voltak. A kövesdi templom lebontása után a harang Bürkösre került, Debreczeni László az 1930-as években már itt találta.

1557, Brassó

IRÓD.: KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 9 sz.; Léstyán II. 370.; Benkő 2000b. 67. (1983)

2. Alcina – ev. templom (Alțina, Alzen, Szeben m.)

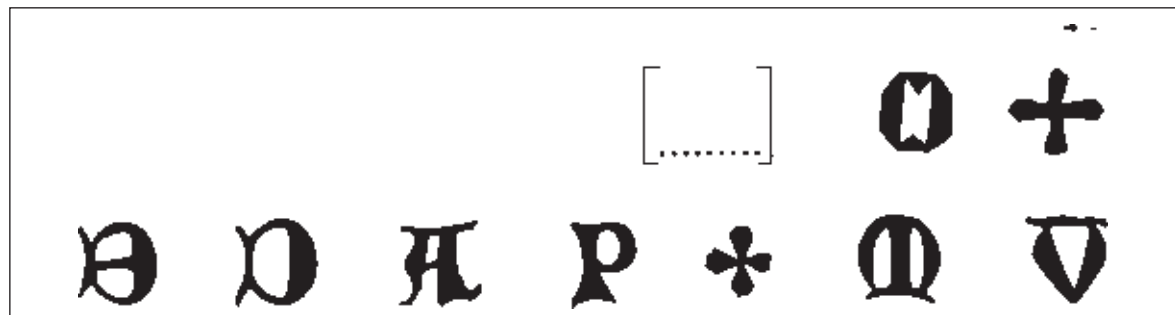
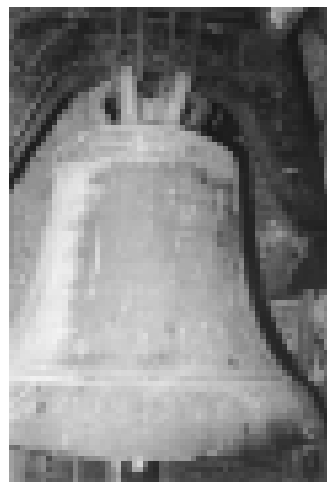
Széles, egyenes vonalú peremének csak a felső része hajlított. Vállán kétszeres, sima, éles bordakeretben (belvilág: 5,2 cm) jobbról balra haladó majuszkulás felirat: + *O REX + GLORIE + VENI + CVM + PACE*, melynek csak egy részletéről sikerült satírozott rajzot készítenünk. Betűmagasság: 4,3–4,5 cm. A szavakat III. 12. és III. 13. típusú keresztek választják el. Váll legömbölyített, teteje domború, függesztőkoronája körül éles borda húzódik. A vastos fülek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt, enyhén kannelúras oldala, belül körív.

Mk: 103 cm, Á: 115 cm, á: 64 cm

14. század vége, Nagyszeben

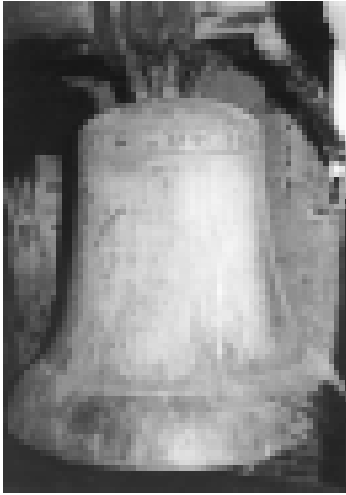
IRÓD.: Reissenberger 1894. 11, VII. kép; Csaki 1923. 41. (15. századi keltezéssel); Fabritius-Dancu 1983. 13; Léstyán II. 369; Benkő 2000. 88; Benkő 2000b. 69.

(1983, 1997)

3. **Alcina** – ev. templom (Alțina, Alzen, Szeben m.)

Széles, egyenes vonalú peremének csak a felső része hajlított. Vállán 6 cm széles, kétszeres, sima, éles bordakeretben majuszkulás felirat: + O REX + GLORIE + VENI + CIVM. Betűmagasság: 4,4–4,9 cm. A felirat kezdetét kettőskereszt (III. 21) jelöli, a szavak között III. 16. és III. 19. sz. elválasztó keresztetek állnak. Válla kissé legömbölyített, teteje domború, függesztőkoronája körül enyhe borda húzódik. Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív. Egy füle hiányzik. Mk: 77 cm, Á: 82 cm, á: 43,6 cm

14. század vége, Nagyszeben

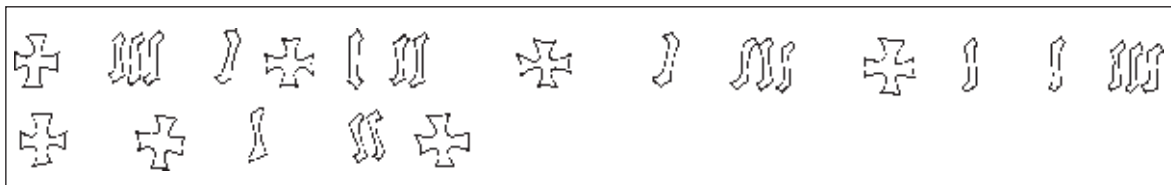
IROD.: Reissenberger 1894. 7; Csaki 1923. 41. (15. századi keltezés-sel); Fabritius-Dancu 1983. 13. (a kisebbik harang a szerző szerint minuszkulás feliratú és a *Johannisglocke* nevet viseli; e téves közléssel kapcsolatban jelezzük, hogy minuszkulás feliratú középkori harangot Alcinán nem találtunk); Léstyán II. 369, 416. (Fabritius-Dancu 1983. nyomán *Johannisglocke* néven említi); Benkő 2000. 88. (1983, 1997)

4. +/? **Algyógyalfalu** – ref. templom (Geoagiu, Unterdorf, Hunyad m.)

Lappangó vagy elpusztult középkori harang. Az 1796. február 1–4-én felvett vizitációs jegyzőkönyv szerint a nagyobbik harangon „Vagyon még az oldalán kirajzolva egy szív felett keresztbe tett kettős kolcs. Utána a b. Szűz Mária képe fiát ölébe tartva, a Sz. Lélek képe, egy mezőben való galamb formában, Az Atya Isten pedig egy trónusban ülő formálag”. A feliratot utóbb Rómer Flóris ismertette Györffy Károly leírása nyomán: „Az egész egyenkarú kereszttek közt álló *m, i, n, c* betűk értelem nélküli összehalmozásából áll, melyekkel, ha valaki évekig is vesződne, nem fog boldogulni, mivel aki összeraká sem gondolt másra, mint hogy e helyet, írás hiányában, kitöltse.” A MOB a 153 kg-os, 1917-ben háborús célokra rekvirált és Déván letétbe helyezett harang felmentését javasolta a beszolgáltatás alól. Az ekkor készült fénykép az erdélyi emlékanyagban szokatlan formájú harangot ábrázol, melynek peremét három bordából álló köteg díszíti. Vállán kétszeres sima bordakeretben minuszkulás felirat (l. alább). A feliratos sáv alatt zarándokjelvények sorakoznak, köztük egy Szent Servatius püspökbüszöt angyalok között ábrázoló maastrichti zarándokjelvény biztosan azonosítható. Teteje kúpos, rajta három körbefutó borda. Koronája erőteljes tárcsán áll, kérdőjel alakú, vaskos fülei négyszögletes keresztmetszetűek, elülső oldalukon fonatdíszsel. 1930-ban Debreczeni László vázlatosan lerajzolta a harangot, feliratáról pedig levonatot készített. A harang palástján kerek, keresztbe tett

kulcsokat ábrázoló plakettet, valószínűleg római zarándokjelvény lenyomatát jelölte, fölötte, a vállon kb. 4,5 cm széles keretben minuszkulás felirat fut körbe: + m c + c n + c m + i i m + + i n +. Betűmagasság: kb. 3–3,5 cm. A betűcsoportok között máltai kereszték állnak. Az 1918 júliusában visszaszolgáltató harangot a felgyógyi románok 1919 márciusában elvették. Utóbb a harang visszakerült Algyógyra, ahol Debreczeni László még láthatta, saját helyszíni szemlénk során azonban már nem találtuk.

15. század

IROD.: KvRefGylt, Hunyad–Zarándi Egyházmegye lvt, Vizitációs jegyzőkönyvek I/5. 144; Rómer 1865. 634; OMvH Lvt Rómer-hagyaték, XLIV. csomó (György Károly rajza a feliratról); Gerecze 1906. 391; OMvH Lvt 527/1918; OMvH Fotótár, pozitív sz. 8599; KvRefGylt, EREI lt 1192/1919. (Puskás Kálmán algyógyi esperes 1919. április 22-én kelt jelentése a ref. püspöknek: „Nagy harangunkat, melyet a hadvezetőség 1916-ban requirált és el is vitetett, mint műértékkel bíró 14 századból való goth eredetű harangot 1918 júl. havában visszakaptuk. E harangot a helybeli felfalusi románok f. évi márc. hó 30-án minden híradás, minden szó nélkül Botean Miklós tanító vezetésével elvették és a gör. keleti templomba vitték, amint később hallottam, azon a címen, hogy a harang 1848 előtt az övék volt.”); KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 1. sz.; Kováts 1942. I. 168. („Elveszik még erőszakkal az algyógyi kicsiny egyházunk egyik harangját, ami most is román templomban szól.”); Léstyán II. 82. (régii harangját a két világháború között elkobozták).

(1984)

Alfalu l. Gyergyóalfalu

5. Almakerék – ev. templom (Mălâncrav, Malmkrog, Szeben m.)

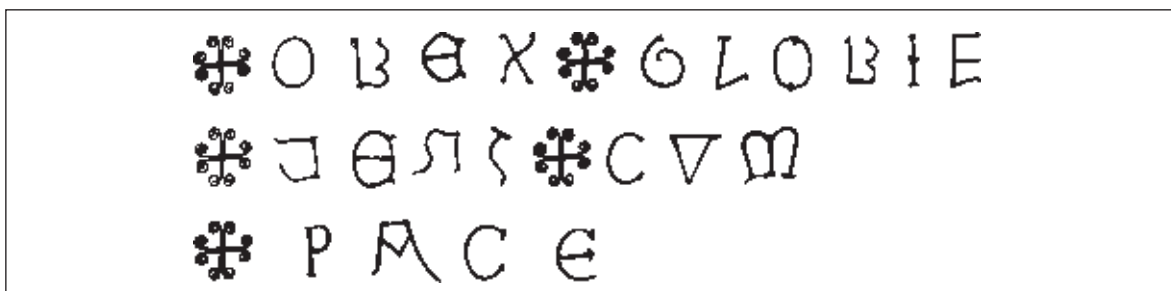
Pereme sima, ívelt. Vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 6 cm) majuszkulás felirat: + O REX + GLORIE + UENI + CVM + PACE. Betűmagasság: 3,7–4 cm. A felirat két R betűje fejjel lefelé áll. A szavakat horgonykereszték (III. 4) választják el. Válla legömbölyített, teje domború, a fülek keresztmetszete legömbölyített sarkú téglalap.

Mk: 70 cm, Á: 82 cm, á: 45 cm

13–14. század, Nagyszében

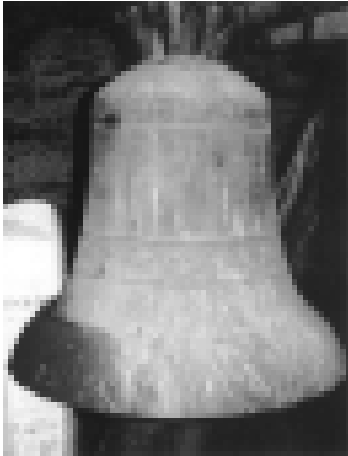
IROD.: Müller 1859. 225. (15. század végi, 16. század eleji datálással); Gerecze 1906. 513. (ezzel a felirattal csak egy harangot említ); Roth 1912. 172; Csaki 1923. 42. (15. századi keltezéssel); Pascu 1954. 71; Benkő 2000. 83–84, I. tábla 3.

(1981)

6. **Almakerék** – ev. templom (Mălâncrav, Malmkrog, Szeben m.)

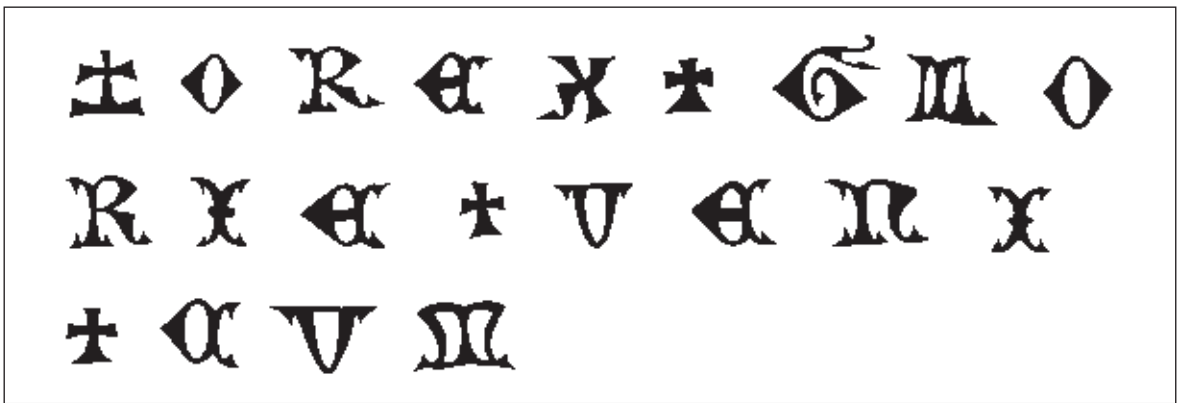
Pereme enyhén ívelt. Oldalán kétszeres, sima, éles bordakeretben (belvilág: 9,3 cm) szőlőleveles-indás fríz húzódik, III. 27b sz. szőlőlevelekkel. Vállán hasonló kétszeres, sima, éles bordakeretben (belvilág: 7,3 cm) majuszkulás felirat: + O REX + GLORIE + VENI + CVM. Betűmagasság: 3,6–4,2 cm. A felirat élén kiszélesedő szárú kettőskereszt (III. 20), a szavak között talpas máltai keresztetek (III. 16) állnak. Vállának íve enyhén megtört, teteje domború, a harangtetőből lépcsőzetesen kiemelkedő, korongszerű tagozaton függesztőkorona. A sarkosan megtört fülek keresztmetszete kívül a hatszög három oldala, belül körív.

Mk: 85 cm, Á: 93 cm, á: 45 cm

14. század vége, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 214. (14. század végi datálással); Roth 1908. 7; Csaki 1923. 42. (15. századi keltezéssel); Vătăşianu 1959. 441; Lestyán II. 259; Benkő 2000. 89. (1981)

7. **Almakerék** – ev. templom (Mălâncrav, Malmkrog, Szeben m.)

A durván öntött harang pereme terült, ívelt. Vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 4,9 cm) minuszkulás felirat: o rex · gl(ori)e · veni · cv(m) · pace · anno · d(om)ini · m^o · cccc xxxxx · . Betűmagasság: 3,1–3,8 cm. A szavakat rombuszok (III. 91) választják el. Vállának íve élesen megtört, alig domborodó, lapos tetején, a korona alatt korongszerű tagozat. Kérdőjel alakú fülei nyolcszög keresztmetszetűek. Egy füle hiányzik.

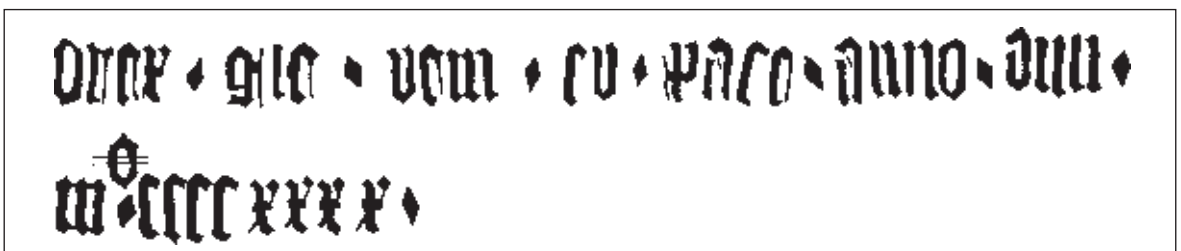

Mk: 39 cm, Á: 50 cm, á: 22 cm
1440, Nagyszeben?

IROD.: Müller 1859. 218; Gerecze 1906.

513; Csaki 1923. 42.

(1981)

8. Almakerék – ev. templom (Mălâncrav, Malmkrog, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 6,5 cm) üres feliratsáv fut körbe. Vállának íve megtört, teteje enyhén domború, sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a hatszög három oldala, belül körív. A 155 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a segesvári gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 53 cm, Á: 63 cm, á: 31 cm

15. század közepe vagy második fele, Segesvár

IROD.: OMvH Lvt. 527/1918; Csaki 1923. 42.

(1981)

Almás I. Szászalmád (Szászalmás)

9. Alsóbajom – ev. templom (Boian, Bonnesdorf, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 4 cm) díszítősor fut körbe, melyben a III. 37. sz. kezdő latinkereszt után Leonardus-rozetták (III. 55) és szárnyas hárpia ábrázoló, téglalap alakú díszítmények (III. 52) váltakoznak a következő sorrendben: 37a, 55, 52, 55, 52, 55, 52, 55, 52, 55. Teteje domború, a koronát enyhe borda határolja. Füleinek keresztmetszete kívül a hatszög három oldala, belül körív.

Mk: 47 cm, Á: 55 cm, á: 27,7 cm

15. század közepe, Nagyszeben

IROD.: Gerecze 1906. 417; Csaki 1923. 41; Vătășianu 1959. 441. (tévesen írja, hogy a harangon Sámson és az oroszlán jelenete látható); Benkő 2000a. 493, 497.

(1981)

10. Alsóbajom – ev. templom (Boian, Bonnesdorf, Szeben m.)

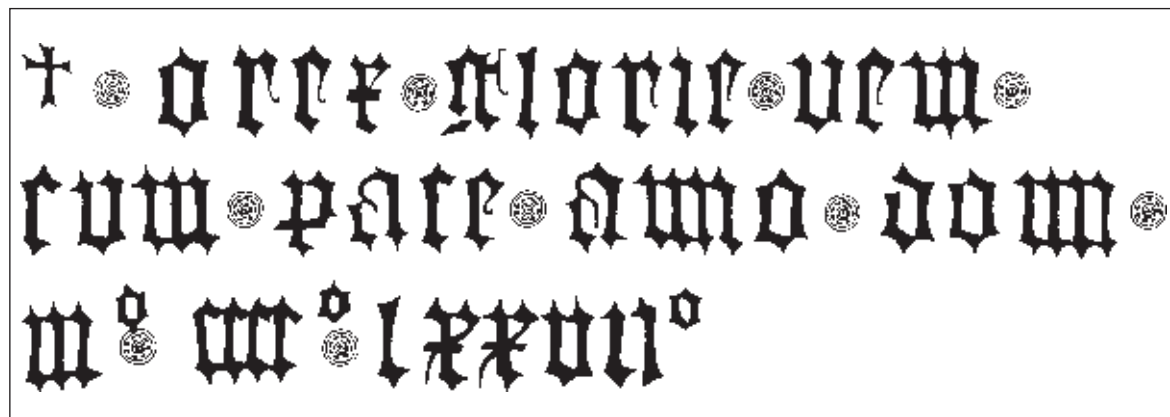
Pereme ívelt, terület. Vállán 6,4 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: + o rex · glorie · veni · cum · pace · anno · domi(ni) · m^o · cccc · lxxvii^o. Betűmagasság: 4,7–5,1 cm. A felirat elején III. 38. sz. kezdő kereszt áll, a szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el. Teteje erőteljesen domborodik, koronája körül enyhe borda. A vastos függesztőfülek keresztmetszete kívül a hatszög három oldala, belül körív.

Mk: 90 cm, Á: 98 cm, á: 50,6 cm

1477, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 218; Gerecze 1906. 417; Csaki 1923. 41. (1577-es dátummal); Fabritius-Dancu 1983. 57; Léstyán II. 260. (V. Drăguțra hivatkozva a harangon Sámson és az oroszlán küzdelmét ábrázoló reliefet említ); Benkő 2000a. 497.

(1981)

11. + Alsójára – unit. templom (Iara, Kolozs m.)

Elpusztult harang, feliratát Rómer Flóris Torma Károly nyomán + *ave maria gracia plenam*(!) formában közölte, és az utolsó *n* betűt helypótlónak tekintette. 1870-ben ez volt a templom kisebbik harangja, minuszkulás feliratának vázlatos rajza ekkor került be a helyi unitárius egyház Aranykönyvébe, *ave maria gracia* formában. Kemény József sematizált tusrajza szerint a tagolatlan felirat gótikus majuszkulákból állt, a szöveg kezdetét máltai kereszt jelölte: +*AVE MARIA GRACIA PLENAM*(!). Betűmagasság: 2,7–3 cm. Ez utóbbi, stilizált majuszkulákból álló rajzot nem tekinthetjük hitelesnek. A harang az első világháború rekvirálásai során semmisült meg. 15. század

IROD.: Rómer 1864. 21; OMvH Rómer-hagyaték XXXIII. csomó 96. (stilizált tollrajz), XXXIX. csomó, 651/27–28. (Torma Károly 1863. március 3-án Rómerhez intézett levele: „Az Alsó-Járai harang felírását íme küldöm. Jónak láttam magát az eredetit küldeni, azaz azt, melyet gróf Kemény József rajzolt. – Ezen schedája a boldogult grófnak az erd. múzeum tulajdona, s nálam más irományaival csak használatul van; ez okból kérem a főtisztelendő urat azt nekem a használat után visszaküldeni. [...] Úgy tudom, bár nem egész bizonyossággal, hogy A. Jára 1848–9-ben az oláhok által elhamvasztatott; vajon ezúttal a templom is leégett-e, s hogy így a harang is a lángok martaléka lett, nem tudom”; Gerecze 1906. 901; A járai unitárius egyház aranykönyve, 1870. évtől kezdve, 6. (kézirat az alsójárai unit. egyházközség irattárában); Benkő 2000b. 66. (1982, 1997)

12. + Alsópián – ev. templom (Pianul de Jos, Deutsch-Pien, Fehér m.)

1896-ban újraöntött harang, *Maria bit dein kint vor uns* felirattal és hiányos, 14.-as évszámmal. 15. század vége, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 218. 223; Müller 1864. 87. (nagyharang, 15. századi betűkkel); Gerecze 1906. 779, 1177. sz.; Halaváts 1906. 358; Teutsch 1925. 204. (1984)

13. + Alsórákos – ref. templom (Racoșul de Jos, Brassó m.)

Még az első világháború előtt elpusztult harang, minuszkulás felirata Orbán Balázs nyomán: *ad honorem sancte + margarethe + virginis + et martiris 1498*. A szavakat III. 82. sz. keresztel választották el.

1498, Nagyszeben, Wolfgang mester

IROD.: Orbán I. 202. (a felirat rajzával); Gerecze 1906. 513; Lestyán I. 27. (a harangot meglévőként tünteti fel).

(1984)

14. ? Alsóvalkó – ref. templom (Valcău de Jos, Szilágy m.)

Egy 1876-os leírás szerint „Van egy kis csengettyű, nagyon régi, körirattal is el van látva, [...] de nem lehet elolvasni, homályosan látszik rajta 1111. Várkápolnai csengettyű lehetett.”

?

IROD.: Névkönyv 1876. 51.

(helyszíni szemle nem volt)

Altörja l. Torja

Apáti l. Dobrácsapáti

15. Apaújfalu (Szászújfalu) – ev. templom (Noul Săsesc, Sächsisch–Neudorf, Szeben m.)

Pereme erősen ívelt, a perem szélén keskeny abroncs. Vállán 4 cm széles sima bordakeretben arányosan elosztott évszám: 1 5 0 8. A számjegyek magassága: 3 cm. Válla ívelten hajlik, teteje enyhén kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő alacsony tárcsán áll. Kérdőjel alakú füleinek

keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül körív. A 114 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a segesvári gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 39 cm, Á: 48 cm, á: 28,3 cm

1508, Brassó

IROD.: Müller 1859. 219; Gerecze 1906. 528; OMvH Lvt 527/1918; OMvH Fotótár, pozitív sz. 8594; Csaki 1923. 42.

(1981)

16. Apold – ev. templom (Apold, Trapolden, Maros m.)

Pereme sima, enyhén ívelt. Vállán 7,7 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: + O rex · glorie · ihesu · criste · veni · cum · pace · amen. Betűmagasság: 5,9–6,5. A felirat élén III. 103. sz. kezdő kereszt áll, a szavakat § alakú jelek választják el (III. 98a). Teteje domború, koronája körül enyhe borda. Sarkosan megtörő, vastag füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális.

Mk: 81 cm, Á: 97 cm, á: 50,6 cm

15. század első fele vagy közepe, Segesvár, János mester?

IROD.: Müller 1859. 223; Gerecze 1906. 514; Csaki 1923. 43.

(1982)

17. **Apold** – ev. templom (Apold, Trapolden, Maros m.)

Megtört vonalú peremét 2 cm széles abroncs szegélyezi. Vállán kétszeres, sima bordakeretben (belvilág: 4 cm) antikva betűs, tagolatlan felirat: *O R(E)X GLORIE VENI IN PACE 1 5 5 4*. Betűmagasság: 2,5–3,1 cm. Vállának íve megtört, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális.

Mk: 41 cm, Á: 48 cm, á: 25,8 cm

1554, Brassó

IROD.: Müller 1859. 230; Gerecze 1906. 514; Benkő 2000b. 64. (1982)

O R X G L O R I E V E N I I N P A C E
1 5 5 4

18. + **Árokalja** – ev. templom (Arcalia, Kallesdorf, Beszterce-Naszód m.)

Az 1863-as tűzvészben elpusztult középkori harang, melyet az 1865-ben öntött új harang felirata 378 évesnek mondott.

1487?

IROD.: SzDMon II. 65. (az 1865-ben öntött nagyharang felirata: „Mit meiner 378 jährigen kleinern Gefährtin, welche den Brand vom Jahre 1803 hier glücklich bestanden, habe ich in Freud und Leid der ev. luth. Gemeinde A. B. zu Kallesdorf 51 Jahre lang gedient. Nach dem grossen Feuer von Gott 1863 beginne ich, durch jenes zerstört, abermals zur Ehre Gottes meinen Dienst, jedoch nachdem ich mit meiner kleinen Gefährtin am 10. Januar 1865 durch Johann und Efraim Andraschovski aus Klausenburg in eine gegossen wurde.”); Léstyán II. 12. (1487-es évszámmal). (1982)

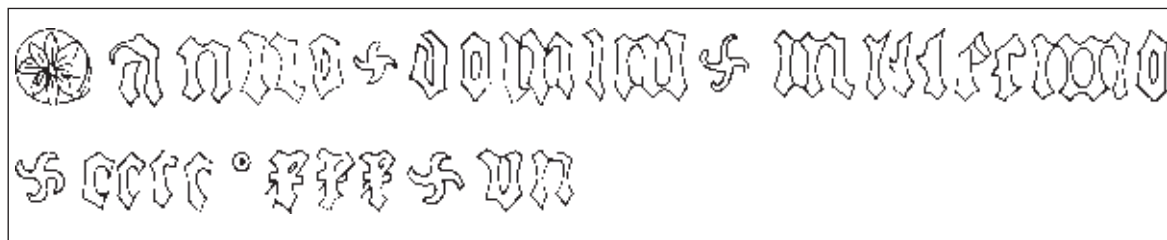
19. + **Atyha** – r. kat. templom (Atia, Hargita m.)

Elpusztult harang, az 1867-es tűzben semmisült meg. Minuszkulás felirata: *anno + domini + millesimo + cccc° xxx + vii*. A felirat elején – Orbán Balázs rajza szerint – körbe foglalt nyolcágú rozetta állt, a szavakat svasztikák választották el.

Mk: 63 cm, Á: 45,3 cm, á: 33,5 cm (Veszely Károly mérése szerint)

1437

IROD.: OMvH Rómer-hagyaték, XXXIX. csomó. (Veszely Károly 1863. márc. 3.-i levele Rómer Flórishoz: „Atyhában [...] van egy harang, melyen a következő, gót betűkkel írt szavak olvashatók: »anno domini millesimo CCCC° XXX° VII.«. A harang alsó körülete 54, felső körülete 40, belső magassága 24, vastagsága 3 hüvelyket számlál; hangját hangvilla nem létében *cz* lábas fuvolyával mértem meg, alsó *b*; mégpedig mind alsó, mind felső részében”); Orbán I. 140. („kisebbik harang”, a felirat rajzával); Dávid 1981. 59–60; Entz 1996. 141; Léstyán I. 227.

Bajom I. Alsóbajom és Felsőbajom

Balla I. Szilágyballa

Baksa I. Magyarbaksa

20. + Balázstelke – ev. templom (Bläjel, Klein-Blasendorf, Szeben m.)

16 kg súlyú, a 15. századra keltezett elpusztult harang. Az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a megyesi gyűjtőközpontba szállítottak, 1918-ban a MOB felmentését javasolta a rekvirálás alól. Nem kizárt, hogy téves adatfelvétellel állunk szemben, ugyanis az ekkor készült fényképen 18 kg-osnak mondott harang látható, 1698-as (?) évszámmal.

?

IROD.: OMvH Lvt 527/1918; OMvH Fotótára, pozitív sz. 9089.

(1981)

Balkács I. Bolkács

21. Barabás – ref. templom (Szabolcs-Szatmár-Bereg m./1966 óta Tiszántúli Ref. Egyházkerület Múzeuma, Debrecen)

Pereme sima, ívelt. Palástján az agyag öntőforma repedéseinek lenyomata látszik. Vállán 3,2 cm belvilágú sima bordakeretben majuszkulás felirat: *MATEVS · IOHANNES · LVCAS · MARCAS (!)* . . A szavakat S alakú elválasztójelek (III. 170) tagolják. Betűmagasság: 3–3,1 cm. A feliratos sáv alatt az egyik oldalon, a *MARCVS* szó alatt álló Madonnát ábrázoló plakett (III. 174), Mária és a karján ülő kis Jézus felsőtestét utólagos vésőnyomok rongálták meg. Vállának íve megtört, enyhén kúpos tetején két koncentrikus, elmosódott borda, a függesztőkorona körül körbefutó varrat. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három, enyhén kannelúrás oldala, belül körív.

Mk: 49,5 cm, Á: 55 cm, á: 29 cm 15. század vége

15. század vége, Nagyvárad, Imre mester vagy köre

IROD : Patay 1977. 50; Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Szerk.

Entz Géza. Bp 1986. 223 (1400 körüli keltezéssel), 292–293. („rajta a

Madonna és a négy evangélista

jelképe [angyal, oroszlán, tulok,

sas]. Az evangélisták neve ma-

juszkulákkal van írva. XV. század

eleje. Magassága 85 cm”); Patay

1989. 20, 3. t. 1–2, 58. t. 2;

Benkő 1994. 139–142; Benkő

2000b. 66.

(1998)

MATEVS IOHANNES
LVCAS MARCAS

22. **Báránkút** – ev. templom (Bărcut, Bekokten, Brassó m.)

Pereme feltűnően széles (18 cm). Vállán 8,7 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *o rex glorie veni cum*. Betűmagasság: 5,5–6,2 cm. A harang felső kerületéhez képest igen rövid szöveget szokatlanul nagy szóközök tagolják. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Sarkosan megtört, vaskos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális.

Mk: 83 cm, Á: 90,5 cm, á: 50,6 cm

15. század közepe, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 224; Teutsch 1881. 139; Csaki 1923. 41. (1984)

23. **Baráthely** – ev. templom (Bratei, Pretai, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 9,5 cm széles, sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *o rex glorie veni cum pace*. A nehezen hozzáférhető harang feliratát nem másoltuk le és betűmagasságot sem mértünk. A felirat kezdetét Kálváriát ábrázoló plakett (III. 116b) jelzi. Teteje domború, koronája körül enyhe borda húzódik. Vaskos füleinek keresztmetszete kívül a hatszög három oldala, belül körív.

Mk: kb. 85 cm, Á: 102 cm, á: 53,5 cm

15. század közepe vagy második fele, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 222; Gerecze 1906. 514–515; Csaki 1923. 41. (1981)

24. **Baráthely** – ev. templom (Bratei, Pretai, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 7,5 cm széles sodrott bordakeretben négy plakett: griff (III. 127b), sárkány (III. 125b), oroslán (III. 126b), kalapos hárpia (III. 128). Teteje domború, koronája körül enyhe borda. Függesztőfüleinek keresztmetszete kívül a hatszög három oldala, belül körív.

Mk: 58 cm, Á: 67 cm, á: 33,1 cm

15. század második fele, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 210–211; Gerecze 1906. 515; Roth 1908. 6; Csaki 1923. 41. (1981)

25. **Barcaszentpéter** – ev. templom (Sânpetru, Petersberg, Brassó m. / Brassó, Megyei Múzeum)

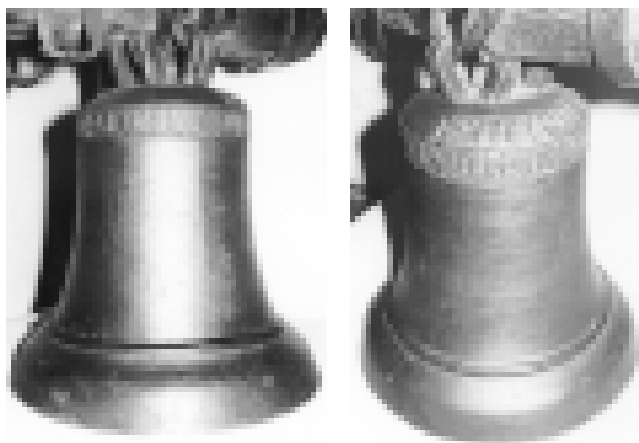
Peremének íve megtört. Vállán 3–3,6 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat, melynek vége, kereteletlen sávban, a harangtetőre került: *o rex · glorie · ihesu · xpriste(!) · veni · cum · pace · anno · d[omi]ni(!) · // · m° · cccc° · lvi*. Betűmagasság: 2,2–2,9 cm. A szavakat § alakú jelek (III. 182a) választják el. Vállának íve megtört, teteje kissé kúpos, koronája körül enyhe, varratszerű borda.

Ívelt füleinek keresztmetszete szabálytalan nyolcszög, a külső három oldal kannelúrás. 1929 után került az egykori Barcasági Múzeumba, ma a Brassó Megyei Múzeumban őrzik (Lsz.: 1562).

Mk: 36,5 cm, Á: 40 cm, á: 21,6 cm
1456, Brassó?

IROD.: Orbán VI. 443. (1452-es évszám-mal); Gerecze 1906. 261; Csaki 1923. 43; Jekelius Bl IV/1. 221–222; Nistor 1983. 88, II. tábla; Léstyán I. 30. (1452-es dátum-mal).
(1984)

26. + Barcaújfalu – ev. templom (Satul Nou, Neudorf, Brassó m.)

Elpusztult harang. Orbán Balázs szerint a „legkisebb harang nagyon régi a körirat nélküliek közül”.

?

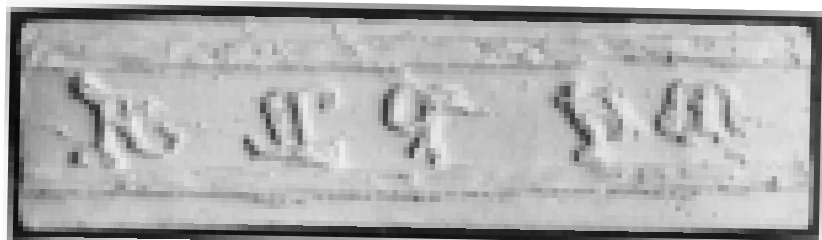
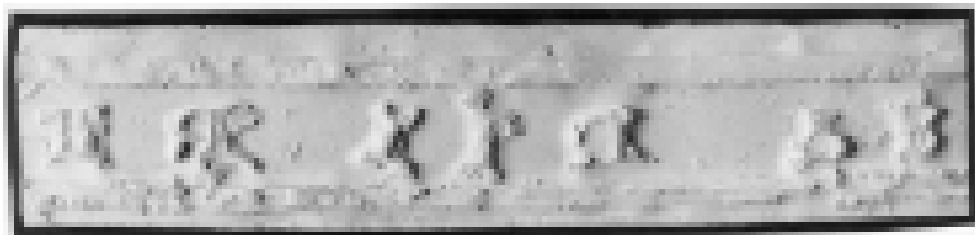
IROD.: Orbán VI. 416; Léstyán I. 31. (meglévőként tünteti fel a „nagyon régi” harangot).
(1984)

27. Bardóc – ref. templom (Brăduț, Kovászna m.)

Terült peremének csak a felső része hajlított. Vállán 3–3,5 cm széles, egyenetlen bordakeretben jobbról balra haladó majuszkulás ábécéfelirat: +BCD(?)F(?)IKLMNPTABCSUXYVQZ(?). Betűmagasság: 1,4–2,5 cm. A hibásan leírt ábécé több betűje fejjel lefelé, ill. oldalra fordítva került a harangra. A felirat kezdetét máltai kereszt (III. 7) jelzi. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája durván öntött, a harangtetőből kiemelkedő alacsony, korongszerű tagozaton áll. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül leszelt sarkú téglalap, belül ovális. Két füle letörött. A 60 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták, 1918-ban a MOB felmentését javasolta. Jelenleg használaton kívül.

Mk: 39 cm, Á: 49,5 cm, á: 24,5 cm

14. század, Nagyszeben?

IROD.: Orbán I. 223. (a harangon „még szakértők által is olvashatatlan és észlelhetetlen jegyek”); OMvH Lvt 527/1918; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 3. sz.; Dávid 1981. 65–66. (a durván öntött betűk részben majuszkulákra, részben antikvákra emlékeztetnek); Kisgyörgy 1982. (az olvashatatlan felirat 21 betűből áll, akárcsak az *O REX GLORIE VENI CUM PACE*); Kisgyörgy 1995. 292, 1. ábra 4. (15. sz. eleji keltezéssel); Kisgyörgy 1996. 5; Benkő 1999; Benkő 2000. 86; Benkő 2000b. 65.

(1984)

28. ? Batizháza – gör. kel. templom (Botez, Maros m.)

70 kg súlyú, 1543-ban öntött harangját az első világháború folyamán hadi célokra rekvirálták és a tordai gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta. Az ekkor készült fényképen látható harang peremének íve megtört, a peremen abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben 1543-as évszám, az egyes jegyeket kis rombuszok (III. 133) választják el. A 4-es számjegy hurkja szögletesen megtört. A harang teteje domború, koronája tárcsán áll. Sarkosan megtört, alsó szakaszukon ívelten hajló fülei kívül sokszögűre formáltak.

1543, Brassó

IROD.: OMvH Lvt 527/1918; OMvH Fotótára, pozitív sz. 9097.

(helyszíni szemle nem volt)

29. Bázna – ev. templom (Bazna, Baassen, Szeben m.)

Egyenes vonalú peremének csak a felső része hajlított. Oldalán kétszeres, sima, éles bordakeret-

ben (belvilág: 4,9 cm) szőlőleveles-indás díszítősáv húzódik, III. 27a sz. szőlőlevelekkel. Vállán hasonló kétszeres, sima, éles bordakeretben majuszkulás felirat: + O REX · GLORIE + VENI. Betűmagasság: 2,8–3,5 cm. A szöveg kezdetét III. 21. sz. kettőskereszt jelöli, a szavakat III. 23. sz. lilium és III. 19. típusú kereszt választja el. Vállának íve kissé megtört, teteje domború, a koronát borda öleli körül, vaskos füleinek keresztmetszete kívül a hatszög három oldala, belül körív. A függesztőkorona középső tagjának téglalap keresztmetszetű aljából a harang tetején sugarasan hat rövid borda indul ki.

Mk: 39 cm, Á: 42 cm, á: 22 cm

14. század vége, Nagyszeben

IROD.: Mökesch 1859. 227; Müller 1859. 214; Theil 1878. 44. (15. századi keltezéssel); Gerecze 1906. 420; Roth 1908. 7; Roth 1913. 3; Roth 1934. 67; Csaki 1923. 41. (15. századi keltezéssel); Pascu 1954. 71; Oprescu 1956. 126–127; Vătăşianu 1959. 441; Drăguţ 1979. 307; Fabritius-Dancu 1983. 55. (a harangot még 1400 előtt öntötték); Entz 1996. 73. (1400 körüli keltezéssel); Léstyán II. 267. (tévesen két szőlőindás díszű harangról beszél; a nagyobbikat – hibásan idézve a báznai középső harang 1455-ös évszámát – 1404-ből keltezi [Anno Domini MCCCCIV], a kisebbik harang „maiusculum betűi 1400 előtti származást sejtetnek”); Fabini-Klíma 1996a. 13–14. (1400 előtti keltezéssel); Benkő 2000. 89, VII. tábla 2, 12. kép. (1981, 1997)

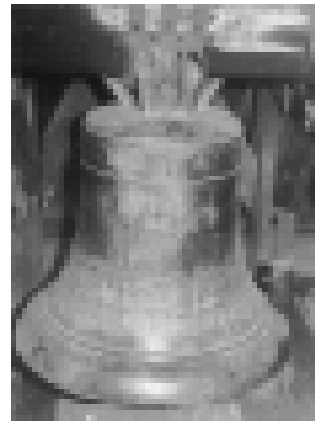
30. Bázna – ev. templom (Bazna, Baassen, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Oldalán két sorban csigavonalban haladó, keretelés nélküli minuszkulás felirat: *Bened(i)ctus · sit · huius · campine(!) · sonus · In · no(m)i(n)e · p(at)ris · et · filii · et · sp(irit)us s(an)cti · ame(n) · ca(m)pane · destruatque · aura(s) · nocivas · sancte · t(r)in(i)tatis · virtus*. Betűmagasság: 5,8–8,1 cm. A szavakat III. 96b típusú rombuszok választják el, az *amen* és *campane* szavak között, a szóelválasztó rombusz után kerek medaillonba foglalt *Vir dolorum* (III. 132) áll. A harang vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 9,8 cm) minuszkulás felirat: *In · honore(!) · sancti · nicolai*. Betűmagasság: 5,8–7,7 cm. A felirat élén Keresztrefeszítés (III. 116b) található, a szavakat sorrendben a következő plaketek választják el: író evangélista (III. 118), trónoló király (III. 112), evangélista olvasópult előtt (III. 117). Vállának íve megtört, teteje enyhén domború, koronája körül sekély borda fut körbe. A függesztőfülek keresztmetszete kívül a hatszög három oldala, belül körív.

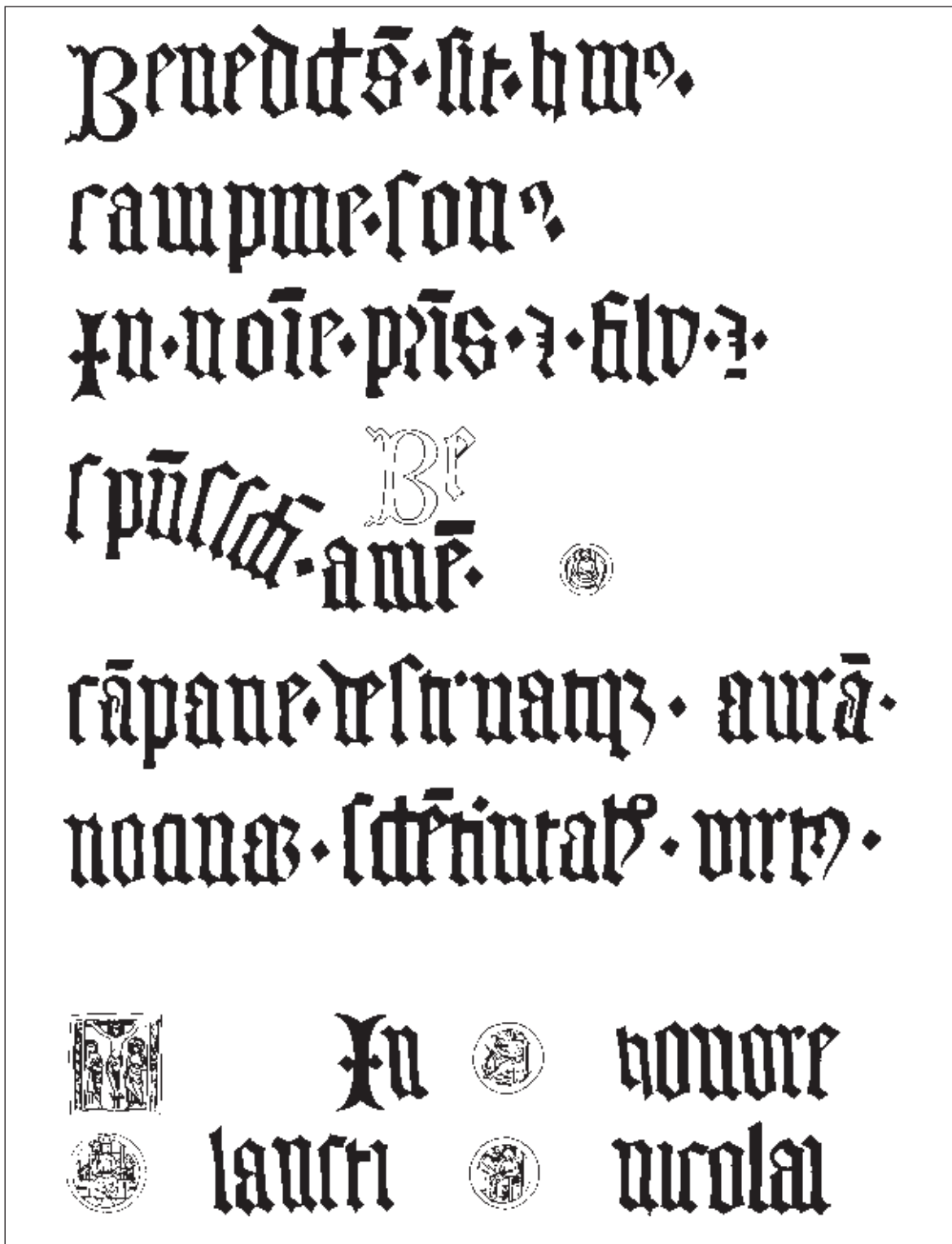
Mk: 77 cm, Á: 87 cm, á: 45,5 cm

15. század közepe vagy második fele, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 211, 224, III. tábla 3; Roth 1908. 6, 16; Csaki 1923. 41; Drăguţ 1979. 306; Fabritius-Dancu 1983. 55. (*In honore sancti Nicolai benedictus sit huius campanae sonus in nomine patris, filii et spiritus*

sancti amen! Campanae, quae destruat auram novicam[sic!], sanctae trinitatis virtus in est! felirattal);
 Léstyán II. 267. (a felirat helyenként téves átírásával); Fabini–Klima 1996a. 13. (a feliratot *In*
honore sancti Nicolai benedictus sit buius campanae sonus in nomine patris, filii et spiritus sancti amen!
Campanae, quae destruat auram nocivam, sanctae trinitatis virtus [inest]! formában oldották fel);
 Benkő 2000b. 65–66, 38. kép.
 (1981, 1997)

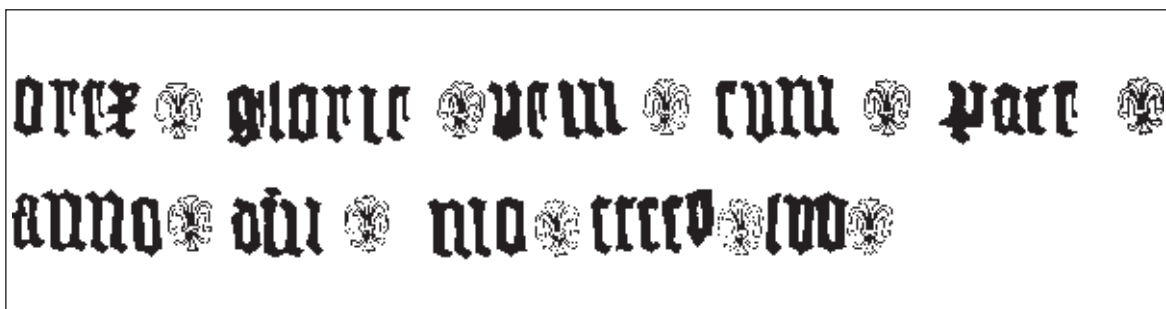
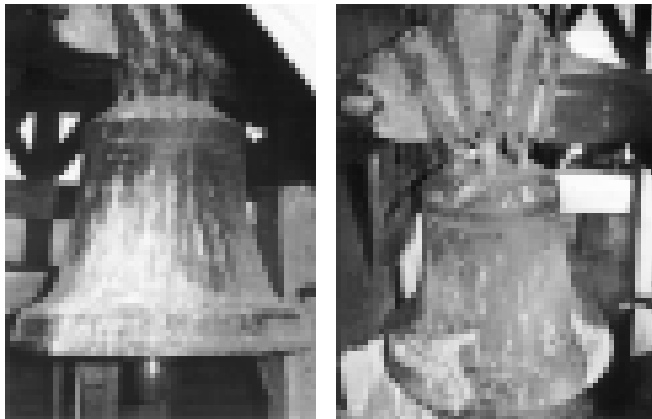

31. Bázna – ev. templom (Bazna, Baassen, Szeben m.)

Megtört ívű peremét 1,8 cm széles abroncs s közvetlenül fölötte enyhe borda szegélyezi. Vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 4,7 cm) durván öntött minuszkulás felirat: *o rex · glorie · veni · cum · pace · anno · d(omi)ni · mo · cccc^o · lvo*. Betűmagasság: 3,1–3,8 cm. A szavakat liliomok (III. 208) választják el. Vállának íve megtört, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. E tárcsa felszínét a korona középső tagjának aljából sugarasan a fülek közé nyúló bordák tagolják. Kissé ívelt füleinek keresztmetszete kívül a hatszög három oldala, belül körív. Fa sisakján 1687-es évszám.

Mk: 56 cm, Á: 69 cm, á: 37,3 cm
1455

IROD.: Müller 1859. 218; Theil 1878. 44; Csaki 1923. 41. (dátumát nem adja); Fabritius-Dancu 1983. 55. (*Anno Domini MCCCCIV – o rex veni cum pace* felirattal); Fabini-Klima 1996a. 14. (téves 1404-es dátummal); Benkő 2000a. 498, 1/12. kép. (1981, 1997)

32. +?/ Belényesújlak – ref. templom (Uileacu de Beiuș, Bihar m.)

A bihari ref. egyházmegye 1809. évi összeírásakor a helyi egyház fatornyában függő két harang közül az egyikről feljegyezték, hogy „készült 1361ben”.

?

IROD.: A Tiszántúli Ref. Egyházkerület levéltára, Debrecen (I. 1s. 2, 153. l.); 1917. április 3-án Sipos János helyi ref. lelkész, kevéssel a fenyegető harangrekvirálás előtt, a következőket írta Baltazár Dezső debreceni püspöknek: „Vidékünkön a templomok tornyaiból most szedik össze a kiküldött katonák a harangokat. Azonban nem mindazokat a harangokat viszik el, melyeket az egyes egyházak felajánltak, hanem a legnagyobb harangokat, a kisebbeket hagyván meg. Mi felajánltuk 2 legkisebb harangunkat, a legnagyobbtól sehogy sem akar az egyház megválni, mert ez a harang kiválóan sikerült öntésű és felszerelésű. 4 régi mázsát nyom, koronájával 5 mázsás. Hangja olyan nagy, hogy aki nem tudja, hány mázsás, azt hiszi, hogy 7–10 mázsás [...] Ha nekünk csak a kicsiny harangunk marad meg, mely oly gyenge és rossz hangú, hogy csak a szomszédba hallik éktelen hangja, akkor a hívek nem hallván a templomba hívó harang hangját, nagyon kevesen fognak jönni a templomba [...] Méltóztassék [írni] ide Belényesújlakra a harangot levevő katonai megbízottaknak – kik innen ünnep 2od vagy 3ad napján viszik el a harangokat, abban az értelemben, amint megírtam.” A fennmaradt levélfogalmazvány szerint a püspök elutasította a közbenjárást, „a hadsereg részéről a minél nagyobb fémmennyiség átadása lévén kívánatos” (A Tiszántúli Ref. Egyházkerület levéltára, Debrecen, Püspöki Hivatal igazgatási iratai, I. 1.c. 246. doboz, 2196/1917).

(helyszíni szemle nem volt)

Bene I. Homoródbene

Bere I. Székelybere

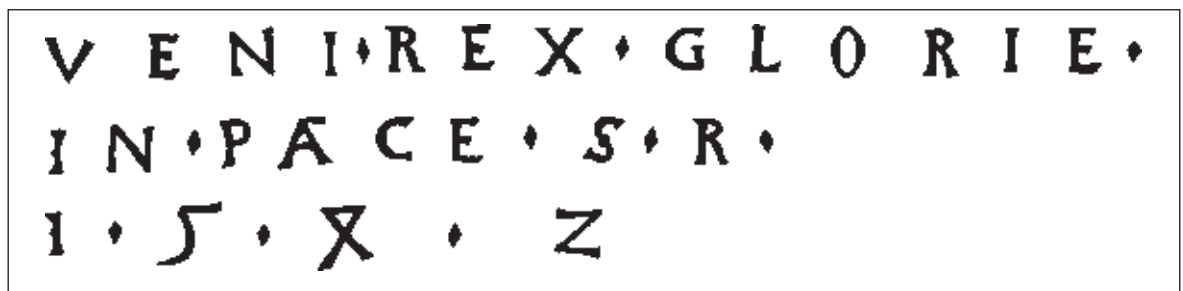
33. **Berekeresztúr** – ref. templom (Bâra, Maros m.)

Széles, megtört ívű peremét 2,5 cm széles abroncs szegélyezi. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 5 cm) antikva betűs felirat: · *VENI · REX · GLORIE · IN · PACE · S · R · 1 · 5 · 4 · 2*. Betűmagasság: 2,5–3 cm. A felirat elején ökröt, Lukács evangélista jelképét ábrázoló plakett (III. 152) áll, a szavakat III. 133. típusú rombuszok választják el. Válla gömbölyű, teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Vaskos, ívelten hajló füleinek keresztmetszete kívül a hatszög két, kannelúrákkal és bordákkal többszörösen tagolt oldala, belül ovális. A korona középső függesztőtagjának kiszélesedő alapzatából a harangtetőre két kis borda nyúlik ki.

Mk: 83 cm, Á: 95 cm, á: 52 cm

1542, Brassó, Simon mester (S[imon] R[otschmied])

IROD.: Benkő 1868. 198. (1512-es dátummal említi); Orbán IV. 76; Rómer 1871. 174. (Porzolt Ádám rákosdi tanító közlése nyomán *Ez a harang öntetett Rettegen 1512-ben* formában ismerteti a harangfeliratot); Névkönyv 1903. VIII; Gerecze 1906. 481; Lestyán I. 318; Benkő 2000b. 64. (1983)

34. **Berehalom** – ev. templom (Biertan, Birtihalm, Szeben m.)

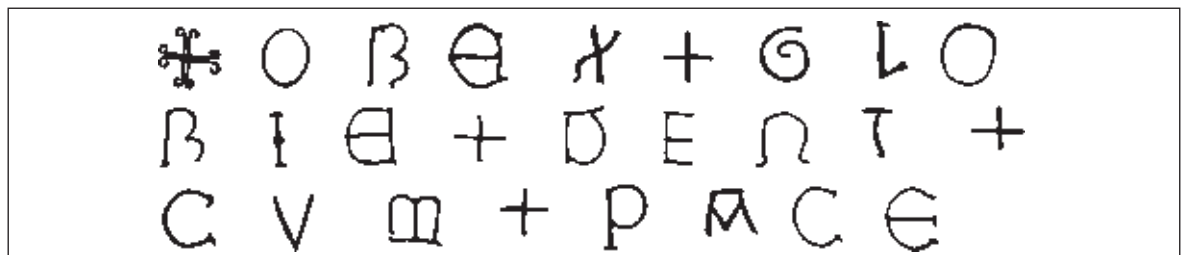
Peremének csak a felső része hajlított. Vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 5,9 cm) majuszkulás felirat: + *O REX + GLORIE + UENI + CVM + PACE*. Betűmagasság: 3,6–5 cm. A felirat elejét horgonykereszt (III. 4) jelöli, a szavakat görögkeresztek (III. 1b) választják el. Ovális keresztmetszetű fülei külső oldalán fonatdísz.

Mk: 96 cm, Á: 107 cm, á: 64,3 cm

13–14. század, Nagyszeben

IROD.: Theil 1878. 44; Salzer 1881. 89. („Median”, B. harang, 14. sz.-i keltezéssel); Gerecze 1906. 515; Csaki 1923. 41; Benkő 2000. 83–84, 7. kép.

(1981, 1997)

35. **Berethalom** – ev. templom (Biertan, Birtihalm, Szeben m.)

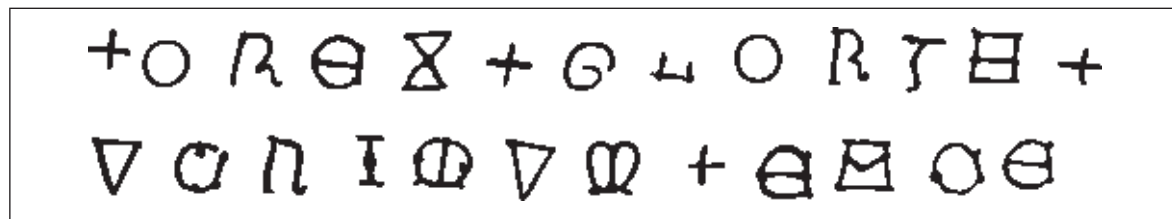
Vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 4,8 cm) majuszkulás felirat: + O REX + GLORIE + VCNI(!) EVM(!) + EACE(!). Betűmagasság: 2,6–3 cm. A CVM szó C betűje helyett oldalára fordított E betűt mintáztak. A szavak között görögkeresztek (III. 1a) állnak. Teteje boltozatos, koronája körül enyhe öntési varrat. A függesztőfülek lapított ovális keresztmetszetűek.

Mk: kb. 60 cm, Á: 67 cm, á: 34 cm

13–14. század, Nagyszeben

IRÓD.: Theil 1878. 44; Salzer 1881. 89. („Vesperglocke”, C. harang, 14. századi keltezéssel); Gerecze 1906. 515; Csaki 1923. 41; Benkő 2000. 83–84, III. tábla 2.

(1981)

36. **Berethalom** – ev. templom (Biertan, Birtihalm, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 6,8 cm) minuszkulás felirat: A(n)no · d(omi)ni · M^o · cccc · cccviii. Az évszám M majuszkuláját egy a minuszkula felhasználásával formázták meg. Betűmagasság: 5,3–5,8 cm. A szavakat plakettek választják el, a következő sorrendben: trónoló király (III. 112), griff (III. 127c), evangélista könyvpult előtt (III. 117), oroszlán (III. 126c), író evangélista (III. 118). Koronája körül enyhe borda, a fülek keresztmetszete kívül a hatszög három oldala, belül körív.

Mk: 52 cm, Á: 56,5 cm, á: 30 cm

1439, Segesvár, János vagy Jakab mester

IRÓD.: Theil 1878. 44; Salzer 1881. 89. („Leichenglocke”, D. harang, a Segesváron dolgozó *Johannes in Birtihalm* munkája); Gerecze 1906. 515; Fabritius-Dancu 1983. 68. (a fenti harang mellett említ egy 1432-ből származó másikat is; ez utóbbit a helyszínen nem találtuk); Lestyán II. 268. (Fabritius-Dancu 1983. nyomán egy 1432-ből származó harangot is említ).

(1981)

37. + **Berethalom** – ev. templom (Biertan, Birtihalm, Szeben m.)

1929-ben újraöntött középkori harang, átmásolt minuszkulás felirattal: + O rex · glorie · ihesu · criste · veni · cum · pace. Betűmagasság: 5,7 cm. A felirat élén III. 103. sz. kezdő kereszt áll, a szavakat III. 98a típusú jelek választják el.

15. század első fele vagy közepe, Segesvár, János mester?

IRÓD.: Theil 1878. 44; Gerecze 1906. 515. (14. századi keltezéssel); Csaki 1923. 41.

(1981)

38. Berethalom – ev. templom (Biertan, Birthälm, Szeben m.)

Pereme ívelt. Vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 5 cm) üres fríz. Teteje domború, füleinek keresztmetszete kívül a hatszög három kannelúrás oldala, belül körív.

Mk: 36 cm, Á: 33 cm, á: 23 cm

15. század

IROD.: -

(1981)

39. Berethalom – ev. templom (Biertan, Birthälm, Szeben m.)

Egyenes vonalú peremének felső része erősen ívelt. Vállán sima bordakeretben (belvilág: 5,7 cm) korai humanista kapitálisokból álló felirat: *IHESVS · NAZARENVS · REX · IVDEORVM · 1 · 5 · O · 8*.

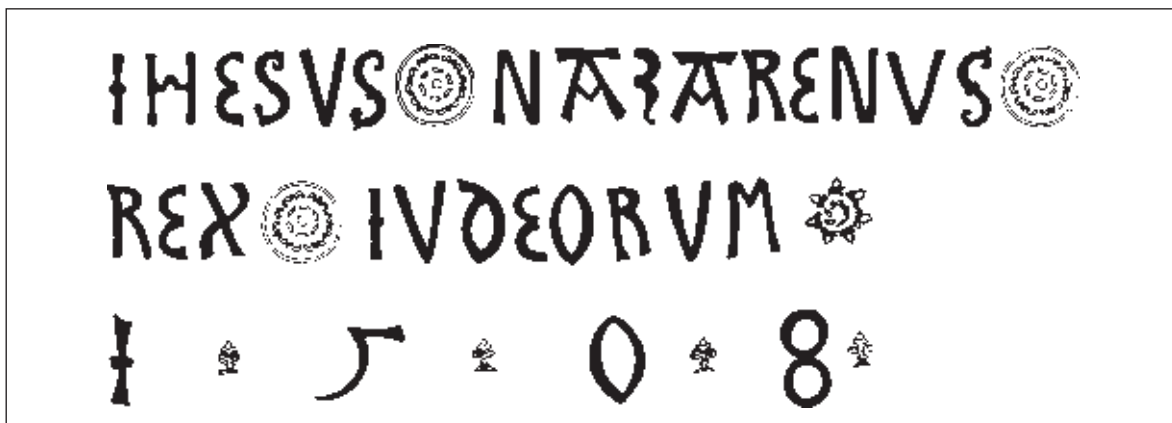
Betűmagasság: 3,9–4,5 cm. A szavakat III. 141–142. sz. rozetták, a dátum számjegyeit III. 143. sz. kis virágok választják el. A feliratos sáv alá, a harang oldalára Brassó címerét (III. 155) öntötték. Vállának íve megtört, teteje kúpos, koronája alatt a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozat. Kérdőjel alakú fülei élszedett négyzet keresztmetszetűek.

Mk: 69 cm, Á: 86,5 cm, á: 46 cm

1508, Brassó

IROD.: Salzer 1881. 90. (*IHESUS N AERNUS REX JUDEORUM = Jesus in aeternus rex judeorum 1508* olvasattal); Fabritius-Dancu 1983. 68; Benkő 2000b. 64.

(1981)

Bergenye I. Mezőbergenye

40. + Beszterce – ev. templom (Bistrița, Bistritz/Nösen, Beszterce-Naszód m.)

A *Susanna* nevű, 36 fontmázsás nagyharang az 1857-es tűzvészben olvadt el. Minuszkulás felirata G. D. Teutsch és Fr. Müller nyomán: *Ad honorem dei et Marie virginis per Magistrum Ioannem de Segisvar p(ost) ascensionem domini hec fusa est campana Anno Domini MCCCCXXX.*

M: 126 cm, Á: 138 cm

1430, Segesvár, János mester

IROD.: Wittstock 1857. 18; Teutsch 1859. 283; Müller 1859. 217, 221. (Wittstock olvasatával szemben – aki valószínűleg nem az eredeti feliratot, csupán annak kicsinyített másolatát tanulmányozhatta – G.D. Teutsch szövegközlésére támaszkodik); Kramer 1868; OMvH Rómer-hagyaték, XXXVIII. csomó, 636/139. (Rómer Flóris keltezetlen feljegyzése szerint „a nagy tűzben” elolvadt *Susanna* súlya 36 mázsa, alsó átmérője 4 láb 7 hüvelyk, magassága 4 láb volt); Wenrich

1885. 58; Wortitsch 1885. 24–25. (a harangfelirat Wittstock és Kramer-féle olvasatát [*Ad honorem Dei et Marie virginis per Magistrum Joannem de Segisicar[!], pridie Ascensionis K, fusa est campana anno Christi mundi Salvatoris MCCCCXXX*, Kramer 1868] Müller 1859. nyomán javítja); Meltzl 1892. 652. (súlyát 175 mázsának [!] mondja); Gerecze 1906. 196; Roth 1908. 8. (*Johannes von Schüssburg* mesternévvel); Csaki 1923. 41; Teutsch 1925. 204. (*Magister Johannes van Schespurg* mesternévvel); Kisch 1926. 69–71; Nussbächer 1969. 228; Dahinten 1988. 221; Patay 1989. 83; Benkő 2000b. 57.

(1984)

41. + Beszterce – ev. templom (Bistrița, Bistritz/Nösen, Beszterce-Naszód m.)

Az 1857-es tűzvészben a toronyból lezuhant és összetört, 24 fontmázsás harang. Minuszkulás felirata Fr. Müller nyomán: *In laudem dei et beati Nicolai confessoris bec fusa est campana Anno domini MCCCCXXX*.

1430, Segesvár, János mester

IROD.: Müller 1859. 217–218. (feltehetően szintén a segesvári János mester munkája); OMvH Rómer-hagyaték, XXXVIII. csomó, 636/139. (Rómer Flóris keltezetlen feljegyzésében még meglévőként szerepel, 24 mázsa súllyal); Wortitsch 1885. 24–25; Gerecze 1906. 196; Csaki 1923. 41. (a régi irodalom alapján még meglévőként ismerteti); Kisch 1926. 69–71; Dahinten 1988. 221. (az 1857. április 18.-i tűzben elpusztult két harang összegyűjtött töredékei együtt 5127 fontot nyomtak); Patay 1989. 83; Entz 1996. 239–240. (a középkori plébániatemplomot Szent Miklós tiszteletére szentelték).

(1984)

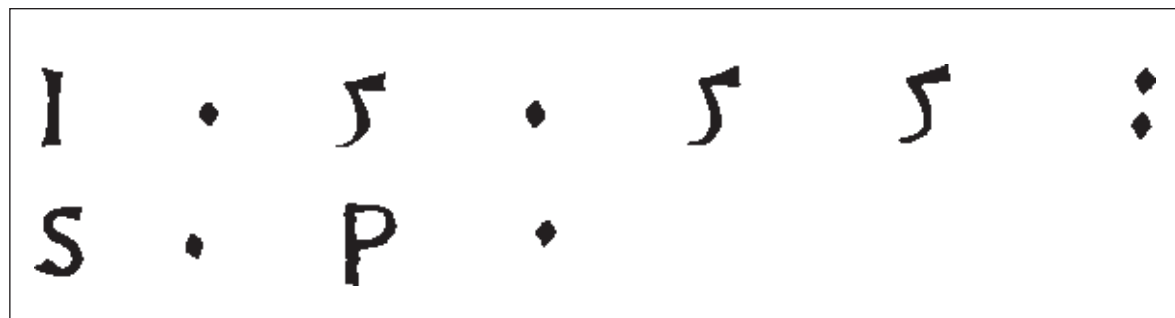
42. Beszterce – ev. templom (Bistrița, Bistritz/Nösen, Beszterce-Naszód m.)

Megtört ívű peremén 5 cm széles abroncs. Vállán sima bordakeretben (belvilág: 6 cm) évszám és antikva betűs monogram: *I · 5 · 5 · 5 · S · P*. Betűmagasság: 3,6–4,3 cm. A betűket és számokat rombusz alakú, III. 163b típusú jelek választják el. Vállá enyhén legömbölyített, teteje kúpos, ma már hiányzó, eredeti függesztőkoronája a harangtetőből kiemelkedő, korongszerű tagozaton állt.

Mk: 80 cm, Á: 95 cm, á: 49,4 cm

1555, Beszterce, Simon ágyúöntő mester (S[imon] P[ixenmeister])
 IROD.: Wittstock 1857. 18; OMvH Rómer-hagyaték, XXXVIII. csomó (Rómer Flóris keltezetlen, 1864 előtti jegyzetében a legkisebb harang S.P. 1555 felirattal szerepel), Uo. XIV. jegyzőkönyv (Rómer Flóris 1864. szeptember 4-én Besztercén járt és lerajzolta a harang feliratát; ittjártakor már csak ezt az egyetlen középkori harangot találta); Wortitsch 1885. 24–25; Csaki 1923. 41; Kisch 1926. 71; Dahinten 1988. 220–221. (a harang az 1857-es tűzvészkor lezuhant a harangszékről, de kisebb sérüléstől eltekintve épen maradt).

(1984)

Béta I. Vágás

43. Bodonkút – ref. templom (Vechea, Kolozs m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4 cm) minuszkulás felirat: *ih̄s · hil̄fe(!) · got̄ m · aria · (be)rot v(ns)*. Betűmagasság: 3,4–4,1 cm. A szavakat kis rombuszok (III. 176a) választják el. A harang válla élesen megtörik, teteje enyhén kúpos, függesztőkoronája a harangtetőből kiemelkedő alacsony, korongszerű tagozaton áll. Enyhén kérdőjel alakú fülei nyolcszög keresztmetszetűek. Elhasadt harang, mely hegesztés után elveszítette a hangját; jelenleg a ref. parókián őrzik.

Mk: 42 cm, Á: 49 cm, á: 26,7 cm

15. század második fele

IROD.: KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 5. sz.; Léstyán II. 252. (*IHS hilfe got Maria* felirattal).

(1982)

Bogács I. Szászbogács

44. Boldogváros – ev. templom (Seliștat, Seligstadt, Brassó m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 8,3 cm széles sodrott bordakeretben négy plakett: trónoló király mellékalakokkal (III. 113), evangélista olvasópult előtt (III. 117), Keresztrefeszítés (III. 116c), író evangélista (III. 118). Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Szögletesen megtörő vaskos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúrás –, belül ovális.

Mk: 77 cm, Á: 87 cm, á: 41,4 cm

15. század közepe vagy második fele, Segesvár

IROD.: -

(1984)

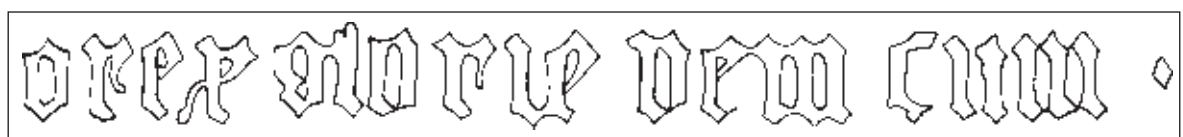
45. + Boldogváros – ev. templom (Seliștat, Seligstadt, Brassó m.)

Az első világháború idején elpusztult harang, minuszkulás felirata Fr. Müller nyomán: *o rex glorie veni cum*.

15. század közepe vagy második fele, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 222, III. tábla 4; Gerecze 1906. 516; Nistor 1983. 88. (ma is meglévő harangként említi).

(1984)

46. Bolkács – ev. templom (Bălcaciu, Bolkatsch/Bulkesch, Fehér m.)

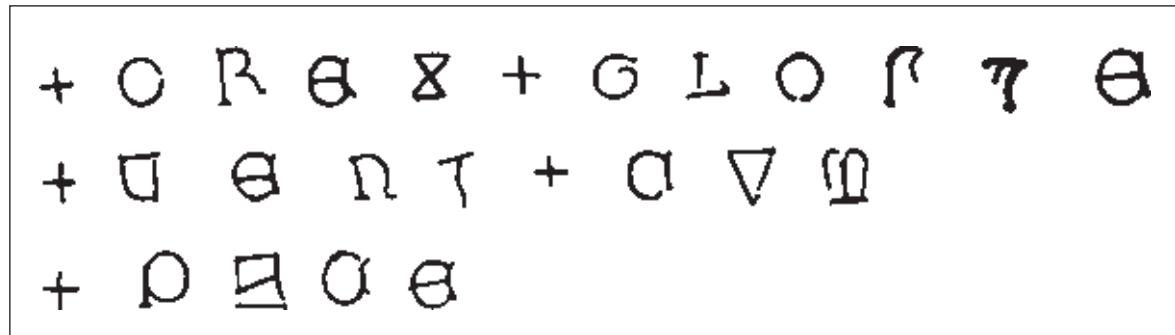
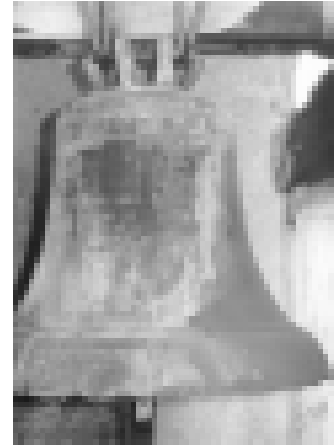
Vállán sodrott, 7 cm széles bordakeretben durván mintázott majuszkulás felirat: + O REX + GLORIE + UENI + CVM + PACE. Betűmagasság: 2,7–3,5 cm. A szavakat görögkeresztek (III. 1a) választják el. Teteje domború, koronája körül enyhe öntési varrat fut körbe. Lapított ovális keresztmetszetű (4,5 x 3,5 cm) fülei külső oldalán fonatdísz. A füleket a harangtetőn a korona középső tagjától sugárirányban kiinduló bordák választják el.

Mk: 77 cm, Á: 93 cm, á: 47 cm

13–14. század, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 226; Gerecze 1906. 419; Csaki 1923. 41; Benkő 2000. 83–84.

(1982, 1997)

47. Bolkács – ev. templom (Bălcaciu, Bolkatsch/Bulkesch, Fehér m.)

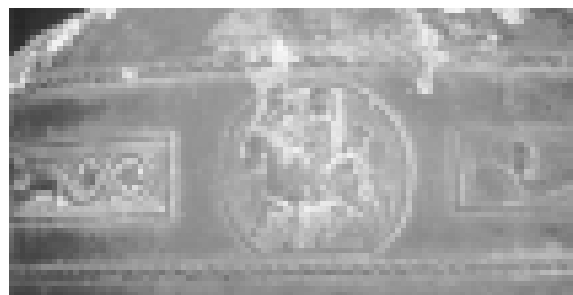
Sima, ívelt pereme fölött borda. Vállán 6,3 cm széles, felirat nélküli sodrott bordakeretben kezdő latinkereszt (III. 38) után díszítmények, a következő sorrendben: Leonardus-rozetta (III. 55), szárnyas hárpia alakjával díszített övveret lenyomata (III. 52), Sámson az oroszlánnal (III. 66), hárpia (III. 52), solymásznő (III. 65), hárpia (III. 52), Sámson az oroszlánnal (III. 66), hárpia (III. 52), solymásznő (III. 65), hárpia (III. 52), Sámson az oroszlánnal (III. 66), szárnyas hárpiaát ábrázoló mérműves veret lenyomatának kivágott részlete (III. 53). Teteje domború, sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív. Egyik füle hiányzik.

Mk: 63 cm, Á: 72 cm, á: 33,8 cm

15. század közepe, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 210; Gerecze 1906. 419; Csaki 1923. 41; Vătăşianu 1959. 441; Drăguţ 1976. 50. (14. sz-i keltezéssel); Drăguţ 1979. 306–307; Léstyán II. 272. (14. századi keltezéssel); Benkő 2000a. 493, 497, 1/4, 6. és 2/1–2. kép; Benkő 2000b. 31–33. kép.

(1982, 1997)

48. Bólya – ev. templom (Buia, Bell, Szeben m.)

Pereme széles, ívelt. Vállán 8,1 cm széles sodrott bordakeretben öt díszítőmenny: jobbra dőlő címerpajzsban sárkány (III. 120), nyolcszögű keretben oroszlán (III. 126a), balra dőlő címerpajzsban ágaskodó oroszlán (III. 121), nyolcszögű keretben szárnyas griff (III. 127a) és sárkány (III. 125a). Vállának íve megtört, teteje erősen domború, koronája körül öntési varrat fut körbe. Tetején beütött rekvirálási szám: *XII 1671*. Vaskos, sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül körív.

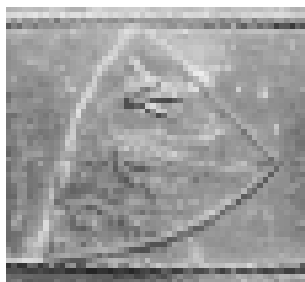
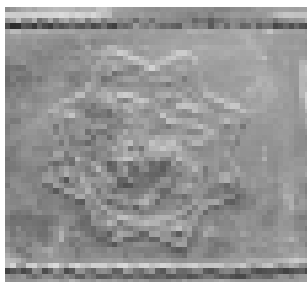
Mk: 59,5 cm, Á: 67,4 cm, á: 36,3 cm

15. század közepe, második fele, Segesvár

IROD.: A harangra Vass Árpád mihályfalvi ref. lelkész 1998. február 18-án írt levelében hívta fel a figyelmemet; Benkő 2000b. 43–44. kép.

Valószínűleg szerkesztési vagy másolási tévedés nyomán keletkezett az a hibás adat, mely szerint Bólya 59 kg-os, 1463-ból való harangját az első világháború idején rekvirálták és a megyesi gyűjtőközpontba szállították, ahol a XII. 1671-es számot kapta (OMvH Lvt 527/1918). Ezt a rekvirálási számot ugyanis a fenti, valóban 15. századi, de évszámot nem hordozó és 59 kg-nál jóval súlyosabb (legalább 159 kg-os) harangon olvashatjuk. 1463-ban öntött harangot sem a helyi evangélikus, sem pedig a ma már teljesen romos református templomban nem találtunk, de teljes erdélyi gyűjtésünkben sem fordul elő.

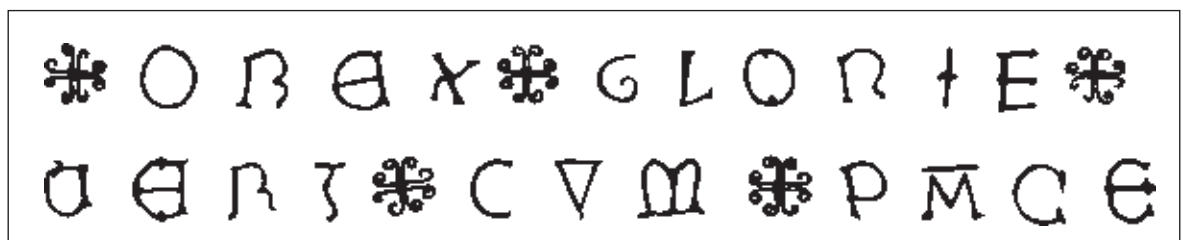
(1998)

49. Bonyha – ref. templom (Bahnea, Bachnen, Maros m.)

Peremének csak a felső része hajlított. Vállán 6,3 cm széles sodrott bordakeretben majuszkulás felirat: *+ O REX + GLORIE + UENI + CVM + PACE*. Betűmagasság: 3,1–4 cm. A szavakat horgonykeresztek (III. 4) választják el. Válla gömbölyű, teteje domború, koronája körül öntési varrat. Vaskos fülei lapított ovális keresztmetszetűek. A küküllői egyházmegye 1917-ben a 352,5 kg súlyú harang felmentését kérte a háborús célú rekvirálás alól.

Mk: 66 cm, Á: 80 cm, á: 44 cm

13–14. század, Nagyszében

IROD.: Teutsch 1881. 27; Gerecze 1906. 424; KvRefGylt 74/I. 6/915^v, Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 7. sz.; Benkő 2000. 83–84, I. tábla 2, 5. kép; Benkő 2000b. 69. (1986)

50. Bonyha – ref. templom (Bahnea, Bachnen, Maros m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 5,5 cm széles sodrott bordakeretben, egymástól azonos távolságra négy plakett: oroslán (III. 126b), kalapos hárpia (III. 128), sárkány kétágú farokkal (III. 125b), griff (III. 127b). Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúrás –, belül ovális. A 102 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a segesvári gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 53 cm, Á: 59 cm, á: 28,7 cm

15. század közepe vagy második fele, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 210; Teutsch 1881. 27; Gerecze 1906. 424; OMvH Lvt 527/1918. (1986)

51. +?/ Borberek – ref. templom (Vurpär, Burgberg, Fehér m.)

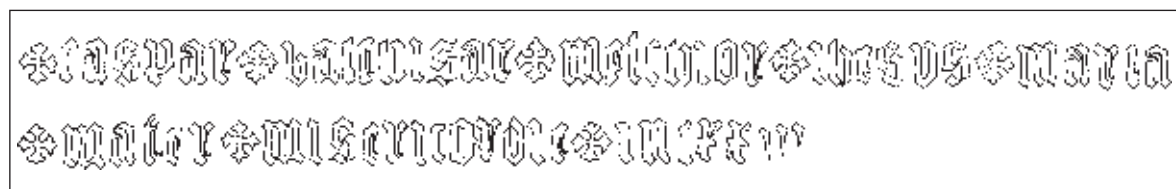
Elpusztult vagy ismeretlen helyen lappangó harang. Vállán sodrott (?) bordakeretben (belvilág: 3,4 cm) minuszkulás felirat, melyet Debreczeni László satírozott rajza örökített meg: + *caspar* + *balthisar* + *melchior* + *ihesus* + *maria* + *mater* + *misericordie* + *mlxxiii*. Betűmagasság: 2,3–2,8 cm. A szavakat lilimos végű kereszttek (III. 191) választják el. 1997-ben már csak a leszerelt fa harangsisak hevert a romtemplom tornya mellett.

á: 35 cm (a felirat hosszából számítva)

1[4]73

IROD.: KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 2. sz.; Kováts I. 220; Léstyán II. 94; Benkő 2000b. 66.

(1997)

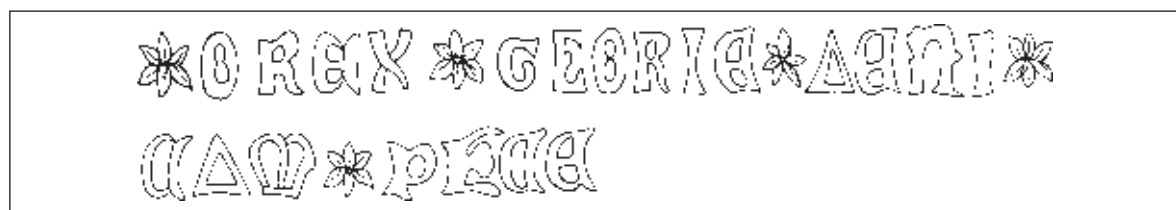

52. + Bordoș – unit. templom (Bordoșiu, Bordoșch, Maros m.)

Elpusztult harang, majuszkulás felirattal: · *O REX · GLORIE · VENI · CVM · PACE*. A felirat két *V* betűje fejjel lefelé áll. Orbán Balázs rajzán a szavakat hatszirmú rozetták választják el.

14. század

IROD.: Orbán I. 157. (a felirat rajzával); Gerecze 1906. 943. (a 14. század közepére keltezi); Dávid 1981. 74; Léstyán I. 230. (a harangot ma is meglévőként jelzi).

53. + Botfalu – ev. templom (Bod, Brenndorf, Brassó m.)

1799-ben újraöntött harang. Minuszkulás felirata G. D. Teutsch másolata nyomán: *o rex glorie veni cum pace et tu virgo maria cum tua pia acom(...)no(!) excita et ad laudem tuam congrega et tempestates aeris demonumque depelle · anno domini 14 · 8.* Az újraöntött harang valószínűleg az első világháború idején semmisült meg.

15. század vége

IROD.: Marienburg II. 325. („Ein kleines, vor wenigen Jahren eingeschmelztes Glöckchen, das Fleischglöckchen genannt, hatte die eingegossene Jahrzahl 1144.”); Müller 1858. 47. (a Marienburgnál szereplő 1144-es harang dátummal kapcsolatban megjegyzi, hogy a harang a 15. századból származik); Teutsch 1881. 28. (a feliratot Andreas Clemens lelkész 1797. évi feljegyzése nyomán közli); Philippi 1880. 50; Gerecze 1906. 254; Jekelius BI IV/1. 221.

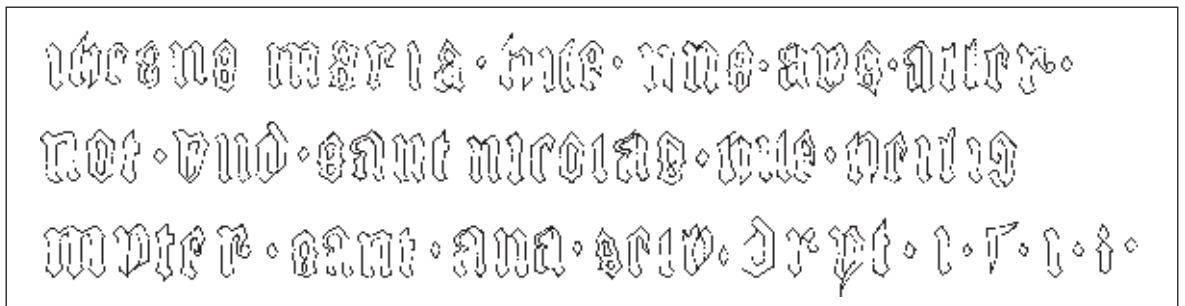
(1984)

54. + Botfalu – ev. templom (Bod, Brenndorf, Brassó m.)

Elpusztult harang, valószínűleg 1923-ban öntötték újra. Minuszkulás felirata Fr. Müller nyomán: *ihesus maria · hilf · uns · avs · aller · not · vnd · sant nicolas · hilf · heilig mter · sant · ana · selb · dryt · 1 · 5 · 1 · 3*. A szavakat kis rombuszok (III. 80) választják el. Fr. Müller szerint a templomot a középkorban Szent Miklós tiszteletére szentelték.

1513, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 218, 220, IV. tábla 1; Müller 1864. 167; Gerecze 1906. 254; Roth 1908. 10. (1984)

55. Botháza – ref. templom (Boteni, Kolozs m.)

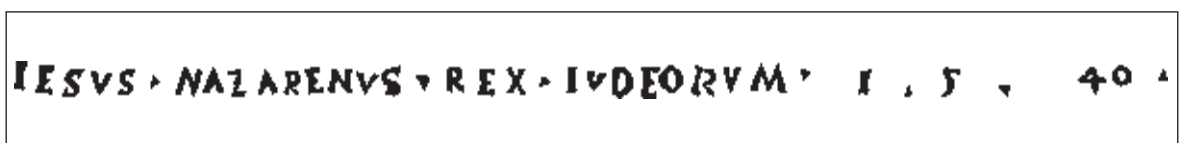
Megtört ívű peremén 3,5 cm széles abroncs, a perem fölött háromszoros, durván öntött, sima borda, melyek közül a középső vastagabb. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 2,5 cm) antikva betűs felirat: *IESVS · NAZARENVS · REX · IVDEORVM · 1 · 5 · 4 0*. Betűmagasság: 1,7–2 cm. A szavakat kis háromszögek (III. 175) választják el. Vállának íve megtört, teteje kúpos, függesztőkoronája a harangtőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Sarkosan megtörtő füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív.

Mk: 40 cm, Á: 46,5 cm, á: 24,8 cm

1540, Kolozsvár?

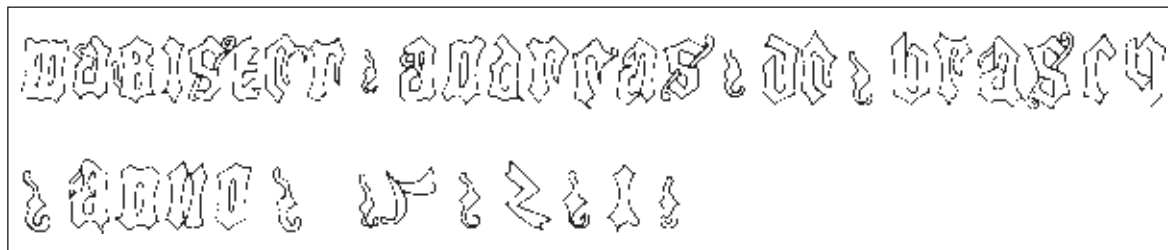
IROD.: KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 6. sz.; Benkő 1994a. 60; Entz 1996. 133; Benkő 2000b. 64.

(1981)

- 56. + Brassó** – Szent Márton-hegyi ev. templom/Martinskirche (Braşov, Kronstadt, Brassó m.)
Elpusztult harang. Minuszkulás felirata Orbán Balázs nyomán: *magister · andreas · de · brasch · anno · 1 5 · 2 · 1*. A szavakat § alakú jelek választják el.
1521, Brassó, András mester
IROD.: Orbán VI. 330. (a felirat rajzával); Wenrich 1889. 60. (*Magister Andreas de Braschovia* mesternévvél); Herfurth Bl I. 80; Gerecze 1906. 257; Patay 1989. 76. (feltételezi, hogy András mester 1513-ban a Fekete-templom számára is öntött egy nagy harangot); Léstyán I. 38. (a harangot meglévőként tünteti fel).
(1984)

Brassó I. Barcaszentpéter

- 57. + Brulya** – ev. templom (Bruuiu, Braller, Szeben m.)
Elpusztult harang. Sodrott bordakeretbe fogott minuszkulás felirata G. D. Teutsch szerint: *o rex · glorie · veni · nobis · cum · pace · Leonardus*. Az egyes szavakat Teutsch leírása szerint Leonardus-rozetták (III. 55) választották el.
15. század első fele, Nagyszeben, Leonardus mester
IROD.: G. D. Teutsch 1881. 139; Roth 1908. 13; Roth 1913. 9; Halaváts 1916. 148–149. (a középső harang felirata *O REX · GLORIE · VENI · NOBIS · CVM · PACE · LEONHARDVS*); Csaki 1923. 41; Patay 1989. 87; Benkő 2000a. 497.
(1983)
- 58. + Brulya** – ev. templom (Bruuiu, Braller, Szeben m.)
1935-ben újraöntött harang, melyre mai nagybetűkkel átírták a középkori feliratot: *O REX GLORIE VENI CVM PACE 1545*. Halaváts Gyula átírása a felirat elején kis kerek plakettet jelez.
1545, Brassó?
IROD.: Halaváts 1916. 148. (nagyharang); Csaki 1923. 41.
(1983)

Buda I. Szászbuda (299, 389)

- 59. Bulcs** – elpusztult bencés apátság (Bulci, Bulsch, Arad m.) / Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Enyhén ívelt, terült, sima pereme fölött kétszeres borda. Vállán 6,5 cm széles sima, szabálytalan bordakeretben (belvilág: 5,7 cm) minuszkulás felirat: *+ anno · do(mini) · m · cccc · lxxviii · dominicus · babas(!) m(a)g(iste)r michael*. Betűmagasság: 4–4,7 cm. A két utolsó szót kisebb betűkkel (betűmagasság: 1,7–2,1 cm) egymás fölé írták, az *abbas* szó két első betűjét felcserélték és fejjel lefelé applikálták. A szavakat kis, szabálytalan pontok választják el. A felirat kezdetét elmosódott részletrajzú korpusz (III. 222) lenyomata jelzi. Vállá gömbölyű, teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő alacsony tárcsán áll. Ívelten hajló, nyolcszög keresztmetszetű füleinek külső oldala kannelúrás. A korona középső tagjának alapjából a hat fül közé hat öntési borda nyúlik a tárcsa pereméig. Ez arra utal, hogy a korona öntőformáját több részből állították össze. A függesztőkarika tetején öntőcsap és két szelelőnyílás nyoma látszik. A harang felülete egykor megégett.

A harang 1807-ben, az elpusztult középkori apátság romjainak ásatása során került elő, egy másik, elhasadt és utóbb elkallódott, kb. hasonló súlyú – öt fontmázsásnak mondott – haranggal, továbbá egy bögre alakú, kopott, latin feliratos csengővel együtt. Az ép, utóbb megtisztított haranggal 1870-ig a helyi r. kat. templomban harangoztak, 1871-ben a temesvári szemináriumi templom tornyába került, majd innen – Rómer Flóris közbenjárására, Bonnáz Sándor csanádi püspök ajándékeként – 1873-ban a Magyar Nemzeti Múzeumba jutott (Lsz.: 260/1873).

Mk: 66 cm, Á: 71,6 cm, á: 31,7 cm

1468, Mihály mester

IROD.: Hazai tudósítások II(1807). 7. 49. („A múlt május elején Bulcson, Krassó vm. találtatott egy dombon, ahol csakugyan valamely nagyobb épületnek maradványi látszanak – egy szép, majd 8 mázsát nyomó harang; amelyen ezen inscriptiót olvashatni: In Gr. Michael + A.D. MCCCC.LXVIII. Dominicus Abbas.” idézi Rómer Flóris, OMvH Rómer-hagyaték, XXXVII. csomó, 637/59); OMvH Rómer-hagyaték, XXXVIII. csomó, 636/55. (Ungváry János ny. kincstári ügyvéd levele Rómer Flórishoz, 1863. október 28.: „... Bulch kincstári helység Krassó megyében [...] a kolostor és Egyház romjait a helység végén észrevehetni; ezelőtt körülbelől 40 évvel ugyan ott ásatások is történtek [...] a mi napvilágot látott, mindazt némely templomi szerekre és két, egy-egy öt, összesen tíz mázsás harangra szoríthatni, az egyik ásás közben meghasadt, nem tudom, hova lett; a másik egészben felvétellett s a Plebania szerény templomába a kis fa toronyból, kitűnő ezüst hangjával a hívőket ma is hívja: [...] melyen goth betűkkel kinyomva olvashatni: *Dominicus Abbas 1364*. Van még egy a misés pap kijöttét jelző ódon alakú csengettyű is, mely csupor, vagyis bögre alakjánál fogva igen feltűnik.”); Uo. 636/156. (a harangfelirat gyenge minőségű ceruzalevonata, 1865 után); Uo. XXIV. jegyzőkönyv 176, 182, XXV. jegyzőkönyv 169; Rómer 1865a. 634. („... főtt. Farkas Mihály [...] az újabb templom romladozó tornyából is levett és haranglábon lógó 4 1/2 mázsás harangot négy oldalról fényképileg levetette, és nekem beküldé, a köriratot mégsem vagyok képes megfejteni [...] Hogy a régi latin jegyzőkönyv olvasatát nem tartom addig helyesnek, míg a szíves lelkész úr egy dörzslettel meg nem örvendeztet, onnan van, mert: *DOMINICUS Abbas gr. Michael + Anno DD. MCCCCCLXVIII*. felirat a gr-re

nézve kétséget támaszt bennem. Hiszem, hogy az évszám, t.i. 1468 helyes, de a többit is szeretném tüzetesen fejtegetni.”); ArchÉrt 8(1874). 15. (Egyveleg: „E harang 1807-ik év april hónap végével a hajdan virágzó bulcsi apátság romjainak ásatása alkalmával fedeztetett fel [...] A harangon észlelhető tűznek nyomaiból gyaníthatólag következtethetni, hogy az apátság a török harcok alatt pusztult el. 1807-től 1870-ig Bulcs községben harangoztak vele, 1871-ik év elején azonban Temesvárra vitették, hol tompa

ANNO · DO · M · CCC · LXVIII ·
DOMINICUS · ABAS · MGR ·
MULLAPT

búskomor hangja által általánosan feltűnt.”); Ortway 1874. 100–101. (a harang Temesvárott „egy harangöntő által százados kérgétől megtisztított”, súlya 4 mázsa 64 font volt); Márki 1892. I. 382, 451. (a „most a temesvári seminarium tornyában” függő harangot 1807. április 30-án találták; súlya 235 kg. „A mai templomban még most is használnak egy itt talált [kopott, latin feliratú] oltári csengőt”); Gerecze 1906. 460; Pascu 1954. 177; Patay 1977. 51; Patay 1978. II. 45–46; Drăguț 1979. 315. (a harang aradi öntőműhely terméke); Patay 1989. 45, 88, 51. tábla 2, 82. tábla 1. (Mihály mester a Délvidéken működött); Benkő 2000b. 77. (1999)

60. Búzásbocsárd – ref. templom (Bucerdea Grânoasă, Fehér m.)

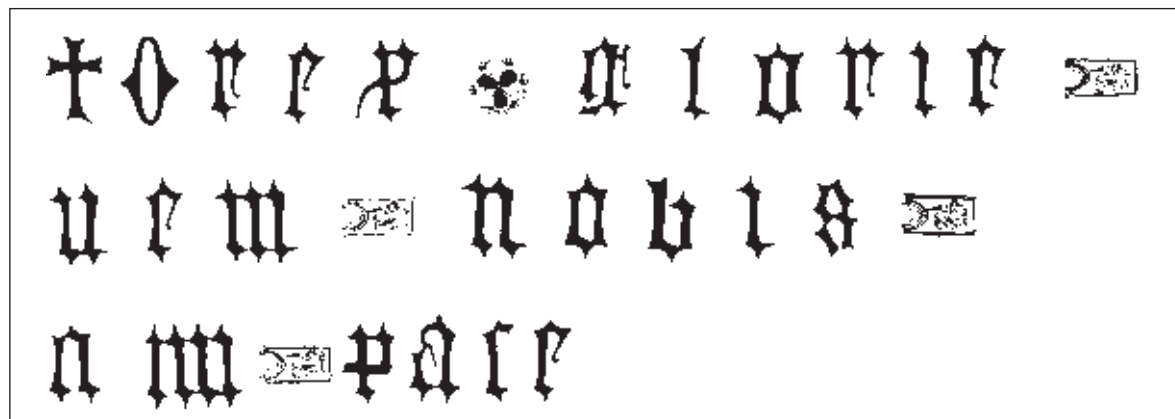
Pereme sima, ívelt. Vállán 6,5 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: + *O rex · glorie · veni · nobis · vmi(!) · pace*. Betűmagasság: 4,8–5,3 cm. A felirat élén III. 38. típusú kezdő latinkereszt áll, a szavakat szárnyas háрпиát ábrázoló, mérműves övveretlenyomatok (III. 53) választják el. Vállának íve megtört, teteje domború, a függesztőkorona körül enyhe borda fut körbe. Vaskos, sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív.

Mk: 81 cm, Á: 93 cm, á: 49,4 cm

15. század közepe, Nagyszeben

IROD.: A Magyar Nyelv-Mívelő Társaság munkáinak első darabja. Szeben 1796. 139. (középkori harang olvashatatlan felirattal); Kőváry 1892. 267. (középkori harang olvashatatlan felirattal; a fenti két hivatkozás a másik, elpusztult búzásbocsárdi harangra is vonatkozhat – B. E.); OMvH Rómer-hagyaték, XL. csomó, 670/163. (Rómer Flóris Herepei Károly közlése nyomán feljegyezte, hogy „a harangon goth betűk voltak”); KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 8. sz.; Benkő 2000a. 493.

(1984)

61. + Búzásbocsárd – ref. templom (Bucerdea Grânoasă, Fehér m.)

1917-ben rekvirált és beolvasztott harangját a gyulafehérvári ref. egyházmegye 1917. május 22-i felmentési kérelme említi: „1515 *O Rex Gloriar Ora Pro Nobis* [...] E szép hangú harang meghagyását műbecsén kívül kérjük azért is, hogy a tanyákon szétszórtan lakó hívek Isten házába rendszeren össze tudjanak gyűlni.”

1515

IROD.: KvRefGylt 36/I⁶/915^{VI}; 54/I⁶/915^V; 58/I⁶/915^V.

(1984)

Buzd I. Buzd (386), Szászbuzd

Bürkös I. Ágotakövesd

- 62. Bürkös** – ref.–ev. közös templom, a harangot az ev. gyülekezet használja (Bârgăniș, Bürgesch, Szeben m.)

Terült peremének íve enyhén megtört, szélén 2,7 cm széles abroncs. Vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 4,4 cm) dátum, illetve plakettek és rozetták láthatók: szárnyas hárpia alakjával díszített övveret lenyomata (III. 52), két háрпиát ábrázoló relief (szíjvéglenyomat) részlete (III. 51), maszkos rozetta (III. 88), forgórózsás rozetta (III. 87), a következő sorrendben: 1493, 88, 52, 87, 51, 88, 52, 87, 51, 88, 52. A számjegyek magassága: 3–3,9 cm. Vállának íve megtört, teteje kúpos, koronája körül enyhe borda. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúrás –, belül körív.

Mk: 43 cm, Á: 48 cm, á: 24,5 cm

1493, Nagyszeben, Márton mester

IRÓD.: KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt.

16. doboz 9. sz.; Benkő 2000a. 493.

(1983)

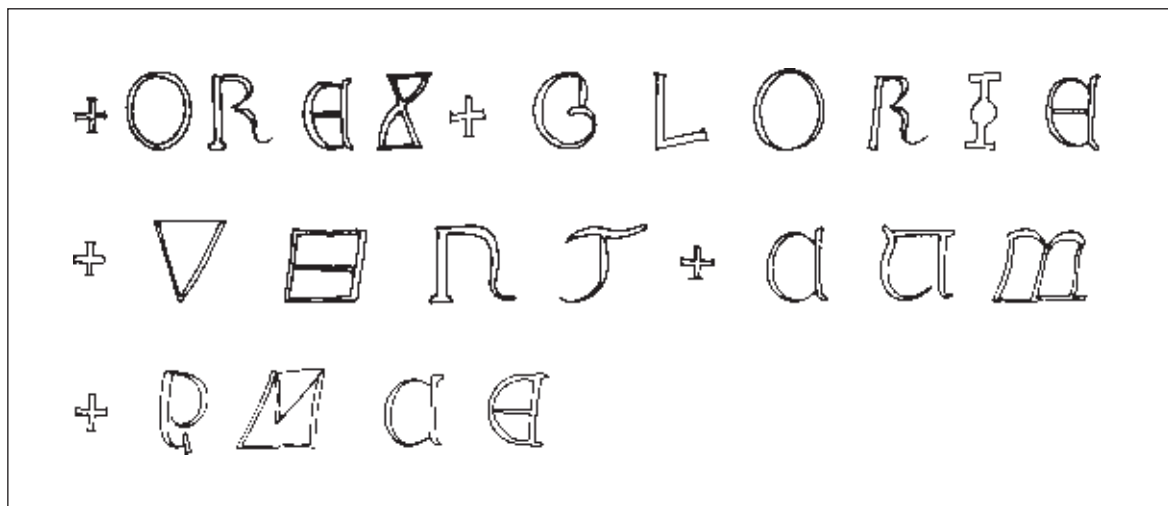
1493

- 63. + Cikmántor** – ev. templom (Țigmandru, Zuckmantel, Maros m.)

Elpusztult harang, majuszkulás felirattal: + O REX + GLORIE + VENI + CUM + PACE.
A szavakat görögkeresztek (III. 1a) választották el.

13–14. század, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 226. (16. századi keltezéssel); OMvH Lvt, Rómer-hagyaték, XXXVII. csomó (Thaly Kálmán ceruzamásolata); Kőváry 1892. 268. (1400 körüli keltezéssel közli a felirat rajzát); Gerecse 1906. 419; Léstyán II. 278. (az „1400-ból származó” harangot ma is meglévőként említi); Benkő 2000. 83–84. (1982)

Csanád I. Szászcsanád

Csatár I. Hegyközcsatár

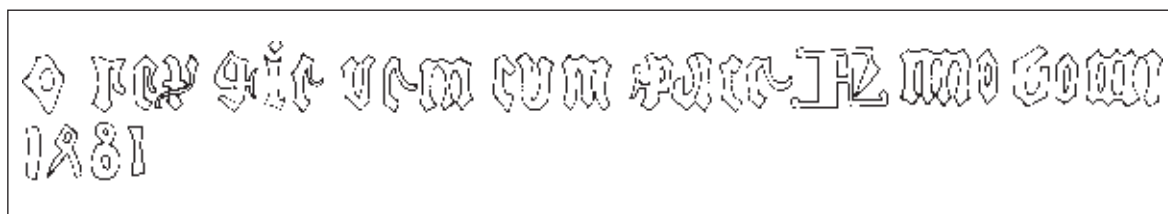
Cseh I. Szilágycseh

64. + Csehétfalva – unit. templom (Cehețel, Hargita m.)

Elpusztult harang, minuszkulás felirata Orbán Balázs rajza nyomán: *O rex gl(ori)e veni cum pace Anno domi(ni) 1481.*

1481

IROD.: Orbán I. 113. (60 fontos harang, közli a felirat rajzát); OMvH Rómer-hagyaték, XIV. jegyzőkönyv, 145. (a harangfelirat rajza); Gerecse 1906. 943; Dávid 1981. 91–92; Entz 1996. 141. (a harang a kolozsvári Történeti Múzeum kőtárában található); Léstyán I. 301. (Ma is meglévőként említi).

65. Csekelaka – ref. templom (Cecălaca, Maros m.)

Sima peremének csak a felső része hajlított, a perem fölött erőteljes borda. Bordakeret és felirat nélküli vállá gömbölyű, teteje domború, koronája körül öntési varrat. Lapított ovális ke-

resztmetszetű fülei külső oldalán fonatdísz. A 167 kg súlyú harangot az első világháború folyamán hadi célokra rekvirálták és a tordai gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 63 cm, Á: 68 cm, á: 38,2 cm

13–14. század, Nagyszeben

IROD.: Orbán V. 26. (a nyárádszentannai harang hasonmása); Gerecze 1906. 903; OMvH Lvt 527/1918; OMvH Fotótár, pozitív sz. 8596; Benkő 2000. 86.

(1982)

66. +/? Csekelaka – gör. kel. templom (Cecălaca, Maros m.)

Az egykori gör. kat. templom 10 kg-os, a 15. századra keltezett harangját az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a tordai gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta. Az ekkor készült fényképfelvételen cukorsüveg alakú, durván öntött, kisméretű harang látható, peremének íve megtört, fölötté kettős borda. Vállán szabálytalanul futó sima bordakeretben görögkeresztekkel elválasztott antikva (?) betűk. A feliratos sáv alsó bordájáról körbefutó liliomsor csüng alá. Válla gömbölyű, koronája nagyméretű tárcsán áll. Fülei enyhén kérdőjel alakúak.

?

IROD.: OMvH Lvt 527/1918; OMvH Fotótár, pozitív sz. 9109.

(helyszíni szemle nem volt)

Csernátfalva l. 387. szám

67. + Csicsóholdvilág – ev. templom (Țapu, Abtsdorf, Szeben m.)

Elpusztult harang, majuszkulás felirata G. D. Teutsch nyomán: *O REX GLORIE VENI CVM PACE.*

?

IROD.: Teutsch 1881. 27. (a *Spätmajuskel* feliratot 1500 körülre keltezi); Gerecze 1906. 96. (1500-as évszámmal).

(1983)

68. Csicsóholdvilág – ev. templom (Țapu, Abtsdorf, Szeben m.)

Peremének íve megtört. Vállán kétszeres sima bordakeretben 3 cm széles üres sáv fut körbe. Vállának íve megtört, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. A fülek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső oldalon fonatdísz –, belül körív.

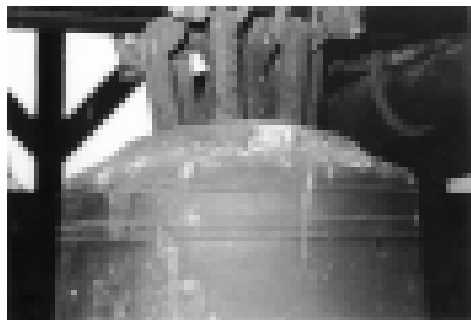
Mk: 52 cm, Á: 60 cm,

á: 31,8 cm

15. század vége–16. század eleje, Nagyszeben?

IROD.: –

(1983)

69. Csíkmenaság – r. kat. templom (Armășeni, Hargita m.)

Széles peremének íve megtört, a peremet enyhe, 2,3 cm széles abroncs szegélyezi. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 5 cm) antikva betűs felirat: *O REX · GLORIE · VENI · IN PACE · I · 5 · 4 · 2 ·*. Betűmagasság: 2,6–3,5 cm. A felirat szavait – sorrendben – a következő reliefek tagolják: oroszlán mondatszalaggal (III. 151), Vir dolorum (III. 132), Agnus Dei (III. 147b), a *PACE* szó után kivehetetlen mintájú, elmosódott rajzú díszítmény. Az évszám jegyeit rombuszok (III. 133) választják el. Vállá ívelt, teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Enyhén kerdőjel alakú füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül körív.

Mk: 65 cm, Á: 76 cm, á: 41,2 cm

1542, Brassó

IROD.: Benkő 1853. 133. (1582-es évszámmal); Müller 1859. 229. (helyesbíti a Benkő Károly által közölt 1582-es évszámot, megállapítja, hogy Benkő tévesen illesztette a feliratba a harangon nem szereplő *IESV XTE* szavakat); Orbán II. 41. („minuskel” felirata: *O Rex gloriae Jesu Xte veni in pace 1582.*); Gerecze 1906. 266. (1582); Gyárfás 1911. 103. (1542); Endes 1938. 74. (1582-es keltezéssel); Lestyán I. 185; Benkő 2000b. 64. (1998)

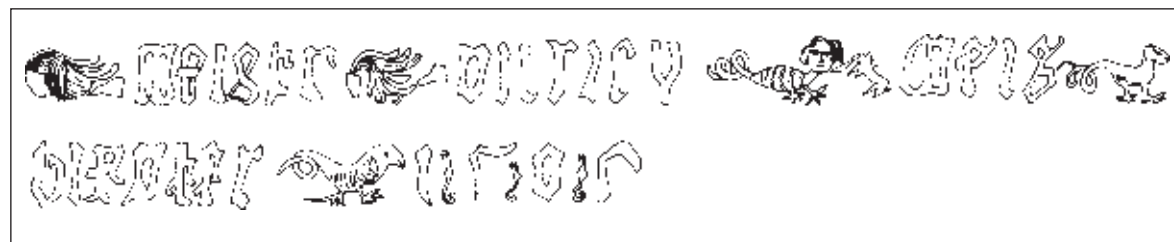
70. + Csíkmindszent – r. kat. templom (Misentea, Hargita m.)

Az első világháborúban elpusztult kisharang. Minuszkulás felirata Orbán Balázs rajza nyomán: *·meistr · vilricy · meis(!) · bixe(?)ter(!) · I · 5 · 0 · 5*. A szavakat a következő figurális díszek választják el: leveles fríz részletei, kígyófarkú szirén, balra ágaskodó egyszarvú, hárpia, kétfajta kígyófarkú madár. A dátum számjegyeit § alakú jelek tagolják.

1505, Brassó, Ulrich, ágyúöntő mester

IROD.: Orbán II. 34. (a felirat rajzával, *Meistr vilricy Meis bifoter 1505* olvasattal); Gerecze 1906. 267; Gyárfás 1911. 105. (a harang a csíkmindszenti plébániához tartozó Hosszúaszó kápolnájába került, felirata: *+meister + ullrick + bixen + meister + I · 5 · 0 · 5.*); Endes 1938. 73; Vătășianu 1959. 853; Patay 1989. 96. Lestyán I. 186.

(1984)

71. Csíkszentlélek – r. kat. templom (Leliceni, Hargita m.)

Megtört ívű peremén 2,5–3 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4,7 cm) antikvákkal kevert minuszkulás felirat: ++ANNO · d(o)Mini · 1 · 5 · 11 · patRvM · gRomate(!). Betűmagasság: 3,4–4,6 cm. A felirat elején két máltai kereszt (III. 138) áll, a szavakat § alakú jelek (III. 135–136) választják el. Vállának íve kissé megtört, teteje kúpos, koronája a harangtetőből

kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. A harangtetőn, a korona középső tagjának alapjából sugárirányban hat borda nyúlik a fülek közé. Kérdőjel alakú füleinek keresztmetszete kívül a hatszög négy oldala – a két középső oldalt hornyok és bordák tagolják –, belül ovális. Elhasadt, utóbb hegesztett, használatban lévő harang.

Mk: 60 cm, Á: 71 cm, á: 36,6 cm

1511, Brassó

IROD.: Müller 1859. 228. (*PATRV M GROMATE ANNO DMNI. 1. S. 11.* felirattal, a szöveget érthetetlennek nevezi); Orbán II. 32. (a felirat rajzával, *Anno Domini 1502. Tetra gramaton* olvasattal, az utóbbi két szó betűi „összevissza hányva”); Gerecze 1906. 268; Gyárfás 1911. 103. (1511-es évszámmal, az utolsó két szót *tetra gramaton*-ként értelmezi); Balogh 1943. 337. (1511); Léstyán I. 199; Benkő 2000b. 66. (1984)

72. Csíkszentmárton – r. kat. templom (Sânmartin, Hargita m.)

Peremének íve megtört. Vállán 5,8 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: · Anno · domi(ni) · 1 cccc · lxxxxv · gar(!). Betűmagasság: 3,6–4,3 cm. A felirat elején Agnus Dei-t ábrázoló plakett (III. 147a), a szavakat – sorrendben – a következő díszítmények választják el: elmosódott, kivehetetlen ábrázolás, hatleveles rozetta (III. 140), gyöngyör keretben Nürnberg címere (III. 154), kisméretű Agnus Dei (III. 148). Vállának íve enyhén megtört, teteje csak kevésbé domború, koronája körül gyenge borda. Kérdőjel alakú fülei nyolcszög keresztmetszetűek, a külső három oldal kannelúrás.

Mk: 55 cm, Á: 63 cm, á: 32,5 cm

1495, Brassó

IROD.: Orbán II. 44 (a felirat rajzával); OMvH Rómer-hagyaték,

XXXVIII. csomó, 636/45. („közlé velem Szabó Károly kolozsvári könyvtárnok”); Gerecze 1906. 268; Gyárfás 1911. 103–104. (német harangöntő munkája); Endes 1938. 75; Léstyán I. 200; Benkő 2000b. 45, 47. kép. (1982)

73. Csíkszenttamás – r. kat. templom (Tomești, Hargita m.)

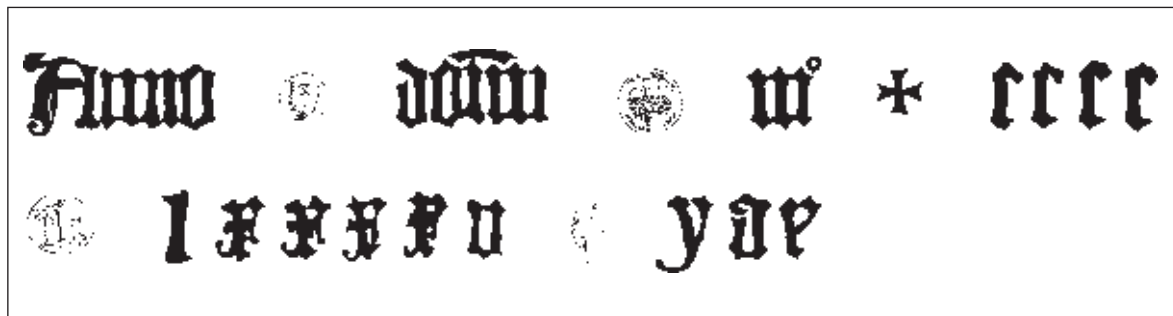
Peremének íve megtört. Vállán 6 cm széles sima bordakeretben minuszkulás felirat: · *Anno · do(m)ini · m^o + cccc · lxxxxv · yar* . Betűmagasság: 3,6–4,6 cm. A felirat kezdetét Agnus Dei-t ábrázoló plakett (III. 147a) jelzi, a szavakat – sorrendben – a következő díszítmények választják el: gyöngykör keretben Nürnberg címere (III. 154), Agnus Dei (III. 147a), máltai kereszt (III. 138), Keresztrefeszítés (III. 149), elmosódott, kivehetetlen díszítmény. Vállának íve kissé megtört, teteje enyhén domború, koronája körül durva borda. Ívelten hajló fülei nyolcszög keresztmetszetűek, a külső három oldal erősen kannelúrás.

Mk: 65 cm, Á: 77 cm, á: 41 cm

1495, Brassó

IROD.: Lázár 1858. 13. („Gróf Lázár Ferenc 1721-be P. Gyalogi Jánoshoz írt levelében [...] így ír róla: »Ugyan Csik Szent Tamáson láttatik egy harangon csodálatos irással, hogy Columbus Lázár öntette volna ante mille anno Christi 700«”); Orbán II. 88–89. (a felirat rajzával); OMvH Rómer-hagyaték, XXXVIII. csomó, 636/75. (Thaly Kálmán közlése Lázár Miklós fenti adatáról); Gerecze 1906. 269; Endes 1938. 68; Léstyán I. 205.

(1982)

Csinád I. Erdőcsinád

74. + Dálnok – ref. templom (Dalnic, Kovászna m.)

1530-ból származó, 1799-ben újraöntött harang.

1530

IROD.: KvRefGylt 79/I⁶/915^V.

75. ? Dank – gör. kel. templom (Dincu, Kolozs m.)

A 22 kg-os, 15. századnak jelzett harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a kolozsvári gyűjtőközpontba szállították. 1918-ban a MOB felmentését javasolta. Az ekkor készült fényképen látható harang pereme erőteljesen ívelt. Vállán sodrott bordakeretben rozetták és rombusz alakú díszek sorakoznak. Teteje lapos, csak egyhén kúpos, a korona körül öntési varrat. Kívül sokszögűre formált fülei kérdőjel alakúak.

15. század vége?

IROD.: OMvH Lvt 27/1918; OMvH Fotótár, pozitív sz. 9095.

(helyszíni szemle nem volt)

76. Dányán – ref. templom (Daia, Dengel, Maros m.)

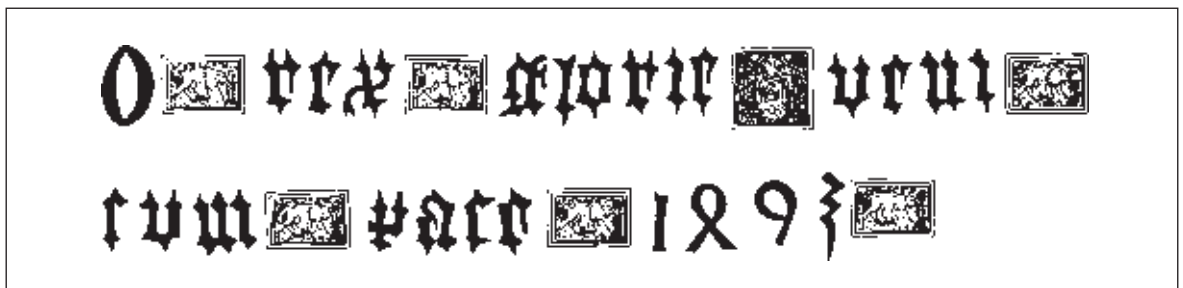
Pereme ívelt, terület, fölötté kétszeres borda. Vállán 6,8–7,1 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *O · rex · glorie · veni · cum · pace · 1493 ·*. Betűmagasság: 3,1–3,6 cm. A szavakat jobbra lépő oroszlánt ábrázoló, téglalap alakú plakettek (III. 85) választják el, kivéve a *glorie* és *veni* közötti szóközt, ahol Veronika kendőjét ábrázoló plakett (III. 84) látható. Vállának íve enyhén megtört, teteje kissé kúpos, koronája körül borda. A harangtetőn, két fül között erősen kidomborodó latinkereszt. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúrás –, belül ovális. A 132 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a segesvári gyűjtőközpontba szállították, a MOB 1918-ban felmentését javasolta.

Mk: 54 cm, Á: 66,5 cm, á: 30,3 cm

1493, Nagyszeben, Márton mester

IROD.: OMvH Lvt 527/1918; OMvH Fotótár, pozitív sz. 9174. („Damján” felirattal); KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 16. sz.; Benkő 2000a. 498. (1983)

77. Darlac – ev. templom (Dârlos, Durless, Szeben m.)

Egyenes vonalú peremének csak a felső része hajlított. Vállá gömbölyű, felirat vagy díszítmények nélkül. Teteje domború, koronája körül öntési varrat húzódik. A harang tetején, a függesztőkorona középső tagjának alapjából hat rövid kis borda nyúlik a fülek közé. Alig ívelten megtörő füleinek keresztmetszete kívül a hatszög három oldala, belül körív.

Mk: 67 cm, Á: 73 cm, á: 40,1 cm

13–14. század, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 209; Gerecze 1906. 419; Benkő 2000. 86. (1981)

Daróc I. Homoróddaróc

Décse I. Magyardécse, Marosdécse

Demeter I. Kisdemeter, Nagydemeter

78. + Dês – ref. nagytemplom (Dej, Kolozs m.)

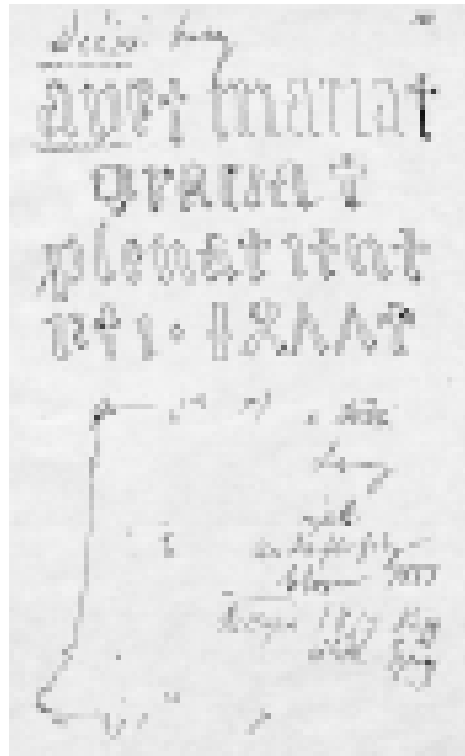
1887-ben elhasadt és újraöntött harang. Rómer Flóris rajza szerint peremét abroncs tagolta, palástja csaknem hengeres, vállán sodrott bordakeretben minuszkulás felirat futott körbe: *+ ave + maria + gracia + plena + i + n + r + i · 1477*. A szavakat latinkeresztek választották el, az évszám első számjegye előtt kis rombusz állt. Vállának íve megtört, teteje lapos, koronája a rajzon nem szerepel.

1477

Mk: 60,6 cm, Á: 71,2 cm, á: 34,2 cm

IROD.: OMvH Rómer-hagyaték, XXXIX. csomó, 651/27. (Torma Károly 1863. III. 3-i levele

Rómer Flóriszhoz, az emlékezetből leírt, de pontos harangfelirattal); Uo. XIV. jegyzőkönyv 141. (a harang vázlatos rajza, betűhíven visszaadott felirata és méretei: Mk: 23 hüvelyk, alsó átmérője 27 hüvelyk, felső átmérője 13 hüvelyk); Kádár 1882. 100–101, 103, 137, 251. (adatai egy másik, közelebről azonosíthatatlan középkori harangra vonatkoznak: az 1642. július 25-i tűzvészben elpusztultak a harangok, ezért a *Bógó* nevű harangot „mely »régi antiquitás« goth felirattal volt ellátva, hihetőleg I. Rákóczi adományozhatta, valamely magyarországi[?] egyháze volt”; a harang 1808-ban meghasadt és újraöntötték, súlyát ekkor 8 mázsa 90 fontra egészítették ki; az 1849. május 6-i „nemzeti nagyünnepelés” után a szabadságharc céljaira felajánlott harangot a város saját költségén Kolozsvárra szállíttatta; 1851-ben megrepedve kapták vissza, ezért ismét átöntötték.); Orbán 1888. 333. (*In.r.j.* 1477. *Ave Maria gracia plena* felirattal; „a harang ma már nem létezik, amennyiben a múlt évben elhasadván újraöntött”); Gerecze 1906. 864. (Torma Károly fenti leveléből a betűhíven lerajzolt évszámot 1455-nek olvasta); Entz 1996. 120; Lestyán II. 435. (ma is meglévő harangként említi); Benkő 2000b. 66, 63. kép.

79. + Désakna – ref. templom (Ocna Dejului, Kolozs m.)

Az első világháború idején elpusztult harang, gótikus felirattal.

?

IROD.: SzDMon III. 239. („Van két harangja, egyik goth betűkkel, a másik újabb öntésű”); Gerecze 1906. 865; Lestyán II. 437; Szilágyi Imre lelkész 1998. január 16-án kelt levele szerint Désakna régi harangjai az első világháború rekvirálásai során elpusztultak, a jelenlegi harangok 1925-ben és 1927-ben készültek.

80. + Déva – ref. templom (Deva, Diemrich, Hunyad m.)

Az első világháború idején elpusztult harang. Egy 1898-as leírás szerint a toronyban található három harang közül a legkisebbiken „Évszám nincs [...], de van 3 kis piros kereszt s 4 mythologiai nőalak, melyek halfarkban végződnek és négyszer felírva ez a gothikus betűkből álló szó: *sbew* és egyszer így: *sbeu*, aminek olvasása rejtélyes. A harang alsó karimája belől négy oldalon van elvásva ...”

15. század, Nagyszeben?

IROD.: Müller 1859. 224. (a neki küldött feliratmásolaton ismétlődő betűcsoport – *s b c n e(?)* – esetleg tévesen leírt ábécérészlet: *a b c d e*; a szavak között fekvő sárkányokat említi); Téglás 1902. 44; Szóts 1898. 77; Gerecze 1906. 396. (érthetetlen feliratú harang). (1984)

81. + Déva – ref. templom (Deva, Diemrich, Hunyad m.)

Az első világháború idején elpusztult harang, melyet 1898-ban nagyharangként írtak le. Feliratát ekkor a következőképpen jegyezték fel: „*MAGR*; *SIGIS*; *CIBIN*; *ANO*; *MDI*; 6; 5; 3; 8; *SALVT*; 1; 5; 3; 6; *INRI; T; T. A szavak feletti rövidítési jeleket s az egyes számok és szavak közöttiek nyomdailag nem tudjuk tökéletesen visszaadni.”

1536, Nagyszeben, Zsigmond mester

IROD.: Müller 1859. 228; Névkönyv 1863. 10; Téglás 1902. 44; Szóts 1898. 78; Gerecze 1906. 396; Roth 1908. 8. (*Sigismundus Cibiniensis* mesternévvel); Patay 1989. 95. (1984)

Déva l. Marossolyos

Doba l. Nagydoba

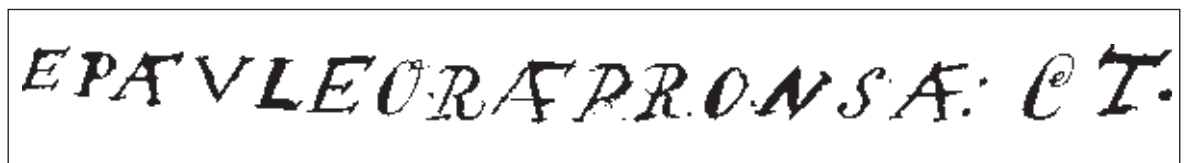
82. ? Dobrácsapáti – ref. templom (Apateu, Szatmár m.)

Az 1825. évi generális vizitációkor készült leírás szerint „A toronyban van egy 50 fontos kis harang ezen betűkkel: EPAVLEO · RAPRO · NSA : CT.” A nagybetűs felirat – melynek kezdetét az összeíró lelkész nem ismerte fel – a közeli érszakácsi harang analógiája nyomán SANCTE PAVLE ORA PRO NOBIS lehetett, rövidítésekkel.

15. század vége?, Nagyvárad

IROD.: A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára, Debrecen, 1825. évi (Budai Ézsaiás-féle) generális vizitáció.

(helyszíni szemle nem volt)

83. + Domáld – ev. templom (Vișoara, Maldorf, Maros m.)

Elpusztult harang majuszkulás felirattal: + O REX + GLORIE + UENI + CVM + PACE. A felirat élén horgonykereszt (III. 4) állt, a szavakat horgonykereszt (III. 4) és görögkeresztek (III. 1a) választották el.

13–14. század, Nagyszében

IROD.: Müller 1859. 226, IV. tábla 3; Gerecze 1906. 419; Balogh 1943. 337. (Fr. Müller rajzával és 16. századi keltezéssel); Léstyán II. 281. (Balogh Jolán nyomán téves 16. század eleji keltezéssel, ma is meglévőként említi); Benkő 2000. 83–84.

(1982)

Dombó l. Küküllődombó

84. Ecel – ev. templom (Ațel, Hetzeldorf, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 7,5 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: + O rex · glorie · ihesu · criste · veni · cvm · pace.

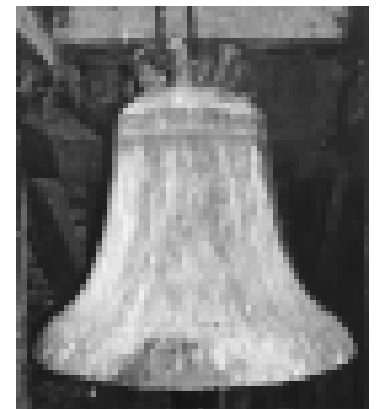
Betűmagasság: 6,1–6,5 cm. A felirat elején III. 104. sz. kezdő kereszt, a szavak között III. 99. sz. elválasztójelek. Teteje boltozatos, a korona körül borda húzódik. Vaskos függesztőfüleinek keresztmetszete kívül a hatszög három, enyhén kannelúrás oldala, belül körív.

Mk: 85 cm, Á: 100,5 cm, á: 48,4 cm

15. század első fele vagy közepe, Segesvár, János mester?

IROD.: Müller 1859. 223; Gerecze 1906. 516; Csaki 1923. 41.

(1981, 1997)

† O R E P M O R I E I H E C U †
 C R I C T E V E U I †
 C U M P A C E

85. Ecel – ev. templom (Aţel, Hetzeldorf, Szeben m.)

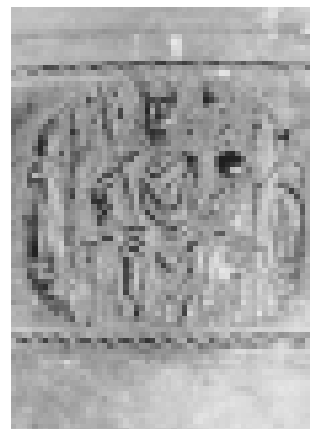
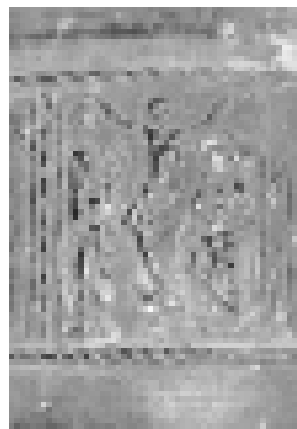
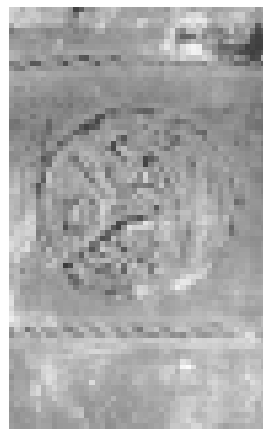
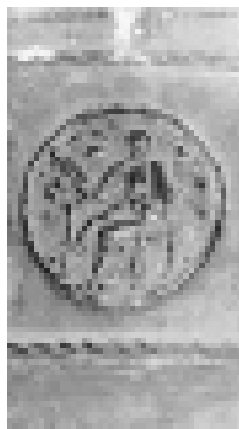
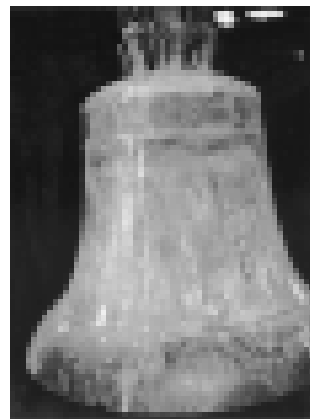
Pereme sima, ívelt. Vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 7,5 cm) négy plakett látható arányos elosztásban: Keresztrefeszítés (III. 116c), író evangélista (III. 118), trónoló király (III. 113), evangélista olvasópult előtt (III. 117). Teteje boltozatos, a korona körül borda húzódik. Függesztőfüleinek keresztmetszete kívül a hatszög három oldala, belül körív.

Mk: 58 cm, Á: 68 cm, á: 37 cm

15. század közepe vagy második fele, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 210; Gerecze 1906. 516; Csaki 1923. 41. (feliratos harangként említi).

(1981, 1997)

Egerbegy I. Szászegerbegy

86. ? Egeres – r. kat. templom (Aghireş, Kolozs m.)

Az egyházi nyilvántartás 35 kg-os, elhasznált, középkorinak tűnő harangot jelez, *Ave Maria* felirattal.

IROD.: Egyházi nyilvántartás; Benkő 2000b. 66.

(helyszíni szemle nem volt)

87. ? Egeres – r. kat. templom (Aghireş, Kolozs m.)

Az egyházi nyilvántartás elhasznált, középkorinak tűnő harangot jelez, *Sancta Maria ora pro nobis* felirattal. A felirattal kapcsolatban megjegyezzük, hogy az egeresi templomot, 14–15. századi adatok szerint, Szent Márton püspök tiszteletére szentelték (Éntz 1994. 90–91).

IROD.: Egyházi nyilvántartás.
(helyszíni szemle nem volt)

88. Egrestő – ref. templom (Agrişteu, Ajreschtelns, Maros m.)

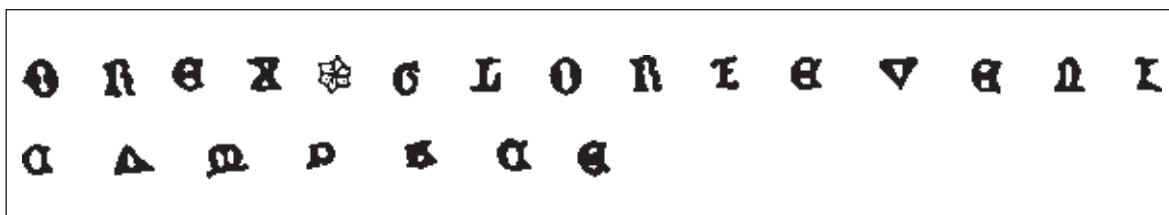
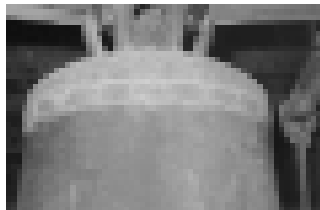
Síma peremének csak a felső harmada hajlított. Vállán durván öntött, 2,6 cm széles sodrott bordakeretben majuszkulás felirat: *O REX · GLORIE VENI CVM PACE*. Betűmagasság: 1,5–2,2 cm. A *CVM* szó *V* betűje fejjel lefelé áll. Az egyébként tagolatlan szövegben a *REX* és *GLORIE* szavak között rozetta (III. 196) áll. Válla gömbölyű, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Lapított ovális keresztmetszetű fülei külső oldalán fonatdísz.

Mk: 54 cm, Á: 61 cm, á: 35,7 cm

14. század

IROD.: KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 14. sz.; Benkő 2000b. 23. kép.

(1983)

Ekemező I. Kisekemező, Nagyekemező

89. + Élesd – r. kat. templom (Aleşd, Bihar m.)

1870-ben újraöntött harang, rajta *In te Domine speravi* felirat (Zsolt 70,1) és „a Bold. Szűz képe” (Bunyitay Vince), más közlés szerint Szent Miklós vagy megrongált feszület (Sass Kálmán) volt. IROD.: Váczy 1867. 569. (a kisebbik, épségben lévő régi harangon *In Te Domine Speravi* körirat); Bunyitay III. 406; Sass 1935. 125. („Két nagyon régi harangja, melyek egyikén a Szent Miklós, a másikon a feszület állott, amit az egyházi előjáróság ellenére tett oda a harangöntő – ami arról később lereszeltetett –, meghasadt, 1870-ben Pesten újraöntetik”); Benkő 2000b. 67.

(1984)

90. Erdőcsinád – ref. templom (Pădureni, Maros m.)

Megtört ívű peremén 2 cm széles abroncs. Vállán kétsoros, alulról fölfelé olvasandó minuszkulás felirat. Az alsó, kezdő sor kereteletlen, a felső, hosszú sort 3,5 cm széles sodrott bordakeretbe

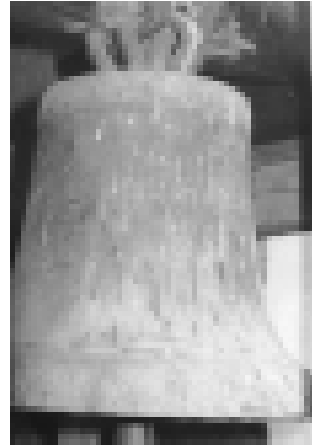

írták: *ista c // + ampana + ets(!) + formata + ad + bnorem(!) + ombivm(!) + santtorum(!) + eccl(es)ie*. Betűmagasság: 2,3–2,7 cm. A harang palástjából kiemelkedő betűk háromszög keresztmetszetűek, a betűtestek közepén így éles gerinc húzódik. A szavakat latinkeresztek (III. 193a) választják el. Vállának íve megtört, teteje csak kissé domború, koronája körül enyhe borda. Ívelten hajló fülei nyolcszög keresztmetszetűek. A 80 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a marosvásárhelyi gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 45 cm, Á: 53,5 cm, á: 29 cm

15. század vége, Beszterce?

IROD.: Névkönyv 1891. XXXII; OMvH Lvt 527/1918. (1983)

91. Erdőfüle – ref. templom (Filia, Kovászna m.)

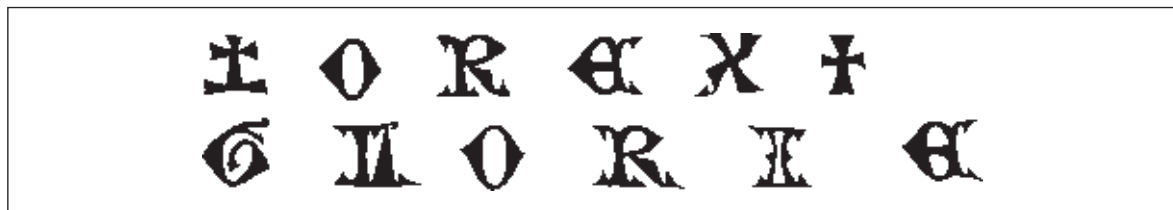
Pereme sima, ívelt. Vállán kétszeres, sima, éles bordakeretben (belvilág: 4 cm) majuszkulás felirat: + *O REX + GLORIE*. Betűmagasság: 3,1–3,4 cm. A felirat élén kiszélesedő szárú kettős kereszt (III. 20), a *REX* és *GLORIE* szavak között talpas máltai kereszt (III. 16) áll. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális. A megrepedt harang leszerelve, használaton kívül áll.

Mk: 45 cm, Á: 50,5 cm, á: 26,1 cm

14. század vége, Nagyszeben

IROD.: Orbán I. 224. (a felirat rajzával, 14. sz. végi, 15. sz. eleji keltezéssel); OMvH Rómer-hagyaték, XIV. jegyzőkönyv, 145. (a harang méretei és a felirat rajza); Karácson 1897. 325. (a harang a 14. század elején vagy valamivel később készült); Gerecze 1906. 944; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 15; Dávid 1963. 44; Dávid 1981. 105, 107. (a felirat rajzával); Kisgyörgy 1982; Kisgyörgy 1995. 292, 1. ábra 1. (a felirat rajzával); Léstyán I. 147. (szerinte hasonló betűk voltak az 1848-ban beolvasztott nagyharangon is); Benkő 2000. 89, VII. tábla 1.

(1984)

92. +/? Erdőszentgyörgy – ref. templom (Sângeorgiu de Pădure, Maros m.)

Elpusztult vagy lappangó harang. Orbán Balázs szerint „hosszúkás idomú, igen régi, nagyon elkopott harang [...], mely kezdetben felirat nélküli volt”, utóbb „felkarimájára” feliratot karcoltak: *Erdő Sz. György megyéjé 1669*. Az 1916-os román betöréskor a Dunántúlra menekítették, a gyékényesi (Somogy m.) állomásfőnök 1917. I. 19-i értesítése szerint az ottani állomáson „mint fölösleget” tartották számon, további sorsáról nincs adatunk.

14. század?

IROD.: Orbán IV. 30; VU 1893. 457. („sajátságos hosszúkás idomú, elkopott, ódon harang”); Gerecze 1906. 483; KvRefGylt 64/I. 6/915.^{III}, 8, 51, 66/I. 6/915^{IV}.

(1983)

93. Eresztevény – ref. templom (Eresteghin, Kovászna m.)

Peremének íve erősen megtört, szélén 2,5 cm széles abroncs. Vállán sima bordakeret üres sávot keretez. A bordakeret felül két, alul egy bordából áll, belvilága 2 cm. Vállának íve kissé megtört, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt szabálytalan oldala, belül ovális.

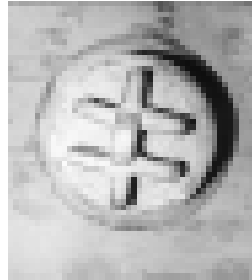
Az elhasadt harang ma használaton kívül, a templomhajóban található.

Mk: 32,5 cm, Á: 34 cm, á: 19,7 cm

15. század vége–16. század eleje, Brassó?

IROD.: Orbán III. 172. (15. századi keltezéssel; a hagyomány szerint a harang egykor Szacsvái volt); Kisgyörgy 1982. (15. századi keltezéssel; a helyi emlékezés szerint „Gábor Áron harangja [...] 1849-ben ezzel kongatták el csendben a nagy ágyúöntőt – a monyánál fogva a harangot –, hogy a kozákok észre ne vegyék”); Kisgyörgy 1995. 292–293.

(1984)

94. Érkávás – ref. templom (Căuaș, Szatmár m.)

Az 1809. évi összeírás a haranglábban függő két harang közül „a kisebbik mintegy ötven fontos régi elolvashatatlan betűkkel”.

?

IROD.: A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára, Debrecen (I. 1s. 3, 40. l.).

(helyszíni szemle nem volt)

95. Érmihályfalva – ref. templom (Valea lui Mihai, Bihar m.)

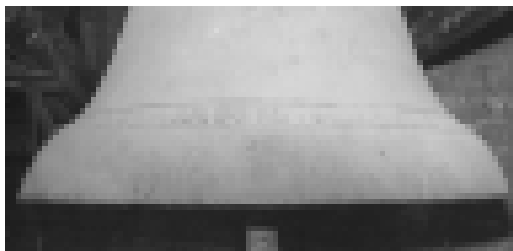
Íveltlen kihajló pereme fölött, 4,5 cm belvilágú sima bordakeretben minuszkulás felirat: *boc · opus · factu(m) · est · ad · laudem · dei · et · Beati · Georgi(!) · MArty(ri)s · per · M(anus) · Emerici · (de) Wa(ra)dino · Regnante · Rege · lad(i)z(lao) · Coro(na)c(ion)is · eius · anno · secu(n)do · videlicet · 1 · 4 · 9 · 1 · .*

Betűmagasság: 2,2–3,3 cm. A szavakat kis rombuszok, ill. pontok (III. 168–169) választják el egymástól, a szöveg végén § alakú elválasztójel (III. 172) áll. A mesternév utáni *de* szócskát a harang peremére ütő órakalapács semmisítette meg. A harang vállán 3,5 cm belvilágú, kétszeres sima bordakeretben majuszkulás felirat olvasható: *LUCAS · MARCUS · MATEUS · IOHANNES · TEMPORE · MATHIE · VERES · VITRICIS · EC(C)LE(SIE) · .* Betűmagasság: 2,9–3,1 cm. A szavakat kis rombuszok (III. 169) választják el egymástól, a *IOHANNES* név után § alakú elválasztójel (III. 172) látható. A harang válla a felirat fölött szögben megtörik, teteje enyhén kúpos, letörött eredeti függesztőkoronája körül két sima bordapár fut körbe.

Egy 1327-ben kelt oklevél a falu Szent György vértanú tiszteletére szentelt templomát említi (Jakó 1940. 302).

Mk: 67 cm, Á: 84 cm, á: 41,4 cm

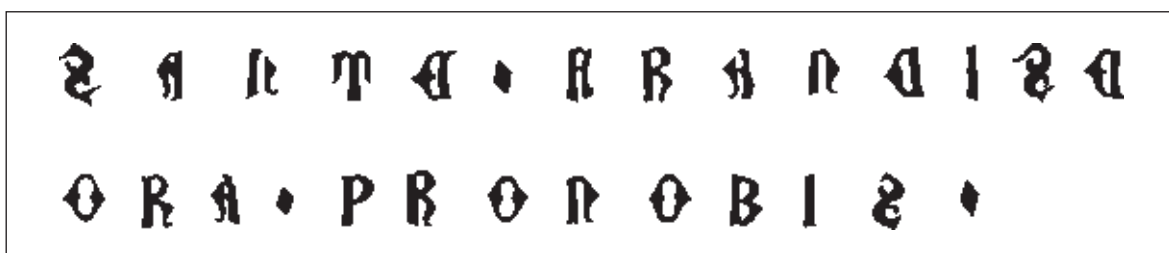
1491, Nagyvárad, Imre mester

betük Deakul olvastathatnak: *ORA PRO NOBIS SANCTE FRANCISCE*"); Névkönyv 1874. 6; Bunyitay 1887. 45; SchemMV 1896. 370; Gohl 1897. 375; Petri IV. 379; Gerecze 1906. 215; OMvH Lvt 527/1918; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz, 17. sz. (1984)

97. + Farnas – ref. templom (Sfăraș, Szilágy m.)

Az 1475-ös farnasi harang leírásakor Bunyitay Vince megjegyzi, hogy „volt egy másik, kisebb, csaknem gyűszű alakú harangja is felirat nélkül, de ezelőtt két évvel újraöntötték. Ez amannál még régiebb volt.”

13–14. század?

IROD.: Bunyitay III. 407.

98. Farnas – ref. templom (Sfăraș, Szilágy m.)

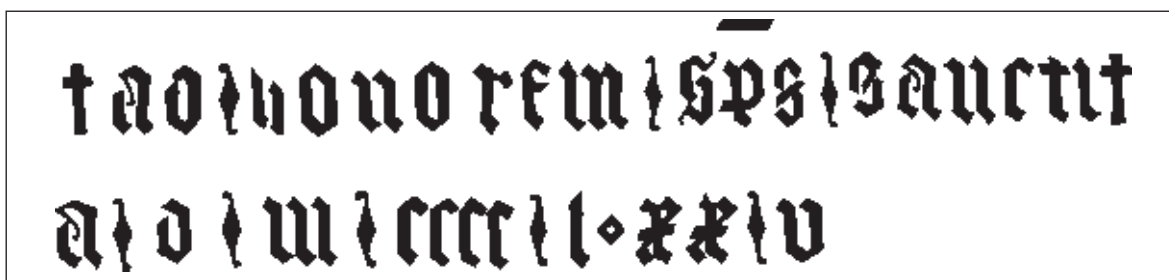
Csorbult peremének íve megtört, a perem szélén 2,5–3 cm széles abroncs. Vállán 5 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: + *ad · honorem · sp(iritu)s · sancti + a(nno) · d(omini) · m · cccc · l · xx · v*. Betűmagasság: 3,5–3,8 cm. A szöveg elején és az évszám előtt III. 193c sz. latinkereszt, a szavak között III. 179. sz. rombusz, ill. III. 182b típusú, § alakú elválasztójelek állnak. Vállának íve enyhén megtört, teteje domború, koronája körül borda fut körbe. Függesztőfülei nyolcszög keresztmetszetűek, a külső három oldala kannelúrás.

Mk: 55 cm, Á: 63,5 cm, á: 32,2 cm

1475

IROD.: OMvH Rómer-hagyaték, XLI. csomó, 668/33–34. (Fehér György farnasi ref. lelkész 1862. december 29-én kelt levele, melyet Rómer haranggyűjtési felhívására írt, küldi a harang és a felirat ceruzarajzát; a feliratot *Ad honorem spiritus sancti. Anno domini 1419.* formában olvasta; megjegyzi, hogy „egy templomi felirat a mennyezetben nyilván mutatja, hogy az utolsó tatárjáráskor 1713–18 a templom felégettetett, de a harang a hívek buzgósága által elrejtve, megtartott”); Névkönyv 1872. 7. (1419-es évszámmal); Miháltz 1896. 235. (a Rákóczi-szabadságharc alatt elnéptelenedő Farnas harangja 1721-ben egy időre Magyarbikalra került); Bunyitay III. 407; Gerecze 1906. 427; Balogh 1935. 161; Kelemen 1977. 212; Entz 1996. 133. (a harang évszáma a templomépítés befejezésére utal); Léstyán II. 197.

(1982)

Fehéregyháza I. Szászfehéregyháza

99. Fejérd – ref. templom (Feiurdeni, Kolozs m.)

Megtört ívű peremén 4,5–5 cm széles abroncs. Oldalán, átellenben, két plakett – Királyok imádása (III. 219) és Vir dolorum (III. 132) –, velük egy sorban keretelés nélküli évszám: *M · 5 · 23 ·*.

Betűmagasság: 2,8–3 cm. A számokat szabálytalan háromszög vagy levél alakú jelek (III. 175) választják el. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 3 cm) korai humanista kapitálisokkal felirat: *CRISTVS · REX · VENIT · IN · PACE · DEVS · HOMO · FACTVS · ETS (!) ·*

Betűmagasság: 2,3–2,8 cm. A szavakat a fentiekhez hasonló jelek választják el, az *ETS* szó előtt és után a fenti két plakett elmosódott, öntési hibás lenyomata látható. Vállának íve megtört, csonkakúp alakú tetejét sekély árkolás tagolja. Sarkosan megtört függesztőfüleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív.

Mk: 56 cm, Á: 70 cm, á: 36,6 cm

1523, Kolozsvár?

Irod.: Névkönyv 1872. 41; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 19. sz.; Ref. egyházi nyilvántartás 1973; Lestyán II. 198. (1982)

CRISTVS · REX · VENIT · IN · PACE ·
DEVS · HOMO · FACTVS · ETS
M · 5 · 23 ·

100. Feketegyőrös – gör. kel. templom (Girişu Negru, Bihar m.)

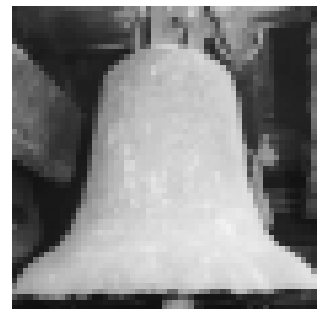
Csorba, terült ívű pereme fölött enyhe borda. Válla, teteje gömbölyű, függesztőkoronáját durva öntési varrat övezi. A felirat és díszítés nélküli harang sarkosan megtört füleit két-két, egymáshoz csaknem derékszögben illesztett, kerek átmetszetű rudacsokból mintázták.

Bunyitay Vince szerint a 18. sz. végén, a régi Alsógyőrös egyik kútjában találták, a helyi hagyomány úgy tudja, hogy az Ochiul Ursului nevű helyen került elő. Az 1332–1337-es pápai tizedjegyzékben is szereplő *Gerres, Gurus* elpusztult katolikus templomának harangja volt (vö. ÁMF I. 623).

Mk: 40 cm, Á: 46,5 cm, á: 23,9 cm
13–14. század

Irod.: Bunyitay III. 457; Gohl 1897. 375; Borovszky 1901. 78. (a régi Alsó-Győrös helyén „gyűszű alakú középkori harang”-ot találtak); Gerecze 1906. 215.

(1984)

101. + Feketehalom – ev. templom (Codlea, Zeiden, Brassó m.)

1725-ben a régi felirat megtartásával újraöntött, utóbb ismét megrepedt és átöntött nagyharang. Felirata Marienburg és Jekelius nyomán: *Benedicite omnia opera D(omi)ni D(omi)no. Laudate et superexaltate eum in Secula* (Dán 3,57). Az újraöntött harang feliratából arra lehet következtetni, hogy a középkori felirathoz évszám (1430) is tartozott.

1430

IROD.: Marienburg II. 360. (1420-as dátummal); Müller 1859. 217; Zeidner Denkwürdigkeiten vom Jahre 1335 bis zum Jahre 1847. Kronstadt 1877. 27. (a harang 1725-ben 295 éves volt); Jekelius Bl IV/1. 220. (közli az 1725-ös feliratot: „Ohn’ fünf drei hundert Jahr mein Mund erklag allhie ...”); Türk 1991. 18–19; Benkó 2000b. 67.

(1984)

102. + Feketehalom – ev. templom (Codlea, Zeiden, Brassó m.)

Elpusztult kisharang, egykor a kaputoronyban függött. Orbán Balázs szerint rajta „ferde latin betűkkel e körirat van: *O Rex glorie Ihesu Criste veni cum pace*; utána ez a két számjegy: 98”.

1477?, 1498?

IROD.: Marienburg II. 360. (a kisharangot a fenti haragnál korábbinak tekinti); Orbán VI. 405. (a két számjegy rajzával; az évszámot tévesen 1598-nak egészítette ki); Gerecze 1906. 258; Jekelius Bl IV/1. 220, 223; Türk 1991. 18. (az 1477-ben öntött kisharang felirata *O rex glorie Ihesu Christe veni cum pace* volt); Léstyán I. 41. (a harangot meglévőként tünteti fel).

(1984)

103. Feketelak – ref. templom (Lacu, Kolozs m.)

Peremének íve megtört. Vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 5,3 cm) jobbról balra haladó minuszkulás felirat: *cristus · rex enit(!) · cumv(!) · pace · homoa(!) · factvs(!) · est ·*. Betűmagasság: 3,4–4,6 cm. A szavakat kis, szabálytalan rombuszok (III. 176a) választják el. Két betű (a *venit v-*

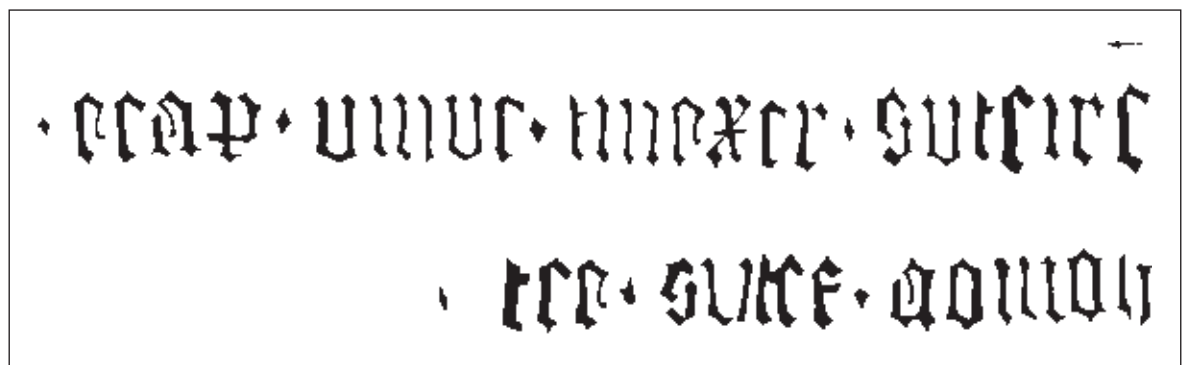

je és a *factvs a-*ja) tévesen más szóhoz került. A harang teteje domború, függesztőkoronája körül sekély árkolás, kérdőjel alakú fülei nyolcszög keresztmetsetűek.

Mk: 53 cm, Á: 60 cm, á: 30,9 cm

15. század vége – 16. század eleje, Beszterce? IROD.: SzDMon III. 441; KvRefGylt 53/I⁶/915^v; Uo. Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 20. sz.; Uo. Egyházi nyilvántartás 1973; Léstyán II. 21. (Kádár nyomán két régi feliratú harangot említ).

(1983)

Felsőbajom I. Bázna

Fenes I. Magyarfenes

104. + Földszín – ev. templom (Florești, Felsendorf, Szeben m.)

Az első világháborúban elpusztult harang. A 49 kg-os, 15. századnak mondott, felirat nélküli harangot hadi célokra rekvirálták és a segesvári gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

?

IROD.: Müller 1859. 209; Gerecze 1906. 516; OMvH Lvt 527/1918. (1981)

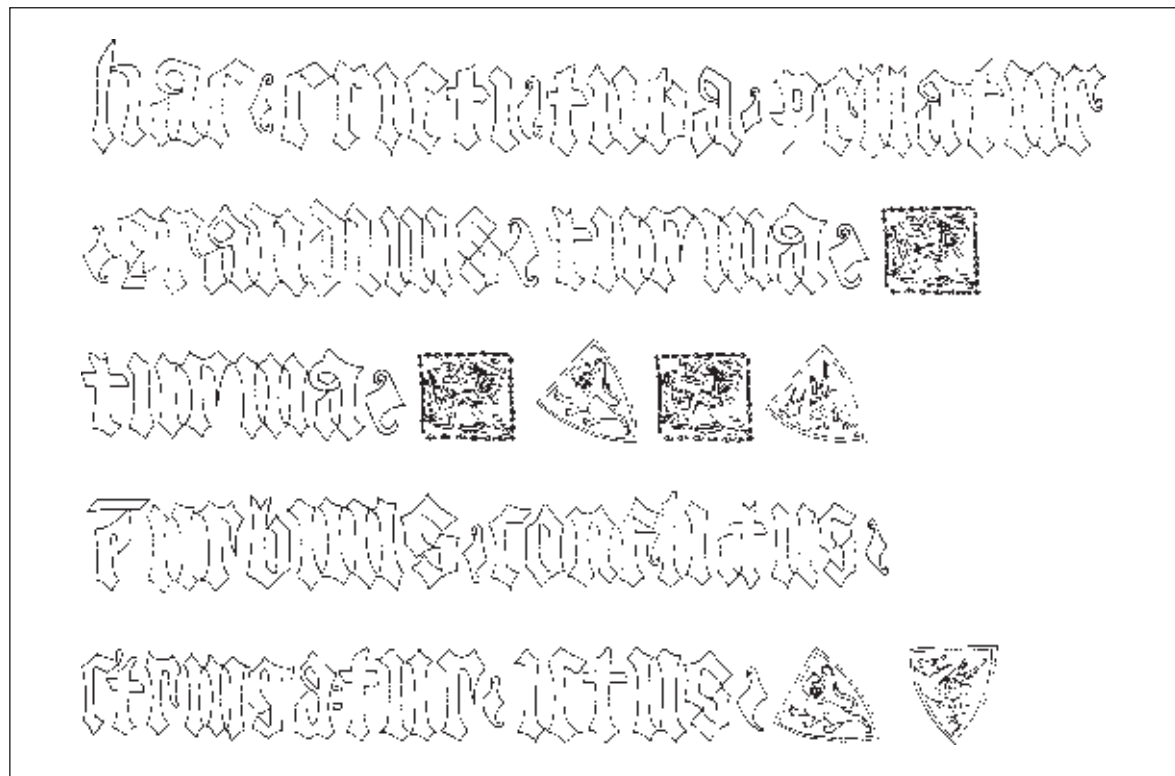
105. + Földvár – ev. templom (Feldioara, Marienburg, Brassó m.)

1922-ben újraöntött harang. Vállán kétsoros minuszkulás felirat, Orbán Balázs rajza nyomán: *hac · cristi · tuba · pellatur · grandinis · turma · . . . . // turbinis · conflictus · stringatur · [fulminis] ictus . . .*. A szavakat § alakú jelek (III. 98a) választják el. Orbán rajzán a *fulminis* szó nem szerepel, csupán a felirat átírt szövegében, ez utóbbi azonban olyan jól egyezik G. D. Teutsch olvasatával, hogy hitelesnek kell tartanunk. A felső sor végén négy, Orbán rajza után jól azonosítható plakett: Sámson az oroszlán-nal (III. 129), címerpajzsba foglalt ágaskodó oroszlán (III. 121), Sámson az oroszlán-nal (ism.), címerpajzsba foglalt szárnyas sárkány (III. 120). Az alsó sor végén címerpajzsban ágaskodó oroszlán (III. 121), ill. szárnyas sárkány (III. 120).

M: 110 cm, Á: 122 cm (Orbán Balázs nyomán)

15. század közepe, Segesvár

IROD.: Orbán VI. 433. (15. század végi keltezéssel); Philippi 1880. 53; Teutsch 1881. 28. (a c. harang felirata, 15. század közepi minuszkulákkal: *Hac cristi tuba pellatur grandinis turma turbinis conflictus stringatur fulminis ictus*); Herfurth Bl I. 107; Gerecze 1906. 258; Jekelius Bl IV/1. 220–221; Benkő 2000b. 66. (1984)

Füle l. Erdőfüle

106. Fületelke – ev. templom (Filitelnic, Felldorf, Maros m.)

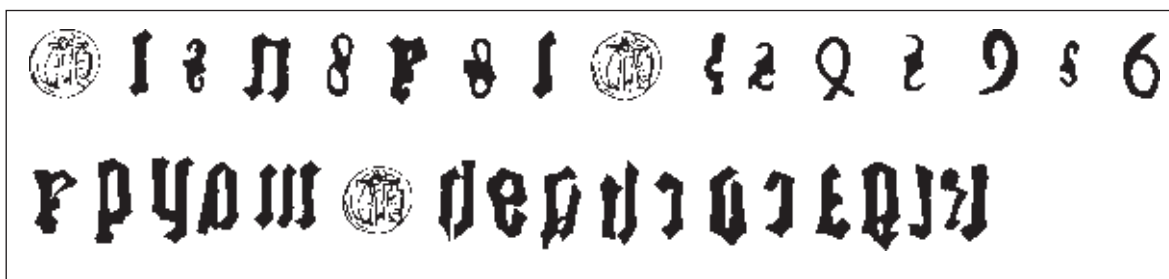
Peremének íve megtört. Vállán 5,2 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *· i · n · r · i · 1 · 4 · 9 · 6 r p q o m · b g a(?) b c d e f g l k*. Betűmagasság: 3,4–4,7 cm. Az ábécétöredék betűi zömmel fejjel lefelé, ill. tükörszimmetrikus helyzetben található. Az *inri* névbetűket, ill. az évszám jegyeit § alakú jelek (III. 134) tagolják, a szövegben három helyen Golgotát ábrázoló plakett (III. 149) áll. Vállla gömbölyű, teteje domború, koronája körül borda. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelálás –, belül ovális.

Mk: 60 cm, Á: 69 cm, á: 37 cm

1496, Brassó

IROD.: Müller 1859. 219; Gerecze 1906. 420; Csaki 1923. 42; Benkő 1999. 49, 4. kép 2; Benkő 2000b. 65.

(1982)

Gáj l. Kisgáj

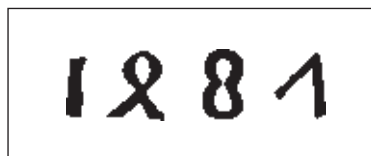
107. Galambod – ref. templom (Porumbenii, Maros m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 5 cm széles sodrott bordakeretben 1487-es évszám (a számjegyek magassága: 3,2–3,6 cm) és díszítmények: szárnyas hárpia ábrázoló övveret lenyomata (III. 52), két hárpia ábrázoló szíjvég elhegyesedő vége (III. 51), ugyanazon szíjvég téglalap alakú fele, Leonardus-rozetták (III. 55). Sorrendjük: 1487, 52, 55, 51, 55, 52, 55, 52. Vállának íve élesen megtört, teteje enyhén domborodik, koronája a harangtetőből kiemelkedő alacsony, korongszerű tagozaton áll. Sarkosan megtört fülei nyolcszög keresztmetszetűek. A 45 kg súlyú harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a marosvásárhelyi gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 40 cm, Á: 46,5 cm, á: 23,9 cm

1487, Nagyszeben, Márton mester

IROD.: Orbán IV. 194. („a reformátusok nagyobbik harangja, melyen a sz.-benedeki harang griff-cifrázataihoz hasonló ornamentika között 1487 évszám van minuskel jegyekkel beillesztve. – Mondják, hogy ezen régi harang a tatárok által feldúlt azon faluból került ide, mely a Galambod és Póka-Keresztúr közti Szurduktetőn feküdt.”); Névkönyv 1897. 8. (1481-es évszámmal); Kelemen Lajos 1916. december 6-án kelt levelében az erdélyi

ref. egyházkerület Igazgatótanácsát kéri – többek között – a galambodi harang megmentésére (EREI lt 5543/1916); OMvH Lvt 527/1918; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 22; Balogh 1935. 167; Lestyán I. 322; Benkő 2000a. 493, 497. (1983)

Gálfalva I. Vámosgálfalva

108. Garat – ev. templom (Dacia, Stein, Brassó m.)

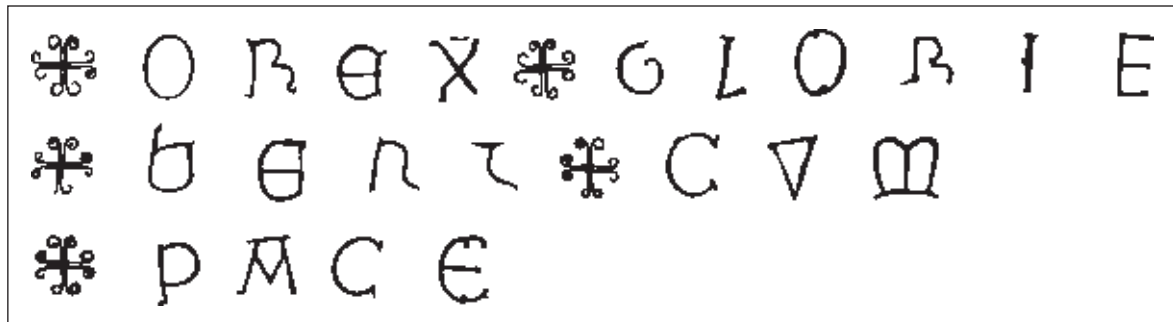
Sima, egyenes peremének felső harmada erőteljesen ívelt. Vállán 5,5 cm széles sodrott bordakeretben majuszkulás felirat: + O REX + GLORIE + UENI + CVM + PACE. Betűmagasság: 3–4,2 cm. A szavakat horgonykeresztek (III. 4) választják el. Vállá gömbölyű, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Vaskos fülei lapított ovális keresztmetszetűek.

Mk: 82 cm, Á: 90,5 cm, á: 52,5 cm

13–14. század, Nagyszeben

IROD.: Csaki 1923. 43. (15. századra keltezett harang, olvashatatlan felirattal); Benkő 2000. 83–84.

(1984)

109. Garat – ev. templom (Dacia, Stein, Brassó m.)

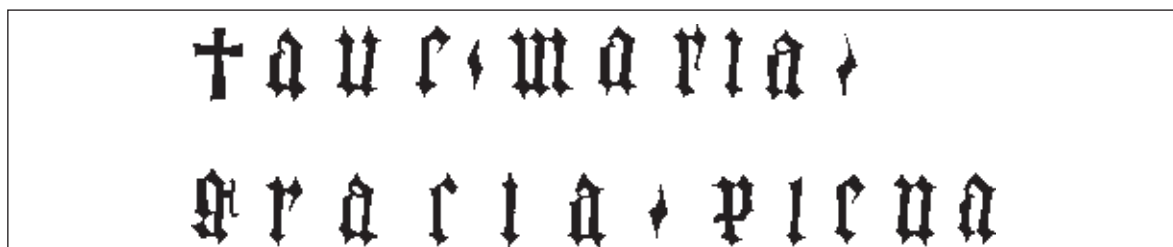
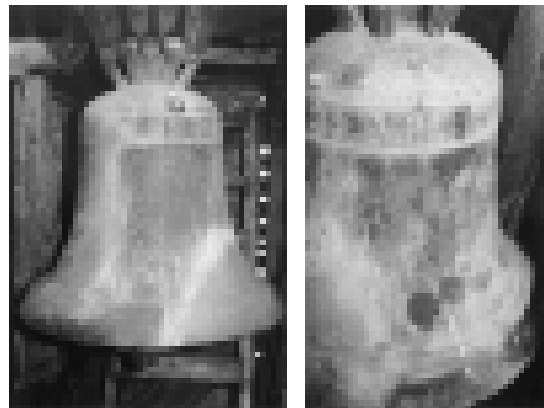
Pereme sima, ívelt. Vállán 6,6 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: + aue · maria · gracia · plena. Betűmagasság: 5,3–5,8 cm. A felirat latinkezzel kezdődik, a szavakat § alakú jelek (III. 99) választják el. Vállának íve kissé megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúrás –, belül ovális.

Mk: 59 cm, Á: 68 cm, á: 35,6 cm

15. század közepe, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 224; Csaki 1923. 43.

(1984)

110. + **Geges** – ref. templom (Ghinești, Maros m.)

Elpusztult harangját Orbán Balázs leírásából ismerjük: „Gegesnek legkisebb harangja igen régi, mit hosszúkás vékony alakjáról a szakértő rögtön felismerhet, miért bizonytalannal nem fogja félrevezetni a falusi kovács által bevéssett ezen körirat: *Ist. Dits. Anno 1822 Geges birja.*”

?

IROD.: Benkő 1868. 144–145. (a hagyomány szerint a „mázsás nagyságú” harangot Morvaországból zsákmányolták a gegesiek); Orbán IV. 32. (a kuruc–labanc harcok idején zsákmányolta két gegesi huszár); Gerecse 1906. 483.

(1977)

111. + **Gerdály** – ev. templom (Gherdeal, Gürteln, Szeben m.)

Elpusztult középkori harang, felirat nélkül.

?

IROD.: Teutsch 1881. 139.

(1985)

112. **Gernyeszeg** – ref. templom (Gornești, Kertzing, Maros m.)

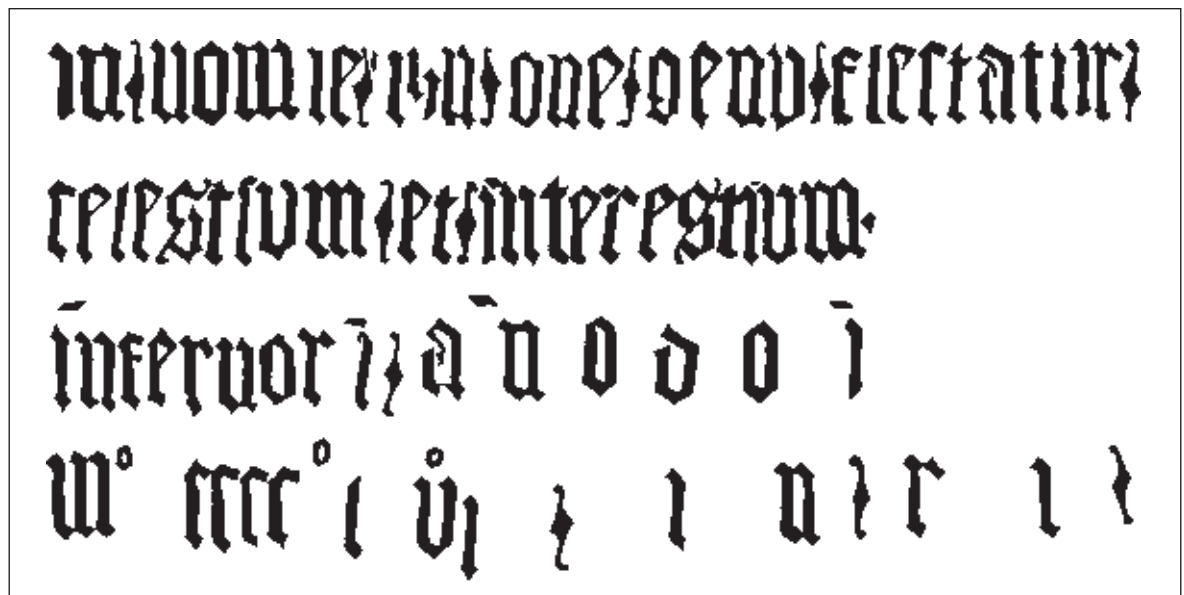
Peremének íve megtört. Vállára kétsoros minuszkulás feliratot öntöttek. A felső sort 6 cm széles sima bordakeret övezi, az alsó sor kereteletlen: *in · nomi(n)e · ih(es)u · o(m)ne · genv · flectatur · celestivm · et · in terestivm(!) // infernoru(m) · an(n)o do(min)i m° cccc lvi° · in · ri ·* (Fil 2,10). Betűmagasság: 4,2–5,1 cm. A szavakat rombusz (III. 176a) és § alakú jelek (III. 182c) tagolják. Vállának íve élesen megtört, teteje kúpos, koronája körül borda. Ívelten hajló füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúrás –, belül ovális.

Mk: 58 cm, Á: 70 cm, á: 35,7 cm

1456, Beszterce?

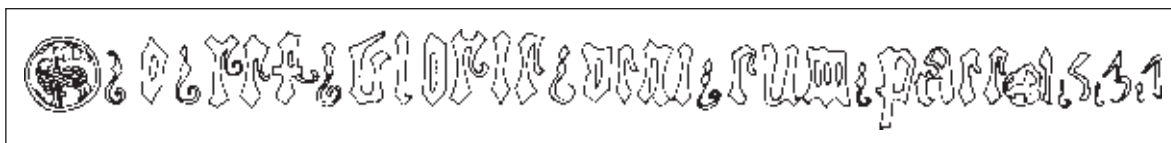
IROD.: Névkönyv 1892. 14; Bíró 1938. 10, 81/28; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 23. sz.; Entz 1996. 113. (a harang évszáma a gótikus templomépítkezés befejezésére ad biztos támpontot); Léstyán I. 95.

(1982)

- 113. ? Göc** – ref. templom (Ghiolt, Kolozs m.)
 1917-ben az Erdélyi Ref. Egyházkerület a 60 kg-os, *Anno 1129* (?) feliratú harang felmentését kéri a rekvirálás alól.
 1529?
 IROD.: KvRefGylt 58/I. 6/915^v.
 (helyszíni szemle nem volt)
- 114. +/? Gyákos** – ev. templom (Giacăș, Gogeschdorf, Szeben m.)
 Felirat nélküli középkori harang, melyet az utóbbi évtizedekben lebontott ev. templomból ismeretlen helyre szállítottak, ha még akkor megvolt.
 14–15. század?
 IROD.: Müller 1859. 209.
 (1983)
- 115. +/? Gyákos** – ev. templom (Giacăș, Gogeschdorf, Szeben m.)
 Elpusztult vagy lappangó harang, melyet a második világháború után lebontott ev. templomból ismeretlen helyre szállítottak, ha még akkor megvolt. Sodrott bordakerettel szegett minuszkulás felirata G. D. Teutsch nyomán: *ad ho(norem) s(anctissimi) f(ili) et m(atris) marie anno d(omi)ni m cccc lxxxvi*. A feloldások Teutschtól származnak. Ugyancsak ő jegyezte fel, hogy a *marie* és az *anno* szavak között egy liliom volt.
 1486
 IROD.: Teutsch 1881. 27; Gerecze 1906. 420; Csaki 1923. 42. (1483-as évszámmal)
 (1983)
- 116. + Gyergyóalfalu** – r. kat. templom (Joseni, Hargita m.)
 Elpusztult kisharang; Orbán Balázs szerint rajta „semmi körirat nincsen, de idomtalan hosszúkás alakja s rendkívüli elkopása mutatja régi korát”.
 ?
 IROD.: Orbán II. 145; Gerecze 1906. 269.
 (1986)
- 117. + Gyergyóalfalu** – r. kat. templom (Joseni, Hargita m.)
 Elpusztult harang, minuszkulás felirattal: *· o · rex · glorie · veni · cum · pace · 1 · 5 · 3 · 7*. A felirat élén Agnus Dei ábrázoló plakett (valószínűleg III. 147b), az évszám előtt jobbra forduló állatot ábrázoló, azonosíthatatlan plakett, valószínűleg kisméretű Agnus Dei (III. 148), a szavakat III. 137a típusú elválasztójelek tagolják.
 1537, Brassó
 IROD.: Orbán II. 145. (a felirat rajzával); Gerecze 1906. 269; Endes 1938. 76; Léstyán I. 207. (az első világháborúban semmisült meg).
 (1986)

- 118. + Gyergyószentmiklós** – r. kat. templom (Gheorgheni, Hargita m.)
 Elpusztult harang, antikva betűs felirata Fr. Müller szerint: *NON HABEMVS HIC MANENTEM CIVITATEM SED FVTVRA(!) INQVIRIMVS GY. SZ. MIKLOS ANNO DOMINI: 1548* (Zsid 13,14).
 1548?

IROD.: Benkő 1853. 144; Müller 1859. 229. (szokatlan harangfelirat, helynevek említésére Németországban is csak a 16. század végétől ismer példákat); Orbán II. 105. („harmadik harang”); Gerecse 1906. 270, 1147; Gyárfás 1911. 105; Endes 1938. 76; Léstyán I. 208. (meglévő harangként említi); Benkő 2000b. 67.

Győrös I. Feketegyőrös

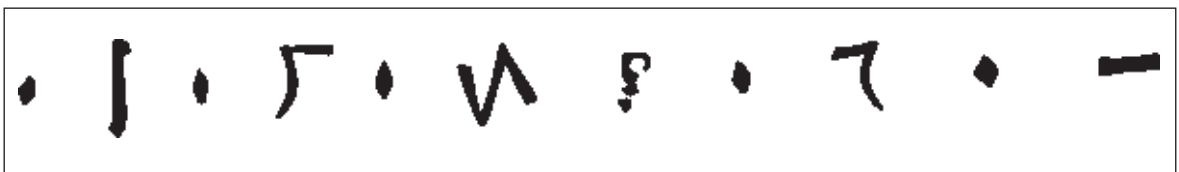
119. Harangláb – unit. templom (Hărăngláb, Maros m.)

Széles peremének íve megtört, a peremen 4,5 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 5,5 cm) évszám ritkásan írt jegyei: · 1 · 5 · 2 · · 7 · · · . A számjegyek magassága: 3,7–5,5 cm. Közöttük rombusz alakú elválasztójelek (III. 133) állnak, a 2-es és 7-es között ezenkívül még egy III. 137a típusú jel is található. Az évszám után Szent Katalint ábrázoló relief (III. 153). A harang vállának íve enyhén megtört, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Ívelten hajló füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül ovális.

Mk: 55 cm, Á: 70 cm, á: 35,7 cm

1527, Brassó

IROD.: UK 28(1915). 11. 206. (12–13. századi keltezéssel); Entz 1994. 100. (az 1332-től adatolható *Harangláb* falunév a templom mellé épített korai haranglábba és rajta harangra utal). (1983)

Hármasfalu I. Székelyszentistván

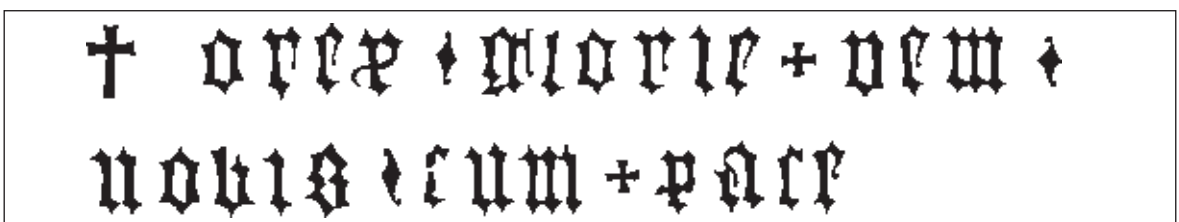
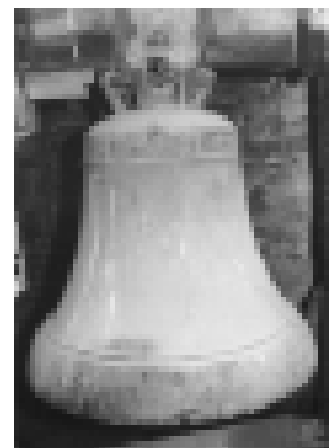
120. Haró – ref. templom (Hărău, Hunyad m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 5 cm) minuszkulás felirat: + o rex · glorie + veni · nobis · cum + pace. Betűmagasság: 3,5–3,9 cm. A felirat elején latinkereszt (III. 38) áll, a szavak között máltai kereszt (III. 39) és § alakú elválasztójelek (III. 36) találhatóak. Vállának íve kissé megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda fut körbe. Vaskos, sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három kannelúrás –, belül körív.

Mk: 54 cm, Á: 61,5 cm, á: 30,9 cm

15. század közepe, Nagyszeben

IROD.: KvRefGylt 58/I. ⁶/915^V (az Erdélyi Ref. Egyházkerület kéri a 15. századi harang felmentését); KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 75. sz.; a gyulafehérvári ref. egyház 1973. évi nyilvántartása. (1984)

121. Hásság – ev. templom (Haşag, Haschagen, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 6,5 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *Magister · Leonardus · anno · d(omi)ni · m° ccc° xxix ·*. Betűmagasság: 4,8–5,3 cm. A szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Vaskos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúrás –, belül körív.

Mk: 65 cm, Á: 79 cm, á: 38,8 cm

1429, Nagyszeben, Leonardus mester

IROD.: Teutsch 1872. 50; Reissenberger 1894. 5. ábra; Gerecze 1906. 517; Roth 1908. 13–14; Roth 1913. 9. (1492-es dátummal); Csaki 1923. 42; Patay 1989. 87; Benkő 2000a. 497.

(1983)

122. Hégen – ev. templom (Brădeni, Henndorf, Szeben m.)

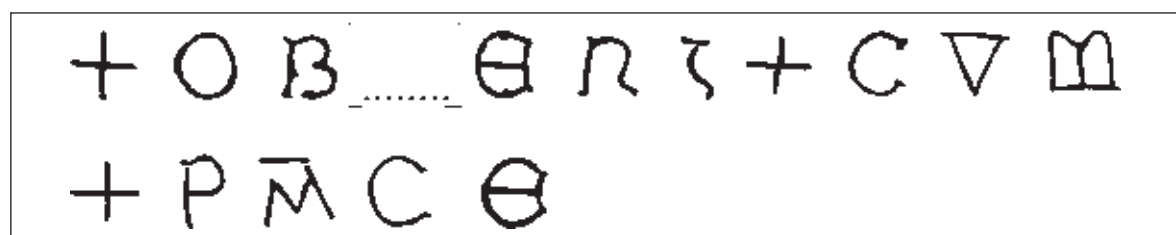
Sima pereme fölött borda. Vállán 6,3 cm széles sodrott bordakeretben majuszkulás felirat: + *OBEX(!) + GLORIE + UENI + CVM + PACE*. Betűmagasság: 3,8–4,4 cm. A szavakat görögkresztek (III. 1b) választják el. Teteje boltozatos, koronája körül öntési varrat. Lapított ovális keresztmetszetű fülei külső oldalán fonatdísz.

Mk: kb. 77 cm, Á: 86 cm, á: 48 cm

13–14. század, Nagyszeben

IROD.: Csaki 1923. 42. (15. századi keltezéssel); Benkő 2000. 83–84.

(1981)

123. + Hegyközcstár – ref. templom (Cetariu, Bihar m.)

5 mázsás és 50 fontos, megrepedt és újraöntetett harangjának felirata Kiss Benjámín lelkész 1847. évi feljegyzése szerint *Descendit rex facere pacem, LXV ann(o) in(carnationis)* volt.

1465?

IROD.: Debreceni Ref. Koll. Kvt. Ms R 607/53 (Jakó Zsigmond gyűjtése).

Hermány I. Szászhermány

124. Hétúr – ev. templom (Hetiur, Marienburg, Maros m.)

Sima peremének csak a felső része hajlított. A vállán húzódó, 4,2 cm széles feliratos sávot felül három, alul két vékony, sima, éles borda szegélyezi. Majuszkulás felirata: + *IESUS · + O REX +*

GLORIE + UENI CVM PACE. Betűmagasság: 3,6–4,1 cm. A felirat élén hegyes végű görögkereszt (III. 13) áll, a szavakat – sorrendben – III. 19, 13. és 19. sz. keresztjek választják el, a *IESUS* szó után János evangélista jelvényét, a sást ábrázoló plakett (III. 32) található. Válla gömbölyű, teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Vaskos, sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális.

Mk: 75 cm, Á: 86 cm, á: 45,5 cm

14. század vége, Nagyszeben

IROD.: Csaki 1923. 42. (15. századi keltezéssel); Benkő 2000. 88, VI. tábla 2.

(1982)

† I E S U S ✠ O R A ✠
G L O R I E ✠ U E N I
C V M P A C E †

125. Hétúr – ev. templom (Hetiur, Marienburg, Maros m.)

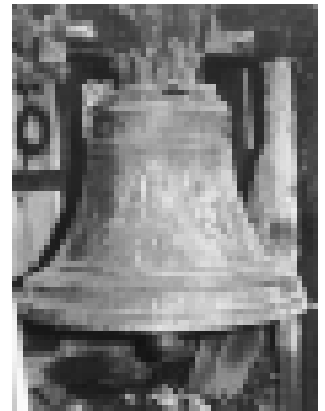
Erősen megtört ívű peremét 3,5 cm széles abroncs szegélyezi. Palástjának két ellentétes pontján Szent Györgyöt ábrázoló zarándokjelvény (III. 167), ill. szeges kereszt (III. 166) látható. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belső: 8 cm) antikva betűs felirat és évszám: *MAGISTER · GREGORIVS · 1 · 5 · 4 4*. Betűmagasság: 2,8–3,6 cm. Az *E*, *G* és *V* betűket fordítva és fejjel lefelé applikálták a harang testére. A mesternevet naprozették (III. 164) tagolják, a számjegyeket rombuszok (III. 163b) választják el. Vállának íve megtört, teteje kúpos, koronája körül borda. A függesztőkorona középső tagjának kiszélesedő alapzatából két kis borda nyúlik ki a harangtetőre. Vaskos, ívelten hajló füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül ovális.

Mk: 61 cm, Á: 79 cm, á: 38 cm

1544, Beszterce, Gergely mester

IROD.: Müller 1859. 229; Gerecze 1906. 421; Roth 1908. 8; Csaki 1923. 42; Benkő 2000b. 42. kép; Benkő sajtó a.

(1982)

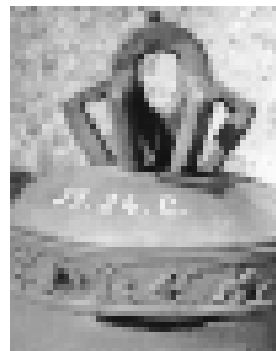
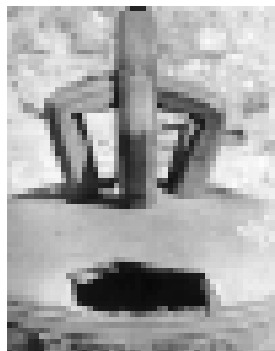
✠ M A G I S T E R ✠
G R E G O R I V S ✠ 1 · 5 · 4 4

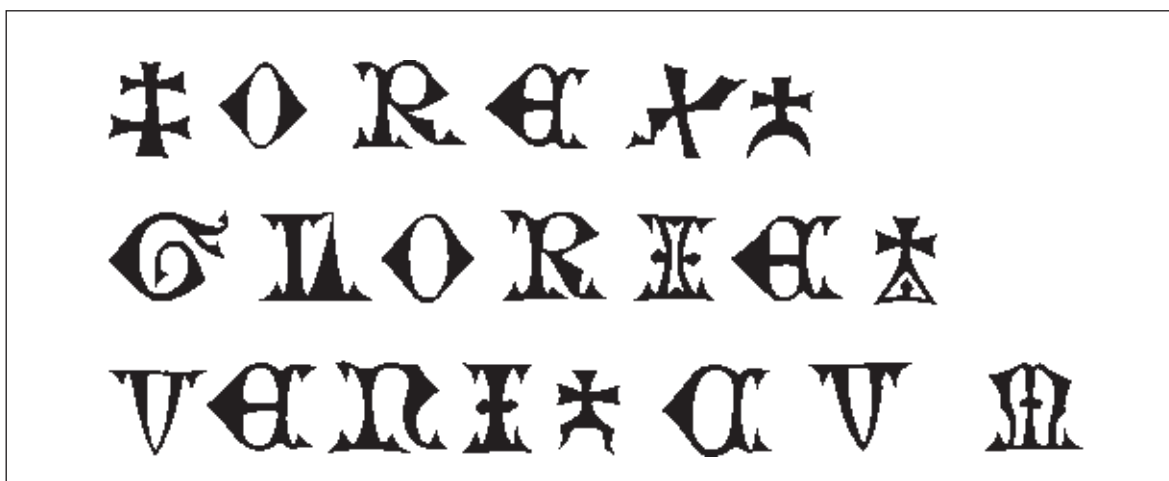

Hodos l. Székelyhodos

Holdvilág l. Csicsóholdvilág

- 126. + Holdvilág** – ev. templom (Hoghilag, Halvelagen, Szeben m.)
Elpusztult harang, antikva betűs felirata Fr. Müller szerint: *CHRISTVS REX VENIT IN PACE
DEVVS HOMO FACETVS(!) EST 1528.*
1528
IROD.: Müller 1859. 228; Gerecze 1906. 517.
(1981)
- 127. + Homoródbene** – ev. templom (Beia, Mehburg, Brassó m.)
Elpusztult harang, felirat nélkül.
?
IROD.: Müller 1859. 209. (a harang súlya 3,25 fontmázsa); Gerecze 1906. 942.
(1984)
- 128. + Homoródbene** – ev. templom (Beia, Mehburg, Brassó m.)
Elpusztult nagyharang, felirat nélkül, figurális dísszel. Díszei közül Fr. Müller ugró szarvast
(III. 131) említ.
15. század
IROD.: Müller 1859. 210–211. (a harang súlya nyolc fontmázsa); Roth 1908. 6; Vătăşianu 1959.
852.
(1984)
- 129. + Homoródbene** – ev. templom (Beia, Mehburg, Brassó m.)
Elpusztult harang, felirat nélkül, figurális dísszel. Díszei közül Fr. Müller író szentet (III. 118)
említ.
15. század
IROD.: Müller 1859. 210–211. (a harang súlya hat fontmázsa); Lestyán I. 242. (a még meglévő-
ként említett harang „a XV. század emléke és a segesvári műhely öntvényei közé tartozik”. [Nem
tudjuk, hogy a közlés erre vagy pedig a fenti, nagyobbik harangra vonatkozik-e – B. E.]).
(1984)
- 130. Homoróddaróc** – ev. templom (Drăuşeni, Drass, Brassó m.) / Magyar Nemzeti Múzeum, Buda-
pest
Pereme sima, ívelt. Vállán többszörös éles bordakeretben, melyet alul két, felül három borda
szegélyez (belvilág: 5,5 cm) majuszkulás felirat: + *O REX + GLORIE + VENI + CVM*. Betűmagas-
ság: 4,3–4,9 cm. A felirat kezdetét kettőskereszt (III. 21) jelöli, a szavakat – sorrendben – holdsar-
lón álló kereszt (III. 19), talpas kereszt (III. 17) és holdsarlón álló kereszt (III. 19) választja el.

Vállának íve enyhén megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális. A korona középső tagjának aljából hat rövid kis borda nyúlik ki a harangtetőre. Függesztőkarikája tetején 1 cm magas öntőcsap, mellette szelelőnyílás nyoma. Vállán a harangtetőre is átnyúló sérülés. Az első világháború harangrekvirálásai nyomán jutott a Magyar Nemzeti Múzeumba (Lsz.: 55.24.C).

Mk: 72 cm, Á: 81,2 cm, á: 43,6 cm

14. század vége, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 214; Gerecze 1906. 943; Kószeghy 1941. 39–40. (lelőhely nélküli harang a Magyar Nemzeti Múzeumban, a felirat rajzával, 1400 körüli keltezéssel); Patay 1978. I. 44–45. (ismeretlen származási hellyel, 14–15. századi keltezéssel); Patay 1989. 45, 50. tábla 3, 81. tábla 6. (15. századi keltezéssel); Benkő 2000. 89, VII. tábla 3, 13. kép; Benkő 2000b. 69. (1983, 1997)

131. + Homoródjánosfalva – unit. templom (Ionești, Hargita m.)

Elpusztult harang. Az 1715. évi udvarhelyköri unitárius összeírás szerint rajta 1481-es évszám volt. 1481

IROD.: Molnár é.n. („Harang kettő: Edgyiken ilyen esztendő szám: 1481. A másikon ilyen írás: me fudit *Joannes Kerthso rothgis* [sic! – B. E.]”); Dávid 1981. 148. (a harangot említi az 1788. évi püspöki vizitáció jegyzőkönyve); Entz 1996. 141, 200.

132. + Homoródkarácsonyfalva – unit. templom (Crăciunel, Hargita m.)

Elpusztult harang. Az 1715. évi udvarhelyköri unitárius összeírás szerint a nagyobbik harangon „Barát betűkkel való írás vagyon, és ilyen esztendő szám: 117”. Az 1789-es püspöki vizitációs jegyzőkönyv a nagyobbik harang dátumát 1117-nek tüntette fel, úgy, hogy a kéziratban a második számjegyet átjavították. Dávid László szerint a helyes dátum valószínűleg 1517 lehetett. 1517?

IROD.: Dávid 1981. 154; Molnár é. n. (1988)

133. + Homoródkarácsonyfalva – unit. templom (Crăciunel, Hargita m.)

Elpusztult harang. Az 1715. évi összeírás szerint a kisebbik harangon „ilyen írás: *Jesus Nazarenus Rex Judeorum*, 1545”. Ezt a feliratot az 1789-es püspöki vizitációs jegyzőkönyv is megismételte, *JESUS NAZARENUS REX JUDEORUM 1545* formában (Jn 19,19). 1545

IROD.: Dávid 1981. 154; Molnár é. n.; Benkő 2000b. 64. (1988)

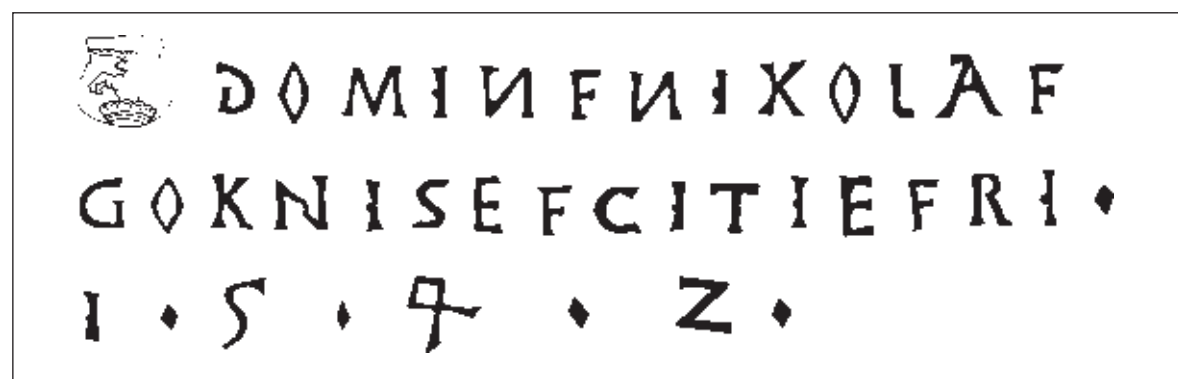
134. Homoródszentpál – unit. templom (Sânpaul, Hargita m.)

Megtört ívű peremén 3 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 5,5 cm) tagolatlan antikva betűs felirat és évszám: · *DOMINF(!) NIKOLAF(!) GOKNIS(!) EFCIT(!) IEFRI(!)* · 1 · 5 · 4 · 2. A feltűnően hibásan, tükörképszerűen megfordított, ill. felcserélt betűkkel leírt szöveg helyesen: *DOMINVS NIKOLAVS KORNIS FECIT FIERI*. A *dominus* szóban a szóvégi *-ust F* betűvel jelölte az öntő. Betűmagasság: 2,4–3,3 cm. A felirat kezdetét Kornis-címer (III. 156) jelzi, a számjegyeket rombuszok (III. 133) választják el. Vállának íve kissé megtört, teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton állt. Eredeti koronája hiányzik, a fülcsonkok keresztmetszete kívül a hatszög két, kannelúrával és bordákkal tagolt oldala, belül ovális.

Mk: 79 cm, Á: 87 cm, á: 47,7 cm

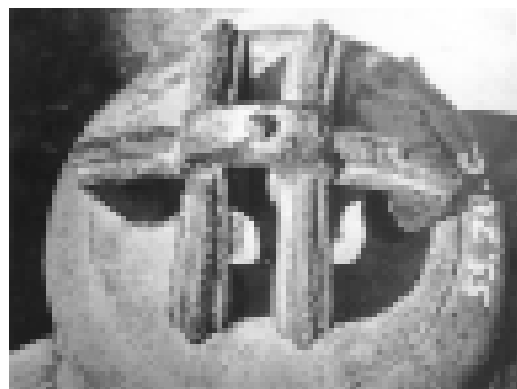
1542, Brassó

IRÓD.: Orbán I. 166; Gerecze 1906. 946; Dávid 1981. 170; Lestyán I. 247; Molnár é. n. (az 1715. évi udvarhelykőri unitárius összeírás feljegyezte a harangfeliratot); Benkő 2000b. 56. (1982)

135. Homoródszentpál – unit. templom (Sânpaul, Hargita m.) / Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

Megtört ívű peremén 2,5 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 5 cm) antikva betűs felirat és évszám: *SANTE(!) · YOHANES(!) · EVANGELISTA · 1 · 5 · 4 · 2*. Betűmagasság: 2,5–3,1 cm. A szavakat rombuszok (III. 133) választják el. Oldalán öntéshiba, mellette 17x6 cm-es lyuk. Vállának íve enyhén megtört, teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Ívelten hajló füleinek keresztmetszete kívül a hatszög

két, kannelúrával és bordákkal tagolt oldala, belül ovális. A függesztőkarika tetején öntőcsap, a karika síkjában álló két, szemben fekvő fül tetején légcatorna nyoma. A harang az első világháború rekvizitálási nyomán jutott Budapestre, ahol a hadi célokra végül fel nem használt, sérült harangot a vallás- és közoktatásügyi miniszter 11792/1917. sz. körlevele értelmében a Magyar Nemzeti Múzeumban helyezték el (Lsz.: 55.28.C).

Mk: 66 cm, Á: 77,7 cm, á: 42,6 cm

1542, Brassó

IROD.: Orbán I. 166. (a felirat rajzával); Gerecze 1906. 946; Református Szemle 1917. 457. (*Körlevél a műbeccsel bíró már leszerelt és elszállított harangok származásának és tulajdonjogának megállapítása tárgyában*: „Harang, törött. Körirata: *Santa Yohannes Evangeliste – 1542*”); Patay 1978. I. 49. (ismeretlen származási helyről); Dávid 1981. 169–170. (a harangot Orbán Balázs nyomán mint elpusztultat ismerteti); Patay 1989. 44, 48. tábla 3, 80. tábla 2. (ismeretlen helyről származó emlék); Léstyán I. 247. (elpusztult emlékként tárgyalja); Molnár é. n. (az 1715. évi udvarhelykörüi unitárius összeírás feljegyezte a feliratot); Benkő 2000b. 56, 67, 46. és 48. kép. (1983, 1997)

136. ? Hosszútelke (Doştat, Dorstadt/Thorstadt, Fehér m.)

Viktor Roth „Dorstadt” faluban 1430-ban öntött, „Leonhardus” névvel szignált harangot említ. Közlésének ellentmond, hogy a faluban evangélikus templom nincs, és a helyi gör. kel. templom tulajdonában sincs ilyen harang, így elírásról vagy tévedésről lehet szó.

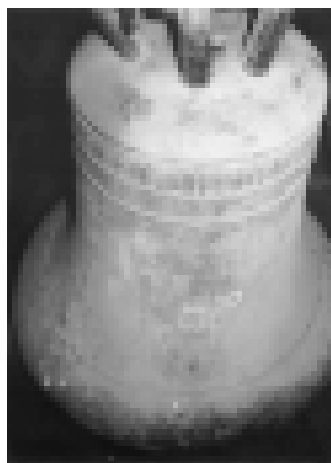
1430, Nagyszeben, Leonardus mester

IROD.: Roth 1908. 14; Roth 1913. 9; Patay 1989. 87; C. Haţeganu lelkész 1985. május 7-én kelt levele szerint jelenleg a toronyban csak egy 1829-ben öntött, 25–30 kg-os harang található. (1984)

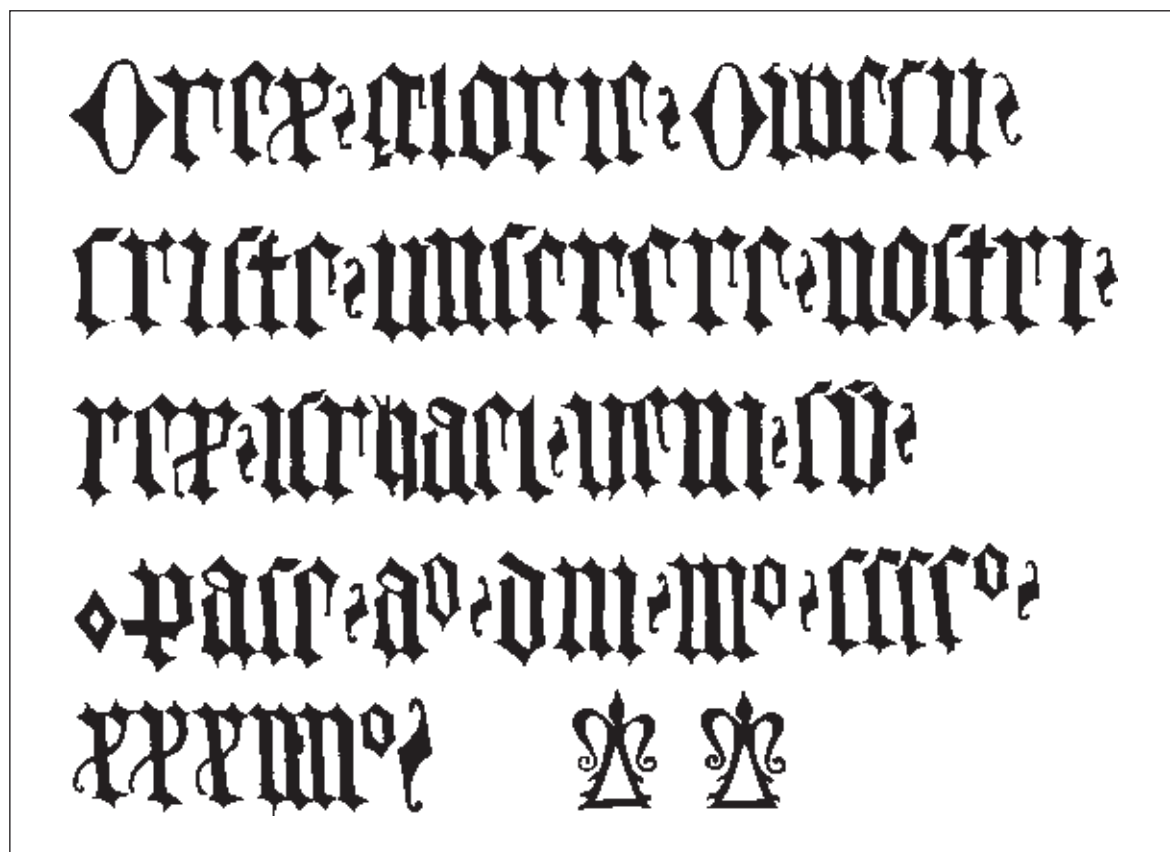
137. Hőltövény – ev. templom (Hälchiu, Heldsdorf, Brassó m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán három sodrott borda két, 7,5 cm széles, feliratos sávot szegélyez. A kétsoros minuszkulás felirat: *O rex · glorie · O ihesu · criste · miserere · nostri · rex · israhel(!) · veni · cu(m) · // pace · a° · d[omi]ni · m° · cccc° · xxxiiii° · .* Betűmagasság: 6,2–7 cm. A szavakat § alakú jelek

(III. 98a) választják el. A második sor elején nagyméretű, áttört rombusz (III. 97) áll, a sort két lilium (III. 111) zárja. Vél-

lának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Rendkívül vaskos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális.

Mk: 96,5 cm, Á: 112 cm, á: 56,4 cm

1434, Segesvár, János mester?

IRÓD.: Marienburg II. 326. (1431-es évszámmal); Müller 1858. 43; Müller 1859. 218. (1431-es dátummal); Orbán VI. 429. (a felirat rajzával); Kőváry 1892. 268; Gerecze 1906. 259. (1438-as dátummal); Csaki 1923. 42; Jekelius Bl IV/1. 221; Nistor 1983. 88; Léstyán I. 44. (Kőváryt félreértve téves *O Maria Pia, s O Rex Gl...* felirattal).

(1984)

138. + Höltövény – ev. templom (Hälchiu, Heldsdorf, Brassó m.)

Elpusztult harang. Minuszkulás felirata Orbán Balázs szerint: *Anno dmo(!) 1527*. „Oldalán kis fémerben *agnus dei*.”

1527

IRÓD.: Orbán VI. 429; Gerecze 1906. 259; Jekelius Bl IV/1. 221.

(1984)

Idecspatak I. Szászivánfalva

Inaktelke I. Magyarnádas

139. + Ipp – ref. templom (Ip, Szilágy m.)

Az első világháború során elpusztult, száztíz fontos harang felirata Petri Mór szerint *Fieri fecit Egr. Bartholomeus Ippi 1540* volt.

1540

IROD.: Névkönyv 1876. 24. („A legelső, legkisebb 1540-ből való harangot az 1848-ik évben az egyház átadta a kormány részére ágyúnak, de a forradalom megszűnte után épen visszakerült.”); Petri III. 586; KvRefGylt 58/I. 6/915^v. (1984)

140. Istvánháza – ref. templom (Istihaza, Maros m.)

Kissé megtört ívű peremén 2 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4 cm) Mária-antiphona minuszkulákkal írt részlete: + *regina + celi + letare + alleluia* 1498. Betűmagasság: 3,2–3,6 cm. A szavakat III. 82. sz. kereszték választják el. Vállá gömbölyű, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Kérdőjel alakú füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül ovális. Egy füle letörött.

Mk: 37 cm, Á: 43 cm, á: 23 cm

1498, Nagyszeben, Wolfgang mester

IROD.: Orbán V. 56. (a hagyomány szerint „Cintos táján a földben találták”); Névkönyv 1868. 18. („a szóhagyomány szerint a cintosi határon a földben találtatott”); Gerecze 1906. 904; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 26. sz.; Léstyán I. 415; Benkő 2000b. 54, 67.

(1982)

† REGINA † CELI † LETARE † ALLELUIA
1498

Jánosfalva I. Homoródjánosfalva

Jára I. Alsójára

141. + Jegenye – r. kat. templom (Leghia, Kolozs m.)

1906 előtt elpusztult harang, Bartalis Antal helyi plébános 1794-es leírása szerint gót betűs, 1252-es évszám (MCCLII) és Nagyszeben város címere volt látható rajta. A vélhetően 16. századi harangot a rosszul kiolvasott dátum alapján a későbbi szakirodalom egyöntetűen Erdély legkorábbi harangjának tekintette (vö. Szilágysomlyó).

16. század, Nagyszeben

IROD.: Bartalis 1794. 5. (említi *antiquam campanam Annum MCCLII. Litteris Gothicis referentem, cum Insigni, ruditer licet sculpto Ciuitatis Cibiniensis*); Felmer 1803. 33; Müller 1858. 46; Müller 1859. 205–206, 209; Kőváry 1892. 267; Gerecze 1906. 428. (a harangot egykorinak nevezi); Roth 1908. 5–6; Rösler 1912. 38; Csaki 1923. 15.

142. ?Kakszentmárton – ref. templom (Mártinești, Szatmár megye)

Az 1809. évi egyházi összeírás szerint „Vagyon mintegy 40 fontnyi nehézségű harang, mely is mikor öntetett, nem tudhatni. Van rajta ez a fejül való írás: *Gratia plena Ave Mária (!)*”. Az 1825. évi generális vizitáció kis pontosítással megismétli a fenti leírást: „Haranglábunkon van egy 44 fontos kis harang inscript. *Ave Mária Gratia ple.*”

?

IROD.: A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára, Debrecen, 1809. és 1825. évi (Budai Ézsaiás-féle) egyházi összeírás; Benkő 2000b. 66. (helyszíni szemle nem volt)

Kál I. Székelykál

143. + Kalotaszentkirály – ref. templom (Sâncraiu, Kolozs m.)

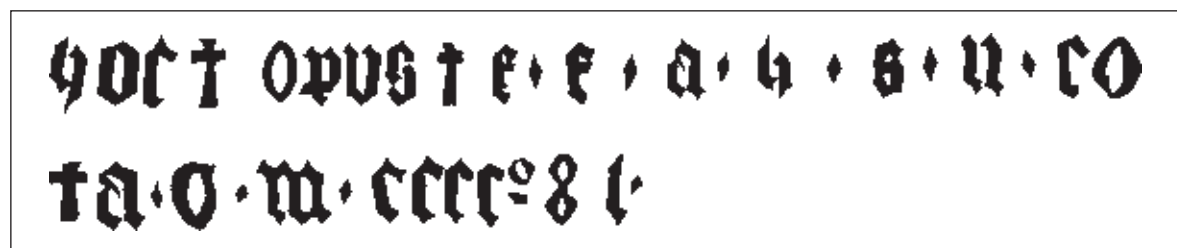
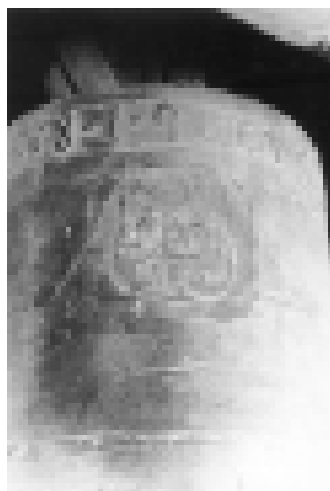
Miháltz Elek szerint „Régi harangjai az 1848-beli nagy pusztuláskor leolvadtak. [...] a magyar kormány az ágyúknak beadott harangok közül két kisebbet ajándékozott volt, de ezeknek egyikét az oklosi gör. cath. eccla. visszavitte, a másik, amelyet a n.váradai püsp. tört. III. 246. lapján Bunyitay leír, 1481-ben öntetett ugyan, de nem a k.-sz.-királyi eccla számára.” Az ismeretlen helyről származó harang 1951-ben megrepedt és – régi formájának megtartásával – újraöntötték. Feliratát, továbbá a felirat alatt, a harang palástján elhelyezett zarándokjelvényt az új harangra átmásolták, eközben mindkettő megsérült. A harangon lévő díszítményt már 1917-ben elmosódottnak mondta az Erdélyi Ref. Egyházkerület kimutatása.

A harang peremének íve enyhén megtört. Palástján nagyméretű, töredékes aacheni zarándokjelvény (18. sz.). Vállán szabálytalanul futó, nem középkori jellegű sodrott bordakeretben minuszkulás felirat (Debreczeni László rajza nyomán): *hoc + opus + f(ieri) · f(ecit) · a(d) · b(onorem) · s(ancti) · n(icolai?) · co(nfessoris) + a(nno) · d(omini) · m · cccc° · 8 1 · ·*. Betűmagasság: 3,1–4,2 cm. A szavakat latinkeresztek (III. 193c) és kis rombuszok (III. 176b) választják el. A harang vállának íve élesen megtört, teteje domború, függesztőkoronája körül öntési varrat húzódik. Függesztőfüleinek keresztmetszete leszelt sarkú téglalap.

Mk: 52 cm, Á: 62 cm, á: 32,2 cm

1481

IROD.: Bunyitay III. 426–427; Miháltz 1896. 258; Gerecze 1906. 428. (téves Szentmihály helymegjelöléssel); KvRefGylt 58/I. 9/915^v. (a „felírás alatt egy elmosódott dombormű, körülbelül a szent család”); Uo. Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 27. sz. (az átöntés előtti harangfelirat jó minőségű, satírozott másolata); Kelemen 1977. 212; Léstyán II. 205; Benkő 2000b. 1. kép; Benkő sajtó a. (1982)

144. Kalotaujfalu – gör. kel. templom (Finciu, Kolozs m.)

A 38 kg-os, 14. századnak jelzett harangot az első világháború idején hadi célokra lefoglalták és a kolozsvári gyűjtőközpontba szállították, a MOB 1918-ban felmentését javasolta. Az ekkor készült fényképen 15–16. századi harang látható, megtört ívű peremén abroncs. Vállán sodrott bordakeretben évszám részlete és minuszkulás felirat olvasható: [...]*o 4 vllerich* [...]. A felirat egyes betűi a mintán szétszúrtak. A feliratos sáv alatt részben kivehetetlen

figurális díszek, talán a csíkmindszenti harang díszeihez hasonló, hurkolt farkú szörnyalakok. A harang válla gömbölyű, teteje lapos, sérült koronája erőteljes tárcsán áll. A két megmaradt függesztőfül sarkosan megtört, külső oldala facettált. Az első világháború végén visszaadott harang ma a Kalotaújfaluhoz tartozó Dealu Negru havasi falu gör. kel. templomában található, miként erről Ioan Deac újfalusi lelkész 1998. február 1-jén írott levelében értesített.

15. század vége–16. század eleje, Brassó?, Ulrich mester?
 IROD.: OMvH Lvt 527/1918; OMvH Fotótár, pozitív sz. 9107.
 (helyszíni szemle nem volt)

Kapus I. Kiskapus, Nagykapus

Karácsonyfalva I. Homoródkarácsonyfalva

145. Kárásztelek – r. kat. templom (Carastelec, Szilágy m.)

Pereme erősen ívelt. Vállán sima bordakeretben (belvilág: 4 cm) tagolatlan, gótikus majuszkulás felirat: + *AL O REX GLORIE IESVS NAZARENVS REX IVDEORVM*. Betűmagasság: 2,6–2,9 cm.

A felirat kezdetét kiszélesedő szárú görögkereszt jelzi (III. 173). A két első betű (*AL*) valószínűleg *Albert* váradi harangöntő monogramja. A harang válla gömbölyű, teteje domború, ma már hiányzó eredeti függesztőkoronája a harangtetőből kiemelkedő erőteljes, korongszerű tagozaton állt.

Mk: 55 cm, Á: 59 cm, á: 33,1 cm

15. század második fele?, Nagyvárad, Albert mester?

IROD.: SchemMV. 1896. 351. („una campana antiquissima superest cum hac inscriptione, caractere maiusculo gothico formata: + *O Rex Glorie Jesus Naza' Rex Judeorum*”); Bunyitay 1887. 45; Gohl 1898. 375; Petri III. 607; Benkő 1994. 142–143; Benkő 2000b. 64. (1984)

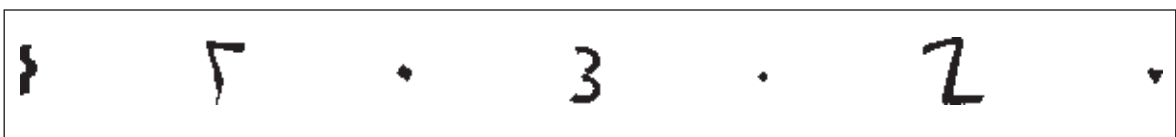

Kávás I. Érkávás

Kéc I. Magyarkéc

146. Kékesújfalú (Szászfújfalú) – volt ev., ma gör. kel. templom (Corvinești, Beszterce–Naszód m.)

Megtört ívű peremén 2,5 cm széles abroncs. Oldalán, keretelés nélküli sávban ismétlődő díszítőmennyek: Szent György (III. 167), naprozetta (III. 164), szeges talpaskereszt (III. 166), naprozet-

ta, szeges talpaskereszt, naprozetta. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4,5 cm) évszám: 1 . 5 . 3 . 2. A számjegyek magassága: 2,8–3,9 cm. Az egyes számjegyeket kis, szabálytalan rombuszok (III. 163a) választják el. Vállának íve enyhén legömbölyített, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög 5 oldala, belül körív.

Mk: 52 cm, Á: 80 cm, á: 38,2 cm

1532, Beszterce

IROD.: SzDMon VII. 46; Léstyán II. 26. („Szent György képével 1531-ből”); Benkő sajtó a.

(1984)

147. ? Kéménd – ref. templom (Chimindia, Hunyad m.)

Az 1814-es vizitációs jegyzőkönyv szerint az akkori nagyharang minuszkulás felirata a következő volt: + *O rex · glorie · veni · nobis · cum · pace* .

15. század

IROD.: KvRefGylt, Hunyad–zarándi Egyházmegye lvt, Vizitációs jegyzőkönyvek I/6, 254/11 (a felirat hozzávetőleges rajzával).

(helyszíni szemle nem volt)

148. + Keménynagyszöllős – ev. templom (Seleuş, Gross-Alisch, Maros m.)

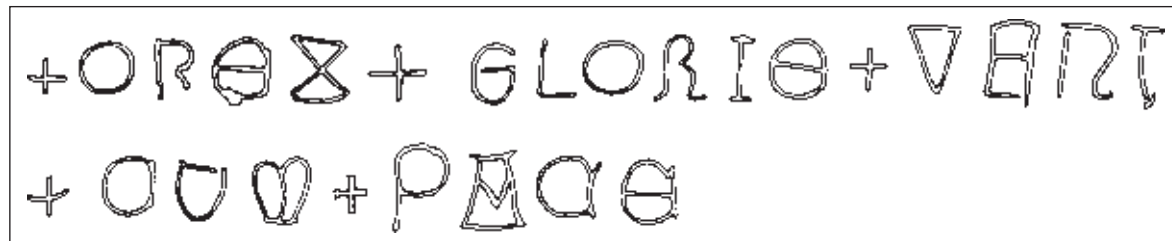
1968-ban átöntött harang, melynek vállára átmásolták az eredeti majuszkulás feliratot: + *O REX + GLORIE + VENI + CUM + PACE*. Betűmagasság: 3–4,9 cm. A szavakat görögkeresztek (III. 1a–b) választják el.

á: kb. 32,5 cm (a 102 cm hosszú felirat alapján)

13–14. század, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 226. (15–16. századi keltezéssel); Gerecze 1906. 522; Csaki 1923. 43. (15. századi keltezéssel); Benkő 2000. 83–84.

(1983)

149. Keménynagyszöllős – ev. templom (Seleuş, Gross-Alisch, Maros m.)

Széles pereme sima és ívelt. Vállán 6,4 cm széles sodrott bordakeretben majuszkulás felirat: + *O REX + GLORIE + VENI + CUM + PACE*. Betűmagasság: 4,1–5,2 cm. A szavakat görögkeresztek (III. 13) választják el. Vállá gömbölyű, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Vaskos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül ovális.

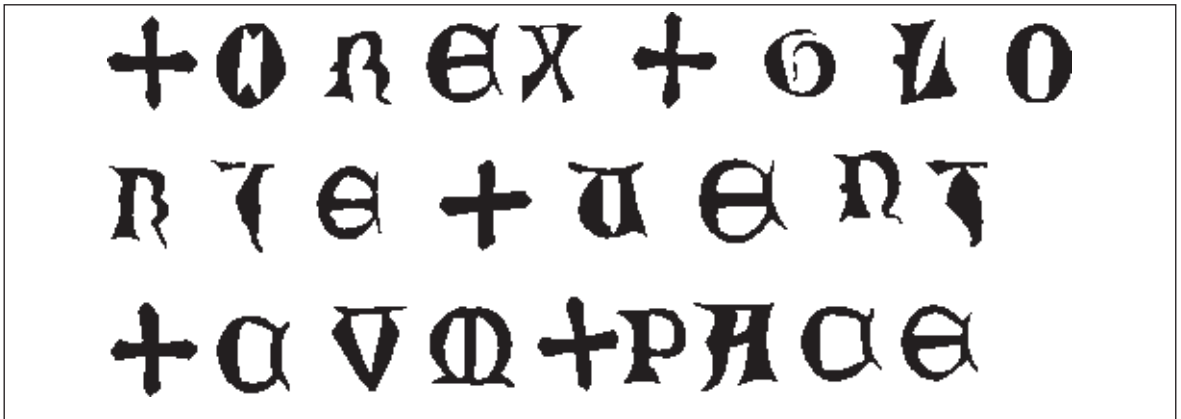
Mk: 90 cm, Á: 102 cm, á: 53,3 cm

14. század vége, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 214. (a harangot a 14. század második felére keltezi); Gerecze 1906. 522; Csaki 1923. 43. (15. századi keltezéssel); Pascu 1954. 71; Benkő 2000. 88, VI. tábla 3.

(1983)

150. Kerelőszentpál – r. kat. templom (Sânpaul, Maros m.)

Pereme enyhén ívelt. Vállán 5,2 cm széles sodrott bordakeretben majuszkulás felirat: + O REX + GLORIE + VENI + QVM(!) + PACE. Betűmagasság: 2,4–3,7 cm. A szavakat enyhén kiszélesedő szárú görögkeresztek (III. 2) választják el. Válla gömbölyű, teteje domború, lapított ovális keresztmetszetű fülei külső oldalán fonatdísz. Egy füle hiányzik.

Mk: 62 cm, Á: 67 cm, á: 37,3 cm

13–14. század, Nagyszeben

IROD.: Orbán V. 32. (a felirat rajzával); OMvH Rómer-hagyaték, XL.

csomó, 670/107–108. (Bíró Farkas Vidrátszegen 1864. július 23-án kelt

levelében írta Rómer Flórisnak: „...van egy 275 fontos régi harang,

melynek alsó kerülete átmérője 25 hüvelyk és 7 vonal; van ezen egy

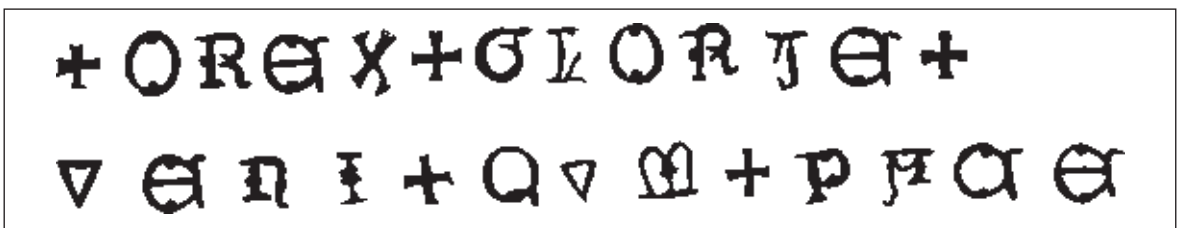
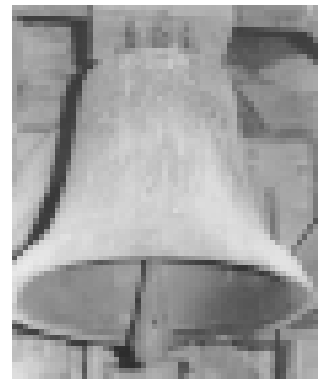
körirat, melyet helyt lakó Gróf Haller Ignácz úr [...] híven lemásolt. Ezen másolatot [...] vagyok

bátor ezennel felküldeni, hogy azt nekünk megfejteni méltóztasson, mert mü bizony azon eliga-

zodni semmiként se tudunk”; a levél melléklete egy jó minőségű tusrajz); Gerecze 1906. 421;

Léstyán II. 298; Benkő 2000. 83–84, III. tábla 4.

(1982)

151. Keresd – ev. templom (Criş, Kreisch, Maros m.)

Peremének csak a felső része hajlított, a perem fölött éles borda. Felirat nélküli, sima válla gömbölyű, teteje domború, koronája körül öntési varrat. Lapított ovális keresztmetszetű fülei külső oldalán fonatdísz. Két füle hiányzik, a korona függesztőkarikája is csonka.

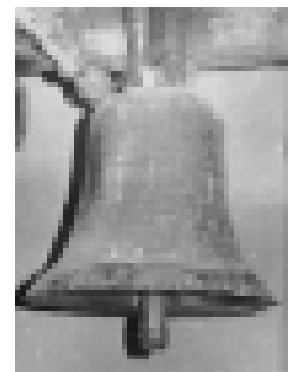
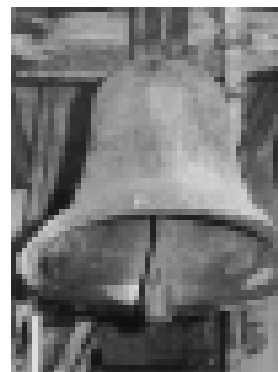
Mk: 52 cm, Á: 59 cm, á: 33,4 cm

13–14. század, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 209; Gerecze 1906. 518;

Benkő 2000. 83–84, 11. kép; Benkő 2000b. 21. kép.

(1982)

152. + Keresd – ev. templom (Criş, Kreisch, Maros m.)

Elpusztult harang, *O REX GL(OR)IE VENI CVM PACE 1 · 5 · 5 · 4 ·* felirattal. A 127 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a segesvári gyűjtőközpontba szállították, a MOB 1918-ban felmentését javasolta.

1554

IRÓD.: Müller 1859. 230; Gerecze 1906. 518; OMvH Lvt 527/1918. (adatait a gépelt lista felcseréli a közvetlenül előtte lajstromozott 1573-as vessződi harangéival).

(1982)

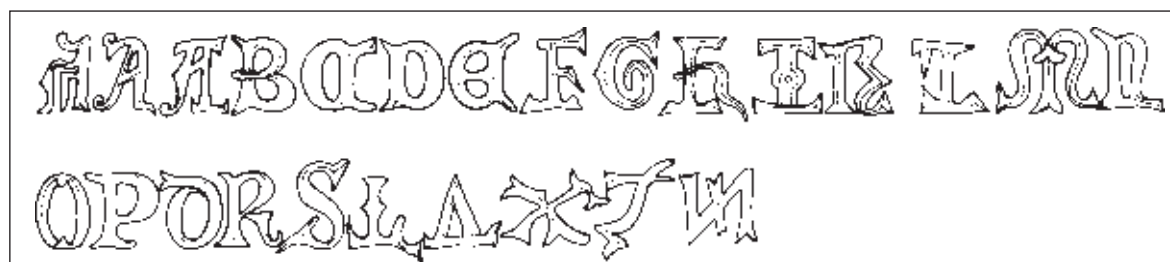
153. + Keresztényfalva – ev. templom (Cristian, Neustadt, Brassó m.)

Elpusztult harang, jobbról balra haladó majuszkulás felirattal: *H A A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z*. Az ábécé több betűjét fejjel lefelé, ill. tükörírászerűen mintázták a harang testére.

14. század, Nagyszeben

IRÓD.: Marienburg II. 354–355. („Die größte der hiesigen Kirchthurms Glocken hat eine eingegossene Schrift, welche lange als eine geheimnißvolle Schrift betrachtet worden ist, bis der jetzige würdige evangelische Pfarrer dieses Dorfes, Hr. Caspar Rauß, entdeckt hat, das es nichts mehr und nichts weniger, als ein neugotisches Alphabet, aber mit verschiedenen Schnörkeln ist [...] Eine der hier befindlichen Glocken soll die Jahrzahl 1153 eingegossen enthalten, aber ich habe diese Jahrzahl auf keiner dieses übrigen allerdings sehr alten Glocken finden können.”); Müller 1858. 47. (a Marienburgnál szereplő 1153-as évszám téves, a harang a 15. századból származik); Müller 1859. 219; Orbán VI. 361. (a harangot 25 [font]mázsásnak mondja, a 14. század második felére keltezi, közli a felirat rajzát); Herfurth Bl. I. 15–16, 86, 92–93, 153; Gerecze 1906. 259; Jekelius Bl IV/1. 220; Léstyan I. 46; Benkő 1999. 49, 3. kép 3; Benkő 2000. 85; Benkő 2000b. 65.

(1984)

154. + Keresztényfalva – ev. templom (Cristian, Neustadt, Brassó m.)

Elpusztult harang. Orbán Balázs szerint „igen dús alakítású és a XIV. század végéből származó majuskel betűkkel van ez körírva: *SS. Marcus, Matevs Johanes*”.

14–15. század

IRÓD.: Orbán VI. 361; Gerecze 1906. 259; Jekelius Bl IV/1. 222. (15. századi keltezéssel); Léstyan I. 46.

(1984)

155. + Keresztényfalva – ev. templom (Cristian, Neustadt, Brassó m.)

Elpusztult harang, melyre Orbán Balázs szerint „igen szép idomú minuskel betűkkel »*O rex glorie*« van körírva, utána a földvári nagy harangon levő sárkány ékes háromszög paizs hasonmása díszeskedik”. A feliratot záró díszítmény a III. 120. sz. szárnyas sárkánnyal azonosítható.

15. század, Segesvár

IRÓD.: Orbán VI. 361; Gerecze 1906. 259; Jekelius Bl IV/1. 221; Léstyan I. 46 (feltételes 15. századi keltezéssel).

(1984)

Keresztes l. Nagykeresztes

Keresztúr l. Berekeresztúr (33, 385), Szászkeresztúr, Székelykeresztúr

Kézd l. Szászkézd

Kézdialbis l. Zabola

Kézdiszentlélek l. 390. szám

156. Kide – ref. templom (Chidea, Kolozs m.)

A kisméretű, zömök harang csorbult peremének íve erősen megtört. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 2,2 cm) antikva betűs lengyel felirat: · *FILIP KONWARZ WMIESTIE · WISSKOWIE · 1560 ·*. Betűmagasság: 1,6–2 cm. A *WMIESTIE* szó *S* betűje fordított állású, a szó után szabálytalan pont. Az évszámot egy-egy oldalára fordított liliom (III. 204) szegélyezi. Teteje ívelt, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. A függesztőfülek kiszélesedő, lépcsőszerű tagozattal ízesülnek a harang tetejéhez.

Mk: 34 cm, Á: 42 cm, á: 25,5 cm

1560, Wyszków

IROD.: -

(1982)

FILIP KONWARZ
WMIESTIE · WISSKOWIE 1560

157. Kisdemeter – volt ev., ma gör. kel. templom (Dumitrița, Waltersdorf, Beszterce-Naszód m.)

Peremének íve megtört, szélén 3,5 cm széles abroncs. Vállán 6,3 cm széles sima bordakeretben évszám és antikva betűs monogram: *I · 5 · 5 · 4 · P S*. Betűmagasság: 3,2–3,5 cm. A számjegyeket és a monogramot III. 163b típusú rombuszok választják el. Vállának íve megtört, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Ívelten hajló füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül körív.

A harang az 1970-es években Mártontelkére, az ottani ev. templomba került.

Mk: 67 cm, Á: 75 cm, á: 37,5 cm

1554, Beszterce, Simon ágyúöntő mester

IROD.: Csaki 1923. 42.

(1983)

I · 5 · 5 · 4 · P S ·

158. Kisekemező – ev. templom (Târnăvioara, Kleinprobstdorf, Szeben m.)

○ + R θ Σ + O L O R i θ +
▽ E N ζ + a u w + p B a θ

Egyenes vonalú peremének csak a felső része hajlított. Vállán 5,3 cm széles sodrott bordakeretben majuszkulás felirat: *O + REX + GLORIE + VENI + CUM + PACE*. Betűmagasság: 2,5–3,8 cm. A szavakat görgkeresztek (III. 1a) választják el. Teteje domború, koronája körül öntési varrat. Fülei lapított ovális keresztmetszetűek.

Mk: 64 cm, Á: 77 cm, á: 39,5 cm

13–14. század, Nagyszeben

IROD.: Csaki 1923. 43; Benkő 2000. 83–84, II. tábla 5; Benkő 2000b. 22. kép.
(1982)

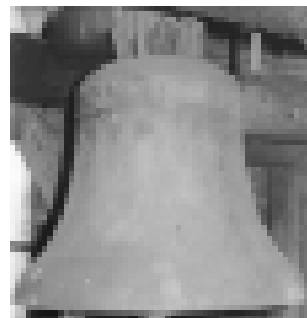
159. Kisekemező – ev. templom (Târnăvioara, Kleinprobstdorf, Szeben m.)

Sima, ívelt pereme fölött kettős borda. Vállán 5,5 cm széles sima bordakeretben minuszkulás felirat: *+ o rex · glorie · veni · nobis(!) · cum · pace · Leonardus(!)*. Betűmagasság: 3,3–3,8 cm. A felirat elején III. 38. típusú kezdő latinkereszt, a szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el. Vállának íve megtört, teteje boltozatos. Füleinek keresztmetszete kívül a hatszög három kannelúrás oldala, belül körív. A 130 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a megyesi gyűjtőközpontba szállították, a MOB 1918-ban felmentését javasolta.

Mk: 53 cm, Á: 66 cm, á: 37,9 cm

15. század első fele, Nagyszeben, Leonardus mester

IROD.: G. D. Teutsch 1872. 50–51; Gerecze 1906. 421; Roth 1908. 14; Roth 1913. 9; OMvH Lvt 527/1918; Patay 1989. 87; Benkő 2000a. 497.
(1982)

160. ? Kiszgáj – Kremeniste (Gaiu Mic, Temes m.) / Versec, Városi Múzeum

1903 tavaszán Kiszgáj déli szélén két középkori harangot szántottak ki Wingert Nándor németsztamorai lakos földjén; ezeket a birtokos a verseci múzeumnak ajándékozta. A nagyobbik, töredékes harangon – amelyik Milleker Bódog múzeumőr 1903. évi leírása szerint „egy közep-nagyságú harang felső része” volt – „a következő felirat vonul körül: + + + *O REX GLORI(a)E VENI DOM PADE*. A betűk XV. századbéli majuscudák [sic – B. E.]” 1910-ben mindkét harang a verseci múzeum előcsarnokában volt látható.

14–15. század (?)

IROD.: Milleker 1903. 96; Milleker 1910. 5; Milleker 1915. 86; Râmneanțu 1966. (téves adatokkal és irodalmi hivatkozással).

161. ? Kiszgáj – Kremeniste (Gaiu Mic, Temes m.) / Versec, Városi Múzeum

1903 tavaszán Kiszgáj déli szélén két középkori harangot szántottak ki Wingert Nándor németsztamorai lakos földjén; ezeket a birtokos a verseci múzeumnak ajándékozta. A kisebbik, ép harangon nem volt felirat.

?

IROD.: Milleker 1903. 96; Milleker 1910. 5; Milleker 1915. 86; Râmneanțu 1966. (téves adatokkal és irodalmi hivatkozással).

162. Kiskapus – ev. templom (Copşa Mică, Kleinkopisch, Szeben m. / Vass Zoltán haranggyűjteménye, Nagyvárad)

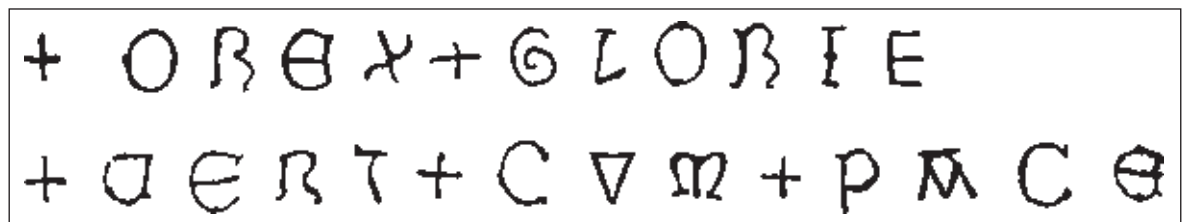
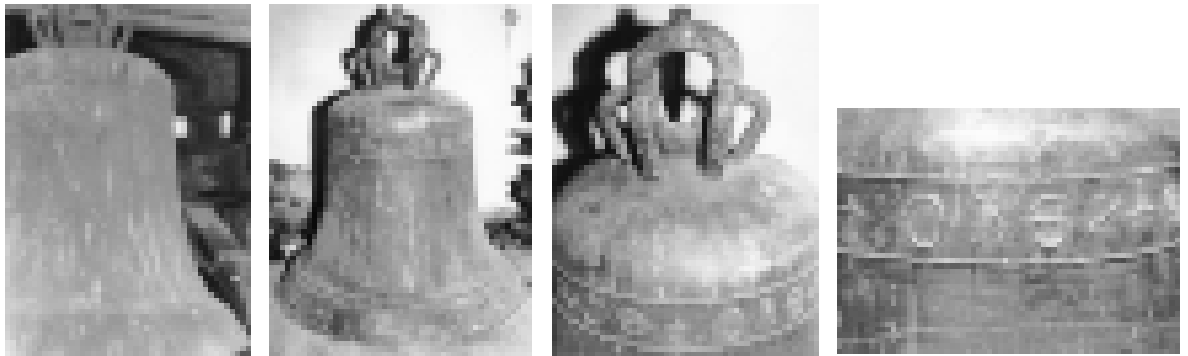
Egyenes vonalú, terült peremének csak a felső része hajlított. Vállán 5,8 cm széles sodrott bordakeretben majuszkulás felirat: + O REX + GLORIE + UENI + CVM + PACE. Betűmagasság: 2,5–3,6 cm. A szavakat görögkeresztek (III. 1a) választják el. Válla gömbölyű, teteje boltozatos, a korona körül enyhe öntési varrat. Sarkosan megtört, lapított ovális keresztmetszetű fülei külső oldalán fonatdísz. Az elhasadt harangot 1998-ban Vass Zoltán ref. lelkész és harangöntő nagyváradi haranggyűjteményében láttuk és dokumentáltuk.

Mk: 60,5 cm, A: 68,5 cm, á: 38,4 cm

13–14. század, Nagyszeben

IROD.: Csaki 1923. 41. (15. századi keltezéssel); Benkő 2000. 83–84, II. tábla 1, 3. kép; Benkő 2000b. 24–25. kép.

(1983, 1998)

163. Kiskapus – ev. templom (Copşa Mică, Kleinkopisch, Szeben m.)

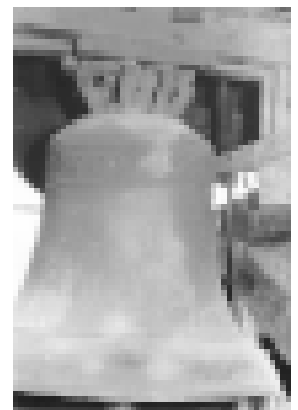
Megtört ívű peremén 1,5 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4,5 cm) antikva betűs felirat: · DAPACEM · DOMINI(!) · IN DIEBUS · NOSTRIS · 1 · 5 · 4 · 8. (Sir 50, 23; Jn 14, 27). Betűmagasság: 2,6–3,4 cm. A felirat kezdetét Kálváriát ábrázoló kerek plakett (III. 149) jelzi, a szavakat III. 133. típusú rombuszok választják el. Válla gömbölyű, teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Ívelten hajló füleinek keresztmetszete kívül a hatszög három oldala, belül körív.

Mk: 48 cm, Á: 56 cm, á: 30,6 cm

1548, Brassó

IROD.: Benkő 2000b. 67.

(1983)

Kiskapus I. Magyarokiskapus

164. **?**Kiskeresztes – gör. kat. templom (Cristolțel, Szilágy m.)

Az 1501-es évszámmal lajstromozott, 55 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a dési gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta. Az ekkor készült fényképen – mely csak a kézirat lezárása után került elő – azonban a harmadik számjegy nem 0, hanem tükörképszerűen applikált 9-es.

1561, 1591?

IRÓD.: OMvH Lvt 527/1918.

(helyszíni szemle nem volt)

165. **Kisselyk** – ev. templom (Șeica Mică, Klein-Schelken, Szeben m.)

Peremén a bronz, a perem fölött borda. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 5,5 cm) antikva betűs felirat: · *O REX + GLORIE + VENI + CVM · PACE · 1 5 5 6*. Betűmagasság: 2,6–3,1 cm. A felirat elején kalpagos, jobbra néző férfifejet ábrázoló plakett áll (III. 157), a szavakat sorrendben latinkereszt (III. 139), Keresztrefeszítés (III. 149), latinkereszt (III. 139), balra néző antik császár büsztjét ábrázoló plakett (III. 158), elmosódott plakett férfifejjel (III. 157) választja el egymástól. A harang teteje boltozatos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll, a fülek keresztmetszete kívül a hatszög két, profilált, kannelúrával tagolt oldala, belül körív. A korona középső tagja kiszélesedő talappal ízesül a harang tetejéhez, kétoldalt, a harangtetőn egy-egy rövid kis borda indul ki belőle.

Mk: 71 cm, Á: 95 cm, á: 51,2 cm

1556, Brassó

IRÓD.: Theil 1878. 45; Halaváts 1913. 370; Csaki 1923. 43; Drăguț 1979. 317; Léstyán II. 302. (V. Drăguț téves közlésére hivatkozva írja, hogy „középkori harangján pajzsdíszek vannak, lovas sólyomvadással”).

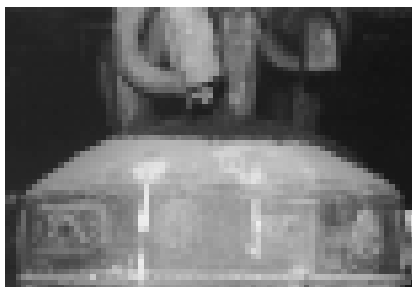
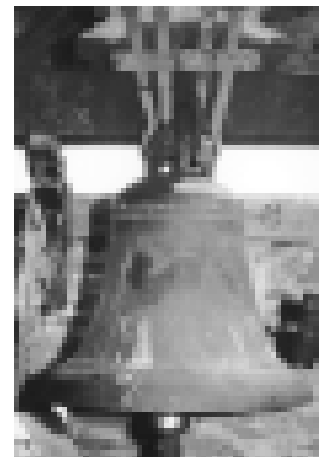
(1981)

166. **Kissink** – ev. templom (Cincșor, Klein-Schenk, Brassó m.)

Pereme terület, ívelt. Vállán 4,8 cm széles sodrott bordakeretben 1499-es évszám és díszítőelemek: maszkos rozetta (III. 88), szárnyas hárpia alakjával díszített övveret lenyomata (III. 52), forgórózsás rozetta (III. 87), jobbra lépő oroslán (III. 85), csillagrozetta (III. 86), két háрпиát ábrázoló szíjvég részlete (III. 51), maszkos rozetta (III. 88), jobbra lépő oroslán (III. 85), maszkos rozetta (III. 88). A számjegyek magassága: 3,2–3,5 cm. Az utolsó előtti számjegy egy nyolcasból alakított kilencesként is értelmezhető (1499), a számjegyek formai jegyei azonban az 1493 előtt tevékenykedő nagyszebeni Márton mester betűire utalnak, így az 1489-es olvasatot fogadjuk el. A harang teteje kúpos, koronája körül enyhe borda. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúrás –, belül ovális.

Mk: 44 cm, Á: 50,5 cm, á: 24,5 cm

1489, Nagyszében, Márton mester

IROD.: Müller 1859. 219; Teutsch 1881. 139. (1489-es dátummal); Gerecze 1906. 519; Roth 1908. 6; Halaváts 1916. 140. (kisharang, 1449-es évszámmal); Csaki 1923. 41. (1489-es dátummal); Oprescu 1956. 148; Fabritius-Dancu 1983. 24; Nistor 1983. 88; Léstyán II. 387. (1489-es évszámmal); Benkő 2000a. 493, 498.

(1984)

Kisszöllős I. Szászsöllős

Kolcs I. Nagykolcs

167. Komlód – ref. templom (Comlod, Beszterce-Naszód m.)

Peremének felső harmada ívelt. Vállán 5,2 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *xps·rcx(!)·venit·in·pace·deus·homo·factus·ste(!)·ihs*. A feliratos sáv alatt *ihs* monogram. Betűmagasság: 3–3,5 cm. A szavakat § alakú jelek (III. 182a) választják el. Vállának íve élesen megtört, teteje kissé kúpos, koronája körül enyhe borda húzódik. Kérdőjel alakú fülei nyolcszög keresztmetszetűek.

Mk: 48 cm, Á: 61 cm, á: 31 cm.

15. század vége – 16. század eleje, Beszterce?

IROD.: KvRefGylt 36, 58/I⁶/915^V; 8/I⁶/915^{IX}; Uo. Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz, szám nélkül.

(1986)

X P S · R C X ! · V E N I T · I N · P A C E · D E U S · H O M O · F A C T U S · S T E ! · I H S

168. Kóródszentmárton – ref. templom (Coroisânmartin, Maros m.)

Peremének csak a felső része hajlított. Vállán 3,8 cm széles sodrott bordakeretben majuszkulás felirat: + *O REX + GLORIE + VENI + CUM + PACE*. Betűmagasság: 2,5–3,3 cm. A szavakat görögkeresztek (III. 1a) választják el. Vállá gömbölyű, teteje domború, lapított ovális keresztmetszetű fülei külső oldalán fonatdíz.

Mk: 52 cm, Á: 58 cm, á: 30,6 cm

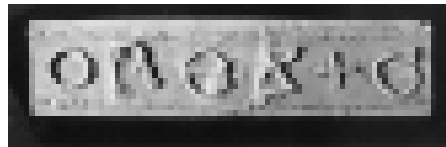
13–14. század, Nagyszeben

IROD.: KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 29; Benkő 2000. 83–84.

(1980)

O R E X + G L O R I E + V E N I T + C U M + P A C E

- 169. + Koronka** – ref. templom (Corunca, Maros m.)
1857-ben újraöntött harang, *O Rex Glorie veni cum pace* felirattal.
?
Irod.: Benkő 1868. 286; Orbán IV. 178; Léstyán I. 329.
(1982)

- 170. Koronka** – ref. templom (Corunca, Maros m.)
Megtört ívű peremén 2,5 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4,2 cm) minuszkulás felirat: *salve · crvx · sancta · mvndi · gloria · 1 · 5 · 3 · 7 · · ·*. Betűmagasság: 2,9–3,6 cm. A szavakat III. 137a típusú jelek választják el, az évszám előtt oroszlánt, Márk evangélista szimbólumát ábrázoló plakett (III. 151), az évszám után Agnus Dei-ábrázolás (III. 147b) található. Teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Ívelten hajló füleinek keresztmetszete kívül a hatszög két, bordákkal és kannelúrákkal tagolt oldala, belül ovális.

Mk: 58 cm, Á: 68 cm, á: 37,6 cm

1537, Brassó

Irod.: Benkő 1868. 285; Orbán IV. 178. (a felirat rajzával); Név-könyv 1903. XXIV; Kelemen Lajos 1916. december 6-án kelt leve-
lében az erdélyi ref. egyházkerület Igazgatótanácsát kéri – többek
között – a koronkai harang megmentésére (EREI lt 5543/1916);
Léstyán I. 329.

(1982)

Köbölkút l. Mezőköbölkút

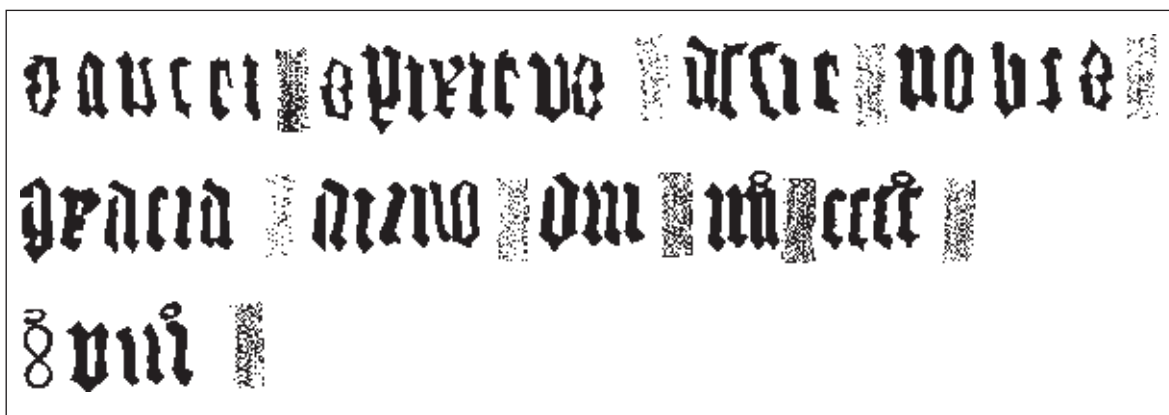
- 171. Kóhalom** – ev. templom (Rupea, Reps, Brassó m.)
Terült, ívelt pereme fölött erőteljes borda. Vállán 5,5 cm széles sod-
rott bordakeretben minuszkulás felirat: *sancti · spiritus · assit · nobis ·*
gracia · anno · d(omi)ni · m^o · cccc · 8° · viii^o · (pünkösdi szekvencia).
Betűmagasság: 3,4–4,9 cm. A szavakat zegzugmintás, álló téglalap-
ok (III. 207) választják el. Vállának íve megtört, teteje enyhén kú-
pos, koronája a harangtetőből kiemelkedő, durván öntött korong-
szerű tagozaton áll. Sarkosan megtörő füleinek keresztmetszete kí-
vül a nyolcszög három, kannelúrák oldala, belül ovális.

Mk: 81 cm, Á: 96 cm, á: 45 cm

1488

IROD.: Müller 1859. 218; Orbán I. 191. (a felirat rajzával); Gerecze 1906. 519; Nistor 1983. 88; Léstyán II. 304. (az 1488-as harang mellett tévesen említ egy 1402-ből származó, *O rex glorie* feliratú harangot); Benkő 2000b. 67. (1984)

172. Kóhalom – ev. templom (Rupea, Reps, Brassó m.)

Megtört ívű peremén 1,5 cm széles abroncs. Vállán 3,5 cm széles, sima bordakerettel szegélyezett üres sáv. Vállá gömbölyű, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Ívelten hajló füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális.

Mk: 29 cm, Á: 33 cm, á: 16,9 cm

15. század vége –16. század első fele, Brassó?

IROD.: -

(1984)

Kőrös I. Küküllőkőrös

Kőröspatak I. Sepsikőröspatak

173. + Köröstárkány – ref. templom (Târcaia, Bihar m.)

Bunyitay Vince beszámolója szerint az „egyház tornyában áll egy harang, melynek alakja egészen újkori ugyan, de feliratának betűivel meglep, mert azok teljes hűséggel középkori jellegűek [...] 1849-ben [...] régi harangja, félig leolvadva, lábáról leesett, s összetört. Váraddá hozták átöntés végett, s itt a derék harangöntőnek volt annyi műérzéke, hogy a harang feliratát lemintázta s átvitte az új harangra. A felirat a következő: »*xpus + rex + veni + in + pace + deus + homo + factus + est + Ihus + nazarenus + r + i + 1511*«.”

1511

IROD.: Bunyitay III. 477; Gohl 1897. 375; Gerecze 1906. 236.

(helyszíni szemle nem volt)

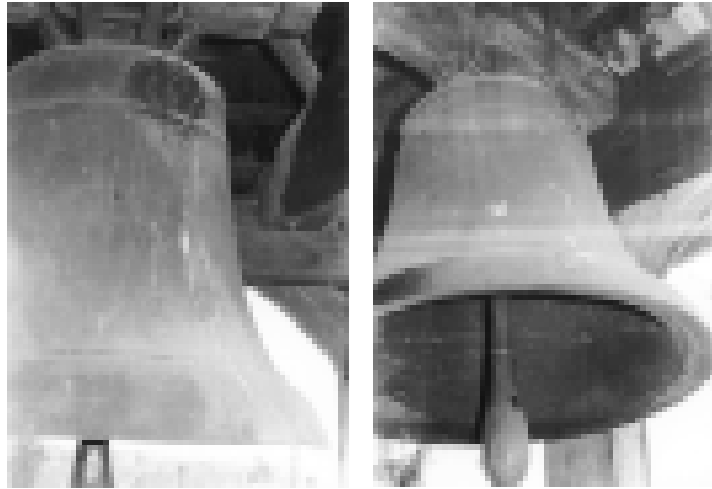
174. Körtvélyfája – ref. templom (Periş, Birnbaum, Maros m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 7,4 cm széles sodrott bordakeretben négy plakett arányos elosztásban: trónoló király mellékalakokkal (III. 113), evangélista könyvpult előtt (III. 117), Keresztrefeszítés (III. 116c), író evangélista (III. 118). Vállának íve kissé megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Vaskos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális.

Mk: 62 cm, Á: 72 cm, á: 37 cm

15. század közepe, Segesvár

IROD.: OMvH Rómer-hagyaték, XIV. jegyzőkönyv, 92. (Rómer 1864-ben megtekintette a harangot); Uo. XL. csomó, 670/165. (a díszítmények pacskolata nedves papírra, „Erdélyi harang” felirattal); Névkönyv 1892. 44. („Hogy templom és harang mely időből valók, azt nem lehet eldönteni, Rómer Flóris régész tudósunk mondhatott volna többet, ki a régészek m.vásárhelyi gyűlése alkalmával Kis Bálint akkori körtefáji birtokossal kijött volt s megnézte a harangokat s templomot, mi miatt csaknem pórul járt, mert a hívek a gondnok vezetése mellett, midőn látták, hogy nézegetik a templomot s harangokat, minden vesztetés[!] nélkül, azt híve, hogy mint régen halották: templom foglalni járnak, a toronyból le akarták vetni őket, s csak a lelkész közbelépése s megmagyarázása után csillapodtak le s mutatták meg a templom belsejét is.”); Gerecze 1906. 485. (1982)

Kövesd I. Ágotakövesd

175. ? Krasznamihályfalva – ref. templom (Mihăieni, Szatmár m.)

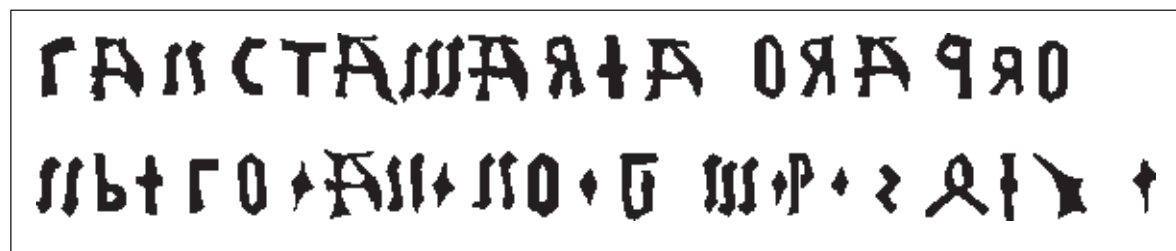
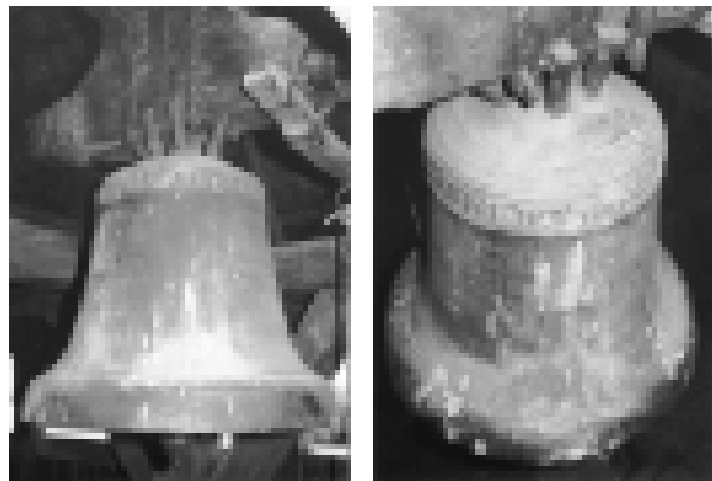
A közép-szolnoki egyházmegye 1809. évi összeírása szerint „A nagyobbik harang készült 828ban ilyen Inscriptioval: *Matab. 828. Marku. 828. Luka. 828. Ioann. 828.*”

15. század vége?, Nagyvárad, Imre mester?

IROD.: A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára, Debrecen (I. 1s. 3, 54. l.). (helyszíni szemle nem volt)

176. Krasznarécse – ref. templom (Recea, Szilágy m.)

Peremének íve megtört. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 3,7 cm) minuszkulákkal kevert nagybetűs felirat: *sAnCTA mARIA ORA PRO nblsO(!) · An · no · d(omini) m · 5(?) · 2 4 I · ·*. Betűmagasság: 2,8–3,6 cm. A több tükröképszerűen applikált betűt is tartalmazó, rossz íráskészséget sugalló felirat szavait üres közők vagy rombuszok választják el egymástól. Vállá gömbölyű, teteje kúpos, a függesztőkorona körül négy enyhe

borda fut körbe. Sarkosan megtörő füleinek keresztmetszete leszelt sarkú négyzet. A 152 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a kolozsvári gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 61 cm, Á: 71 cm, á: 39,8 cm

1524?, Nagyvárad?

IROD.: Bunyitay 1887. 45; SchemMV 1896. 354. („*campana cum SS. Nomine B. Mariae V. saeculo XV. fusa.*”); Gohl 1897. 375; Petri IV. 293; Gerecze 1906. 852. hasáb; OMvH Lvt 527/1918; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz, 31. sz.; Debreczeni 1929. 13. (1442-es dátummal).

(1984)

177. + Krasznasándorfalu – r. kat. templom (Sandra, Szatmár m.)

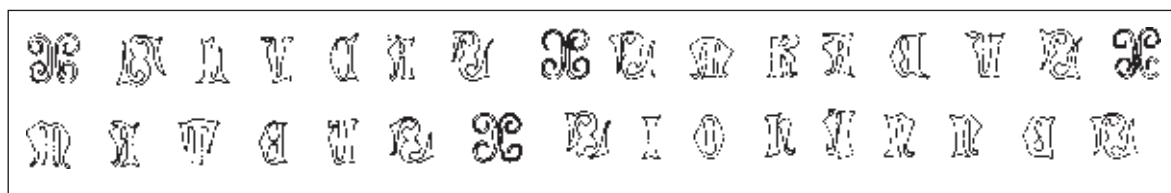
Elpusztult harang. Az 1834. évi canonica visitatio szerint „*campanae tres, quarum major 8–10 circiter centenariorum opus antiquioris aevi esse videtur.*” Dier Lajos plébános 1864. január 16-án Rómer Flóriszhoz intézett levele arról tudósít, hogy az akkor még meglévő, évszám nélküli, a levélíró szerint Mátyás-kori harangon „sem kereszt, sem sz. kép nincsen [...] A harang alakja is bizonyítja régiségét. Liliom alakú ugyan, de aránylag hosszabb az újabbkori harangoknál, melyek rendesen rövidebbek alsó átmérőjüknel, míg ennek átmérője magasságával – beleértve érc koronáját – egyenlő, mind a kettő t.i. 2' 6 1/2". Hangja C, hatása inkább moll.” A feliratról Dier jó minőségű ceruzalevonatot készített. Eszerint a harang vállán 3,2 cm belvilágú sima bordakeretben majuszkulás felirat futott körbe: *S MATEUS · S IOHANNES · S LUCAS · S MRACUS(!) ·*. Betűmagasság: 2,4–2,9 cm. A szavakat bepödrött végű X-ekhez hasonló elválasztójelek (III. 171) tagolták.

Á: kb. 80 cm

15. század vége, Nagyvárad, Imre mester

IROD.: OMvH Rómer-hagyaték, XLI. csomó, 668/59. (Dier Lajos sándorfalvi plébánosnak Rómer Flóriszhoz intézett, 1864. január 16-án kelt levele, benne az 1834. évi canonica visitatio idézett részletével is); Gerecze 1906. 774; Benkő 2000b. 66.

(1984)

178. Küküllődombó – unit. templom

(Dâmbău, Maros m.)

Sima peremének íve megtört. Vállán és oldalán háromsoros, kereteletlen, cirill betűs ószláv felirat, átírva: + *izvolem o[t]cá · i szaposzpeáseniem sz[i]ná · // i szavriseniem sz[veá]t[o]go d[u]há · szatvoriszai · // kámbánij Ion csásnik v[a]l[ea]to <... >* („Az Atya akaratából és a Fiú segítségével és a Szent Lélek beteljesítésével készítettem a harangot [én], Ion pohárnok, a világ teremtésének ...-ik évében”). Betűmagasság: 4,2–5,3 cm. A felirat kezde-

† Н З В О Л Е М Ѡ Ч Р І
 † Н С Ы П О С П Т Ш Е Н І Е М Ъ С Н І †

Н С Ы С Ы Ш Е Н І Е М Ъ С Т Г О Д Х І †
 С Ы Т Е О Н С Ы Н † І С І М Е Л Ы †
 І Ѡ Ы У Л Ш Н І С Ы † Е Т О

tét kereszt jelzi, a szavakat rombuszok (III. 177) választják el. Az öntés éve a harangon nem szerepel. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Ívelten hajló fülei nyolcszög keresztmetszetűek. A 15. századnak mondott, 59 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a medgyesi gyűjtőközpontba szállították, a MOB 1918-ban felmentését javasolta.

Mk: 38 cm, Á: 46 cm, á: 25,1 cm

15. század vége – 16. század eleje (a szöveget átíró és lefordító Demény Lajos, valamint Constantin Bălan paleográfiai megfontolásokból ugyanarra a keletezésre jutott, mint amit a harang formája valószínűsít, István/Ștefan cel Mare [1457–1504] vagy Petru Rareș [1527–1538, 1541–1546] moldvai vajda korára, a pohárnok jelentésű *csásnik* terminus ugyanis moldvai szóhasználatra utal. A harangot öntető Ion feltehetően azonos azzal a Ion [Oană] pohárnokmesterrel, aki a 15. század végének moldvai történetében jelentős szerepet játszott. Viszonylag korai időre vall a harang értelmű *kambanij* szó használata is; vö. Stoide 1971. 710).

IROD.: OMvH Lvt 527/1918; vö. Orbán VI. 175.

(1983)

179. Küküllőkörös – ev. templom (Curciu, Kirtsch, Szeben m.)

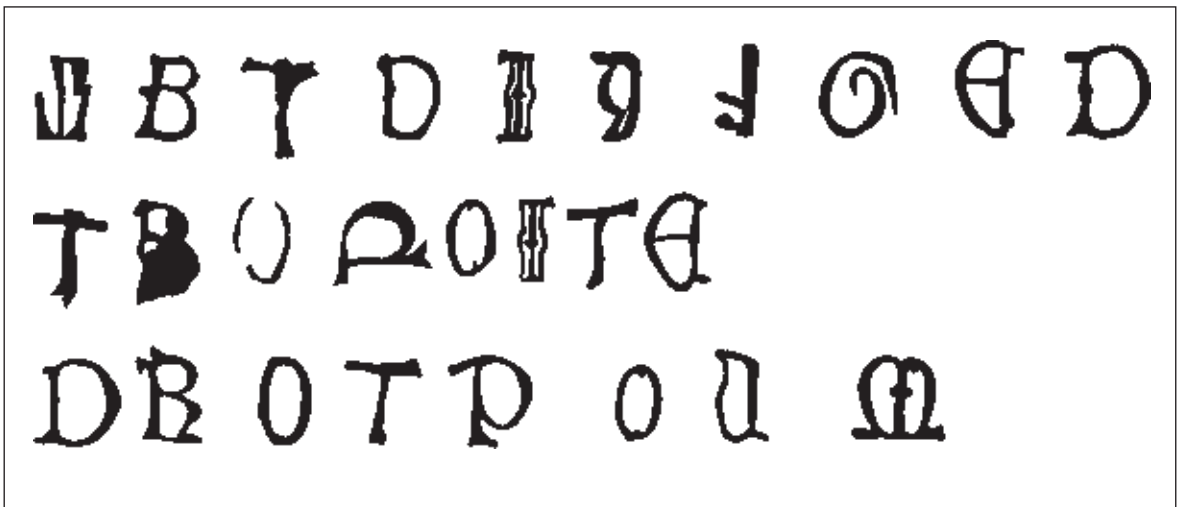
Sima, ívelt pereme fölött borda. Vállán 7,2 cm széles sodrott bordakeretben jobbról balra haladó majuszkulás felirat (szabálytalan ábécé): *DEGFHIDTBLMNOP TORDETIOP Q(?) RT*. Betűmagasság: 4,3–5,7 cm. Az *F* és *H* betűt fejjel lefelé, a második *P* betűt oldalt fektetve mintázták. A harang teteje boltozatos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Lapított ovális keresztmetszetű fülei külső oldalán fonatdísz. Durván öntött harang.

Mk: kb. 75 cm, Á: 89 cm, á: 48,7 cm

14. század, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 225. („megfejthetetlen” feliratát GOIT EDROTPOTDOVM BTDIZ(?) formában közli és tévesen hozzákapcsolja a harmadik küküllőkörösi harang

MDLXIII-as dátumát és az utána következő IERG HIERL személynevet); Csaki 1923. 42. (téves, 1310[?]-es dátummal); Benkő 1999. 49, 3. kép 2; Benkő 2000. 85, IV. tábla 1; Benkő 2000b. 65. (1981)

180. Küküllőkörös – ref. templom (Curciu, Kirtsch, Szeben m.)

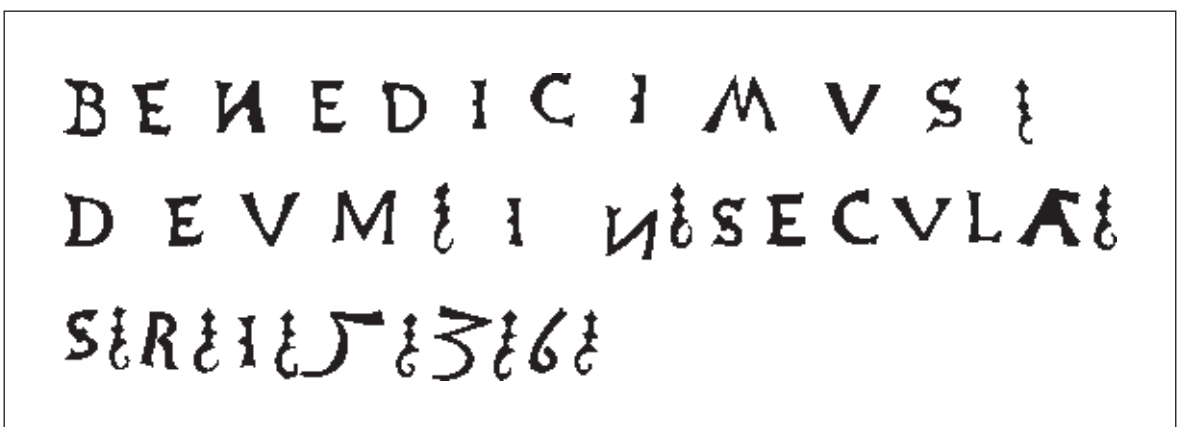
Peremén keskeny abroncs, a perem fölött borda. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 5 cm) antikva betűs felirat: *BENEDICIMVS · DEVM · IN · SECVLA · S · R · 1 · 5 · 3 · 6 · .* Betűmagasság: 2,3–2,9 cm. A felirat előtt szárnyas oroszlán (III. 150) áll, a szavakat III. 137a típusú jelek választják el. Teteje enyhén domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Kissé ívelt füleinek keresztmetszete kívül a hatszög három oldala, belül körív. A 67 kg-osnak mondott harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a segesvári gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 68 cm, Á: 85 cm, á: 45,5 cm

1536, Brassó, Simon mester (S[imon] R[otschmied])

IROD.: Müller 1859. 228. (a mesternév-monogram analógiájaként a nagykapusi és az 1555-ben öntött besztercei harangot említi); Wenrich 1889. 62. (kételkedik Müller állításában); Gerecze 1906. 421; OMvH Lvt 527/1918. (1563-as keltezéssel); Csaki 1923. 42.

(1981)

181. Küküllővár – ref. templom (Cetatea de Baltă, Kokelburg, Fehér m.)
Peremének csak a felső harmada ívelt. Sima, felirat nélküli válla legömbölyített, teteje domború, a korona körül öntési varrat húzódik. Sarkosan megtört fülei kör keresztmetszetűek (átm.: 2,2 cm). Három füle hiányzik.

Mk: 46 cm, Á: 52,5 cm, á: 28,3 cm

13–14. század, Nagyszeben

IROD.: Szádeczky 1897. 308. („A kisebb harang még régiebbnek látszik” az alábbi, 1417-ben öntött társánál); KvRefGylt 58/I⁶/915^V („a hagyomány és feljegyzések szerint [sic! – B. E.] 200 évvel régebbi az évszámmal is jelzett 1417-ben keletkezett haragnál”); Benkő 2000. 86; Benkő 2000b. 69.

(1983, 1997)

182. Küküllővár – ref. templom (Cetatea de Baltă, Kokelburg, Fehér m.)

Igen széles peremének íve kissé megtört. Vállán kétszeres, vékony, sima bordakeretben (belvilág: 5 cm) minuszkulás felirat: + + o + rex + glorie + veni + cum + paie(!) + anno + domini + millesi^o + cccc^o

+ xvii^o. A szavakat III. 190a sz. máltai kereszték választják el. Betűmagasság: 3,3–4,1 cm. Vállának íve megtört, teteje kúpos, rajta kétszeres sima borda fut körbe. Függesztőkoronája a harangtetőből kiemelkedő alacsony, korongszerű tagozaton áll. A harang tetejére a függesztőkarika tövéből sugarasan kiinduló bordákat mintáztak, melyek a fülek közé nyúlnak. Vaskos, szögletesen megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három, kannelúras oldala, belül körív. 1417

IROD.: Theil 1878. 44; Szádeczky

1897. 308; Gerecze 1906. 422; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 32. sz.; Şerban 1972. 280.

(1983, 1997)

✠   ✠ O ✠ rex ✠ glorie ✠ veni ✠
cum ✠ paie ✠ anno ✠ domini ✠
millesi^o ✠ cccc^o ✠ xvii^o

183. + Küsmöd – ref. templom (Cuşmed, Hargita m.)

Elpusztult harang, Orbán Balázs szerint „Miként Tarcsafalván, úgy itt is van egy régi harang, mindkettő hosszú, idomtalan alakú, egyikén sincsen felirat, csakis király, királyné, szentek és jelképes alakokat mutató féldombor medaillonok vannak sorban elhelyezve”.

15. század, Segesvár

IROD.: Orbán I. 141; Gerecze 1906. 947; Dávid 1981. 190–191; Lestyán I. 255. (1980)

Lapád I. Magyarlapád

184. +/? Leses – ev. templom (Dealul Frumos, Schönberg, Szeben m.)

Elpusztult harang, 1515-ös évszámmal. A 140 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a segesvári gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta. Mivel a MOB listájához készült gyenge minőségű fénykép akár az alábbi, 185. sz. harangot is ábrázolhatja (a sima bordakerettel szegett feliratból lándzsavégű kereszt és antikva betűs *ANNO* vehető ki, a harangkorona formája pedig részletekbe menően egyezik az 1538. évi harangéval), elképzelhető, hogy jelen adataink valójában nem külön, idővel elpusztult emlékre, hanem az alábbi harangra vonatkoznak. Ezt erősíti, hogy az ugyanekkor felmentett másik lesesi harang nem 1538-as évszámot, hanem 17. századi feliratot hordoz (OMvH Fotótár, pozitív sz. 8699).

1515?

IROD.: OMvH Lvt 527/1918; OMvH Fotótár pozitív sz. 8707. (1984)

185. Leses – ev. templom (Dealul Frumos, Schönberg, Szeben m.)

Peremén 3,5 cm széles abroncs. A peremnek csak a felső harmada ívelt. Vállán 4 cm széles sima bordakeretben antikva betűs felirat: + *ANNO* + *SALVTIS* + 1 + 5 + 3 + 8. Betűmagas-

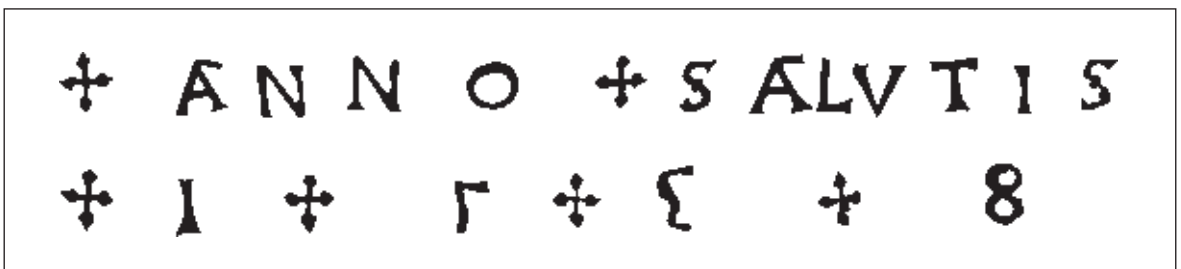

ság: 2,5–2,8 cm. A szavakat III. 192. sz. lándzsavégű keresztetek választják el. Vállának íve megtört, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Kérdőjel alakú fülei kiszélesedő alappal kapcsolódnak a harangtetőhöz, a fülek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális.

Mk: 56 cm, Á: 69 cm, á: 36,3 cm
1538, Brassó

IROD.: Müller 1859. 229; Gerecze 1906. 520.

(1984)

Lóna I. Magyarlóna

186. Magaré – ev. templom (Pelişor, Magarey, Szeben m.)

Széles, terült peremén 2,5 cm széles abroncs, a perem fölött borda. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4 cm) minuszkulás felirat: *ad honorem sancte(!) michabelis (?) archangeli 1518*. Az *archangeli* szó *a* és *n* betűje egymásra csúszott. Betűmagasság: 3,3–3,6 cm. Az évszám után két háрпиát ábrázoló szíjvég lenyomata (III. 51). Vállának íve megtört, teteje enyhén kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő alacsony, korongszerű tagozaton áll. Ívelten hajló füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül körív. Egy füle hiányzik.

A harangtetőre a függesztőkorona középső tagjának kiszélesedő alapjából kiinduló két kis bordát mintáztak. A 137 kg súlyú harangot az első világháború idején elrekvirálták és a medgyesi gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 54 cm, Á: 61 cm, á: 30,5 cm

1518, Nagyszeben

IROD.: OMvH Lvt 527/1918; Csaki 1923. 42. (téves, 1512-es évszámmal); Benkő 2000a. 493. (1983)

AD HONOREM SANCTE MICHAELIS ARCHANGELI
1518

187. Magaré – ev. templom (Pelişor, Magarey, Szeben m.) / Nagyszeben, ev. püspökség gyűjteménye

Terült, ívelt pereme fölött borda. Vállán kétszeres, sima bordakeret (belvilág: 1,8 cm) üres sávot szegélyez. Váll ívelten hajlik, teteje domború, koronája körül borda fut körbe. Koronája sérült, négy füle és a függesztőkarika letört. A fülek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív. A harang az 1990-es években Magaréból a nagyszebeni ev. püspökségre került.

Mk: 45 cm, Á: 52 cm, á: 24,8 cm
15. század második fele – 16. század eleje, Nagyszeben?

IROD.: -
(1983)

188. Magyarbaksa – ref. templom (Bocșita, Szilágy m.)

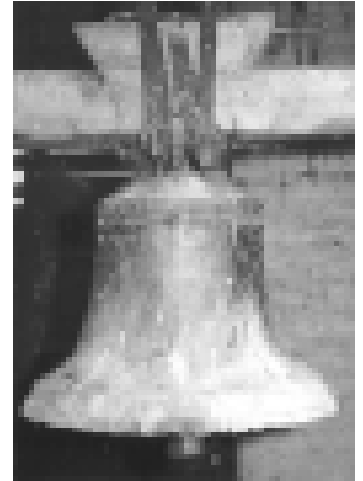
Megtört ívű peremén 2 cm széles abroncs. Vállán 3,5 cm-es sima bordakeretben dicsőítő ének antikva betűs kezdő sora: · *TE DEVM LAVDAMVS TE DOMINVM CONF(ITEMVR)*. Betűmagasság: 2,2–2,6 cm. A felirat elején liliom (III. 203) áll. Vállának íve megtört, kúpos tetejét borda tagolja. Koronája lépcsőszerű tagozaton áll, kérdőjel alakú fülei ovális keresztmetszetűek. A harangot Debreczeni László még Magyarbaksán látta, ma a nagymoni ref. templomban található.

Mk: 34 cm, Á: 44 cm, á: 23,5 cm

16. század első fele vagy közepe

IROD.: KvRefGylt, Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 33. sz.; Benkő 2000b. 53, 67.

(1984)

· TE DEVM LAVDAMVS TE DOMINVM
CONF

189. Magyardécse – ref. templom (Cireșoia, Beszterce-Naszód m.)

Megtört ívű peremén 3 cm széles abroncs. Oldalán, keretelés nélküli sorban elhelyezve, díszítmények: Szent György (III. 167), naprozetta (III. 164), szeges talpaskereszt (III. 166), naprozetta, naprozetta, szeges talpaskereszt, naprozetta. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 5,5 cm) évszám: 1 · 5 · 3 · 4. A számjegyek magassága: 3,7–4,1 cm. A számokat kis, szabálytalan rombuszok (III. 163a) választják el. Vállának íve megtört, teteje kúpos, ma már hiányzó eredeti függesztőkoronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton állt. A 109 kg-os, tévesen 1538-as dátummal leírt harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a dési gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 52 cm, Á: 64 cm, á: 31 cm

1534, Beszterce, Gergely mester

IROD.: OMvH Lvt 527/1918. (1538-as évszámmal); Kőszeghy 1941. 40. („A világháborúban beolvasztott, 1538-ból való magyardécsei harangot [...] Meduza-fő díszítette”); KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 35. sz.; Benkő 2000b. 3. kép; Benkő sajtó a.

(1984)

· 1 · 5 · 3 · 4 ·

190. Magyarfenes – r. kat. templom (Vlaha, Kolozs m.)

Szétterülő pereme enyhén ívelt, fölötté borda. Vállán három ágból fonott bordákkal szegélyezett, 6 cm széles keretben minuszkulás felirat: + nr + aev + ric + ecp + gc1 + cix + 4vo + 105 + m. Betűmagasság: 2,5–3,9 cm. A máltai kereszttekkel (190b) tagolt, értelmetlen felirat 21, gyakran fejjel lefelé mintázott betűje *O rex glorie veni cum pace* szöveggé rendezhető, míg az 1, 4, 5 számok egy 16. sz. eleji, feltehetőleg 1504-es dátum részét képezik. Vállának íve megtört, teteje boltozatos, függesztőkoronáját enyhe borda övezi. Vaskos, enyhén kérdőjel alakú füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három, kannelúrás oldala, belül körív. A fülek közé sugárirányban álló bordákat mintáztak.

Mk: 65 cm, Á: 81 cm, á: 41,4 cm

1504?

IRÓD.: - A harangra Máthé János kolozsvári egyetemi tanár hívta fel a figyelmünket.

(1982)

✠ nr ✠ a 1 v ✠ r i 1 ✠ c c p ✠ g 1 1
✠ c i x ✠ r o o ✠ 1 0 2 ✠ m

191. + Magyarigen – ref. templom (Ighiu, Fehér m.)

Az első világháborúban elpusztult harang, leírását, méreteit Kiss Bálint 1864. október 27-én Rómer Flóriszhoz intézett levele tartalmazza, a feliratot pedig pacskolat nyomán készült tollrajz örökítette meg. A harang megtört ívű peremére abroncsot öntöttek. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4 cm) antikva betűs felirat: · *SANCTA TRINITAS CrISTVS REX VENIT IN PACE DEVS HOMO FA(CTVS)*. Betűmagasság: 3,3–3,8 cm. A felirat elején Vir Dolorum plakett (III. 132). Az antikva betűs felirat a harang palástján keretelés nélküli sorban folytatódott: *(FA)CTVS EST IESVS NAzARENVS REX IVDEORVM · M · 5 · 23 ·*. Betűmagasság: 3–3,8 cm. A dátum előtt kerek plakett (Királyok imádása, III. 219), a számjegyek között szabálytalan háromszög alakú elválasztójelek (III. 175) álltak.

Mk: 60 cm, Á: 70 cm, á: 35 cm

1523, Kolozsvár?

⊙ SANCTA TRINITAS CrISTVS REX
VENIT IN PACE DEVS HOMO FA
CTVS EST IESVS NAzARENVS
REX IVDEORVM ⊙ M · 5 · 23 ·

IROD.: OMvH Rómer-hagyaték, XXXVIII. csomó, 636/6–10: „A harangon két kép is látható, egyiket a hozzátartozó felirathoz berajzoltam úgy, miként látszik, a másik helyét a feliratnál üresen hagytam és a lenyomatot hozzá mellékeltem, mert igen nehezen kivethetők az alakok. Én a J. Krisztus születése kori imádatását a pásztorok v. a mágusok által vélem benne látni, de igen kétes. [...] A harangon a lemásolt betűk és párkány vonalokon kívül semmi más ékítmény nincs.”; Uo. XLI. csomó, 668/93; Gerecze 1906. 104. (1984)

192. ? Magyarkapus (Nagykapus) – ref. templom (Căpușu Mare, Kolozs m.)

20 kg-os, 1546-ból származó harangját az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a kolozsvári gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta. A harang nem került vissza Magyarkapusra, valószínűleg elpusztult. Helyette 1920-ban öntetett új harangot a gyülekezet. A MOB által készített fényképfelvételen látható harang peremének íve megtört, vállán kétszeres sima bordakeret fut körbe, melyben a felirat és évszám nem vehető ki. Teteje kúpos, erősen sérült koronája kúpos tárcsán áll.

1546

IROD.: OMvH Lvt 527/1918, OMvH Fotótár, pozitív sz. 8605; Sebestyén Ferenc lelkész 1998. január 7-én kelt levelében beszámol arról, hogy idős kapusiak szerint a harang valamelyik közeli havasi településen, talán Havasnyagfalun (Mărișel) ma is megvan.

193. ? Magyarkéc – ref. templom (Cheț, Bihar m.)

A közép-szolnoki egyházmegye 1809. évi összeírása szerint a templomnak „Van más nagyobacska harangja is, amellyet még a régi Atyáink is bírtanak, olvashatatlan Inscriptio alatt”. Az 1823–1826-os egyházi összeírás szerint a felirat „Gothus betűk”-kel készült.

?

IROD.: A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára, Debrecen (I. 1s. 3, 42. l.); Patay 1967. 307. (helyszíni szemle nem volt)

194. ? Magyarkiskapus – ref. harangláb (Căpușu Mic, Kolozs m.)

1871-ben a nagyharang feliratát a következőképpen másolták le: *In virtute tua C(riste) fiat pax. 1527* (Zsolt 122,7).

IROD.: Névkönyv 1871. 35–36; Léstyán II. 224; Benkő 2000b. 67. (helyszíni szemle nem volt)

195. Magyarlapád – ref. templom (Lopadea Nouă, Fehér m.)

Terült, megtört ívű peremén 3 cm széles abroncs, a perem fölött hengeres borda. Vállán kétszeres, sima bordakeretben (belvilág: 4,6 cm) minuszkulás felirat: *sancta · maria · ora · pro · nobis · p · m · 1 · 5 · 1 4*. Betűmagasság: 3,2–3,8 cm. A szavakat III. 137a típusú jelek választják el. Vállá gömbölyű, teteje enyhén kúpos, koronája a harangtetőből domborúan kiemelkedő, korongszerű tagozaton áll. Ívelten hajló füleinek keresztmetszete kívül a hatszög két, többszörösen kannelúrázott oldala, belül ovális.

Mk: 58 cm, Á: 69 cm, á: 37,3 cm

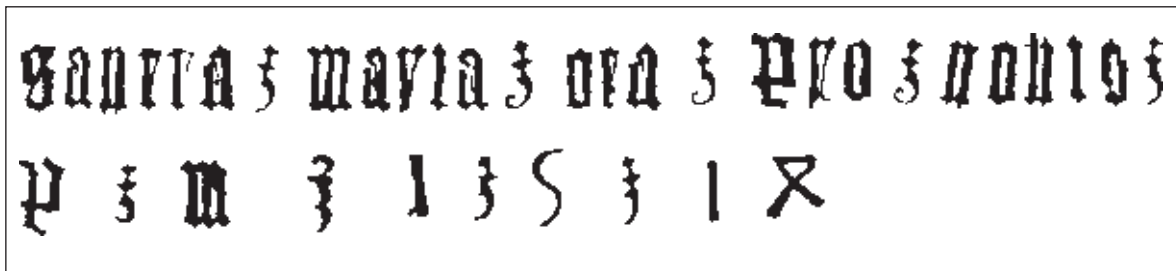
1514, Brassó, M. ágyúöntő mester (p[ixenmeister] M[...])

IROD.: KvRefGylt 36/I⁶/915^{VI} (1517-es dátummal); Uo. Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 39. sz.

(1984)

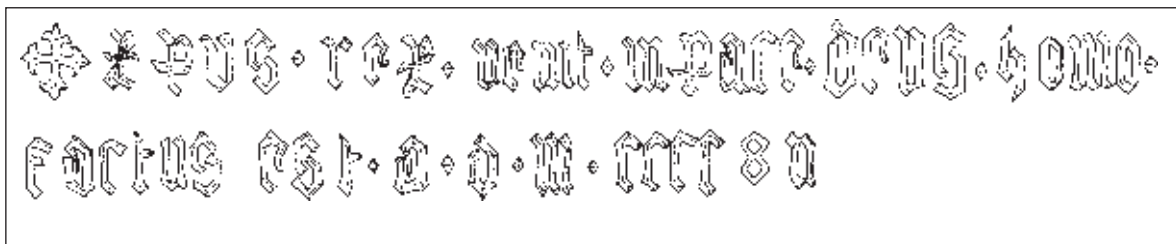
196. + Magyarlóna – ref. templom (Luna de Sus, Kolozs m.)

1958-ban újraöntött harang, melynek eredeti feliratáról Debreczeni László még az 1930-as években részletes ceruzarajzot készített. Eszerint sodrott bordakeretben (belvilág: 4–4,5 cm) minuszkulás felirat futott körbe a harang vállán: *+ xpus · rex · venit · in pace · devus · homo · factus · est · a · d · m · cccc 8 ii.* Betűmagasság: 3–4,2 cm. A harang palástjából kiemelkedő betűk háromszög keresztmetszetűek, a betűtestek hosszában éles gerinc fut végig. A felirat kezdetét liliomos végű kereszt (III. 191) jelzi, a szavakat rombuszok (III. 176a) választják el. A középkori feliratot kisebb torzulásokkal átmásolták az újraöntött harangra is.

Mk: 73 cm, Á: 85,5 cm, á: 41 cm (Debreczeni László nyomán)

1482

Irod.: Müller 1859. 218, 225; Névkönyv 1871. 38; Kelemen 1977. 82, 211; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 40. sz.; Léstyán II. 226. (1982)

197. Magyarnádas – ref. templom (Nădășelu, Kolozs m.)

Feltűnően széles peremének íve megtört, a perem fölött négyszeres borda. Vállán durván sodrott bordakeretben (belvilág: 4 cm) nagybetűs felirat: *O · REX · GLORIE · VENI · CVM · 1 4 9 3 · .* Betűmagasság: 2,8–3,7 cm. A szavakat elnyúlt rombuszok (III. 178) választják el. Teteje domború, függesztőkarikája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll, fülei nyolcszög keresztmetszetűek. Debreczeni László gyűjtésében (1930-as évek) még Magyarnádas lelőhellyel szerepel. Ma az inaktelki ref. templomban található.

Mk: 48 cm, Á: 52 cm, á: 22,6 cm

1493

Irod.: KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 41. sz.; Ref. egyházi nyilvántartás 1973; Léstyán II. 202; Benkő 2000b. 77. (1982)

198. **Magyarpéterlaka** – ref. templom (Petrilaca de Mureș, Petersdorf, Maros m.)

Kissé megtört ívű peremét 1,8 cm széles abroncs szegélyezi. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4,3 cm) minuszkulás felirat és évszám: *iobannes + lucas + marcus + mathevs 1498*. Betűmagasság: 3,1–3,7 cm. A szavakat III. 82. sz. kereszttek választják el. Vállá gömbölyű, teteje kúpos, a harangtetőn kiemelkedő korongszerű tagozat, eredeti koronája hiányzik. Az első világháború idején a 44 kg súlyú harangot hadi célokra rekvirálták és a marosvásárhelyi gyűjtőközpontba szállították, a MOB 1918-ban felmentését javasolta. Az ekkor készült fényképen a harang koronája sérült, kérdőjel alakú, részben letört füllel.

Mk: 37 cm, Á: 42,5 cm, á: 23 cm
1498, Nagyszeben, Wolfgang mester
IROD.: Névkönyv 1893. 17; OMvH
Lvt 527/1918, Fotótár pozitív sz.
9113; Lestyán I. 98.
(1982)

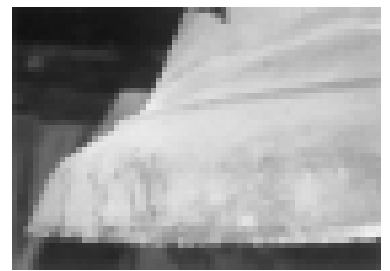
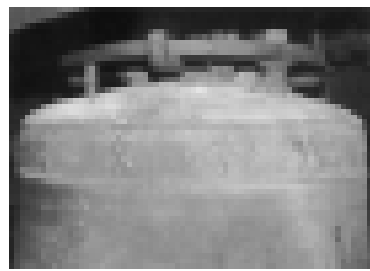

I O B A N N E S + L U C A S + M A R C U S + M A T H E V S + 1 4 9 8

199. **Magyarvista** – ref. templom (Viștea, Kolozs m.)

Peremének íve enyhén megtört. Vállán 6–6,5 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat és évszám: *ih(es)us · na(za)r(enus) · 1 · 4 · 8 · 7 · .* Betűmagasság: 4–4,6 cm. A szavakat kis rombuszok (III. 176b) és §-szerű elválasztójelek (III. 182b), a számjegyeket lóhereleveles, hajlított szárú elválasztójelek (III. 201) tagolják. A harang vállának íve megtört, teteje csak enyhén domborodik, függesztőkoronáját borda veszi körül. Fülei nyolcszög keresztmetszetűek.

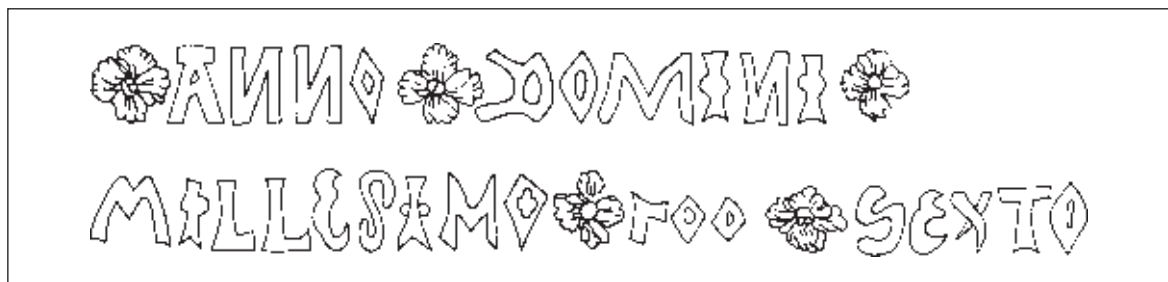
Mk: 63 cm, Á: 83 cm, á: 45 cm
1487
IROD.: Névkönyv 1872. 30.
(1485?-ös évszámmal); Miháltz
1896. 293. (téves 1485-ös dátummal); Kelemen 1977. 93; Entz
1996. 166; Lestyán II. 231. (*Jesus, Maria 1487* felirattal).
(1982)

• I H E S U S · N A (Z A) R (E N U S) · 1 · 4 · 8 · 7 · .

200. **+ Magyarzsákod** – unit. templom (Jacodu, Ungarischsachen, Maros m.)

Elpusztult harang, korai humanista kapitálisokkal írt felirattal: *ANNO · DOMINI · MILLESIMO · 500 · SEXTO*. Orbán Balázs rajzán a szavakat négyszirmú rozetták választják el.

1506, Brassó?

IROD.: Orbán I. 155. (a felirat rajzával); Gerecze 1906. 948. (1500-as dátummal); Balogh 1943. 338. (Orbán Balázs rajzával); Dávid 1981. 202. (Orbán Balázs rajzával); Léstyán I. 256.

201. + Makfalva – ref. templom (Ghindari, Maros m.)

Elpusztult harang, „olvashatatlan” felirattal. A 19. század végén már nem volt meg.

?

IROD.: A Magyar Nyelv-Mívelő Társaság munkáinak első darabja. Szeben 1796. 139; Kőváry 1892. 267.

202. + Mákófalva – ref. templom (Macău, Kolozs m.)

1872-ben „harangjai egyikéről, keskeny hosszúkás alakjából, 4 oldalon kopottságából – mert fordítva volt –, ámbár évszám nincsen is rajta, mégis biztosan állíthatjuk, hogy ez a 14-ik századból való. [...] Már ezen harangon jelmondat – majuskel betűkkel van írva – van ugyan (de amelyet egyfelől a hibás öntvény, másfelől, mert a betűknek majd mindenike meg van tördelve, nem tudunk kibetűzni)”. A harang az első világháborús rekvirálások során pusztult el.

?

IROD.: Névkönyv 1872. 27–28. (14. sz. eleje); Miháltz 1896. 293. (14. sz. végi keltezéssel). (1997)

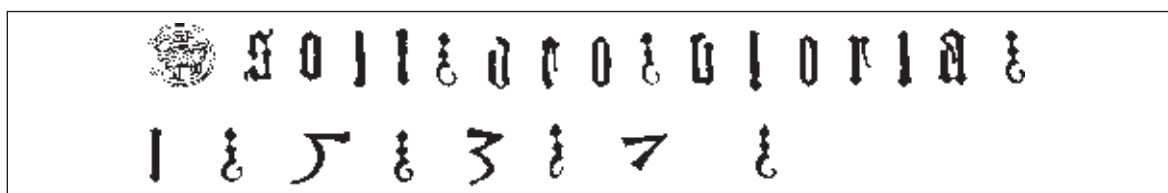
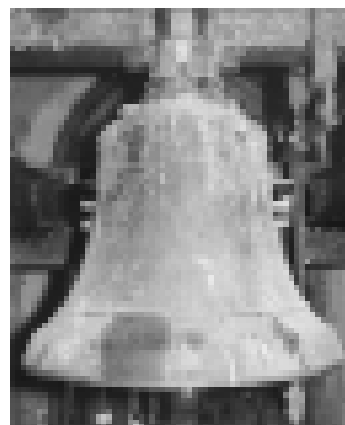
203. Maksa – ref. templom (Moacşa, Kovászna m.)

Megtört ívű peremén 1,2 cm széles abroncs, a perem fölött erőteljes borda. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4,3 cm) minuszkulás felirat és évszám: · soli · deo · gloria · 1 · 5 · 3 · 7 (1Tim 1,17, vö. Júd 25). Betűmagasság: 3–3,8 cm. A felirat kezdetét Agnus Deit ábrázoló plakett (III. 147b) jelzi, a szavakat III. 137a sz. jelek választják el. Vállának íve enyhén megtört, teteje kúpos, koronája körül borda, a korona a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton állt. Eredeti függesztőkoronája hiányzik, ami valószínűleg első világháborús rekvirálásával függ össze.

Mk: 45 cm, Á: 55 cm, á: 30,9 cm

1537, Brassó

IROD.: Orbán III. 181. (a felirat rajzával); Magyarai 1900. 8; Gerecze 1906. 362; KvRefGylt 36/I. 6/915^{VI}. (a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1917. szept. 8-i leirata felmenti a rekvirálás alól); Kisgyörgy 1982; Kisgyörgy 1995. 292, 1. ábra 3; Léstyán I. 158; Benkő 2000b. 67. (1984)

204. Marosdécse – ref. templom (Decea, Fehér m.)

Pereme ívelt, szélét kettős, éles borda szegélyezi. Vállán kétszeres, sima bordakeretben (belvilág: 3,7 cm) minuszkulás felirat: + *hec · campana · sancte(!) · andree · appostoli(!) · anno · domini · 1493*. Betűmagasság: 3,3–3,5 cm. A felirat élén III. 82. sz. kereszt áll, a szavakat § alakú jelek (III. 81) választják el. Vállának íve megtört, teteje domború, rajta a harangtetőből 2,5 cm magasan kiemelkedő korongszerű tagozat, melyen az egykori, ma már hiányzó függesztőkorona állt.

Mk: 50 cm, Á: 64,5 cm, á: 32,8 cm

1493, Nagyszeben, Wolfgang mester

IROD.: KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 44. sz. (1984)

† HEC + CAMPANA + SANCTE + ANDREE +
APPOSTOLI + ANNO + DOMINI + 1493

Marospéterlaka I. Magyarpéterlaka

205. Marossárpatak – ref. templom (Glodeni, Scharpendorf, Maros m.)

Peremének íve megtört. Vállán 4 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: + *crístvs + rex + venit + in pace + deus + homo + factvs + est*. Betűmagasság: 2,9–3,3 cm. Az *s* betűt következetesen fordítva írták. A szavakat latinkeresztek (III. 193b) választják el. Vállának íve élesen megtört, teteje kissé kúpos, koronája körül enyhe borda. Íveltén hajló fülei nyolcszög keresztmetszetűek.

Mk: 55 cm, Á: 63,5 cm, á: 32,5 cm

15. század vége, Beszterce?

IROD.: Kőváry 1892. 268–269. („... goth fractur betűkkel [...] a goth betűk bejövetele első korára esik, a XV. század közepe tájára ...”); Névkönyv 1893. 45; Gerecze 1906. 492; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 46. sz.; Léstyán I. 99, II. 335. (a Segesvár melletti Sárpatak kapcsán említi tévesen a marossárpataki harangot).

(1983)

† CRISTVS + REX + VENIT + IN PACE
+ DEUS + HOMO + FACTVS + EST

206. ?/+ Marossolymos – ref. templom (Șoimuș, Falkendorf/Scholmosch, Hunyad m.)

Elpusztult vagy lappangó harang, melyet 1916-ban háborús célokra rekviráltak. A 47 kg-os, 1491-ben öntött harangot a dévai gyűjtőközpontba szállították, a MOB felmentését javasolta. Az ekkor készült fényképfelvétel sima, terület peremű harangot ábrázol, melynek vállán, sodrott bordakeretben 1491-es évszám, továbbá csillagrozetta (III. 86) és Veronika kendőjét ábrázoló plakett (III. 84) volt látható. Vállának íve megtört, teteje kúpos, sérült koronája alacsony, kúpos tárcsán állt. Szögletesen megtört fülei kívül kannelúrások. 1918-ban a katonaság visszaadta a hunyadi ref. egyházmegyének, „mivel műtörténeti beccsel bír”, azonban nem Marossolymosra vitték vissza, hanem Marosnémetibe, majd Dévára került. 1930-ban dévai harangként írta le Debreczeni László, aki lesatírozta az évszámot. Ugyanő a fenti ornamensek mellett egy fekvő téglalap alakú, „sárkánymotívumos” díszítményt is említett. A harangot 1984-ben már nem találtuk Déván, állítólag mintegy 20 évvel korábban Málnás falunak (Malnaș-sat, Kovászna m.) ajánlékozták. Ez utóbbi helyen sem bukkantunk nyomára.

1491, Nagyszeben, Márton mester

IROD.: OMvH Lvt 527/1918. (XII. 767. jelzet alatt rekvirálták),

Fotótár pozitív sz. 9167; KvRefGylt 43/I. 6/915^{VIII}; Uo. Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16.

doboz 12. sz.

(1984)

1 2 9 1

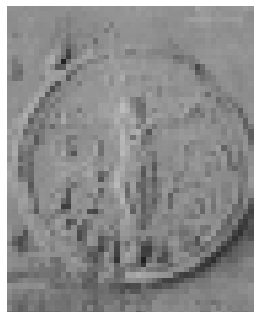
207. Marosszentanna – ref. templom (Sântana de Mureș, Maros m.)

Terület, enyhén ívelt pereme szélén alig kiemelkedő, 2,5 cm széles abroncs. A szokatlanul karcsúsodó paláston arányosan elosztva három, Keresztrefeszítést ábrázoló medaillon (III. 224). Vállán 8,5 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat és évszám: *O rex · glo(r)ie · veni · cum · pace ih(es)us · n(azareus) · r(ex) · i(u)deorum) · i · 1 · 4 · 9 · 7 · .* Betűmagasság: 4,5–5,8 cm. A szavakat § alakú jelek (III. 183b) választják el. Vállának íve megtört, teteje kúpos, koronája a harangtőből kiemelkedő, lapos, korongszerű tagozaton áll. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három, kannelúrás oldala, belül ovális. A harangtetőn, a korona középső tagjából sugarasan bordák nyúlnak a fülek közé.

Mk: 77 cm, Á: 86 cm, á: 40,8 cm

1497

IROD.: Benkő 1868. 346; Orbán IV. 189. (a harang torz rajzával, kissé pontatlan méreteivel és a felirat másolatával); Névkönyv 1904. LXII; Gerecze 1906. 487. (téves, 1797-es dátummal); Ke-

O rex § glo(r)ie § veni § cum § pace ih(es)us § n(azareus) § r(ex) § i(u)deorum) § i § 1 § 4 § 9 § 7 § .

lemen Lajos 1916. december 6-án kelt levelében az erdélyi ref. egyházkerület Igazgatótanácsát kéri – többek között – a marosszentannai harang megmentésére (EREI lt 5543/1916); Ștefănescu 1938. 13; Balogh 1939. 562. (a medaillon firenzei művészek vezetése alatt álló budai öntőműhelyből származik); Balogh 1943. 338. (közli a medaillon fényképét, a harang méreteit és feliratának feloldott szövegét); Vătășianu 1959. 853; Entz 1996. 203; Léstyán I. 333. (1983)

208. Marosszentkirály – ref. templom (Sâncraiu de Mureș, Maros m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 6,5 cm széles sodrott bordakeretben arányosan elosztva három medaillon: trónoló király (III. 112), evangélista könyvpult előtt (III. 117), Agnus Dei (III. 119). Válla gömbölyű, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális. A 114 kg súlyú harangot 1916. dec. 1-jén hadi célokra rekvirálták és a marosvásárhelyi gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 52 cm, Á: 63 cm, á: 30 cm

15. század közepe, Segesvár

IROD.: OMvH Rómer-hagyaték, XIV. jegyzőkönyv, 145. („Sz. királyi régi harang” említése); Benkő 1868. 329; Orbán IV. 185–186. (a medaillonok rajzával és 13. századi keltezéssel); Névkönyv 1902. XIII. (az ábrázolások leírásával és 13. századi datálással); KvRefGylt 36/I. 6/915^{VI}, 57/I. 6/915^V; Kelemen Lajos 1916. december 6-án kelt levelében az erdélyi ref. egyházkerület Igazgatótanácsa közbeavatkozását kéri, mivel a szentkirályi egyházközség nem a fenti emléket, hanem egy másik, 18. századi harangot kívánt mentesíttetni; Kelemen Lajos szerint Orbán Balázs a harangot tévesen származtatta a 13. századból, ugyanis a rajta lévő három „körfémer” 15. századi, és

arra utal, hogy a harang „minden valószínűséggel segesvári bronzméses mester munkája”. (EREI lt 5543/1916); OMvH Lvt 527/1918, Fotótár pozitív sz. 9105; Vătășianu 1959. 853; Drăguș 1979. 315; Léstyán I. 335. (1982)

209. + Marosvásárhely – ref. vártemplom (Țârgu Mureș, Neumarkt am Mieresch, Maros m.)

„Zángó” nevű, 1856-ban elhasadt, később újraöntött harang. Majuszkulás feliratát Orbán Balázs Péterfi József esperes másolata nyomán *MARIMARRGRRAIEA*, Kőváry László *gRAICAMARIMAA GR* formában közölte. A majuszkulák között egy minuszkulás *g* is előfordul. Kőváry a harangról és feliratáról a következőket jegyezte fel: „A múlt században találták a patakban, mely Vásárhely és Koronka közt foly el. Használható még, de száda több csorbát szenvedett, miből láthatni, miképp sokat hányatott. Magassága két lábnyi. A felirat a felső felét körzi, [...] egy

sorban foly körül. Betűi egy hüvelyknél magasabbak, s egymástól egyforma távolságban két-két hüvelyknyire állanak, sehol se kezdődve, sehol se végződve. A metszés tiszta, kiálló, de a mostani-tól annyira eltér, hogy néhol laposan, másutt domborúan, másutt ismét élesen tűnik elő.” Orbán és Kőváry rajzát összevetve, a felirat 14. század végi majuszkulákkal hibásan írt *AVE MARIA GRACIA* lehetett.

14–15. század

IROD.: A Magyar Nyelv-Mívelő Társaság munkáinak első darabja. Szeben 1796. 139. (olvashatatlán felirat); Orbán IV. 128. (a felirat rajzával, 15. századi keltezéssel); Kőváry 1892. 267–268. (a felirat rajzával, 12–13. századi keltezéssel, a feliratot rovásírásosnak tekintette és „a Révai-féle hun-székely-scytha táblázatok nyomán [...] *GRATEA MARTINI APOR*” formában értelmezte); Gerecze 1906. 488; Benkő 2000b. 66.

210. + Marosvásárhely – ref. vártemplom (Târgu Mureș, Neumarkt am Mieresch, Maros m.)

Elpusztult harang, *O Rex glorie* felirattal.

?

IROD.: Orbán IV. 128. („A ferencesek házitörténete szerint volt egy másik, még a domonkosokról maradt régi harang is a toronyban, »*O Rex glorie*« körirattal; ez azonban ma szintén újból van öntve [ötödik harang]”); Lestyán I. 340.

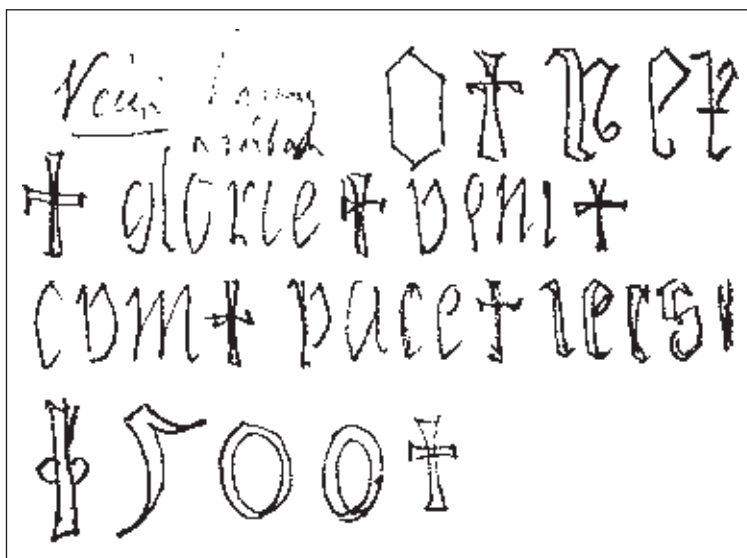
211. + Marosvécs – vár/ref. templom (Brâncovenesti, Wetsch, Maros m.)

Elpusztult harang. 1836-ban Téglási Ercsei József az északi várbástya fedele alatt látta. 1864-ben minuszkulás feliratát Rómer Flóris másolta le: *O + rex + glorie + veni + cum + pace + ies(us) + 1500 +*. A szavakat kiszélesedő szárú latinkeresztek választották el. 1881-ben elhasadt, Kőváry László 1892-ben a ref. papilak padlásán, használaton kívül találta. 1894 előtt újraöntötték.

1500

IROD.: Ercsei 1836. 7. 98. („a gothus írást elolvasni nem tudtam a rövidítések miatt”); Müller 1859. 219; OMvH Rómer-hagyaték, XIV. jegyzőkönyv, 88; Kőváry 1892. 269. (a minuszkulás felirat közlése szerint *o rex glorie veni cum pace leto(!) 1500* volt. „Itt is goth fractur betű van használva; csupán az 5-ös szám üt el, melynek alakja nem egyéb, mint egy derekában kissé hátratört egyes szám.”); Névkönyv 1894. 14. („a régi kis harang, mely 1881-ben elhasadott, újraöntetett”); Gerecze 1906. 489.

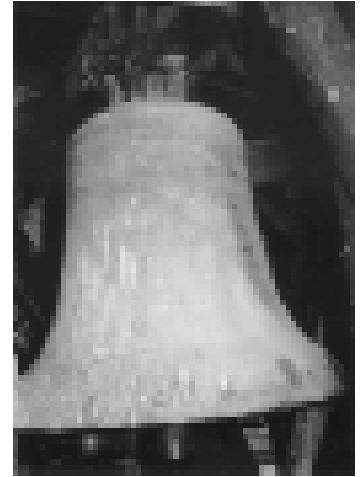
(1983)

212. Mártonfalva – ev. templom (Meiș, Martinsdorf, Szeben m.)

Sima peremének csak a felső része hajlított. Vállán majuszkulás felirat, melyet alul két, felül egy sima borda keretel (belvilág: 4,7 cm): *· AVE + MARIA · GRACIA · PLENA · D(OMI)N(U)S ·*. Betűmagasság: 3,9–4,7 cm. A szavakat – sorrendben – a következő jelek választják el: máltai kereszt (III. 15), lilium (III. 24), szőlőlevél (III. 28), lilium (III. 25a), lilium (III. 25b). Vállá gömbölyű, teteje domború, koronája körül enyhe borda húzódik. Vaskos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszögöt, belül a körív.

QV VORV AR X VE
GR AQ K A R I E N A
ROR S

Mk: 80,5 cm, Á: 91 cm, á: 49 cm

14. század vége, Nagyszeben

IROD.: Csaki 1923. 42. (15. századi, felirat nélküli harangot említ);

Benkő 2000. 88, V. tábla 3; Benkő 2000b. 66.

(1983)

213. Mártontelke – ev. templom (Motiș, Mortesdorf, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 6 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *o rex · glorie · veni · nobis · cum · pace · Leonardus* . . A szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el, a felirat kezdetét három darab, háromszög alakban elhelyezett Leonardus-rozetta jelzi. Betűmagasság: 4,8–5,6 cm. Vállának íve enyhén megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda húzódik. Vas-kos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúrás –, belül körív.

Mk: 69 cm, Á: 81 cm, á: 42,3 cm

15. század első fele, Nagyszeben,

Leonardus mester

IROD.: Theil 1878. 45; Gerecze

1906. 520; Roth 1908. 14; Roth

1913. 9; Patay 1989. 87; Benkő

2000a. 497.

(1983)

ORR·X·GLORIE·VENI·NOBIS·
CUM·PACE·LEONARDUS

214. Mártontelke – ev. templom (Motiș, Mortesdorf, Szeben m.)

Terült peremén 3 cm széles abroncs. Vállán 5,5 cm széles sodrott bordakeretben 1497-es évszám és négyféle, ismétlődő díszítőelem: csillagrozetta (III. 86), Veronika kendője (III. 84), forgórózsás rozetta (III. 87), jobbra tartó oroslán (III. 85). Sorrendjük a következő: 86, 84, 87, 85, 86, 84, 86. Vállának íve megtört, teteje kúpos, sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív.

1497

Mk: 44 cm, Á: 58 cm, á: 30,2 cm
1497, Nagyszeben
Irod.: Csaki 1923. 42; Benkő 2000a. 498.
(1983)

Mártontelke I. Kisdemeter

Medesér I. Nagymedesér

215. Medgyes – ev. templom (Medias, Mediasch, Szeben m.)

Terült, sima, ívelt pereme fölött borda. Vállán 10 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *O rex · gl(ori)e · ve(n)i · cu(m) · pace · · An(n)o · d(omi)ni · m^o · cccc^o · xlix · ·*. Betűmagasság: 7–7,5 cm. A felirat elején fekvő címerpajzsba foglalt oroszlán (III. 121), a szóközökben a következő jelek és díszítmények: hatszirmú rozetta (III. 101), rombusz (III. 96a), álló címerpajzsba foglalt szárnyas sárkány (III. 120), nyolcágú csillag alakú keretbe foglalt griff (III. 127a), kerek medaillonban oroszlán (III. 126c), négyzetes keretben balra futó szarvas (III. 131). A feliratos sáv alatt nyolc, részben ismétlődő plakettből álló, keretelés nélküli díszítősor húzódik: nyolcágú csillag alakú keretbe foglalt oroszlán (III. 126a), hatszirmú rozetta (III. 101), Sámson és az oroszlán (III. 129), balra futó szarvas (III. 131). Vállának íve megtört, teteje enyhén kúpos, vastos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúrás –, belül körív.

Mk: 105 cm, Á: 122 cm, á: 63,7 cm

1449, Segesvár

Irod.: Müller 1859. 211, 218. (a felirat rajza: III. tábla 2); Roth 1908. 6; Csaki 1923. 42; Vătăşianu 1959. 852; Léstyán II. 315. (1444-es keltezéssel); Fabini 1996a. 16.
(1981, 1997)

216. **Medgyes** – ev. templom (Mediaș, Mediasch, Szeben m.)

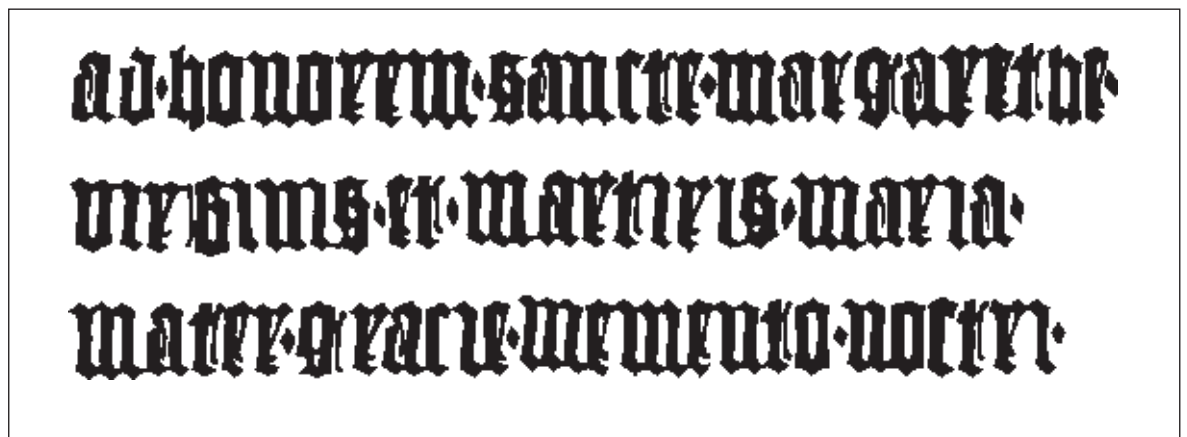
Terült, enyhén megtört ívű peremén 4 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 5 cm) minuszkulás felirat: *ad · honorem · sancte · margarethe · virginis · et · martiris · maria · mater · gracie · memento · nostri* . . Betűmagasság: 4–4,5 cm. A szavakat rombuszok (III. 80) választják el. A feliratos sáv alatt keretelés nélküli évszám: 1498. A számjegyek magassága: 3,7–4,8 cm. Vállának íve kissé megtört, teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő lapos, korongszerű tagozaton áll. Kérdőjel alakú fülei kívül kannelúrák.

Mk: 68 cm, Á: 102 cm, á: 52,5 cm

1498, Nagyszeben, Wolfgang mester

IROD.: Müller 1859. 219; Roth 1908. 6; Csaki 1923. 42; Léstyán II. 315; a középkori plébániatemplomot Szent Margit tiszteletére szentelték (Entz 1996. 382–384).

(1981, 1997)

217. **Medgyes** – ev. templom (Mediaș, Mediasch, Szeben m.)

Széles, sima peremének íve megtört. Vállán kétszeres, sima bordakeretben (belvilág: 4,7 cm) minuszkulás felirat: *+ item · hoc · opvs · fvdnatvm · est · ad · honorem · dei · et · virginis · marie · et · beati · patris · francisci*. A felirat elején máltai kereszt (III. 83), a szavakat rombuszok (III. 80) választják el. A minuszkulás szöveg a bordakeretes sáv alatti, szegély nélküli sorban folytatódik: *per · magistrvm · wolfgangvm · cibiny · anno · domi(ni) · 1 · 5 · 0 · 1*. Betűméret: 4–4,6 cm. Az alsó sorban a szavakat rombuszok (III. 80) választják el. A harang válla gömbölyű, teteje csonkakúp alakú, koronája a harangtetőből 1 cm-re kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Kérdőjel alakú füleinek keresztmetszete kívül a hatszög négy oldala – két oldal közülük kannelúra –, belül körív.

Eredetileg a medgyesi ferences templom harangja volt, innen került az ev. templom – a középkori plébániatemplom – tornyába (Trompeterthurm).

Mk: 98 cm, Á: 124 cm, á: 65,6 cm

1501, Nagyszeben, Wolfgang mester

IROD.: Müller 1859. 219; Csaki 1923. 42; Teutsch 1925. 204; Entz 1996. 153. (a medgyesi ferences templom 1500 után épült).

(1986)

✠ IHSU · HOC · OPUS · FUNDATUM · EST ·
 AD · HONOREM · DEI · ET · VIRGINIS · MARIE ·
 ET · BEATI · PATRIS · FRANCISCI
 PER · MAGISTRUM · WOLFGANGUM ·
 CIBNY · ANNO · DOMINI · 1 · 5 · 1 · 5

Menaság 1. Csíkmenaság

218. + Mese – ev. templom (Meşendorf, Meschendorf, Brassó m.)

Elpusztult harang, felirat és díszítmények nélkül.

?

IRÓD.: Müller 1859. 209. (súly 40 font); Gerecze 1906. 521. (1984)

219. + Mese – ev. templom (Meşendorf, Meschendorf, Brassó m.)

Elpusztult harang, felirat nélkül, figurális dísszel.

15. század?

IRÓD.: Müller 1859. 210. (súly 4 fontmázsa); Gerecze 1906. 521. (1984)

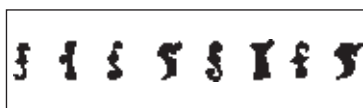
220. Mese – ev. templom (Meşendorf, Meschendorf, Brassó m.)

Megtört ívű peremén 1,5 cm széles abroncs, a perem fölött borda. Vállán hármas sima bordakeretben (belvilág: 3,2 cm) évszám: · 1 · 5 · 1 · 5 ·. A számjegyek magassága: 1,9–2,1 cm. A számokat § alakú jelek (III. 184) választják el. Az évszám után, ugyanabban a sorban Keresztrefeszítés (III. 225) és evangélista jelvények: szárnyas ökör (III. 228), kiterjesztett szárnyú sas (III. 229), angyal (III. 226), szárnyas oroslán (III. 227). A harang válla gömbölyű, teteje enyhén domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Eredeti függesztőkoronája hiányzik.

Mk: 42 cm, Á: 51,5 cm, á: 26,4 cm
1515

IRÓD.: Müller 1859. 220; Gerecze 1906. 521; Roth 1908. 6; Csaki 1923. 42; Nistor 1983. 88.

(1984)

221. **Mezőbergenye** – ref. templom (Berghia, Maros m.)

Peremén 4,5 cm széles abroncs, a perem felett borda. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 2,5 cm) tagolatlan, antikva betűs felirat: *CRISTVS REX VENIT IN PACE DEIVS(!) HOMO FACTVS EST · 1 · 5 · 3 0*. Betűmagasság: 1,8–2,2 cm. A számjegyeket háromszög alakú jelek (III. 175) választják el. Teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő, lapos, korongszerű tagozaton áll. Négy füle hiányzik, a meglévő két fül keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül ovális. A korona sérülése valószínűleg azzal függ össze, hogy a 80 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a marosvásárhelyi gyűjtőközpontba szállították, majd 1918-ban a MOB javaslatára felmentették és visszaadták. A megrepedt harangot jelenleg nem használják.

Mk: 44 cm, Á: 54 cm, á: 27,7 cm

1530, Kolozsvár?

IROD.: Orbán IV. 210; Névkönyv 1901. XI; OMvH Lvt 527/1918; Lestyán I. 343. (1982)

CRISTVS REX VENIT IN PACE DEIVS HOMO
FACTVS EST · 1 · 5 · 3 0

222. + **Mezőköbölkút** – ref. templom (Fântânița, Beszterce-Naszód m.)

1832-ben Kolozsvárt újraöntött harang, melyre átmásolták a régi harang évszámát: 1541 és két díszítményt, egy Szent Györgyöt ábrázoló zarándokjelvényt (III. 167) és egy naprozettát (III. 164).

1541, Beszterce, Gergely mester

IROD.: Névkönyv 1892. 38; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 30. sz.; Lestyán I. 124; Benkő sajtó a. (1986)

1541

223. **Mezőszabad** – gör. kel. templom (Voiniceni, Maros m.)

Pereme sima, ívelt. Oldalának két ellentett pontján egy-egy zarándokjelvény: püspökfej (Maastricht?, III. 212), valamint Vera ikon, Péter és Pál apostolokkal (Róma, III. 211). Fölöttük, a harang vállán 5,3 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *O rex · glorie · veni · cum · pace · Anno · in(carnationis) · m° · ccc° · lii° · .* Betűmagasság: 3,8–4,8 cm. A felirat élén rozetta (III. 197), a szavak között rombusz alakú elválasztójelek (III. 176a) állnak. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális.

Mk: 56 cm, Á: 63 cm, á: 34 cm

1452, Beszterce?

IROD.: Benkő 1868 350–351. (a harangot a görög katolikusok fatemp-

O rex · glorie · veni · cum · pace
· Anno · in · a · ccc° · lii°

lomában látta, évszámát 1403-nak írta le; a falu vénei elődeiktől úgy hallották, hogy a harang a Buna nevű kútból, egy nagy szárazság idején került elő); Orbán IV. 194. (közli a felirat rajzát; úgy tudja, hogy a falu székely lakossága az 1661-es török–tatár betöréskor pusztult el, a harang ezután került a helyükbe betelepülő románokhoz); Entz 1996. 141; Léstyán I. 349; Benkő sajtó a. (1983)

224. + Mezőtelegd – ref. templom (Tileagd, Bihar m.)

Az 1909-es tűzvész során elpusztult régi harang, állítólag 1397-es felirattal.

?

Irod.: Gohl 1897. 375; Gerecse 1906. 223; Sass 1935. 75.

(1984)

Mihályfalva l. Érmihályfalva, Krasznamihályfalva

225. Mikeszásza – r. kat. templomrész (Micăsasa, Feigendorf, Szeben m.)

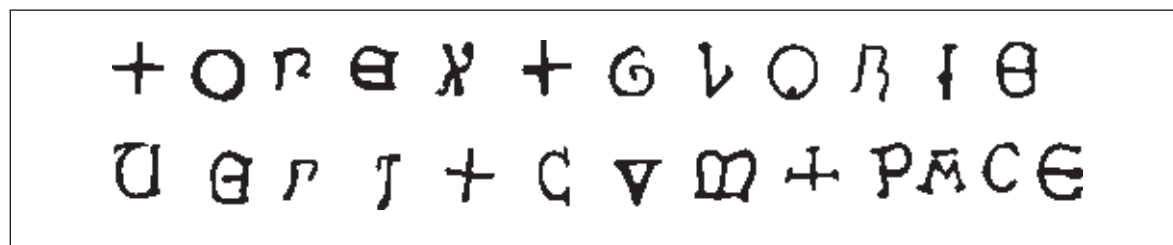
Sima peremének csak a felső harmada hajlított. Vállán 5 cm széles sodrott bordakeretben durván öntött majuszkulás felirat: + O REX + GLORIE + UENI + CVM + PACE. Betűmagasság: 2,3–3 cm. A szavakat görögkereszt (III. 1a) és mankós kereszt (III. 3) választja el. A harang válla gömbölyű, teteje domború, koronája körül durva öntési varrat. Lapított ovális keresztmetszetű fülei külső oldalán fonatdísz.

Mk: 60 cm, Á: 67 cm, á: 35 cm

13–14. század, Nagyszében

Irod.: Benkő 2000. 83–84, II. tábla 2. A harangra Dávid László ref. lelkész hívta fel a figyelmünket.

(1993)

226. Mikeszásza – ref. templomrész (Micăsasa, Feigendorf, Szeben m.)

Peremének csak a felső harmada ívelt. Vállán 3 cm belvilágú sima bordakeretben antikva betűs felirat: ANNO DOMINI 1559. Betűmagasság: 3 cm. Válla domború, teteje enyhén kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő, lapos, korongszerű tagozaton áll. Vékony fülei kör keresztmetszetűek.

Mk: 32 cm, Á: 36 cm, á: 18,5 cm

1559

Irod.: -

(1993)

227. + Miklóstelke – ev. templom (Cloaşterf, Klosdorf, Maros m.)

1830-ban, majd 1854-ben átöntött harang, antikva betűs felirata Fr. Müller nyomán: CHAMPANA SANCTI GEORGII TERRA · GRAMATON · M · 183 · .

1538?, Nagyszében. A feliratot analógiái (Nagyrapolt, Szilágysomlyó) a 16. század első felére

keltezik, a dátum második számjegye rosszul leírt ötös (Γ) lehetett.
 IROD.: Müller 1858. 46–47. (a felirat utolsó négy jegyéből évszámot nem tud kiolvasni, de a betűk jellege az 1300 előtti időszakra utal); Müller 1859. 206–209, I. tábla 1. (a felirat rajzával, MCXC=1190-es rekonstruált évszámmal); Teutsch 1865. 42. (Müllerre hivatkozva a dátumot kérdőjellel 1190-re teszi); Gerecze 1906. 521. (1190); Roth 1908. 6; Rösler 1912. 38. (az 1190-es évszámot bizonytalannak tekinti). A templom védőszentje 1353-ban Szent Miklós volt (l. Entz 1996. 390); Benkő 2000b. 66.
 (1982)

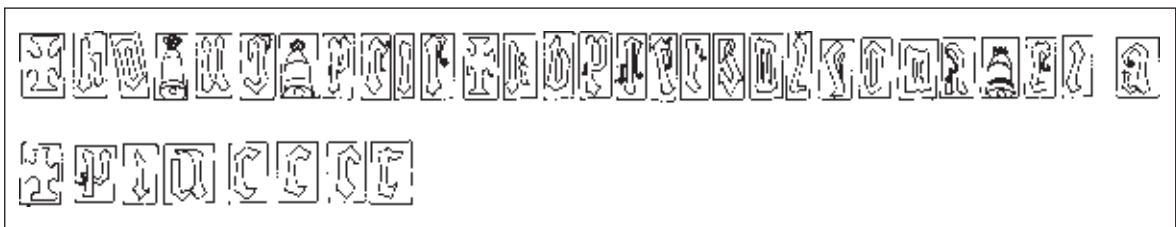
228. + Miklósvár – r. kat. templom (Micloșoara, Kovászna m.)

Elpusztult harang, minuszkulás felirata Orbán Balázs rajza nyomán: + *ho· ns · peir + kupfersmit o ma · ria + pia ccc*. A feliratot talpas kereszték és harangot ábrázoló kis plakettek tagolják. Az egyes betűket és elválasztójeleket matricaszerűen, téglalap alakú keretben illesztették a harangmodellre (l. Szászbogács, Szebenrécse).

15. századi hiányos évszám, Hans Peir Kupfeschmied

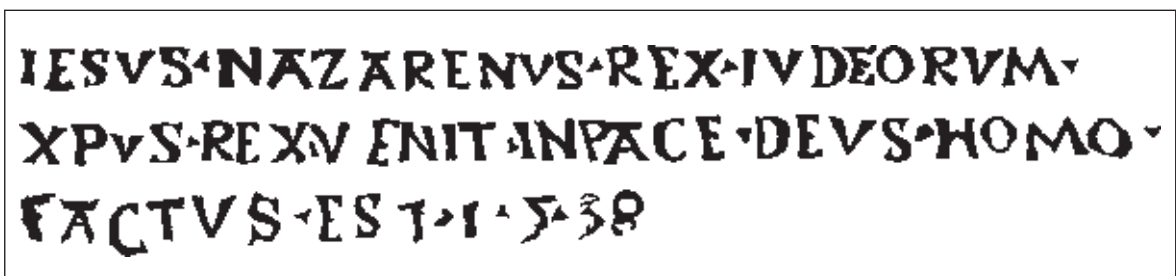
IROD.: Az elpusztult harangot gróf Kálnoki Józsefnének 1795-ben a miklósvári református egyház ellen folytatott perében több tanúvallomás is említi: „a nagyobb harangot pedig Morvából hozatta volna néhai Gróf Kálnoki Ádám”, „az egyik harangot Lengyelországból hozták volt”, „A nagy harangról tudom ex relationibus praedecessorum meorum, hogy Fülekről hozták volt el és abban az időben a Nagy Ajtai ecclesia akarta megvenni, de hogy préda volt, nem vették meg” (Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy, Tüdősné Simon Kinga közlése); Orbán III. 12. (a felirat rajzával; a felirattól hiányos 1400-as dátumot olvasott ki, a harang „valamelyik német városban, feltehetőleg a legközelebb fekvő Brassóban öntetett”); Wenrich 1887. 58. (az Orbán nyomán 1400-ra keltezett emlék a legkorábbi mesterneves harang Erdélyben); Kőváry 1892. 268. (1400-as keltezéssel); Pascu 1954. 71. (*Honz Peir Kopfersmid* szerinte nagyszebeni vagy segesvári harangöntő volt); Patay 1989. 92; Lestyán I. 159.

(1984)

Mindszent I. Csíkmindszent

229. Mócs – r. kat. templom (Mociu, Kolozs m.)

Erősen ívelt peremén 1 cm széles abroncs, a perem fölött hármás borda. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 2,5 cm) antikva betűs felirat: *IESVS · NAZARENVS · REX · IVDEORVM · XPVS(!) · REX · VENIT · IN PACE · DEVS · HOMO*, mely a keret alatt folytatódik: *FACTVS · EST · 1 · 5 · 3 8*. Betűmagasság: 1,6–1,9 cm. A szavakat kis háromszögek (III. 175) választják el. Válla élesen megtört, teteje enyhén domború, függesztőkoronája a harangtetőből kiemelkedő erőteljes, korongszerű tagozaton áll. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív.

Mk: 50 cm, Á: 60 cm, á: 32,5 cm

1538, Kolozsvár?

IROD.: -

(1982)

Moha I. Nagymoha

230. Monora – ev. templom (Mănărade, Donnersmarkt, Fehér m.)

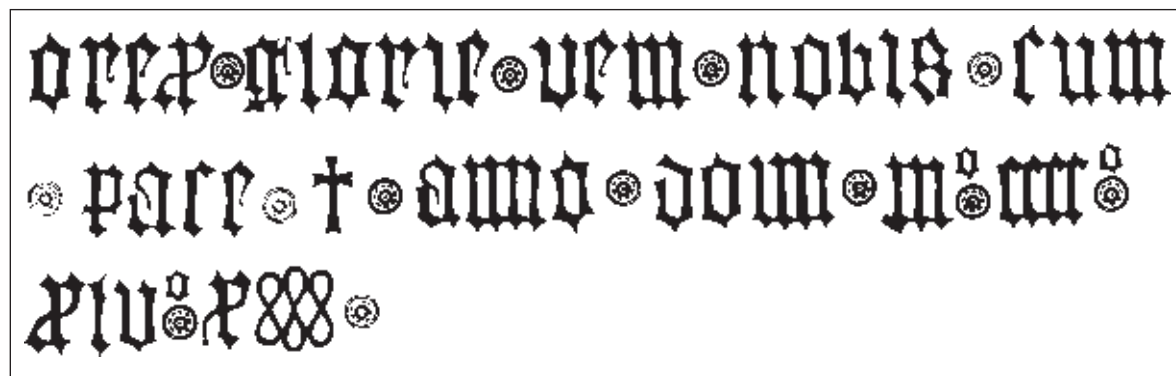
Széles pereme ívelten hajlik. Vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 5,5 cm) minuszkulás felirat: *o rex · glorie · veni · nobis · cum · pace · + · anno · do(m)ini · m^o · cccc^o · xiv^o · x · .* Betűmagasság: 4,5–5 cm. A szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el, a dátum előtt III. 38. típusú latinkerest áll, a szöveget III. 47a sz. végtelen szalagfonat zárja. Vállának íve megtört, teteje domború, a korona körül enyhe borda fut körbe. Vaskos, sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három, kannelúrás oldala, belül ovális.

Mk: 80 cm, Á: 102 cm, á: 53,8 cm

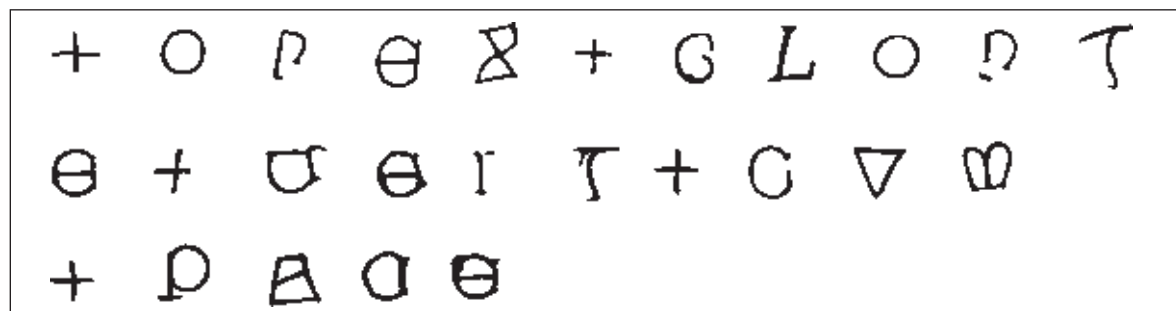
1424 (?), Nagyszeben, Leonardus mester

IROD.: Theil 1878. 44. (1445-ös évszámmal); Csaki 1923. 42. (1404-es dátummal); Benkő 2000a. 497.

(1984)

231. Morgonda – ev. templom (Merghindeal, Mergeln, Szeben m.)

Sima peremének csak a felső harmada ívelt. Vállán 6,2 cm széles, durván öntött sodrott bordakeretben majuszkulás felirat: + *O REX + GLORIE + UENI + CVM + PACE*. Betűmagasság: 2,8–3,9 cm. A szavakat görögkeresztek (III. 1a) választják el. Vállá gömbölyű, teteje domború, a korona körül enyhe öntési varrat húzódik. A harang tetejére a korona középső, téglalap keresztmetszetű tagjának aljából kiinduló két rövid kis bordát mintáztak. A lapított ovális keresztmetszetű függesztőfülek külső oldalán fonatdísz. 1918-ban a MOB javasolta a 237 kg súlyú harang felmentését a háborús célú rekvirálás alól.

Mk: 78 cm, Á: 92 cm,

á: 51,9 cm

13–14. század, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 226;

Gerecze 1906. 521;

OMvH Lvt 527/1918;

Csaki 1923. 42. (16. századi keltezéssel);

Benkő 2000. 83–84, III. tábla 1,

6. kép.

(1983)

232. Morgonda – ev. templom (Merghindeal, Mergeln, Szeben m.)

Pereme terült, ívelt. Vállán 6,5 cm széles sodrott, üres bordakeret. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül borda fut körbe. Függesztőfüleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív.

Mk: 68 cm, Á: 79 cm, á: 38,5 cm

15. század közepe vagy második fele, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 209; Gerecze 1906. 521. (egy harangot említ felirat nélkül); Csaki 1923. 42.

(1983)

233. Morgonda – ev. templom (Merghindeal, Mergeln, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 4,2 cm széles sodrott, üres bordakeret. Vállának íve megtört, koronája a harangtetőből kiemelkedő, lapos, korongszerű tagozaton áll. Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív.

Mk: 49 cm, Á: 56 cm, á: 26,7 cm

15. század közepe vagy második fele, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 226; Csaki 1923. 42.

(1983)

234. + Muzsna – ev. templom (Moşna, Meschen, Szeben m.)

Elpusztult harang, minuszkulás felirata *O rex Glorie Jesu Christe veni cum pace* volt. Korábban lélekarhangként használták.

15. század

IROD.: Müller 1859. 222; Theil 1878. 44; Gerecze 1906. 521; Römer 1912. 58. („Es ist die Glocke, die früher als Armensünderglocke benützt wurde.”); Csaki 1923. 42. (16. századi keltezéssel).

(1981)

235. + Muzsna – ev. templom (Moşna, Meschen, Szeben m.)

Elpusztult harang, antikva betűs felirata a következő volt: *DA PACEM DOMINVS (!) IN DIEBVS NOSTRIS 1548* (Sir 50, 23; Jn 14, 27).

1548, Brassó

IROD.: Müller 1859. 229; Theil 1878. 44; Gerecze 1906. 521; Römer 1912. 58; Csaki 1923. 42; Vătăşianu 1959. 853. (1515-ös dátummal említi, összetévesztve a mesei haranggal); Benkő 2000b. 67. (1981)

Muzsna I. Székelymuzsna

Nádas I. Magyarnádas, Szásznádas

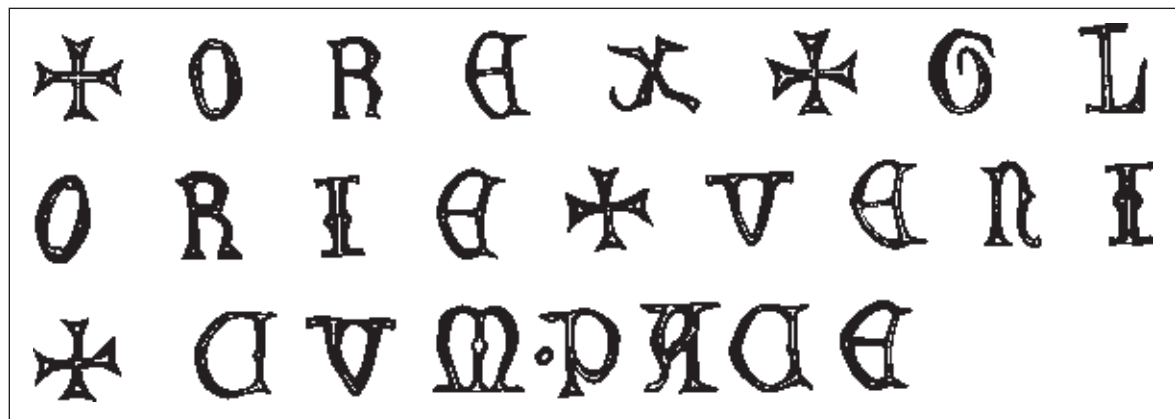
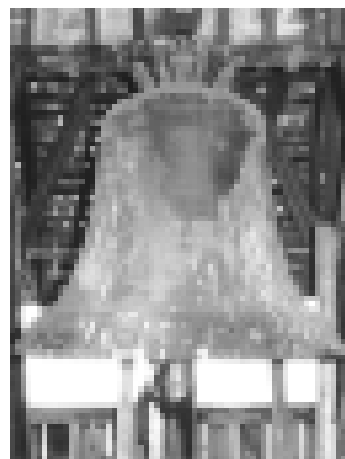
236. **Nagydemeter** – volt ev., ma gör. kel. templom (Dumitra, Mettersdorf, Beszterce-Naszód m.) Széles, sima peremének csak a felső negyede ívelt. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 5 cm) majuszkulás felirat: + O REX + GLORIE + VENI + CVM · PACE. Betűmagasság: 4,3–5 cm. A szavakat máltai kereszttek (III. 6) választják el, az utolsó szó előtt kerek pont (III. 5) áll. Az erőteljesen kidomborodó betűk testén éles gerinc fut végig. Vállá gömbölyű, teteje domború, koronája körül öntési varrat fut körbe. Sarkosan megtörő, vaskos függesztőfüleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív.

Mk: 96 cm, Á: 115 cm, á: 58,6 cm

14. század, Nagyszeben

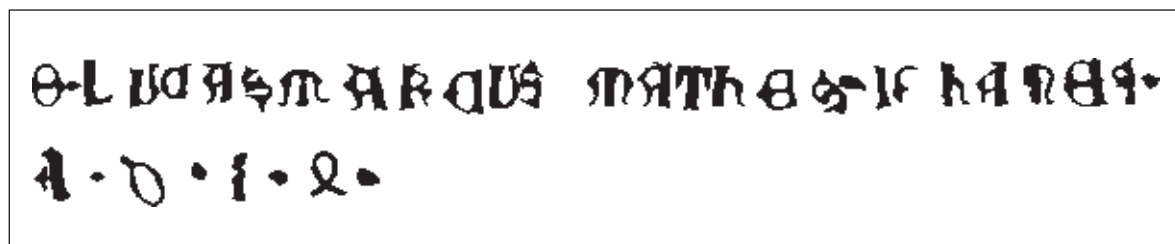
IROD.: Csaki 1923. 43. (15. századi keltezésel); Benkő 2000. 85. IV. tábla 2.

(1984)

237. **Nagydoba** – ref. templom (Doba Mare, Szilágy m.)

Sima peremének íve megtört. Vállán sima bordakeretben (belvilág: 3,5 cm) majuszkulás felirat:

E · LUCAS MARCUS MATHES(!) · IOHANES · 1 · Q · 1 · 4 · · Betűmagasság: 2,2–3,4 cm. A szavakat és számjegyeket kis, szabálytalan rombuszok választják el, a *LUCAS* és *MARCUS* neveket egybeírták. A felirat elején olvasható *E* valószínűleg Imre (*Emericus*) váradi harangöntő monogramja. A harang válla enyhén legömbölyített, teteje kúpos, a függesztőkorona körül két sima bordapár fut körbe. Sarkosan megtört füleinek alsó része kissé hajlított, a fül keresztmetszete kívül a nyolcszög három, kannelúras oldala, belül körív.

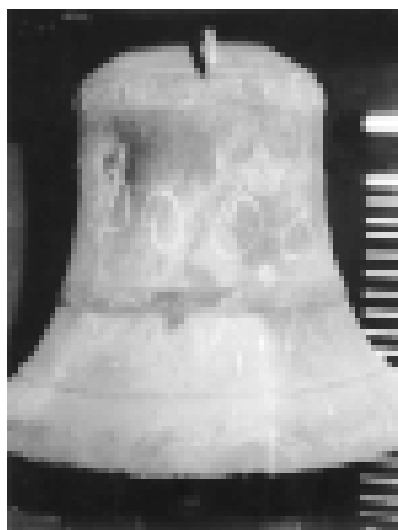
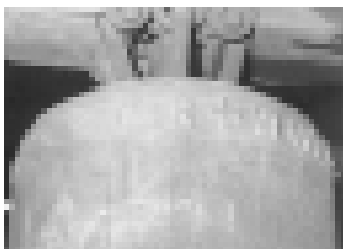
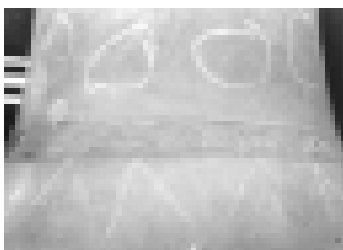
Mk: 49 cm, Á: 55 cm, á: 29 cm

1514, Nagyvárad, Imre mester?

IROD.: Névkönyv 1878. 11. (1001-es dátummal!); Bunyitay 1887. 6. sz. 45; Schem MV 1896. 347. („*una campana, cum nominibus quatuor Evangelistarum e saeculo XV. proveniens*”); Gohl 1897. 375; Petri III. 323. (15. századi keltezéssel); Gerecze 1906. 850. (15. századi keltezéssel); KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 52. sz. (15. századi keltezéssel); Benkő 1994. 141–143; Benkő 2000b. 66. (1984)

238. Nagyekemező – ev. templom (Tárnava, Grossprobstdorf, Szeben m.)

Peremének íve enyhén megtört. Oldalán kétszeres, sima bordakeretben (belvilág: 4,4 cm) félpalmettás indadísz (III. 205). Vállán hasonló módon keretelt sávban (belvilág: 4,3–4,6 cm) majuszkulás felirat: + *CASPAR* + *BALTAZAR* + *MELCHIOR*. Betűmagasság: 3,9–4,5 cm.

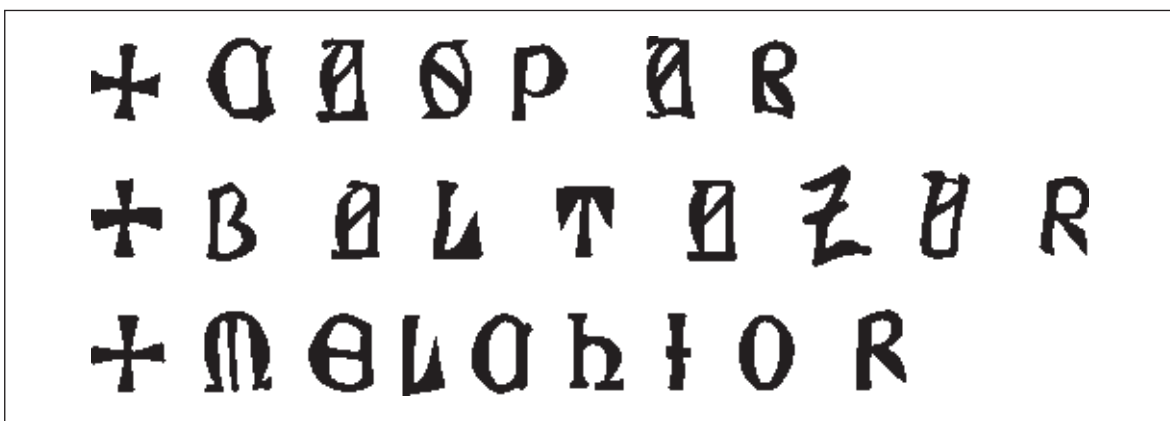
A szavakat görögkeresztek (III. 187) választják el. Válla gömbölyű, teteje domború, koronája körül öntési varrat fut körbe. A korona középső, téglalap keresztmetszetű tagjának alján, a két hosszú oldal közepét egy-egy rövid, kis borda tagolja. Füleinek keresztmetszete lekerekített sarkú négyzet. Egy füle hiányzik.

Mk: 71 cm, Á: 82 cm, á: 44,9 cm

14–15. század

IROD.: Benkő 2000b. 66.

(1981)

239. Nagyekemező – ev. templom (Târnava, Grossprostdorf, Szeben m.)

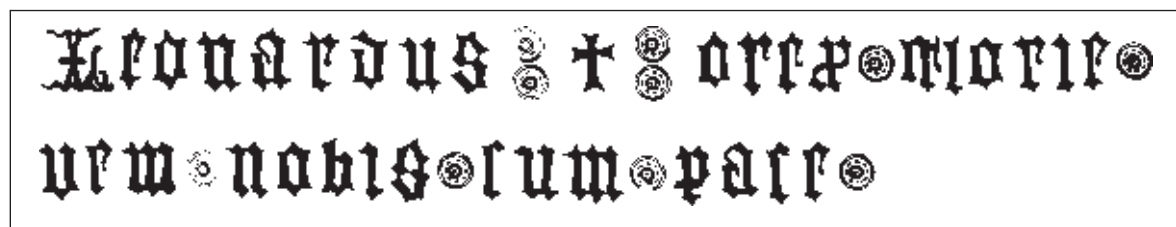
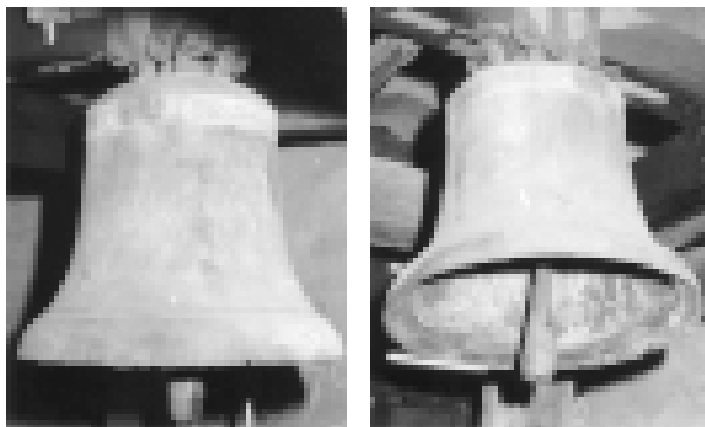
Pereme sima, ívelt. Vállán 4,7 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *Leonardus · + · o rex · glorie · veni · nobis · cum · pace ·*. Betűmagasság: 3,2–4 cm. A szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el, a felirat elején kettőspontszerűen egymás fölé helyezett Leonardus-rozetták kiszélesedő szárvégződésű latinkeresztet (III. 38) fognak közre. Vállának íve kissé megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda fut körbe. A függesztőfülek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív.

Mk: 53 cm, Á: 62 cm, á: 36,9 cm

15. század első fele, Nagyszeben, Leonardus mester

IROD.: Roth 1908. 14; Roth 1913. 9; Csaki 1923. 43. (1450-ből való feliratos harangot említ, közlése valószínűleg elírás vagy tévedés); Patay 1989. 87; Benkő 2000a. 497.

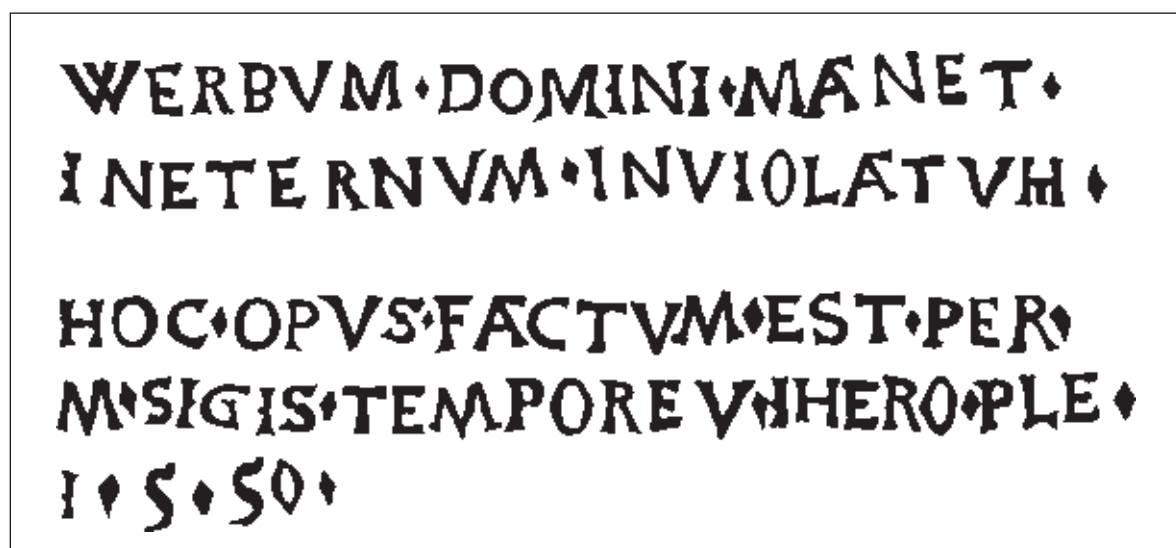
(1981)

Nagygalambfalva I. Szentháromság

240. Nagykapus – ev. templom (Copsa Mare, Grosskopisch, Szeben m.)

Peremének íve megtört, rajta abroncs. Vállán és oldalán háromsoros, antikva betűs felirat. A felső sort kétszeres sima bordakeret (belvilág: 5,5 cm) szegélyezi, a többi sor keretelés nélküli: *WERBVM · DOMINI · MANET · IN ETERNVM · INVIOLETVM ·* (Iz 40,8; 1Pt 1,25) // *HOC · OPVS · FACTVM · EST · PER · M(AGISTRVM) · SIGIS(MVNDVM) · TEMPORE V · IHERO · PLE(BANI) ·* // 1 · 5 · 5 · 0 · . Betűmagasság: 2,6–3,2 cm. A szavak között rombusz alakú, III. 133. típusú

tagolójelek állnak. Teteje enyhén domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő, lapos, korongszerű tagozaton áll. Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három kannelúras oldala, belül körív.

Mk: 54 cm, Á: 65 cm, á: 35,7 cm

1550, Brassó, Zsigmond mester

IROD.: Müller 1859. 229–230; Gerecze 1906. 521; Roth 1908. 8; Csaki 1923. 41; Patay 1989. 95; Benkő 2000b. 67.

(1981)

241. + Nagykapus – ev. templom (Copșa Mare, Grosskopisch, Szeben m.)

Elpusztult harang(ok), felirat nélkül.

14–15. század?

IROD.: Müller 1859. 209. (két felirat nélküli harangot említ); Gerecze 1906. 521. (egy felirat nélküli harangról tud).

(1981)

Nagykapus l. Magyarkapus

242. ? Nagykolcs – ref. templom (Culciu Mare, Szatmár m.)

Az 1825. évi generális vizitációkor készült leírás szerint „A Toronyban van egy harang mintegy másfél mázsás, csak ezen számokkal: 1552”.

1552

IROD.: A Tiszántúli Ref. Egyházkerület levéltára, Debrecen, 1825. évi (Budai Ézsaiás-féle) generális vizitáció.

(helyszíni szemle nem volt)

243. Nagymedesér – unit. templom (Medișoru Mare, Hargita m.)

Megtört ívű peremén 2,5 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 3,1 cm) 1496-os évszám (a számjegyek magassága: 2,2–2,6 cm) és díszítmények, a következő sorrendben: maszkos rozetta (III. 88), szárnyas háрпиát ábrázoló övveret lenyomata (III. 52), Leonardus-rozetta (III. 55), két háрпиát ábrázoló szíjvég kis részlete (III. 51), maszkos rozetta (III. 88), szárnyas háрпиát ábrázoló övveret lenyomata (III. 52), Leonardus-rozetta (III. 55), két háрпиát ábrázoló szíjvég, melynek hegyes végét levágták (III. 51), maszkos rozetta (III. 88). Vállának íve igen enyhén megtört, teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő, lapos, korongszerű tagozaton áll. Kérdőjel alakú füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül ovális.

Mk: 46 cm, Á: 52 cm, á: 29,5 cm

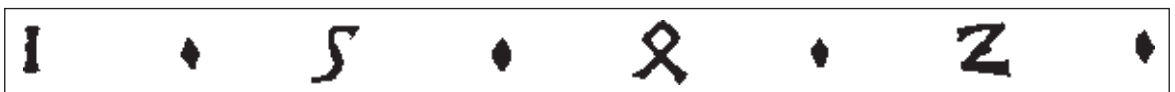
1496, Nagyszeben

IROD.: Orbán I. 118. (tévesen közli, hogy „a feldúlt Körtvefája harangja volt”); Gerecze 1906. 948; Dávid 1981. 223. (az évszám rajzával); Benkő 1992. 124, 126; Léstyán I. 260; Benkő 2000a. 493, 497, 1/9. kép.

(1980)

244. Nagymoha – ref. templom (Grânari, Munkendorf, Brassó m.)

Egyházkerület lvt, Vizitációs jegyzőkönyvek, I/5, 112. (1796); KvRefGylt 58/I. 6/915^v (az Erdélyi Ref. Egyházkerület 2533/1917. sz. alatt mentesítését kéri a háborús rekvirálás alól; tévesen 1530-as évszámmal tüntették fel); Uo. Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 54. sz.; a templom védőszentje 1528-ban Szent Jakab volt (l. Entz 1994. 134); Benkő 2000a. 493; Benkő 2000b. 66, 39. és 41. kép.
(1984)

247–248. + Nagysáros – ev. templom (Șoarș, Scharosch, Brassó m.)

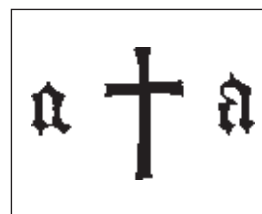
Két elpusztult harang. G. D. Teutsch leírása szerint vállukon sodrott bordakeretben kerek medaillonok, négyszögletes és pajzs alakú keretben sárkányok és más fantasztikus állatok, továbbá evangélisták, Krisztus a kereszten és a trónoló Krisztus volt látható. A felsoroltakat a segesvári műhely díszítményeivel (több-kevesebb valószínűséggel: III. 112, 116, 117, 118, 120, 125, 128) azonosíthatjuk. A leírásból nem derül ki, hogy a fenti plakettek a két harang között miként oszlottak meg, a ránk maradt 15. századi segesvári harangok alapján azonban feltételezzük, hogy az egyik harangon fantasztikus állatalakok, a másikon evangélista-ábrázolások, Keresztrefeszítés és trónoló király volt látható. M. Csaki 1923-ban csak egy figurális díszű harangot látott, helyszíni szemlénk során már ezt sem találtuk, sorsáról a helybéliek nem tudtak.

15. század, Segesvár

IROD.: Teutsch 1881. 139; Csaki 1923. 43.
(1984)

249. Nagyselyk – ev. templom (Șeica Mare, Markt-Schelken, Szeben m.)

Pereme terület, ívelt. Vállán 7,2 cm széles, sodrott bordakeretben latinkereszt (III. 37), kétoldalt *v* és *a* minuszkulával (*a v* fejjel lefelé), utána díszítmények: szárnyas hárpia ábrázoló övveret lenyomata (III. 52), valamint egy solymászó (III. 65). Az egymást váltogató díszek között egy *m* minuszcula is helyet kapott. A betűk és díszítmények sorrendje a következő: *v + a* III. 52, 65, 52, 65, 52, 65, 52, *m*, 52. Betűmagasság: 3,2–3,4 cm. A feliratot hibásan írt $\alpha + \omega$ -ként értelmezzük. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül borda. Vaskos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül körív. Mk: 84 cm, Á: 97 cm, á: 48 cm

15. század közepe, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 223, III. tábla 6. (a betűket a *maria* szó részeinek, esetleg értelmetlen kabalisztikus szövegnek tartja); Gerecze 1906. 522. (érthetetlen feliratú harang); Roth 1908. 6; Csaki 1923. 43; Vătășianu 1959. 441; Drăguț 1979. 306; Fabritius-Dancu 1983. 11; Lestyán II. 396; Benkő 2000a. 493.
(1982)

250. + Nagysink – ev. templom (Cincu, Gross-Schenk, Brassó m.)

Elpusztult harang, 1512-es dátummal. 1754-ben, 1789-ben kétszer is, majd 1931-ben ismét átöntötték.

1512

IROD.: Halaváts 1916. 145. (a harang felirata: ... *FUSA PRIMUM A 1512 REFUSA 1754. IGNIBUS EHEU DISPERCVSSA ET COLLIQUE / A 1789 D 19 MAY ATQUE IDEO EODEM ANNO DENUO REFVSA* ...); Nistor 1983. 88.

(1984)

251. + Nagysolymos – ref. templom (Şoimuşu Mare, Hargita m.)

A felirat nélküli, középkori harang az első világháború idején semmisült meg.

?

IROD.: Orbán I. 151; Benkő 1992. 128.

(1980)

252. + Nagyszeben – ev. templom (Sibiu, Hermannstadt, Szeben m.)

János-harang, Johannislöcke. 1789. novemberében újraöntött harang, új felirata szerint ekkor 439 éves volt. Eredeti súlya 24 fontmáza volt. Az új harang palástjára átmásolták azt a Keresztelő Szent Jánost ábrázoló, domborművű szép reliefet is, melyről nevét nyerte. Nehezen olvasható majuszkulás felirata korabeli feljegyzés szerint: + *JOHA-NES + MARCVS + LVCAM(!) + SATHEVS(!) + JOHANNES *CSYLAG(!) *ANNO *DO(MIN)I *M *CCC *L · AN. – AREARE(!)*. A Siebenbürgische Quartalschrift (1790) leírását kivonatoló L. Reissenberger szerint „A végső betűk úgy látszik nagyon el voltak torzítva, a harmadik és negyedik szóban pedig az *M* és *S* betű felcserélve. Alul két alak volt Sámson történetéből, kettő a húsvéti bárány jelenetéből. Ahová a szavak közt keresztet tettünk, apró fészületek, a csillagok helyén kis dombormű alakok állottak.” Az átöntött harang az első világháború idején megsemmisült.

Mk: 98,8 cm, Á: 130,4 cm (a Siebenbürgische Quartalschrift 1790. közlése nyomán)
1350?

IROD.: Siebenbürgische Quartalschrift 1(1790). 126–128. (Kleine vaterländische Anzeigen: a régi harang alsó átmérője 49,5 hüvelyk, magassága 37,5 hüvelyk); Möckesch 1839. 128–129. (az újraöntött harang alsó kerülete 13 láb 7 hüvelyk, magassága 4 láb 2 hüvelyk); Reissenberger 1883. 31; Reissenberger 1884. 49.

(1983, 1998)

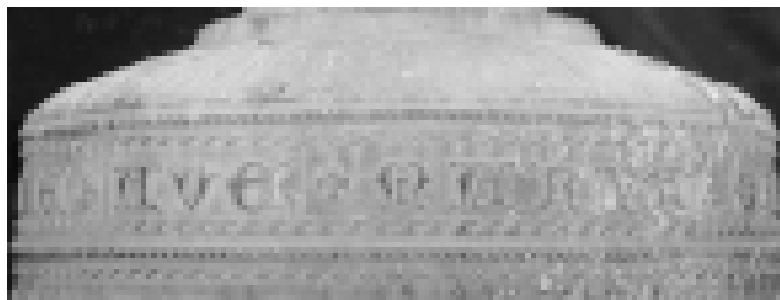
253. + Nagyszeben – ev. templom (Sibiu, Hermannstadt, Szeben m.)

1891-ben újraöntött óraharang, Stundenglocke. A templom nagyharangja nevét onnan nyerte, hogy a toronyóra kalapácsa – ma is – ennek a harangnak a peremére üt. Az új harang vállára átmásolták a megrepedt régi majuszkulás feliratát. Az eredeti felirat Reissenberger szerint a következő volt: *O REX GLORIE VENI CUM PACE · AVE MARIA GRACIA PLENA · D(OMI) · N(U) · S*. A szavakat máltai keresztet és liliumok választják el. Átöntés előtt a harang súlya 38 fontmáza 42 font volt.

Mk: 126,5 cm, Á: 148,7 cm, á: 81,8 cm (a méretek Reissenberger 1883. és 1884. nyomán)

14. század vége, Nagyszeben

IROD.: Siebenbürgische Quartalschrift 1(1790), 128. (Kleine vaterländische Anzeigen: alsó átmérője 56,5 hüvelyk, magassága 49,25 hüvelyk, vállának átmérője a felirat fölött 29 23/25 hüvelyk, felirata: *O · REX · GLORIE · VENI CVM PACE · AWE · MARIA · GRACIA · PLENA + N · S*; Möckesch 1839. 129. (alsó kerülete 15 láb, magassága 5 láb, gótikus felirata: *O rex glorie veni cum pace. Ave Maria gratia plena. D.N.S.*, korábbi fa sisakján 1521-es évszám); Müller 1859. 223; Reissenberger 1883. 31; Reissenberger 1884. 48–49; Századok 24(1890). Vegyes közlések, 758–

759. („A nagyszebeni ág. ev. templom nagy harangja, mely 540 évig szolgált, megrepedt [...] E harang magassága 1,265 méter, alsó mérete 4,67 méter, súlya 38 mázsa és 42 font. Kerületén a következő felirat van: »*O rex glorie veni cum pace ave Maria gratia plena D.N.S.*«. A harangot a XIV-ik században öntötték. Most a repedés következtében újra fogják önteni.”); Gerecze 1906. 785; Benkő 2000. 88; Benkő 2000b. 66. (1983, 1998)

254. Nagyszeben – ev. templom (Sibiu, Hermannstadt, Szeben m.)

Éjjeli harang, Nachtsglocke. Nevét onnan nyerte, hogy este nyolc órakor ezzel a haranggal harangoznak, helyi hagyomány szerint évszázadok óta. Ívelt peremén 7,5 cm széles abroncs, a perem fölött borda. Vállán 9 cm széles, sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: + *Ego · sum · alpha · et ·*

O · principium · et · f(i)nis (Jel 1,8 és 17). Betűmagasság: 6–7,3 cm. A felirat kezdetét III. 103. típusú kereszt jelzi, a szavak között rombusz, illetve § alakú tagolójelek állnak (III. 96a és 98a típus). A harang oldalán 8 cm széles, sodrott bordakeretben újabb minuszkulás felirat: + *Hanc · campanam · origo(!) · O rex · glorie · veni · cum pace.* Betűmagasság: 6–6,4 cm. A felirat élén hasonló kezdő kereszt áll, a szavakat a fentiekkel azonos jelek választják el. A harang peremén keretelés nélküli minuszkulás felirat: + *Sub anno · domini · Mill(esi)mo · cccmo vndecimo .. fecit ·*

magister · iohannes · de werthelm. Betűmagasság: 5,9–7,5 cm. A felirat kezdő keresztje és a szóelválasztó jelek a fentiekkel azonosak. A *iohannes* és *anno* szavakat az órakalapács megcsonkította. A harang teteje domború, eredeti függesztőkoronája hiányzik.

Mk: 86 cm, Á: 108 cm, á: 56,4 cm

1411, Berethalmi János mester

IROD.: Siebenbürgische Quartalschrift 1(1790). 128. Kleine vaterländische Anzeigen (+ *Ego sum alpha & principium & finis origo o rex glorie veni cum pace + hanc campanam + anno domini millimo CCCmo vndecimo fecit magister iohannes de wertheim* + felirattal); Möckesch 1839. 129; Müller 1859. 216–217. (1417-es évszámmal és tévesen leírt felirattal: *Ego sum alpha et O cruci pium et tuis, //Hanc campanam, origo o rex glorie, //Fecit magister Johannes de Wertheim sub //Anno domini Milmo CCCmo VII decimo*); Reissenberger 1883. 31; Reissenberger 1884. 49; Wenrich 1889. 58; Gerecze

† Hanc campanam
• origo,
O rex glorie veni,
cum pace
† Sub anno domini
MCMCCMO
vndesimo
feci magister
Iohannes
de Wertheim

1906. 785; Roth 1908. 7. (a Müllerével azonos, téves olvasattal és évszámmal); Walter 1913. 229. (+ *Ego sum alpha et o//principium et finis origo.//O rex glorie veni cum pace.//Hanc campanam fecit//magister iohannes de wertheim.*); Csaki 1923. 43; Teutsch 1925. 204. (Johannes von Wertheim mesternévvel); Pascu 1954. 177; Léstyán II. 397. (Gyárfás 1911. 102. figyelmetlen jegyzetelése nyomán 1438-as harangot említ).
(1983, 1998)

Nagyszöllős I. Keménynagyszöllős

255. + Nagyvárad – elpusztult székesegyház (Oradea, Grosswardein, Bihar m.)

Miskolczy István 1609. évi feljegyzése szerint a székesegyház egyik nyugati tornyában a nagyobbik harang felirata *I. E W. 1 4 7 8. Maria* volt. A felirat élén álló monogram Filipecz János váradi püspök (1476–1490) névbetűit tartalmazza: *Iohannes Episcopus Waradiensis*. A harang ekkor óraharangként szolgált.

Á: kb. 152 cm

1478, Nagyvárad?

IROD.: Balogh 1982. I. 31; II. 54, 137, 150, 176, 203, 205, 209, 213. (a székesegyház tornyába, melyet az 1474. évi török betörés pusztítása után megújítottak, Filipecz János püspök 1478-ban harangot öntetett; Miskolczy I. naplója szerint *Campanae maioris interior ambitus seu circumferentia lata 18 palmorum et quinque digitorum, haec servit horologio*; 1640-ben áthelyezték régi helyéről a külső vár kapujánál épült új harangos toronyba, ahol 1642-ben villámcsapástól megolvadt a pereme; az 1660. évi török ostrom idején a *harangos Toronyra süri lövés lévén, az réghi Szent királyok idejébéli nagy örögh, és szép harangot is elrontották*; mellőle két másik harangot még idejében levettek a toronyból).

256. + Nagyvárad – elpusztult székesegyház (Oradea, Grosswardein, Bihar m.)

Miskolczy István 1609. évi közlése szerint a székesegyház fenti nyugati tornyában függő kisebbik harang felirata *Lucas · Marcus · Mateus · Joannes · magister Albertus ·* volt.

Á: kb. 134 cm

15. század?, Nagyvárad, Albert mester

IROD.: Balogh 1982. II. 54, 137, 150. (a harang feltehetőleg szintén a 15. században keletkezett; Miskolczy I. naplója szerint *Campanae [...] minoris circumferentia 17 palmorum, exterior 23.*; a fenti két harang adatait összekeverve Balogh Jolán feltételezi, hogy ez a harang azonos azzal a nagyharanggal, melyet Bethlen Gábor 1623-ban Váradról Gyulafehérvárra szállíttatott); Patay 1989. 75–76. (Albert mester valószínűleg a 15. században, esetleg a 16. század elején élt); Benkő 2000b. 66.

257. Nemes – ev. templom (Nemşa, Nimesch, Szeben m.)

Pereme széles, ívelt. Oldalán hármás, éles bordakeretben (belvilág: 7,8 cm) szőlőleveles fríz, III. 27b típusú szőlőlevelekkel. A harang vállán hasonló keretben (belvilág: 6,8 cm) majuszkulás felirat: *+ O REX + GLORIE + VENI + CVM + PACE*. Betűmagasság: 4,5–5,1 cm. A szavakat III. 16, 18. és 22. típusú kereszttek tagolják, sorrendjük: 22, 16, 18, 22, 16. Vállának íve megtört, teteje domború,

koronája a harangtetőből kiemelkedő, bordával tagolt korongszerű tagozaton áll. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három kannelúrás –, belül körív.

Mk: 82 cm, Á: 90 cm, á: 48 cm

14. század vége, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 214; Gerecze 1906. 522; Roth 1908. 7; Csaki 1923. 42. (15. századi keltezésel); Pascu 1954. 71; Vătăşianu 1959. 441; Drăguţ 1979. 306–307; Léstyán II. 326; Benkő 2000. 89, VII. tábla 4.

(1983)

258. Nétus – ev. templom (Netuş, Neithausen, Szeben m.)

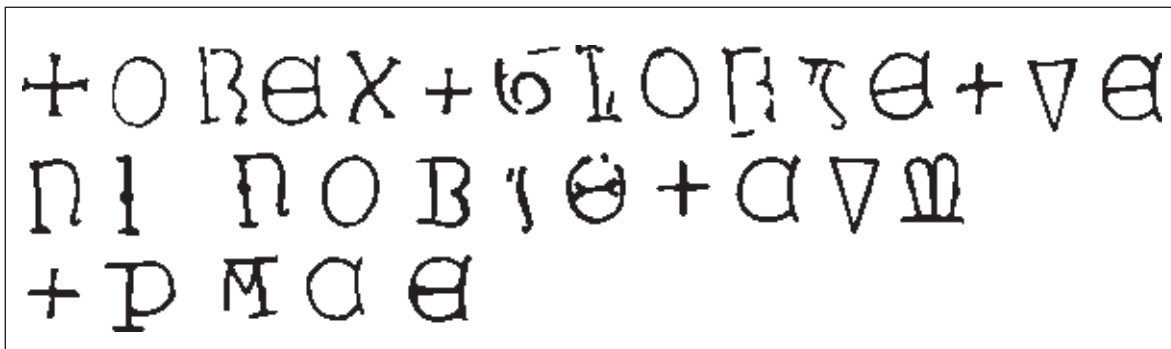
Sima peremének csak a felső része hajlított. Vállán 5,5–5,9 cm széles, sodrott bordakeretben majuszkulás felirat: + O R E X + G L O R I E + V E N I N O B I S + C V M + P A C E. Betűmagasság: 3,2–4,2 cm. A szöveget görögkeresztek (III. 1a) tagolják, a felirat kezdetét mankós szárú kereszt (III. 3) jelzi. Vállá gömbölyű, teteje domború, koronája körül enyhe öntési varrat. Lapított ovális keresztmetszetű fülei külső oldalán fonatdísz.

Mk: 79 cm, Á: 86,5 cm, á: 45 cm

13–14. század, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 226; Gerecze 1906. 522; Benkő 2000. 83–84, III. tábla 3.

(1983)

259. Nyárádszentanna – ref. templom (Sântana Nirajului, Maros m.)

Peremének csak a felső része hajlított. Díszítés és felirat nélküli válla gömbölyű, teteje domború, koronája körül öntési varrat. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül ovális.

Mk: 51 cm, Á: 57 cm, á: 31,5 cm

13–14. század, Nagyszeben

IROD.: Orbán IV. 68. (a harang hibás rajzával); Névkönyv 1902. XVIII; Gerecze 1906. 490; Kelemen Lajos 1916. december 6-án kelt levelében az erdélyi ref. egyházkerület Igazgatótanácsától kért segítséget a szentannai harang mentesítése érdekében; az egyházközség ugyanis nem ezt a „még a

román ízlés korára utaló” darabot, hanem az *IN TE DOMINE SPERAVI NON CONFUNDAR IN ETERNVM* feliratú másik harangját kívánta mentesíteni, melynek „dült latin nagybetűs felirata [...] valószínűleg a XVI. század végéről vagy a XVII. sz. első feléből származhatik” (EREI lt 5543/1916); Vătașianu 1959. 439–440, 405. ábra (újrajközli Orbán Balázs rajzát, a harangot „legkésőbb a 14. század közepére” keltezi); Patay 1977. 6. (1200 körüli datálással); Léstyán I. 354; Benkő 2000. 86, 10. kép. (1983)

260. + Nyárádszentbenedek – ref. templom (Murgești, Maros m.)

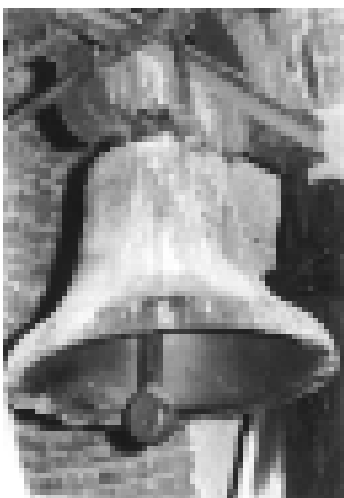
Az első világháború idején elpusztult nagyharang, melyen Orbán Balázs szerint „semmi felirat nincs, de hosszúkás alakja és kopottsága mutatja, hogy nagyon régi lehet”.

?

IROD.: Orbán IV. 55; Névkönyv 1898. 3; Léstyán I. 355. (ma is meglévő harangként említi). (1983)

261. Nyárádszentbenedek – ref. templom (Murgești, Maros m.)

Sima pereme erősen ívelt. Vállán 5,7 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *O · rex · glorie · veni · cum · apce(!) · 1493 ·*. Betűmagasság: 3,1–3,5 cm. A szavakat maszkos rozetták (III. 88) és jobbra lépő oroszlánt ábrázoló, téglalap alakú plakettek (III. 85) választják el. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe, durván öntött borda.

Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt, enyhén kannelúras oldala, belül ovális. Négy füle hiányzik. A harangot az első világháború idején rekvirálták majd felmentették és visszaszolgáltatták.

Mk: 47 cm, Á: 58 cm, á: 27,4 cm

1493, Nagyszeben, Márton mester

IROD.: Benkő 1868. 269; Orbán IV. 55. (közli a felirat rajzát); Névkönyv 1898. 3; Gerecze 1906. 107. (a harangot tévesen a Fehér megyei Szentbenedekre lokalizálja); Kelemen Lajos 1916. december 6-án kelt levelében az erdélyi ref. egyházkerület Igazgatótanácsát kéri – többek között – a nyárádszentbenedeki harang megmentésére (EREI lt 5543/1916); KvRefGylt 36/I. 6/915^v, 57/I. 6/915^v, 58/I. 6/915^v; Uo. Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 55. sz.; Léstyán I. 354–355; Benkő 2000a. 498, 1/8. kép. (1983)

O rex glorie veni cum pace ihesus nazarenus rex iudeorum 1498

262. + Nyárádszentimre – ref. templom (Eremieni, Maros m.)

Elpusztult középkori harang, Orbán Balázs szerint „minden körirat nélküli, de alakjáról ítélve az is, miként az egyház, a 15. század elejéről való”.

?

IROD.: Orbán IV. 73; Gerecze 1906. 491.
(1983)

263. + Nyárádszentlászló – unit. templom (Sânvășii, Maros m.)

Az első világháború idején elpusztult, az 1498-as szentlászlói harangnál kisebb, felirat nélküli harang, mely Orbán Balázs szerint „még amannál is régibb lehet”.

?

IROD.: Benkő 1868. 271; Orbán IV. 60; Gerecze 1906. 491.
(1983)

264. Nyárádszentlászló – unit. templom (Sânvășii, Maros m.)

Megtört ívű peremén 2 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4 cm) minuszkulás felirat: *o + rex + glorie + veni + cum + pace + ihesus + nazarenus + rex + iudeorum + 1498*. Betűmagasság: 3,3–3,6 cm. A szavakat III. 82. sz. kereszttek választják el. Teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő, korongszerű tagozaton áll. Kérdőjel alakú füleinek keresztmetszete kívül a hatszög két, kannelúrákkal és fonatmintát utánzó sávval tagolt oldala, belül ovális.

Mk: 58 cm, Á: 71 cm, á: 37 cm
1498, Nagyszeben, Wolfgang mester

IROD.: Benkő 1868. 271. (a feliratot a szentlászlói unit. egyház jegyzőkönyve nyomán hibásan közli); Orbán IV. 60. (a felirat rajzával); Gerecze 1906. 491; UK 28(1915). 11. sz. 206; Vătășianu 1959. 853; Entz 1996. 201.

(1983)

O rex glorie veni cum pace ihesus nazarenus rex iudeorum 1498

265. + Nyárádszentsimon – ref. templom (Sânşimon, Maros m.)

1834-ben átöntött harang, Benkő Károly a következőket írja róla: „A sz.-simoni ev. ref. megye Anyakönyve utolsó lapján e jegyzet van: »A kisebb harang 778 évig használódott, egész 1834-ig, mikoron ezt s a nagyobb harangjokat újból öntötték, amint írja akkori ref. pap Nemes Elek, de arra mi volt írva, senki emlékben nem hagyá és így öntetett az említett kis harang 1056-ban«; de ez az állítás csak egy ember szaván alapulván, nagyon kétes.”

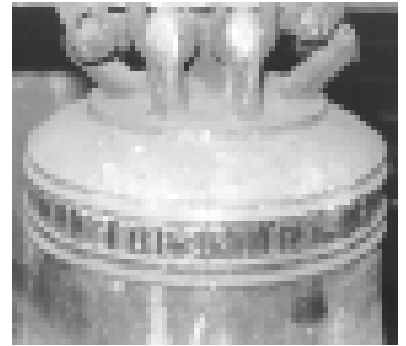
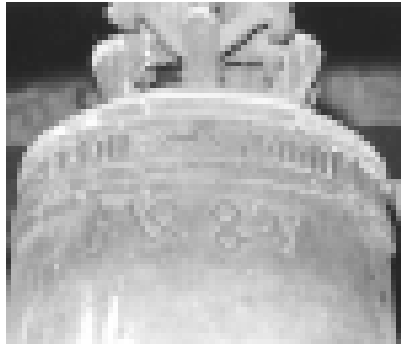
?

IROD.: Benkő 1868. 212; Orbán IV. 33. (szerinte a harangot 1836-ban öntötték át).

Oláhfenes l. Magyarfenes

266. Olasztelek – ref. templom (Tălişoara, Kovászna m.)

Megtört ívű peremén 1,2 cm széles abroncs, a perem felett erőteljes borda. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 3,1 cm) minuszkulás felirat: *· ad honorem · sancti · martini · et · omnium · sanctorum*. Betűmagasság: 2,5–2,7 cm. A felirat élén egyszarvú – a Kornis család címerállata – (III. 209) áll, a szavakat hatszirmú rozetták (III. 199) választják el. A feliratos sáv alatt keretelés nélküli évszám: *· 1489 ·*. A két oldalról egy-egy § alakú jellel (III. 183a)

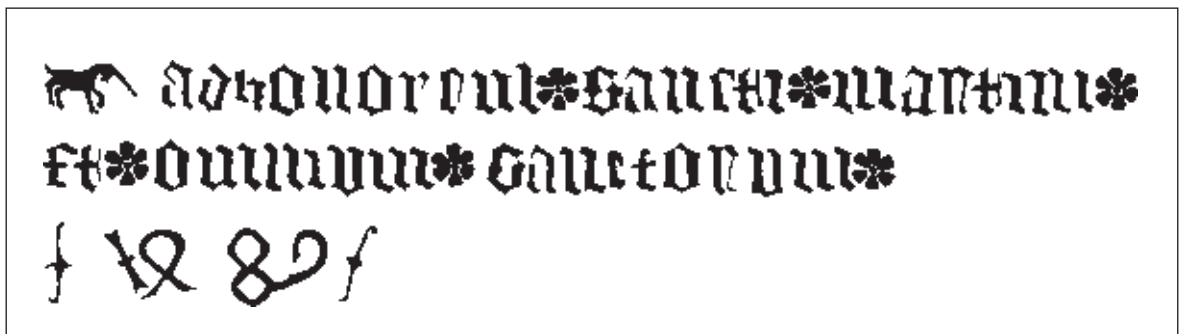
határolt dátum számjegyeinek magassága: 3,5–4 cm. Vállának íve megtört, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő, korongszerű tagozaton áll. Kérdőjel alakú füleinek keresztmetszete kívül a hatszög két gazdagon tagolt, kannelúras oldala, belül ovális.

Mk: 46 cm, Á: 58 cm, á: 32,1 cm

1489

IROD.: OMvH Rómer-hagyaték, XIV. jegyzőkönyv, 144. (a harangfelirat rajza „a gyűjtögető ifjaktól”, 1864); Orbán I. 221. (a felirat rajzával); Gerecze 1906. 948; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 56. sz.; Vătăşianu 1959. 853; Dávid 1981. 234–235; Kisgyörgy 1982; Kisgyörgy 1995. 292; Entz 1996. 141; Léstyan I. 162.

(1984)

267. **Óvárhely** – volt ev., ma gör. kel. templom (Orheiul Bistriței, Burghalle, Beszterce-Naszód m.)

Megtört ívű peremén 1,5 cm széles abroncs. Vállán sima bordakeretben (belvilág: 3,5 cm) évszám: 1 . 5 . 2 . 4 . A számjegyek magassága: 2,4–2,8 cm. Az egyes számokat III. 163b típusú rombuszok választják el. Vállának íve kissé megtört, koronája a harangtetőből kiemelkedő, lapos, korongszerű tagozaton áll. Kérdőjel alakú füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális.

Mk: 35 cm, Á: 40 cm, á: 22 cm

1524, Beszterce, János ágyúöntő mester

IROD.: Csaki 1923. 42.

(1984)

268. **Óvárhely** – volt ev., ma gör. kel. templom (Orheiul Bistriței, Burghalle, Beszterce-Naszód m.)
Elpusztult vagy más faluban lappangó harang, 1528-as évszámmal; esetleg Michael Csaki téves közlése.

1528

IROD.: Csaki 1923. 42.

(1984)

269. **+ Ozsdola** – r. kat. templom (Ojdula, Kovászna m.)

Az első világháború során elpusztult harang. Minuszkulás felirata Orbán Balázs rajza nyomán: *· o rex · glorie · veni · cum · pace*. A felirat kezdetét lilium jelöli, a szavakat kis rombuszok választják el. 15. század közepe vagy második fele, Segesvár

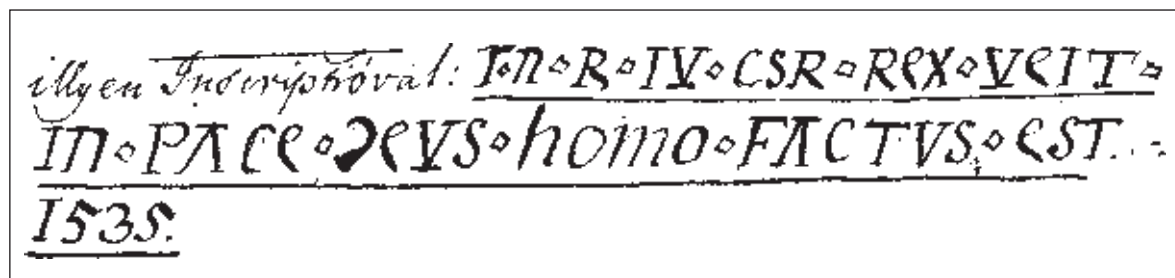
IROD.: Orbán III. 131–132. („a legkisebbik, harmadik harang” betűi „a 15. század végére vagy a 16. kezdetére mutatnak”); Gerecze 1906. 363; Entz 1996. 141. (a 15. sz. két utolsó harmadából); Léstyán I. 83. (a harangot meglévőként mutatja be).

(1984)

Örményes I. Szászörményes

270. **+ Pele** – ref. templom (Becheni, Szatmár m.)

1821-ben újraöntött harang; az 1809. évi egyházi összeírás szerint a nagyobbik harang „3 mázsás ilyen Inscriptióval: *I · n · R · I V · C S R · ReX · VeIT · In · PACe · DeVS · homo · FACTVS · eST · 1535.*” Az 1875. évi Névkönyv szerint felirata „az egyház jegyzőkönyvében hiven lemásolva őriztetik. A felirat így hangzik: *I · N · R · I · C · S · K · Rex venit in Pace Deus Homo Factus est 1535.*” 1535

IROD.: A Tiszántúli Ref. Egyházkerület levéltára, Debrecen (I. 1s. 3, 62. l.); Névkönyv 1875. 39; Petri IV. 229.

271. Péterfalva – ev. templom (Petrești, Petersdorf, Fehér m.)

Peremének csak a felső része ívelt. Vállán kétszeres, sima, éles bordakeretben (belvilág: 5,2 cm) jobbról balra haladó majuszkulás felirat: + *DEFGHIKL(?)MNOPQRAZ(?)VXYZS*. A

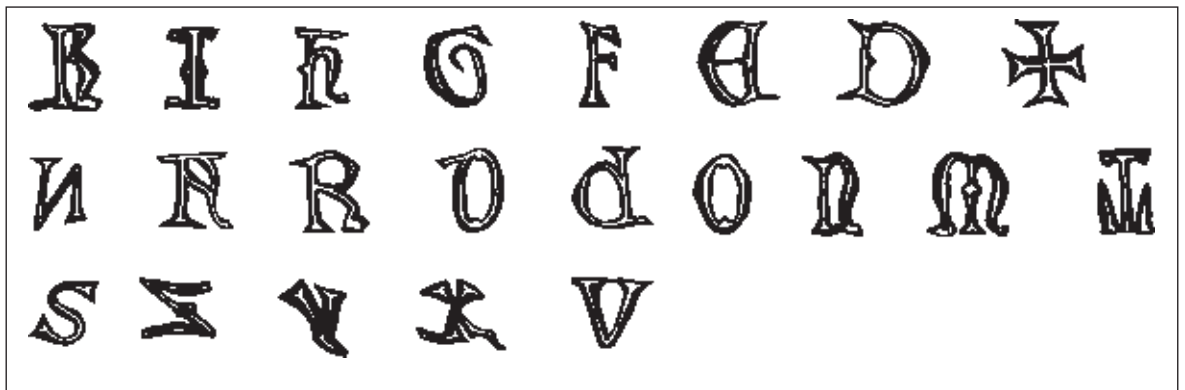
P és *Q* betű fejjel lefelé, az első *Z* betű oldalára fektetve áll. Betűmagasság: 3,6–5 cm. Az ábécérészet kezdetét máltai kereszt (III. 6) jelzi. A harang válla legömbölyített ívben megtörik, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő alacsony, korongszerű tagozaton áll. A korona körül öntési varrat fut körbe. Vaskos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális.

Mk: 94 cm, Á: 108 cm, á: 57,3 cm

14. század, Nagyszében

IROD.: Müller 1859. 213–214, I. tábla 2; Gerecze 1906. 788; Halaváts 1906. 358. („tornyában a legnagyobb harang az, melynek felső részén két lécz között gót stílusú betűkkel a megfordított sorrendű ABC helyettesíti a föliratot”); Csaki 1923. 43. (14. századi keltezéssel); Pascu 1954. 71. (14. század közepe); Benkő 2000. 85, IV. tábla 3, 8–9. kép; Benkő 2000b. 65.

(1984)

Péterlaka I. Magyarpéterlaka

Pián I. Alsópíán

272. + Póka – ref. templom (Päingen, Pokendorf, Maros m.)

Elpusztult harang. Az 1577-es, ma is meglévő haragnál „kisebb harangon gót betűkkel ez a felirat áll: »*Sancta Maria ora pro nobis*«, az évszám ez: 1Γ00, jórészt 1500-at jelent. A felirat eleje és vége között két gyíkhöz hasonló alak van, női fejjel, szembe fordulva. Bizonyos, hogy pápisták készítették.” A leírás alapján a díszítmény két hárpíát ábrázoló szíjvéglenyomat (III. 51) lehetett. 1500, Nagyszében

IROD.: Névkönyv 1893. 22; Léstyán I. 101; Benkő 2000a. 493.

(1986)

273. + Pókafalva – ev. templom (Păuca, Törnen, Szeben m.)

Elpusztult harang, G. D. Teutsch szerint 14. századi, majuszkulás felirattal: *MATHEVS MARCVS JOHANNES LVCAS*.

14. század?, Nagyszeben?

IROD.: Teutsch 1881. 27; Gerecze 1906. 106; Csaki 1923. 42. (a fenti szöveget tévesen kiegészíti a brassói G. Mergeller-féle, ma már nem létező, 17. századi harang feliratával).

(1984)

274. + Prázsmár – ev. templom (Prejmer, Tartlau, Brassó m.)

1916-ban rekvirált és beolvasztott harang. Orbán Balázs leírása szerint rajta „felirat helyett domborművű képek vannak alkalmazva. Felső karimáján 6 képpaizs van, ezek közt csakis kettőn van szt. Veronikának Krisztus képét tartó domborműve megtestesítve; a többin ellenben mindenféle griffek, sárkányok s más szörnyállatok alakjai mutatkoznak, olyak, minők a földvári régi harangon is előfordulnak.” A felsorolt plakettek a segesvári műhely díszítményeivel azonosíthatók (nagy valószínűséggel III. 120. és 121, továbbá feltehetően a bonyhai és volkányi harang díszítményei közül két, közelebbről meghatározhatatlan plakett).

15. század, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 210; Orbán VI. 57; Gerecze 1906. 259; Jekelius Bl IV/1. 222; Fabini–Klima 1996c. 16.

(1984)

275. Prázsmár – ev. templom (Prejmer, Tartlau, Brassó m.)

Terült peremének íve megtört. Vállán 3,5 cm széles sima bordakeretben minuszkulás felirat, mely a keretelt sáv alatt folytatódik: *hilf got · maria beroth · was · ich · obgin(?) · ein · gvth · end · gevin · a(n)no m^o · // cccclx · xi*. Betűmagasság: 1,8–2,9 cm. A szavakat § alakú jelek (III. 182a) tagolják. Vállának íve megtört, teteje kissé kúpos, koronája körül három enyhe koncentrikus borda. Sarkosan megtörő fülei nyolcszög keresztmetszetűek. Használaton kívüli, leszerelt harang, fa sisakján liliomos fejű, középkori jellegű vasalás. A régi irodalomban említett prázsmári harangok között nem szerepel.

Mk: 49 cm, Á: 63 cm, á: 33,4 cm

1471, Brassó?

IROD.: -

(1984)

hilf got · maria beroth · was · ich · obgin(?) · ein · gvth · end · gevin · a(n)no m^o · // cccclx · xi

276. **Prépostfalva** – ev. templom (Stejärisu, Probstdorf, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 4,7 cm széles, sodrott bordakeretben 38. típusú latinkereszt, utána 13-szor ismétlődő hatkaréjos rozetta (III. 49). Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt, enyhén kannelúras oldala, belül körív.

Mk: 70 cm, Á: 78 cm, á: 42 cm

15. század közepe, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 210; Teutsch 1881. 140; Gerecze 1906. 523; Csaki 1923. 43.

(1983)

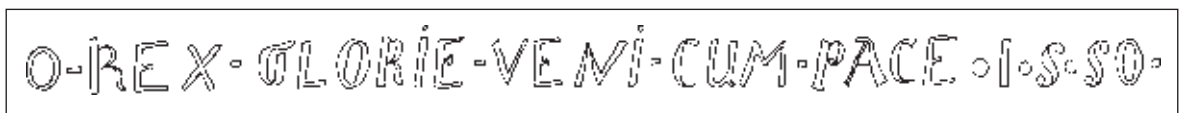
277. + **Rádós** – ev. templom (Roadeş, Radeln, Brassó m.)

1881-ben újraöntött harang, antikva betűs felirata *O · REX · GLORIE · VENI · CUM · PACE · I · 5 · 50* volt. Ezt a feliratot modern nagybetűkkel az új harangon is megtaláljuk.

1550, Brassó

IROD.: Müller 1859. 229, IV. tábla 5; Gerecze 1906. 523; Csaki 1923. 43; Nistor 1983. 88. (a harangot tévesen a segesvári Manchen öntődinasztíának tulajdonítja).

(1984)

Rákos I. Alsórákos

278. + **Rákosd** – ref. templom (Răcăştia, Hunyad m.)

A 18. század 30–40-es éveiben elpusztult harang, egy 1640-es összeírás szerint 1505-ben öntötték.

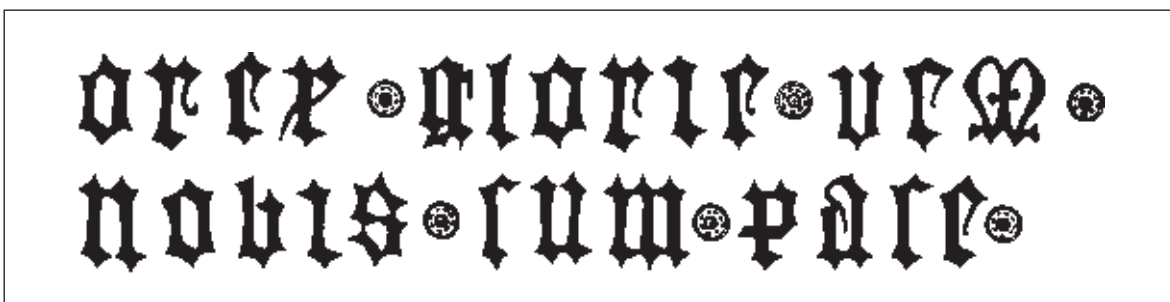
1505

IROD.: Névkönyv 1863. 15–16; Gerecze 1906. 405.

Rápolit I. Nagyrápolit

Récse I. Krasznarécse, Szebenrécse

279. **Róvás** – ev. templom (Răvăşel, Rosch, Szeben m.)

Sima peremének csak a felső része hajlított. Vállán 5,7 cm széles, sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *o rex · glorie · veM(!) · nobis · cum · pace*. Betűmagasság: 4,7–5,1 cm. A szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el. Vállának íve megtört, teteje domború, a korona körül enyhe borda. Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív.

Mk: 60 cm, Á: 66,5 cm, á: 34 cm

15. század közepe, Nagyszeben

IROD.: Theil 1878. 44; Gerecze 1906. 523; Csaki 1923. 43; Benkő 2000a. 497.

(1983)

280. Rozsonda – ev. templom (Ruja, Roseln, Szeben m.)

Sima peremének csak a felső része hajlított. Vállán 6 cm széles, sodrott bordakeretben majuszkulás felirat: *+ O REX + GLORIE + UENI + CVM + PACE*. Betűmagasság: 2,3–3,6 cm. A szavakat görögkeresztek (III. 1a) választják el. Vállá legömbölyített, teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő alacsony, korongszerű tagozaton áll. Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül körív.

Mk: 72 cm, Á: 80 cm, á: 44,6 cm

13–14. század, Nagyszeben

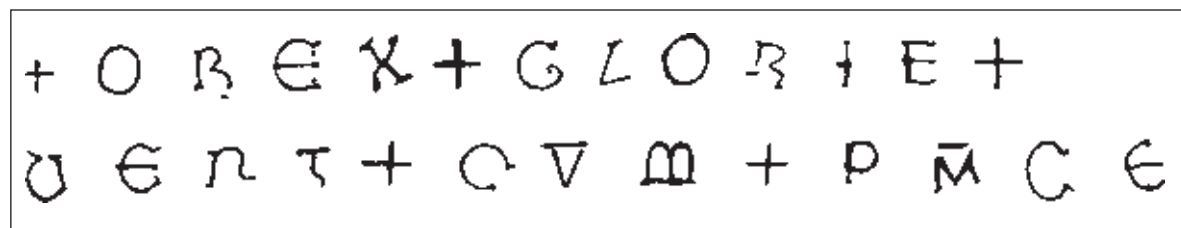
IROD.: Müller 1859. 226. (15. század végi, 16. század eleji keltezéssel);

Teutsch 1881. 140. (1500 körüli késői majuszkulák); Csaki 1923. 43.

(16. századi keltezéssel); Léstyán II. 405. (tévesen idézett, minuszkulás

O rex gloriae veni nobis cum pace felirattal, 1500 körüli keltezéssel); Benkő 2000. 83–84, I. tábla 1, 4. kép.

(1983)

281. Rudály – ev. templom (Roandola, Rauthal, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 7 cm széles sodrott bordakeretben arányos elosztásban négy plakett: kalapos hárpia (III. 128), sárkány (III. 125c), griff (III. 127c), oroslán (III. 126c). Teteje domború, függesztőfüleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül körív.

Mk: 47 cm, Á: 65,5 cm, á: 36 cm

15. század közepe vagy második fele, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 210–211; Gerecze 1906. 523; Roth 1908. 6, 16; Roth 1913. 3. (tévesen szőlőlevéldíszes harangot említ).

(1981)

282. + Rugonfalva – ref. templom (Rugănești, Hargita m.)

Az első világháború idején elpusztult harang, minuszkulás felirata Orbán Balázs rajza nyomán: *· sancta · katerina · ora · pro nobis · devm · 1512*. A felirat elején Veronika kendőjét ábrázoló plakett (III. 84), a szavakat – sorrendben – a következő díszítőmennyek választják el: jobbra lépő oroslán (III. 85), csillagrozetta (III. 86), csillagrozetta (III. 86), szárnyas hárpíát ábrázoló övveret lenyomata (III. 52), maszkos rozetta (III. 88).

Veronika kendője apostolokkal (Róma, III. 214). A harang válla élesen megtört, teteje kúpos, koronája körül borda. Íveltlen hajló fülei nyolcszög keresztmetszetűek, a külső három oldal kannelúrás.

Mk: 58 cm, Á: 71,5 cm, á: 37 cm

15. század második fele, Beszterce?

IROD.: A Magyar Nyelv-Mívelő Társaság munkáinak első darabja. Szeben 1796. 139; OMvH Rómer-hagyaték, XIV. jegyzőkönyv, 142–143. (a harangfelirat rajza, a zarándokjelvények leírása; Garda Márton ref. lelkész közlése szerint „harangja tóban találtatott, *harangos tó*”); Kőváry 1892. 267. (középkori harang, olvashatatlan felirattal); KvRefGylt 36/I. 6/915^{VI}, 58–59/I. 6/915^V (a sáromberki lelkész 1917-ben felmentését kéri a háborús célú rekvirálás alól, megemlítve, hogy Pósta Béla 1904-ben 14. századi emlékeknek határozta meg); Sáromberke 1994. 108–111; Benkő 2000b. 2. kép; Benkő sajtó a.

(1982)

Sáros l. Nagysáros

Sárpatak l. Marossárpatak

284. + Segesd – ev. templom (Şaeş, Schaas, Maros m.)

Elpusztult harang, Fr. Müller szerint az almakeréki, báznai, homoróddaróci, keménynagyszöllősi és nemesi harangokéhoz hasonló majuszkulás felirattal: + *O REX + GLORIE + VENI + CVM + PACE*.

14. század vége, Nagyszeben?

IROD.: Müller 1859. 214. (a súlya mintegy 8 fontmázsa volt); Gerecze 1906. 524; Roth 1908. 16; Pascu 1954. 71.

(1997)

285. + Segesd – ev. templom (Şaeş, Schaas, Maros m.)

A 33 kg-os, 16. századnak mondott harangot az első világháború idején háborús célokra rekvirálták és a segesvári gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta. A harang minden bizonnyal elpusztult az első világháborúban, a felmentési javaslat dacára. A segesdi ev. templom tornyában ma három újkori harang található.

?

IROD.: OMvH Lvt 527/1918.

(1997)

286. + Segesvár – Óratorony/Stundthurm (Sighişoara, Schässburg, Maros m.)

Elpusztult, felirat nélküli középkori harang.

?

IROD.: Müller 1859. 209; Gerecze 1906. 525.

287. + Segesvár – ev. templom/Bergkirche (Sighişoara, Schässburg, Maros m.)

Elpusztult harang. Fr. Müller szerint a középkori Szent Miklós-templom számára készült, 42 fontmázsa súlyú volt, 1667-ben, majd 1797-ben új felirattal újraöntötték. Eredeti felirata *S Nicolae ora pro nobis 1419* volt.

1419?

IROD.: Müller 1853. 309, 323, 332–334; Lestyán II. 337. (1440-ből származó harangot említ; a tévedést valószínűleg a domonkos templom 1440-ből származó keresztelődencéje okozta).

288. + Segesvár – ispotály/Spitalkirche (Sighişoara, Schässburg, Maros m.)

A középkori ispotálynak a 20. század elején lebontott templomában Fr. Müller egy felirat nélküli,

figurális díszű harangot látott, melynek díszítményei a baráthelyi és rudályi harangon lévőkre hasonlítottak. Talán azonos azzal a 15. századnak mondott, 62 kg-os haranggal, melyet az első világháború idején hadi célokra rekviráltak és a segesvári gyűjtőközpontba szállítottak, és melynek felmentését a MOB 1918-ban javasolta.

15. század, Segesvár

IROD.: Müller 1858. 47; Müller 1859. 210; Gerecze 1906. 525; Roth 1908. 7; Vătăşianu 1959. 852.

Selyk I. Kisselyk, Nagyselyk

289. Sepsikőröspatak – r. kat. templom (Valea Crişului, Kovászna m.)

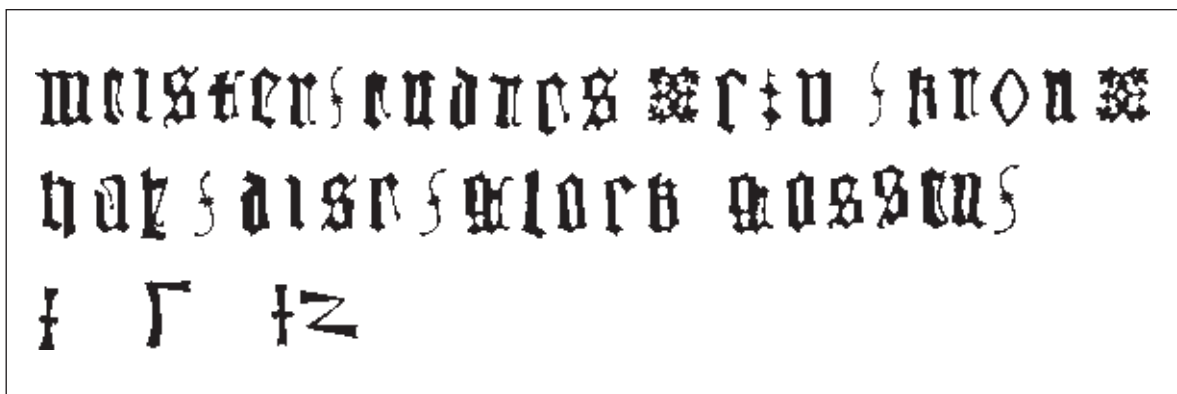
Megtört ívű peremén 2,2 cm széles abroncs, a perem fölött hengeres borda. Palástjának közepén reneszánsz fríz (III. 144) húzódik, benne, három csoportra tagolva, évszám: 1 5 12. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4,7 cm) minuszkulás felirat: *meister · endres · c · v · kron · hat · dise · glock gossen ·*. Betűmagasság: 3,3–4,2 cm. A szavakat – sorrendben – a következő jelek és díszítmények választják el: paragrafusjelre emlékeztető, nagyméretű elválasztójel (III. 136), övveret lenyomata (III. 146), egymásra állított rombuszokból alakított elválasztójel (III. 137b). Vállának íve megtört, teteje kúpos, koronája alacsony tárcsán áll. Kérdőjel alakú füleinek keresztmetszete kívül a hatszög két, hornyokkal és bordákkal többszörösen tagolt oldala, belül ovális.

lának íve megtört, teteje kúpos, koronája alacsony tárcsán áll. Kérdőjel alakú füleinek keresztmetszete kívül a hatszög két, hornyokkal és bordákkal többszörösen tagolt oldala, belül ovális.

Mk: 57,5 cm, Á: 72 cm, á: 39,2 cm
1512, Brassó, András mester

IROD.: Orbán III. 50. (a felirat rajzával); Wenrich 1889. 60; Gerecze 1906. 948; Kisgyörgy 1982; Patay 1989. 76; Kisgyörgy 1995. 292, 2. ábra 1; Lestyán I. 166; Benkő 2000a. 498–499, 1/13. kép; Benkő 2000b. 35, 37. kép. (1984)

Sink I. Kissink, Nagysink

Solymos I. Marossolymos, Nagysolymos

Somlyó I. Szilágysomlyó

290. **Somogyom** – ev. templom (Șmig, Schmiegen, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 7,6 cm széles, sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *· o rex · glorie · veni · cum*. Betűmagasság: 4,8–5,4 cm. A felirat kezdetét Keresztrefeszítés (III. 116c) jelzi, a szavakat – sorrendben – a következő díszítmények választják el: liliom (III. 110), író evangélista (III. 118), liliom (III. 110). Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Szögletesen megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív.

Mk: 65 cm, Á: 72,5 cm, á: 38,2 cm

15. század közepe vagy második fele, Segesvár

Irod.: Müller 1859. 222; Teutsch 1881. 27. (a 15. század elejére keltezi); Gerecze 1906. 423; Roth 1908. 5–6; Csaki 1923. 43. (16. századi keltezéssel); Vătășianu 1959. 852; Drăguț 1979. 315; Léstyán II. 339. (1983)

291. **Somogyom** – ev. templom (Șmig, Schmiegen, Szeben m.)

Peremének íve enyhén megtört. Vállán 6 cm széles, sima bordakeretbe fogott üres fríz. A váll hajlata megtört, koronája tárcsán áll. Íveltén hajló fülei nyolcszög keresztmetszetűek, a külső három oldal kannelúrás. A 85 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a segesvári gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 47 cm, Á: 52 cm, á: 27,4 cm

15. század második fele, Segesvár?

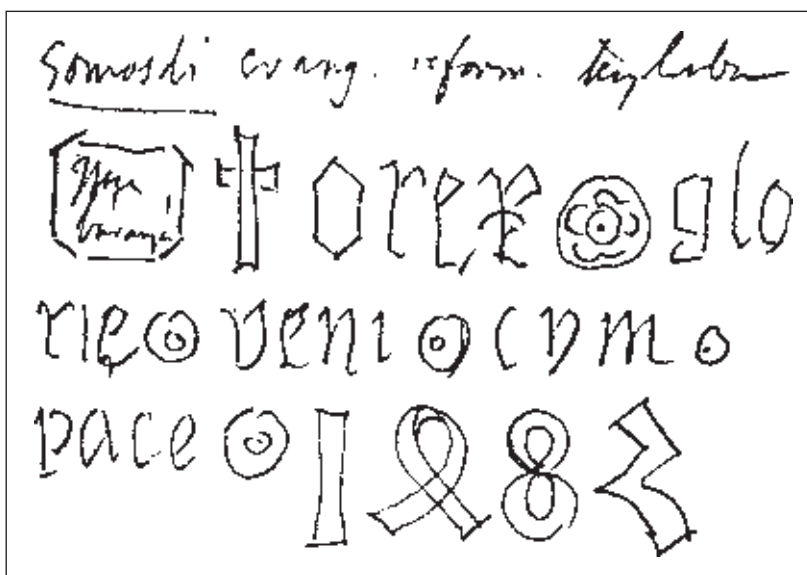
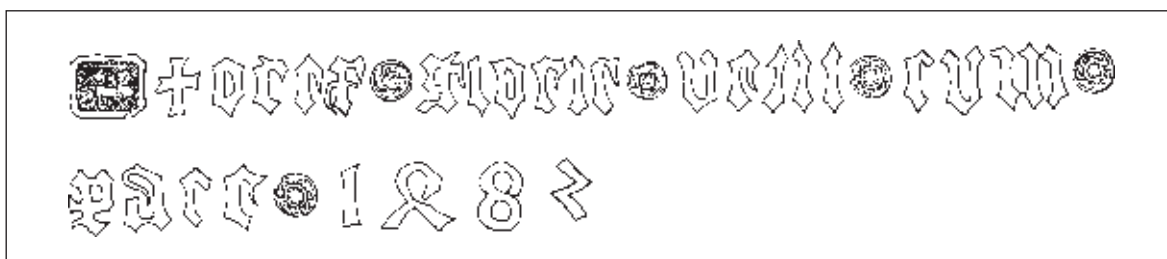
Irod.: OMvH Lvt 527/1918.

(1983)

292. + **Somosd** – ref. templom (Cornești, Maros m.)

1958-ban újraöntött harang, minuszkulás felirattal: *· + o rex · glorie · veni · cum · pace · 1482*. Orbán Balázs rajzán a kezdő plakett talán a szárnyas hárpia ábrázoló veretrészlettel (III. 53) azonosítha-

tó, a szavakat Leonardus-rozsetták (III. 55) választják el. 1482, Nagyszében, Márton mester

IROD.: OMvH Rómer-hagyaték, XIV. jegyzőkönyv, 144. (a felirat rajza; a kezdő kereszt előtti, leszelt sarkú négyzet alakú díszítményben Rómer Flóris írásával: *Isten báránya*); Orbán IV. 41. (a felirat rajzával); Név-könyv 1904. XLIII; Gerecze 1906. 492; Kelemen Lajos 1916. december 6-án kelt levelében az erdélyi ref. egyházkerület Igazgatótanácsát kéri – többek között – a

somosdi harang megmentésére (EREI lt 5543/1916); Entz 1996. 141; Léstyán I. 361. (a harangot ma is meglévőként említi); Benkő 2000a. 493, 497. (1983)

293. + Sövényesség – ev. templom (Fiszer, Schweischer, Brassó m.)

Elpusztult harang, felirat nélkül, figurális dísszel.

15. század?

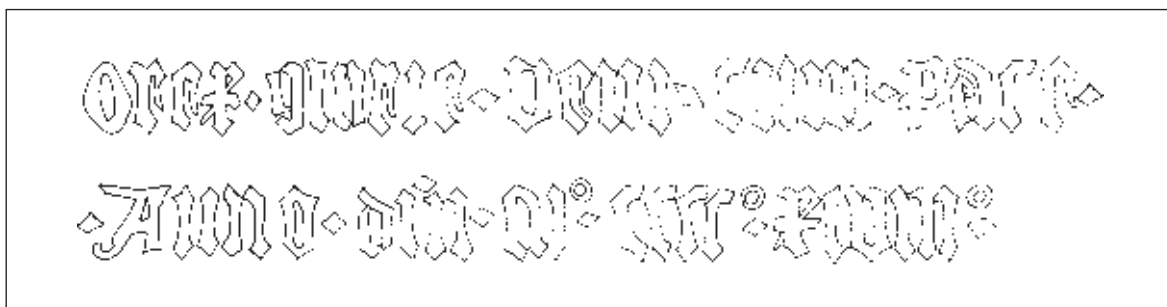
IROD.: Müller 1859. 210. (súlya 1,5 fontmázsa volt); Gerecze 1906. 526.

(1984)

Szabad I. Mezőszabad

294. + Szabéd – unit. templom (Säbed, Maros m.)

Elpusztult harang, az 1873-as tűzvészben semmisült meg. Felirata Orbán Balázs rajza nyomán: *O rex · glorie · veni · cum · pace · Anno · d(omi)ni · m° · cccc° · xlviii°*. A szavakat kis rombuszok

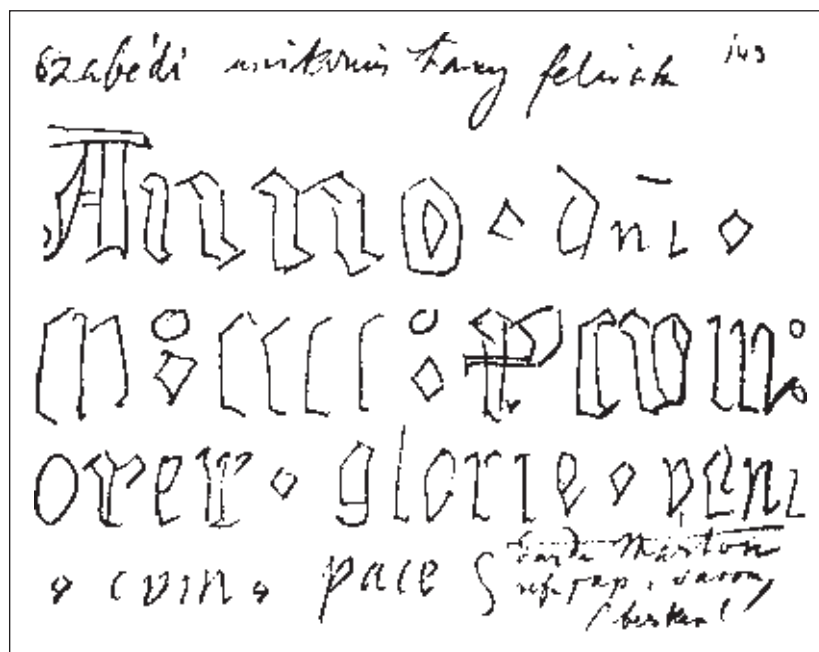

választják el. „Oldalán kör-fémerkékben egyfelől egy kezeit áldólag emelő püspök, túloldalon a megfeszített Krisztus.”

1448, Beszterce?

IROD.: OMvH Rómer-hagyaték, XIV. jegyzőkönyv, 143. (a harangfelirat vázlatos rajza); Benkő 1868. 351–352. (1407-es évszámmal); Orbán IV. 198. (a felirat rajzával); Entz 1996. 141; Léstyán I. 363. (a harangot ma is meglévőként említi). (1983)

Szakácsi I. Érszakácsi

Száldobos I. Székelyszáldobos

295. Szamosújvár – várkapolna (Gherla, Kolozs m.) / Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Peremének íve megtört, a perem fölött vaskos borda. Vállán sima bordakeretben (belvilág: 4,8 cm) minuszkulás felirat: *O Rex glorie · vEni cum pace · 1 · 4 9 6*. A felirat elején két majuszkula, a *vEni* szóban korai humanista kapitális található. Az évszám első számjegye előtt és után nagyméretű, nyújtott rombuszra hasonlító elválasztójelek (III. 178) állnak. Betűmagasság: 3,6–4,1 cm. Vállának íve megtört, teteje domború, függesztőkoronája a harangtetőből kiemelkedő alacsony, korongszerű tagozaton áll. Ívelten hajló füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három, kannelálás oldala, belül körív. A korona tetején lereszelt öntőcsap nyoma látszik.

1911 előtt a szamosújvári vár (fegyintézet) kápolnája fölötti toronyban függött, 1911-ben ajándékként került a Magyar Nemzeti Múzeumba (Lsz.: 62/1911).

Mk: 49 cm, Á: 55,7 cm, á: 30 cm
1496

IROD.: Szongott 1901. I. 29. („Régen te fa-alkotmányú tornyocskában volt elhelyezve. E kis harang a Martinuzzi-épület északi végében

O REX GLORIE · VENI
CUM PACE · 1 · 4 9 6

emelkedett ki a földélből. 1873 óta ugyanazon épület padlásán, a kápolna fölött csüng.”); SzDMon VI. 1903. 248; Kádár 1903. 144; Patay 1978. I. 46; Patay 1989. 45–46, 51. tábla 3, 82. tábla 2. (1983)

Szántó I. Tasnádszántó

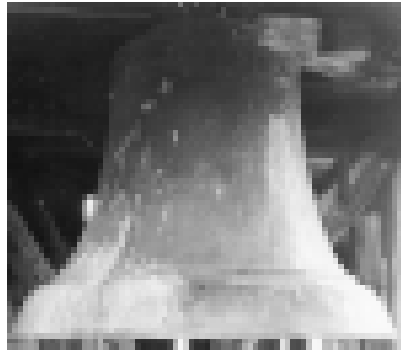
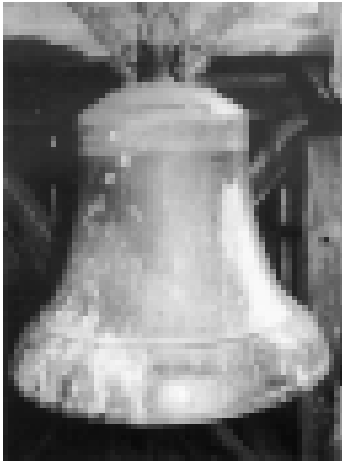
296. Szászalvád (Szászalvás) – ev. templom (Alma Vii, Almen, Szeben m.)

Enyhén tört vonalú peremén 1,7 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4 cm) minuszkulás felirat: *o got perot maria hilf uns aus not bas(!) ich heit pegin das ein gvet.* Betűmagasság: 3,3–3,7 cm. Az *ich* szó *c* és *h* betűje egymásra csúszott. Vállának íve megtört, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Kérdőjel alakú füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív.

Mk: 52 cm, A: 64,5 cm, á: 33,4 cm

15. század vége, 16. század eleje, Nagyszeben

IROD.: Teutsch 1881. 27. (a betűtípus alapján a 15. század második felére keltezi); Gerecze 1906. 526. (a 15. század második feléből keltezve); Fabritius-Dancu 1983. 65. (*O got perot maria hilf uns aus not das ich heit peginn das ist ein guet* felirattal); Léstyán II. 342; Fabini-Klima 1996b. 7. (15. századi keltezéssel, *O Gott peroth Maria hilf uns aus Not, das ich heit peginn das ist ein guet* átírással). (1983)

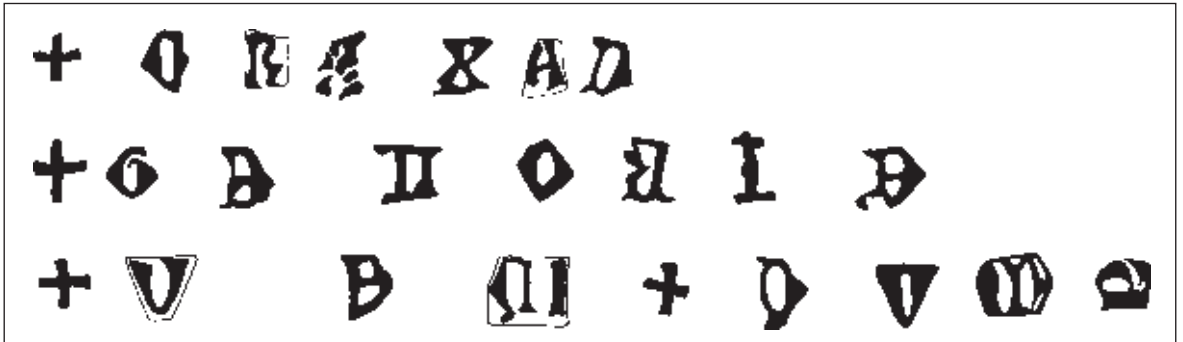
O GOT PEROT MARIA HILF UNS AUS NOT
BAS ICH HEIT PEGIN DAS EIN GVEK

297. + Szászbogács – ev. templom (Băgaciu, Bogeschdorf, Maros m.)

Elpusztult harang, felirat nélkül. Valószínűleg az első világháború idején semmisült meg.
?

IROD.: Müller 1859. 209; Theil 1878. 44; Gerecze 1906. 418. (1982)

298. Szászbogács – ev. templom (Băgaciu, Bogeschdorf, Maros m.)

Pereme széles, ívelt. Vállán 5 cm széles sodrott bordakeretben majuszkulás felirat: + O RE[?]X AC + GELORIE(!) + VENI + CVM P. Betűmagasság: 2,9–4,1 cm. A betűk egy részét fordítva, ill. oldalukra fektetve applikálták a harangra. Néhány betű, ill. betűcsoport szögletes, a harangpalást síkjából enyhén kiemelkedő alapon áll, mintha matricában formázták volna (l. Miklósvár, Szebenrécse). A szavakat görögkeresztek (III. 186a) választják el. Vállá gömbölyű, teteje boltozatos, koronája körül durva öntési varrat. A korona középső tagjának talapzatából hat kis borda nyúlik ki a harangtetőre. Vaskos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül ovális.

Mk: 78 cm, Á: 88 cm, á: 50,3 cm

14. század

IROD.: Theil 1878. 44. (a feliratot – helyesen – *O rex glorie veni cum pace*-nak olvasta); Gerecze 1906. 418; Csaki 1923. 41. (15. századi keltezéssel); Fabini–Klima 1996. 15. (a szerzők a 15. század második felére kelteznek).

(1982)

Szászbonyha l. Bonyha

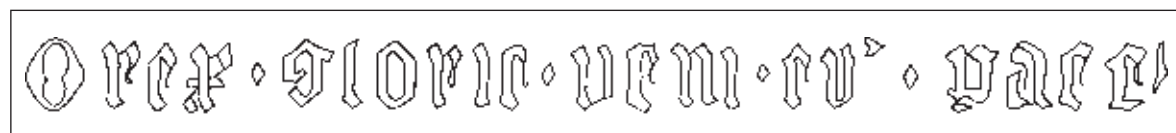
299. + Szászbuda – ev. templom (Bunești, Bodendorf, Brassó m.)

Elpusztult harang. Minuszkulás felirata Fr. Müller leírása és rajza nyomán: *O rex · glorie · veni · cum(m) · pace ·*. A szavakat kis rombuszok választották el. Valószínűleg azonos azzal a szászbudai haranggal, mely az első világháború rekvirálásai során pusztult el.

15. század

IROD.: Müller 1859. 223, III. tábla 5; Gerecze 1906. 256.

(1984)

Szászbuda l. 389. sz.

300. + Szászbuzd – ev. templom (Buzd, Bussd, Szeben m.)

Elpusztult harang, majuszkulás felirata Müller szerint: + O REX + GLORIE + VENI + CVM + PACE.

14. század?

IROD.: Müller 1859. 226; Gerecze 1908. 516; Fabritius-Dancu 1983. 62; Lestyán II. 344.

(1981)

301. Szászbuzd – ev. templom (Buzd, Bussd, Szeben m.)

Peremén 3 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4 cm) minuszkulás felirat és évszám: · o · maria · tvere · plebem · bvsdanam · 1 5 1 0 . Betűmagasság: 3,2–3,6 cm. A felirat elején jobbra lépő oroszlánt ábrázoló téglalap alakú plakett (III. 85), a szavak között maszkos rozetták (III. 88). Teteje enyhén domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három, kannelúras oldala, belül körív.

Mk: 53 cm, Á: 63 cm, á: 31,4 cm

1510, Nagyszeben

IROD.: Müller 1859. 219; Roth 1908. 10; Halaváts 1907. 214. (összetévesztve Buzdot – l. 386. – Szászbuzddal, elpusztult haragnak véli); Csaki 1923. 41; Fabritius-Dancu 1983. 62; Lestyán II. 344. (a háború alatt elveszett harangként említi); Benkő 2000a. 498. (1981)

302. Szászcsanád – ev. templom (Cenade, Scholten, Fehér m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 4,1 cm) *L* majuszkula és három motívum ismétlődéséből álló díszítősor húzódik: veretlenyomat részlete kis szárnyas hárpíával (III. 53), veret balra lépő oroszlánnal (III. 54), hatkaréjos rozetta (III. 49). Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda húzódik. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúras –, belül körív.

Mk: 55 cm, Á: 65,5 cm, á: 34,7 cm

15. század első fele, Nagyszeben, Leonardus mester

IROD.: Benkő 2000a. 493–494, 1/7. kép.

(1983)

303. Szászcsanád – ev. templom (Cenade, Scholten, Fehér m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán sodrott bordakeretben (belvilág: 5,4 cm) három minta ismétlődéséből álló díszítősor húzódik: fiait tápláló pelikán (III. 57), csillagrosetta (III. 48), trónoló király (III. 29b). Az ismétlődő medaillonokból álló sort egy III. 38. típusú kereszt szakítja meg, két oldalán *a* és *o* (alfa és ómega) minuszkulákkal. Betűmagasság: 3,3 cm. Vállának íve megtört, teteje domború, a korona körül enyhe borda húzódik.

Vaskos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala (a középső három oldal kannelúras), belül ovális. A harang peremén kalapácsnyomok láthatók, egykor óraharrangként használták.

Mk: 78 cm, Á: 91,5 cm, á: 47,8 cm

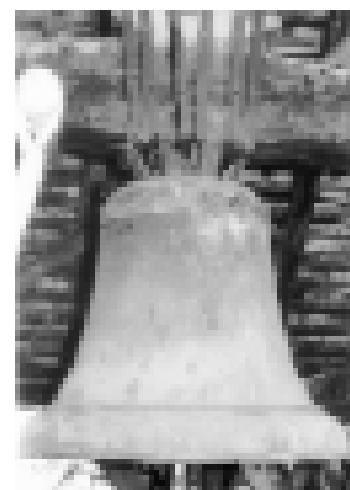
15. század közepe, Nagyszeben

IROD.: Theil 1879. 45;

Gerecze 1906. 107;

Csaki 1923. 41.

(1983)

Szászdányán I. Dányán

304. + Szászegerbegy – ev. templom (Agârbiciu, Arbegen, Szeben m.)

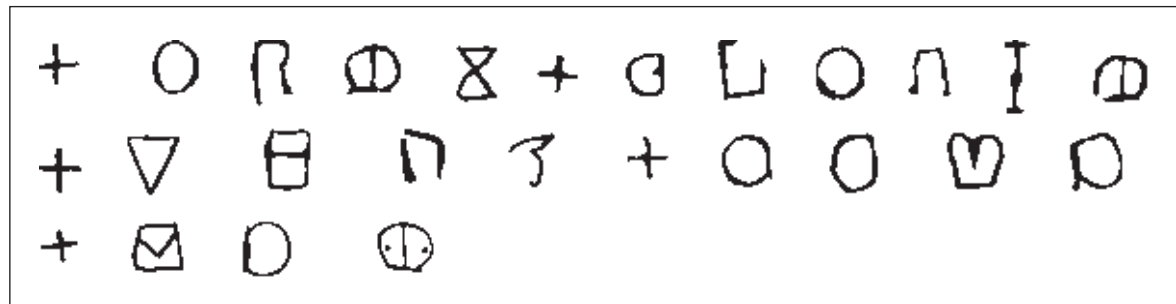
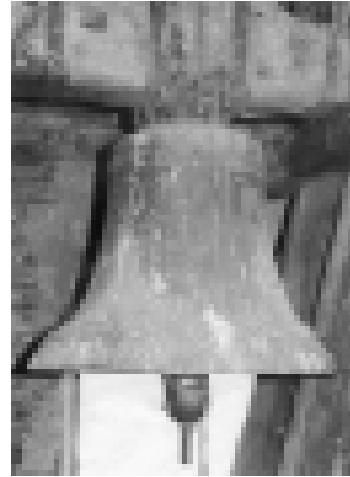
1963-ban újraöntött harang, az eredeti forma, méretek és felirat megtartásával. Peremének csak a felső része hajlított. Vállán 7 cm széles, sima bordakeretben majuszkulás felirat: + O REX + GLORIE + VENI + CUMP + ACE. Betűmagasság: 2,6–3,4 cm. A REX, GLORIE és PACE szavak E betűje az oldalán fekszik. A szavakat görögkeresztek (III. 1a) választják el. Vállá gömbölyű, teteje kissé kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Ovális keresztmetszetű fülei külső oldalán fonatdíz.

Mk: 77 cm, Á: 95 cm, á: 48,7 cm

13–14. század, Nagyszeben

irod.: Theil 1878. 44; Gerecze 1906. 516; Csaki 1923. 41; Benkő 2000. 83–84, II. tábla 3.

(1982)

305. Szászegerbegy – ev. templom (Agârbiciu, Arbegen, Szeben m.)

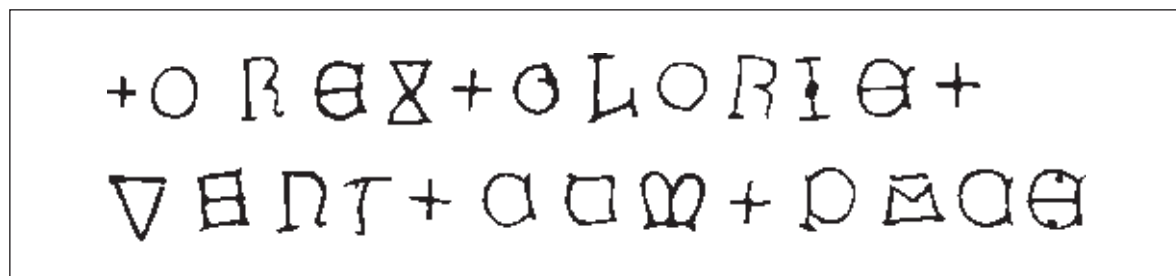
Sima peremének csak a felső része hajlított. Vállán 5,4 cm széles sodrott bordakeretben majuszkulás felirat: + O REX + GLORIE + VENI + CUM + PACE. Betűmagasság: 2,7–3,6 cm. A szavakat görögkeresztek (III. 1a) választják el. Vállá gömbölyű, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Ovális keresztmetszetű fülei külső oldalán fonatdíz.

Mk: 51 cm, Á: 61 cm, á: 31,2 cm

13–14. század, Nagyszeben

irod.: Theil 1878. 44; Gerecze 1906. 516; Csaki 1923. 41; Benkő 2000. 83–84.

(1982)

306. Szászegerbegy – ev. templom (Agârbiciu, Arbegen, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 5 cm széles sodrott bordakeretben minuszulás felirat: . . . o rex . glorie . veM(!) . nobis . cuM . pace . Leonardvs. Betűmagasság: 3,3–4 cm. A felirat kezdetét két-két

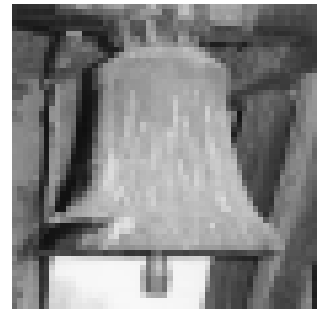
Leonardus-rozettával (III. 55) közrefogott latinkereszt (III. 38) jelzi, a szavakat Leonardus-rozetták választják el. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív.

Mk: 68 cm, Á: 75 cm, á: 42 cm

15. század első fele, Nagyszében, Leonardus mester

IROD.: Theil 1878. 44; Gerecze 1906. 516; Roth 1908. 13; Roth 1913. 9; Csaki 1923. 41; Patay 1989. 87; Benkő 2000a. 497.

(1982)

307. Szászfehéregyháza – ev. templom (Viscri, Deutsch-Weisskirch, Brassó m.)

Sima, ívelt, széles pereme fölött borda. Vállán 5,5 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: + *Magister Iob(ann)eS · Van · Schespurg ·*. Betűmagasság: 3,6–4 cm. A felirat elején talpas kereszt (III. 105a), a szavakat § alakú jelek (III. 99) választják el. Vállának íve kissé megtört, teteje domború, koronája körül borda. Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúrás –, belül ovális. Három füle hiányzik. A harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a segesvári gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 54 cm, Á: 61 cm, á: 31,5 cm

15. század első fele, Segesvár, János mester

IROD.: Teutsch 1876. 180; Salzer 1881. 89. (a Segesváron dolgozó *Johannes in Birtbalm* munkája); Wenrich 1889. 58; OMvH Lvt 527/1918. (1433-as keltezéssel); Teutsch I. 204; Nistor 1983. 88.

(1984)

308. Szászfehéregyháza – ev. templom (Viscri, Deutsch-Weisskirch, Brassó m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 6,5 cm széles, üres bordakeret. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúrás –, belül ovális.

Mk: 64 cm, Á: 70 cm, á: 35,3 cm

15. század, Segesvár

IROD.: -

(1984)

309. Szászfehéregyháza – ev. templom (Viscri, Deutsch-Weisskirch, Brassó m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 6,5 cm széles sodrott bordakeretben 4 plakett: ágaskodó oroszlán címerpajzsban (III. 121), bal felé forduló, ágaskodó szarvas (III. 131), Sámson az oroszlánnal (III. 129), jobb felé lépő szarvas (III. 130). Vállának íve megtört, teteje kúpos, koronája körül enyhe borda. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúrás –, belül ovális. Egy füle hiányzik. A 67 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a segesvári gyűjtőközpontba szállították, a MOB 1918-ban felmentését javasolta.

Mk: 43 cm, Á: 49 cm, á: 24,5 cm

15. század első fele vagy közepe, Segesvár

IROD.: OMvH 527/1918.

(1984)

310. + Szászhermány – ev. templom (Härman, Honigberg, Brassó m.)

1422-ben készült, 1838-ban átöntött nagyharang.

1422

IROD.: Marienburg II. 327. (a szászhermányi harang kapcsán említett 1117-es évszámot kétli, az itteni nagyharangon biztosan 1422-es dátum olvasható); Müller 1858. 43, 47; Müller 1859. 217; Orbán VI. 49; Kőváry 1892. 268; Gerecze 1906. 261; Jekelius Bl IV/1. 221; Léstyán I. 51.

(1984)

311. Szászivánfalva – ev. templom (Ighişu Nou, Eibesdorf, Szeben m.)

Peremén abroncs, a perem fölött hengeres borda. Vállán kétszeres, sima bordakeretben (belvilág: 3 cm) 1496-os évszám (a számjegyek magassága: 2–2,3 cm) és az alábbi díszítmények láthatók: szárnyas hárpia alakjával díszített övveret lenyomata (III. 52), két háрпиát ábrázoló szíjvég részlete (III. 51), Leonardus-rozetták (III. 55). Sorrendjük: 1496, III. 55, 52, 55, 51, 55, 52, 55, 51, 55. A harang teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Kérdőjel alakú füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül körív.

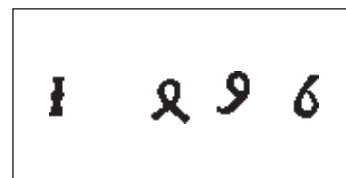
Mk: 44 cm, Á: 51 cm, á: 27,7 cm

1496, Nagyszeben

IROD.: Csaki 1923. 42; Niedermaier 1969. 206; Léstyán II. 347.

(1494-es évszámmal); Fabini 1996. 12; Benkő 2000a. 493, 497.

(1981)

312. Szászivánfalva – ev. templom (Ighişu Nou, Eibesdorf, Szeben m.)

Peremén abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4,5 cm) antikva betűs felirat: *O REX + GLORIE + VENI + CVM + PACE* . . 1 . 5 . 5 . 6 . . Betűmagasság: 2,6–3,1 cm. A szavak

között latinkeresztek (III. 139), a számjegyek között rombuszok (III. 133) állnak, a *PACE* szó után Kálváriát ábrázoló plakett (III. 149) található. Teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Kérdőjel alakú füleinek keresztmetszete kívül a hatszög két, erősen kannelúrás oldala, belül körív.

Mk: 54 cm, Á: 71 cm, á: 37,6 cm

1556, Brassó

IROD.: Theil 1878. 45; Gerecze 1906. 484. (az Eibesdorf nevet Idecspataknak fordítja és Maros megyébe teszi); Csaki 1923. 42; Niedermaier 1969. 206; Fabini 1996. 12.

(1981)

313. + Szászkeresztúr – ev. templom (Criț, Deutsch-Kreuz, Brassó m.)

1923 után elpusztult harang, antikva betűs felirata *O REX GLORIE VENI CVM PACE A. D. 1549* volt.

1549

IROD.: Müller 1859. 229; Gerecze 1906. 527; Csaki 1923. 41.

(1984)

314. + Szászkeresztúr – ev. templom (Criț, Deutsch-Kreuz, Brassó m.)

Elpusztult harang, antikva betűs felirata Fr. Müller szerint *DA PACEM DOMINI(!) IN DIEBUS NOSTRIS 1551. S. S.* volt (Sir 50, 23; Jn 14, 27).

1551, Brassó?, Zsigmond mester?

IROD.: Müller 1859. 230. (a felirat végén olvasható *S. S.* szerinte a Spiritus Sanctus vagy Sigismund Stundenmacher harangöntő nevének rövidítése); Gerecze 1906. 527; Roth 1908. 10. (az *S.S.* monogramot *Sigismund Stundenmacher* névbetűinek tartja); Benkő 2000b. 67.

(1984)

315. + Szászkézd – Vár/Burg (Saschiz, Keisd, Maros m.)

Elpusztult harang. Fr. Müller szerint a csonkakúp alakú, egyetlen függesztőfüllel ellátott kisharangot nem öntötték, hanem bronzlemezről kalapálták.

?

IROD.: Müller 1859. 209–210, V. tábla 4. (12–13. századi keltezéssel); Gerecze 1906. 527; Roth 1908. 6.

(1982)

316. + Szászkézd – Vár/Burg (Saschiz, Keisd, Maros m.)

Elpusztult harang felirattal. A feliratot Fr. Müller *mxvl* formában másolta le és – valószínűleg tévesen, mivel minuszkulákkal írt római évszámot a 16. század közepi erdélyi harangokon nem ismerünk – 1540-nek értelmezte. Schulcz Ferenc ezt írta róla: „A vár kaputornyában fennmaradt még egy gót feliratú vész-harang és több páncél.”

15–16. század

IROD.: Müller 1859. 220; Schulcz 1869. 179; Gerecze 1906. 527. (1540-es évszámmal).

(1982)

Szászlóna I. Magyarlóna

317. + Szásznádas – ev. templom (Nadesș, Nadesch, Maros m.)

Elpusztult harang, felirat nélkül.

?

IROD.: Müller 1859. 209; Gerecze 1906. 424.

(1982)

318. Szásznádas – ev. templom (Nadeş, Nadesch, Maros m.)

Megtört ívű peremén 1,2 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4 cm) minuszkulás felirat: *helf · got · maria · berot · a(nno) · d(omini) · m · cccc · lxx*. Betűmagasság: 2,8–4 cm. A felirat mintázásakor az egyes minuszkulák végét külön felragasztott kis rombuszokból alakították ki. A szavakat három bogyból álló elválasztójelek (III. 202) tagolják. Válla gömbölyű, domború tetején kettős lépcsőszerű tagozat, a korona körül borda. Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúrással –, belül ovális.

Mk: 59 cm, Á: 60 cm, á: 36,3 cm

1470

IROD.: Müller 1859. 218. (az *a(nno) d(omini)* rövidítését *ao*-nak olvasta; a felirat a legkorábbi német nyelvű harangfelirat Erdélyben); Müller 1864. 87; Roth 1908. 9–10; Gerecze 1906. 424; Csaki 1923. 42; Teutsch 1925. 204.

(1982)

helf * got * maria * berot *
a * a * m * cccc * lxx *

319. Szásznagyvesszős – ev. templom (Veseuş, Michelsdorf, Fehér m.)

Megtört ívű peremén abroncs. Vállán kétszeres, sima bordakeretben (belvilág: 4,3 cm) antikva betűs felirat: *DA · PACEM · DOMINE · I(N) · DIEBVS · NOSTRIS · MS · 1 · 5 · 5 · 7 ·* (Sir 50, 23; Jn 14, 27). Betűmagasság: 2,4–3 cm. A szöveget III. 133. típusú, rombusz alakú jelek és balra néző szakállas férfifejet (III. 160–161), ill. jobbra néző sisakos férfifejet (III. 159) ábrázoló plakettek tagolják. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda fut körbe. Függesztőkoronája középső tagjának a harangtetőhöz ízesülő alsó része lépcsőszerűen kiszélesedik. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a hatszög két, többszörösen kannelúrással oldala, belül körív.

Mk: 55 cm, Á: 71 cm, á: 37 cm

1557, Brassó, Zsigmond mester (M[agister] S[igismundus])?

IROD.: Theil 1878. 45; Csaki 1923. 43; Benkő 2000b. 67.

(1982)

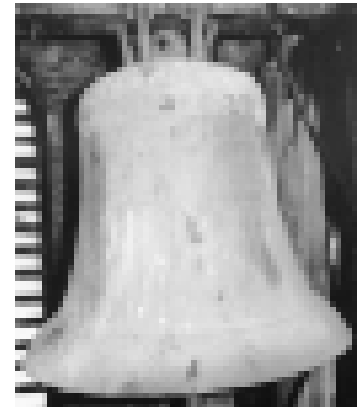

DA · PACEM · DOMINE · I · D · I · EBVS ·
NOSTRIS · MS · I · 5 · 5 · 7 ·

- 320. + Szászörményes** – ev. templom (Ormeniș, Irmesch, Maros m.)
Elpusztult kisharang, felirat nélkül.
?
IROD.: Müller 1859. 210; Gerecze 1906. 424.
(1983)
- 321. + Szászörményes** – ev. templom (Ormeniș, Irmesch, Maros m.)
Elpusztult harang, minuszkulás felirattal: *o rex glorie veni cum pace*.
15. század?
IROD.: Müller 1859. 222.
(1983)
- 322. + Szászörményes** – ev. templom (Ormeniș, Irmesch, Maros m.)
Elpusztult harang, antikva betűs felirattal: *O REX GLORIE VENI CVM PACE 1551*.
1551
IROD.: Müller 1859. 230; Gerecze 1906. 424.
1983)

Szászpián I. Alsópián

- 323. Szászszevén** – ev. templom (Sântioana, Johannisdorf, Maros m.)
Pereme csak enyhén ívelt. Vállán 5,5 cm széles, sodrott bordakeretben majuszkulás felirat: + *O REX + GLORIE + UENI + CVM + PACE*. Betűmagasság: 4 cm. A szavakat görögkeresztek (III. 1a) választják el. Válla gömbölyű, teteje domború, koronája körülöntési varrat. Eredeti fülei letörtek, a korona függesztőkarikájának csak a csonkja maradt meg.
Mk: kb. 75 cm, Á: 86 cm, á: 50,3 cm
13–14. század, Nagyszeben
IROD.: Csáki 1923. 43. (16. századi keltezéssel); Benkő 2000. 83–84.
(1983)

- 324. + Szászszevén** – ev. templom (Kisszevén, Seleuş, Kleinalisch, Maros m.)
Elpusztult harang. Plakettek díszítették, felirata nem volt.
15. század
IROD.: Müller 1859. 210; Gerecze 1906. 421.
(1983)

Szászújfalú I. Apaujfalú, Kékesújfalú

- 325. + Szászváros** – ref. templom (Orăștie, Broos, Hunyad m.)
A szászvárosi „Magyar natiónak és abból álló reformata ekkleziának” 1713-as panasza szerint a régi, 1509 körül öntött harangok „Ali basa járásakor a templommal és toronnyal együtt elégték s összeolvadtak, egy oldaltoronyban maradván meg egy, égésben leesett s elhasadott harang, mellyel éltünk usque ad annum 1705, mely összeolvastott massából csináltattuk in anno 1705 a nagyobbik harangot”.
16. század eleje?
IROD.: Koncz 1886. 395–396.
- 326. Százhalom** – ev. templom (Movile, Hundertbüchel, Szeben m.)
Pereme terült, ívelt. Vállán 8,5 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *· O rex Glorie*

Ihesu Criste Veni Cum Pace. Betűmagasság: 5,7–6,7 cm. A felirat elején Kálváriát (III. 116a), az *Ihesu* és *Criste* szavak között Madonnát (III. 114) ábrázoló plakett. Vállának íve enyhén megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Vaskos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív. Egy fül hiányzik.

Mk: 80 cm, Á: 100 cm, á: 51,6 cm

15. század második fele, Segesvár

IROD.: Teutsch 1881. 139; Halaváts 1916. 154. (1400-as keltezés-sel); Csaki 1923. 42; Fabritius-Dancu 1983. 17. (a felirat majuszkulái alapján az 500 kg-os nagyharang még 1400 előtt készült); Léstyán II. 409. (1400 előtti keltezéssel).

(1983)

327. Százhalom – ev. templom (Movable, Hundertbücheln, Szeben m.)

Pereme terült, ívelt. Vállán durván öntött, kissé szabálytalan, 4,4–5,9 cm széles, sodrott borda-keretben minuszkulás felirat: *s(an)cte · michael · ora · pro nobis · ad dominum · anno · d(omini) 1481* . . . .

Betűmagasság: 3,3–3,8 cm. A szavakat rombuszok (III. 91) választják el, a felirat végét három darab, háromszög alakban elhelyezett fekvő rombusz jelzi. Vállának íve élesen megtört, teteje lapos csak kissé kúpos, koronája körül durva borda. Kérdőjel alakú füleinek keresztmetszete nyolcszög, kívül kannelúrás oldalakkal.

Durva öntés. Mérete alapján azzal a 83 kg-os haranggal azonosítjuk, melyet az első világháború idején rekviráltak és a segesvári gyűjtőközpontba szállítottak. 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 49 cm, Á: 55 cm, á: 30,6 cm

1482, Nagyszeben?

IROD.: Teutsch 1881. 140; Halaváts 1916. 154; OMvH Lvt 527/1918; Vătăşianu 1959. 853; Fabritius-Dancu 1983. 17. (a kisharangot 150 kg-osnak becsüli és 1411-es évszámmal idézi); Léstyán II. 409. (Fabritius-Dancu 1983. nyomán 1411-es keltezéssel); a templom védőszentje 1475-ben Szent Mihály arkangyal volt (Entz 1996. 449).

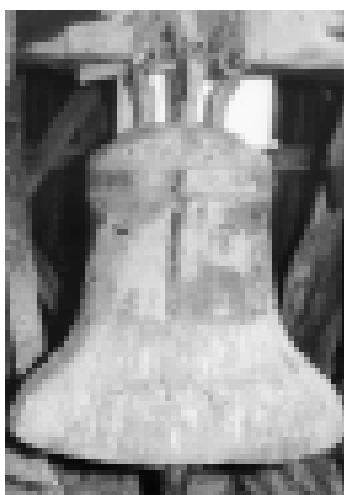
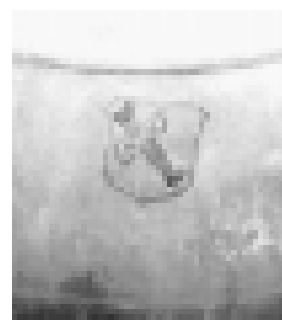
(1983)

✠ rex glorie veni ✠
 cum pace ✠ anno d 1496 ✠

328. Százhalom – ev. templom (Móvile, Hundertbücheln, Szeben m.)

Széles, ívelt peremének szélén 3,7 cm-es abroncs, a peremen címerpajzsba foglalt ágyú (III. 95), a perem fölött borda. Vállán kétszeres, sima bordakeretben (belvilág: 4,6 cm) minuszkulás felirat: + o · rex · glorie · veni · cum · pace. Betűmagasság: 3,6–4,2 cm. A felirat kezdetét svasztika (III. 93) jelzi, a szavakat díszes rombuszok (III. 94) választják el. A harang oldalán 4,8 cm széles sima bordakeretben másik minuszkulás felirat: + egidivs · sancti · mihcaelis(!) · 1496. Betűmagasság: 3,3–4,3 cm. A feliratkezdő svasztika és a szóelválasztó rombuszok a fentiekkel azonosak. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő alacsony, korongszerű tagozaton áll. Kérdőjel alakú fülei nyolcszög kereszt-

✠ o ✠ r e x ✠ g l o r i e ✠ v e n i ✠
 ✠ c u m ✠ p a c e ✠
 ✠ e g i d i v s ✠ s a n c t i ✠
 ✠ m i h c a e l i s (!) ✠ 1 4 9 6 ✠

metszetűek. A függesztőkorona alatt a harangtetőből kiemelkedő, lapos, korongszerű részt a korona közepéből a fülek közé sugarasan kinyúló hat borda tagolja.

Mk: 67 cm, Á: 75 cm, á: 40,8 cm

1496, Nagyszeben?

IROD.: Teutsch 1881. 139; Rechnungen, Hermannstadt 213. (1496. június 27.–július 29. között: *Item illis de Hunderthpuchel unum centenarium cupri pro una nola datum flor. 6.*); Csaki 1923. 42. (1490-es évszámmal); Fabritius-Dancu 1983. 17. (250 kg-os középső harang említése, 1496-os évszámmal és hiányos felirattal); Léstyán II. 409; 1475-ben a búcsúengedélyt kérő templom védőszentje Szent Mihály arkangyal volt (l. Ub VII. 69–70). (1983)

Szeben I. Nagyszeben

329. Szebenrécse – ev. templom (Reciu, Rätsch, Fehér m.)

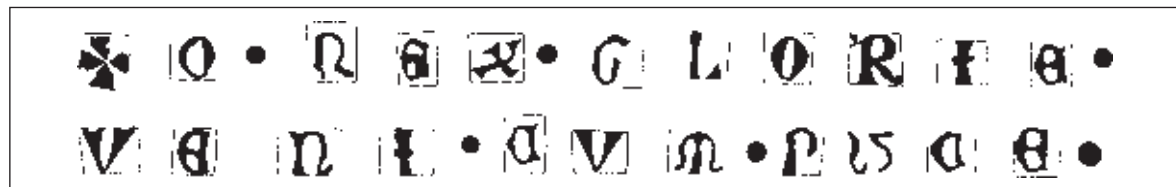
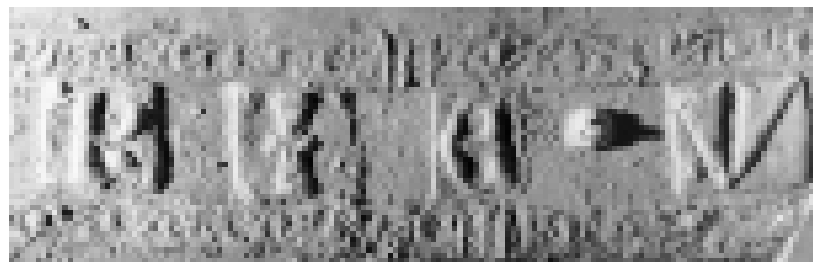
Pereme sima, ívelt. Vállán két keskeny, indamintás szegőfríz (III. 206) közötti, 4 cm széles sávban durva öntésű majuszkulás felirat: + O · REX · GLORIE · VENI · CVM · PACE · . . Betűmagasság: 2,3–2,5 cm. Az egyes betűk kis, négyszögletes alapon állnak, mintha egyenként, matricában formázták volna őket (l. Miklósvár, Szászbogács). A szöveg élén III. 189. sz. kereszt, a szavak között kúpos bütykök állnak. Vállának íve megtört, teteje domború, rajta a harangtetőből kiemelkedő, lapos, durván öntött korongszerű tagozat. Eredeti függesztőkoronája hiányzik, a fülcsonkok alapján fülei egykor lekerekített sarkú téglalap keresztmetszetűek voltak.

Mk: 55 cm, Á: 63 cm, á: 36,6 cm

14. század (?)

IROD.: Müller 1859. 210; Gerecze 1906. 788; Halaváts 1907. 214. (a felirat hibás másolatával).

(1984)

330. + Székelybere – ref. templom (Bereni, Maros m.)

Elpusztult harang, „olvashatatlan” felirattal. Valószínűleg az első világháború idején semmisült meg.

?

IROD.: Névkönyv 1903. XII.

(1983)

331. + Székelybere – ref. templom (Bereni, Maros m.)

Elpusztult harang, „olvashatatlan” felirattal. Elhasadt, 1980-ban újraöntötték.

?

IROD.: Névkönyv 1903. XII.

(1983)

332. Székelybere – ref. templom (Bereni, Maros m.)

Megtört ívű peremén 1 cm széles abroncs. Vállán 2,5 cm széles sima, üres bordakeret. Tetején négyfüles korona, a fülek keresztmetszete legömbölyített sarkú négyzet. Egy fül hiányzik.

Mk: 21 cm, Á: 27 cm, á: 15 cm

15. század vége–16. század eleje

IROD.: Benkő 2000b. 56.

(1983)

333. + Székelyhíd – ref. templom (Săcuieni, Bihar m.)

Elpusztult harang, Bunyitay Vince leírása szerint „koronája alatt e köriratot viseli: + S + MARIA + S LUCAS + S MARCUS + S MATEUS + S JOHANNES · [...] Ezenkívül Szent János neve alatt feszület van rajta, az ellenkező oldalon, Szent Lukács neve alatt pedig a bold. Szűz fején koronával, ölében a kis Jézussal, ki szűz anyjának a bal vállára borul. Évszám nincs a harangon.” Az első világháborúban semmisült meg.

15. század vége, Nagyvárad

IROD.: Bunyitay III. 321; Gohl 1897. 375; Borovszky 1901. 148; Gerecze 1906. 235. Patay 1967. 308. (1825-ben rajta „Gothus írás”-t említettek); Benkő 2000b. 66.

(1984)

334. + Székelyhodos – r. kat. templom (Hodoșa, Maros m.)

1819-ben újraöntött harang, „góth betűkkel” írt felirata az egyházközség régi feljegyzése szerint *Veni Rex Christe cum pace 1500* volt.

1500

IROD.: Benkő 1868. 175; Orbán IV. 87; Gerecze 1906. 484; Léstyán I. 365. (a harangot szerinte 1900-ban öntötték újra).

335. + Székelykál – r. kat. templom (Călușeri, Maros m.)

Az első világháború idején elpusztult, „nagyon régi” harang, felirat nélkül.

?

IROD.: Orbán IV. 99; Gerecze 1906. 485.

(1983)

336. Székelykeresztúr – r. kat. templom (Cristuru Secuiesc, Hargita m.)

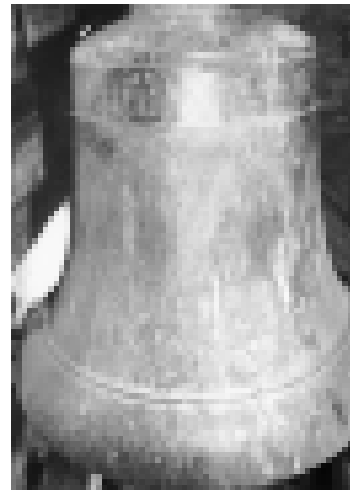
Pereme sima, ívelt. Vállán 9,5 cm széles sodrott bordakeretben öt plakett: Keresztrefeszítés (III. 116b), trónoló király (III. 112), evangélista könyvpult előtt (III. 117), trónoló király mellékalakokkal (III. 113), író evangélista (III. 118). Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül öntési varrat. Eredeti függesztkoronája hiányzik. Súlya Orbán János közlése szerint öt mázsa.

Mk: 75,5 cm, Á: 84,7 cm, á: 45,5 cm

15. század közepe, Segesvár

IROD.: Orbán I. 23–24. (a harangot Károly Róbert korára keltezi, a 113. sz. plakettnél azonban megjegyzi, hogy az „sokban hasonlít Zsigmond királynak fiatal korában, 1389-től 95-ig használt” nagypecsétjéhez; a díszítmények leírásakor kifejezi a Kálváriát, azt tévesen Tarcsafalvánál mutatja be, a többi négy plakettnek részletes rajzát közli); Gerecze 1906. 951;

Orbán 1943. 336–338. (Mihalik József 1913-as keresztúri látogatásakor feltételezte, hogy a harangot a templomos lovagok öntették 1210–1215 körül, a rajta lévő királyábrázolások így II. Endréhez és fiához, Béla herceghez kapcsolhatók. Az első világháború idején rekvirált harang „felfüggesztő koronáját, a toronyból való levételnél, kalapáccsal összetörték és hogy gyorsan végezzenek, a harangtestet a torony ablakán ledobták az aszfaltjár-dára. A járda beszakadt, a harang ép maradt.” A tordai gyűjtőközpontba szállított harangot Orbán János plébános közbenjárására 1920-ban visszakapta az egyházközség, sérült eredeti koronáját ekkor tárcsás koronával helyettesítették; közli a harang rajzát is); Vătăşianu 1959. 441. (a harang a 15. század elejénél esetleg későbbi); Orbán 1971. 87. kép (Orbán Balázs ceruzarajzai a medaillonokról); Dávid 1981. 285, 314–318. kép. (a plakettek gipszmásolatának fényképével; a 112, 117. és 118. sz. díszítmény előfordul a – tévesen 1411-re keltezett – segesvári keresztelõmedencén is); Benkõ 1992. 153; Entz 1996. 137, 141. (a 15. sz. két utolsó harmadából); Léstyán I. 279. („A királyokkal kapcsolatban Károly Róbertre gondolnak, vagy egyesek II. Endrére, vagy IV. Bélára.”); Benkõ 2000b. 26–30. kép. (1980, 1997, 2000)

337. + Székelymuzsna – ref. templom (Mujna, Hargita m.)
1788-ban elhasadt és újraöntött „nagy harang, mely volt 295 esztendős”.
1493?
Irod.: Dávid 1981. 291.

338. Székelyszáldobos – ref. templom (Doboşeni, Kovászna m.)
Peremének íve megtört. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 3,5 cm) arányosan elosztva évszám: 1 5 5 5. A számjegyek magassága: 2,5–3,2 cm. Vállának íve kissé megtört, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Vaskos, sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális. A 45 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a segesvári gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.
Mk: 36 cm, Á: 41 cm, á: 23,2 cm
1555, Brassó
Irod.: OMvH Lvt 527/1918; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 61. sz.; Kisgyörgy 1973. 84; Dávid 1981. 294–295. (az évszám rajzával; tévesen e harang díszítményeként közli a másik – későbbi – harang palmettás mintáját; helyi hagyomány szerint a harangot a 17. században elpusztult közeli Dobó és Volál falvak Száldobosra települő lakói hozták magukkal); Kisgyörgy 1982. (dátumát összecseréli a zabolai/kézdialbisi harang 1558-as évszámával); Kisgyörgy 1995. 292. (1558-as dátum; valószínűleg ugyanazon mester öntötte a zabolai/kézdialbisi harangot is); Léstyán I. 172. (1984)

339. Székelyszentistván – ref. templom (Trei Sate, Maros m.)

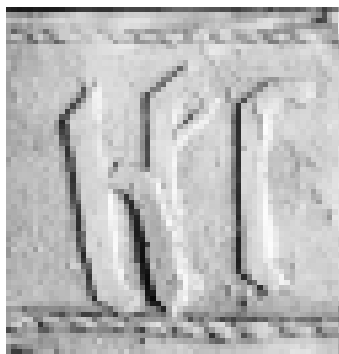
Igen széles, sima pereme enyhén ívelt. Vállán 6,7 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *hec · est · (cam)pana virg(in)is · maria (sic) · a(lpha) o(mega)* . . Betűmagasság: 4,8–5,5 cm. A felirat két első betűje mintázáskor egymásra csúszott, az utolsó betűk alsó részét öntéshiba torzítja el. A szavakat rombuszok (III. 176c) választják el. Vállának íve megtört, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő, lapos, korongszerű tagozaton áll. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúrás –, belül ovális.

Mk: 56 cm, Á: 60 cm, á: 30,3 cm

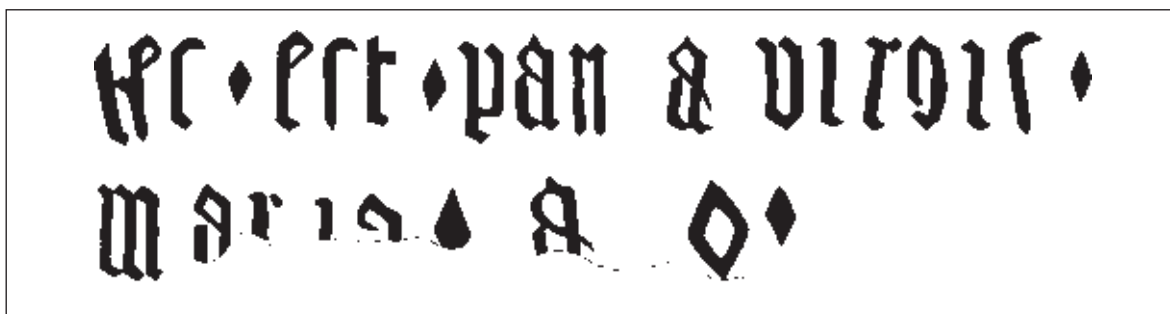

15. század második fele

IROD.: Benkő 1868. 241. („a nép hagyományilag azt állítja, hogy határunk ló szűre nevű völgyében északra a föld gyomrában találtatott”); Orbán IV. 28. (a felirat rajzával); OMvH Rómer-hagyaték, XIV. jegyzőkönyv, 80. (1864. augusztus 28-án Rómer Flóris

Henszlmann Imre és Torma Károly társaságában meglátogatta a templomot és lemásolta a harangfeliratot: *hec · est · (cam)pana · virg(in)is · maria [sic!] a · o [A-Ω]* formában); Gerecze 1906. 493; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 62. sz.; Entz 1996. 141. (a 15. sz. két utolsó harmadából); Lestyán I. 368. (1983)

340. + Székelyszentmihály – unit. templom (Mihăileni, Hargita m.)

Az 1788-as püspöki vizitáció során leírt, utóbb elpusztult „Nagy harang, melyen semmi superscriptio nincsen, hanem valami madarak és vadállat képei a virágzás közti öntetve láttatnak”. 15. század?

IROD.: Dávid 1981. 300–301.

341. + Székelyudvarhely (Szombatfalva) – r. kat. templom (Odorheiu Secuiesc, Hargita m.)

Elpusztult, felirat nélküli harang, „mely hosszúkás alakjáról s kopottságáról ítélve, nagyon régi lehet”.

?

IROD.: Orbán I. 63; Dávid 1981. 322.

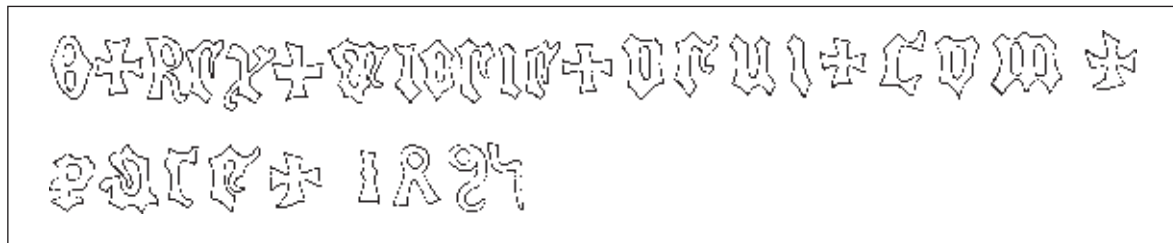
342. + Székelyvaja – ref. templom (Văleni, Maros m.)

1908-ban elhasadt nagyharang, minuszkulás felirattal: *O + Rex + glorie + veni + cum + pace + 1497*. A szavakat Orbán Balázs rajzán máltai kereszttek választják el.

1497

IROD.: Orbán IV. 38. (a felirat rajzával); Kőváry 1892. 269. (1495-ös évszám, „határozott goth fractur betűk”); Névkönyv 1903. XLI–XLII; Kovács László, a marosi ref. egyházmegye esperese a ref. Igazgatótanácsnak címzett, 1917. február 7-én kelt levelében jelenti, hogy „a székelyvajai egyházközség 1493-ban készült régi harangja 1908. évben elhasadt s az egyházközség azt átadta a soproni Seltenhoffer F. harangöntő cégnek, mely akkor két új harangot adott érette az egyháznak”. (EREI lt 665/1917) (1982)

343. + Székelyvajja – ref. templom (Văleni, Maros m.)

1797-ben, majd 1856-ban újraöntött (kis)harang, az eredeti, korai humanista kapitálisokból álló felirat és évszám átmásolásával: *O REX GLORIE VENI CVM PACE 1497*. Betűmagasság: 2,4–3,1 cm. A harang jelenleg a vámosudvarhelyi ref. egyház haranglábján található.

1497

IROD.: Müller 1859. 225. (dátumát vagylagosan 1487-nek vagy 1497-nek olvasta); Benkő 1868. 166. (1479-es dátummal); Orbán IV. 38; Névkönyv 1903. XLI–XLII; Gerecze 1906. 494; Kelemen Lajos 1916. december 6-án kelt levelében az erdélyi ref. egyházkerület Igazgatótanácsát kéri – többek között – a székelyvajai harang megmentésére (EREI lt 5543/1916); Balogh 1943. 338. (a felirat rajzával); Entz 1996. 202. (1495-ös évszámmal); Léstyán I. 369.

(1982)

344. Szelindek – vár (Slimnic, Stolzenburg, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 8,5 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *O rex Glorie Ihesu Criste Veni Cum Pace*. Betűmagasság: 5,6–7,2 cm. A felirat élén Keresztrefeszítés (III. 116a) áll. Vállának íve kissé megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Vaskos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív.

Mk: 70 cm, Á: 87 cm, á: 44,6 cm

15. század közepe vagy második fele, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 223; OMvH Lvt Rómer-hagyaték, XLII. csomó (a felirat pacskolata); Gerecze 1906. 790; Halaváts: 1911. 14; Csaki 1923. 43; Entz 1996. 130. (a harang öntése összefügg az 1453 után építeni

kezdett „parasztvárral”, a 15. század harmadik negyedére keltezhető).
(1983)

345. + Szelindek – vár (Slimnic, Stolzenburg, Szeben m.)

Az első világháború idején elpusztult harang. Vállán „domború átmeneti betűkkel” írt felirat: *XPS · REX · VENIT · IN · PACE · DEVS · OMO(!) · PHACTVS(!) · ES(!) · 1518* . . . A dátum után – Halaváts Gy. megfigyelése szerint – egy Agnus Dei-t ábrázoló díszítmény állt.

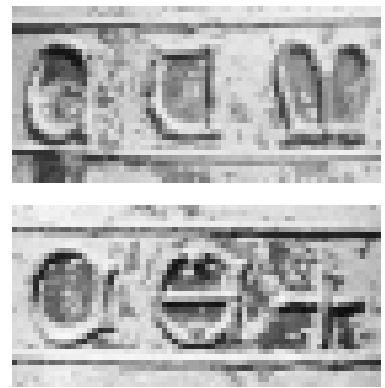
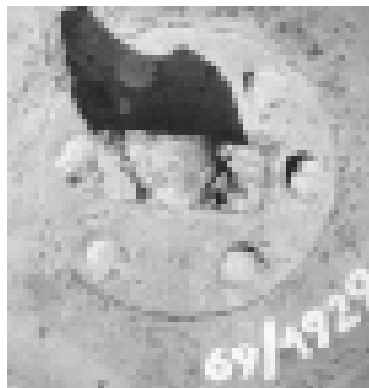
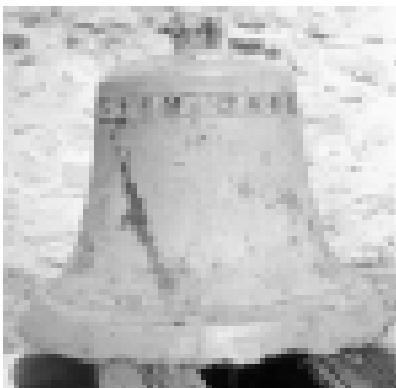
1518

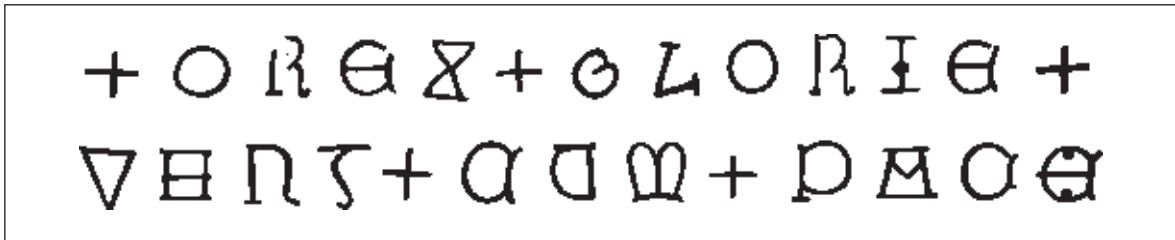
IROD.: Müller 1859. 225, IV. tábla 4; OMvH Lvt Rómer-hagyaték, XLII. csomó (a felirat pacskolata); Gerecze 1906. 790; Halaváts 1911. 14; Balogh 1943. 338; Drăguț 1979. 213, 316–318, 320; Lestyán II. 412. (a harangot még meglévőként említi).

(1983)

346. Szentábrahám – unit. templom (Avrămești, Hargita m.) / Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Sima peremének csak a felső része hajlított. Vállán 4,4 cm széles sodrott bordakeretben majuszkulás felirat: *+ O REX + GLORIE + VENI + CUM + PACE*. Betűmagasság: 2,7–3,5 cm. A szavakat görögkeresztek (III. 1a) választják el. Gömbölyű vállának íve igen enyhén megtört, teteje domború, koronája körül borda. Függesztőkoronája a harang első világháborús rekvirálásakor elpusztult. A Budapestre szállított, hadi célokra végül fel nem használt, sérült, 115 kg súlyú harangot a vallás- és közoktatásügyi miniszter 11792/1917. sz. körlevele értelmében a Magyar Nemzeti Múzeumban helyezték el (Lsz.: 69/1929).

Mk: 53,5 cm, Á: 61 cm, á: 32,5 cm

13–14. század, Nagyszében

IROD.: Orbán I. 120. (a felirat rajzával); Gerecze 1906. 950; Református Szemle 1917. 457. (Körlevél a műbecssel bíró már leszerelt és elszállított harangok származásának és tulajdonjogának megállapítása tárgyában: „Harang 60 cm alsó átmérővel, korona nélkül, csorbás peremmel *O Rex Glorise veni cum pace* gótikus körirattal, XIV. század.”); Patay 1978. I. 48; Dávid 1981. 328–329; Benkő 1985. 84; Patay 1989. 45, 51. tábla 1, 81. tábla 7; Benkő 1992. 210; Entz 1996. 75, 106. kép (14. század végi keltezéssel); Léstyán I. 270; Benkő 2000. 83–84, II. tábla 4, 1–2. kép; Benkő 2000b. 69. (1980)

347. + Szentábrahám – unit. templom (Avrămești, Hargita m.)

Elpusztult kisharang, felirat nélkül.

?

IROD.: Benkő 1992. 210.

(1980)

348. Szentágota – ev. templom (Agnita, Agnetheln, Szeben m.)

Peremének íve megtört, rajta 1,8 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4,1 cm) antikva betűs monogram és évszám: *P A I 5 0 9*. Betűmagasság: 3,1–3,4 cm. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája a harangtetőből erőteljesen kiemelkedő, korongszerű tagozaton áll. Ívelten hajló füleibe pontozóval beütögetett 1509-es évszámok. A fülek kívül kannelúrák, belül simán íveltek. A 38 kg súlyú harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a segesvári gyűjtőközpontban helyezték letétbe. 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 34 cm, Á: 37 cm, á: 21 cm

1509, Brassó?, A. ágyúöntő (P[ixenmeister]) A [...]

IROD.: OMvH Lvt 527/1918; Csaki 1923. 41.

(1983)

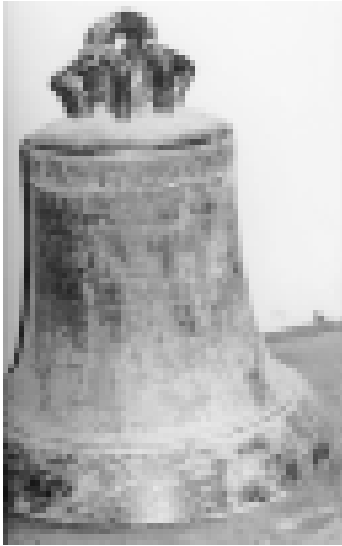

Szentanna I. Marosszentanna, Nyárádszentanna

Szentbenedek I. Nyárádszentbenedek

349. Szentháromság – r. kat. templom (Troița, Maros m.) / Történeti Múzeum, Kolozsvár

Sima, ívelt pereme fölött kettős éles borda. Vállán 4,3 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *O rex · gl(ori)e · veni · cum · pace Anno · domi(ni) · m^o · cccc · l · x · x · x 4 · .* Betűmagasság: 3,3–3,6 cm. A szavakat rombusz alakú elválasztójelek (III. 176b) tagolják, a felirat végét háromszög

alakban elhelyezett három rombusz jelzi. A feliratos sáv alatt Szent Katalint ábrázoló plakett (III. 231) található. Vállának íve kissé megtört, teteje csak enyhén domborodik, koronája körül véséssel retusált öntési varrat. Kérdőjel alakú fülei nyolcszög keresztmetszetűek. Repedt, jelenleg a Kolozsvári Történeti Múzeum közepkori kőtárában található (Lsz.: 7.776).

Mk: 55 cm, Á: 60,5 cm, á: 31,8 cm

1484

IROD.: Orbán IV. 62. (a felirat rajzával); Schem. Trans. 1882. 151; Pósta 1902. 298–300. (a tévesen Nagyalambfalváról származtatott, két mázsa 59 font súlyú, dúr hangzású harang vállán körbefutó felirat minuszkuláit „kész betűbélyegekkel vagy sablonokkal nyomták be a modellbe”. Szent Katalin reliefje a harang védőszentjére utal.); Gerecze 1906. 493; Vătăşianu 1959. 853; Entz 1996. 141, 203; Lestyán I. 371.

(1984)

Szentimre I. Nyárádszentimre

350. Szentjobb – r. kat. templom (Sâniob, Bihar m.)

Kissé megtört ívű peremét háromszoros sima borda szegélyezi. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 2,8 cm) minuszkulás felirat: + o rex · glorie · veni · cum · pace + o rex · glorie · veni · cum pace + o rex

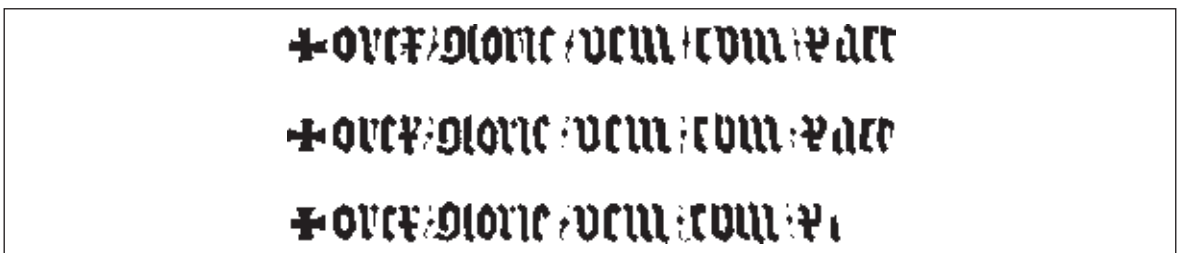
· glorie · veni · cum · p[ace]. Betűmagasság: 2,3–2,6 cm. A háromszor ismétlődő szöveget kiszélesedő szárú görögkeresztek (III. 187) tagolják, a szavakat § alakú jelek (III. 181) választják el egymástól. Közvetlenül a feliratos sáv alatt négyszer ismétlődő, szimmetrikusan elhelyezett feszület (III. 221) látható. Vállának íve megtört, enyhén kúpos tetején, a függesztőkorona körül sima bordapár és kettős, lépcsőszerű tagozat fut körbe. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete leszelt sarkú négyzet.

Mk: 57 cm, Á: 67,5 cm, á: 36,9 cm

15. század

IROD.: Bunyitay II. 479; Borovszky 1901. 150; Gerecze 1906. 234; Patay 1967. 308. (a hárommázsás harangot 1748-ban vették el a katolikusok a református felekezettől).

(1984)

Szentgyörgy I. Erdőszentgyörgy

Szentistván I. Székelyszentistván

Szentiván I. Szászszentiván

Szentkirály I. Csíkszentkirály (388), Kalotaszentkirály, Marosszentkirály

Szentlászló I. Nyárádszentlászló

Szentlélek I. Csíkszentlélek

Szentlélek I. 390. szám

Szentmárton I. Csíkszentmárton, Kakszentmárton, Kőródszentmárton, Szépkényerűszentmárton

Szentmihály I. Székelyszentmihály

Szentmiklós I. Gyergyószentmiklós

Szentpál I. Homoródszentpál, Kerelószentpál

Szentsimon I. Nyárádszentsimon

Szenttamás I. Csíkszenttamás

351. **Szépkényerűszentmárton** – ref. templom (Sânmartin, Kolozs m.)
Sima pereme ívelt. Vállán 4,3 cm belvilágú sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *anno · d(omi)ni · m^o · cccc · lxi^o ·*. Betűmagasság: 3–3,4 cm. A szavakat Jó pásztort ábrázoló plakettek (III. 220) választják el, a felirat végén lilimos díszítmény látható (III. 210). Vállának íve megtört, teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Sarkosan megtörő, vékony füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül ovális. Egy füle hiányzik.

Mk: 49 cm, Á: 56 cm, á: 27 cm

1461, Beszterce?

IROD.: KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 63. sz. (1982)

anno d(omi)ni m^o cccc lxi^o

352. **Szilágyballa** – ref. templom (Borla, Szilágy m.)

Kisméretű, lefelé fordított virágcserep alakú harang, kúposan szélesedő peremének csak a felső harmada hajlított, a perem fölött enyhe borda. Vállán durván öntött sima bordakeretben (belvilág: 3,7 cm) horgonykereszt (III. 188), I majuszkula, máltai kereszt (III. 187), I majuszkula. Betűmagasság: 2,2–2,5 cm. Válla gömbölyű, teteje domború, koronája körül durva borda fut körbe. Függesztőkoronája a szokásos hat fül helyett csak négy fülel készült, a sarkosan megtört fülek

kör keresztmetszetűek. A fülek közé egy-egy, középről sugár irányban kiinduló bordát mintáztak. A 10 kg-os, 14. századra keltezett harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a kolozsvári gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 20 cm, A: 23 cm, á: 14,6 cm

14. század, Nagyvárad?

IROD.: OMvH Lvt 527/1918; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 64. sz.; Benkó 1994. 144. (hibásan szedett, *Szilágyballada* helységnévvél).

(1984)

353. + Szilágycseh – ref. templom (Cehul Silvaniei, Szilágy m.)

1878 után elpusztult harang. Az alábbi, ma is meglévő haranghoz képest „kisebb harangon esztendő szám 1493, felül írása pedig ez: »O Rex gloriae veni cum Pace«”.

1493

IROD.: Névkönyv 1878. 34.

354. Szilágycseh – ref. templom (Cehul Silvaniei, Szilágy m.)

Peremének íve megtört. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 5 cm) minuszkulás felirat: + xps + rex + venit + in pace + devs + homo + factvs + est. Betűmagasság: 3,7–4,1 cm. A szavakat III. 105a típusú talpas kereszttek választják el. Vállának íve élesen megtört, teteje domború, ma már hiányzó eredeti függesztőkoronája a harangtetőből 2 cm magasan kiemelkedő, korongszerű tagozaton állt.

Mk: 62 cm, Á: 73 cm, á: 38,2 cm

15. század vége

IROD.: Névkönyv 1878. 34; Bunyitay 1887. 39; SchemMV 1896. 357.

O REX GLOBIE VENI CUM PACE
I R 26

Mk: 43,5 cm, Á: 49,5 cm, á: 26,7 cm

1496

IROD.: Orbán III. 37. (a felirat rajzával, téves 1426-os dátummal); Kőváry 1892. 268. (1426-os évszámmal); Gerecze 1906. 364. (1426); Kisgyörgy 1982. (gótikus majuszkulák, 1426-os évszám); Kisgyörgy 1995. 292, 1. ábra 2. (gótikus majuszkulás írás, 1426-os évszám); Léstyán I. 172–173. (1426-os dátummal). (1984)

Szöllős I. Keménynagyszöllős, Szászsöllős

357. + Sztána – ref. templom (Stana, Kolozs m.)

1872-ben a templomnak két 16. sz.-i harangja is volt: „Fatornyában levő két szép harangja a reformatio kezdetének idején öntetett, s mind e korban elő nem forduló ritkaság, feliratába magyar szavak is vegyítetttek; ugyanis egyikén ily felirat olvasható: »Cristus rex judeorum. Ambrosi harang 1537.«” Valószínűleg azonos az első világháború idején rekvirált kisharanggal, melyet a sztánai gyülekezet 1923-ban új haranggal pótol.

1537

IROD.: Névkönyv 1872. 18; Miháltz 1896; 234; Bunyitay 1901. 47; Gerecze 1906. 441; Léstyán II. 245. (a két középkori harangot ma is meglévőként említi); a jelen állapotot Prózsa István sztánai ref. lelkész 1999. június 16-án kelt levele nyomán ismerjük.

358. + Sztána – ref. templom (Stana, Kolozs m.)

1872-ben a hosszabbik feliratot hordozó, valószínűleg nagyobbik harang feliratát a következőképpen írták le: »Jesus nazarenus rex judeorum – Spiritus venit in pace Deus – homo factus est 1541.« Feltehetőleg azonos az 1958-ban, majd 1991-ben újraöntött nagyharanggal.

1541

IROD.: Névkönyv 1872. 18; Miháltz 1896. 234; Bunyitay 1901. 47; Gerecze 1906. 441; Balogh 1935. 165; Léstyán II. 245. (a két középkori harangot ma is meglévőként említi); a jelen állapotot Prózsa István sztánai ref. lelkész 1999. június 16-án kelt levele nyomán ismerjük.

359. Táblás (Tóbiásfalva) – ev. templom (Dupuşu, Tobsdorf/Tobiasdorf, Szeben m.)

Pereme széles, ívelt. Vállán 9,5 cm széles, sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: · O rex Glorie Ihesu · Criste Veni Cum Pace. Betű-

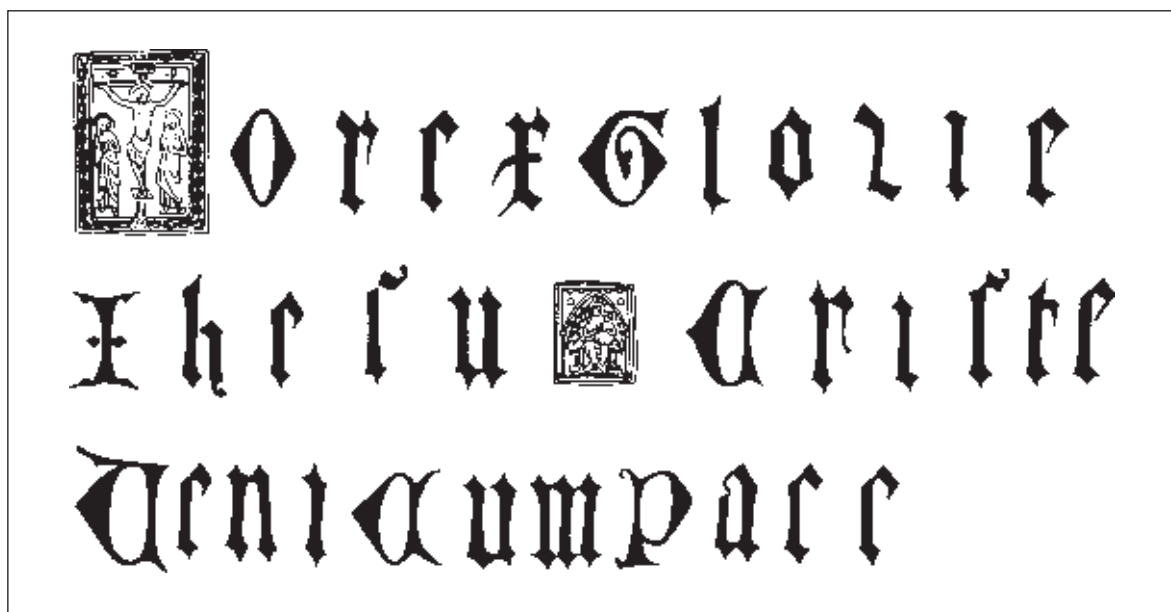
magasság: 5,1–6,8 cm. A felirat elején Keresztrefeszítés (III. 116a), az Ihesu és Criste szavak között Madonna (III. 114). Vállának íve enyhén megtört, teteje boltozatos, függesztőfüleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív.

Mk: 75 cm, Á: 93 cm, á: 50 cm

15. század második fele, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 223; Teutsch 1881.

28; Gerecze 1906. 528; Csaki 1923. 42; Vătăşianu 1959. 852; Fabritius-Dancu 1983. 67; Léstyán II. 357.
(1981)

360. + Táblás (Tóbiásfalva) – ev. templom (Dupuşu, Tobsdorf/Tobiasdorf, Szeben m.)

1973-ban újraöntött harang, Fr. Müller szerint 1491-es évszám és a segesvári *Spitalglocke* díszít-
ményeihez hasonló, pajzsba foglalt griffek és sárkányok (III. 120–121?) voltak rajta.

1491, Segesvár?

IROD.: Müller 1859. 218; Roth 1908. 7; Csaki 1923. 42; Fabritius-Dancu 1983. 67. (méretére
nézve a középső harang volt); Léstyán II. 357.

(1981)

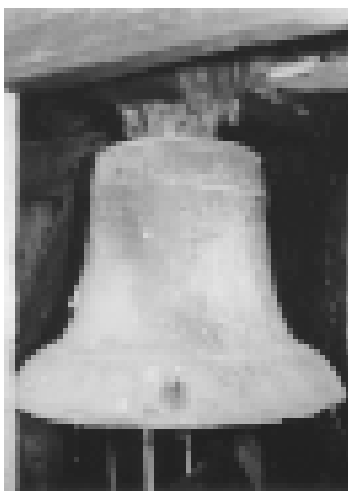
361. Táblás (Tóbiásfalva) – ev. templom (Dupuşu, Tobsdorf/Tobiasdorf, Szeben m.)

Erősen csorbult peremén 1 cm széles abroncs. Vállán 6 cm széles, durva, sodrott bordakeretben
minuszkulás felirat: *t(em)p(or)e d(omi)ni ioS(ephi) · m(a)g(iste)r caspar fe(c)it ·*. Betűmagasság: 3,6–
4,5 cm. A *iosephi* és *fecit* szavak után § alakú elválasztójelek (III. 92). Vállának íve megtört, teteje
enyhén domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Sarkosan meg-
tört füleinek keresztmetszete kí-
vül a nyolcszög öt oldala, belül
körív. Durva öntés.

Mk: 49 cm, Á: 64 cm, á: 32,5 cm
15. század vége, Nagyszeben?,
Gáspár mester

IROD.: Müller 1859. 224; Teutsch
1881. 28; Gerecze 1906. 528;
Roth 1908. 8; Csaki 1923. 42;
Fabritius-Dancu 1983. 67; Patay
1989. 78. (Iványi 1928. 422. nyo-
mán feltételezi, hogy a harang ön-
tője azonos Gáspár nagyszebeni
ágyúöntővel); Léstyán II. 357.

(1981)

tve dui- 108 I
 mor tarpar reb I

362. + Tarcsafalva – unit. templom (Tärcești, Hargita m.)

Elpusztult harang, Orbán Balázs szerint „hosszúkás idomú, körirata ennek sincsen, hanem felső karimáján van 5 képpaizska”. A rajzban is bemutatott díszítmények – Orbán közlésének sorrendjében – a következő plakettekkel azonosíthatók: trónoló király mellékalakokkal (III. 113), Keresztrefeszítés (III. 116b), Agnus Dei (III. 119), trónoló király – Orbán a nőnek rajzolt alakot „ülő királyné”-nak vélte – (III. 112), Madonna (III. 114). Orbán eredeti ceruzarajzai alapján megállapítható, hogy tévesen sorolja fel a tarcsafalvi harang díszítményei között a székelykeresztúri harangon látható Kálváriát. Ezt erősíti az 1789-es püspöki vizitáció leírása is, miszerint a nagyharangon „egymástól megkülönböztetett három emberi képek vannak”.

15. század közepe, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 210; Orbán I. 112. (a díszítmények „jellege ugyanazonosnak látszik lenni a keresztúriakkal [Székelykeresztúr – B. E.], azonban a részletekben mégis fedezhetünk fel némi oly

symbolikus és díszleti részleteket, melyekről ezen harangot Zsigmond király korából eredettnek kell hinnem. Így az I-ső számú med[ailonon] szintén trónon ülő király van hasonló öltözék és hatalmi jelvényekkel, mint a keresztúrin, azonban itt a trón díszletében hiányoznak a liliomok, úgy a kezében lévő jogar is bim-bókban és nem liliomokban végződik, az egész hasonlít Zsigmond királynak azon fiatalabb kori pecsétjéhez, melyet ő 1389–95-ben használt, ott van feje mellett egy madár alakja is, mi az ő ekkortájt használt egyfejű brandenburgi sasát jelölheti.”); Gerecze 1906. 952; Vătășianu 1959. 853; Orbán 1971. 87. kép; Dávid 1981. 342–343. (idézi az 1789-es püspöki vizitáció szövegét); Léstyán I. 294. (1980)

Tárkány I. Köröstárkány

363. Tasnádszántó – ref. templom (Santău, Szatmár m.)

Valószínűleg középkori harangra utal a közép-szolnoki ref. egyházmegye 1809. évi összeírása: „más nagyobbacska harangok olvashatatlan az írás az egyiken”.

?

IRÓD.: A Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára, Debrecen (I. Is. 3, 72. l.).
(helyszíni szemle nem volt)

Telegd l. Mezőtelegd

Tóbiásfalva l. Táblás

364. + Tordaszentlászló – ref. templom (Săvădisla, Kolozs m.)

1919-ben újraöntött harang, melyen 1871-ben a következő feliratot olvasták: *Ora pro nobis beate rex LADISLAVS(!) a(mn)o d(omi)ni 1478*. Miháltz Elek szerint „Ezen feliratnál [...] csupán a *Ladislavs* szó van a latintól eltérő betűkkel írva, s az is inkább maiuskel betűk felé hajlik, az évszám pedig tisztán arabs számjegyekkel van írva”.

1478, Nagyvárad?

IRÓD.: Névkönyv 1871. 43; Miháltz 1896. 283; KvRefGylt 36/I. 6/915^{v-vi}; Teleky 1941; Boldizsár Zeyk 1993. 43–45; Léstyán I. 437; a templom védőszentje, a falu nevével összhangban és egy 1450-es oklevél tanúsága szerint is, Szent László király volt (Éntz 1996. 491).
(1993)

365. + Torja (Altorja) – r. kat. templom (Turia, Kovászna m.)

Elpusztult harang. Orbán Balázs szerint „második harangja – melyen az ABC ferde latin betűkkel megfordítva van körírva – a 16. századból való, mint azt a rajta levő minuszkel jegyekkel írt 1555 évszám bizonyítja”. A harang még az első világháború előtt elpusztult, a háborús rekviráláskor készült fényképen ugyanis két 17. századi harang látható.

1555

IRÓD.: Orbán III. 92; Altorjai r. kat. egyházközség irattára; Léstyán I. 86. (a harangot meglévőként ismerteti); Benkő 2000b. 65.
(1984)

366. + Türe – ref. templom (Turea, Kolozs m.)

Egy 1872-es leírás szerint „harangjai közül a nagyobbikon barát minuskel betűkkel ez van írva: + *Maria + ora + pro nobis + 1471*”.

1471

IRÓD.: Névkönyv 1872. 29; Miháltz 1896. 293; Léstyán II. 248.
(helyszíni szemle nem volt)

Udvarhely l. Székelyudvarhely

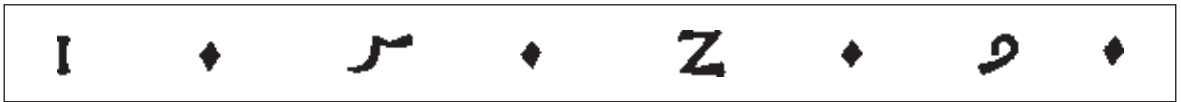
Újfalu l. Apaújfalu, Barcaújfalu, Kalotaújfalu, Kékesújfalu, Szászújfalu

Újlak l. Belényesújlak

367. Unoka – ref. templom (Onuca, Maros m.)

Megtört ívű peremén 1,5 cm széles abroncs. Vállán 3 cm széles sima bordakeretben évszám: $1 \cdot 5 \cdot 2 \cdot 9$. A számjegyek magassága: 1,8–2,2 cm; kis rombuszok (III. 163b) választják el őket. Vállának íve megtört, teteje kissé kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Kérdőjel alakú füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül ovális. A 25 kg súlyú harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a marosvásárhelyi gyűjtőközpontba szállították,

a MOB 1918-ban mentesítését javasolta.

Mk: 29 cm, Á: 34,5 cm, á: 19 cm

1529, Beszterce, János ágyúöntő mester?

IROD.: OMvH Lvt 527/1918; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 68. sz. (1983)

368. + Vadasd – ref. templom (Vădaș, Maros m.)

Elpusztult harang, 1868–1870 táján öntötték újra. Benkő Károly szerint rajta „cifra latin betűkkel a következő felirat van: »*Maria Mater Gratiae. Mater Misericordiae. 1502*«”.

1502

IROD.: Benkő 1868. 248; Orbán IV. 31. (a harangot ottjárta előtt egy évvel öntötték újra, feliratát az egyházközség jegyzőkönyve alapján, Benkővel egybehangzóan közli); Gerecze 1906. 494; Balogh 1935. 174; Léstyán I. 374; Benkő 2000b. 67.

369. Vágás – r. kat. templom (Tăetura, Hargita m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 9 cm széles sodrott bordakeretben arányosan elosztva négy plakett: Keresztrefeszítés (III. 116b), evangélista könyvpult előtt (III. 117), trónoló király (III. 112), író evangélista (III. 118). Vállának íve megtört, teteje domború, sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül ovális. Az elhasadt, majd meghegesztett harangot jelenleg a bétai (Beta, Hargita m.) r. kat. templomban használják.

Mk: 54 cm, Á: 62 cm, á: 33 cm

15. század közepe, Segesvár

IROD.: Orbán I. 34; Dávid 1981. 348–349, 388–389. kép; Léstyán I. 296. (1980)

Vaja I. Székelyvaja

Valkó I. Alsóvalkó

370. Vámosgálfalva – ref. templom (Gănești, Gallendorf, Maros m.)

Megtört ívű peremén 1,8 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4 cm) 1496-os évszám és díszítmények, a következő sorrendben: Leonardus-rozetta (III. 55), szárnyas hárpia alakjával díszített övveret lenyomata (III. 52), Leonardus-rozetta (III. 55), két háрпиát ábrázoló szíjvég hegye (III. 51), Leonardus-rozetta (III. 55), szárnyas hárpia kétágú farokkal (III. 52), Leonardus-rozetta (III. 55), a két háрпиát ábrázoló szíjvég másik fele (III. 51), Leonardus-rozetta (III. 55). A számjegyek betűmagassága: 2,1–2,3 cm. Teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton állt. Eredeti függesztőkoronája hiányzik, ez minden bizonnyal első világháborús rekvirálásával függ össze. A medgyesi gyűjtőközpontba szállított, 110 kg-os harang felmentését 1918-ban a MOB javasolta.

Mk: 51 cm, Á: 59,5 cm, á: 32 cm

1496, Nagyszeben

IROD.: OMvH Lvt 527/1918; KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 70. sz.; Benkő 2000a. 493, 497.

(1983)

Vámosudvarhely I. Székelyvaja

Várad I. Nagyvárad

371. Várfalva – unit. templom (Moldovenesti, Kolozs m.)

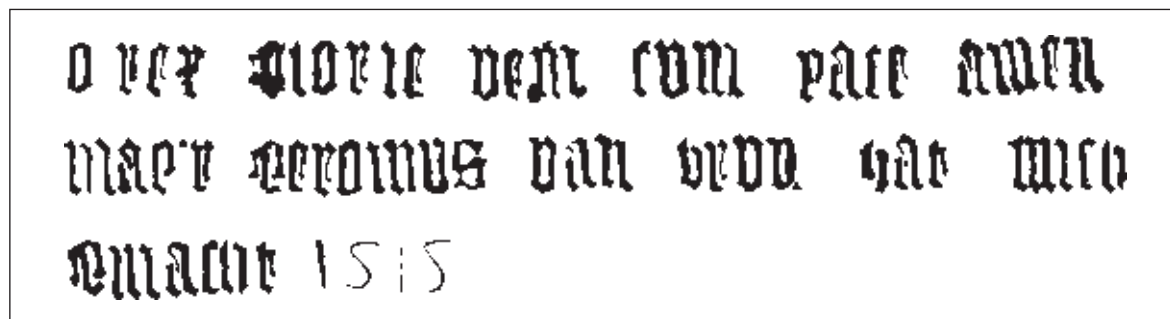
Széles, enyhén megtört ívű peremének szélén 3 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 3,5 cm) minuszkulás felirat: *o rex glorie veni cum pace amen mag(iste)r geromus van brvn hat mich g(e)macht 1515*. Betűmagasság: 2,7–3,1 cm. Vállának íve megtört, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton állt. Eredeti függesztőkoronája hiányzik.

Mk: 65 cm, Á: 81 cm, á: 45,2 cm

1515, Brünn, Hieronimus mester

IROD.: VU 1858. 250. (az 1515-ben öntött harangon „valami gót betűs körirat van”); Orbán V. 183. (Magister Heromius mesternévvél); Patay 1989. 82; Léstyán I. 441; Benkő 2000b. 40. kép.

(1982)

Várhely I. Óvárhely

Vásárhely I. Marosvásárhely

Vécs I. Marosvécs

372. Vérd – ev. templom (Värd, Werdt, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 8,5 cm széles, sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: *+ An(n)o · d(omin)i · m^o · cccc^o · xxxviii^o ·*. Betűmagasság: 6,1–6,5 cm. A felirat élén talpas kereszt (III. 105b) áll, a szavakat § alakú jelek (III. 98a) választják el. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Vaskos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúras –, belül körív.

Mk: 80 cm, Á: 88,5 cm,

á: 48,7 cm

1438, Segesvár

IROD.: Csaki 1923. 43;

Léstyán II. 417.

(1983)

373. Vérd – ev. templom (Värd, Werdt, Szeben m.)

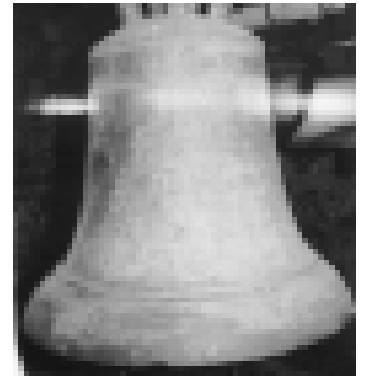
Pereme sima, ívelt. Vállán 7 cm széles, sodrott bordakeretbe fogott üres fríz. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív. A 179 kg súlyú harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a segesvári gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 59 cm, Á: 67 cm, á: 36,3 cm

15. század közepe vagy második fele, Segesvár

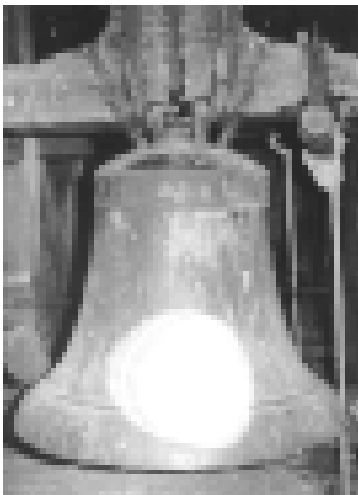
IROD.: OMvH Lvt 527/1918.

(1983)

374. Vesszöd – ev. templom (Veseud, Ziedt, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 6,3 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: · + · *O rex · glorie · ueni · nobis · vmi(!) · pace*. Betűmagasság: 4,7–5,4 cm. Az *vmi* [recte: *cvm*] *v* betűje fejjel lefelé áll. A felirat kezdetét III. 49. sz. rozettákkal közrefogott latinkereszt (III. 38) jelzi, a szavakat hatkaréjos rozetták (III. 49) választják el. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül körív. A 353 kg súlyúnak jelzett harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a megyesi gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

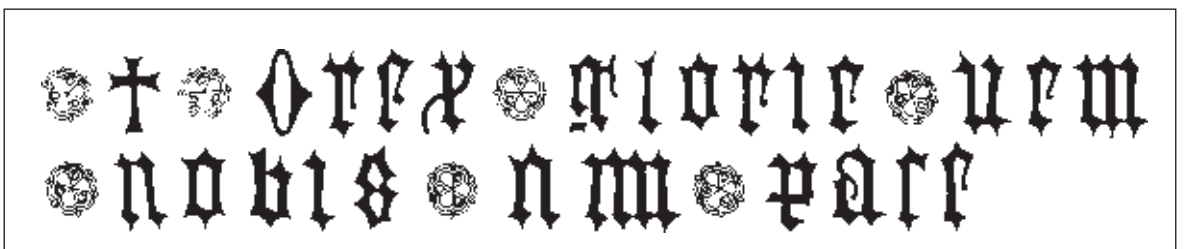

Mk: 66 cm, Á: 79 cm, á: 41 cm

15. század közepe, Nagyszeben, Leonardus mester

IROD.: OMvH Lvt 527/1918; Csaki 1923. 42. (felirat nélküli, 15. századi harangot említ).

(1983)

Vessződ I. 391. szám

Vesszős I. Szásznagyvesszős

Vista I. Magyarvista

375. Volkány – ev. templom (Vulcan, Wolkendorf, Maros m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 8 cm széles, sodrott bordakeretben hat plakett: oroslán (III. 124), griff (III. 123) – mindkettő téglalap alakú keretben, egyszer-egyszer ismétlődve –, sárkány címerpajzsban (III. 122), az előzőhöz hasonló címerpajzs, öntéshiba miatt kivehetetlen ábrázolással. A harang oldalán nagy öntéshiba. Válla gömbölyű, teteje kúpos, koronája körül borda. Vaskos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala – a középső három oldal kannelúrás –, belül ovális. A 231 kg súlyú harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a segesvári gyűjtőközpontba szállították, a MOB 1918-ban felmentését javasolta.

Mk: 66 cm, Á: 71,5 cm, á: 39,8 cm

15. század második fele, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 210; Gerecze 1906. 529; HerfurthBl I. 92; OMvH Lvt 527/1918; Csaki 1923. 43. (1982)

376. Volkány – ev. templom (Vulcan, Wolkendorf, Maros m.) / Nagyszeben, ev. püspökség gyűjteménye

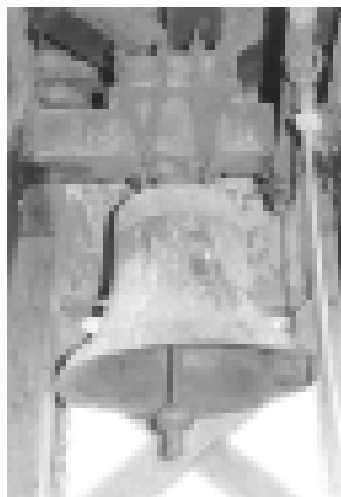
Sima, ívelt pereme fölött borda. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 5,3 cm) minuszkulás felirat: + o · rex · glorie · ihesu · xpe · veni · cu(m) · pace. Betűmagasság: 4,3–5,3 cm. A felirat kezdetét Szent Antal-kereszt (III. 102) jelöli, a szavakat kis rombuszok (III. 96a) választják el. Teteje domború, a korona középső tagjának alapzatából a harangtetőre sugarasan hat kis borda nyúlik ki. Vékony füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül körív. Egy füle hiányzik. A harang az 1990-es években a nagyszebeni ev. püspökség gyűjteményébe került.

Mk: 55 cm, Á: 64,5 cm, á: 33,4 cm

15. század közepe vagy második fele, Segesvár

IROD.: Müller 1859. 223; Gerecze 1906. 529; HerfurthBl I. 92; Csaki 1923. 43.

(1982, 1997)

377. Völç – ev. templom (Velç, Wöltz, Szeben m.)

Pereme sima, ívelt. Vállán 6,6 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat: + anno · domi(ni) · m^o · cccc^o · lxxi^o · ihesus · cristus · hilf · vns. Betűmagasság: 4,6–5,2 cm. A felirat kezdetét latinke-reoszt (III. 38) jelöli, a szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el. Vállának íve megtört, teteje domború, koronája körül enyhe borda. Füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül körív.

Mk: 74 cm, Á: 89 cm, á: 44 cm

1471, Nagyszeben

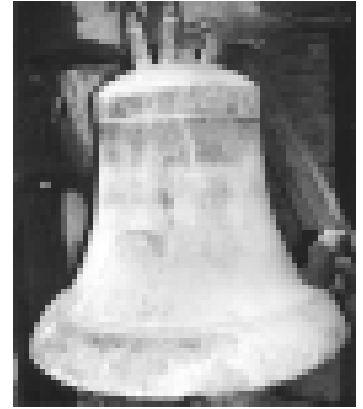
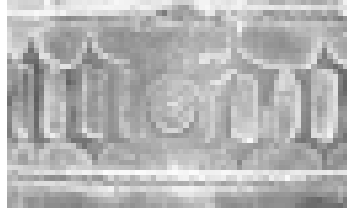
IROD.: Theil 1878. 45; Gerecze 1906.

424; Csaki 1923. 43. (1441-es dá-

tummal); Fabritius-Dancu 1983. 56. (*ihesus cristus hilf uns 1441* felirattal); Léstyán II. 360–361.

(1441-es évszámmal); Benkő 2000a. 497; Benkő 2000b. 34, 36. kép.

(1981, 1997)

378. Völç – ev. templom (Velç, Wöltz, Szeben m.)

Megtört ívű peremén abroncs. Oldalán keretelés nélküli sávban szeges kereszt (III. 166) és arányosan elosztott számjegyekkel évszám: 1529. A számjegyek magassága: 4–5,5 cm. Vállán kancsós-baluszteres reneszánsz díszítősor (III. 165). Vállá gömbölyű, teteje domború, koronája a harangtetőből kiemelkedő erőteljes, korongszerű tagozaton áll. Kérdőjel alakú füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög három oldala, belül körív. Peremén tűztől származó, nagy kiterjedésű olvadásnyom. Ezen a részen utóbb a harang fala elhasadt, amit durván meghegesztettek. A hegesztési varratok mentén mára újra megrepedt.

Mk: 56 cm, Á: 64 cm, á: 30,2 cm

1529, Beszterce

IROD.: Theil 1878. 45; Gerecze 1906. 424; Csaki 1923. 43; Balogh 1943. 335; Fabritius-Dancu

1983. 56. (a toronyalj mestergerendájának feliratát *Sub campanatoris*

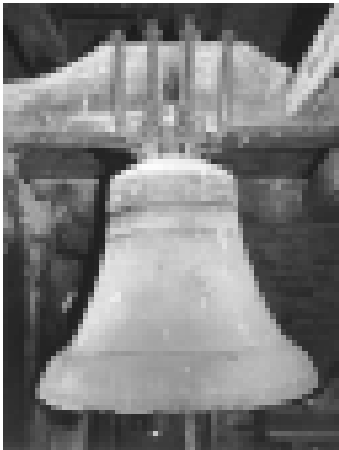
officio Stephani Reinerty dipschensis anno 1601 formában közli); Léstyán

II. 361. (a fenti harangból tévesen két emléket gyárt: egy pusztán

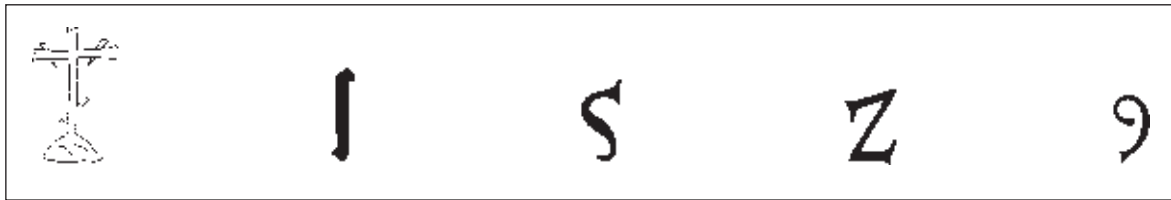
évszámmal jelölt 1529-es harangot és egy reneszánsz virágdíszes,

1536-ban öntött darabot); Benkő sajtó a.

(1981, 1997)

379. Völcsök – ref. templom (Ulciug, Szilágyményes m.)

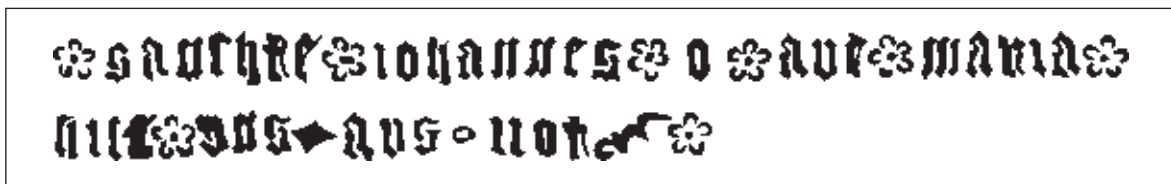
Enyhén megtört ívű peremén sima bordával szegélyezett, 2,5 cm széles abroncs. Palástján sima, üres bordakeret, fölötté, a palást négy negyedében egy-egy díszítmény: feszület (III. 223), Szent Mihály (III. 230), feszület (III. 223), Veronika kendője (III. 74). Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 3,8 cm) minuszkulás felirat: *· sanchte · iohannes · o · ave · maria · hilf · vns · avs · not · . . .* Betűmagasság: 2–2,9 cm. A szavak között ötszirmú virágot mintázó elválasztójelek (III. 198), rombusz (III. 180) és lapított karika alakú jel látható, a szöveg végén csonkolt indára emlékeztető záródísz (III. 185) áll. Vállának íve megtört, kúpos tetején kétszeres sima borda fut körbe. Bordával körülvevett koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Kissé hajlított fülei lecsapott sarkú négyzet keresztmetszetűek. A 103 kg-os harangot az első világháború idején hadi célokra rekvirálták és a kolozsvári gyűjtőközpontba szállították, 1918-ban a MOB felmentését javasolta.

Mk: 49 cm, Á: 55 cm, á: 31 cm

15. század, vége, Nagybánya?

IROD.: OMvH Lvt. 527/1918. (16. századi keltezéssel); KvRefGylt Darkó–Debreczeni-gyűjt. 16. doboz 73. sz.; Benkő 2000b. 66.

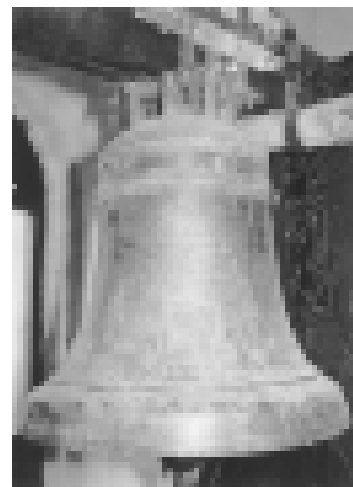
(1984)

380. Zabola – ref. templom (Zábala, Kovászna m.)

Peremének íve megtört, szélén enyhe, 2,2 cm széles abroncs. Vállán kétszeres sima bordakeretben (belvilág: 4,1 cm) arányosan elosztott számjegyekkel évszám: *1 · 5 · 5 · 8*. A számjegyek magassága: 2,7–4,1 cm. Az egyes számokat – sorrendben – a következő díszítmények választják el: plakett turbános férfifejjel (III. 162), szíjvég- vagy könyvkapocszerű tárgy lenyomata (III. 145), plakett turbános férfifejjel (III. 162) és az említett szíjvég (könyvkapocs) lenyomata (III. 145). Vállának íve enyhén megtört, teteje kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális. A harangot 1927-ben a kézdialbisi ref. gyülekezet vásárolta meg.

Mk: 55 cm, Á: 57 cm, á: 31,5 cm

1558, Brassó

IROD.: Orbán III. 138. (1588-as dátummal); Kisgyörgy 1982; Kisgyörgy 1995. 292. (1555-ös évszámmal; valószínűleg ugyanazon mester öntötte a székelyszáldobosi harangot is). (1984)

Zsákod I. Magyarzsákod

381. + Zsiberk – ev. templom (Jibert, Seiburg, Brassó m.)

Elpusztult harang, felirata *Te Deum laudamus* felirattal.

?

IROD.: Müller 1859. 226; Gerecze 1906. 530; Benkő 2000b. 53, 67. (1984)

382. + Zsidve – ev. templom (Jidvei, Seiden, Fehér m.)

Elpusztult harang, felirata Fr. Müller szerint *DEO SOLI GLORIA + SIGISMVND STVNDENMACHER 1559* volt.

1559, Sigismund Stundenmacher

IROD.: Müller 1859. 230; Theil 1878. 45; Roth 1908. 8; Patay 1989. 95; Léstyán II. 362. (1983)

Közelebről meghatározatlan helyről származó erdélyi és partiumi harangok

383. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár

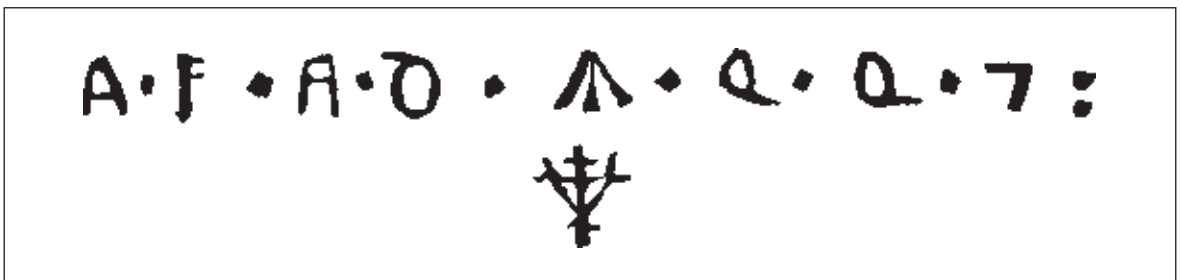
1868. szeptember 19-én Rómer Flóris az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményében egy harang feliratát másolta le *Mccc 8 § 8 viii 4* formában. Az évszám – jóllehet emlékeztet rá – nem azonosítható az ugyancsak Kolozsvárra került szentháromsági harangéval (1484), sem más, ismert erdélyi harang (pl. Kőhalom, 1488) dátumával.

1484?, 1488?

IROD.: OMvH Rómer-hagyaték, XXVI. jegyzőkönyv, 67. (a felirathoz Rómer Flóris jegyzete: „Magyarország és a nagyvilág. B. Orbán. Sept. 20 körül”).

384. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

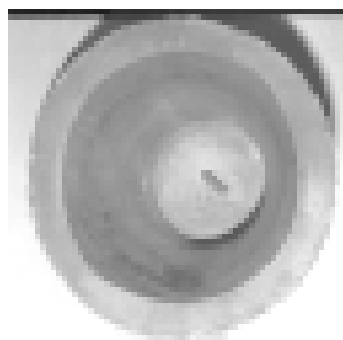
Az első világháború idején hadi célokra rekvirált, Alsószombatfalva (Sâmbăta de Jos, egykor Fogaras vm., ma Brassó m.) vasútállomásán feladott és Budapestre szállított harang, mely utóbb a Magyar Nemzeti Múzeumba jutott (Lsz.: 55.25.C). Sima, terült, ívelt pereme fölött borda. Vállán sza-

bálytalanul futó, 5,5 cm széles (belvilág: 5 cm) sodrott bordakeretben antikva betűs felirat és évszám: *A · F · A · D · M(?) · Q · Q · 7* :. A *D* korai humanista kapitális. Betűmagasság: 3,6–3,9 cm. A betűket szabálytalan kis rombuszok választják el, a feliratot hasonló kis négyszögekből összeállított kettőspont zárja le. A feliratos sáv alatt kereszttekből komponált mesterjegy (III. 195). Vállának íve megtört, teteje enyhén kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő alacsony tárcsaszzerű tagozaton áll. Sarkosan megtört füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális. A korona függesztőkarikája tetején öntőcsap nyoma, a karika síkjában álló két átellenes fülön letört légcsonkja.

Mk: 28 cm, Á: 37,8 cm, á: 18,8 cm
1557

IROD.: Patay 1978. I. 49–50; Patay 1989. 46, 52. tábla 1, 82. tábla 4.

Korszakunkba nem tartozó harangok, téves kormeghatározással

Balázstelke I. Balázstelke (20)

385. +/? Berekeresztúr – ref. templom (Bâra, Maros m.)

Feliratát Rómer Flóris mint a legrégebbi magyar nyelvű harangfeliratot ismertette. Porzsolt Ádám rákosdi tanító közlésére támaszkodva, némi gyanakvással („Ha ezen értesítés valami félreértésen nem alapszik ...”) Rómer arról tudósít, hogy „a bere-keresztési [!] nagy harangon ez áll, szép mostani magyar betűvel és arabiai számmal írva: »ez a harang öntetett Rettegen 1512-ben«”. Valószínűleg egy időközben elpusztult harang téves olvasatáról van szó (a toronyban a középső harang helye üres), a 16. században ugyanis Rettegen nem öntöttek harangot, egy 16. század eleji magyar nyelvű harangfelirat pedig anakronizmus. Rómer adatát utóbb Gerecze Péter is átvette.

IROD.: Rómer 1871. 174; Gerecze 1906. 481.
(1983)

Berekeresztúr I. Berekeresztúr (385.)

386. Buzd – ev. templom (Boz, Bussd/Busendorf, Fehér m.)

A tévesen 1538-as dátummal közölt, ma is meglévő harang a valóságban 1583-ban készült. IROD.: Halaváts 1907. 214. (a harangot feliratával és helyes évszámával együtt közli; tévesen helyezi ide azonban a szászbuzdi, 1510-ben öntött harangot, melyet – mivel itt nem találta – elpusztultnak vélt); Csaki 1923. 41; Patay 1989. 106.
(1984)

387. + Csernátfalva – ev. templom (Cernatu, Zernendorf, Brassó m.)

Az első világháború után megrepedt és újraöntött harang. Felirata Orbán Balázs szerint: *Isten Dvtsőségére Csernát. f. Trvkösi és Bács. f. eccl. önt.* „Alább az oldal cifrázatok közt ferdített arab számjegyekkel 1527. E harang [...] legrégebb a – reformatio kezdetét jelölő – magyar harangfeliratok közt.” A felirat magyar volta, annak helyesírása és tartalma kizárja, hogy a harangot 1527-ben öntötték volna.

?

IROD.: Orbán VI. 160; Léstyán I. 40.
(1984)

388. Csíkszentkirály – r. kat. templom (Sâncreieni, Hargita m.)

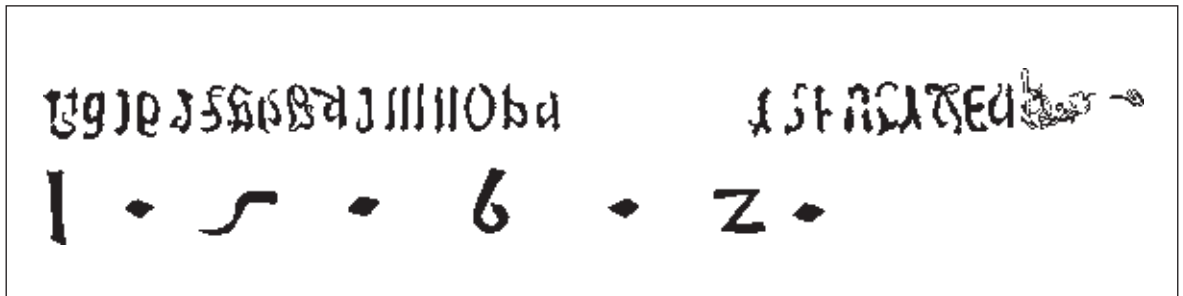
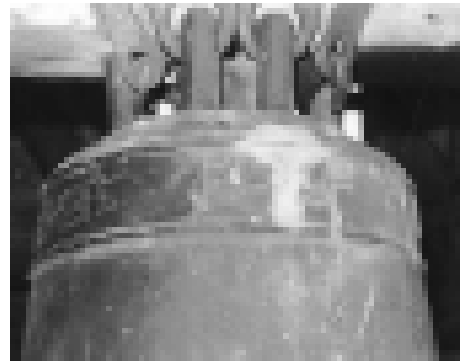
Erősen megtört ívű peremén 3 cm széles, enyhe abroncs. Vállán 7,5 cm széles, sima bordakeretben fraktúr ábécé és évszám: *abcdefghijklmnopqr stvzyxΩβ · 1 · 5 · 6 · 2*. Az ábécét fejjel lefelé, két részletben, matricaszerűen applikált szalag formájában helyezték el a harang vállán (a szalag szélessége egybeesik a betűmagassággal: 3 cm). A második feliratos szalagrészlet vége elhegyesedik és indamintában végződik. A 2,5–4,5 cm magas számjegyeket fekvő rombuszok választják el. Válla gömbölyű, teteje kissé kúpos, koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton áll. Sarkosan megtört, vastos füleinek keresztmetszete kívül a nyolcszög öt oldala, belül ovális.

Mk: 64 cm, A: 69 cm, á: 36 cm

1562, Brassó

IROD.: Benkő 1853. 109. (1562-es évszámmal); Müller 1859. 220; Orbán II. 36. (a felirat rajzával); Gerecse 1906. 268; Gyárfás 1911. 103. („Ha nincs átöntve, azt kell mondanunk, hogy a harangöntő egy régebbi feliratot másolt le, mégpedig elég ügyetlenül.”); Endes 1938. 73. (1512-es keltezéssel); Léstyán I. 198. („...összevissza kevert maiusculum betűi értelmetlen szöveget adnak. Csak dátuma olvasható ki: 1562.”); Benkő 1999. 49; Benkő 2000b. 65.

(1982)

Kiskeresztes I. Kiskeresztes (164)

- 389. + Szászbuda** – ev. templom (Bunești, Bodendorf, Brassó m.)
1847-ben újraöntött harang, 1597-es évszámmal. Dátumát M. Csaki tévesen 1519-nek írta.
1597
Irod.: Csaki 1923. 41.
(1984)
- 390. Szentlélek** – r. kat. templom (Bisericani, Hargita m.) / Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Harang, antikva betűs felirattal. Orbán Balázs a hiányosan kiolvasott feliratot „a betűk idoma” alapján a 16. század elejére keltezte. Az első világháború rekvirálási nyomán Budapestre szállított, majd a Magyar Nemzeti Múzeumba jutott harangon (Lsz.: 55.34.C) 1581-es dátum látható.
1581
Irod.: Orbán I. 106, 6. jegyzet; Gerecze 1906. 1158. (Orbán Balázs közlését félreértve két, 16. század eleji harangról ír, az udvarhelyszéki – ma Hargita megyei – Szentléleket tévesen Kézdiszentlélekkel azonosítja); Patay 1989. 46.
(1980)
- 391. + Vessződ** – ev. templom (Veseud, Ziedt, Szeben m.)
Az első világháború idején rekvirált és a segesvári gyűjtőközpontba szállított, 64 kg súlyú harang, a MOB téves feljegyzése szerint 1513-as évszámmal. 1918-ban a MOB felmentését javasolta a háborús célú rekvirálás alól. A Vessződre visszakerült harangot 1972-ben újraöntötték, két feliratos válltöredékét a parókián őrzik. Az egyik darabon 3,7 cm széles sima bordakeretben 1573-as évszám, a másikon hasonló keretben antikva GR betűk olvashatók. A harang koronája a harangtetőből kiemelkedő korongszerű tagozaton állt.
1573
Irod.: OMvH Lvt 527/1918. (adatait a gépelt lista felcseréli a közvetlenül utána következő keresdi harang adataival); Csaki 1923. 43. (tévesen 1513-as évszámmal).
(1983)

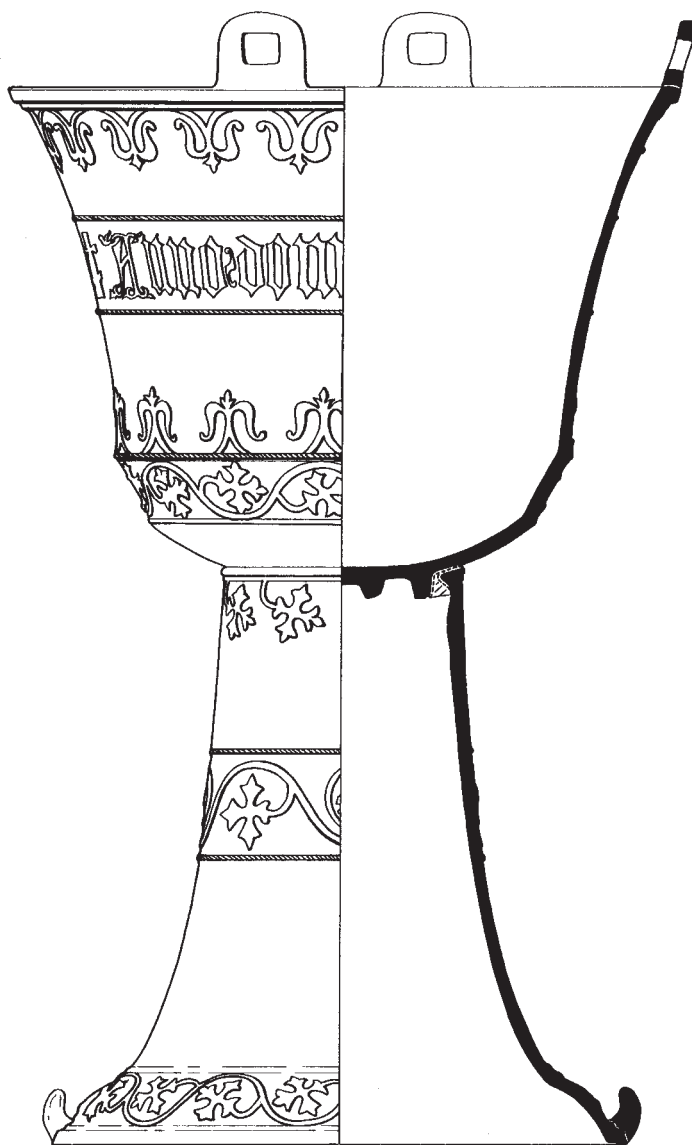

II. KERESZTELŐMEDENCÉK

1. Alcina – ev. templom (Alțina, Alzen, Szeben m.)

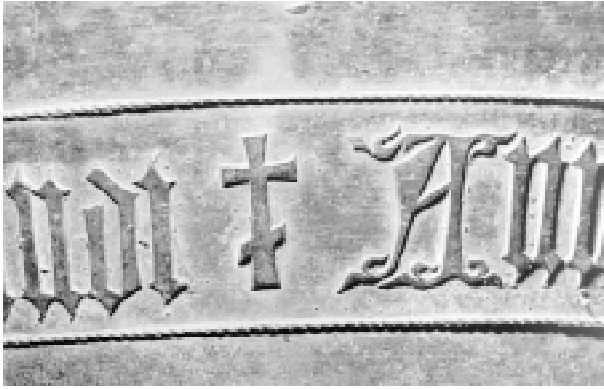
Kehely alakú, két részből öntött bronz keresztelőkút, levegősen elhelyezett díszítősorokkal tagolva. Öblös medencéből és karcsú láb részéből áll. A két részt ma már nem lehet szétválasztani, miután a kettő közötti hézagot az újkorban ólommal kiöntötték. Magassága 85 cm, a medence átmérője 50,5 cm, a talp átmérője 43,7 cm.

A cuppa peremét sima abroncs szegélyezi, alatta borda fut körbe. A peremből két átlósan elhelyezett, legömbölyített fül nő ki (6,6×5,8 cm), négyszögű lyukkal átörve. A medence palástját négy díszítősor tagolja:

0 20cm

† ANNO DOMINI MILLESIMO CCCC^o LXXII°
TEMPORIS REGIS SIGISMONDI

a) A perem alatti bordáról fordított állású lilomsor csüng le, melyet stilizált, lapos virágokból (III. 109) állítottak össze.

b) A cuppa középrészén 8 cm széles sodrott bordakeretben minuszkulás felirat fut körbe: + *Anno · domini · millesimo · c^o c^o c^o · iii · tempore · regis · sigissmundi(!)*. Betűmagasság: 4,8–5,5 cm. A felirat élén ferdén áthúzott szárú latinkereszt (III. 103) áll, a szavakat § alakú jelek (III. 98a) választják el.

c) A cuppa alsó részén sodrott bordán álló lilomfríz látható. A stilizált, lapos virágok az *a.* sor díszítményeinek változatát jelentik, középső szirmuk ugyanis a fentiekénél erőteljesebben szelvényezett (III. 109).

d) A cuppa alsó negyedében a medencealj ívelését enyhén homorú sík töri meg. Ezt a felületet sima bordakeretben futó szőlőleveles fríz tölti ki. A minta tengelyét képező, hullámozó inda mindegyik ívében hajlított száron ülő szőlőlevél található (III. 106a).

A leemelhető cuppa az alján körbefutó, gyűrű alakú tagozattal illeszkedik az üreges láb felső nyílásába.

A cuppa belsejében vörös festés maradványa látható, melyet későbbi keletű zöld festékfoltok borítanak.

A medencerészt fejjel lefelé fordítva öntötték. Ennek megfelelően alján 2,5 cm átmérőjű kerek öntőcsap, mellette 1,7 cm átmérőjű szélcsatorna bronzal kiöntött csonkja látható.

A keresztelőkút tölcseresen szélesedő lábának felső, megvastagodó peremén két, lépcsőzetes elhelyezkedésű borda fut körbe. Alatta a láb palástját három díszítősor tagolja:

a) A talprész pereméről hajlított szárú szőlőlevelek (III. 106a) csüngnek alá, sormintát formázva.

b) A láb középrészén, 8,8 cm széles sodrott bordakeretben kanyargó szőlőleveles inda fut körbe, íveiben nagyméretű szőlőlevelek (III. 106b) váltakoznak négy kerek relieffel: trónoló király (III. 112), író evangélista (III. 118), Isten báránya (III. 119), evangélista könyvpult előtt (III. 117). A durva felületű talpon a minták is meg lehetőségesen elmosódtak.

c) A láb kiszélesedő talprészét sima bordakeretben szőlőleveles fríz díszíti III. 106a sz. szőlőlevelekkel.

A talp sima abronccsal szegett pereméből három, mintegy 3,5 cm hosszú, kampószerű nyúlvány áll ki.
 A cuppa és a láb kivitelezése határozottan eltér egymástól, amennyiben a medence-rész öntése sima, jobban kidolgozott, mintái élesek. A láb durvább dolgozású, szemcsés felületű, mintái elmosódottabbak.

1404, Berethalmi János mester

IROD.: Roth 1908. 14; Roth 1913. 5–6, 3. kép; Roth 1914. 69–70; Halaváts 1914. 375; Teutsch 1925. 204; Vătășianu 1959. 437; Drăguț 1979. 313. (feltehetően a nagyszebeni öntőműhely terméke; alakja – a gótikus kehelyforma időbeli változásának megfelelően – a korábbi keresztelőkutakénál karcsúbb, díszítvényei között megjelenik a trónoló király alakja, amelyik valószínűleg Szent Lajosra, az Anjouk védőszentjére utal); Fabritius-Dancu 1983. 13. (a harangbronzból öntött keresztelőmedence – miként a többi erdélyi bronz keresztelőkút – Leonardus mester nagyszebeni műhelyéből származik); Benkő 2000a. 492.

(1983, 1997)

2. Brassó – Fekete-templom
(Braşov, Kronstadt, Brassó m.)

Két részből álló, kehely alakú bronz keresztelőkút, medencéje leemelhető az áttört nádusszal egybeöntött talpról. Magassága 104 cm, peremátmérője 58,7 cm, talpátmérője 59,7 cm.

A dézsa alakú medencerész felfelé ívelten, majd a perem alatt lépcsőzetes tagozat beiktatásával szélesedik. A megvastagodó perem két ellentett pontján egy-egy lekerekített sarkú, téglalap alakú, 4,8 cm magas fül emelkedik, melyet 2,9×2,3 cm-es, fekvő téglalap alakú lyuk tör át. A cuppa palástját öt sorban elhelyezett minuszkulás felirat borítja. Az első, legfelső sor a perem alatti, 9,5 cm széles kiemelkedő tagozaton kapott helyet. Alatta három kereteletlen sor következik, csupán a legalsót szegélyezi sodrott bordakeret:

a) *Quid mirabilius extare pote(r)it q(uod) v(ir)go infantulu(m) genue(r)it q(ui) m(at)ris sue.*

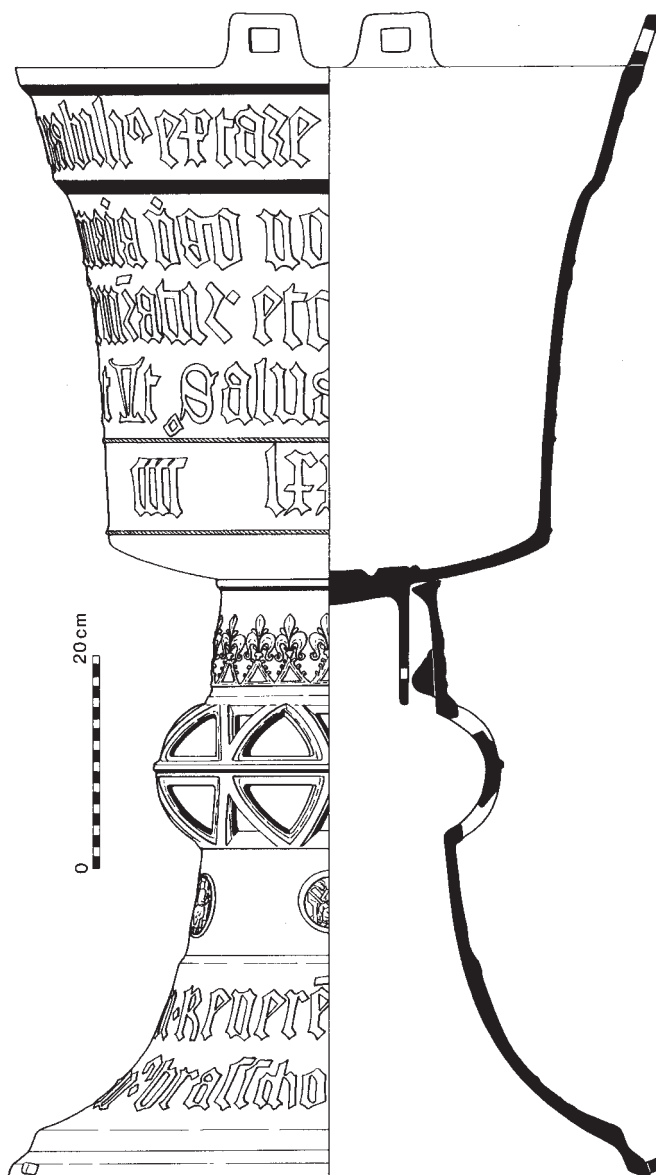
b) *·p(ate)r fu(er)it·ma(r)ia v(ir)go no(m)i(n)ata legitur que mu(n)di saluatore(m).*

c) *·genuisse m(emo)ratur·et cete(r)a·A iohanne Xp(istu)s.*

d) *Baptisari Voluit Vt Saluaret nos .*

e) *Sub anno d(omi)ni millessi(m)o(!) cccc° lxxii°.*

A sorok kezdetét, illetve végét kis rozetták (III. 100), valamint három egymás fölé helyezett kis rombuszból (III. 96b) álló motívumok jelzik. A 3. sor közepére Kálváriát ábrázoló plakettet (III. 116b) helyeztek. A cuppafelirat legalsó sorát 8,5 cm széles sodrott bordakeret

a)

Quid mirabilius extare
poteit quod uirgo infantulu
genuit quarte sue

b) **¶** fuit. maia ōgo uōiata
legior que mūdi Caluato rē:

c) **;** se uulpe mēatur. et ce oēa

Iohanne xps.

d) **¶** Baptisari uoluit
ut saluaret uos

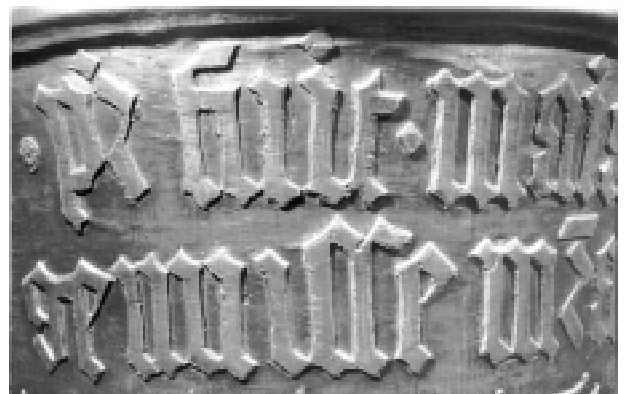
e) **S**ub anno dñi
milleſimo octo lxxii

szegélyezi. Az öt sort azonos méretű betűkkel írták, a betűmagasság viszonylag tág intervallumát (5,3–7) cm a hosszú betűszárak, illetve a majuszkulák okozzák.

A medence falvastagsága a perem alatt 1 cm.

A cuppát az erdélyi anyagban egyedülálló módon rögzítették a lábhoz. A medence aljából 15,1 cm átmérőjű, 11 cm hosszú csőszakasz nyúlik ki (falvastagság: 0,7 cm), amely belleillik a láb felső nyílásába. Az illeszkedés biztonságát később fokozni kívánták, ezért – az újkor folyamán – a lábat és a me-

dencealj csövet egyaránt átfúrták, hogy csavarral rögzíthessék a két darabot egymáshoz. Szokatlan a cuppa alsó részének kivitelezése olyan szempontból is, hogy a darab öntésében két munkafázis nyomát fedezhetjük fel. A medence leemelésekor jól megfigyelhető volt, hogy a rövid csőszakaszt utólag öntötték a már elkészült cuppához, felhasználva egy, a medencealj közepén hagyott nagy kerek lyukat. Ez utóbbit a beömlő fém elég szabálytalanul töltötte ki, felszínét a medence belsejében nem is csiszolták simára. A cső sárgaréz jellegű anyaga élesen elvált az öntvény többi részének bronzsínétől.

A medence alján, kívül vörös festésnyomok láthatók.

A keresztelőkút külön öntött lába három részre, szárra, áttört, lapított pogácsa alakú nóduszra és erőteljesen kiszélesedő talpra tagozódik.

A szár felül kiszélesedő peremben végződik: erre támaszkodik a ráhelyezett cuppa. Az illeszkedés csak közelítő pontosságú, ugyanis a perem ferde síkja nem esik egybe a medencealj ívelésével. A szár belsejében három, erőteljesen kiemelkedő bütyköt találunk; ezek feladata, hogy a medencerész közepük csúszó csövet függőleges helyzetben rögzítsék és így megakadályozzák a medence esetleges elbillenését. A talp belső felületén sok növényi maradvány (szárdarabok, pelyva és gabonaszemek) bronzal kiöntött lenyomata figyelhető meg, ami arra utal, hogy az öntőforma belső magja szerves anyaggal erősen kevert elegyből készült. Kívül a száron 16 álló lilium (III. 110) fut körbe. A nódusz fölött a szár falának vastagsága 0,9 cm.

A lapított nóduszt erőteljes bordával két féltekére osztották. Ezeket 16–16 nagy ívháromszöggel törték át, úgy, hogy a nagy háromszögek közötti mezőkbe még egy-egy kisebb háromszöget helyeztek el.

A nódusz alatt, a talp legfelső ornamentális sávját hat, levegősen elhelyezett relief díszíti: kalapos hárpia négyzetes keretben (III. 128), ágaskodó oroslán (vagy párdúc) bal felé dőlt címerpajzsban (III. 121), trónoló király (III. 112), evangélista könyvpult előtt (III. 117), szárnyas sárkány jobbra dőlő címerpajzsban (III. 120), író evangélista (III. 118). Alatta a lépcsős tagozattal folytatódó, majd erőteljesen kiszélesedő talpon kétsoros, minuszkulás, kereteletlen felirat fut körbe:

- a) *Hoc · opus · fecit · fieri · Reuere(n)dus · vir ·*
- b) *magister · iohan(n)es · Rewdel · pleban(us) · brasschouiensis ·*

a) Hoc opus feat fieri.
Kreuerodus vir.

b) magister iohannes kreuer.
plebanus brasschomeusis.

Betűmagasság: 5–7 cm. A szavakat rombusz alakú jelek (III. 96b) választják el. A talpon lévő felirat érthetően kopottabb a cuppán levőnél, viszont eredeti minősége, kidolgozottsága azonos az előbbiével.

A talp pereméből három arányosan elosztott, négyzögletes keresztmetszetű (1,3x1,5 cm) rövid csomk áll ki. A talp alján szintén vörös festésnyom látható, mely befordul a talp belseje felé. Máshol, az erőteljesen letisztított felületen festés nyomát nem találtuk.

1472, Segesvár

Irod.: Müller 1859. 222. (téves 1475-ös évszámmal); Storno 1869. 22. („A nagy-szebenihez hasonló fém keresztelő-medence áll itt is, mint ott, a templom közepén, csak hogy magas fa-lépcsőkkel annyira elfödött, hogy nem rajzolhattam le.”); Schulcz 1869. 181. (a keresztelőkút lábát fa lépcsőfokok takarják); Orbán VI. 319–320. („Ezen keresztelő medencéről az a hiedelem, hogy Konstantinápolyból hozott. Nem valószínű, hogy ezt a török dúlások alkalmával Budáról vagy másunnan az ércholmit kedvelő törökök magokkal vitték, és a brassai kereskedők [...] megszerezték és visszahozták. Ezen költötetés alatt törhetett le talpzata is, mely ma hiányzik [sic! – B. E.], s mely tövének modorában áttört szép mű lehetett [...] sokat árt [...], hogy talpzata falépcsőkkel van eltakarva.”); Henszlmann 1879. 300; Wenrich 1889. 59; Herfurth Bl I. 107; Gerecze 1906. 255. (1475-ös keltezéssel); Seraphin 1907. 154–189. (a fényképen és rajzban is bemutatott keresztelőkút talpa ekkor már szabadon áll; a szerző szerint azért maradhatott sértetlen az 1689-es tűzvész idején, mert valószínűleg akkor még a hajó nyugati végében, a karzatboltozat alatt állt; a talp aljából kinyúló csapokkal rögzítették a kút a templom padlójához; a szerző adatokat közöl a Reudel patrícuscsalád 15. századi történetéhez); Roth 1907. 105–107; Roth 1908. 16–17; Roth 1913. 14–18, 9. kép (brassói harangöntő mester munkája, aki ismerete a segesvári keresztelőkutat is); Roth 1914. 82–85; Teutsch I. 203; Jekelius Bl. III/1. 131; Vătăşianu 1959. 853; Drăguţ 1979. 315; Entz 1996. 126. (a mű megrendelése az 1471-es földrengést követő javításokhoz köthető).

(1984, 1997)

3. Hégen – ev. templom (Brädeni, Hennedorf, Szeben m.), ma: Nagyszeben–Johannis-kirche

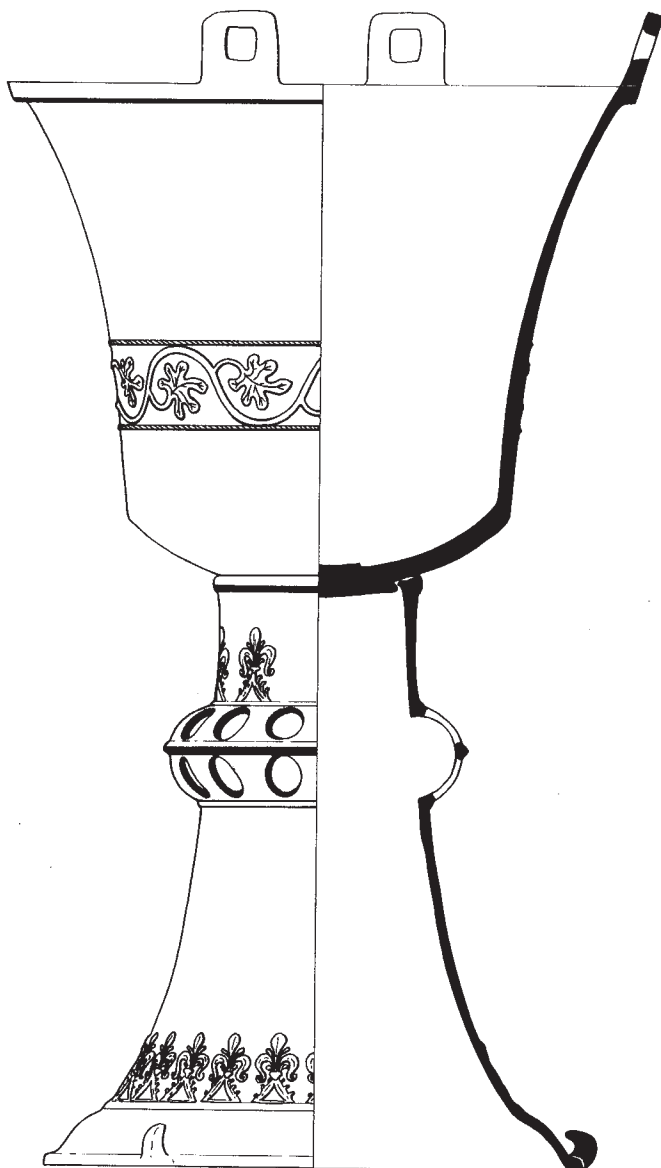
Két részből öntött, kehely alakú bronz keresztelőkút. A cuppa a nádusszal tagolt láb-ról leemelhető. Magassága 93 cm, a medence átmérője 54 cm, a talp átmérője 46,5 cm.

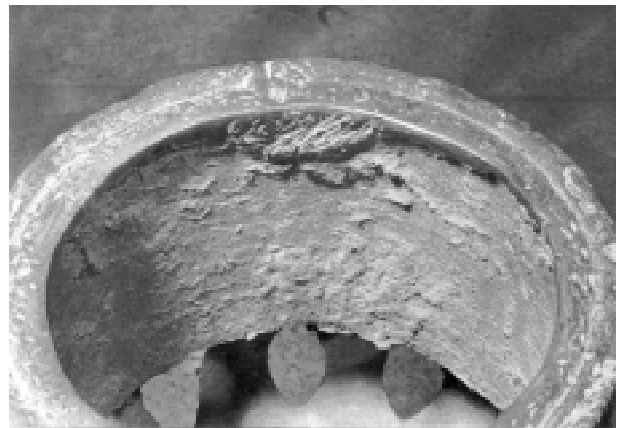
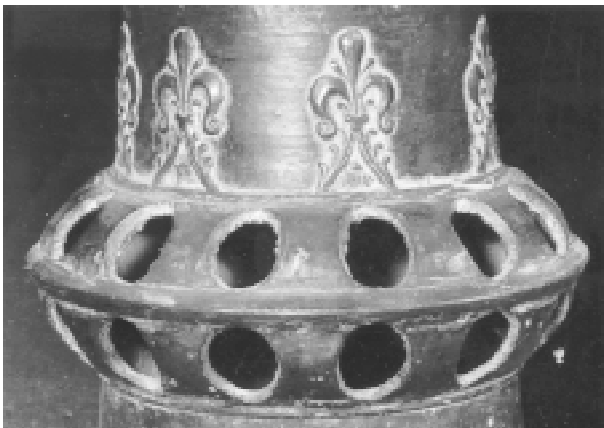
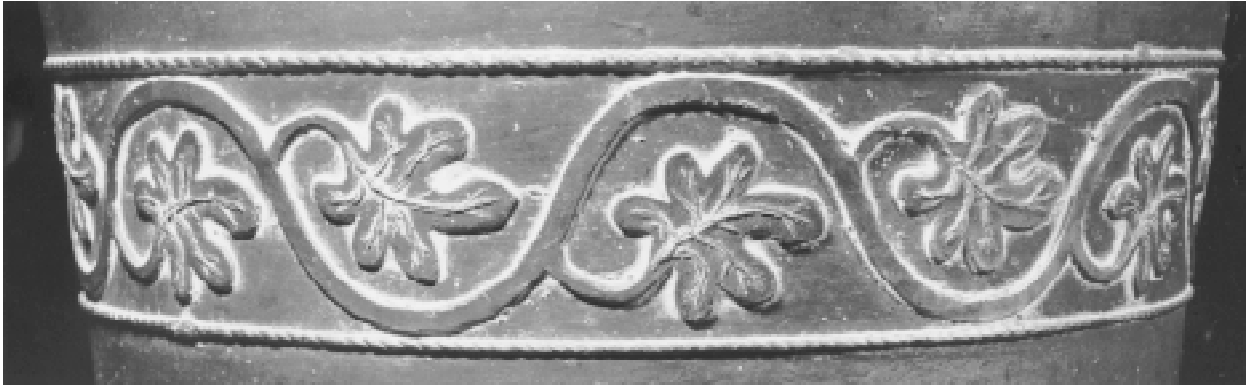
A medence ívelten kihajló peremét megvastagodó abroncs szegélyezi. Belőle két át-lósan elhelyezett, lekerekített sarkú négyszög alakú fül (6,6x6 cm) nő ki, szögletes áttörés-sel (2,6x2,7 cm). Az egyébként díszítetlen cuppa alsó harmadán 7,1 cm széles sodrott bordakeretben szőlőleveles fríz fut körbe. A hullámzó inda minden ívét egy-egy szabdalt, lekerekített szélű, rövid száron ülő, erekkel tagolt szőlőlevél (III. 108) tölti ki. A meden-ce gömbölyű alja éllel csatlakozik a palást-hoz. Itt 0,9 cm-re kiemelkedő, korongszerű tagozat látható (átm.: 13,3 cm), mely a láb felső nyílásába illeszkedik. E rész felületén jól megfigyelhető, hogy a medence modell-jét viaszból vagy fagyúból formázták. A medence falvastagsága 0,55–0,7 cm. A cuppa belsejében erőteljes vörös festésnyomok lát-hatók, melyeket későbbi keletű zöld festék-foltok borítanak. Kívül, a perem alatt kevés vörös festékmaradvány található, a többit az újkorban letisztították.

A láb felső, megvastagodó peremmel kör-rített nyílásába illeszkedik a medence alja. A perem felszínének két ellentett pontján beöntőnyílás, illetve légszatorna csaknem tel-jesen eldolgzott nyoma látható. A szárat a nádusz fölött hét liliom díszíti (III. 110). Belsejében feltűnően sok növényi maradvány lenyomata lát-ható, ami a formakészítéshez használt pelyvás agyagból származik.

Kisméretű, lapított náduszt egy erőteljes borda két féltékére osztja. Mindkettőn 14–14 ovális áttö-rés található. A nádusz falvastagsága 0,55 cm, a szaré 0,55–0,7 cm.

Lefelé szélesedő lábának alját 23 liliomból (III. 110) álló díszítősor kereteli.

Talpa domborúan ívelt, lépcsősen kiálló sima pereméből három kampó nő ki. Vörös festésnyomok a talpon is megfigyelhetők.

15. század első fele, Segesvár

Irod.: Müller 1859. 224; Roth 1908. 15–16; Roth 1913. 13, 8. kép (a keresztelőkút Jacobus mester segesvári műhelyében készült); Roth 1914. 81–82; Csaki 1923. 30; Vătăşianu 1959. 439; Drăguţ 1979. 314–315.

(1981, 1982, 1997)

4. Kisselyk – ev. templom (Șeica Mică, Klein-Schelken, Szeben m.)

Két részből öntött, kehely alakú bronz keresztelőmedence. Vaskos medencéje leemelhető a gömb alakú, áttört nádusszal és lépcsőzetesen tagolt talppal egybeöntött lábról. Magassága 127 cm, a medence peremátmérője 62,7 cm, a talp átmérője 73,7 cm.

A cuppa peremét erőteljes, megvastagodó abroncs szegélyezi, melyből – két ellentett ponton – egy-egy álló, fent ívelten lezárt fül emelkedik ki (m: 5,8 cm). A fülek közepét lekerekített téglalap alakú lyuk töri át (2,5×3,5 cm).

A medence ívelten hajló oldalát vastag, hengeres bordák négy, reliefekkel, illetve minuszskulás felirattal kitöltött sávra tagolják:

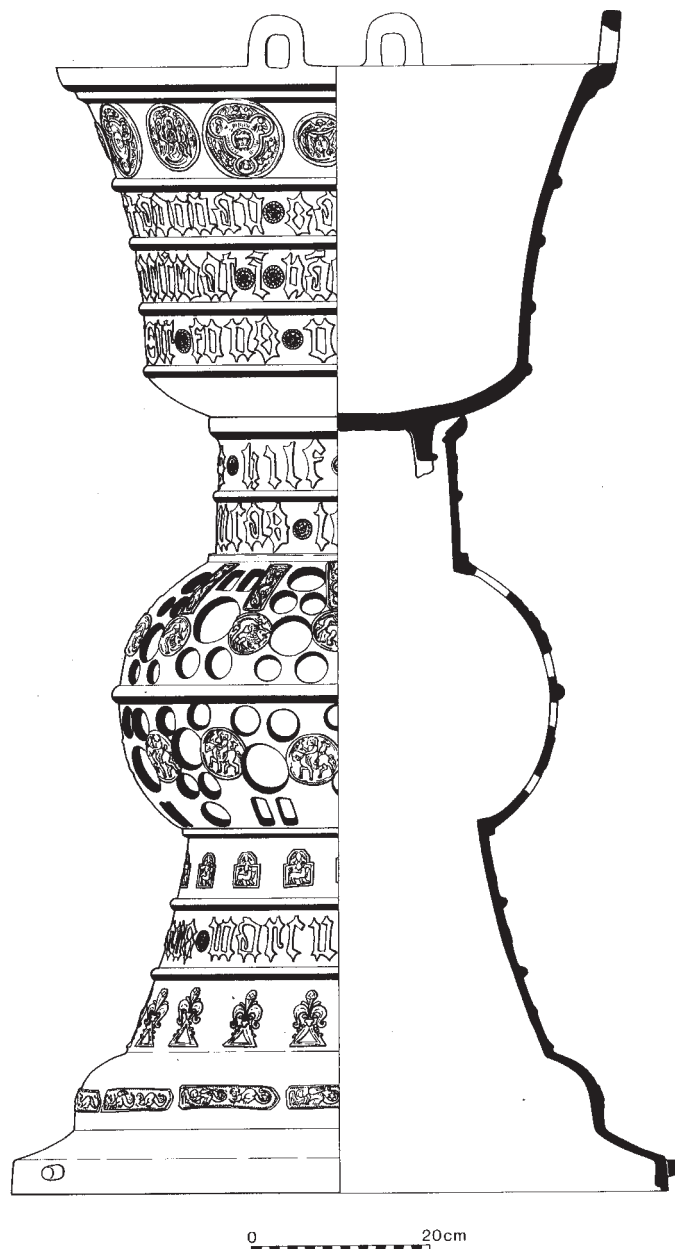
a) A legfelső, díszített sáv lényegesen szélesebb, mint az alatta lévő másik három; mezét 16 különböző méretű kerek relief tölti ki. Közülük néhány nagyobbat a bordakeretbe illesztés alkalmával meg is csonkítottak. Sorrendjük: Kálvária (III. 75), Sienai Szent Bernát (III. 79), Jézus feltámadása (III. 76), Mária megkoronázása (III. 78), Jézus a Gecsemáné-kertben (III. 73), Szentháromság (III. 77), Mária megkoronázása (III. 78), Szentháromság (III. 77), Veronika kendője (III. 74), Jézus a Gecsemáné-kertben (III. 73), a gyermek Jézus (III. 72), Sienai Szent Bernát, Királyok imádása (III. 71), a gyermek Jézus (III. 72), Királyok imádása (III. 71), Mária megkoronázása (III. 78).

b) A második sorban kezdődik a keresztelőkút minuszskulás felirata: *+adonay · sabaoth · detragramaton · emanuel · 1 · 4 · 7 · 7*. Betűmagasság: 4,8–5,4 cm. A felirat élén latinkereszt (III. 38) áll, a szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el.

c) A harmadik és negyedik sort a felirat folytatása tölti ki: *· desce(n)dat · i(n) · ha(n)c · plenitudinem · fontis · virtus · sp(irit)us · s(an)cti*. Betűmagasság: 4,4–5,6 cm. A felirat elején Veronika kendőjét ábrázoló kerek medaillon (III. 74), a szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el.

d) *Sit · fons · viuus · aqua · regenera(n)s · vnda · purificans · .* Betűmagasság: 4,4–5,4 cm. A szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el.

A legalsó feliratos sáv alatt a cuppa oldala éles töréssel megy át az ívelten mélyülő medencealjba. Ennek közepét 20,6 cm külső átmérőjű rövid cső foglalja el, amelyik a láb belső üregébe illeszkedik. A cső külső szélén három, 0,2–0,4 cm-rel kiszélesedő, ívelt peremszakasz van. Ezek funkciója az eredeti terv szerint az lehetett, hogy a csőszerű láb megfelelő kivágásaiba illeszkedve, majd elfordítva bajonettzárszerűen rögzítsék a két részt egymáshoz. Mivel a talp felső nyílása végül is a kellenél nagyobb belső átmérővel (23,3 cm) készült, ez a fajta precíz rögzítés lehetetlenné vált. Ennek ellenére a rendkívül súlyos medence szilárdan ül a talpon, elbillenését az alj csőszerű kiképzése biztosan megakadályozza.

b) † 𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸 𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸
 𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸
 𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸

c) 𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸
 𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸
 𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸

d) 𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸
 𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸
 𐌹𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸𐌸

Ez utóbbin az öntő- és szelelőlyuk bronzal kiöntött csonkja is megfigyelhető, ami arra utal, hogy ezt a medencét is fejjel lefelé, harang módjára öntötték.

A medence falvastagsága 1,1 cm.

A cuppát alátámasztó lábazat három, egybeöntött részből, hengeres lábból, gömb alakú, áttört nóduszból és egy lépcsős tagozat közbeiktatásával erőteljesen szélesedő talpból áll. A láb felső peremén az öntő- és a szelelőcsatorna levágott és simára reszelt helye látszik, ami azt bizonyítja, hogy a talpat természetes, álló helyzetben öntötték. A keresztelőkút belsejének vizsgálata során kiderült, hogy a belső magra eredetileg

a felső szár és az alsó talp formáját mintázták meg, és csak ezután került sor a nódzus viaszmintájára. A nódzus kerek áttörései a díszítő viaszreliefek felragasztása előtt készültek. Legalul, a talp pereméből szimmetrikusan elhelyezett három, rövid rudacska áll ki; ezek nagy valószínűséggel az öntőforma magját és külső köpenyét szilárdan egymáshoz rögzítő bronzrudak maradványai.

A nódzus feletti szárat felül peremszerűen kiemelkedő, hengeres borda zárja. Alatta a szár palástját egy további sima, hengeres borda két sávra osztja, melyeket minuszkulás felirat tölt ki:

a) **I H S O S C R I S T O S** ◉

M I L F ◉ **U D S** ◉

b) **I O H A N N E S M A R T I N U S** ◉

M A R T I N U S ◉ **L U C A S** ◉

a) *ihesus · cristus · hilf · vns ·* . Betűmagasság: 4,5–5,6 cm. A felirat végén kardos kentaurt ábrázoló plakett (III. 70), a szavak között egy-egy Leonardus-rozetta (III. 55) áll.

b) *iohannes · matheus · marcus · lucas ·* . Betűmagasság: 4,6–5,4 cm. A szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el.

A nóduz hasán vízszintesen körbefutó erőteljes, domború borda a lapított, kerek lyukakkal áttört gömböt két térfélre osztja. Az áttörések tervezésekor az alsó és a felső gömbszeletet egyaránt 14–14 cikkelyre osztották. Ennek megvalósítása a felső térfélen teljesen szabályosra sikerült. Az egymást követő cikkelyeket váltakozva más-más módon törték át. Egyik esetben öt lyukból álló minta tölti ki a trapéz alakú felületet: a trapéz nagy alapját két, egyenként 3,7–3,9 cm átmérőjű lyuk alkotja; középen egyetlen, 6,2 cm átmérőjű lyuk nyílik, míg a trapéz kis alapjánál két-két téglalap alakú (4,5×2,2 cm), függőleges állású áttörés helyezkedik el. A másik változatot hat nyílás tagolja: a trapéz nagy alapjánál itt is két kerek lyuk található (átm.: 2,8–3 cm), fölötte egy nagyobb lyuk (átm.: 4,8 cm), majd ismét két, egymáshoz közelebb eső, az alsókkal egyező méretű áttörés következik. A trapéz kis alapjánál egyetlen nagy, kerek kivágást találunk (átm.: 4,3 cm). Az egyes lyukcsoportokat függőlegesen álló, háрпиás övveret-lenyomatok (III. 52) választják el, alattuk egy-egy, Sámsont és az oroszlánt ábrázoló medaillon (III. 66) található. Szélük a lyukak miatt rendszeresen megcsonkult.

A nóduz alsó térfelének beosztása már nem sikerült ilyen jól. Elvben itt is 14 részre kívánták tagolni a rendelkezésre álló felületet, a fent már ismertetett, de tükörszimmetrikusan elhelyezett áttörésekkel, úgy, hogy egymás alá eltérő mintázatú lyukcsoportok essenek. Közülük 13 szabályosan el is készült, az egyes áttöréseket elválasztó, solymászó nőt ábrázoló kerek reliefekkel (III:65.). Az alattuk szabadon maradó felület azonban kevésnek bizonyult a függőlegesen álló háрпиás veretek (III. 52) számára. Megpróbálták ugyan elhelyezni a reliefeket, végül azonban eltávolították őket, így csak a helyük látszik halványan. A 14., utolsó cikkelyre olyan kevés hely jutott, hogy itt csak egy függőleges lyuksort alakíthattak ki, négy kerek áttöréssel, a lyukak két oldalán egy-egy kerek, Lukács evangélista ökrét ábrázoló medaillonnal (III. 69). A deformálódott plakettek azt bizonyítják, hogy a nóduz áttörése megelőzte a minták felragasztását.

A nóduz alatt csonkakúp alakban szélesedő talprészt vastag, hengeres bordákkal három sávra tagolták:

a) A legfelső, nóduz alatti sávban – sorrendben – 10 plakett kardos kentaurral (III. 70), két további medaillon Lukács evangélista ökrével (III. 69), rövid minuszkulás felirat: *iohannes* (betűmagasság: 4,7–5,2 cm), végül egy csonka, a királyok imádását ábrázoló medaillon (III. 71) található.

b) A középső sorban folytatódik a fent elkezdett felirat: *· ihesus · cristus · hilf · vns · matheus · marcus · lucas*. Az utóbbi szót vonal köti össze a fenti sor *iohannes* szavával. Betűmagasság: 4,4–5,4 cm. A felirat elején és közepén kardos kentaur (III. 70), a többi szóközben egy-egy Leonardus-rozetta (III. 55) található.

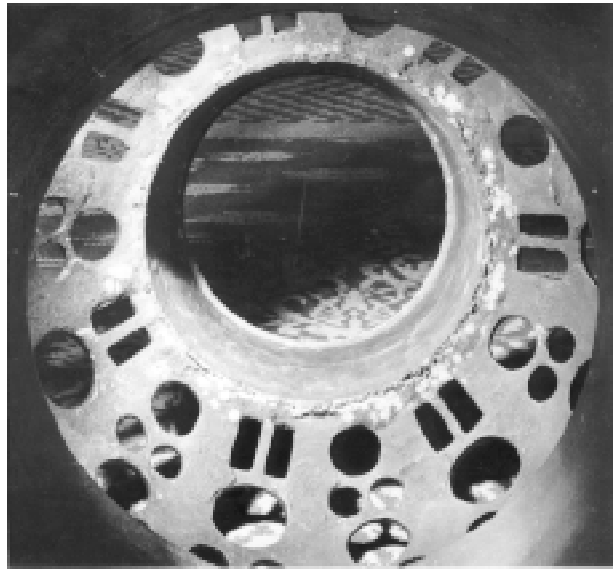
c) A nóduz alatti harmadik sort 18 álló liliomból (III. 50) álló fríz tölti ki.

A fenti, liliomos díszítősor alatt a medence lába lépcsőszerű tagozattal megy át az erőteljesen ki-

a) **IOHANNES**

b) **IHESUS · CRISTUS · HILF · VNS ·**
MATHEUS · MARCUS · LUCAS

szélesedő talpba. A lépcső peremét 15 darab, vízszintesen, frízszerűen elhelyezett, háрпиás szíjvég (III. 51) díszíti. Közülük az utolsó kettőnek le kellett vágni a hegyét, hogy az adott felületen elhelyezhető legyenek.

A terület, díszítetlen talp pereméből szimmetrikusan elhelyezett három kis rúdcsont nyúlik ki oldalra (átm.: 1,8 cm). Valószínűleg azon rudak (nagy méretű szegek) maradványai, melyekkel az öntőforma magját és köpenyét kiégetés előtt egymáshoz rögzítették.

A nádusz és a talp átlagos falvastagsága 0,9 cm.

A gondosan letisztított felületű medencén festésmaradványt nem találtunk, a cuppa belsejében megfigyelhető halvány vörös nyomok kivételével.

1477, Nagyszeben

Irod.: Müller 1859. 207, 218, 222; Gerecze 1906. 518. (1474-es évszámmal); Roth 1908. 12–14; Roth 1913. 9–10, 5. kép (nagyszebeni műhelyben készült, a szebeni keresztelőkút tökéletesített mása); Roth 1914. 75–78, XI/3. kép; Halaváts 1913. 371; Csaki 1923. 35; Teutsch 1925. I. 203–204; Müller-Reitzenstein–Rosemann 1934. 151, 197. kép; Vătăşianu 1959. 853–854; Drăguţ 1979. 315; Fabritius-Dancu 1983. 51. (a keresztelőmedence Leonardus mester nagyszebeni műhelyéből származik); Bielz 1984; Benkő 2000a. 493, 497, 1/10. és 3/2. kép.

(1981, 1982, 1997)

5. Medgyes – ev. templom (Mediasz, Mediasch, Szeben m.)

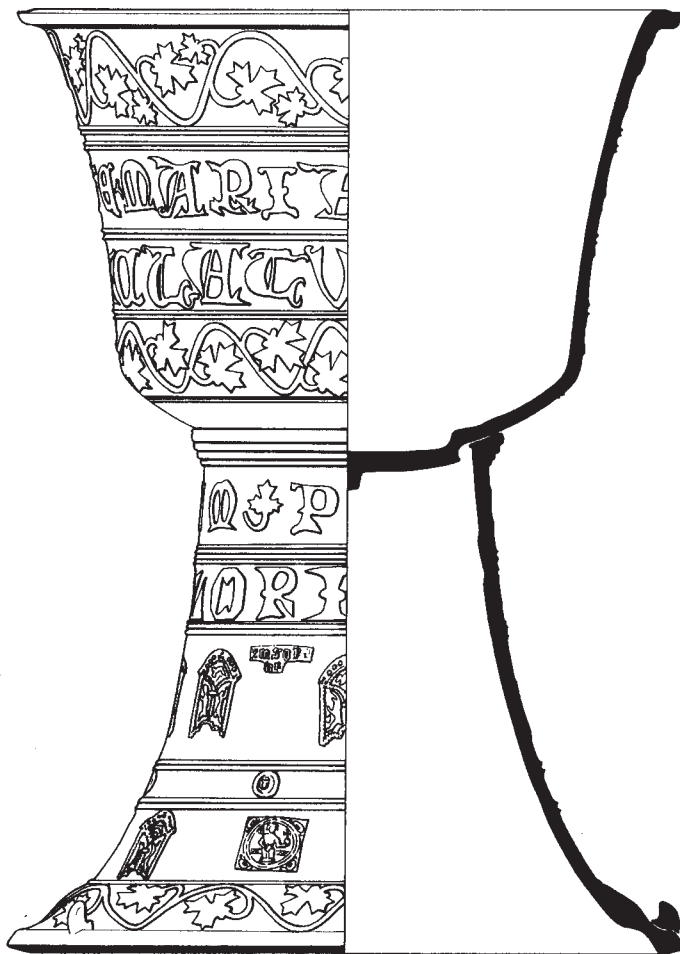
Két részből öntött, kehely alakú bronz keresztelőkút. Medencéje leemelhető az alja felé tölcésiesen szélesedő talpról. Teljes magassága 73 cm, a medence peremátmérője 52 cm, a talp átmérője 52,8 cm.

A bronzmedence pereme edényszerűen kihajlik. Pereméből egy helyen nagyobb darab kitörött, ezzel átellenben a peremen egy levágott fül reszelővel csaknem teljesen eltüntetett nyomát találjuk. Mindez arra utal, hogy a kérdéses peremdarab a füllel együtt szakadt ki, amiért azután a szemközti fület is el kellett távolítani. A medence palástját éles bordapárok négy mezőre osztják:

a) A legfelső, a többinél szélesebb mezőt a perem alatt szőlőleveles fríz tölti ki. A vízszveszejtéses öntés számára mintázott fríz mély hullámvonalas indából áll, melyhez váltakozva vékony viaszlapból kivágott kis és nagy szőlőleveleket (III. 26a–b) ragasztottak.

b) A 6 cm belméretű sávot majuszkulás felirat tölti ki: *· AVE · MARIA · GRACIA + PLENA + D(OMI)N(U)S*. Betűmagasság: 3,4–4,6 cm. A felirat elején III. 26a sz. kis szőlőlevél áll, a szavakat sorrendben a következő jelek választják el: félhold (III. 9), nagy szőlőlevél (III. 26b), kis kereszt (III. 10).

c) A 4,9 cm belméretű, keretelt sávban az Angyali üdvözlés folytatását találjuk: *+ TECUM +*

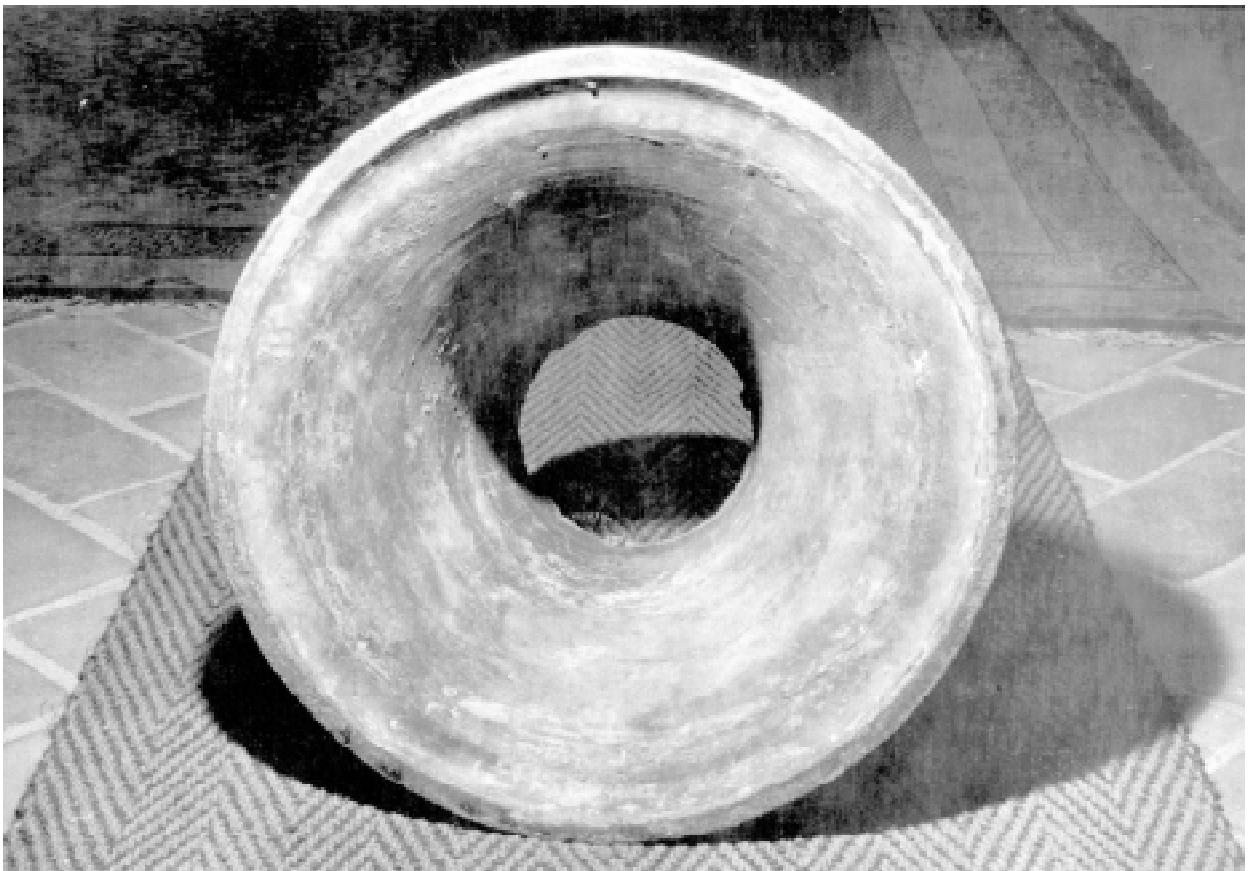
0 20cm

b)

AVE MARIA GRACIA
PLENA DOMINUS

c)

+ TECUM +
DIOCECE IN ROME

BENEDICTA TV · IN MVLI[ERIBVS]. A majuszkulák magassága: 3,6–4,6 cm. A sor kezdetét görögkereszt (III. 11) jelzi, a szöveget kis máltai kereszt (III. 10) és téglalap alakú kis választójel (III. 8) tagolja.

d) A cuppa legalsó, 6 cm belméretű sávját leveles szőlőinda tölti ki, amelyik szabálytalan meander alakú indára ragasztott III. 26b típusú szőlőlevelekből áll.

A medence ívelt alja közepén tányérszerűen bemélyed, ennek megfelelően kívül 17,3 cm átmérőjű, korong alakú kiemelkedés látható, amely – a talprészbe illeszkedve – a medence elbillenését gátolja. A medencealj közepén a bronzsal kitöltött beöntőnyílás 2,3 cm átmérőjű kerek csonkja látható.

A medence falvastagsága a kihajló perem alatt 1,2 cm, a talp vastagsága 0,9–1,1 cm.

A lefelé tölcséresen szélesedő talprész megvastagodó, kívül lépcsőzetesen tagolt peremébe a mintázaskor három, arányosan elhelyezett ponton szabálytalan gödröcskét nyomtak, nyilván azzal a szándékkal, hogy megkönnyítsék annak a három kivágásnak az elkészítését, melybe a medence rögzítőkampói illeszkedtek volna, mint a segesvári vagy a szászdyalai keresztelőmedence esetében. Mivel a medgyesi keresztelőkút medencéjére nem mintáztak kampókat, érthető, hogy a kijelölt réseket sem vágták ki utólag a lábón. A talprész felső peremén megfigyelhető a beöntő- és szelelőnyílás lereszelt helye.

A talpat éles bordapárok hat sávra osztják:

a) A legfelső, 6,5 cm belméretű sávban majuszkulás felirat: *[VE]NI + CUM · PACE*. Betűmagasság: 3,6–4,2 cm. A szavakat hegyes végű görögkereszt (III. 13) és szőlőlevél (III. 26a) választja el.

b) A harangokon szokásos felirat elejét a felülről számított második sorban találjuk: *+ O · REX + GLORIE · VE[NI]*. Betűmagasság: 3,7–4,5 cm. A felirat elején kisméretű máltai kereszt áll (III. 10), a szavakat – sorrendben – holdsarlón álló kereszt (III. 19), máltai kereszt (III. 14) és az előbbi sarlós kereszt (III. 19) változata választja el.

c) Az előzőknél lényegesen szélesebb, 9,7 cm belméretű sávban hegyükkel fölfelé elhelyezett veret-

b)

a)

lenyomatokat (III. 33), trónoló királyt ábrázoló négyzetes plaketteket (III. 29a) és egy valahonnan kivágott, minuszkulás kis feliratot találunk. Sorrendjük: felirat, III. 33, III. 29a, III. 33, III. 29a, III. 33, III. 29a, III. 33. A kétsoros – rövidített vagy hiányos – felirat betűiből nem sikerült értelmes szöveget kiolvasnunk: *ym Sort(?) // he*. Betűmagasság: 0,9–1 cm.

d) Keskeny, 2,3 cm belméretű sávban arányosan elosztott hat, ökörfejes pecsét lenyomata (III. 30) látható.

e) A 6 cm belméretű sávban a trónoló királyt ábrázoló négyzetes plakettek (III. 29a) és a hegygel felfelé állított, állatalakos veretlenyomatok (III. 33) ismétlődnek. Az egymással váltakozó plakettek sorrendje: III. 29a, III. 33, III. 29a, III. 33, III. 29a, III. 33.

f) A talp alsó szegélyének kiképzése harangperemre emlékeztet; rajta a cuppánál már leírt szőlőlevelés inda fut körbe III. 26b típusú szőlőlevelekkel.

A talpperemből három, a talppal együtt öntött, erőteljes kampó áll ki. A keresztelőmedence alapzataul szolgáló középkori kőfaragványon nincs nyoma annak, hogy e kampókat arra használták volna, hogy a kutat alapzatához rögzítsék.

A fekete, lakkszerű bevonattal borított medencén, a lakkréteg alatt vörös és zöld festésnyomok figyelhetők meg. Közülük a vörös festés a korábbi. A medence megmaradt fülének levágásakor (ami az erőteljes kopásnyomok alapján becsülve még a késő középkorban vagy a kora újkorban történhetett) a vörös festékréteg megsérült, tehát korábban került a keresztelőkút külső felületére. Ezzel szemben a

zöld festés fedi a perem törésfelületét, és kimutatható a medence vízköves belsejében is. Zöld festékfoltok a talpon is észlelhetők.

A keresztelőkút két része a felületi nyomok alapján eltérő öntéstechnikával készült. A medence híven tükrözi a faggyúból vagy viaszból formált modell jellegzetes felületét, szemben a talppal, melynek felülete inkább az agyagminta nyomán készülő harangokéhoz áll közel. Két kéz – vagy két betűkészlet – különíthető el a medence és a talp eltérő típusú majuszkulái nyomán.

A keresztelőmedence belsejében ma egy kisebb, medenceszerűen mélyülő bronztálat találunk. A 17. századi (?), öntött bronz medence peremén török tulajdonjegy látható. Olvasata Gerelyes Ibolya nyomán: *Sabib al-fakir Mehmed* (a szegény Mehmed tulajdona).

A középkori eredetű, faragott kő talpazatra helyezett keresztelőmedence a templom szentélyének déli térfelén, a hajót a szentélytől elválasztó lépcsőfok közelében áll.

14. század vége, Nagyszeben

Irod.: Müller 1859. 215. (a 14. század végén keletkezett keresztelőmedencén az eltérő jellegű majuszkulák több kézre vagy egyazon mester által használt többféle ábécé alkalmazására utalnak; Fr. Müller az utóbbi lehetőséget érzi valószínűbbnek); Meltzl 1892. 652–653; Roth 1908. 10–11. (a szerző szerint a lábhoz egykor nádusz is tartozott, mely utóbb letörött [!]); Roth 1913. 3–4, 1. kép (a keresztelőkút a 14. század utolsó negyedében keletkezett, valószínűleg medgyesi mester munkája, aki a segedi keresztelőmedencét is készítette; a rajta lévő, trónoló királyt ábrázoló dombormű „alakításban, nagyságban és mértékben a nagyszebeni medencén találhatóval egészen egyenlő”; a talpperem kampói „előttünk nem ismert öntőtechnikának köszönhetik eredetüket”); Roth 1914. 65–67, XI/1, XIV/3. kép; Teutsch 1925. I. 204. (korai *Mönchsmajuskel* betűkkel); Csaki 1923. 31; Müller–Reitzenstein–Rosemann 1934. 150–151, 196. kép; Vătăşianu 1959. 435–436. (Erdély legrégebbi keresztelőmedencéje, valószínűleg helyi mester munkája a 14. század utolsó negyedéből; a medence díszítményei feltehetőleg egy ötvösműhelyből származnak, a trónoló király pecsétábrázolás lehetett; a kis minuszkulás felirat még nem értelmezett, esetleg csak díszítésre szolgált, mint a felkai keresztelőkúton; a rokon darabok köre Szlovákiára, Lengyelországra és Csehországra terjed ki); Drăguţ 1979. 307. (esetleg Medgyesre lokalizálható műhely terméke; kivitele – a szerző szerint – fényt vet arra az erdélyi művészeti környezetre is, melyből a kolozsvári Márton és György művészete kinőtt); Bielz 1984; Marosi 1987. 748. (a trónoló királyt ábrázoló medaillon előképe királyi felségpecsét vagy garas volt); Fabini 1996a. 16, 18. (14. századi keltezéssel); Entz 1996. 128. (templomépítési adatok); Benkő 1999a; Benkő 2000. 87–89, V/1. és VI/1. kép; Benkő 2000a. 492, 1/3. kép.

(1980, 1981, 1997)

6. Nagyszeben – ev. templom (Sibiu, Hermannstadt, Szeben m.)

Két részből öntött, kehely alakú bronz keresztelőkút. Részeit (a medencét, illetve az áttört nádusszal egybeöntött talpat) ma nem lehet szétválasztani és kapcsolódásuk mikéntjét tanulmányozni, az illeszkedést ugyanis az újkor folyamán kis fadarabkákkal kiékeltek, majd a részbe ólmot öntve az eredetileg leemelhető medencét mozdíthatatlanul a talphoz rögzítették. A keresztelőkút teljes magassága 123 cm, a medence peremátmérője 66 cm, a talp átmérője 69,4 cm.

Mély üstre emlékeztető medencéje ívelten szélesedik, megvastagodó peremének két átellenes pontjához legömbölyített sarkú téglalap alakú fül ízesül (m: 4,8 cm, sz: 5,7 cm). A fület négyzetes, 2,6×2,5 cm-es lyuk töri át. A medence oldalát vas-tag, hengeres bordák négy, díszítményekkel, illetve felirattal kitöltött sávra tagolják. Leírásuk felülről lefelé halad:

a) A perem alatti, 8 cm széles sávot 21, részben ismétlődő domborműves relief tölti ki, a következő sorrendben: Mária halála (III. 67a), rozetta kettős hatkaréjjal (III. 60), koronás *M* majuszkula (III. 42), solymásznő (III. 65), rozetta kettős hatkaréjjal (III. 60), hatágú rozetta (III. 44), feliratos, négykaréjos veret lenyomata (III. 62), négykaréjos veret körökkel (III. 61), futó oroszlán (III. 40), rozetta kettős hatkaréjjal (III. 60), csonkolt ágas inda (III. 46), négykaréjos veret körökkel (III. 61), lángkereszt (III. 43), feliratos, négykaréjos veret (III. 62), hatágú rozetta (III. 44), rozetta kettős hatkaréjjal (III. 60), háromágú levél (III. 45), négykaréjos veret körökkel (III. 61), rozetta kettős hatkaréjjal (III. 60), futó szarvas (III. 41), rozetta kettős hatkaréjjal (III. 60).

b) A perem alatti második sorban kezdődik a keresztelőkút minuszkulás felirata, élén solymásznőt ábrázoló kerek plakettel (III. 65): *Descendat · l(i)ba(n)s · plenitudi(n)em(!) · fo(n)tis · virtus · spiritus · sancti · amen*. Betűmagasság: 4,6–5,5 cm. A szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el.

c) A feliratos sáv elejét szedermintás veret (III. 63) lenyomata jelzi: *· Sit · fons · viuus · aqua · regenera(n)s · vnda · purificans*. Betűmagasság: 4,8–5,3 cm. A szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el.

d) A felirat kezdetét két, egymás mellé helyezett díszítmény jelzi: trónoló király (III. 29a) és fiait tápláló pelikán (III. 57). Az utánuk következő minuszkulás felirat: *o adonay · sabaoth · detragarmatvn(!) · emanuel*. Betűmagasság: 4,8–5,2 cm. A szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el.

e) A cuppa cima, ívelt alját keretelés nélküli sávban sorba rakott két minuszkulás *o* betű és hat Leonardus-rozetta (III. 55) díszíti, a következő sorrendben: *o · o · . . . . .* Betűmagasság: 2 cm.

b) **Q**uere nat̄ in hac plenitudo
fatis virtus spiritus sancti
amen

c) **Q**ui fons unus aqua
refrigerans unda
purificans

d) **Q**uod non habet
matrem

e) **Q**ui non
habet matrem
et non
matrem

A medence peremrészét, a sorokat elválasztó bordákat és a betűk felületét öntés után gondosan simára csiszolták.

A medence falvastagsága a kihajló perem alatt 1,15 cm, a lábnál a nádusz fölött 1 cm, a nádusz alatt 0,8 cm, a talpnál 1,15–1,3 cm.

A keresztelőkút lábát nagyméretű, lapított gömb alakú, áttört nádusz tagolja; alatta a láb tölcserűen szélesedik a talprész felé. A lépcsősen tagolt, széles talp pereméből három kis rúdvég áll ki (átm.: 1,5–1,7 cm). A lefűrészelt csonkok eredetileg az öntőformánál a mag és a köpeny rögzítésére szolgálhattak.

A láb a nádusz fölött gyűrűszerű tagozattal lezárt rövid csőben végződik; ebbe illeszkedik az eredetileg leemelhető medence. E hengeres rész palástját sima, vastag bordák két vízszintes, díszített, illetve feliratos sávra tagolják.

A felső sávot 16, részben ismétlődő díszítmény tölti ki: rozettás veret majuszkulával (III. 56), bevonulás Jeruzsálembe (III. 68d), lépő oroszlán (III. 54), Jézus színeváltozása (III. 68c), lépő oroszlán (III. 54), Jézus keresztelése (III. 68b), lépő oroszlán (III. 54), bevonulás Jeruzsálembe (III. 68d), lépő oroszlán (III. 54), Jézus keresztelése (III. 68b), lépő oroszlán (III. 54), rozettás veret majuszkulával (III. 56), lépő oroszlán (III. 54), palmettás veret (III. 64), lépő oroszlán (III. 54), palmettás veret (III. 64).

A nádusz fölött körbefutó sávot minuszkulás felirat foglalja el trónoló királyt (III. 29a) ábrázoló kezdő díszítménnyel: *· anno · domi(ni) · m° · cccc° · xxx° · viii° ·*. Betűmagasság: 4,8–5,2 cm. A szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el.

A nádusz hasán vízszintesen körbefutó kerek borda a lapított, kerek lyukakkal áttört gömböt két térfélre osztja. Díszítésének megtervezésekor az alsó és a felső féltekét egyaránt 14–14 cikkre osztották; e cikkelyeket váltakozva más-más módon törték át. Az egyik változat esetében öt lyukból álló minta tölti ki a trapéz alakú felületet: a trapéz nagy alapját két, egyenként 3,6 cm átmérőjű lyuk alkotja; középen egyetlen, 5,8 cm átmérőjű lyuk nyílik, míg a trapéz kis alapjánál két-két téglalap alakú (5×2–2,3 cm), függőleges állású áttörés helyezkedik el. A szomszédos cikkelyeket hat nyílás tagolja: a trapéz nagy alapjánál itt is két-két kerek lyuk található (átm.: 3–3,1 cm), fölötte egy nagyobb lyuk (átm.: 3,4 cm), majd ismét két, egymáshoz közelebb eső, az alsókkal egyező méretű áttörés

következik. A trapéz kis alapjánál egyetlen nagy, kerek kivágást találunk (átm.: 5,4 cm).

A 14 cikkelynek megfelelő lyukcsoportokat egymás fölé helyezett reliefek választják el, melyek az áttörések miatt esetenként megcsonkultak. A nádusz felső részén található 14, részben ismétlődő díszítmenypáros a következő: sas hatkaréjban (III. 58), fölötté palmettás veret (III. 64); fiait tápláló pelikán (III. 57), fölötté Leonardus-rozetta (III. 55); sas hatkaréjban (III. 58), fölötté szárnyas hárpia kétágú farkkal (III. 52); fiait tápláló pelikán (III. 57), fölötté Leonardus-rozetta (III. 55); trónoló király (III. 29a), fölötté Leonardus-rozetta (III. 55); fiait tápláló pelikán (III. 57), fölötté szárnyas háрпиát ábrázoló, téglalap alakú övveret (III. 52); sas hatkaréjban (III. 58), fölötté Leonardus-rozetta (III. 55); trónoló király (III. 29a), fölötté Leonardus-rozetta (III. 55); solymásznő (III. 65), fölötté két hárpia alakjával díszített szíjvég lenyomata (III. 51); Sámson az oroszlánnal (III. 66), fölötté Leonardus-rozetta (III. 55); fiait tápláló pelikán (III. 57), fölötté Leonardus-rozetta (III. 55); trónoló király (III. 29a), fölötté két hárpia alakjával díszített szíjvég lenyomata (III. 51); Eleusa (III. 68a, ép változat), fölötté Leonardus-rozetta (III. 55); fiait tápláló pelikán (III. 57), fölötté szárnyas háрпиát ábrázoló övveret (III. 52). A III. 51. és III. 52. sz. övveret-nyomatokat az egyes cikkelyek között rendelkezésre álló helynek megfelelően függőleges pozícióban applikálták a náduszra.

A nádusz alsó térfelén a felsőhöz képest szimmetrikusan elhelyezett lyukcsoportokat a következő reliefpárok választják el: solymásznő (III. 65), alatta Leonardus-rozetta (III. 55); fiait tápláló pelikán (III. 57), alatta csonkolt ágas inda (III. 46); szedermintás plakett (III. 63), alatta Leonardus-rozetta (III. 55); fiait tápláló pelikán (III. 57), alatta Leonardus-rozetta (III. 55); lépő oroszlán (III. 54), alatta Leonardus-rozetta (III. 55); palmettás veret (III. 64), alatta díszes L majuszkula; Jézus keresztelése (III. 68b), alatta két háрпиát ábrázoló szíjvég lenyomata (III. 51); Eleusa (III. 68a), alatta Leonardus-rozetta (III. 55); szedermintás plakett (III. 63), alatta Leonardus-rozetta (III. 55); Eleusa (III. 68a, keskeny, csonka változat), alatta Leonardus-rozetta (III. 55); szíjvég két háрпиával (III. 51); szíjvég két háрпиával (III. 51); négykaréjos veret körökkel (III. 61), alatta Leonardus-rozetta (III. 55); fiait tápláló pelikán (III. 57), alatta két háрпиát ábrázoló szíjvég (III. 51) részlete. A III. 51. és III. 63.

sz. veretlenyomatot függőleges állásban helyezték a nóduszra.

A nódusz alatt a lábat széles, sima, hengeres bordák négy, díszített, illetve feliratos sávra tagolják. Alatta a csonkakúpszerűen vastagodó láb lépcsőszerű tagozattal megy át az erőteljesen kiszélesedő talprészbe. A lépcső peremét keretelés nélküli díszítősor övezi. Alatta a talp felületén reliefekből és medaillonokból álló széles fríz fut körbe. Legalul a talp peremét keskeny sorminta övezi. A hét díszítősor leírása felülről lefelé következik:

a) A nódusz alatti sor minuszkulás felirata az öntő nevét örökíti meg: *Leonbardus*. Betűmagasság: 4,2–4,9 cm. A név után, ugyanazon sorban kilenc medaillon következik: sas hatkaréjban (III. 58), trónoló király (III. 29b), sas hatkaréjban (III. 58), trónoló király (III. 29b), sas hatkaréjban (III. 58), trónoló király (III. 29b), sas hatkaréjban (III. 58), trónoló király (III. 29b), Sámson az oroszlánnal (III. 66).

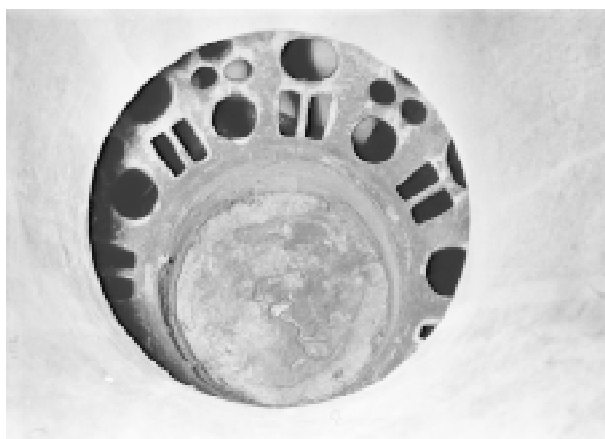
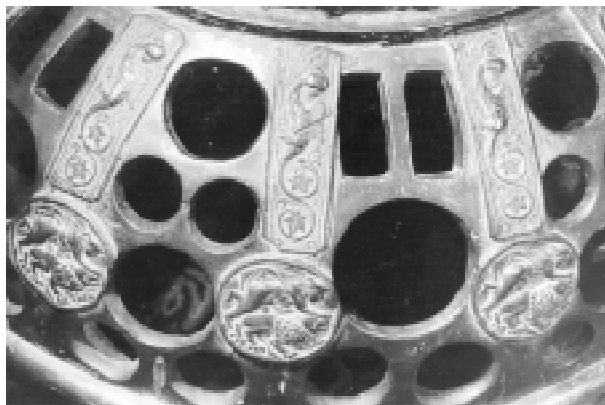
b) A nódusz alatti második sorban 15 plakett és medaillon sorakozik; közöttük a trónoló királyt ábrázoló reliefnek kerek és szögletes változata egyaránt előfordul: trónoló király (III. 29a), fiait tápláló pelikán (III. 57), trónoló király (III. 29a), fiait tápláló pelikán (III. 57), trónoló király (III. 29b), fiait tápláló pelikán (III. 57), trónoló király (III. 29a), fiait tápláló pelikán (III. 57), trónoló király (III. 29a), fiait tápláló pelikán (III. 57), trónoló király (III. 29a), fiait tápláló pelikán (III. 57), trónoló király (III. 29a), Sámson és az oroszlán (III. 66), fiait tápláló pelikán (III. 57).

c) A nódusz alatti harmadik sort ismét 15 medaillon tölti ki: sas hatkaréjban (III. 58), Sámson az oroszlánnal (III. 66), trónoló király (III. 29b), solymászón (III. 65), sas hatkaréjban (III. 58), Sámson az oroszlánnal (III. 66), sas hatkaréjban (III. 58), Sámson az oroszlánnal (III. 66), sas hatkaréjban (III. 58), Sámson az oroszlánnal (III. 66), sas hatkaréjban (III. 58), Sámson az oroszlánnal (III. 66), sas hatkaréjban (III. 58), rozetta formájú ruhakapocs lenyomata (III. 56), solymászón (III. 65), sas hatkaréjban (III. 58), Sámson az oroszlánnal (III. 66).

d) A láb nódusz alatti negyedik frízét minuszkulás felirat tölti ki: *Ihesus · cristus · o rex · glorie · veni · nobis · cum · pace*. Betűmagasság: 4,5–5,3 cm. A szavakat Leonardus-rozetták (III. 55) választják el.

e) A talpat tagoló lépcső peremét 16-szor ismétlődő, háрпиát ábrázoló övveret-lenyomat (III. 52) díszíti. A 16. relief már csak hiányosan fért el a fennmaradt szabad felületen.

f) A kiszélesedő talp felszínét 25 plakettből és medaillonból álló, körbefutó díszítősor borítja: lili-

7. **Segesd** – ev. templom (Şaeş, Schaas, Maros m.)

Két részből öntött, kehely alakú, bronz keresztelőkút. Medencéjét a talpról ma már nem lehet leemelni, mivel az illeszkedő részek közötti hézagot az újkor folyamán ólommal kiöntötték. Ezért a talp felső peremének profilját is csak hipotetikusán rajzolhattuk meg.

Teljes magassága 73,2 cm, a medence átmérője 53,6 cm, a tölcésesen szélesedő talp alsó átmérője 52,5–52,7 cm.

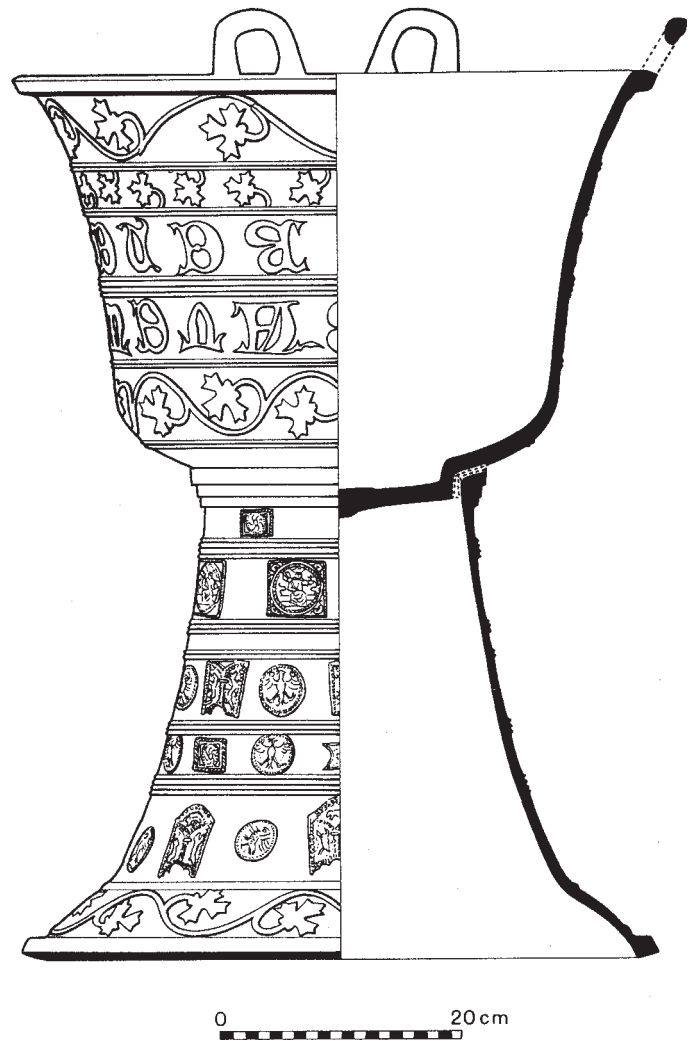
A medencerészt a harangokhoz hasonlóan, szájával lefelé fordítva öntötték, aljának közepén 3,5×2,7 cm-es öntőcsap látszik. A medence abroncsszerűen megvastagodó pereméből két, egymással szemben lévő, legömbölyített sarkú fül nő ki (7×5,5 cm), középen álló téglalap alakú, felül ívelten lezárt lyukakkal (4,1×3,3 cm, 3,3×3,1 cm). A medence belsejében a perem alatt 5 cm-rel a belső öntőforma (mag) készítésekor keletkezett varrat fut körbe. Kívül, a cuppa palástján egy helyen függőleges varratszakasz látható, mely még a mintázáskor, a cuppa falvastagságát kiadó, egymáshoz kissé pontatlanul illeszkedő faggyú- vagy viaszlapok mentén jött létre. A medence palástját vízszintes, éles bordapárok öt sávra osztják:

a) A legfelső, kb. 6 cm széles, perem alatti sávban szabálytalan hullámvonalú inda fut körbe, minden ívében egy-egy nagyobb szőlőlevéllel (III. 26b). A forma készítésekor a száras leveleket vékony viaszlapból vágták ki és ragasztották a viaszindához.

b) Kétszeres, sima bordakerettel szegett, 3,2 cm belméretű sávban váltakozva az alsó vagy a felső

c) **B A N E D I A T A**
T E V E R M T E A A A M

d) **A U E W A R E T O R T A**
A H V T E A R E B

keretből kinövő kis szőlőlevelek (III. 26a), közöttük egy oldalára fektetett, a keskeny sorba csak enyhé torzulás árán bezsúfolható *I* majuszkula látható. Betűmagasság: 4,4 cm.

c) Az 5,2 cm belméretű sávban fejjel lefelé applikált majuszkulákból álló, jobbról balra olvasandó felirat: *BENEDICTA TV IN M TECUM*. Betűmagasság: 3,5–4,5 cm.

d) A fenti sávtól négy sima bordával elválasztott, 5 cm széles mezőben az Angyali üdvözlés kezdete, illetve a fenti sorban megkezdett *m(u)lieribus* szó további hét betűje. A fejjel lefelé álló betűk itt is jobbról balra olvasandók: *AVE MARIA GRAC(I)A VLIERIB*. Betűmagasság: 3,8–4,7 cm. A *grac(i)a* szó hiányzó *i* betűje valószínűleg azonos a b) sorban fekvő nagybetűvel. A majuszkulás feliratos sávot alul két éles és egy elmosódott borda szegélyezi, mely utóbbira helyenként ráterjed az e) sor indadísze.

e) A cuppa legalsó, 6,5 cm széles sávját az a) mézőnél sűrűbben hullámzó indára ragasztott szőlőleveles fríz (III. 26b) tölti ki, melynek egyik ívébe a mester levél helyett egy *L* majuszkulát, nagy va-

lósínúséggel monogramot helyezett el. Betűmagasság: 4,3 cm. A fríz alját erőteljesen kiülő, pántszerű sima borda zárja le.

A medence ívelt aljának közepe – egy 19,8 cm átmérőjű kör mentén – lemélyed, ami azt eredményezi, hogy kívül mintegy 2 cm magas perem keletkezik, ami beilleszkedik a cső alakú talp felső nyílásába.

A medence falvastagsága a perem alatt 0,7 cm, a vékonyabbra öntött talpé 0,5–0,75 cm.

A lefelé tölcséresen szélesedő talp felső pereme lépcsőzetesen megvastagodik. A talp palástját sima, éles bordák hét, eltérő szélességű, felülről lefelé leírt sávra tagolják:

a) A lépcsőzetes tagolású perem alatti, 2,5 cm belméretű sávot levegősen elhelyezett nyolc egyforma, téglalap alakú, forgórózsás plakett (III. 34) tölti ki. A sávot az alatta következő mezőtől négy, sima borda választja el.

b) Az előzőnél szélesebb (5,1 cm), lent három sima bordával határolt sávban hét négyszögletes plakett található, trónoló király ábrázolásával (III. 29a).

c) Keskeny, üres csík, az alatta következő széles sávtól sima bordapár választja el.

d) Az alul három erős és egy sekély bordával lezárt, 5,2 cm széles sávban 14 plakettből álló fríz kapott helyet, mely öt motívum ismétlődéséből tevődik össze: heraldikus sas (III. 31), trónoló király (III. 29a), sas, Szent János evangélista szimbóluma (III. 32), szíjvégre emlékeztető veret részlete (III. 33), téglalap alakú veret lenyomata, homorú rövid oldallakkal, közepén négylevelű virággal (III. 35).

e) Az előbbinél keskenyebb, alul négy sima bordával szeptett sávban (belvilág: 3,6 cm) 14 plakett-

ből álló díszítősor fut körbe, négy motívum ismétlődésével: heraldikus sas (III. 31), sas, Szent János evangélista jelképe (III. 32), téglalap alakú veret, két homorú oldallal, közepén négyszirmú virággal (III. 35), forgórózsás veret lenyomata (III. 34).

f) A talp legszélesebb (kb. 8,5 cm) alsó sávjának díszítősorát három minta váltogatásával alakították ki: futó állatokat ábrázoló, szíjvégszerű veret lenyomata (III. 33), heraldikus sas (III. 31), sas, Szent János evangélista szimbóluma (III. 32). A hegyükkel fölfelé álló veretek közé váltakozva illesztették a

kétféle sasos motívumot. A sávot markáns borda választja el a talp harangperemszerűen kiképzett alsó szegélyétől.

g) A sima, kiülő peremmel szegett talprész a cuppa legfelső sorához hasonló szőlőleveles inda borítja, III. 26b típusú szőlőlevelekkel. A talpperemen a medgyesi keresztelőmedencén látható kampók nem találhatók.

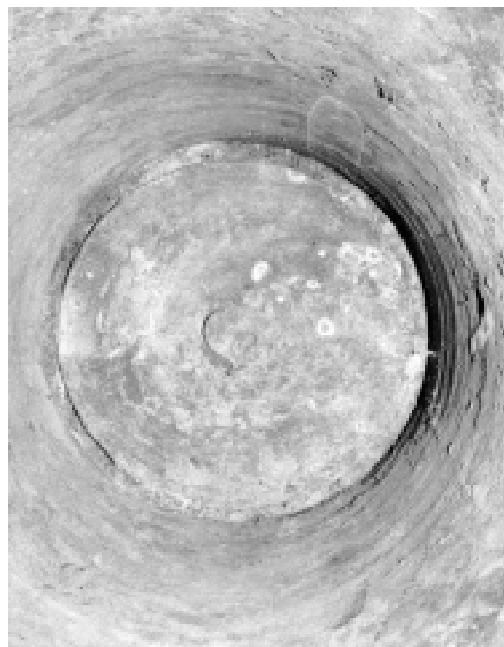
A keresztelőkutat 1994 augusztusában, egy templomi betörés során ellopták, és csak 1999 nyarán sikerült megtalálni, a soproni határátkelőhelynél végzett rutinszerű ellenőrzés során. A ráragadt sárréteg azt bizonyítja, hogy egy ideig elásva rejtegették. Megtálalása után rövid ideig a Magyar Nemzeti Múzeumba került letétként, a hivatalos eljárás során fémelemzést végeztek rajta, majd visszaszolgáltatták a román hatóságoknak.

A korrodálódott, ma erősen sáros felületen festésnyomokat nem sikerült megfigyelni.

14. század vége, Nagyszeben

Irod.: Müller 1859. 216. (nehezen olvasható *AVE MARIA GRACIA BENEDICTA TV IN MOLIERIBVS TECVM* felirattal); Roth 1908. 10–11, 1. kép (a medgyesi és a segesi keresztelőmedencét egyazon kéz készítette); Roth 1913. 4–5, 2. kép (a segesi keresztelőkutat a medgyesi után öntötték); Roth 1914. 67–69, XII/1. kép; Csaki 1923. 34; Teutsch 1925. I. 204. (korai *Mönchsmajuskel* betűk); Vătăşianu 1959. 436–437. (a medgyesinél nehezkesebb és szélesebb keresztelőkút, a rajta lévő motívumok jó része eredetileg valamilyen – a „népművészet” hatását is mutató – dísz lehetett, így Viktor Rothtal ellentétben nem lehet mindegyikhez teológiai magyarázatot fűzni); Drăguţ 1979. 307. (a medgyesi keresztelőkúttal együtt valószínűleg medgyesi öntőműhelyben készült); Bielz 1984; Entz 1996. 190. (a 14. sz. második fele); Benkő 1999a; Benkő 2000. 87–89, V/2. kép; Benkő 2000a. 492, 1/1–2. kép.

(1981–1983, 1999)

8. Segesvár – volt domonkos, ma ev. templom, Klosterkirche (Sighișoara, Schässburg, Maros m.)

Két részből öntött, kehely alakú, bronz keresztelőmedence. Teljes magassága: 108,1 cm, peremátmérője: 60,4 cm, talpátmérője: 57,9 cm.

Medencéje leemelhető az áttört nádusszal tagolt talprészről. Az ívelten kihajló és abroncsszerűen megvastagodó cuppa-peremen két lekerekített sarkú négyszög alakú fül emelkedik, 2,6×2,3 cm-es, négyszögű lyukkal. A cuppa palástját négy sorban elhelyezett minuszkulás felirat borítja. A felülről számított első és második, kereketlen sort vékony bekarcolt vonal választja el egymástól, a két alsó sort 9 cm széles, sodrott bordakeret szegélyezi:

a) *In no(mi)ne · p(at)ris · et fili · et sp(irit)us s(an)c(t)i · factu(m) est hoc opus p(er) manus.* A felirat elején háromszögű, dőlt helyzetű pajzsba foglalt szárnyas sárkány (III. 120) áll, a szavakat kis, § alakú jelek (III. 98a) választják el.

b) *Iacobi fusor(is) ca(m)panaru(m) · sub anno d(omi)ni · m^o · cccc^o · xl^o.* A sor kezdetét a Veronika kendőjét ábrázoló plakett (III. 115) jelöli, a szavakat a fentiekkel azonos, § alakú jelek (III. 98a) választják el.

c) *Caput draconis saluator co(n)triuit in yorlanis (recte: yordanis).*

d) *flum(in)e ab eius p(otes)tate eripiens om(n)es.* A sor kezdetét háromszögű, dőlt pajzsba foglalt, ágaskodó oroszlán (III. 121) jelzi.

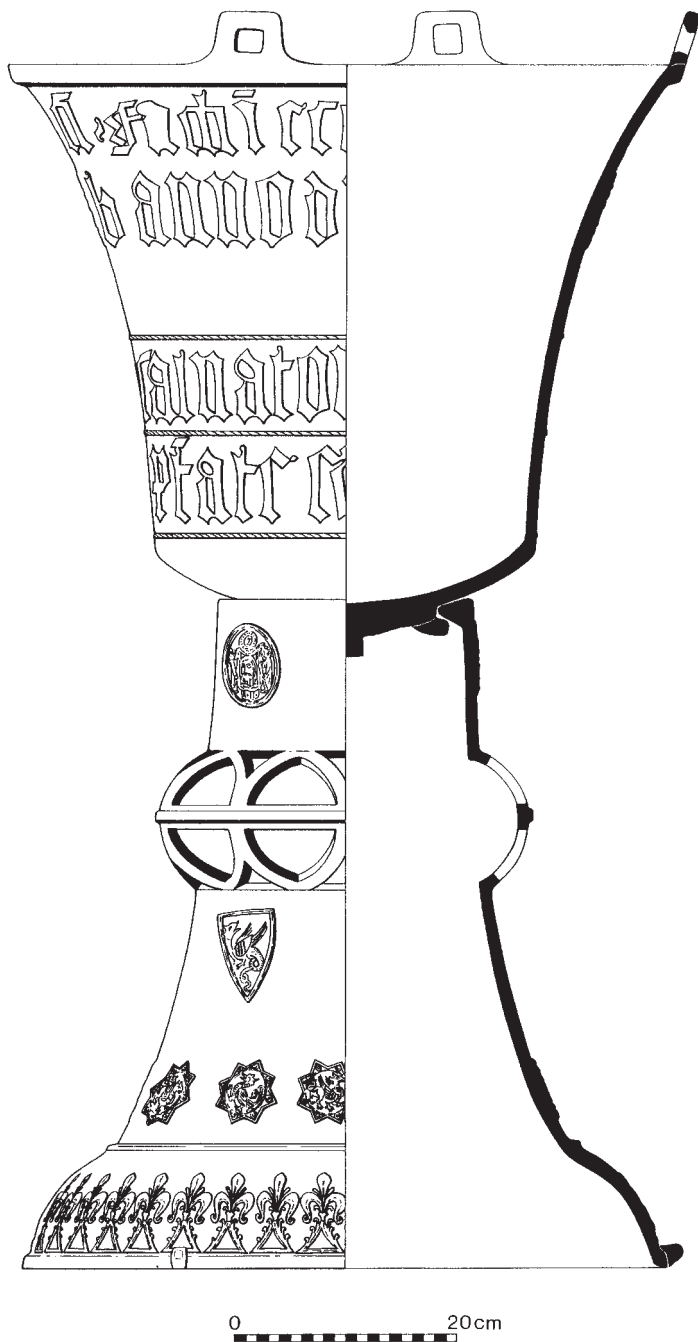
A négy sor betűmagassága azonos: 6,6–6,9 cm.

A medence megvastagodó aljából két erőteljes, kampószerű bütyök áll ki; ezek a medence és a talp rögzítésére szolgálnak. A két kiemelkedés beleilleszkedik a talprész felső peremének két, erre a célra alakított kivágásába, hogy a medence elfordításakor a kiszélesedő perem alá csúszó kampók bajonettzárként rögzítsék a két részt.

A medencerészt fejjel lefelé fordítva öntötték, mint a harangokat. Aljának közepén megmaradt a 2,3 cm átmérőjű beöntőnyílás, mellette pedig az 1,5 cm átmérőjű szelelőlyuk bronzal kiöntött csonkja. A medence falvastagsága a perem alatt 0,92 cm.

A karcsú talpat kis, áttört nádusz tagolja.

A nádusz fölötti szárán hat plakett található, a következő sorrendben: Veronika kendője (III. 115), trónoló király (III. 112), Veronika kendője (III. 115), író evangélista (III. 118), Veronika kendője (III. 115), evangélista könyvpult előtt (III. 117).

a)

Iuuor p̄ns ctālo
ctep̄ns cā gā dī ccthor
opus p̄man

b)

Iacobi sicut cāp̄uarū
sub anno d̄m̄ m̄o ccc̄o l̄i

c)

Capit dracōnis caluato
cōtruit iuriam

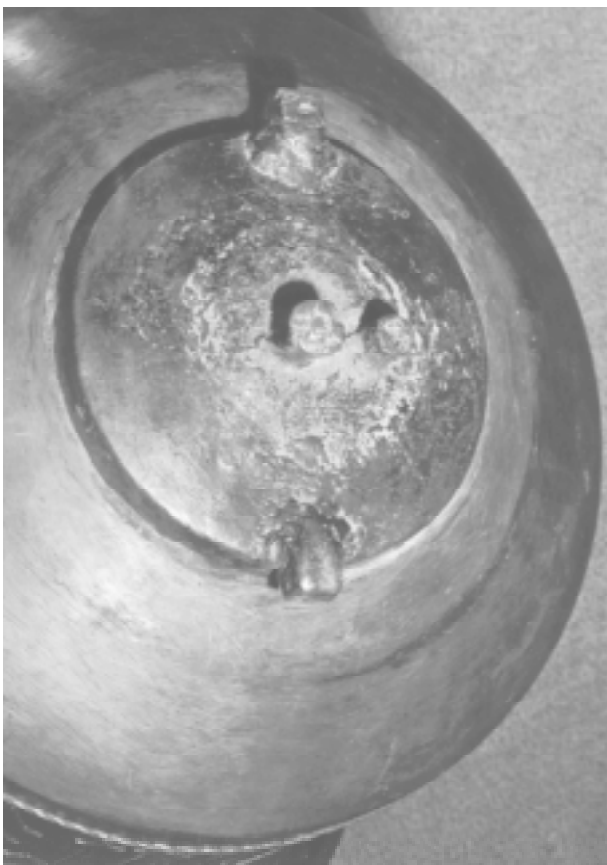
d)

Eiuor ab r̄ms p̄fart
cipicus oōrs

A keskeny, gömbölyű nóduszt négyszögletes keresztmetszetű, vízszintes borda felezi, az így kialakított két féltékét 10–10 nagy háromszög tagolja. A talpukkal szembefordított, íves oldalú háromszögek hegyei közötti mezőt kis háromszögek törik át. Az áttörések helyének kijelölése nem sikerült tökéletesen: kilenc darab, átlagosan 8,5 cm oldalhosszúságú nagy háromszög bevágása után már csak egy 7,7 cm-es háromszög kijelölésére maradt hely.

A nódusz alatti szárrészt borda választja el a harangszerű, ívelt talpperemtől. A nódusz és a borda közötti talprészt két, egymás alatt körbefutó plakettsor díszíti. A felső sor öt plakettből áll: ágaskodó oroslán (III. 121), ágaskodó oroslán (III. 121), szárnyas sárkány (III. 120), ágaskodó oroslán (III. 121), szárnyas sárkány (III. 120). Az oroslánok pajzsa minden esetben ferdén, a sárkányoké függőlegesen áll. Az alsó díszítősor 14, nyolcszögű keretbe foglalt plakett alkotja: sárkány (III. 125a), sárkány (III. 125a), oroslán (III. 126a), griff (III. 127a), oroslán (III. 126a), sárkány (III. 125a), griff (III. 127a), sárkány (III. 125a), oroslán (III. 126a), griff (III. 127a), griff (III. 127a), sárkány (III. 125a), griff (III. 127a), sárkány (III. 125a).

A keresztelőkút domború talpperemét 39 lilium (III. 110) díszíti. A liliumsor alatt, a talpperem legaljából három, arányosan elosztott, 1,6–2 cm hosszú bütyök áll ki.

A talpat természetes pozíciójában, viaszveszejtéses eljárással öntötték. Peremének két, szemben fekvő pontján megfigyelhető a beöntő-, illetve a szelelőnyílás csaknem teljesen lereszelt nyoma. A talp belsejét egykor kitöltő agyagmag néhány kis, sárgászörösrre átégett darabkája a fémre tapadva máig megmaradt.

A keresztelőkút felületét öntés után gondosan lecsiszolták, a betűk közötti kis részek és a díszítősorok kivételével. A nódusz áttöréseinek szélét reszelővel munkálták meg.

A keresztelőmedence egykor festve volt. Barnászörös festésnyomok a cuppa belsejében, kívül a betűk mellett láthatók, de megfigyelhetők a talp nyolcszögű plakettjei felületén és a liliumok között is. Az egykor összefüggő festés mintegy 3 cm széles csík formájában befordul a talp belsejébe is.

A keresztelőkút a szentély középtengelyében, a szentélyt a hajótól elválasztó lépcső közelében áll.

1440, Segesvár, Jakab mester

IROD.: Müller 1853. 309. (a Klosterkirche 1411-ben öntött keresztelőmedencéje eredetileg az ev. parókiától ÉNy-ra fekvő, elpusztult kápolna számára készült); Müller 1856. 39; Müller 1859. 221; Schulz 1869. 162. (a Klosterkirchében 14. századi bronz keresztelőmedence említése); ArchÉrt 1878. 276; Henszlmann 1879. 340. („A szentély bejárása közepén áll egy a brassói és nagyszebeniéhez igen hasonló serleg alakú bronce keresztelőmedence, melynek 1411-es évszáma mutatja, hogy az először a régi kápolnának számára volt öntve, onnan a hegyi templomba és végre ide vitetett át.”); Pulszky 1879. 270. („Teutsch superintendáns úrtól nyert értesítés szerint gyakoriak a szászföld templomaiban az olyan keresztelő medencék, minőket a nagyszebeni főtemplomban s a segesvári alsó templomban lát-

tunk. Négy-öt láb magas, kehely alakú edények ezek, bronzból öntve. A gomb áttört művű; a kúpán s a talpon kerek, négyszögletes vagy hatszirmú keretekben kis domborművecskéket látunk. Nemcsak a rajtok látható jelenetek nem összefüggőek, de stíljök is különböző keletkezési időre vall; úgy látszik, hogy a rézművesek minden rendelkezésükre álló bélyeget belenyomtak a nagy edény öntőmintájának oldalába. Ezen medencék valószínűleg a XV-ik század első feléből valók; a segesvárin 1411. évszámot olvasunk.”); Metzl 1892. 652; Gerecze 1906. 526; Roth 1908. 14–15; Roth 1913. 10–12, 6. kép; Roth 1914. 78–80; Csaki 1923. 38. (keresztelőmedence 1411-ből); Teutsch 1925. 203. (1440-es évszám-mal); Vătăşianu 1959. 439; Drăguţ 1976. 113; Drăguţ 1979. 314, 323, 343. ábra (Jakab mester, aki elsősorban harangöntő volt, valószínűleg Nagyszébenben dolgozott); Lovag 1979. 36; Dávid 1981. 285, 319. kép; Bielz 1984; Lovag 1987. 256. (*Jacobus campanista* mesternévvel); Marosi 1987. 749. (*Jacobus campanator* 1440-es keresztelőmedencéjén a trónoló királyt ábrázoló medaillont „a lány stílus értelmében való átformálás” jellemzi, a Veronika-kendő plakettjének stílusa határozottan a 15. század második harmadára utal); Entz 1996. 440. (*Jakob der Glockengiesser* mesternévvel).

(1980, 1982, 1996)

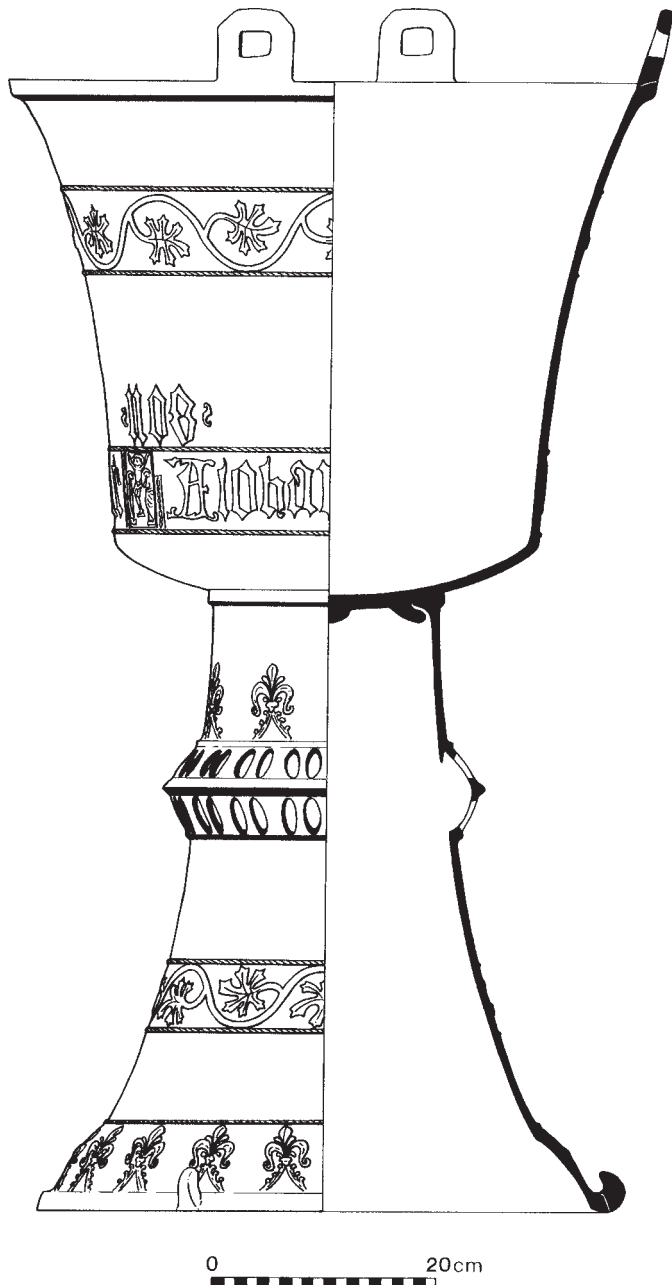
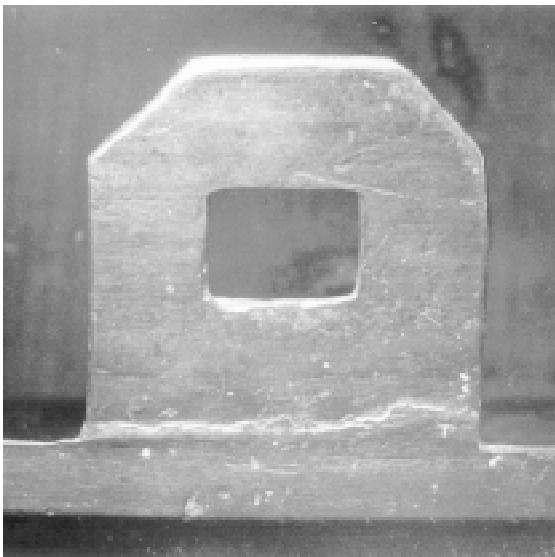

9. Szászdálya – ev. templom (Daia, Denndorf, Maros m.)

Két részből öntött, kehely alakú bronz keresztelőmedence. Dézsaszerű, nagyméretű cuppából és lyukdíszes nádusszal tagolt szárból áll. Teljes magassága 100 cm, a medence átmérője 57,7 cm, a talpé 50,8 cm. A medence falvastagsága 0,6 cm.

Az ívelten kiszélesedő cuppa pereme megvastagodik, két egymással szemben lévő, leszelt sarkú négyzetes fülét (6,7×6,7 cm) téglalap alakú lyuk (2,6×2 cm) töri át. A medence gömbölyű alja éles töréssel kapcsolódik a homorú ível szélesedő palásthoz.

A cuppa felső részét 7,8 cm széles, sodrott bordakeretbe fogott szőlőleveles fríz díszíti. A hullámvonalas indából kinövő, erőteljesen szelvényezett levelek ereztettek (III. 107).

Iohann̄ X̄ps̄ Baŕn̄ar̄
 nos̄
 Vol̄mt̄ V̄t̄ Salūaret̄

A cuppa alsó részén minuszkulás felirat fut körbe. Ezt 7,3 cm széles bordakeret szegélyezi, kivéve az utolsó szót, amely már nem fért ki a keretelt sorban, ezért fölé írták: *· A iohanne · Xp(istu)s · Baptisari · Uoluit · Vt · Saluaret // · nos ·*. Betűmagasság: 5,2–5,9 cm. A felirat élén Keresztrefeszítés (III. 116c); a szavakat III. 98a típusú elválasztójelek tagolják.

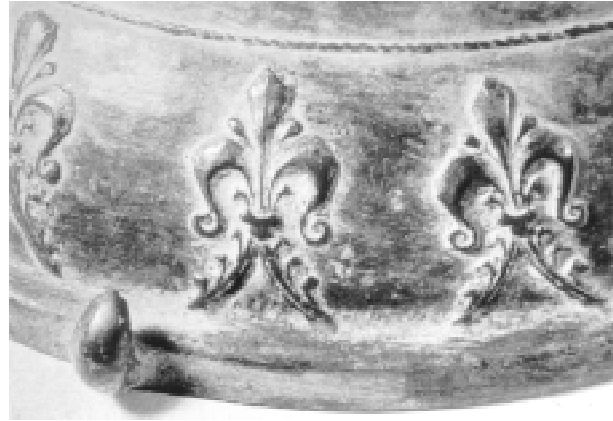
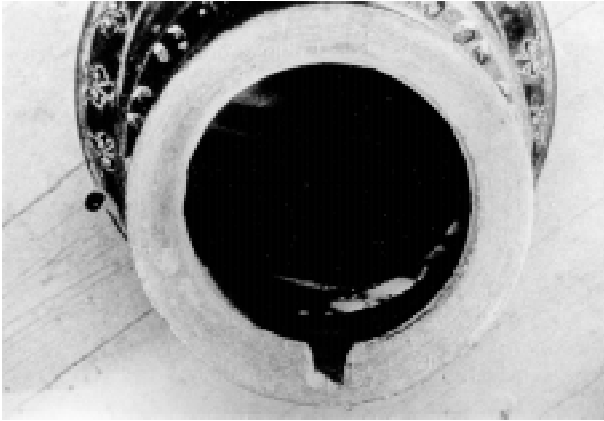
A cuppa aljára 15 cm átmérőjű gyűrűs tagozatot mintáztak; a gyűrűből két kampó áll ki, melyek a láb megvastagodó pereme alá fordulva megakadályozzák a medence lebillenését a talprészről. A medencét fejjel lefelé öntötték, ennek megfelelően alján öntőcsap és ferdén álló szelelőnyílás bronzsal kiöntött csonkja látható.

A kisméretű, áttört nádusszal tagolt láb felső pereme erőteljesen kiszélesedik, hogy a medencerész karmai beleakadjanak. Egy helyen a peremen kis kivágást találunk, hogy a karmok a perem alá kerülhessenek. A perem felszínének két ellentett pontján öntő- és szelelőnyílás csaknem teljesen eltüntetett nyoma látható.

A nádusz fölötti hengeres szárrészt lazán elhelyezett liliomsoros minta díszíti, III. 110. sz. liliomokkal.

A kisméretű, lapos, áttört náduszt erőteljes, éles borda két féltékére osztja, mindkettőt párosan elhelyezett, mandulamag alakú lyukak törik át. A nádusz alsó és felső térfelén egyaránt 17–17 lyukpár található. Megfigyelhető, hogy ennek mintázására azután került sor, hogy a belső magon elkészült a szár és a talp viaszmintája, a nádusz mintája ugyanis ezekhez illeszkedett. A nádusz a keresztelőkút legvékonyabbra öntött része, falvastagsága mindössze 0,3–0,5 cm.

A szár nádusz alatti, kiszélesedő részének közepén 6,5 cm széles sodrott bordakeretben szőlőleveles inda fut körbe, a cuppa leveleihez hasonló szabdalt szőlőlevelekkel (III. 107).

A terület talprészt a szártól éles borda választja el; alatta a talpon 20 liliomból (III. 110) álló díszítősor fut körbe.

A talp pereméből három kampó áll ki.

A keresztelőkút belsejében az egykori öntőminta belső magjából származó, a bronz felületére tapadt agyagfoltok láthatók.

A keresztelőmedence egykor festett lehetett, ezt azonban a kút külső felületét borító, patinát utánozó zöld festés miatt nem lehet jól megfigyelni. A cuppa belsejében az újkori zöld színezés alatt vörös festés maradványa található.

15. század közepe vagy második fele, Segesvár

Irod.: Sigerus 1901. o.n. (14. század eleji keltezéssel); Roth 1908. 15; Roth 1913. 12, 7. kép (a keresztelőkút Jacobus mester segesvári műhelyében készült; azonban a rajta lévő liliom a nagyszebeni medencén is előfordul); Roth 1914. 80–81; Vătăşianu 1959. 439; Drăguţ 1979. 314–315.

(1981, 1997)

III. DÍSZÍTŐMOTÍVUMOK

(elválasztójelek, frízek, reliefek)

NAGYSZEBENI MŰHELYEK (13–16. SZÁZAD)

DOMÁLD–SZENTÁBRAHÁM-CSOPORT (13–14. SZÁZAD)

1. Görögkereszt, viaszrudacskákból formáltak.
Mérete alapján két változata különíthető el:

a) Görögkereszt

m: 2–3 cm

Berethalom (I. 35); Bolkács (I. 46); Cikmántor (I. 63); Domáld (I. 83); Keménynagyszöllős (I. 148); Kisekemező (I. 158); Kiskapus (I. 162); Kóródszentmárton (I. 168); Mikeszásza (I. 225); Morgonda (I. 231); Nétus (I. 258); Rozsonda (I. 280); Szászegebegy (I. 304–305.); Szászszevén (I. 323); Szentábrahám (I. 346)

b) Görögkereszt

m: 3,3–4 cm

Berethalom (I. 34); Hégen (I. 122); Keménynagyszöllős (I. 148)

2. Görögkereszt, vaskos, enyhén szélesedő szárakkal

m: 2,6 cm

Kerelőszentpál (I. 150)

3. Mankós kereszt

m: 3,2 cm

Mikeszásza (I. 225); Nétus (I. 258)

4. Horgonykereszt. A viaszrudacskákból alakított kereszt szárvégeit csigavonalban megpödörték.

m: 3,5–4,6 cm

Almakerék (I. 5); Berethalom (I. 34); Bonyha (I. 49); Domáld (I. 83); Garat (I. 108)

A PÉTERFALVI HARANG KÖRE (14. SZÁZAD)

5. Szóelválasztó kerek pont

átm.: 1,1 cm

Nagydemeter (I. 236)

6. Máltai kereszt, szárain végighúzódo orommal

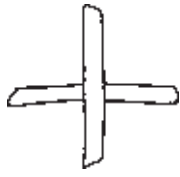
m: 4,6–5 cm

Nagydemeter (I. 236); Péterfalva (I. 271)

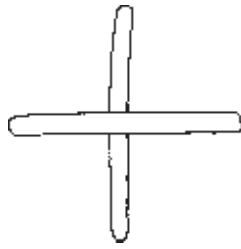
7. Máltai kereszt, szárain kettős, hosszanti bordával

m: 1,8 cm

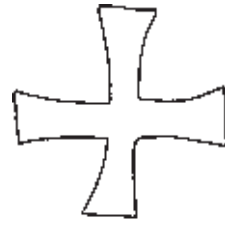
Bardóc (I. 27)

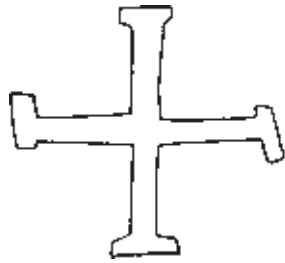
1a

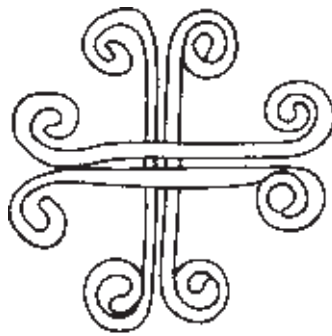
1b

2

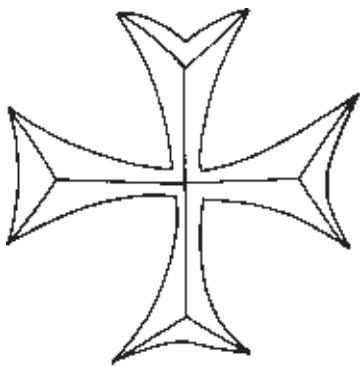
3

4

5

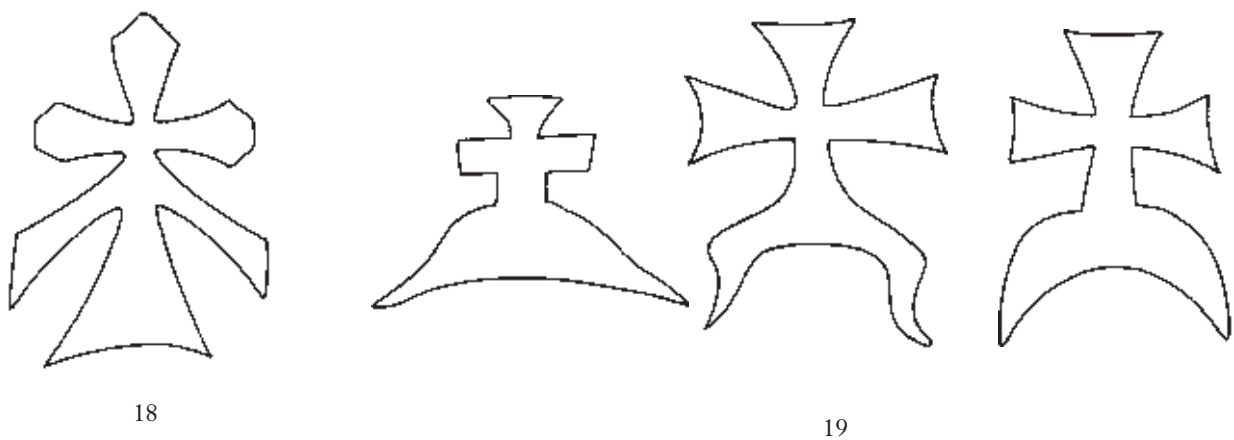
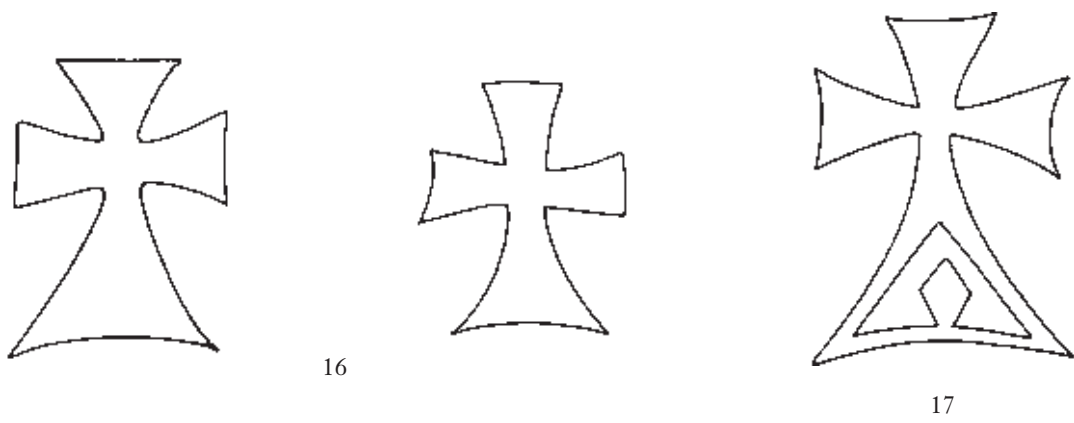
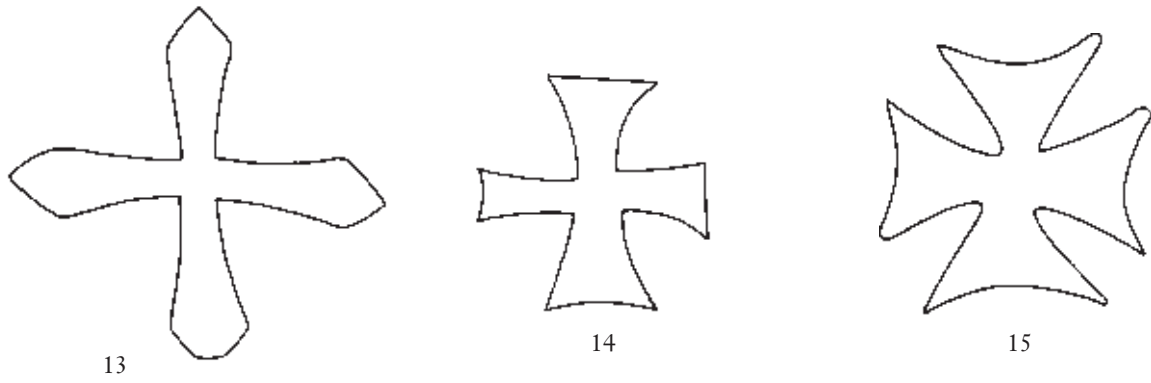
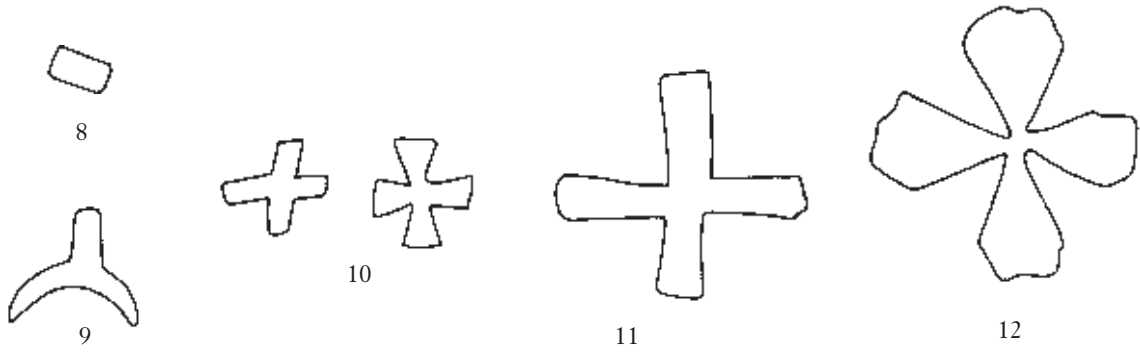
6

7

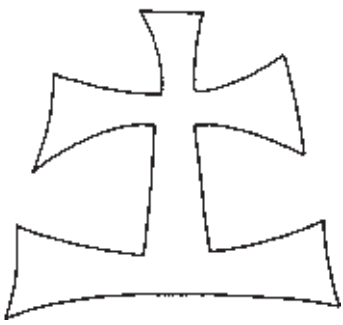
A MEDGYESI KERESZTELŐMEDENCE KÖRE (14. SZÁZAD VÉGE)

8. Téglalap alakú szóelválasztójel
0,8x0,4 cm
Medgyes–km. (II. 5)
9. Fekvő holdsarlón (töredékes) elválasztójel
m: 1,6 cm
Medgyes–km. (II. 5)
10. Kisméretű, szóelválasztó görögkereszt, egy esetben kiszélesedő szárakkal
m: 1,2–1,4 cm
Medgyes–km. (II. 5)
11. Görögkereszt
m: 3 cm
Medgyes–km. (II. 5)
12. Kiszélesedő és lekerekített végű görögkereszt
m: 3,7 cm
Alcina (I. 2)
13. Hegyes végű görögkereszt
m: 4,3–5,6 cm
Alcina (I. 2); Hétúr (I. 124); Keménynagyszöllős (I. 149); Medgyes–km. (II. 5)
14. Máltai kereszt
m: 3,1 cm
Medgyes–km. (II. 5)
15. Máltai kereszt
m: 3,7 cm
Mártonfalva (I. 212)
16. Háromszögű talpon álló máltai kereszt
m: 3,3–4 cm
Alcina (I. 3); Almakerék (I. 6); Erdőfüle (I. 91); Nemes (I. 257)
17. Háromszögű, áttört talpon álló máltai kereszt
m: 4,6 cm
Homoróddaróc (I. 130)
18. Háromszögű talpon álló kettőskereszt, kiszélesedő szárvégekkel, lefelé mutató alsó keresztzá-
rakkal
m: 4,8 cm
Nemes (I. 257)
19. Fekvő holdsarlón álló kiszélesedő szárú kereszt
Alcina (I. 3); Bázna (I. 29); Hétúr (I. 124); Homoróddaróc (I. 130); Medgyes–km. (II. 5)

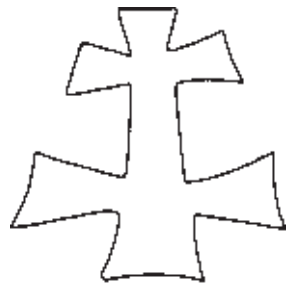

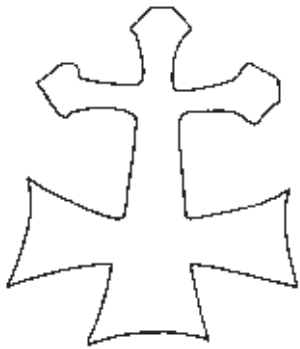
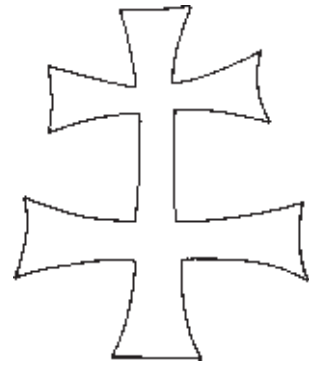
20. Kiszélesedő szárú kettőskereszt, melynek alsó, függőleges keresztzsára hiányzik.
m: 3,2–4 cm
Almakerék (I. 6); Erdőfüle (I. 91)
21. Kettőskereszt, kiszélesedő szárvégekkel
m: 3,6–5,6 cm
Alcina (I. 3), Bázna (I. 29), Homoróddaróc (I. 130)
22. Kettőskereszt, lándzsás, illetve kiszélesedő szárvégekkel
m: 5 cm
Nemes (I. 257)
23. Liliom, kiszélesedő, szögletes talpon
m: 3,1 cm
Bázna (I. 29)
24. Liliom, szabdalt végű levelekkel, háromszög alakú talpon
m: 3,8 cm
Mártonfalva (I. 212)
25. Liliom, szárát nádusz tagolja. Mérete alapján két változata különíthető el:
- a) Liliom
m: 4,2 cm
Mártonfalva (I. 212)
- b) Liliom
m: 6 cm
Mártonfalva (I. 212)
26. Szőlőlevél. A három szabdalt végű karéjra szelvényezett levéllemeznek a nyélhez ízesülő válla lekerekített. A vékony viaszlapból szabadkézzel kivágott levél váltakozva jobbra és balra kanyarodó szárral készült. Mérete alapján két változata különíthető el:
- a) Szőlőlevél
m (szár nélkül): 2,6–2,7 cm
Medgyes–km. (II. 5), Segesd–km. (II. 7)
- b) Szőlőlevél
m (szár nélkül): 4,2–4,3 cm
Medgyes–km. (II. 5); Segesd–km. (II. 7)

20

21

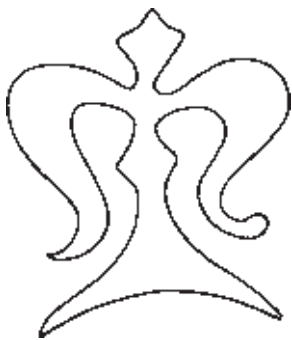
22

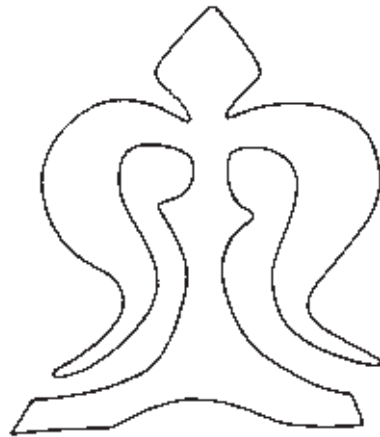
23

24

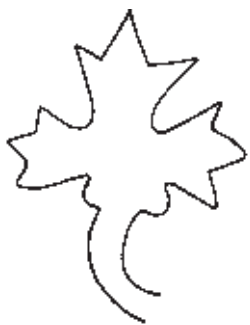
25a

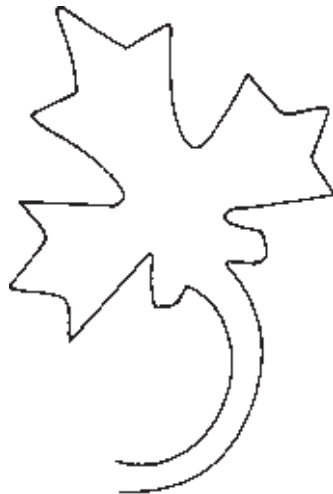
25b

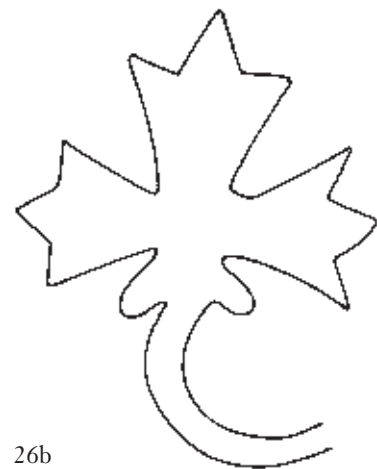
26a

26a

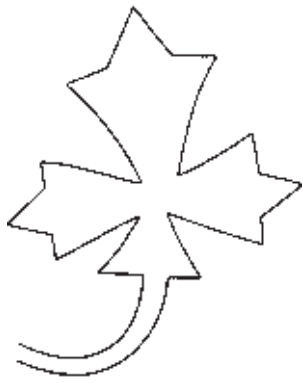

427

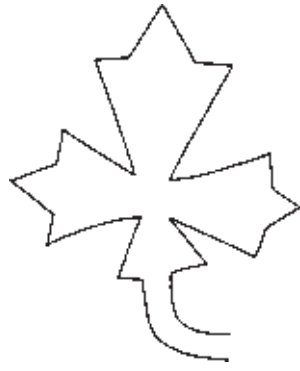

26b

27. Szőlőlevél. A három, szabdalt végű karéjra szelvényezett levéllemeznek a nyélhez ízesülő válla szögletes kialakítású. A fenti típushoz nagyon hasonló levél jobbra és balra kanyarodó nyéllel egyaránt készült. Mérete alapján két változata különíthető el:
- a) Szőlőlevél
m (szár nélkül): 4,1–4,2 cm
Bázna (I. 29)
- b) Szőlőlevél
m (szár nélkül): 4,7–5,2 cm
Almakerék (I. 6); Nemes (I. 257)
28. Szőlőlevél: három, szabdalt végű karéjra szelvényezett levéllemez, jobbra kanyarodó nyéllel
m (szár nélkül): 2,7 cm
Mártonfalva (I. 212)
29. Trónoló király. Egy épebb és egy csonkább változata különíthető el:
- a) Négyzetbe írt körben királyi pecsétre emlékeztető ábrázolás. A számolyszerű trónon ülő király bő, redőzött köntösét öv fogja össze, vállára palást borul. Fején liliomos korona, jobbában liliomos jogar, felemelt baljában országalma. A trónus két széléből kanyargó, leveles inda nő ki, a háttér két virágtő tölti ki, apró, négyszirmú virágokkal. A kör alakú képmézőt kettős borda határolja, a belső sodronyfonatot utánoz, a külső sima. A kört befoglaló négyzetet sodrott bordából alakították ki. A négyzet sarkait egy-egy palmetta tölti ki, négyszirmú virággal; mindegyik palmettából kétfelől gömbös végű kis kacsok erednek.
m: 4,7–4,8 cm; sz: 4,8–5,1 cm
Medgyes–km. (II. 5); Segesd–km. (II. 7), 14. század vége; Nagyszeben–km. (II. 6), 1438
- b) A fenti ábrázolás azonos méretű részlete: sima, illetve sodrott bordával keretelt, kör alakú mezőben trónoló király. A kerek ábrázolás köré szerkesztett négyzetet eltávolították.
átm.: 4,7 cm
Nagyszeben–km. (II. 6), 1438; Szászcsanád (II. 303), 15. század közepe
30. Pecsét(?) lenyomata. A kör alakú, magas bordával keretelt, igen elmosódott rajzú kis relief közepén, gyöngykörben szembenéző ökörfej látható, szarvai között kereszttel (?). A belső gyöngykör és a reliefet keretelő sima borda közötti, befelé rézsűsen mélyülő sávban majuszkulás körirat, melyből csak egyes betűk sejtethetők: *S · L(?)V(?)(...)*.
átm.: 2,5 cm
Medgyes–km. (II. 5)
31. Heraldikus sas. Gyöngykörben, a német birodalmi sas megfogalmazásában ábrázolt sas, balra fordított fejjel, kitárt szárnyakkal, szétterpesztett lábakkal és farktollakkal.
átm.: 4–4,1 cm
Segesd–km. (II. 7)

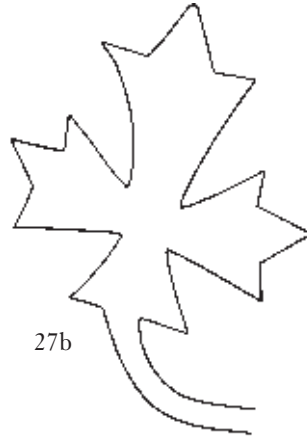
27a

27b

28

27b

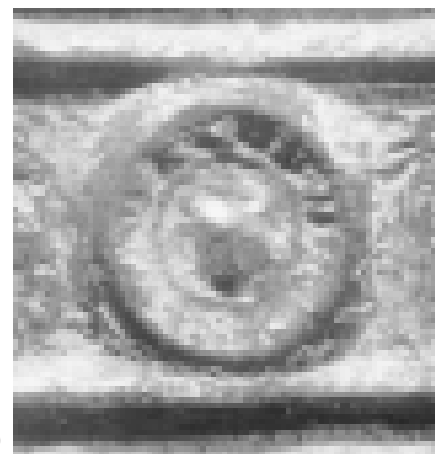
29a

31

29b

30

32. Sas, Szent János evangélista jelképe. A kör alakú reliefet kétszeres, kívül sima, belül gyöngyözött szegélyvonal kereteli. Mezejében kiterjesztett szárnyú, balra forduló sas áll, feje mögött dicsfény. Lábával körív alakú, olvashatatlan mondatzalagot tart.
 átm.: 3,5–3,8 cm
 Segesd–km. (II. 7); Hétúr (I. 124)
33. Szióvég lenyomata. Egyik vége csúcsos, gömbsorral szegett, a másikat a veret testébe vágó, gyöngyözött szegélyű háromkaréj zárja le. Hasonló gyöngysor kereteli a veret két hosszanti, párhuzamos oldalát is. A veret belsejét egy Y alakban elágazó gyöngyözött osztóvonal három mezőre tagolja. A két hosszú, szélső mezőben egy-egy rohanó vadászkutya, a veret hegyénél levő mezőben menekülő nyúl látható.
 h: 7,2 cm, sz: 4,5–5 cm
 Medgyes–km. (II. 5); Segesd–km. (II. 7)
34. Veretlenyomat. A téglalap alakú plakettet vastag kötélfonat, ezen belül sima borda kereteli. A veret mezejét sarokháromszögekkel körbevett, gyöngyözött keretű kör tölti ki, benne hatszirmú forgórózsával. A rózsaszirmai szederszerű középpont körül örvénylenek, minden második levél felülete pontozott.
 3,4x2,5 cm
 Segesd–km. (II. 7)
35. Veretlenyomat. Sima bordával, ezen belül kötélfonattal keretelt téglalap alakú plakett, melynek két rövid oldalát homorú ív zárja le. Közepét négyszirmú virág tölti ki, a szirmokon egy-egy keresztel. A négy sarokban egy-egy elmosódott rajzú, háromleveles motívum kapott helyet.
 4,3x2,4 cm
 Segesd–km. (II. 7)

LEONARDUS MESTER ÉS UTÓDAI (15. SZÁZAD ELSŐ FELE ÉS KÖZEPE)

36. § alakú elválasztójel
 m: 2,9 cm
 Haró (I. 120)
37. Latinkereszt, enyhén kiszélesedő szárvégekkel
 m: 4,2–6,9 cm
 Alsóbajom (I. 9); Nagyselyk (I. 249)
38. Latinkereszt, kiszélesedő, ívesen kivágott szárvégekkel
 m: 3,2–5,7 cm. A változatos méretek a fenti intervallumot egyenletesen kitöltik, csoportokat közöttük nem sikerült elkülönítenünk.
 Alsóbajom (I. 10), 1477; Bolkács (I. 47); Búzásbocsárd (I. 60); Haró (I. 120); Kisekemező (I. 159); Monora (I. 230), 1424; Nagyekemező (I. 239); Nagyrápolc (I. 246), 1523; Prépostfalva (I. 276); Szászcánád (I. 303); Szászegerbegy (I. 306); Vessződ (I. 374); Völc (I. 377), 1471; Kisselyk–km. (II. 4), 1477
39. Máltai kereszt
 m: 2,8 cm
 Haró (I. 120)

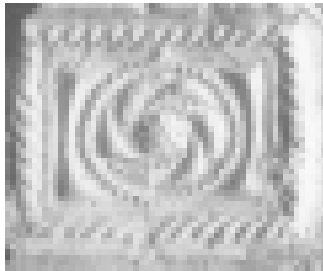

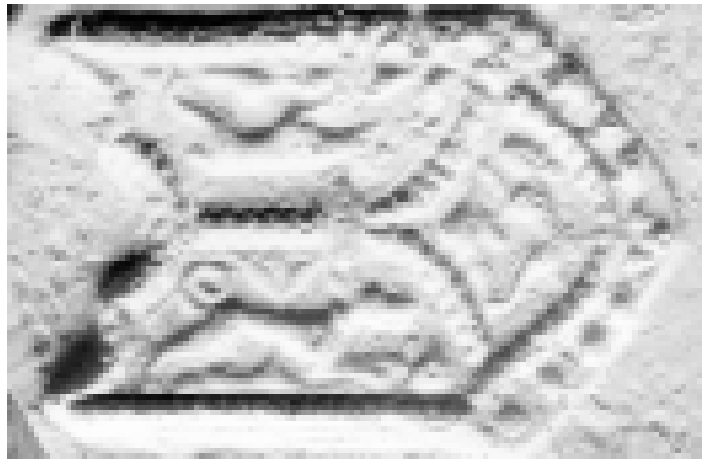
32

33

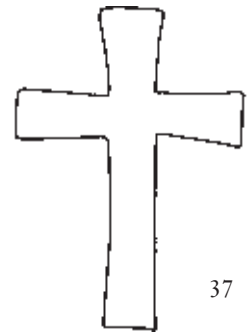
34

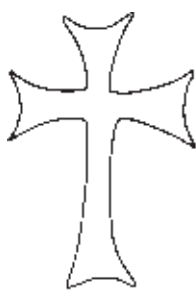
35

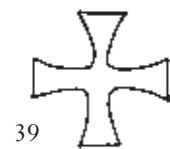
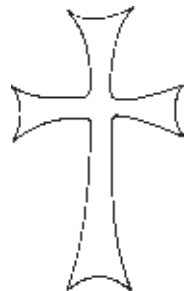
36

37

38

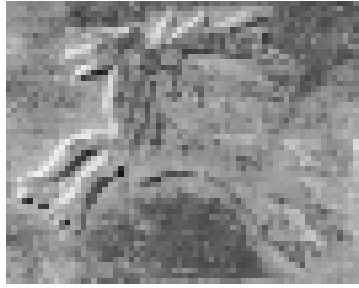

39

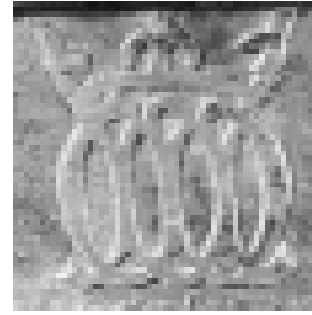
40. Futó oroslán. Vékonyra hengerelt viaszlapból kivágott, keret nélküli díszítmény, felszínén a nyújtódeszkáról származó farost-lenyomatokkal. A nagymértékben stilizált, jobbra tartó állat felcsapott farka félpalmettában végződik. Szája nyitva, fején és nyakán taréjhoz hasonló fogazott sörény.
m: 7,9 cm, sz: 11,5 cm
Nagyszeben–km. (II. 6), 1438
41. Futó szarvas. Farost-lenyomatos, vékony viaszlapból kivágott lapos díszítmény: primitív rajzú, balra futó szarvas, ötágú agancssal
m: 6,6 cm, sz: 9,1 cm
Nagyszeben–km. (II. 6), 1438
42. Koronás *M* majuszkula. A keret nélküli lapos díszítményt vékonyra nyújtott viaszlapból vágta ki, felszínén farostok lenyomata maradt. A nyitott, liliomos korona alatt egymásba vágó körökből kialakított díszes *M* betű.
m: 7,2 cm, sz: 6,1–7 cm
Nagyszeben–km. (II. 6), 1438
43. Lángkereszt. Viaszlapból kivágott lapos díszítmény; az egyenlő szárú kereszt négy, erősen szabdalt végű szára korong alakú középpontból nő ki. A szárak tengelyvonalában kettős bekarcolás fut.
m=sz: 7,7–7,8 cm
Nagyszeben–km. (II. 6), 1438
44. Hatágú rozetta. A nagyméretű, körbe foglalt, hatágú rozetta szirmai csipkézettek. A viaszlapból kivágott, áttört minta felszínén farostok lenyomata látszik.
átm.: 7,7–8 cm
Nagyszeben–km. (II. 6), 1438
45. Háromágú levél. A három karéjra szelvényezett, erősen szabdalt szélű levélhez ívesen hajló szár ízesül. A lapos, viaszlapból formált levél erezetét bekarcolt vonalak érzékeltetik.
m: 7 cm
Nagyszeben–km. (II. 6), 1438
46. Csonkolt ágas inda. Hajlított, álló indák és a belőlük kinövő csonkolt ágak alkotják. A lapos, viaszlapból kivágott inda középvonalát bekarcolt kettős vonal, az ágakat egyszeres vonal hangsúlyozza.
m: 5,7 cm
Nagyszeben–km. (II. 6), 1438

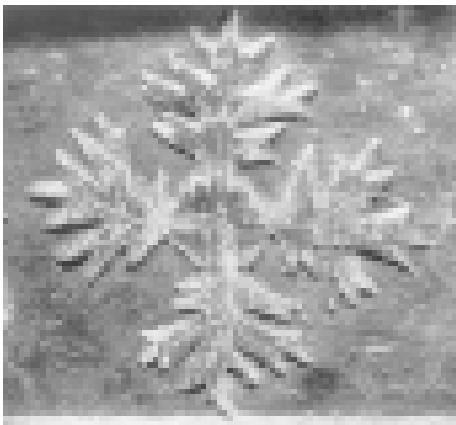
40

41

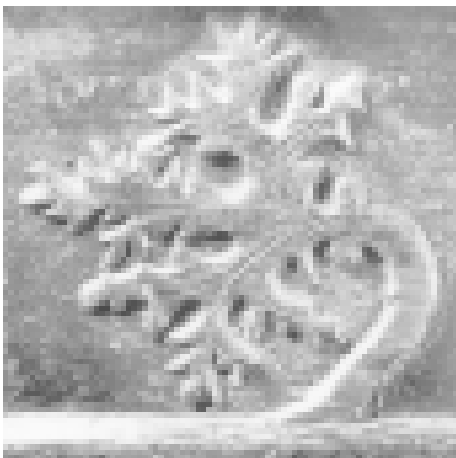
42

43

44

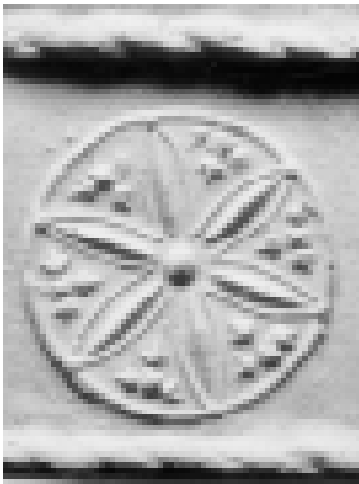

45

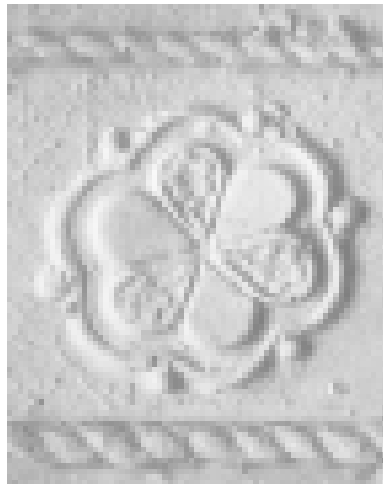

46

47. Végtelen hurokdísz. Két előfordulása egyben két változatot is jelent:
- a) Szorosan egymás mellé állított nyolcasokból kialakított hurokdísz
m: 5,3 cm, sz: 4,9 cm
Monora (I. 230), 1424
- b) A fenti motívum változata, ahol a középső nyolcas hurokja elhegyesedik.
m: 6,2 cm, sz: 5,3 cm
Nagyszeben–km. (II. 6), 1438
48. Csillagrozetta. A kör alakú, hengeres bordával szegett medaillon képmezéjét keretig érő, hat domború szirmú rozetta tölti ki, középpontjában egy félgömbbel. A szirmok körvonalát vékony borda hangsúlyozza. Az ívháromszögeket négy-négy csillag alkotja.
átm.: 4,7–4,8 cm
Szászcsanád (I. 303)
49. Hatkaréjos rozetta. Hatkaréjos keretbe foglalt hatszirmú virág. A keret félköríveinek találkozásánál egy-egy cseppdísz. A rozetta minden második levelébe egy-egy kanyargó szárú, ötszirmú virágot mintáztak.
legnagyobb átm.: 3,8 cm
Prépostfalva (I. 276); Szászcsanád (I. 302); Vessződ (I. 374)
50. Liliom: kúszólevelekkel borított, háromszögletes alapból kinövő plasztikus megmintázású, húsos szirmú liliom
alap sz: 5,2 cm, m: 7,2 cm (Nagyszeben), alap sz: 4,1 cm, m: 6,9 cm (Kisselyk)
Nagyszeben–km. (II. 6), 1438; Kisselyk–km. (II. 4) 1477
51. Hárpiákkal díszített szíjvég lenyomata. A hosszú és keskeny, csúcsos vége felé enyhén keskenyedő veretet sima borda, ezen belül gyöngysor kereteli. A keretelt mezőt két balra forduló, női fejjel, de pikkelyes sárkánytesttel ábrázolt hárpia tölti ki. Mindkettő felsőtestét dús redőzetű lepel fedi, rövid, ívesen kunkorodó farkuk szőlőlevélben végződik. A bal oldali, szárnyas hárpia haja mintha fonatban csüngene alá; a jobb oldali, szárnyatlan lény rövidebb haja csigákba göndörödik.
h: 12,7 cm, sz: 2,5–2,9 cm
Nagyszeben–km. (II. 6), 1438; Kisselyk–km. (II. 4), 1477; Galambod (I. 107), 1487; Bürkös (I. 62), 1493; Nagymedesér (I. 243), 1496; Szászivánfalva (I. 311), 1496; Vámosgálfalva (I. 370), 1496; Kissink (I. 166), 1499; Póka (I. 272), 1500; Magaré (I. 186), 1518; Nagyrápolt (I. 246), 1523
52. Szárnyas háрпиát ábrázoló övveret lenyomata. Nyújtott téglalap alakú mezejét sima borda, ezen belül gyöngysor és vékony vonal kereteli. A veret tükrét balra forduló, pikkelyes sárkánytesttel és női fejjel ábrázolt, szárnyas hárpia tölti ki. Haját recés háló borítja, tollas szárnyát széttárja. Farka két ágba csavarodik, és ezek mindenike szőlőlevélben végződik. Az indaszerű farokvégződésekből kacsok erednek; egyikről kis szőlőfürt csüng alá.
h: 10,1 cm, sz: 2,8–2,9 cm
Alsóbajom (I. 9), 15. század első fele vagy közepe; Bolkács (I. 47), 15. század első fele vagy közepe; Nagyselyk (I. 249), 15. század közepe; Kisselyk–km. (II. 4), 1477; Galambod (I. 107), 1487; Bürkös (I. 62), 1493; Nagymedesér (I. 243), 1496; Szászivánfalva (I. 311), 1496; Vámosgálfalva (I. 370), 1496; Kissink (I. 166), 1499; Rugonfalva (I. 282), 1512

48

49

50

47a

47b

51

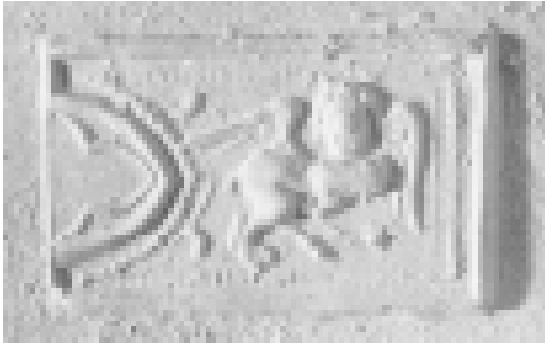

52

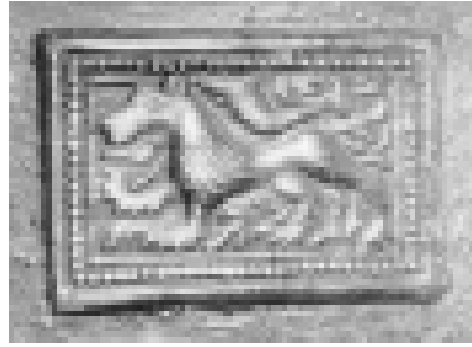

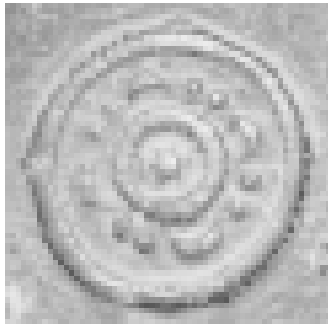
53. Mérműves övveret háрпиával. A téglalap alakú reliefveret bal oldalát a veret testébe vágó, orrtagos gótikus mérmű zárja le; másik három oldalát sima bordakeret, ezen belül gyöngysor és vékony vonal határolja. Mezejét groteszk mozdulattal jobb felé ágaskodó, sárkánytestű, emberfejű, szárnyas hárпия tölti ki.
h: 4,4 cm, sz: 2,6–2,7 cm
Szászcánád (I. 302), 15. század első fele; Búzásbocsárd (I. 60), 15. század első fele vagy közepe; Bolkács (I. 47), 15. század első fele vagy közepe; Somosd (I. 292), 1482
54. Övveret, lépő oroszlánnal. A téglalap alakú reliefet sima borda, ezen belül gyöngysor és vékony vonal kereteli. Mezejét oroszlán alakja tölti ki. A balra tartó állat nyelvét kinyújtja, első mancsát felemeli, felcsapott farka lombos növényi indában végződik.
h: 3,9–4 cm, sz: 2,6 cm
Nagyszeben–km. (II. 6), 1438; Szászcánád (I. 302), 15. század első fele
55. Leonardus-rozetta. A vastag, gyöngyözött kerettel övezett kerek díszítmény középpontjában gyöngysorral körbefogott kis csillag ül, amit félholdak és pontpárok váltakozásából álló minta ölel körül. A brakteátaszerű veret eredetije poncolt technikával készült. Megnevezése Leonardus mester nevét őrzi, aki először – és igen sűrűn – alkalmazta; öntvényeinek jellegzetes „vezérlelete”.
átm.: 2,2–2,3 cm
Monora (I. 230), 1424; Hásság (I. 121), 1429; Nagyszeben–km. (II. 6), 1438; Brulya (I. 57), 15. század első fele; Kisekemező (I. 159), 15. század első fele; Mártontelke (I. 213), 15. század első fele; Nagyekemező (I. 239), 15. század első fele; Szászegerbegy (I. 306), 15. század első fele; Alsóbajom (I. 9), 15. század első fele vagy közepe; Bolkács (I. 47), 15. század első fele vagy közepe; Róvás (I. 279), 15. század; Völc (I. 377), 1471; Kisselyk–km. (II. 4), 1477; Alsóbajom (I. 10), 1477, Somosd (I. 292), 1482; Galambod (I. 107), 1487; Nagymedesér (I. 243), 1496; Szászivánfalva (I. 311), 1496; Vámosgálfalva (I. 370) 1496
56. Rozetta formájú veret (ruhakapocs?) lenyomata. Sima bordakerettel körbefogott medaillon, melynek közepén körbe foglalt gótikus majuszkula (*U?*) látható. A központi motívumot két gyöngy-körrel keretelt golyósor öleli körül.
átm: 3,6–3,8 cm
Nagyszeben–km. (II. 6), 1438
57. Fiait tápláló pelikán. A kör alakú reliefet szélesebb, ezen belül keskeny, sima borda kereteli. A keretelt mezőben hosszú nyakú, kiterjesztett szárnyú madár kampós csőrével a mellét tépi, bal szárnya alatt fonott kosárra emlékeztető fészekben három fióka tátog. A madár nyaka mögötti és a jobb szárnya alatti kis üres mezőt egy-egy négyszirmú virág tölti ki.
átm: 4,9–5,1 cm
Nagyszeben–km. (II. 6), 1438; Szászcánád (I. 303), 15. század közepe
58. Sas hatkaréjban, ruha(?)veret lenyomata. A kör alakú reliefet gyöngykör, ezen belül sima, vékony borda szegélyezi. Az egész képmezőt kitöltő mintát hatkaréj öleli körül, benne fejét balra fordító, kitárt szárnyú és széttárt farkú heraldikus sassal. A jobb oldali szárny felett egy gótikus majuszkula elmosódott körvonalai sejlének.
átm: 5,6 cm
Nagyszeben–km. (II. 6), 1438

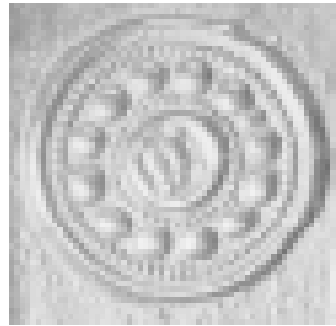
53

54

55

56

57

58

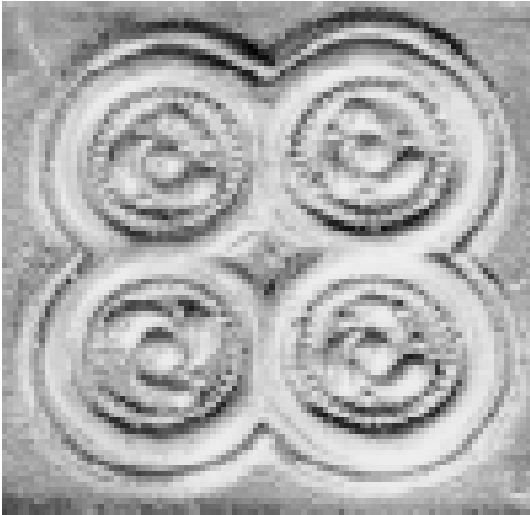
59. Rozetta madárral. Sima, illetve gyöngyözött kerettel szegett körben a keretig érő hatkaréjos rozetta helyezkedik el, az ívek belsejében egy-egy négyszirmú virággal, kívül, az ívháromszögekben hármassaroklevelekkel. A hatkaréj közepén földig érő farkú, hosszú lábú, lehajtott fejű, pávára emlékeztető madár áll.
 átm: 6,2 cm
 Nagyszeben–km. (II. 6), 1438
60. Rozetta kettős hatkaréjjal. A kör alakú medaillont két sima borda közé fogott gyöngysor kereteli. A kereten belül két, egymásba helyezett hatkaréj található, a kisebbik közepén kopott, csillagszerű rozettával. A karéjokkal határolt felületeket apró motívumok: stilizált virágok (köztük szegfűk), rombusz formájú levelek és gyűrűvel átfogott kis tekercek (?) töltik ki.
 átm: 7,1–7,2 cm
 Nagyszeben–km. (II. 6), 1438
61. Négykaréjos veret, körökkel. Mintáját párosával egymás fölé helyezett négy, egymást érintő, hengeres bordával keretelt kör alkotja. Mindegyik kör belsejében – gyöngykeretben – golyó alakú középpont körül örvénylő három csepp látható.
 6,9x6,5 cm
 Nagyszeben–km. (II. 6), 1438
62. Feliratos, négykaréjos veret. A négykaréjos keretet erősen kiemelkedő, 9 mm széles feliratsáv alkotja, gótikus majuszkulás felirattal: + *AVE MARIA GRACIA PLENA DOMINVS*. A feliratos keretet kívülről egy alacsonyabb, ékmintás díszítősor is körbefogja. A képmező közepét jelző pont körül koncentrikus körök gyűrűznek, a négy karéj belsejét egy-egy palmettamotívum tölti ki.
 8,7x8 cm
 Nagyszeben–km. (II. 6), 1438
63. Szedermintás plakett. A nagyméretű, téglalap alakú plakett (veretlenyomat) keretét erőteljes kötélfonat, ezen belül vékony borda alkotja. Mezejét csúcsára állított négyzet tölti ki, melynek széles, sűrűn kazettákra osztott keretét kazettánként egy-egy négyszirmú virág (vagy x alakú motívum) díszíti. A négyzet két ellentett, a veret rövid oldalai felé eső sarkából félpalmettában végződő indapár nő ki; a másik két csúcsból virágos indák erednek. A négyzet belsejében gyöngyözött keretű kör foglal helyet, középpontjában ponttal. A téglalap alakú plakett sarkaiban egy-egy gyöngykör található, középpontjában bogyós mintával.
 6,6x5,2 cm
 Nagyszeben–km. (II. 6), 1438
64. Palmettás plakett. A négyszögletes plakett (veretlenyomat) képmezejét gyöngysorral szegett, keretig érő kör tölti ki, benne négy, szembe fordult, plasztikus megmintázású, lilimos palmetta található, melyek a veret közepén kis négyszirmú virágot zárnak körül. A palmetták ívei között kis háromszirmú virágok ülnek. A plakett négy sarkát egy-egy lilium díszíti.
 3,1x2,9 cm
 Nagyszeben–km. (II. 6), 1438

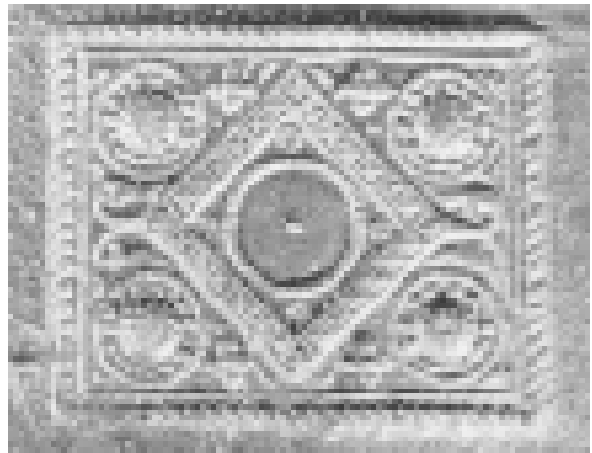
59

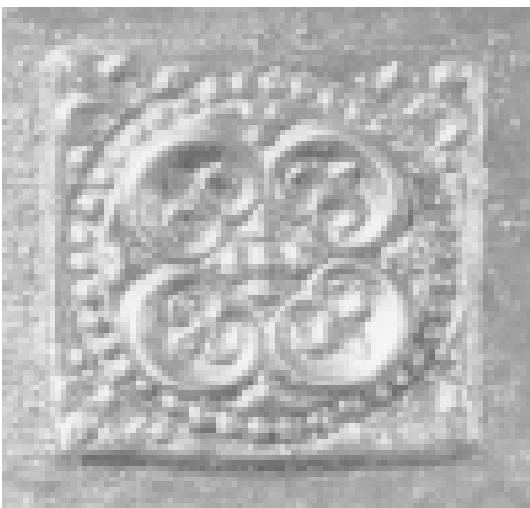
60

61

63

64

62

- 65.** Solymásznő. A kör alakú medaillont erőteljes sima borda, ezen belül vékonyabb vonal szegélyezi. Mezejét balra lépő lovon női módon ülő, hosszú, palástszerű ruhát viselő solymásznő tölti ki, feje fedetlen, haja válláig ér, baljával a kantárszíjat fogja, jobbával repülni készülő vadászsólymot tart. Mögötte, a ló hátán apró termetű kutya ül.
 átm.: 6–6,2 cm
 Nagyszeben–km. (II. 6), 1438; Bolkács (I. 47), 15. század első fele vagy közepe; Nagyselyk (I. 249), 15. század közepe; Kisselyk–km. (II. 4), 1477
- 66.** Sámson az oroszlánnal. Az erőteljes bordával keretelt kör alakú medaillont kuporgó oroszlán és a mögötte álló Sámson antikizáló alakja tölti ki, amint az oroszlán hátára térdelve a sörényes, nyitott szájú állat fejét igyekszik hátratorni. A jobb lábával előrelépő, ruhátlan Sámson fején lapos fejfedő vagy koszorú, hosszú haja derekáig omlik, vállán hátralebbenő köpeny.
 átm.: 5,4–5,5 cm
 Nagyszeben–km. (II. 6), 1438; Bolkács (I. 47), 15. század első fele vagy közepe; Kisselyk–km. (II. 4), 1477
- 67.** Koimesis-relief részletei. A szétvágott, hiányos relief két, részben összeillő részlete:
- a)** Mária halála. A lepedőbe csavart, dicsfényes, halott Mária redőzött lepellel letakart ravatalon fekszik, körülötte csoportokra osztva az apostolok helyezkednek el. Fejénél négy álló alak látható, közülük a legszélső kezében füstölőt tart. Lábánál három álló és fölője hajló férfi kapott helyet. A jelenetet szegélyező keretet a viasmásolatról levágták.
 m (töredékes): 7,2 cm, sz (töredékes): 10,7 cm
- b)** Krisztus Mária lelkével: az előző töredékből kivágott részleten Krisztus mandorlába foglalt félalakja, köpenyben, dicsfényvel, karjában Mária csecsemőként ábrázolt lelkével. A mandorla fölött kétoldalt egy-egy angyalalak lebeg, közöttük vízszintes görög nyelvű feliratcsík: *H KOIMHCIC + ΘHOV*.
 m (töredékes): 5 cm, sz (töredékes): 8 cm
 A két részből összeállított relief magassága keret nélkül kb. 11 cm, szélessége 10,7 cm
 Nagyszeben–km. (II. 6), 1438

66

66

65

67b

67a

68. Jézus élete-relief részletei. Egy nagyobb méretű ötvösmű kisebb, keretelt reliefjeit, melyek a központi ábrázolást vették körül, a keretek mentén szétdarabolták. Közülük négy, díszítményként felhasznált részletet azonosíthatunk:

a) Eleusa. A téglalap alakú plakett sarkait a keresztelőmedence náduszát áttörő kerek nyílások csonkították meg. Támlás trónszéken ülő, köpenyes, kendős Mária, jobb karján a kis Jézussal. Bal keze a gyermek ölelésre nyújtott karja felé nyúl, feje Jézus felé hajlik. A relief függőleges oldalai mentén görög betűs, elmosódott, olvashatatlan felirat nyomai. Az ábrázolásnak épebb és csonkább lenyomata is fennmaradt, ez utóbbiról a függőleges, feliratos szegélyt levágták.
m: 6,1 cm, sz: 4,5 cm. A csonka változat mérete: 6x2,6 cm

b) Jézus keresztelése. A négyzet alakú figurális relief bal oldalát palmettasorral díszített sáv szegélyezi, felső részét széles, kettős palmettasor zárja le. Az így kialakult téglalap alakú díszítmény két ellentétes sarkát a keresztelőmedence náduszát áttörő kerek nyílások megcsonkították. A rozettafrízzel határolt képmező közepén a Jordán folyóban álló dicsfényes, ruhátlan Jézus látható. Tőle balra a Jézus felé hajló Keresztelő Szent János helyezkedik el, dicsfényel, könnyű, rövid ruhában, fél lábával egy sziklán, amint kinyújtott kezét Jézus fejére helyezi. Kettejük között, a Jordán vízében kettőskereszt. A másik oldalon kezében ruhát (?) tartó köpenyes alak (angyal?) áll. A jobb felső sarkat kis, repülő angyalalak tölti ki, mellette a képmező felső szélét görög betűs feliratos sáv zárja le: *H BAITTICIC*.

A motívum előfordul a palmettás keret részletével és a teljesen körülnyírt változaton is.

A figurális, négyzetes relief mérete keret nélkül: m: 3,9 cm, sz: 3,8 cm. A keretelt, álló téglalap alakú lenyomat mérete: m: 6,3 cm, sz: 4,3 cm

Nagyszében–km. (II. 6), 1438

c) Jézus színeváltozása. A megközelítőleg négyzet alakú plakett középrészét Krisztus mandorlába foglalt alakja tölti ki. Tőle jobbra és balra Mózes és Illés áll (Lk 9,30), három tanítványa pedig – Péter, János és Jakab – a képmező alján térdelve, illetve leborulva fogadja a mennyei szózatot (Lk 9,34–36). A reliefet felül olvashatatlan feliratos sáv zárja le.

m: 3,8–3,9 cm, sz: 3,7–3,8 cm

Nagyszében–km. (II. 6), 1438

d) Bevonulás Jeruzsálembe. A megközelítőleg négyzet alakú ábrázolás középpontjában Krisztus látható egy balra tartó szamar hátán. Előtte és mögötte egy-egy tanítvány (Lk 19,29–35), a bal felső sarokban kivehetetlen ábrázolás, talán egy fa körvonalai. A négyzetet elmosódott görög betűs feliratos sáv zárja le: *IC XC [H B]AIOΦOΠOC*.

m: 3,9 cm, sz: 3,6 cm

Nagyszében–km. (II. 6), 1438

A KISSELYKI KERESZTELŐMEDENCE (1477) ÚJ DÍSZÍTMÉNYEI

69. Lukács evangélista jelvénye. Gyöngykörrel szegélyezett kerek medaillonban kezdetlegesen megmintázott, testével jobbra forduló, szembenéző, szárnyas ökör alakja; S alakban felcsapott, bojtos farokkal, szőrös, stilizált lábakkal, feje körül dicsfényel, hasa alatt leveles ággal. Két első lába mondatszalogot tart, igen rosszul olvasható, majuszkulás felirattal: *S(ANCTUS) LVCA(S)*.

átm.: 4,1 cm

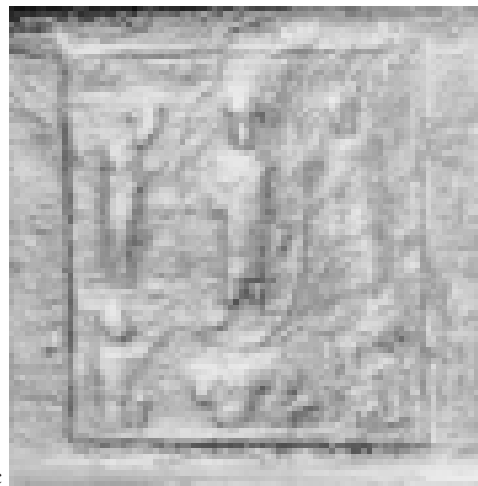
Kisselyk–km. (II. 4), 1477

68a

68b

68c

69

68d

70. Kardos kentaur. Téglalap alakú, egyszerű léckerettel övezett plakett, melyet a nyolcszög öt oldalával záródó sokszög koronáz. A téglalap alakú mezőt jobb felé lépő, oroslántörzsön emberi felsőtestű szörnyalak tölti ki, S alakban felcsapott, bojtos farokkal. Emberi felsőtestét vért, fejét sisak fedi, felemelt jobbában egyenes kardot, baljában pajzsot tart. A felső, sokszögű részben kiterjesztett szárnyú kétfejű sas legyezőszerűen nyíló farktollaira támaszkodik.
m: 4,2 cm, sz: 3,5–3,6 cm
Kisselyk–km. (II. 4), 1477
71. Királyok imádása. A felső és alsó részén megcsonkított, nagyméretű, kör alakú medaillon keretét kiemelkedő gyöngysor, ezen belül két vékony, kettős borda alkotja. A medaillon jobb oldalán megfigyelhető kis maradvány alapján eredetileg a gyöngyözött keret is kettős volt. Szűz Mária a képmező jobb felén ül. Bő ruhát visel, vállát köpeny fedi, haja koszorúszerűen övezi fejét. Az ölében álló gyermek Jézus könnyed mozdulattal az előtte térdelő göndör hajú király kivehetetlen rajzú ajándéka felé nyúl. A térdelő alak bő köntösét derékban öv fogja össze, a redők alól kilátszik hegyes cipős lába. A két másik király mögötte áll, egyiknek alakját részben el is takarja. Ez utóbbi bajszos-szakállas férfi, széles szegélyű, hosszú kabátját derékban öv fogja össze; a ruhadarab sonkajjai mandzsettában végződnek. Fején keresztres abroncskorona, egyik kezében cibóriumot tart, másikkal az ég felé mutat. A mögötte álló harmadik király sima arcú, göndör fürtjein pántkorona. Magas nyakú, hosszú, párhuzamos redőkkel tagolt ruhát visel, kezében meghatározhatatlan ajándékot tart. Fölötte szárnyas angyal lebeg, aki nagy valószínűséggel a megcsonkult medaillonról hiányzó betlehemi csillagra mutat (Mt 2,1–12). Az angyal előtt bárányok és térdelő pásztorok részben elvágott, apró figurái láthatók. Mária háta mögött karimás, csúcsos kalapot viselő, bő ruhás pásztor ül, kezében bottal, mellette jászol részlete látszik állatfejjel, kissé távolabb egy istálló zsúpos fedele tűnik elő.
átm.: 11 cm
Kisselyk–km. (II. 4), 1477
72. A gyermek Jézus. A kissé lapított kör alakú medaillon gömbölyű bordakeretét kétoldalt, a mintának a formára helyezésekor ujjal ellapították. Ezen belül még két, vékonyabb borda húzódik. Az egész képmezőt elmosódott háttér előtt jobbra forduló, meztelen, ülő gyermek alakja tölti ki. Göndör fürtös fejét dicsfény övezi, mindkét kezével egy hosszú szárú, koszorúval díszített keresztet tart és többször hajtogatott, minuszkulás mondatszalg öleli körül. Az alig betűzhető feliratot az ábrázolás szoros külföldi analógiái segítségével olvastuk: *in · namen · ihesus · beugen · sich · alle · kni · in · himelry · u(n)d · in · erdrich · i(n) · hellen · immer · cu · ewiclichen · amen · ame* (Fil 2,10–11).
átm.: 6,7–6,9 cm
Kisselyk–km. (II. 4), 1477

70

72

71

73. Jézus a Gecsemáné-kertben (Olajfák hegye). A kerek medaillont szegélyező vastag, gömbölyű bordát rátekeredett leveles inda díszíti. Ezen belül vékony borda fut körbe. A kompozíció közepén sövényvel elkerített kertben a hosszú köntöst viselő, dicsfényes Krisztus térden állva imádkozik egy sziklára helyezett kehely előtt. A képmező alsó részét három dicsfényes, alvó apostol alakja tölti ki (Mt 26,36–46). Az imádkozó mögött fedeles kiskapu látható; a kapun belül egy Krisztusra mutató alak, Júdás áll, a kívül elötűnő két fej pedig a Megváltó elfogására érkezőket érzékelteti.
 átm.: 9,1 cm
 Kisselyk–km. (II. 4), 1477
74. Veronika kendője. A kör alakú medaillont változó vastagságú, hengeres bordakeret övezi; ezen belül helyenként több kísérőborda nyoma is látszik. A keretet teljesen kitöltő, lány redőkben omló kendőt kissé jobbra fordított fejű, csigás hajú, szárnyas angyal tartja. A kendőn plasztikusan domborodó, szakállas-bajuszos Krisztus-fej, hosszú, leomló fürtökkel. Olvashatatlan, minuszkulás feliratú mondatszalgok fogják közre.
 átm.: 6–6,2 cm
 Kisselyk–km. (II. 4), 1477
75. Kálvária szőlőtővel. Alsó és felső szélén megcsonkított, kör alakú medaillon, melyet gömbölyű bordakeret szegélyez. Ennek belső oldalán helyenként többszörös, vékony kísérőborda nyomai is látszanak. Az ábrázolás középpontjában köves halomból kinövő, kereszt alakban elágazó szőlőtőke áll, melyen a balra forduló, megfeszített Krisztus függ. A Megváltó dicsfényes feje fölött olvashatatlan minuszkulás mondatszalg lebeg. A szőlőtő gazdagon elágazó, hajlított indái között érett fürtök lógnak, az indák pedig nimbuszos apostolok félalakjait ölelik körül (Jn 15,1–6). A kereszt tövét balról a bajuszos, szakállas, dicsfényvel övezett, hosszú köntöst viselő János apostol kapálja, míg a másik oldalon a hosszú ruhás, kendős, glóriás Mária korszából locsolja. Mindkét alak válla körül olvashatatlan mondatszalg hullámzik. Hátuk mögött a teret egy-egy leveles-virágos, csavarodó inda tölti ki.
 átm.: 10,3 cm
 Kisselyk–km. (II. 4), 1477

73

74

75

76. Jézus feltámadása. Az alsó és felső szélén megcsonkított kerek medaillont két borda közé fogott és rátűzdelt levelekkel díszített, hengeres tag öleli körül. Az ábrázolás középpontjában a négyszög alakú, nyitott sírláda látható; ennek egyik végében a leplekbe burkolt Jézus áll. Fejét keresztnimbusz övezi, egyik kezében hosszú szárú kereszties zászlót tart, másik kezével a zászló keresztjére mutat. A sír körül női alakok (Mk 16,1) – egyikük fején dicsfény –, valamint alvó, fegyveres örök. A sír száján keresztbe téve az elmozdított fedél nyugszik; rajta derékban övvel átkötött, bő, hosszú ruhát viselő szárnyas angyal ül (Mt 28,1–7).
 átm.: 10,1 cm
 Kisselyk–km. (II. 4), 1477
77. Szentháromság. A kör alakú medaillont vastag, hengeres keret szegélyezi; ezen belül helyenként két-három vékonyabb kísérőborda nyoma is látszik. A medaillont három karéjjal bővített kör tölti ki, középen a háromarcú, dicsfénnel övezett Szentháromsággal, melyet három, szimmetrikusan elosztott, minuszkulás mondatszalg övez: a) a Szentháromság feje fölött: *Pater est filius*, b) tőle jobbra: *Filius est sp(iritu)s s(an)c(tu)s*, c) a Szentháromságtól balra: *Sp(iritu)s s(an)c(tu)s est pater*. A bal felső karéjban a szakállas, nimbuszos Atyaisten félalakja kapott helyet, felirata: *Deus est pater*. A jobb felső karéjban a szembeforduló, kezét áldásra emelő Krisztus helyezkedik el, felirata: *Deus est filius*. Az alsó karéjban a Szentlélek nimbuszos galambja áll, bal felé fordulva, mellette felirat: *Deus est sp(iritu)s s(an)c(tu)s*. A medaillon külső kerete és a háromkaréjos belső kör közötti üres mezők mindegyikét három-három, mondatszalgot tartó szárnyas angyal alakja tölti ki. Az egyes feliratos sávok csak részben olvashatók: a) a felső mezőben: *Hic (...) / tbeta gramaton*, b) a bal oldalon: *Emanuel trynis in personis tamen unus / D(e)licata trinitas*, c) a jobb oldalon: *(...) / Simplex unitas*.
 átm.: 9,7–9,9 cm
 Kisselyk–km. (II. 4), 1477
78. Mária megkoronázása. A kör alakú medaillont kis levelekkel díszített bordakeret szegélyezi. Középen vakmérműves háttámlával készült trónszéken Mária ül, kezét imára kulcsolja, lábát áttört peremű, félkör alakú, díszes peremű pódiumon nyugtatja. Két oldalán ülő, tiarás-dicsfényes Atyaisten, illetve koronás-dicsfényes Krisztus, amint dicsfényes koronát helyeznek Mária fejére. A korona fölött a Szentlélek galambja, a trónust angyalok félalakjai szegélyezik.
 átm.: 7,9–8 cm
 Kisselyk–km. (II. 4), 1477
79. Sienai Szent Bernát. A kissé szabálytalan kör alakú medaillont hengeres bordakeret, ezen belül vékony kísérőbordák szegélyezik. Az ábrázolás középpontjában a piactéren szószékről prédikáló Szent Bernát (†1444, kanonizálása: 1450) áll. A négyszögű, lábakon álló szószék könyöklőpárkányos mellvédjét vakmérművek díszítik, lábai fölött erőteljesen tagolt párkány húzódik. A prédikáló dicsfényes szent a ferencesek csuklyás kámzsáját viseli, baljában feszületet, felemelt jobbáiban lángsugaras, *ibs* monogramos korongot tart, feje fölött samárhátíves, fiálás baldachin. A szószéket térdeplő sokaság veszi körül, a hátteret csillagok töltik ki.
 átm.: 8,1 cm
 Kisselyk–km. (II. 4), 1477

76

78

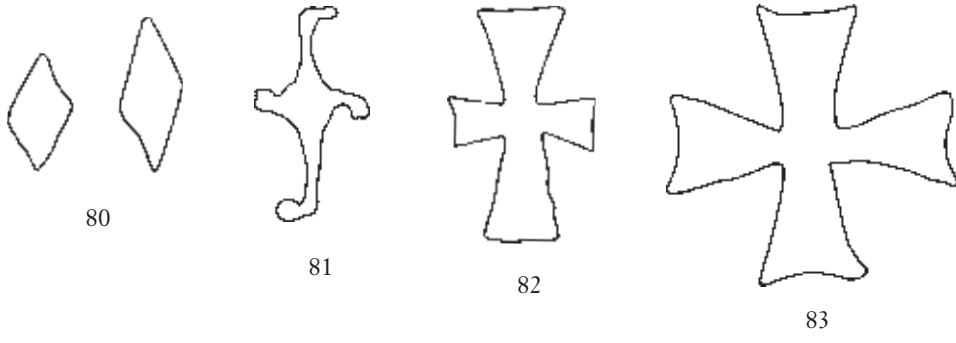
77

79

- 80.** Szóelválasztó rombusz
m: 1,3–1,9 cm
Medgyes (I. 216), 1498; Medgyes (I. 217), 1501; Botfalva (I. 54)
- 81.** Szóelválasztó, § alakú jel
m: 2,9–3 cm
Marosdécse (I. 204), 1493
- 82.** Kereszt, a vízszintes száraknál hosszabb és erőteljesebben szélesedő alsó és felső szárral
m: 3–3,3 cm
Marosdécse (I. 204), 1493; Alsórákos (I. 13), 1498; Istvánháza (I. 140), 1498; Magyarpéterlaka (I. 198), 1498; Nyárádszentlászló (I. 264), 1498; Nagyrámpolt (I. 246) 1523
- 83.** Máltai kereszt
m: 3,7 cm
Medgyes (I. 217), 1501
- 84.** Veronika kendője négykaréjban. Négyszögletes plakett, melyet gömbölyű borda és ezen belül gyöngyözött vonal keretel. A képmezőt gyöngyözött vonallal határolt négykaréj tölti ki. A felső karéjban Veronika félalakja látható, amint maga elé emeli kendőjét a plasztikus megmintázású Krisztus-fejjel. Veronika köpenyét közepén nagy boglár fogja össze, válla fölé kétoldalt egy-egy csillagot mintáztak. A két oldalsó félkörben háromnegyed alakos, szárnyas angyalok állnak, míg az alsó karéjban, a kendő alatt egy imádkozó angyal mellképe kapott helyet. Az ívek között a négyzetes plakett sarkai felé növekvő liliomok töltik ki.
m: 4,4 cm, sz: 4,5 cm
Marossolymos (I. 206), 1491; Dányán (I. 76), 1493; Mártontelke (I. 214), 1497; Rugonfalva (I. 282), 1512
- 85.** Öv(?)veret oroszlánnal. Téglalap alakú relief, melyet kettős sima borda keretel. A képmezőt majdnem kitöltő, jobbra lépő oroszlán szája nyitva van, sörénye dúsán övezi nyakát. Hosszú farka a két hátsó lába között indaként hullámszerűen előre. Lába alatt fűcsomók, fölötté tekeredő kacsok nőnek. Az oroszlán előtt és mögött leveles száron egy-egy ötszirmú virág.
m: 3,1 cm, sz: 4,4 cm
Kissink (I. 166), 1489; Nyárádszentbenedek (I. 261), 1493; Dányán (I. 76), 1493; Mártontelke (I. 214), 1497; Szászbuzd (I. 301), 1510; Rugonfalva (I. 282), 1512
- 86.** Csillagrozetta. A kettős sima bordakerettel szegett medaillon mezejét plasztikus megmintázású, hatágú csillag tölti ki, hegye a keretig ér. Körvonalát vékony kísérborda hangsúlyozza, és hasonló borda kereteli az ágai közé helyezett, csúcsukkal a keretet érintő háromszögeket is. A háromszögek és a csillag csúcsai között egy-egy kis golyó látható.
átm.: 3,7 cm
Kissink (I. 166), 1489; Marossolymos (I. 206), 1491; Mártontelke (I. 214), 1497; Rugonfalva (I. 282) 1512

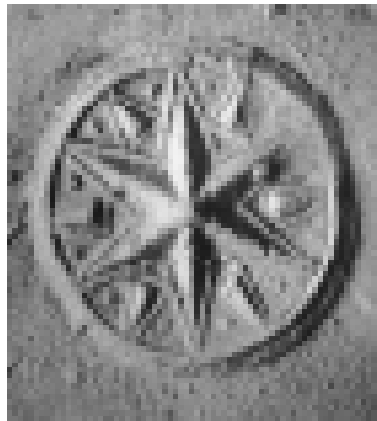

84

85

86

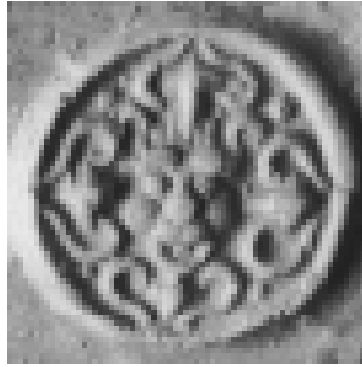
87. Forgórózsás rozetta. A kissé szabálytalan kör alakú medaillont kettős bordakeret szegélyezi. A kör középpontjában álló, vékony bordával keretelt golyó körül szirmok örvénylenek. A szirmok hegyénél keretelt golyócskák alkotnak díszítősort.
 átm.: 3,2–3,3 cm
 Kissink (I. 166), 1489; Bürkös (I. 62), 1493; Mártontelke (I. 214), 1497; Nagyrápolt (I. 246), 1523
88. Maszkos rozetta. A kör alakú medaillont hengeres bordakeret szegélyezi. Középpontjában nyitott szájú maszk, melyet négy oldalról leveles minta övez.
 átm.: 2,6–2,7 cm
 Kissink (I. 166), 1489; Bürkös (I. 62), 1493; Nyárádszentbenedek (I. 261), 1493; Nagymedesér (I. 243), 1496; Szászbuzd (I. 301), 1510; Nagyrápolt (I. 246) 1523
89. Madonna. A holdsarlón álló Madonna fején korona, alóla derékig omlik hullámos haja. Az aránytalanul kicsire méretezett csecsemő Jézust baljában tartja, s bal kezével fogja föl merev redőket vető köpenyét is. Jobb kezében alma. A köpeny alatt derékban összehúzott, függőleges redőkbe rendezett ruhát visel.
 m: 12,4 cm
 Nagyrápolt (I. 246), 1523
90. Szent Jakab apostol. Az elmosódott zarándokjelvénnel (kagylóval) díszített kalapot viselő, szakállas, köpenyes férfi jobbában könyvet, baljában gombos végű vándorbotot tart. Az ábrázolás alja töredékes.
 m (töredékes): 10,2 cm
 Nagyrápolt (I. 246), 1523

15. SZÁZADI ÉS 16. SZÁZAD ELEJI NAGYSZEBENI ÁGYÚÖNTŐK (?) MOTÍVUMAI

91. Rombusz alakú elválasztójel
 m: 2,1–2,4 cm
 Almakerék (I. 7), 1440
92. § alakú elválasztójel
 m: 4,1–4,3 cm
 Táblás (I. 361), 15. század vége
93. Svasztika
 m: 3,5 cm
 Százhalom (I. 328), 1496
94. Szóelválasztó rombusz. Homorú oldalak határolják, belsejét kereszt díszíti, a keresztzárak között kis háromszögek töltik ki.
 m: 4,1 cm
 Százhalom (I. 328), 1496

87

88

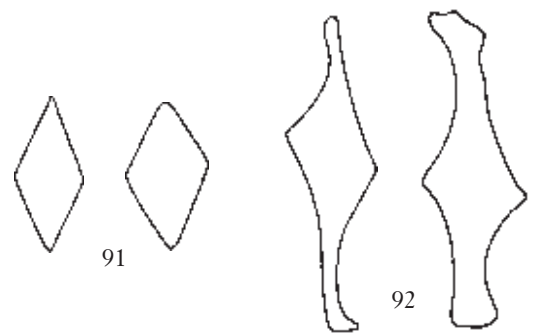
89

90

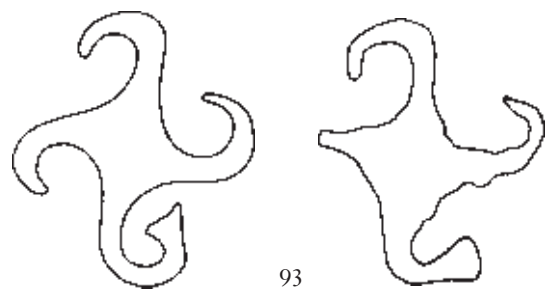

94

91

92

93

95. Ágyúöntő címere. Reneszánsz címerpajzsban haránt fekvő, csavart kannelúrával díszített, igen plasztikusan megmintázott ágyúcső, két fülében egy-egy nagyméretű karikával.
m: 5,8 cm, sz: 6 cm
Százhalom (I. 328), 1496

SEGESVÁRI MŰHELY (15. SZÁZAD KÖZEPE ÉS MÁSODIK FELE)

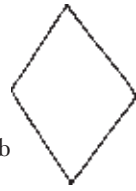
96. Rombusz alakú szóelválasztójel. Két változatát különböztetjük meg: a műhely korábbi periódusában alkalmazott, karcsúbb jelet és a késői emlékeken található nagyobb, zömökebb formát:
- a) Rombusz
m: 1,3–2,2 cm
Nagyszeben (I. 254), 1411; Medgyes (I. 215), 1449; Volkány (I. 376)
- b) Rombusz
m: 1,7–2,4 cm
Brassó–km. (II. 2), 1472; Bázna (I. 30)
97. Rombusz alakú elválasztójel. A nagyméretű elválasztójel közepén rombikus áttörés.
m: 3,8 cm
Höltövény (I. 137), 1434
98. § alakú elválasztójel, ívesen visszakanyarodó alsó és felső végződéssel. Mérete alapján két változata különíthető el:
- a) § alakú elválasztójel
m: 2,6–3,7 cm
Alcina–km. (II. 1), 1404; Nagyszeben (I. 254), 1411; Höltövény (I. 137), 1434; Vérd (I. 372), 1438; Segesvár–km. (II. 8), 1440; Apold (I. 16); Berethalom (I. 37); Földvár (I. 105); Szászdálya–km. (II. 9), 15. század második fele
- b) § alakú elválasztójel
m: 6,8 cm
Höltövény (I. 137), 1434
99. § alakú elválasztójel, elhegyesedő, egyenes szárvégekkel
m: 2,7–4,7 cm
Szászfehéregyháza (I. 307), 15. század első fele; Ecel (I. 84); Garat (I. 109)
100. Kis rozetta. Körbe írt háromszirmú virág nagy középrésszel. A szirmok közé egy-egy keretig érő túske ékelődik. A rozettát körbefogó sima bordakeretet szegélyező vágásnyomok arra utalnak, hogy a díszítményt egy nagyobb tárgyból vágták ki.
átm: 1,6 cm
Brassó–km. (II. 2), 1472
101. Hatszirmú rozetta. Sima bordával, ezen belül gyöngykörrrel szegett kerek mezőben hat széles, cirmos szírom szederszerű középrészt vesz körül.
átm: 2,9–3 cm
Medgyes (I. 215), 1449

95

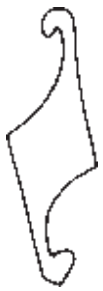
96a

96b

97

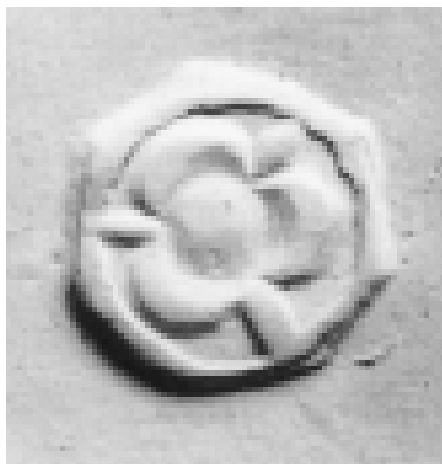
98a

98b

99

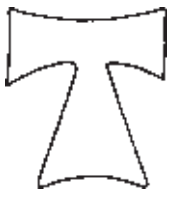
100

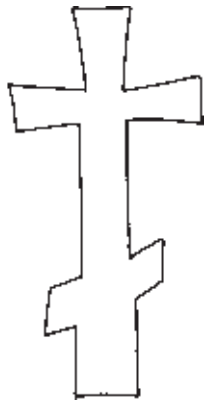
101

- 102.** Szent Antal-kereszt, kiszélesedő szárvégekkel
m: 2,4 cm
Volkány (I. 376)
- 103.** Latinkereszt, ferdén áthúzott szárral, enyhén kiszélesedő végekkel
m: 5,1–6,4 cm
Alcina–km. (II. 1), 1404; Nagyszében (I. 254), 1411; Apold (I. 16); Berethalom (I. 37)
- 104.** Talpaskereszt, ferdén áthúzott szárral
m: 6,6 cm
Ecel (I. 84)
- 105.** Hármashalmon álló kereszt, enyhén kiszélesedő végekkel, áthúzott szárral. Mérete alapján két változata különíthető el:
- a)** Kereszt
m: 3,8 cm
Szászfehéregyháza (I. 307), 15. század első fele; Szilágycseh? (I. 354)
- b)** Kereszt
m: 8,1 cm
Vérd (I. 372), 1438
- 106.** Szőlőlevél, díszítősorból. A három karéjózott végű ágra szabdalt levéllemeznek a szárhoz ízesülő válla lekerekített. A jobbra és balra kanyarodó szárral készült leveleknek két változata különíthető el:
- a)** Szőlőlevél
h (szár nélkül): 4,2 cm
Alcina–km. (II. 1), 1404
- b)** Szőlőlevél
h (szár nélkül): 5,2 cm
Alcina–km. (II. 1), 1404
- 107.** Szőlőlevél, díszítősorból. Hat, csipkézett végű ágra szabdalt levéllemeze erezett.
h (szár nélkül): 4,7 cm
Szászdálya–km. (II. 9), 15. század második fele

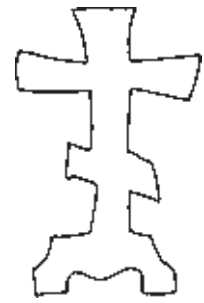
102

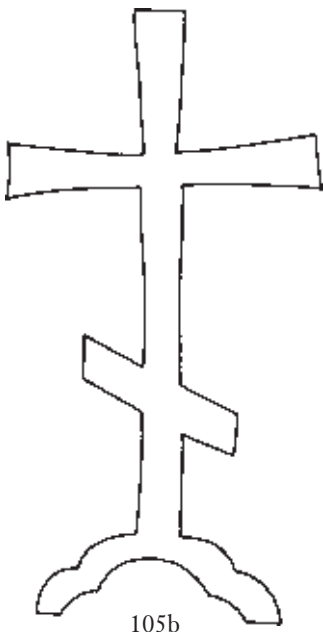
103

104

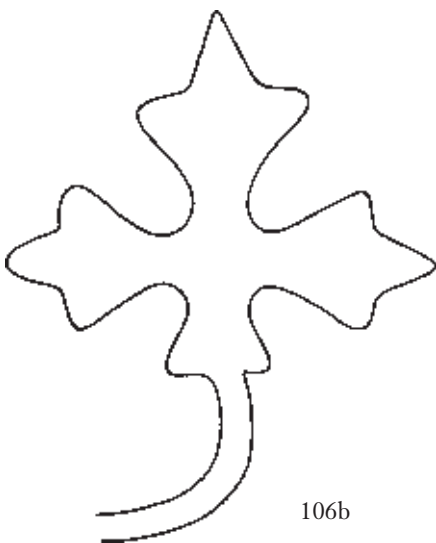
105a

105b

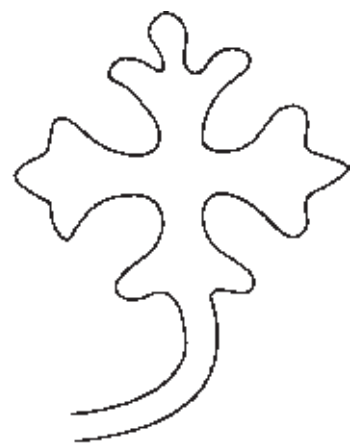
107

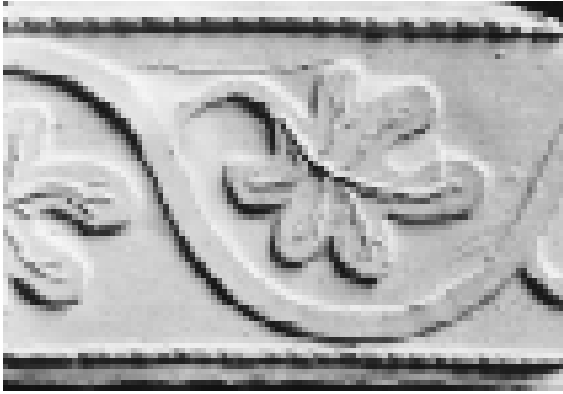
106b

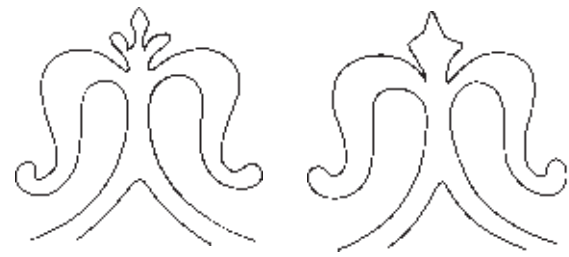
106a

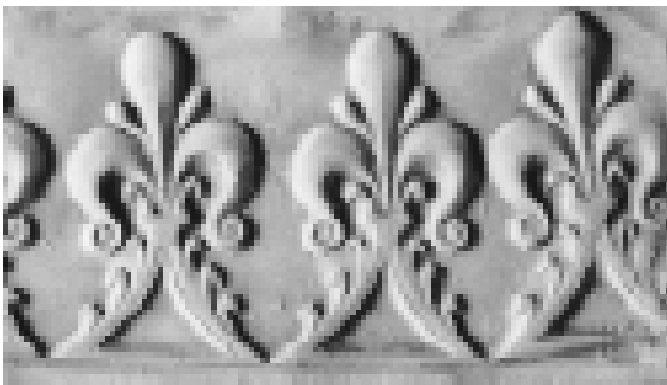
108. Szőlőlevél, díszítősorból. Hat, lekerekített ágra szelvényezett levéllemezen erőteljes, plasztikus erezet
h (szár nélkül): 4,7 cm
Hégen–km. (II. 3), 15. század második fele
109. Liliom, díszítősorból. A vékony viaszlapból kivágott virág lecsüngő szirmlevelei erőteljesen stilizáltak. Két, azonos méretű változata mutatható ki, közülük a másodiknak a bibéje mélyebben szelvényezett.
m (a liliomsor alapjául szolgáló borda nélkül): 5,2 cm
Alcina–km. (II. 1), 1404
110. Liliom. Kúszólevelekkel borított, háromszögletes alapból kinövő, plasztikus megmintázású, húsos szirmú virág, mely az 50. sz. nagyszebeni liliom enyhe átmintázása során keletkezett. A legkésőbbi lenyomatokon (Brassó, 1472) további javítás nyoma látható.
m: 7,2 cm, alap sz: 4,6 cm (Segesvár–km., 1440); m: 6,9 cm, alap sz: 4,1 cm (Brassó–km., 1472)
Segesvár–km. (II. 8), 1440; Brassó–km. (II. 2), 1472; Szászdálya–km. (II. 9); Hégen–km. (II. 3); Somogyom (I. 290)
111. Liliom: csökevényes kúszólevelekkel tagolt, háromszögletes alapból kinövő keskeny szirmú liliom
m: 7,1 cm, alap sz.: 4,4 cm
Höltövény (I. 137), 1434
112. Trónoló király. A gömbölyű bordával keretelt medaillon mezejét mérműves felépítményű trónszék tölti ki, rajta derékban összefogott bő ruhát viselő, palástos király ül. Fején a keretre ránövő liliomos korona, felemelt baljában keresztos országalma, combjára támaszkodó jobb kezében liliomos jogar. Hegyes orrú cipőbe bújtatott lába a trónus előtti, holdsarló alakú posztamensen nyugszik. Az egyes lenyomatok néhány apró részlete eltér egymástól.
átm: 6,3–6,4 cm
Alcina–km. (II. 1), 1404; Berethalom (I. 36), 1439; Segesvár–km. (II. 8), 1440; Brassó–km. (II. 2), 1472; Bázna (I. 30); Marosszentkirály (I. 208); Nagysáros? (I. 247–248); Székelykeresztúr (I. 336); Tarcsafalva (I. 362); Vágás (I. 369)
113. Trónoló király, mellékalakokkal. A keret nélküli, szabálytalan kör alakú medaillont oszlopos lábú, támlás trónszék tölti ki, a rajta ülő király palástját a vállán csat fogja össze. Fején liliomos koronát visel, térdére támasztott jobb kezében liliomos jogart, felemelt baljában keresztos országalmát tart, lábát posztamensen vagy vánkoston nyugtatja. Bal válla felett madár (?) bizonytalanul kivehető alakja. A trónszék két oldalán emelvényen álló trónörző alakok láthatók.
átm.: 8,6–9 cm
Boldogváros (I. 44); Ecel (I. 85); Körtvélyfája (I. 174); Székelykeresztúr (I. 336); Tarcsafalva (I. 362)

108

109

111

110

112

113

- 114.** Trónoló Madonna. A négyszögletes plakettet lapos, sima keret, ezen belül keskeny borda szegélyezi. Mezejében pártázattal koronázott csúcsíves nyílásban, zsámolyszerű trónuson Mária ül a balján tartott gyermek Jézussal. Koronás feje a gyermek felé hajlik, haja vállára omlik. Mögötte a teret leveles inda tölti ki.
m: 5,4–5,8 cm, sz: 4,4–4,5 cm
Százhalom (I. 326); Táblás (I. 359); Tarcsafalva (I. 362)
- 115.** Veronika kendője angyalokkal. A kettős bordával keretelt medaillon középpontjában a dicsfényes, kendős fejét kissé jobbra billentő Veronika áll, maga elé tartva a Krisztus arcvonásait viselő kendőt, amelyen lágyan mintázott szép férfifej látható, hosszú fürtökbe rendezett hajjal, bajusszal és kétágú szakállal. A kendő alsó csücskeit kétfelől hosszú ruhás angyalok fogják, fejük körül sugaras dicsfény.
átm.: 7,3 cm
Segesvár–km. (II. 8), 1440
- 116.** Háromalakos Keresztrefeszítés. A 15. század közepén és második felében használt, az idők folyamán csonkult, illetve újramintázott ábrázolásnak három változata különíthető el:
- a)** Keresztrefeszítés. Az álló téglalap alakú plakettet két sima borda közé fogott szőlőfürtös inda kereteli. A képmezőt a szőlőfürtös keretből kinövő kereszt tölti ki, fölötte apró, antikva(?) betűs *INRI* felirat, a felirat alatt kétoldalt csillag és félhold látható. A megfeszített Krisztus nimbuszos feje balra billen, teste *S* alakban hajlik, lába alatt suppedaneum. Balján fátylas, dicsfényes Szűz Mária áll, kezeit imára kulcsolja. Jobbján a fürtös fejű, ugyancsak dicsfényvel övezett János apostol látható, amint fejét jobb kezére hajtja.
m: 9,6 cm, sz: 7–7,4 cm
Százhalom (I. 326); Szelindek (I. 344); Táblás (I. 359), 15. század második fele
- b)** Keresztrefeszítés. Apró eltérésektől eltekintve azonos az a) változattal, melynek azonban alsó és felső széle a szőlőfürtös keret megfelelő szakaszával együtt hiányzik.
m: 8 cm, sz: 7,4 cm
Brassó–km. (II. 2), 1472; Baráthely (I. 23); Bázna (I. 30); Székelykeresztúr (I. 336); Tarcsafalva (I. 362); Vágás (I. 369)
- c)** Keresztrefeszítés. A 116b változathoz hasonlóan alul és felül hiányos plakett, melynek kerete jobboldalt fenn csonkult. A rajta lévő, lényegében változatlan alakok kis részletei inkább az a) változattal rokonítják.
m: 7,1 cm, sz: 7,1–7,3 cm
Boldogváros (I. 44); Ecel (I. 85); Körtvélyfája (I. 174); Somogyom (I. 290); Szászdálya–km. (II. 9)
- 117.** Evangélista könyvpult előtt. Enyhén domborodó, széles bordával keretelt, kör alakú mezőbe helyezett rácsos oldalú, támlás karosszékből, szembe fordulva palástba burkolózó evangélista ül, jobb könyökét az előtte lévő könyvpult sarkára támasztja, álla tenyerében nyugszik, bal karja a szék karfáján pihen; szakálla két ágba csavarodik, fürtös fejét dicsfény övezi. A pulpituson könyv fekszik, fölötte az evangélista elmosódott jelvénye, fekvő ökör vagy oroslán alakja sejlik.
átm: 5,5–5,7 cm
Alcina–km. (II. 1), 1404; Berethalom (I. 36), 1439; Segesvár–km. (II. 8), 1440; Brassó–km. (II. 2), 1472; Bázna (I. 30); Boldogváros (I. 44); Ecel (I. 85); Körtvélyfája (I. 174); Marosszentkirály (I. 208); Nagysáros (I. 247–248.); Székelykeresztúr (I. 336); Vágás (I. 369)

114

115

116a

116b

116c

117

- 118.** Író evangélista. Széles, hengeres bordával, ezen belül kísérővonallal keretelt medaillonban elhelyezett rácsos oldalú, támlás karosszékben hosszú köntösű evangélista mérműves írópult fölé hajolva ül. Bal keze az írópulton, fejét dicsfény övezi, a szék támláján attribútuma (sas?) körvonalai sejlenek.
 átm.: 5,7–5,9 cm
 Alcina–km. (II. 1), 1404; Berethalom (I. 36), 1439; Segesvár–km. (II. 8), 1440; Brassó–km. (II. 2), 1472; Bázna (I. 30); Boldogváros (I. 44); Ecel (I. 85); Homoródbene (I. 129); Körtvélyfája (I. 174); Nagysáros (I. 247–248.); Somogyom (I. 290); Székelykeresztúr (I. 336); Vágás (I. 369)
- 119.** Agnus Dei. Sima bordával keretelt kör alakú medaillon mezejében testével balra forduló, hátra néző bárány látható; fejét dicsfény övezi, mellső lábával hosszú szárú, zászlós keresztet tart.
 átm.: 4,6–4,7 cm
 Alcina–km. (II. 1), 1404; Marosszentkirály (I. 208); Tarcsafalva (I. 362)
- 120.** Szárnyas sárkány címerpajzsban. Gyöngyözött kerettel körülvelt háromszögű pajzsban S alakban meghajló testű, pikkelyes sárkány, farka kígyószerűen gyűrűzik, tollas szárnyát felemelve tartja, fejét jobbra fordítja, száját kitátja.
 m: 7,9 cm, sz: 6,9 cm
 Segesvár–km. (II. 8), 1440; Medgyes (I. 215), 1449; Brassó–km. (II. 2) 1472; Bólya (I. 48); Földvár (I. 105); Keresztényfalva (I. 155); Nagysáros? (I. 247–248.); Prázsmár (I. 274); Táblás (I. 360)
- 121.** Ágaskodó oroszlán címerpajzsban. Gyöngyözött keretű, háromszögű pajzsban bal felé ágaskodó oroszlán vagy párduc, kanyarogva felemelkedő farka bojtban végződik.
 m: 7,9–8 cm, sz: 6,9 cm
 Segesvár–km. (II. 8) 1440; Medgyes (I. 215), 1449; Brassó–km. (II. 2) 1472; Bólya (I. 48); Földvár (I. 105); Prázsmár (I. 274); Szászfehéregyháza (I. 309)
- 122.** Sárkány címerpajzsban. Sima bordakerettel szegett hegyes talpú címerpajzsban madárfejű szárnyas sárkány, előtte kivehetetlen (ember?)ábrázolás.
 m: 5,5 cm, sz: 4,8 cm
 Volkány (I. 375)
- 123.** Griff négyzetes keretben. Sima bordával keretelt négyzet alakú plakett (veretlenyomat), benne hasonló bordával szegett kör alakú medaillon. A sarokháromszögeket stilizált levelek töltik ki. A medaillonban foltos testű, hosszú nyakú, nagy fülű, jobbra forduló szárnyas griff áll.
 5,2 x 5,2 cm
 Volkány (I. 375)

118

119

120

121

122

123

124. Oroszlán négyzetes keretben. Sima bordával keretelt négyzet alakú plakett (veretlenyomat), benne hasonló bordával szegett kör alakú medaillon. A sarokháromszögeket stilizált levelek töltik ki, a sarkokban a veretet egykor rögzítő szegek lyukai látszanak. A medaillonban bal felé forduló, karcsú derekú, széles, örvös mellű oroszlán látható. Felcsapott farka bojtban végződik, nyitott szájából hullámzó inda ered.

5,2 x 5,3 cm

Volkány (I. 375)

125. Sárkány nyolcszögű keretben. Az ábra kerete keskeny bordával szegett nyolcágú csillag, minden ágában egy-egy keretbe fogott kis golyóval. A csillag közepét vékony, sima bordával övezett medaillon tölti ki, benne balra lépő szárnyas, hosszú, pikkelyes nyakú sárkánnyal. A sárkány szája nyitva, egyik lábát felemeli, farka kétágú, mindegyik végén hármass levélcsozóval.

A medaillont több esetben is megcsonkítva, illetve bizonyos mértékig megváltoztatva applikálták valamely öntvény formájára. A csontkítás mértéke szerint három változatot különítettünk el:

a) Teljes változat

átm.: 6,9–7,4 cm

Segesvár–km. (II. 8), 1440; Bólya (I. 48)

b) A nyolcszög minden második sarkát levágták, így a kör alakú medaillont négyzetes keret szegélyezi. Az eredeti sokszögű keret sarkaihoz képest a központi motívum elfordult.

m: 4,9 cm, sz: 5–5,2 cm

Baráthely (I. 24); Bonyha (I. 50)

c) A nyolcszögű keretet teljesen eltávolították, a sárkányt csak kör alakú borda övezi.

átm.: 5–5,1 cm

Rudály (I. 281)

126. Oroszlán nyolcszögű keretben. Az ábra kerete keskeny bordával szegett nyolcágú csillag, minden ágában egy-egy keretbe fogott kis golyóval. A csillag közepét vékony, sima bordával övezett medaillon tölti ki, benne balra lépő, ágaskodó oroszlán látható, szőrzetét kis csigavonalak jelölik, S alakú farka bojtban végződik.

A medaillont több esetben is megcsonkítva applikálták valamely öntvény formájára. A csontkítás mértéke szerint három változatot különítettünk el:

a) Teljes változat

átm.: 7,2–7,3 cm

Segesvár–km. (II. 8), 1440; Medgyes (I. 215), 1449; Bólya (I. 48)

b) A nyolcszög minden második sarkát levágták, így a kör alakú medaillont négyzetes keret szegélyezi.

5 x 5 cm

Baráthely (I. 24); Bonyha (I. 50)

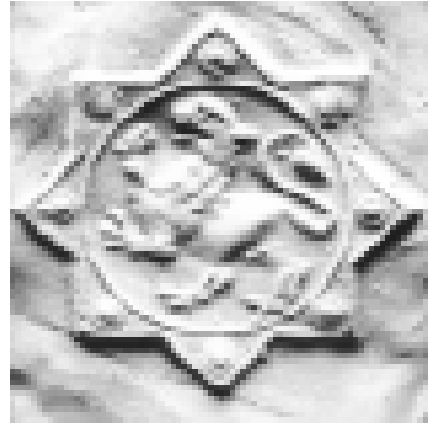
c) A nyolcszögű keretet teljesen eltávolították, az oroszlánt csak kör alakú borda övezi.

átm.: 5–5,1 cm

Berehalom (I. 36), 1439; Medgyes (I. 215), 1449; Rudály (I. 281)

124

126a

125a

125b

126b

125c

126c

127. Griff nyolcszögű keretben. Az ábra kerete keskeny bordával szegett nyolcágú csillag, minden ágában egy-egy keretbe fogott kis golyóval. A csillag közepét vékony, sima bordával övezett medaillon tölti ki, benne jobbra lépő, felemelt szárnyú, kanyargó farkú griff látható, hátsó combjának szőrzetét csigavonal jelöli.

A medaillont több esetben is megcsonkítva applikálták valamely öntvény formájára. a csonkítás mértéke szerint három változatot különítünk el:

a) Teljes változat

átm.: 7–7,4 cm

Segesvár–km. (II. 8), 1440; Medgyes (I. 215), 1449; Bólya (I. 48)

b) A nyolcszög minden második sarkát levágták, így a kör alakú medaillont négyzetes keret szegélyezi. Az eredeti sokszögű keret sarkaihoz képest a központi motívum elfordult.

5 x 5 cm

Baráthely (I. 24); Bonyha (I. 50)

c) A nyolcszögű keretet teljesen eltávolították, a griffet csak kör alakú borda övezi.

átm.: 5 cm

Berethalom (I. 36), 1439; Rudály (I. 281)

128. Kalapos hárpia. A sima bordakerettel övezett négyzetes plakett mezejét emberfejű, madártestű, balra néző hárpia alakja tölti ki. Hosszú, barázdált farka indaszerűen hajlik, szárnyait kissé szét-tárja. Haja válláig ér, fején sávozott, kúpos kalap, melynek csúcsából bojtos végű zsinór repül hátra.

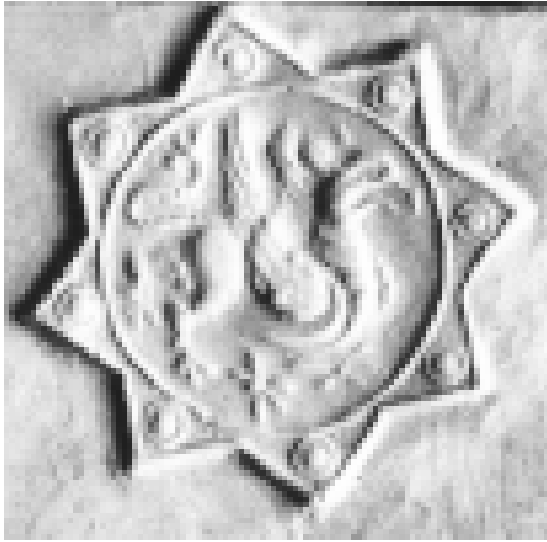
m: 5 cm, sz: 5,3–5,4 cm

Brassó–km. (II. 2), 1472; Baráthely (I. 24); Bonyha (I. 50); Nagysáros? (I. 247–248.); Rudály (I. 281)

129. Sámson és az oroszlán. A népi fafaragásra emlékeztető, négyszögletes plakettet szabálytalan rombuszmintás keret övezi. A képmezőt balra forduló, lépő oroszlán tölti ki, felcsapott bojtos farka félkört ír le. A hosszú hajú Sámson a hátán ül és a fejét hátra fordító állat állkapcsát feszíti szét.

sz: 6,7 cm, m: 6,2–6,3 cm

Medgyes (I. 215) 1449; Földvár (I. 105); Szászfehéregyháza (I. 309)

127a

128

127b

129

127c

130. Jobbra forduló szarvas. A népi fafaragásra emlékeztető, zezugmintával keretelt négyszögletes képmezőben fejét hátracsapó, bögő szarvas áll, mögötte makkos-leveles tölgyfa, hasa alatt és előtte stilizált bokrok.
sz: 6,1 cm, m: 5,9 cm
Szászfehéregyháza (I. 309)
131. Balra futó szarvas. A népi fafaragásra emlékeztető, fenyőágas kerettel körbefogott négyszögletes mezőben ágaskodó, agancsát hátracsapó szarvas, körülötte sematikusán ábrázolt növényekkel.
sz: 6,5 cm, m: 6,3–6,5 cm
Medgyes (I. 215), 1449; Homoródbene? (I. 128); Szászfehéregyháza (I. 309)
132. Vir dolorum. Helyenként ellapított hengeres keretbe foglalt, kör alakú medaillon. Közepén a dicsfényes fejét balra hajtó, mezítelen felsőtestű Krisztus áll, két oldalról egy-egy szárnyas angyal leplet tart eléje.
A motívumot utóbb más műhelyek is alkalmazták.
átm.: 3,8–4,1 cm
Bázna (I. 30), 15. század közepe; Csíkmenaság (I. 69), 1542; Fejérd (I. 99), 1523; Magyarigen (I. 191), 1523

BRASSÓI MŰHELYEK (15–16. SZÁZAD)

133. Szóelválasztó rombusz
m: 1,3–1,9 cm
Harangláb (I. 119), 1527; Berekeresztúr (I. 33), 1542; Csíkmenaság (I. 69), 1542; Homoródszentpál (I. 134–135.), 1542; Nagymoha (I. 244), 1542; Batizháza (I. 28), 1543; Kiskapus (I. 163), 1548; Nagykapus (I. 240), 1550; Szászivánfalva (I. 312), 1556; Ágotakövesd (I. 1), 1557; Szásznagyvesszős (I. 319), 1557
134. § alakú elválasztójel
m: 2,8–3,2 cm
Fületelke (I. 106), 1496
135. § alakú elválasztójel
m: 3,8–4,2 cm
Csíkszentlélek (I. 71), 1511
136. § alakú elválasztójel, az S alakban hajló, gombos végű szár közepén csillag formájú dísszel
m: 4,4–4,5 cm
Csíkszentlélek (I. 71), 1511; Sepsikőröspatak (I. 289), 1512
137. Elválasztójel, egymásra helyezett kis rombuszokból és ívelten visszakanyarodó alsó szárból állították össze. Két változata különíthető el:
- a) Elválasztójel
m: 3,4–3,6 cm
Magyarlapád (I. 195), 1514; Harangláb (I. 119), 1527; Küküllőkörös (I. 180), 1536; Gyergyóalfalu (I. 117), 1537; Koronka (I. 170), 1537; Maksa (I. 203), 1537
- b) Elválasztójel
m: 4 cm
Sepsikőröspatak (I. 289), 1512

130

131

132

133

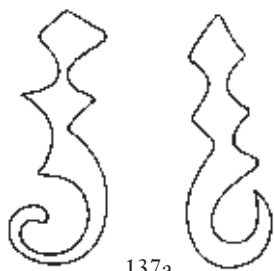
134

135

136

137a

137b

138. Máltai kereszt
m: 2,3–2,7 cm
Csíkszenttamás (I. 73), 1495; Csíkszentlélek (I. 71), 1511
139. Kiszélesedő szárú latinkereszt
m: 2,9–3,1 cm
Kisselyk (I. 165), 1556; Szászivánfalva (I. 312), 1556
140. Hatleves rozetta. Golyó alakú középpontjából hat tagolt, plasztikusan mintázott levél nő ki.
átm.: 2,6–2,8 cm
Csíkszentmárton (I. 72), 1495
141. Karéjos levelű rozetta. Sima bordakerettel szegett kör közepén álló golyót hat, karéjos szíromlevél fog közre. A szírmok között cseppdísz, a szírmok íveinek találkozásánál egy-egy kis golyó kapott helyet.
átm.: 4,4–4,5 cm
Berethalom (I. 39), 1508
142. Csillag alakú rozetta. Hét csúcsát fenyőágak alkotják, közepét fonott koszorú tölti ki.
átm.: 3,8 cm
Berethalom (I. 39), 1508
143. Leveles virágminta. Erős kiülésű párkányon kopott, hármastagolású levelek vagy bimbós virágok ülnek. Az ismétlődő motívumokat egy frízből vágta ki.
m: 2,1–2,2 cm
Berethalom (I. 39), 1508
144. Reneszánsz fríz. Csonkolt ágra tekeredő, sokágú, bogyós indamotívum ismétlődéséből öszerakott díszítősor.
Egy motívumszakasz hossza: 7,5 cm
Sepsikőröspatak (I. 289), 1512
145. Szíjvég vagy könyvkapocs lenyomata. A kopott veretet részleteiben kivehetetlen növényi minta borítja, kerek végén körbe írt sisakos férfifej körvonalai sejlenek.
h: 6,1 cm
Zabola (I. 380), 1558

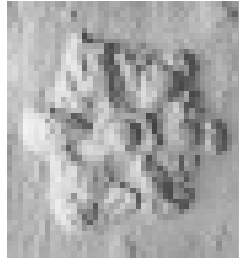

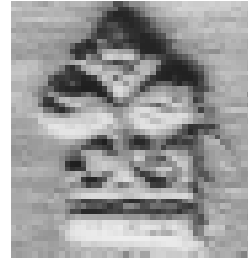
138

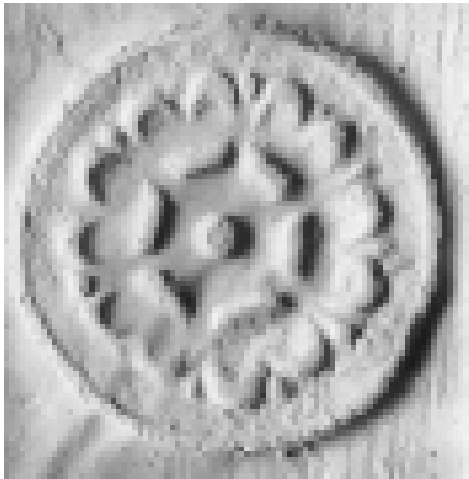
139

140

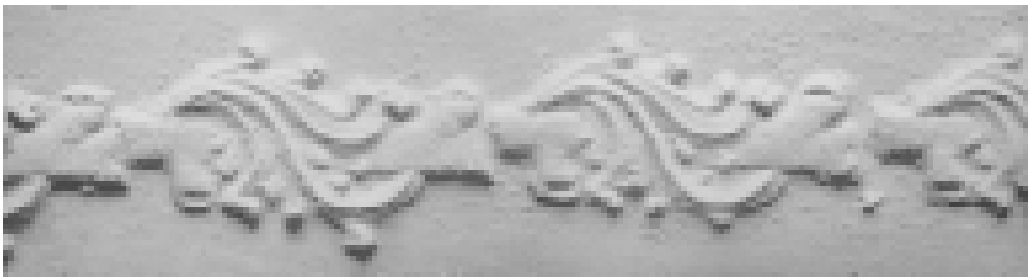
143

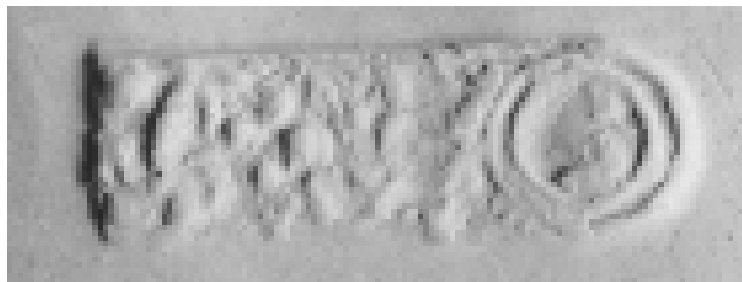
141

142

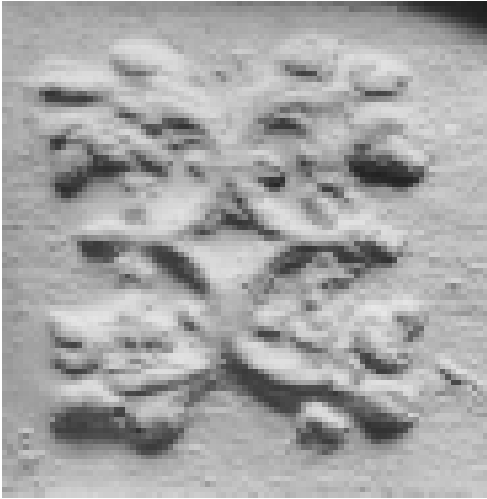

144

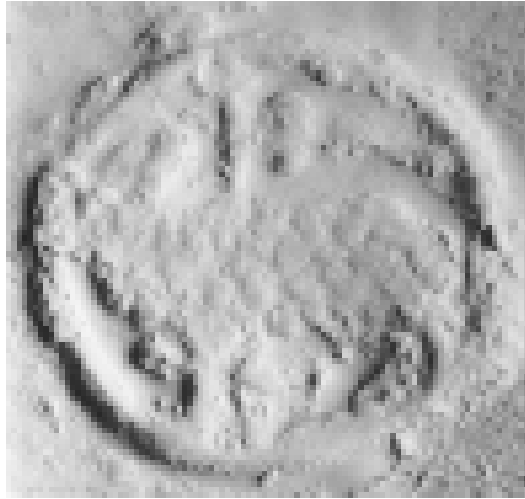

145

146. Övveret lenyomata. Négy, párosával egymás fölé helyezett, ellentétes állású, félköríves indából formált négyzetes díszítmény, melynek tagjait kapcsok tartják össze. Az indák végén makkos-leveles minta.
3,3x3,1 cm
Sepsikőröspatak (I. 289), 1512
147. Agnus Dei. Sima bordával szegélyezett kerek medaillonban göndör szőrű, testével balra forduló, visszanéző bárány, feje körül dicsfény körvonala sejlik, mellső lábával keresztet zászlót tart. Az egyes, meglehetősen életlen lenyomatokon kisebb eltérések és méretkülönbségek figyelhetők meg. Ennek alapján két változatot különítettünk el:
- a) Agnus Dei
átm.: 3,5–3,8 cm
Csíkszentmárton (I. 72), 1495; Csíkszenttamás (I. 73) 1495
- b) Agnus Dei
átm.: 3,9–4,1 cm
Gyergyóalfalu? (I. 117), 1537; Koronka (I. 170), 1537; Maksa (I. 203), 1537; Csíkmenaság? (I. 69), 1542
148. Agnus Dei. Kisméretű, keretelés nélküli díszítmény, rajta félköríven álló, testével jobbra fordult, visszanéző dicsfényes bárány, mely mellső lábával zászlórudat tart.
átm.: 2,6 cm
Csíkszentmárton (I. 72), 1495; Gyergyóalfalu? (I. 117), 1537
149. Feszület-plakett. Sima bordakerettel övezett kerek medaillon közepén a keresztre feszített Krisztus, feje balra billen, a kereszt két oldalán egy-egy sematikus mintázott, imádkozó, térdeplő alakkal, valószínűleg Szűz Máriával és Szent Jánossal. A többszöri átmásolás során az ábrázolás apróbb részletei módosultak, illetve csaknem teljesen elmosódtak.
átm.: 3,8–4,3 cm
Csíkszenttamás (I. 73), 1495; Fületelke (I. 106), 1496; Kiskapus (I. 163), 1548; Kisselyk (I. 165), 1556; Szászivánfalva (I. 312), 1556
150. Szárnyas oroszlán, Szent Márk evangélista jelképe. A keretelés nélküli, jobbra forduló, szárnyas, dicsfényes oroszlán lábai alatt félkörívet leíró, üres mondatszalg húzódik.
m: 4,1 cm
Küküllőkőrös (I. 180), 1536

146

147a

147b

148

149

150

151. Szárnyas oroszlán mondatszalaggal. A kisméretű, keretelés nélküli díszítményen testével balra forduló, de szembe néző szárnyas oroszlán látható, amint mellső lábával felirat nélküli, kanyargó mondatszalagra lép.
m.: 3,4 cm
Koronka (I. 170), 1537; Csíkmenaság (I. 69), 1542
152. Szárnyas ökör, Szent Lukács evangélista jelvénye. A keretelés nélküli díszítményen üres feliratsávon térdeplő, balra néző ökör látható, fejét dicsfény övezi, hatalmas szárnya ívben emelkedik teste fölé.
m.: 4,4 cm
Berekeresztúr (I. 33), 1542
153. Szent Katalin. A keret nélküli díszítményen félalakban megmintázott vértanú szűz vállán boglárával összefogott bő palástot visel, mely lendületes félkörívben hajlik a baljában tartott fél kerék felé. Jobb kezében Szent Katalin hegygel felfelé emelt, markolatgombos szablyát fog, koronás fejét kissé jobbra billenti, feje körül dicsfény.
m.: 5,6 cm
Harangláb (I. 119), 1527
154. Nürnberg címere. A gyöngykörrel övezett, kerek talpú, osztott címerpajzs jobb felén két ferdén vágott pólya, bal oldalán farkával a címer talpát érintő, nyitott szárnyú, lebegő fél sas, balra fordított fejjel.
átm: 2,9–3,2 cm
Csíkszentmárton (I. 72), 1495; Csíkszenttamás (I. 73), 1495
155. Brassó címere. Nyitott, liliomos koronából gyökeres fatörzs nyúlik alá, legyezőszerűen szétterülő gyökerekkel.
m: 7 cm, sz: 6,9 cm
Berethalom (I. 39), 1508
156. Kornis-címer. Reneszánsz címerpajzsban koronából kinövő, balra néző egyszarvú (unikornis).
m: 4,9 cm
Homoródszentpál (I. 134), 1542

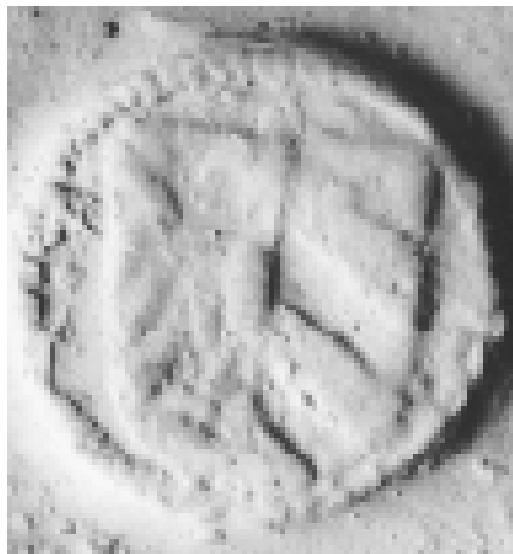
151

152

153

154

155

156

157. Kalpagos, jobbra néző férfifej. Az emlékérem szerű relief mintája alig kivehető: kettős bordakeretben jobbra forduló, szakállas-bajuszos férfifejet ábrázol profilban, fején tollas kalappal vagy sisakkal, vállán boglárrel összefogott palásttal.
 átm.: 3,7 cm
 Kisselyk (I. 165), 1556
158. Balra néző antik császár büsztje. Az érme kettős bordával szegett kerek mezejét balra néző, sugárkoronás, tógás császárportré tölti ki.
 átm.: 3,7–3,9 cm
 Kisselyk (I. 165), 1556
159. Jobbra néző sisakos férfifej. Az érem szerű, sima bordával keretelt díszítmény mezejét rövid körszakállas, tollforgós sisakot viselő férfi portréja tölti ki.
 átm.: 3,7 cm
 Szásznagyvesszős (I. 319), 1557
160. Balra néző szakállas férfifej. Az antik érmét utánzó, kettős kerettel övezett reliefben balra néző, rövid szakállas, elmosódott rajzú férfifej látható.
 átm.: 2,5–2,7 cm
 Szásznagyvesszős (I. 319), 1557
161. Sima bordával keretelt kerek mezőben kivehetetlenül elmosódott, balra néző fej
 átm.: 2,6 cm
 Szásznagyvesszős (I. 319), 1557
162. Turbános férfifej. A kerek emlékérem bordával övezett mezejét jobbra néző, szakállas, turbános férfifej tölti ki, körülötte kivehetetlen körirat.
 átm.: 2,7–2,8 cm
 Zabola (I. 380), 1558

BESZTERCEI MŰHELY (16. SZÁZAD)

163. Rombusz alakú elválasztójel. Mérete alapján két változata különíthető el:

a) Kisméretű, szabálytalan alakú rombusz

m: 0,8–1 cm

Kékesújfalú (I. 146), 1532; Magyardécse (I. 189), 1534

b) Nagyobb méretű, szabályos rombusz

m: 1,3–1,6 cm

Óvárhely (I. 267), 1524; Unoka (I. 367), 1529; Hétúr (I. 125), 1544; Kisdemeter (I. 157), 1554; Beszterce (I. 42), 1555

157

158

159

160

162

163a.

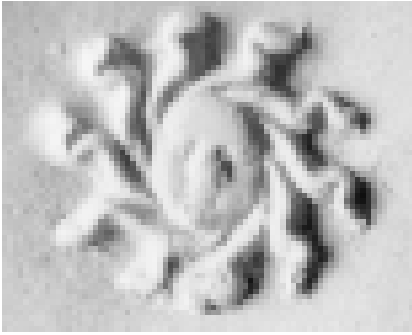

163b.

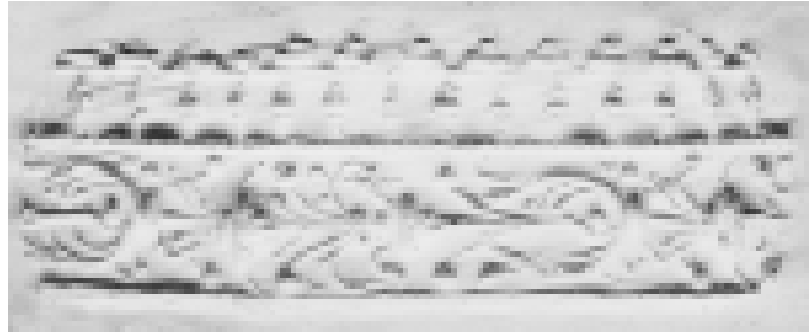
- 164.** Naprozetta. Keret nélküli díszítmény, közepén kissé ovális naparccal, melyet örvénylő lángnyelvek vesznek körül.
 átm.: 3,5–3,7 cm
 Kékesújfalú (I. 146), 1532; Magyardécse (I. 189), 1534; Mezőköbölkút (I. 222), 1541; Hétúr (I. 125), 1544
- 165.** Kancsós-baluszterezs fríz. A kettős díszítménysor alsó sávját vázából kinövő virágok, illetve akantuszlevelek ismétlődő sora tölti ki, a felsőt baluszteroszlopok díszítik. A baluszterközök fölött a bordakereten kis pártázatok ülnek.
 m: 6,5 cm
 Völc (I. 378), 1529
- 166.** Szeges kereszt (zarándokjelvény). Eredetileg valamilyen lágyabb anyagból (ólomötvözetből?) készült, enyhén deformálódott talpas kereszt lenyomata, melynek függőleges gerendáját és két vízszintes szárát nagy szegek ütöttek át.
 m: 7,8 cm
 Völc (I. 378), 1529; Kékesújfalú (I. 146), 1532; Magyardécse (I. 189), 1534; Hétúr (I. 125), 1544
- 167.** Szent György a sárkánnyal (zarándokjelvény). A páncélos, karcosú férfialak enyhe terpeszben hosszú farkú sárkányon áll, jobb kezében sújtásra emelt görbe szablyát markol, baljában tárcsapajzsot tart; a pajzsmező motívuma a lenyomaton sajnos nem vehető ki. A tekergető sárkány a pajzs talpába harap.
 m: 5,8 cm (Hétúr), ill. 6,5 cm (Magyardécse)
 Kékesújfalú (I. 146), 1532; Magyardécse (I. 189), 1534; Mezőköbölkút (I. 222), 1541; Hétúr (I. 125), 1544

NAGYVÁRADI MŰHELY (15–16. SZÁZAD)

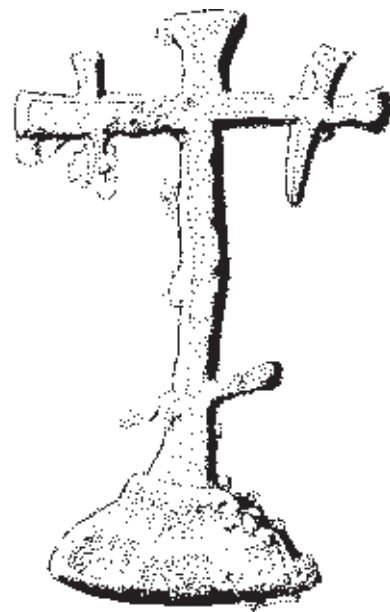
- 168.** Kerek vagy szabálytalan ovális alakú elválasztójel
 átm.: 0,6–1,4 cm
 Érmihályfalva (I. 95), 1491; Nagydoba (I. 237), 1514
- 169.** Szóelválasztó rombusz
 m: 1,1–2,1 cm
 Érmihályfalva (I. 95), 1491; Érszakácsi (I. 96), 15. század vége
- 170.** Elválasztójel S alakban hajlított, bepödrött végű viaszrudacskából
 m: 3,2 cm
 Barabás (I. 21), 15. század vége
- 171.** Elválasztójel, visszapödrött végű viaszrudacskából
 m: kb. 3 cm
 Krasznasándorfalu (I. 177), 15. század vége
- 172.** § alakú elválasztójel
 m: 2,1 cm
 Érmihályfalva (I. 95), 1491

164

165

166

168

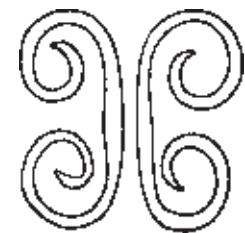
169

170

167

171

172

173. Görögkereszt, kiszélesedő szárakkal
m: 2,5 cm
Kárásztelek (I. 145), 15. század második fele?
174. Madonna. Álló, koronás Madonna, földig érő, rendkívül sematikus redőzetű köpenyben, mely csak cipőhegyét hagyja fedetlen. Feje jobbra, az ölében tartott Jézus felé fordul. A lapos reliefet utóbb vésővel megcsonkították, ezért az ábrázolás alig kivehető.
m: 10,3 cm
Barabás (I. 21), 15. század vége

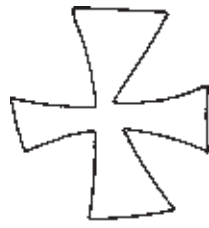
ISMERETLEN VAGY BIZONYTALAN MŰHELYBEN KÉSZÜLT, 14–16. SZÁZADI HARANGOK MOTÍVUMAI

175. Háromszög alakú elválasztójel
m: 0,7–1,8 cm
Fejérd (I. 99), 1523; Magyarigen (I. 191), 1523; Mezőbergenye (I. 221), 1530; Mócs (I. 229), 1538; Botháza (I. 55), 1540
176. Szóelválasztó rombusz. Mérete alapján három csoportot különítünk el:
- a) Rombusz
m: 1–1,4 cm
Bodonkút (I. 43), 15. század második fele; Feketelak (I. 103), 15. század vége–16. század eleje; Gernyeszeg (I. 112), 1456; Magyarlóna (I. 196), 1482; Mezőszabad (I. 223), 1452; szabálytalan rajzolatú változata: Bulcs (I. 59), 1468
- b) Rombusz
m: 1,4–2,2 cm
Kalotaszentkirály (I. 143), 1481; Magyarvista (I. 199), 1487; Szentháromság (I. 349) 1484
- c) Rombusz
m: 2,2–3 cm
Székelyszentistván (I. 339), 15. század második fele
177. Erőteljesen ívelt oldalú szóelválasztó rombusz
m: 1,5–1,9 cm
Küküllődombó (I. 178), 15. század vége–16. század eleje
178. Hosszú, szilvamag alakú rombusz
m: 2,8–3,2 cm
Magyarnádas (I. 197), 1493; Szamosújvár (I. 295), 1496
179. Áttört testű szóelválasztó rombusz
m: 1,7 cm
Farnas (I. 98), 1475
180. Nagyméretű, fekvő szóelválasztó rombusz. Alakja szabálytalan.
h: 2,7 cm
Völcsök (I. 379), 15. század második fele, vége

174

173

176a

176b

175

176c

177

178

179

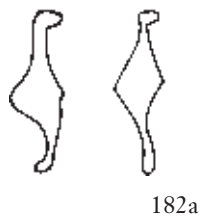

180

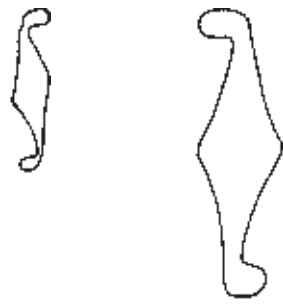
- 181.** § alakú elválasztójel, elhegyesedő végekkel
m: 2,4 cm
Szentjobb (I. 350), 15. század
- 182.** § alakú szóelválasztójel, végeit gombok zárják le. Mérete alapján három változata különíthető el:
- a)** § alakú jel
m: 2,1–3,2 cm
Barcszentpéter (I. 25), 1456; Prázsmár (I. 275), 1471; Komlód (I. 167), 15. század vége–16. század eleje
- b)** § alakú jel
m: 3,8–4,1 cm
Farnas (I. 98), 1475; Magyarvista (I. 199), 1487
- c)** § alakú jel
m: 4,6–5 cm
Gernyeszeg (I. 112), 1456
- 183.** § alakú elválasztójel, visszapödrött végekkel. Két példánya egyben két változatot is jelent:
- a)** § alakú jel. Formája és mérete igen közel áll a brassói műhely III. 135. sz. elválasztójeléhez.
m: 4,3–4,4 cm
Olasztelek (I. 266), 1489
- b)** § alakú jel, a fentínél erőteljesebben visszahajlított szárvégekkel
m: 4,8–5,1 cm
Marosszentanna (I. 207), 1497
- 184.** Kisméretű, § alakú elválasztójel, gombszerűen megvastagodó és visszahajló végekkel
m: 1,9–2 cm
Mese (I. 220), 1515
- 185.** Elválasztójel: csonkolt faágról sematikusán kígyózó inda
h: 4,7 cm
Völcsök (I. 379), 15. század második fele, vége
- 186.** Görögkereszt. Két változatát ismerjük:
- a)** Viaszrudacskákból formált görögkereszt
m: 2,7–2,9 cm
Szászbogács (I. 298), 14. század
- b)** Kisméretű, szabálytalan görögkereszt
m: 2 cm
Szilágysomlyó (I. 355), 1525
- 187.** Máltai kereszt
m: 2,1–4 cm
Szilágyballa (I. 352), 13–14. század (3 cm); Nagyekemező (I. 238), 14–15. század (3,8–4 cm); Szentjobb (I. 350), 15. század (2,1 cm)

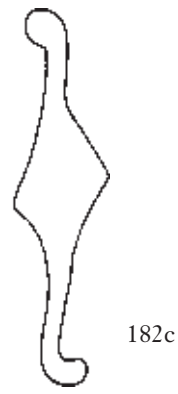
181

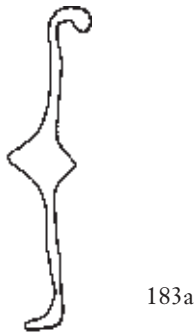
182a

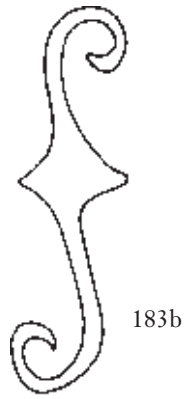
182b

182c

183a

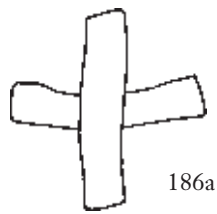
183b

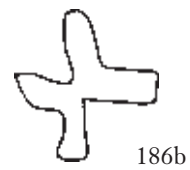
184

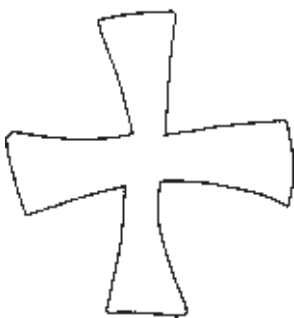
185

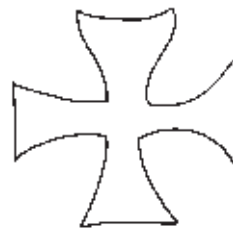
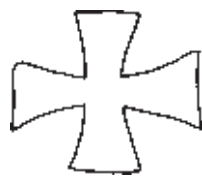
186a

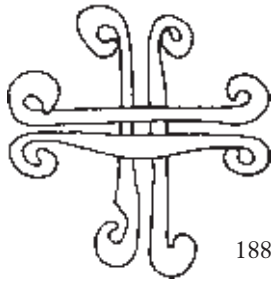
186b

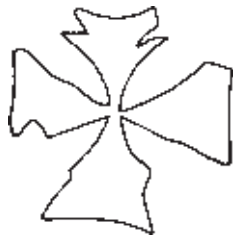
187

- 188.** Viaszrudacskákból formált horgonykereszt
m: 3,5 cm
Szilágyballa (I. 352), 13–14. század
- 189.** Durván mintázott máltai kereszt
m: 3 cm
Szebenrécse (I. 329), 14. század
- 190.** Máltai kereszt. Két előfordulása egyben két változat is:
- a) Máltai kereszt
m: 2,2–2,8 cm
Küküllővár (I. 182), 1417
- b) Máltai kereszt
m: 2,8–3,2 cm
Magyarfenes (I. 190), 1504?
- 191.** Liliomos végű görögkereszt
m: kb. 4,2 cm
Borberek (I. 51), 1473, Magyarlóna (I. 196), 1482
- 192.** Lándzsás végű görögkereszt
m: 2,7–3,2 cm
Leses (I. 184), 1538
- 193.** Latinkereszt, enyhén kiszélesedő szárakkal. Mérete alapján három változatát különítettük el:
- a) Latinkereszt
m: 2,3–2,5 cm
Erdőcsinád (I. 90), 15. század vége
- b) Latinkereszt
m: 2,8–3,2 cm
Marossárpatak (I. 205), 15. század vége; Sáromberke (I. 283), 15. század második fele
- c) Latinkereszt
m: 3,7–4,1 cm
Farnas (I. 98), 1475; Kalotaszentkirály (I. 143), 1481
- 194.** Latinkereszt, erőteljesen kiszélesedő szárakkal
m: 4,4 cm
Küküllődombó (I. 178), 15. század vége–16. század eleje
- 195.** Harangöntő mesterjegye: apostoli kettőskereszt, melynek alsó, hosszabbik szárát harántvonalak metszik.
m: 6,1 cm
Ismeretlen lelőhely / Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (I. 384), 1557

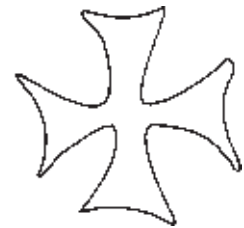
188

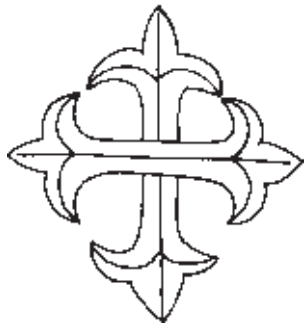
189

190a.

190b

191

192

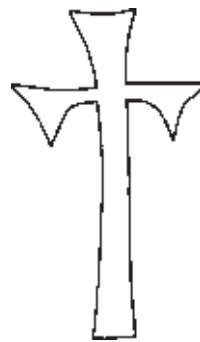
193a

193b.

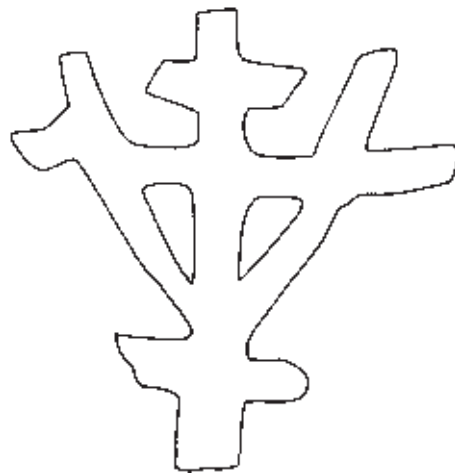
193c

194

195

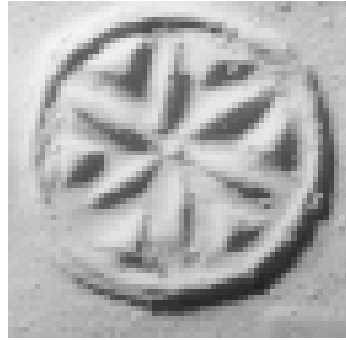

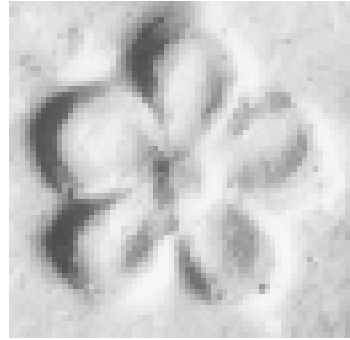
196. Rozetta. Hat durván mintázott, elhegyesedő szíromlevélből formálták.
átm.: 2,3–2,5 cm
Egrestő (I. 88), 14. század
197. Rozetta. Sima bordakeretben hatszirmú rozetta látható, közepén kis ponttal. A keskeny szírmok között háromszögek töltik ki. A rozetta motívumának jellege és készítésének technikája a népi fafaragáshoz kapcsolódik.
átm.: 2,8 cm
Mezőszabad (I. 223), 1452
198. Ötlevelű rozetta, plasztikusan mintázott, lekerekített szirmai golyószerű középrészt fognak közre.
átm.: 2,5–2,7 cm
Völcsök (I. 379), 15. század második fele, vége
199. Hatlevelű rozetta, lekerekített levelei csúcsosan kiemelkedő középrész körül helyezkednek el.
átm.: 2,4 cm
Olasztelek (I. 266), 1489
200. Nyolcágú csillag, négy kisebb és négy nagyobb ággal. Szöveget tagol.
m: 2,5 cm
Szilágyosmlyó (I. 355), 1525
201. Lóhereleveles, hajlított szárú elválasztójel
m: 4,1–4,7 cm
Magyarvista (I. 199), 1487
202. Elválasztójel: három bogyóból formált csokor
m: 2,2–2,4 cm
Szásznádas (I. 318), 1470
203. Szóelválasztó liliom. Répaszerű tőből kinövő virág, nyújtott háromszög alakú, csonka középlevéllal.
m: 2,4 cm
Magyarbaksa (I. 188), 16. század
204. Oldalára fordított, sematikus mintázott szóelválasztó liliom
m: 1,1–1,3 cm
Kide (I. 156), 1560
205. Félpalmettás inda. Vastag, sima bordával, ezen belül két-háromszoros vékony, éles bordaköteggel határolt sávban hullámvonalas inda, melynek minden ívét hajlított szárból kinövő félpalmetta tölti ki.
sz: 4,2–4,4 cm
Nagyekemező (I. 238), 14–15. század

196

197

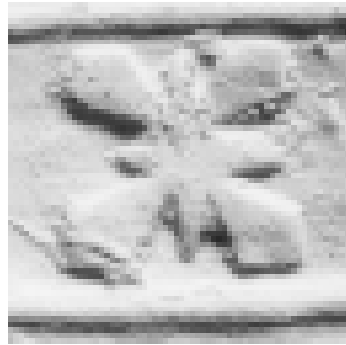
198

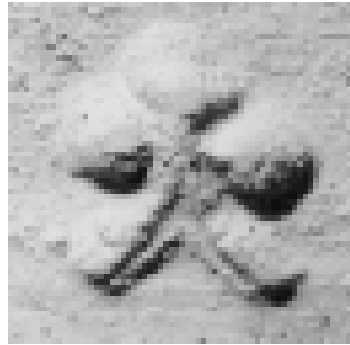
201

199

200

202

204

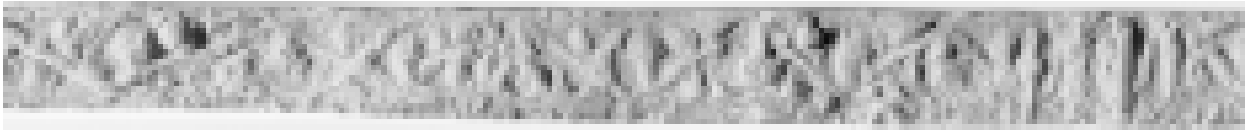

203

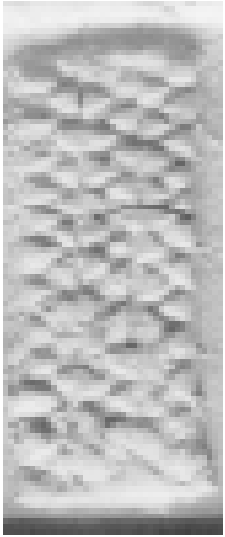

205

- 206.** Indadísz. A harangfeliratot alul és felül szegélyező keskeny díszítőszalagot egymás után applikált szalagdarabokból állították össze. Az egyes – 17,7 cm-nél hosszabb – szakaszokat elmosódott, nehezen kivehető leveles inda díszíti.
sz: 1,2 cm
Szebenrécse (I. 329), 14. század(?)
- 207.** Éksoros mintával borított, álló téglalap alakú elválasztójel
m: 4,7 cm, sz: 1,9 cm
Kőhalom (I. 171), 1488
- 208.** Öv(?)veret: a keret nélküli, stilizált liliom kétoldalt lehajló szirmait vastag gyűrű fogja össze.
m: 3,5 cm, sz: 2,7 cm
Bázna (I. 31), 1455
- 209.** Egyszarvú. A jobbra forduló, lótestű, leszegett fejű unikornis (a Kornis család címerállata) homlokán igen hosszú, egyenes szarvat visel.
h: 5,4 cm
Olasztelek (I. 266), 1489
- 210.** Liliom. Fekvő téglalap alakú alaptól kinövő, náduszon álló, gyöngykorral szegett liliom, esetleg ón-ólom ötvözetből készült diadém (zarándokjelvény) részletének lenyomata. A motívum alapjával szolgáló téglalapot hullámzó inda tölti ki, ívhajlataiban egy-egy kidomborodó ponttal.
m: 4,4 cm, sz: 4 cm
Szépkényerűszentmárton (I. 351), 1461
- 211.** Római zarándokjelvény: Krisztus-arc (Vera Ikon), Szent Péter és Pál apostolokkal. A hegyes szakállas, bajuszos Krisztus-fő mögött keresztnimbusz, balra kulcsot tartó, tunika fölött tógát viselő Szent Péter, jobbra könyvvel és karddal ábrázolt, hasonló öltözetű Szent Pál, mindkettőjük feje mögött gyöngykorral szegett nimbusz. A kompozíciót kétoldalt és alul kötélfonatos szalag kereteli.
m: 6,5 cm
Mezőszabad (I. 223), 1452

206

207

208

209

210

211

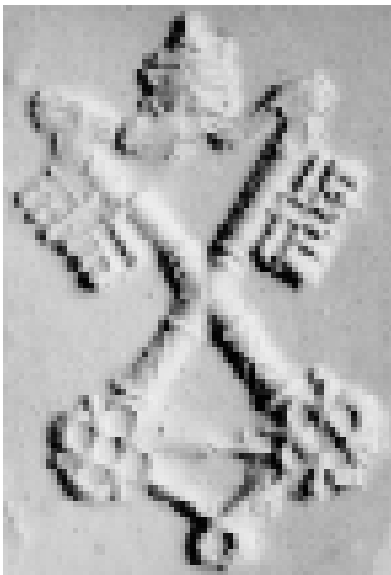

212. Maastrichti zarándokjelvény: Szent Servatius püspök mellképe. A bajuszos, fürtös szakállú püspök fején mitra, ornátusa fölött rombusz alakú, díszes csattal összefogott pluviálé. Az osztott mezejű püspöksüveget és öltözékét egyaránt rozettaszerű ötszirmú virágok díszítik. A mitra csúcsán a jelvény fölerősítésére szolgáló karika, a két alsó sarokban megfigyelhető törésnyomok alapján feltételezhető, hogy itt is hasonló fülek voltak.
m: 8,8 cm
Mezőszabad (I. 223), 1452
213. Római zarándokjelvény: keresztbe helyezett kulcsok pápai tiarával. A közös zsinórra fűzött, egymást keresztező két kulcs feje rozetta alakú, szára cizellált, vastag tolla többszörösen bevagdalt. Fölöttük a pápai tiara lebeg, melynek két szalagja a kulcsok végére támaszkodik.
m: 7,4 cm
Sáromberke (I. 283), 15. század második fele
214. Római zarándokjelvény: Veronika kendője apostolokkal. A laposan mintázott, keretelés nélküli jelvény középpontjában a felemelt kendőt tartó Veronika áll; feje még a harang mintázása előtt letörött. A kendő közepén látható Krisztus-fej haja, szakálla fürtösen göndörödik, mögötte kereszt alakú sugaras dicsfény. Kétoldalt egy-egy kisebbre méretezett apostolalak – Péter és Pál – áll. Mindkettő hosszú hajat és szakállt visel, fejük fölött kettős ívű dicsfény. Ruhájuk a Veronikához hasonló párhuzamos redőkben omlik alá. Péter hatalmas kulcsot, Pál felemelt kardot tart a kezében. A motívum alsó és felső részén a két karikapár egykor a zarándokjelvény felvarrására szolgált.
töredékes m: 5,5 cm
Sáromberke (I. 283), 15. század második fele

212

213

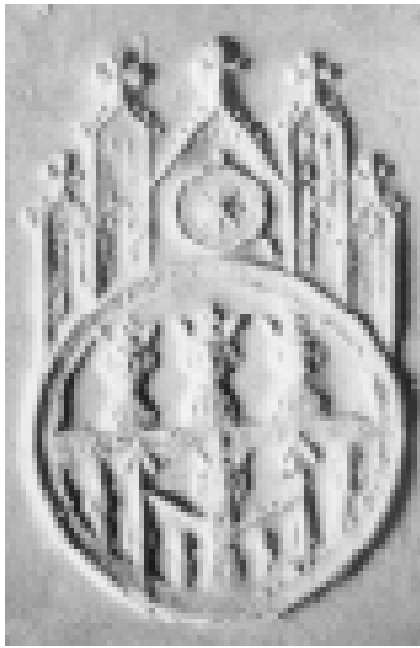
214

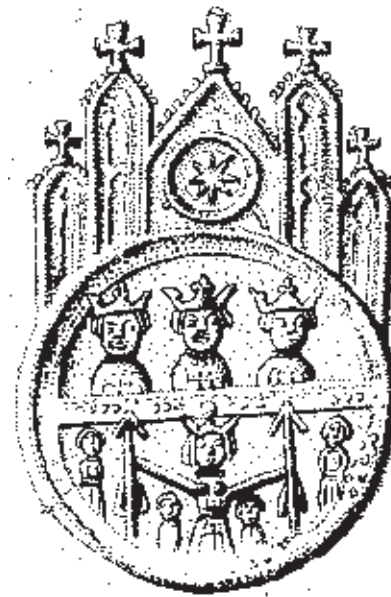
- 215.** Római zarándokérem: Veronika kendője könyvet tartó apostolokkal. A kör alakú zarándokjelvényt széles, pontozott mintával kitöltött keret szegélyezi. A jelvény közepén Veronika áll, maga elé tartva a Krisztus arcmását megőrzött kendőt. Ruhája mély, párhuzamos redőkben omlik alá. Kétoldalt a derékban övvel összefogott tunikát viselő Péter és Pál apostol áll, az előbbi kezében könyvet és kulcsot, az utóbbi könyvet és kardot tart. Ruhájuk a Veronikáéhoz hasonlóan redőzött.
átm.: 4,4 cm
Sáromberke (I. 283), 15. század második fele
- 216.** Kölni zarándokjelvény: Háromkirályok és Szent Orsolya. Egy 4,2 cm átmérőjű, kettős keretű medaillon fölött öthajós katedrális stilizált rajzát idéző ornamens látható, a főhajó homlokzatán nagy rózsablakkal. A medaillont egy vízszintes szalag két részre osztja. A felső részt a bibliai három király mellképe tölti ki, az alsó térfélen a koronás királynéként ábrázolt Szent Orsolya két kezében egy-egy hatalmas, tollas nyílveessőt tart, mellette vértanú társai állnak.
m: 6,6 cm
Sáromberke (I. 283), 15. század második fele
- 217.** Maastrichti zarándokjelvény: Szent Servatius angyalokkal és sárkánnyal. A főpapi ornátusban ábrázolt püspök büsztségét két kisméretű, hosszú ruhát viselő, álló angyal alakja szegélyezi. A püspök öltözete és arcának részletei igen közel állnak a mezőszabadi harang maastrichti zarándokjelvényéhez. A bal oldali angyal fején kereszt látható, melyet felemelt, lantszerűen ábrázolt szárnyai körülölelnek. A jobb oldali angyal feje és szárnya hiányzik, a kezében tartott pásztorbotot a püspökbüsztség alatt tekergőző sárkány torkába döfi. A jelvény két alsó sarkában egy-egy felvarrásra alkalmas karika látható. Egy harmadik, ma már hiányzó fül a püspöksüveg csúcán lehetett.
m: 5,7 cm
Sáromberke (I. 283), 15. század második fele

215

216

217

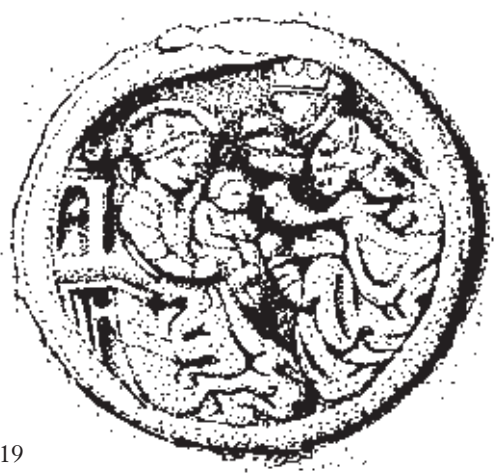
- 218.** Aacheni zarándokjelvény: Jézus siratása. A nagyméretű, töredékes zarándokjelvény eredetileg három, egymás fölé helyezett körből tevődött össze. Az alsó, legnagyobb körben (átm.: 9,6 cm) négyalakos Jézus siratása-jelenet: a köpenyes, fátylas Szűz Mária ölében tartja a halott Megváltót, bal oldalán a szintén ülő, alig felismerhető Szent János, jobbán Mária Magdolna elmosódott rajzú, fátylas, gyászoló testtartású alakja látható. A figurális ábrázolással kitöltött alsó nagy kör fölötti kisebb, üres körben eredetileg tükörbetét vagy kis, beragasztott rajz lehetett. Fölötte eredetileg egy harmadik, fiálékkal szegélyezett és kereszttel lezárt kör helyezkedett el. Ez a rész ma már hiányzik, csak a fiálék alsó szakasza látszik a megcsonkult, majd a harang 1951. évi újraöntésekor még elmosódottabbá vált reliefen. Az alsó kör peremén a letörött fülek bizonytalan nyoma maradt.
töredékes m: 11 cm
Kalotaszentkirály (I. 143), 1481
- 219.** Királyok imádása. A hengeres bordakerettel körbefogott, kissé szabálytalan kör alakú medaillon mezejében trónuson dicsfényes Madonna ül, előtte az ajándékaikat nyújtó napkeleti királyok térdelnek.
átm.: 3,8–4 cm
Fejérd (I. 99), 1523; Magyarigen (I. 191), 1523
- 220.** Jó Pásztor. A keret nélkül, félalakban megmintázott, dicsfényes Krisztus karjában dicsfényes bárányt tart. Az ábrázolást alul félkörívben húzódó üres mondatszalg zárja le.
m: 3,7 cm
Szépkényerűszentmárton (I. 351), 1461

218

219

220

221. Krisztus a kereszten. Gyöngyözött vagy rovátkolt bordakerettel övezett, kör alakú (átm.: 5,1 cm) medaillon kivágott, négyszögletes részlete. A balra billent fejjel és kissé felhúzott lábakkal a kereszten függő, puffadt hasú, halott Krisztus alig kivehető ágyékkötője testéhez tapad. Bal felől (Krisztus jobb oldalán) pálmazerű, élő fa, a másik oldalon elszáradt fa, hármasszalagfonatot alkotó bogycsokor ágakkal (az Ecclesia és Synagoga jelképei).
m: 4,2 cm, sz: 3,8 cm
Szentjobb (I. 350), 15. század
222. Feszületről származó korpusz lenyomata; részletei a felismerhetetlenségig elmosódottak.
m: 4 cm
Bulcs (I. 59), 1468
223. Feszület. Ívelten lefelé hajló keresztszárakra szegecselt, öntött korpusz elmosódott lenyomata. Az ágyékkötős Krisztus feje balra billen, testének részletei közül csak a bordákat jelző rovátkolás és a bemélyülő rekeszizom vehető ki.
m: 5,4 cm, a korpusz m: 4 cm
Völcsök (I. 379), 15. század második fele, vége
224. Krisztus a kereszten. A néhol töredezett kettős bordakerettel körbefogott medaillont a feliratos kereszten függő Krisztus tölti ki. A kereszt tövében koponya, kétoldalt ellentétes állású, kanyargó indákon hatszirmú kis virágok ülnek, az indák elágazásánál levélcsomók erednek.
átm.: 5,4–5,5 cm
Marosszentanna (I. 207), 1497
225. Keresztrefeszítés. A kettős bordával határolt kerek medaillon képmezőjét elmosódott, háromalakos Keresztrefeszítés tölti ki. A kereszten függő Krisztus feje balra billen, teste S alakban hajlik. A kereszt két oldalán álló Mária és János alakjának részletei alig kivehetőek.
átm.: 4–4,2 cm
Mese (I. 220), 1515
226. Máté evangélista jelvénye: angyal. A kettős bordával határolt kerek medaillonon a felismerhetetlenségig elmosódott szárnyas angyal alakja sejlik.
átm.: 3,5–3,7 cm
Mese (I. 220), 1515

221

222

223

224

225

226

227. Márk evangélista jelvénye: szárnyas oroslán. A kettős bordával határolt kerek medaillon képmezéjében bal felé lépő, dicsfényes fejét visszafordító szárnyas oroslán elmosódott rajzú alakja látható.
átm.: 3,5–3,6 cm
Mese (I. 220), 1515
228. Lukács evangélista jelvénye: szárnyas ökör. A kettős bordával határolt, kopott kerek medaillont fekvő, dicsfényes fejét balra fordító, szárnyas ökör alakja tölti ki.
átm.: 3,5 cm
Mese (I. 220), 1515
229. János evangélista jelvénye: kiterjesztett szárnyú sas. Kettős bordával határolt kerek medaillonban balra néző, talán elmosódott mondatszalonon álló, dicsfényes sas látható.
átm.: 3,6–3,7 cm
Mese (I. 220), 1515
230. Szent Mihály. A sima bordakerettel övezett kerek medaillon közepén páncélos, szárnyas Szent Mihály áll, baljában felemelt kardot, jobbában mérleget tart. A háttér részletei az elmosódott reliefen nem vehető ki.
átm.: 7,1–7,3 cm
Völcsök (I. 379), 15. század második fele, vége
231. Szent Katalin. A többszörös bordával keretelt négykaréjos medaillon (eredetileg ötvösmű) képmezéjében a háromnegyed alakban megmintázott, jobbra forduló vértanú szűz. Fején korona, mely alól hosszú haja a vállára hull. Ruhája fölött köpenyt visel, jobbában hegyel lefelé kardot, felemelt baljában kereket tart.
átm.: 7,5 cm
Szenháromság (I. 349), 1484

227

228

229

230

231

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ*

A

Abélard, filozófus 71
Achacius, segesvári üstkészítő 136
Adelheid von Cleve, grófnő 172
Albertus, nagyváradi (?) harangöntő 155, 156, 278, 324
Alcuin, teológus, költő 71
Altemberger I. Thomas Altemberger
Amalarius I. Symphosius Amalarius, metzi püspök
Ambosmaister I. Jakob Ambosmaister
András, II., magyar király 37, 184, 353
Andreas, brassói ágyúöntő (*Endres*) 145, 146, 147, 150, 191, 243, 336
– Castorius, besztercei ágyúöntő 139, 140, 141, 188
– nagyszebeni harangöntő 118
– nagyszebeni üstkészítő 125
– Tach, besztercei ágyúöntő 142
– Toppengiesser, segesvári mester 129
Angelo Manini, firenzei nagyvállalkozó 39
Anna asszony, berethalmi nemes 129, 130
Antal, kolozsvári ács 164
– Remete, Szent 61, 70
Apafi György, almakeréki nemes 130
– Miklós, almakeréki nemes 129, 130
Apengeter I. Johannes Apengeter
Apollinaris, székesfehérvári 107
Armbrester I. Michael Armbrester
Arnoldus Lubecensis, apát, történetíró 80
Árva, szolga 78
Aurelianus Arelatensis, arles-i érsek 61

B

Balázs, kolozsvári kovács 164
Balldörfer I. Thomas Balldörfer
Baltazar, brassói ágyúemester 150
Bartholomeus, brassói ágyúemester (*Barthuss*) 149
– ippi nemes 275
Basarab I. Neagoe Basarab
Báthory István, erdélyi vajda 126
Beda Venerabilis történetíró, teológus 61, 72
Béla herceg I. Béla, IV., magyar király
Béla, I., magyar király 68
– III., magyar király 103
– IV., magyar király 184, 353
Benedek, Nursiai, Szent 61, 62, 70
– XI., pápa 73
Benedicta, nemes asszony 78
Benkner I. Johannes Benkner

Berethalmi János I. Johannes, segesvári harangöntő
Bernát, Sienai, Szent 119, 181, 182, 388, 448
Bernhardus, szebeni ágyúemester 127, 128
Bertalan, nagykapusi plébános 129
Biringuccio, Vannoccio, sienai öntő, traktátusíró 45, 52
Bohemus I. Johannes Bohemus
Boleszló (Bátor), lengyel herceg 170
Bonaventura, Szent 74
Bonaventura I. még Johannes Bonaventura
Bonifatius, Szent 62
Bonstede I. Hermann Bonstede
Briccius, besztercei kovács 142
Bulcsú, csanádi püspök 74

C

Caesarius Arelatensis, arles-i püspök 61, 62
Calixtus, II., pápa 80
Calixtus, III., pápa 75, 76
Caspar, szebeni ágyúöntő 126, 128, 363
– Rawe, brassói polgár 39
Castaldo, Gianbattista, császári hadvezér 128
Castorius I. Andreas Castorius
Celestinus, nagyszebeni ötvös 177
Chlotar, frank király 63
Choprer I. Laurentius Choprer
Chyzzar I. Nicolaus Chyzzar
Cindasvinthe, vizigót király 62
Clos Kesler, brassói mester 144
Columbanus, Szent 62, 63
Copperer I. Hans Copperer; Peter Copperer; Martinus Copperer
Cristianus, brassói kovács 148
Czertsch I. Johannes Czertsch
Czkwkthy I. Martinus Czkwkthy

D

Daum I. Gregorius Daum
Demeter mester 108
Dengelegi Pongrác János, erdélyi vajda 126
Dietrich Molner, (*Tyterich*), erfurti bronzöntő 88
Dominicus, brassói festő 148
Durandus, lüttich-i püspök 67, 72, 76

E

Ebo, reimsi püspök 73
Edward, III., angol király 187

* A személynévmutató csak a kötetben előforduló középkori neveket tartalmazza. Tekintettel arra, hogy az egységesen magyarra, vagy németre változtatott névalakok, különösen a mesterembereknél, a nemzetiségi hovatartozást többször is félreérthető módon sugalmazták, a mutató összeállításakor a forrásokban amúgy is leggyakoribbnak számító *latin névváltozatot* használtuk.

Egbert, yorki érsek 65
Egidius, százhalmi plébános 128, 350
Emericus, nagyváradai harangöntő 156, 157, 160, 227, 258, 259, 289, 290, 316
Endres Kessler, szebeni mester 125
Endres l. még Andreas, brassói ágyúöntő
Erasmus, besztercei harangöntő 138
– brassói lakatos 148
Erchambert, freisingi püspök 63
Erdélyi család 166, 189
Erhard, besztercei ágyúmester 140
Erincharius, wandrilli prépost 63
Erzsébet, IV. Károly német-római császár felesége 172
Eugippius, lucullano-i apát 62

F

Ferdinánd, I., magyar és cseh király, német-római császár 140
Ferenc, berethalmi plébános 129
Ferry de Clugny, tournai-i püspök 67
Filip Konwarz 282
Filipecz János, váradai püspök 76, 155
Forkernus, Szent 62
Forró László, angyalosi nemes 77
Franciscus, brassói kovács 149
Fráter György, politikus, főpap 157
Freudental l. Johannes Freudental
Frigyes, I. (Barbarossa), német-római császár 86
Fugger-Thurzó konzorcium 36, 37
Fulgentius Ferrandus, karthágói diakónus 61, 62

G

Gaal Konrád, iglói harangöntő 87, 92
Gal G., nagyváradai udvarbíró 157
Gallus, Szent 62, 63
Gáspár l. Caspar, nagyszebeni ágyúöntő
Geladius, Szent, pápa 97
Gellért, Szent 77, 86
Georg Hörel, nürnbergi, majd besztercei ágyúöntő 143
Georgius, brassói árus 148
– Kanegisser, besztercei mester 139
– nagyszebeni üstkészítő 125
Gerardus de Fracheto, domonkos szerzetes 41
Gereis l. Peter Gereis
Gergely, Nagy, Szent, pápa 81
– Nyssa-i, Szent 60
– Tours-i, Szent, 62, 70
– VII., pápa 66
– IX., pápa 74, 82
– XI., pápa 73
Gergely l. még Gregorius, besztercei ágyúöntő és Gregorius, brassói festő
Geromus l. Hieronymus van Brun, brünni harangöntő
Gert van Wou, kampeni harangöntő 122
Ghiberti, Vittorio, firenzei öntő és traktátusíró 52, 53, 55
Gisser l. Michael Gisser
Glockengiesser, nürnbergi harangöntő család 144
Gluckner l. Nicolaus Gluckner
Godefridus, harangöntő 65

Gref l. Jacobus Gref; Johannes Gref
Gregorius, besztercei ágyúöntő 36, 38, 140, 141, 142, 188, 270, 296, 310
– brassói festő 94
– Daum, besztercei bíró 142
– Kessler, nagyszebeni mester 125
– nagyváradai (?) harangöntő 157, 158, 361
Guido, bíboros 74
Guillelmus, párizsi érsek 74
– esztergomi kanonok 107

Gy

Gyöngyösi Gergely, pálos rendfőnök 70
György deák, kolozsvári harangozó 164

H

Haas l. Konrad Haas
Haasenwein l. Hans Haasenwein
Hanos Maistor l. Johannes, segesvári harangöntő
Hans, besztercei ágyúöntő 139, 329, 366
– besztercei harangöntő 138
– Copperer, nagyszebeni mester 125
– Haasenwein, bajor tűzmester 104
– Heltner, nagyszebeni polgár 121
– Kesseleren, nagyszebeni mester 125
– Kupferschmied, nikolsburgi harangöntő 125
– nagyszebeni ágyúmester 127
– Peir (Peter?) Kupfersmit, harangöntő 125, 161, 312
Hans l. még Johannes
Harangozó Antal, szentpáli lakos 78
– István, szentpáli lakos 78
Haribert, lobbos-i apát 79
Heinrich Mente, braunschweigi bronzöntő 93
Héloïse, apátnő 71
Heltner l. Hans Heltner
Henne Kortrog von Homberg, harangöntő 188
Henricus, pesti harangöntő 70
Henrik (Bajor), herceg 188
– Lübecki, Szent 80
– IV., angol király 187
– VII., német-római császár 185
Hermann Bonstede, hamburgi bronzöntő 92
– Kessler I-II., nürnbergi harangöntők 113, 125
– Kessler III., nürnbergi harangöntő 125
Hieronymus, nagykapusi pap 83, 152, 153
– van Brun, brünni harangöntő 162, 367
– Rynke de Wradislavia, boroszlói és szebeni ágyúmester 127, 128
Honorius Augustodunensis, teológus 61, 65, 73
Hörel l. Georg Hörel
Hunyadi János, erdélyi vajda, kormányzó 39, 75, 103, 131, 143

I

Imre, váradai püspök 36, 155
Imre l. még Emericus, nagyváradai harangöntő
Indali Benedek, kolozsgyulai nemes 38

Iosephus, táblási plébános 128
Israhel van Meckenem, ötvös 190
István, kolozsvári lakatos 164, 165
– I., Szent, magyar király 68, 77
– II., magyar király 154
– III., magyar király 77, 154
– III., pápa 63
– V., magyar király 155

J

Jacobus Gref, brassói polgár 38
– Kessler, brassói mester 144
– segesvári harangöntő 8, 96, 132, 133, 235, 387, 413, 417, 418, 421
– Slosser, besztercei lakatos 138, 139
Jakab, III., mallorcai király 187
Jakab I. még Jacobus, segesvári harangöntő
Jakob Ambosmaister, augsburgi harangöntő 184
János, II., kasztíliai király 187
– XIII., pápa 67
– XXII., pápa 71, 74, 82
János I. még Hans, besztercei ágyúöntő; Johannes, brassói üstkészítő; Johannes, iglói harangöntő; Johannes, segesvári harangöntő; Johannes Straws, szebeni ágyúmester; Johannes Weygel, iglói harangöntő
Jeromos, Szent 61
Jeromos, Jeronimus I. még Hieronymus
Joachim Pomeranius, besztercei ágyúmester 142
Jodocus (*Jost*) Tauchen, boroszlói kőfaragó és bronzöntő 88
Johannes Apengeter, lübecki bronzöntő 91
– Benkner, brassói bíró 146
– besztercei kőfaragó 139
– Bohemus, besztercei ágyúmester 140
– Bonaventura, brassói ágyúöntő 150
– brassói rézöntő 152, 153
– brassói üstkészítő 148–149
– Burchardus, pápai szertartásmester 76
– Czertsch, brassói kapuőr 150
– Freudental, krakkói bronzöntő 88
– Giesser de Rivulo Dominarum, bécsi egyetemi hallgató 168
– Gref, szebeni 104, 126
– iglói harangöntő 87
– Krauss, besztercei ágyúmester 140
– Rappolth, szebeni polgár 37
– de Ratispona, budai polgár 108
– Rewdel, brassói plébános 94, 100, 383
– Schwab, besztercei ágyúmester 140
– segesvári harangöntő 24–25, 33, 114, 115, 129, 130, 131, 132, 133, 138, 161, 225, 235, 236, 237, 254, 275, 322–323, 344, 379
– Sigylhaver, szebeni pecsétvéső 103
– Straws, szebeni ágyúmester 126
– Weygel, iglói harangöntő 160
Johannes de Werthelm I. Johannes, segesvári harangöntő
Jorg Kessler, brassói mester 144
Jost, pozsonyi ötvös 148
– strassburgi harangöntő 182

Jost I. még Jodocus Tauchen, boroszlói kőfaragó és bronzöntő

K

Kálmáncsehi Domokos, főpap, diplomata 36
Kalmus I. Stephanus Kalmus
Kanegisser I. Georgius Kanegisser
Károly Róbert, magyar király 108, 155, 184, 352, 353
Károly, I. (Nagy), német-római császár 63, 66, 74
– II. (Rossz), navarrai király 187
– IV., német-római császár és cseh király 172, 184, 185
Kesselschmied család (Augsburg) 125
Kessler, nürnbergi öntődinasztia 144
Kessler I. még Clos Kesler; Hans Kesseler; Endris Kesseller; Gregorius Kesseller; Hermann Kessler I-III.; Jacobus Kesler; Jorg Kessler; Mathias Kessler; Nicolaus Kessler
Klein I. Wolfgang Klein
Kompolti család 171
Konkol Demeter, kolozsvári szekeres 165
Konrad, fuldai harangöntő 108
– Haas, bécsi és szebeni tűzmester 104, 128
– szebeni ispán 114
– würzburgi harangöntő 108
Konrad I. még Gaal Konrad, iglói harangöntő
Konwarz I. Filip Konwarz
Korchiolas Mihály, kolozsvári szekeres 165
Kornis család 192, 328
Kornis Miklós, székely főember 76, 152, 273
Kortrog I. Henne Kortrog
Krauss I. Johannes Krauss
Krewcze I. Martinus Krewcze
Kritobulosz, bizánci történetíró 126
Kupferschmied I. Hans Kupferschmied

L

Ladislavus Portörő, besztercei ágyúmester 140
Lajos, Toulouse-i, Szent 379
– I. (Nagy), magyar király 87, 103, 108, 153, 184
– II., magyar király 38
– IV. (Bajor), német-római császár 184
Lambert de Saint-Omer, kanonok 90
László, I., Szent, magyar király 77, 78, 154
– IV., magyar király 35, 154, 184
Laurentius Choprer de Bistritia, bécsi egyetemi hallgató 138
Lenarth, szebeni ágyúmester 126
Leonardus, nagyszebeni harangöntő 8, 54, 79, 93, 99, 100, 106, 115–117, 118, 119, 129, 161, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 180, 183, 243, 269, 274, 283, 306, 313, 317, 342, 343–344, 368, 379, 394, 406, 407, 430, 436
Liborius, Szent 73
Lodomér, váradi püspök és esztergomi érsek 35
Ludgaidh, Szent 62
Lukács, kolozsvári ács 164, 165
Lupus, Szent 63
Lübecki Arnold I. Arnoldus Lubecensis

M

- Manini I. Angelo Manini
 Margit, magyar királynő 75
 Mária, magyar királynő 174, 180
 Martinus, brassói ágyúöntő 149, 150, 151
 – brassói asztalos 146
 – Copperer, besztercei mester 139
 – Czwkwthy, brassói ács 149
 – kőfaragó 107
 – Krewcze, brassói polgár 38
 – nagyszebeni ágyúmester 126
 – nagyszebeni harangöntő 119, 120, 121, 122, 123, 183, 246, 252, 264, 285, 303, 326, 338
 – szebeni ispán 114
 Márton I. Martinus, nagyszebeni harangöntő
 Márton és György, kolozsvári szobrászok 32, 36, 117, 153, 154, 155, 161, 401
 Mathias, besztercei ágyúmester 138, 139
 – brassói kőműves 147
 – Kessler, brassói mester 144
 – kolozsvári ács 164, 165
 – Veres, érmihályfalvi egyházi 156
 Mátyás, I., magyar király 143
 Maylád István, erdélyi főúr 140
 Mechel, szebeni polgár 121
 Mehmed 401
 – II., török szultán 126
 Melchior, brassói kőműves 146
 Mente I. Heinrich Mente
 Merten I. Martinus, szebeni ágyúmester, Martinus Krewcze (*Merten*), brassói polgár
 Metz Amalarius I. Symphosius Amalarius, metzi püspök
 Michael Armbruster, szebeni polgár 37
 – brassói ágyúmester 147
 – délmagyarországi harangöntő 167, 243, 244
 – Gisser, szebeni bronzöntő 118, 125
 – nagyszebeni ágyúmester 127, 128
 Mihály, III., bizánci császár 64
 Mihály I. még Michael, brassói ágyúmester; Michael, délmagyarországi harangöntő; Michael Gisser, szebeni bronzöntő; Michael, nagyszebeni ágyúmester
 Miklós, kolozsvári lakatos 164
 Miksa, I., német-római császár 98
 Molner I. Dietrich Molner
 Mór, pap 78

N

- Neago Basarab, havaselvei vajda 147, 177
 Neidel, brassói öntődinasztia 143
 Neumeister I. Paulus Neumeister
 Nicolaus Chyzzar 17
 – Gluckner, segesvári bíró 129
 – iglói harangöntő (*Nicel*) 87
 – Kessler, szebeni üstkészítő 125
 – de Redewitz, szebeni kamaragróf 103

O

- Oláh Miklós, esztergomi érsek 35, 36
 Orbán, erdélyi származású ágyúöntő 126
 – II., pápa 74
 Orso, II., velencei dózse 64
 Orsolya, kolozsvári 176
 Oswald Schnydt, besztercei mester 139
 Ottó, magyar király 184

P

- Pachomius, Szent 60, 61
 Pál, Remete, Szent 79
 Panngisser I. Peter Panngisser
 Paternus, harangöntő 79
 Patrik, Szent 62
 Paulinus, Nolai, Szent 61
 Paulus, nagyszebeni harangöntő 121
 – scriptor Neumeister, szebeni polgár 104
 Peir I. Hans Peir
 Pelagus, coimbrai szerzetes 41
 Peter Copperer, nagyszebeni mester 125
 – Gereis, augsburgi harangöntő 182
 – Glockengiesser (Kessler), nürnbergi harangöntő 125
 – nagyszebeni rézöntő 127
 – Panngisser, besztercei mester 139
 – Wolffin, nagyszebeni polgár 121
 – IV. (Szertartásos), aragóniai király 187
 Petrus, besztercei ágyúmester 138, 140
 – Fusoris de Cibinio (*Clokengisser*), bécsi egyetemi hallgató 118, 119, 182
 – Pfaffenhenil, szebeni polgár 104
 – székesfehérvári 107
 Philipp Glockengiesser, rothenburgi harangöntő 125
 Pippin, frank király 66
 Pomeranus I. Joachim Pomeranus
 Portörő I. Ladislaus Portörő

R

- Radu cel Mare, havaselvei vajda 127
 Radu de la Afumați, havaselvei vajda 39
 Radu Paisie, havaselvei vajda 150
 Rappolth I. Johannes Rappolth
 Rauchenwarter I. Ulrich Rauchenwarter
 Rawe I. Caspar Rawe
 Rázmánné, kolozsvári 164
 Reiner von Huy, bronzöntő 85
 Rewdel család 384
 Rewdel I. Johannes Rewdel
 Rhabanus Maurus, fuldai apát, mainzi érsek 64
 Richárd, II., angol király 187
 Richárd, (Cornwalli), német király 184
 Roger, helmarshauseni szerzetes I. Theophilus Presbyter
 Rogerius, váradi kanonok 36, 70
 Rosenberg I. Urban Rosenberg
 Rotgiesser I. Simon Rotgiesser
 Rwdeschmitt I. Simon Rwdeschmitt
 Rynke I. Hieronymus Rynke

S

Sabinianus pápa 72
 Sándor, VI., pápa 76
 Schnydt I. Oswald Schnydt
 Schwab I. Johannes Schwab
 Segesvári János I. Johannes, segesvári harangöntő
 Servatius Cibiniensis, szebeni polgár 37
 – Szent 188, 189, 490, 492
 Sesselschreiber, Cristof, bajor traktátusíró 52, 53, 55, 56
 Sigismundus, besztercei ágyúöntő 140, 141
 – Cibiniensis, szebeni harangöntő 124, 253
 – Stundenmacher, brassói öntő 15, 124, 153, 317–318, 346, 347, 372
 Sigylhaver I. Johannes Sigylhaver
 Simon, besztercei ágyúöntő 142, 152, 237, 282
 – nagyszebeni pénzverő 103
 – Rotgiesser, nagyszebeni rézöntő 127, 128
 – Rwdeschmitt, brassói rézöntő 152, 234, 292
 Sixtus, IV., pápa 126
 Slosser I. Jacobus Slosser
 Sophie, türingiai grófnő 172
 Stephanus, brassói ágyúöntő 149, 150
 – Kalmus, segesvári polgár 163
 – nagyszebeni harangöntő 121
 Straws I. Johannes Straws
 Stundenmacher I. Sigismundus Stundenmacher
 Symphosius Amalarius, metzi püspök 60, 61, 62, 65, 68, 73

Sz

Szaniszló I. Ztanislaus, brassói ágyúöntő
 Szapolyai János, erdélyi vajda 147
 Szatmári György váradi püspök 36
 Szécsi András, gyulafehérvári püspök 107

T

Tabiási család 76
 Tach I. Andreas Tach
 Tamás, kolozsvári ács 165
 Tanco, sankt galleni szerzetes, harangöntő 63
 Tauchen I. Jodocus Tauchen
 Temesvári Pelbárt, szerzetes, egyházi író 73, 75
 Theodul, Szent, sitteni püspök 64
 Theophilus Presbyter, szerzetes, traktátusíró 41, 45, 47, 48, 49
 Thomas Altemberger, szebeni polgármester 119
 – Balldörfer, besztercei bírós 139
 – besztercei ágyúmester 140
 – Glockengiesser de Cibinio, bécsi egyetemi hallgató 119, 183
 – Treverus, trieri harangöntő 108, 170
 – Werner, besztercei bírós 140
 Thurzó János körmöcbányai kamaragróf 36, 37
 – Zsigmond váradi püspök 36
 Tilman von Hachenburg, harangöntő 188
 Toppengiesser I. Andreas Toppengiesser
 Tvardko, II., szerb és bosnyák király 187

U

Udalricus balistarius, brassói ágyúmester 146, 148, 149
 – bombardarius, brassói ágyúmester 147, 148, 149
 – nagyszebeni ágyúmester 127, 145
 Újlaki Miklós, erdélyi vajda 143
 Ulászló, I., magyar király 143, 155
 Ulrich, brassói ágyúöntő 145, 150, 249, 278
 – Rauchenwarter, pozsonyi bírós 94
 Ulrich I. még Udalricus, szebeni ágyúmester
 Urban Rosenberg, besztercei ágyúmester 140
 Urban I. még Orbán, erdélyi ágyúöntő

V

Valentinus, besztercei ágyúmester 140
 Várdai Ferenc, gyulafehérvári püspök 76
 Vencel, magyar király 184
 – II., cseh király 184
 Veres I. Mathias Veres
 Vilmos, V. (Holland), német király 184
 Vinzenz, besztercei bírós 141
 Viventius 79
 Vlad Călugărul, havaselvei vajda 127
 Vlad Dracul, havaselvei vajda 131, 143
 Vlad Vintilă, havaselvei vajda 150
 Vlagyimir, kijevi nagyfejedelem 65

W

Walahfrid Strabo, reichenau-i apát, teológus 60, 61, 62, 63
 Werner I. Thomas Werner
 Werthelm I. Johannes de Werthelm
 Weygel I. Johannes Weygel
 Wolffin I. Peter Wolffin
 Wolfgangus de Devia, harangöntő 123
 – Klein, brassói ágyúöntő 150
 – nagyszebeni harangöntő 122–123, 224, 276, 300, 302, 308, 327

Y

Yorki Egbert I. Egbert, yorki érsek

Z

Zilahi Pál, kolozsvári polgár 176
 Ztanislaus, brassói ágyúöntő 147, 148, 149, 152
 Ztoyka Dobromyr, brassói követ 150

Zs

Zsigmond, berethalmi plébános 129
 – német-római császár, magyar király 79, 99, 103, 180, 184, 352, 364, 378
 Zsigmond I. még Sigismundus Cibiniensis, nagyszebeni harangöntő; Sigismundus Stundenmacher, brassói mester

HELYNÉVMUTATÓ

A, Á, Ȃ

- Aachen 63, 162, 187, 188, 189, 277, 494
Abtsdorf l. Csicsóholdvilág
Agârbiciu l. Szászegerbegy
Aghireş l. Egeres
Agnetheln l. Szentágota
Agnita l. Szentágota
Ágotakövesd, harang 82, 151, 219, 468
Agrişteu l. Egrestő
Aiud l. Nagyenyed
Ajreschteln l. Egrestő
Alba Iulia l. Gyulaféhevár
Alcina, harangok 44, 46, 113, 114, 219–220, 424, 426
– keresztelőkút 10, 45, 90, 96, 99, 114, 115, 129, 130, 132,
133, 183, 377–379, 454, 456, 458, 460, 462
Aleşd l. Élesd
Alet, öntőműhely, harang 45, 64
Alfalu l. Gyergyóalfalu
Algyógy l. Algyógyalfalu
Algyógyalfalu 221
– harang 23, 31, 32, 35, 56, 57, 166, 188, 190, 220
Algyógyfalfalu 221
Alma Vii l. Szászalmád (Szászalmás)
Almakerék, harangok 58, 105, 110, 113, 125, 129, 135, 137,
166, 221–223, 335, 422, 424, 426, 428, 452
Almás l. Szászalmád (Szászalmás)
Almen l. Szászalmád (Szászalmás)
Alsóbajom, harangok 118, 119, 173, 223, 430, 434, 436
Alsógyőrös l. Feketegyőrös
Alsójára, harang 23, 82, 162, 224
Alsópián, harang 121, 122, 224
Alsórákos, harang 224, 450
Alsószombatfalva 372
Alsóvalkó, harang 225
Altörja l. Torja
Alţina l. Alcina
Alvastra, harang 189
Alzen l. Alcina
Amern, harang 181
Angheluş l. Angyalos
Angyalos 77
Antwerpen 181
Apáca 38
Apateu l. Dobrácsapáti
Apáti l. Dobrácsapáti
Apaţa l. Apáca
Apaújfalu, harang 57, 145, 225
Apold, harangok 80, 132, 151, 152, 225–226, 454, 456
Arad 18, 245
– öntőműhely 35
Aranyosbánya l. Offenbánya
Aranyosgerend 107
Arbegen l. Szászegerbegy
Arcalia l. Árokalja
Arles 61
Armăşeni l. Csíkmenaság
Arnhem, harang 182
Árokalja, harang 226
Ártánd, harang 26
Atia l. Atyha
Aţel l. Ecel
Aţintiş l. Cintos
Atyha, harang 23, 226
Augsburg 37, 125, 182
– harang 185
– öntőműhely 184
Ausserteichen, harang 181, 182
Avrămeşti l. Szentábrahám
Ăsheda 189

B

- Baassen l. Bázna
Bachnen l. Bonyha
Bad Hersfeld, harang 51
Baden-Baden 173, 174
Bagamér, harang 123
Bágyon 107
Bahnea l. Bonyha
Baia de Arieş l. Offenbánya
Baia de Criş l. Körösbánya
Baia Mare l. Nagybánya
Baia Sprie l. Felsőbánya
Bajom l. Alsóbajom, Felsőbajom
Baksa l. Magyarbaksa
Balánbánya 18
Balaton, harang 80
Balázstelke, harang 227
Balkács l. Bolkács
Balla l. Szilágyballa
Banatski Despotovac l. Ernesztháza
Banská Bystrica l. Besztercebánya
Barabás, harang 44, 46, 82, 156, 157, 193, 227, 478, 480
Báránykút, harang 57, 134, 137, 228
Baráthely, harang 134, 135, 137, 228, 336, 460, 464, 466
Barcarozsnyó, harang 17
Barcaszentpéter, harang 17, 143, 228, 482
Barcaújfalu 39
– harang 17, 229
Bardejov l. Bártfa
Bardóc, harang 53, 58, 81, 111, 229, 422
Bártfa 39
– harangozók 78, 79
– keresztelőkút 88
Báta 190

- Batizháza, harang 151, 230, 468
 Bayersdorf l. Marosnémeti
 Bazna l. Bázna
 Bázna, harangok 44, 51, 54, 57, 81, 113, 114, 164, 192, 230–233, 335, 424, 426, 428, 454, 458, 460, 462, 468, 488
 Bădeni l. Bágyon
 Băgaciu l. Szászbogács
 Băița l. Rézbánya
 Bălan l. Balánbánya
 Bălcaciu l. Bolkács
 Bărcuț l. Báránykút
 Bâra l. Berekeresztúr
 Bârgăniș l. Bürkös
 Becheni l. Pele
 Beclean l. Bethlen
 Bécs 19, 37, 75, 100, 104, 118, 119, 138, 168, 182, 183
 Bégaszentgyörgy, harang 21
 Beia l. Homoródbene
 Beiuș l. Belényes
 Bekokten l. Báránykút
 Belényes 36, 155
 Belényesújlak, harang 233
 Belgrád 18
 Bell l. Bólya
 Bene 173
 Bene l. még Homoródbene
 Beograd l. Belgrád
 Berchez l. Magyarberkesz
 Bere l. Székelybere
 Berekeresztúr, harang 80, 151, 152, 191, 234, 373, 468, 474
 Bereni l. Székelybere
 Berethalom 129, 130
 – harangok 51, 57, 76, 80, 105, 106, 110, 132, 135, 137, 145, 184, 191, 234–236, 422, 454, 456, 458, 460, 462, 464, 466, 470, 474
 Bergenye l. Mezőbergenye
 Berghem, keresztelőkút 189
 Berghia l. Mezőbergenye
 Berkesz l. Magyarberkesz
 Berlin 18, 19, 181
 Berzunțul, harang 33
 Beszterce 36, 37, 38, 39, 41, 108, 126, 130, 137, 140, 237
 – ágyúk 138–143
 – harangok 68, 76, 77, 79, 130, 135, 138, 141, 142, 152, 236–237, 292, 476
 – harangozók 79
 – öntőműhely 46, 114, 137–143, 145, 162, 165–166, 187, 188, 189, 190, 257, 262, 266, 270, 279, 282, 286, 296, 302, 310, 329, 335, 339, 359, 366, 370, 476
 Besztercebánya 37
 – keresztelőkút 88
 Béta 366
 Bethlen, harang 27
 Bethlenszentmiklós, harang 26
 Biburg 72
 Bicălatu l. Magyarbikal
 Biertan l. Berethalom
 Biharkeresztés, harang 26
 Biharszentjános 26, 154
 Biharugra, harangozó78
 Bikal l. Magyarbikal
 Birnbaum l. Körtvélyfája
 Birthálm l. Berethalom
 Bisericani l. Szentlélek
 Bistritz l. Beszterce
 Bistrița (Moldva), harang 36
 Bistrița l. Beszterce
 Blăjel l. Balázstelke
 Blexen, öntőműhely 48
 Boarta l. Mihályfalva
 Bobstadt, harang 113
 Bocșița l. Magyarbaksa
 Bod l. Botfalu
 Bodendorf l. Szászbuda
 Bodola, harang 77
 Bodonkút, harang 57, 82, 162, 238, 480
 Bogács l. Szászbogács
 Bogdány, harang 158, 159
 Bogeschdorf l. Szászbogács
 Boian l. Alsóbajom
 Boldogváros, harang 134, 137, 238, 458, 460, 462
 Bolkács 121
 – harangok 54, 105, 106, 110, 118, 173, 239, 422, 430, 434, 436, 440
 Bolkatsch l. Bolkács
 Bólya, harang 134, 135, 137, 240, 462, 464, 466
 Bonn, öntőműhely 48
 Bonnesdorf l. Alsóbajom
 Bonyha, harang 29, 44, 46, 51, 58, 105, 110, 134, 137, 240–241, 331, 422, 464, 466
 Borberek, harang 82, 162, 241, 484
 Bordos, harang 128, 159, 241
 Bordosch l. Bordos
 Bordoșiu l. Bordos
 Borla l. Szilagyballa
 Bornstedt, harang 172
 Borosjenő 18
 Boroszló 127, 128
 – keresztelőkút 88, 93
 Boteni l. Botháza
 Botez l. Batizháza
 Botfalu 39
 – harang 17, 82, 121, 122, 242, 450
 Botháza, harang 80, 163, 242, 480
 Boz l. Buzd
 Brackenheim, harang 108
 Braller l. Brulya
 Brandenburg, keresztelőkutak 25, 88, 91, 92
 Brașov l. Brassó
 Brassó 14, 18, 36, 37, 38, 39, 40, 46, 47, 83, 94–100, 126, 141, 143, 145, 147, 149, 175, 177, 191, 228, 384
 – ágyúk 138, 143–150
 – harangok 17, 18, 73, 77, 145, 146, 150, 243
 – harangozó 79
 – keresztelőkút 24, 25, 45, 94, 96, 100, 101, 132, 134, 135, 136, 183, 184, 185, 186, 380–384, 417, 454, 458, 460, 462, 466
 – öntőműhely 35, 40, 41, 54, 56, 57, 80, 109, 122, 124, 126, 128, 131, 135, 143–153, 162, 163, 164, 167, 187, 191–192, 219, 225, 229, 230, 234, 236, 243, 249, 250,

251, 258, 264, 267, 268, 273–274, 278, 284, 285, 287,
288, 292, 294, 298, 301, 312, 315, 318, 319, 331, 332,
346, 347, 353, 357, 372, 374, 384, 468
Bratei l. Baráthely
Bratislava l. Pozsony
Braunschweig, keresztelőkút 92, 93
Brădeni l. Hégen
Brăduț l. Bardóc
Brâncovenești l. Marosvécs
Brenndorf l. Botfalu
Breslau l. Boroszló
Brno l. Brünn
Broos l. Szászváros
Bruiu l. Brulya
Brulya, harang 115, 116, 151, 243, 436
Brünn 367
Bucerdea Grânoasă l. Búzásbocsárd
București l. Bukarest
Buda 13, 17, 35, 37, 39, 40, 72, 75, 77, 98, 103, 108, 146, 167,
181, 182, 192, 384
Buda l. még Szászbuda
Budapest 11, 30, 31, 36, 243, 271, 274, 339, 356, 372, 375,
484
Budila l. Bodola
Buia l. Bólya
Bukarest 127
Bulci l. Bulcs
Bulcs, harang 21, 56, 58, 167, 193, 243, 480, 496
Bulkesch l. Bolkács
Bultsch l. Bulcs
Bunești l. Szászbuda
Burgberg l. Borberek
Burghalle l. Óvárhely
Busendorf l. Buzd
Bussd l. Buzd, Szászbuzd
Búzásbocsárd, harangok 18, 29, 118, 173, 245, 430, 436
Buzd, harang 342, 373
Buzd l. még Szászbuzd
Bürgesch l. Bürkös
Bürkös, harang 119, 120, 246, 434, 452

C

Canino, harang 64, 79
Canitz, keresztelőkút 90
Cappel, öntőműhely 95
Carastelec l. Kárásztelek
Cavnic l. Kapnikbánya
Călușeri l. Székelykál
Căpușu Mare l. Magyarkapus
Căpușu Mic l. Magyarkiskapus
Căuaș l. Érkávás
Cecălaca l. Csekelaka
Cehetel l. Csehétfalva
Cehul Silvaniei l. Szilágycseh
Cenad l. Nagycsanád
Cenade l. Szászcsanád
Cernatu l. Csernátfalva
Cetariu l. Hegyközcsatár
Cetatea de Baltă l. Küküllővár

Cetina 173
Cheddar, öntőműhely 45
Cheț l. Magyarkéc
Chidea l. Kide
Chimindia l. Kéménd
Cikmántor, harang 18, 22, 105, 246, 422
Cincșor l. Kissink
Cincu l. Nagysink
Cintos 276
Cireșoaia l. Magyardécse
Cisnădie l. Nagydisznód
Cîteaux 71
Cleveland 173
Cloașterf l. Miklóstelke
Cluj l. Kolozsvár
Cluj-Mănăștur l. Kolozsmonostor
Cluny 71
Codlea l. Feketehalom
Coimbra 41
Comlod l. Komlód
Complutum 62
Copșa Mare l. Nagykapus
Copșa Mică l. Kiskapus
Corbetha, harang 181, 182
Cornești l. Somosd
Coroisânmartin l. Kóródszentmárton
Corunca l. Koronka
Corvey 43
Corvinești l. Kékesújfalva
Coșeni l. Szotyor
Cotmeana, harang 36, 130
Coveș l. Ágotakövesd
Cozia 127
Crăciunel l. Homoródkarácsonyfalva
Crăciunești l. Nyárádkarácsonyfalva
Cristești l. Keresztúrfalva (Maroskeresztúr)
Cristian l. Keresztényfalva
Cristofel l. Kiskeresztes
Cristuru Secuiesc l. Székelykeresztúr
Criș l. Keresd
Criș l. Szászkeresztúr
Culciu Mare l. Nagykolcs
Curciu l. Küküllőkőrös
Cușmed l. Küsmöd

Cs

Csanád l. Nagycsanád, Szászcsanád
Csatár l. Hegyközcsatár
Cseh l. Szilágycseh
Csehétfalva, harang 247
Csekelaka, harangok 51, 58, 109, 110, 247–248
Csernátfalva, harang 374
Csetnek, keresztelőkút 100, 175
Csicsóholdvilág, harangok 124, 248
Csíkmenaság, harang 80, 151, 164, 191, 192, 249, 468, 472,
474
Csíkmindszent, harang 145, 249
Csíkszentdomokos, harang 41
Csíkszentkirály, harang 81, 151, 153, 374

Csíkszentlélek, harang 54, 57, 82, 145, 250, 468, 470
Csíkszentmárton, harang 144, 191, 250, 470, 472, 474
Csíkszenttamás, harang 22, 57, 144, 152, 191, 251, 470, 472,
474
Csinád l. Erdőcsinád
Csolnok, harang 48, 68

D

Dacia l. Garat
Daia l. Dányán, Szászdálya
Dalnic l. Dálnok
Dálnok, harang 30, 251
Dancsháza, harang 26
Dank, harang 251
Dányán, harang 58, 119, 183, 252, 450
Darlac, harang 109, 110, 252
Darmstadt 181
Daróc l. Homoróddaróc
Dattenberg, harang 189
Dâmbău l. Küküllődombó
Dârlos l. Darlac
Dealu Negru, harang 278
Dealul Frumos l. Leses
Debrecen 26, 27, 28, 30, 150, 227, 233, 254, 258, 259, 277,
289, 298, 318, 330
Decea l. Marosdécse
Décse l. Magyardécse, Marosdécse
Dej l. Dés
Demeter l. Kisdemeter, Nagydemeter
Dengel l. Dányán
Denndorf l. Szászdálya
Dés 31, 296
– harang 22, 57, 82, 162, 166, 252
Désakna, harang 253
Deutsch-kreuz l. Szászkeresztúr
Deutsch-Pien l. Alsópián
Deutsch-Weisskirch l. Szászfehéregyháza
Deva l. Déva
Déva 31, 123, 220, 303
– harang 124, 153, 253
Diemrich l. Déva
Dincu l. Dank
Doba l. Nagydoba
Doba Mare l. Nagydoba
Doboşeni l. Székelyszáldobos
Dobrácsapáti, harang 157, 254
Domáld, harang 51, 54, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 111,
120, 155, 159, 160, 170, 254, 422
Dombó l. Küküllődombó
Domsen, harang 181
Donnersmarkt l. Monora
Dorstadt l. Hosszútelke
Dostat l. Hosszútelke
Dömös, öntőműhely 69
Drass l. Homoróddaróc
Drăuşeni l. Homoróddaróc
Drotinci l. Tiszaszirma
Dublin, harang 62
Dubrovnik l. Raguza

Ducó 171, 173
Ducové l. Ducó
Dumbrăvioara l. Sáromberke
Dumitra l. Nagydemeter
Dumitrița l. Kisdemeter
Dupuşu l. Táblás
Duránd, keresztelőkút 88, 89
Durlless l. Darlac
Düren 188
Düsseldorf 11

E, É

Eberau l. Monyorókerék
Eberswalde, keresztelőkút 89, 90
Ecel, harangok 76, 132, 134, 135, 137, 254–255, 454, 456,
458, 460, 462
Ecseg, harang 81
Eger 96, 97, 101
Egerbegy l. Szászegerbegy
Egeres, harangok 82, 255–256
Egrestő, harang 29, 128, 159, 160, 256, 486
Eibesdorf l. Szászivánfalva
Eichstätt, harang 108
Eidischbach l. Idecspatak
Einsiedeln 187
Ekemező l. Kisekemező, Nagyekemező
Elefánt, harangozók 78, 79
Élesd, harang 26, 82, 256
Endrőd (Gyomaendrőd), harangtöredék 46
Enyed l. Nagyenyed
Erdőcsinád, harang 29, 58, 165, 256, 484
Erdőfüle, harang 29, 113, 257, 424, 426
Erdőszentgyörgy, harang 257
Eremieni l. Nyárádszentimre
Eresteghin l. Eresztevény
Eresztevény, harang 124, 145, 258
Erfurt 88
– harangok 68, 122
Érkává, harang 258
Érmihályfalva, harang 30, 82, 156, 157, 258, 478
Ernei l. Nagyernye
Ernesztháza 174
Ernye l. Nagyernye
Érszakácsi, harang 58, 157, 259, 478
Esztergom 35, 72, 97, 100, 107
– harangozók 78
– öntőműhely 69

F

Falkendorf l. Marossolymos
Farnas, harang 22, 29, 57, 260, 480, 482, 484
Fântânița l. Mezőköbölkiút
Fehéregyháza l. Szászfehéregyháza
Feigendorf l. Mikeszásza
Feiurdeni l. Fejérd
Fejérd, harang 80, 163, 164, 167, 191, 192, 261, 468, 480, 494
Feketegyőrös, harang 21, 53, 159, 261
Feketehalom, harangok 17, 41, 82, 262

Feketelak, harang 29, 80, 165, 262, 480
 Feldebrő, öntőműhely 45, 69
 Feldioara l. Földvár
 Felfalu l. Algyógyfelfalu
 Felka, harang 160
 – keresztelőkút 175
 Felldorf l. Fületelke
 Felsendorf l. Földszín
 Felsőbajom l. Bázna
 Felsőbánya 36, 47
 Felsőerdőfalva, keresztelőkút 88, 89
 Fenes l. Magyarfenes
 Fil'akovo l. Fülek
 Filia l. Erdőfüle
 Filitelnic l. Fületelke
 Finciu l. Kalotájfalva
 Firenze 39, 55, 167, 173, 304
 Fișer l. Sövényesség
 Florești l. Földszín
 Fogaras 121
 Földszín, harang 263
 Földvár 60, 149
 – harang 17, 81, 133, 263, 281, 454, 462, 466
 Frankfurt a. Oder 95
 Freiburg i. d. Schweiz 172
 Freising 63
 Frère 172
 Fugyivásárhely, harang 26
 Fulda, öntőműhely 64
 Füle l. Erdőfüle
 Füle 312
 Fületelke, harang 81, 144, 152, 264, 468, 472

G

Gácsfalva 108
 Gagybátor, harang 80
 Gaiu Mic l. Kisgáj
 Gáj l. Kisgáj
 Galambod 264
 – harang 27, 29, 58, 119, 120, 264–265, 434, 436
 Gálfalva l. Vámosgálfalva
 Gallendorf l. Vámosgálfalva
 Garat, harangok 105, 110, 134, 137, 265, 422, 454
 Garvăn 65
 Gănești l. Vámosgálfalva
 Geges, harang 266
 Geoagiu l. Algyógyfelfalu, Algyógyfelfalu
 Gerdály, harang 266
 Gernyeszeg 165
 – harang 29, 57, 165, 266, 480, 482
 Gheorgheni l. Gyergyószentmiklós
 Gherdeal l. Gerdály
 Gherla l. Szamosújvár
 Ghimbav l. Vidombák
 Ghindari l. Makfalva
 Ghinești l. Geges
 Ghiolț l. Göc
 Giacș l. Gyákos
 Gilău l. Gyalu

Girișu Negru l. Feketegyőrös
 Giula l. Kolozsgyula
 Glodeni l. Marossárpatak
 Gnesen l. Gniezno
 Gniezno, keresztelőkút 88
 Gogan-Varolea l. Gógánváralja
 Gógánváralja 107
 Gogeschdorf l. Gyákos
 Gornești l. Gernyeszeg
 Gorodoszk, harang 65
 Göc, harang 29, 267
 Graitschen, harang 95
 Gránari l. Nagymoha
 Grono, harang 182
 Gross-Alisch l. Keménynagyszöllős
 Grosskopisch l. Nagykapus
 Grossprobstdorf l. Nagyekemező
 Gross-Schenk l. Nagysink
 Grosswardein l. Nagyvárada
 Gușterița l. Szászszenterzsébet
 Gürteln l. Gerdály

Gy

Gyákos, harangok 267
 Gyalu, harang 41
 Gyékényes 257
 Gyergyóalfalu, harangok 150, 151, 267, 468, 472
 Gyergyószárhegy 151
 Gyergyószentmiklós, harang 41, 82, 267
 Gyöngyöstarján, harang 80
 Győr 21
 Győrös l. Feketegyőrös
 Gyula l. Kolozsgyula
 Gyulafehérvár 17, 23, 25, 30, 35, 70, 107, 139, 140, 162, 163
 – harang 76

H

Haasenhof 104
 Hablingbo, harang 189
 Hainburg 35
 Haithabu, harang 45, 48, 64
 Halberstadt 176, 183
 – harang 67, 108
 – keresztelőkút 93, 94
 Halvelagen l. Holdvilág
 Hamburg, öntőműhely 92
 Hammersdorf l. Szászszenterzsébet
 Hannover 176
 Harangláb, harang 149, 150, 190, 191, 268, 468, 474
 Harangozó 77
 Hármásfalva l. Székelyszentistván
 Haró, harang 29, 119, 268, 430
 Haschagen l. Hásság
 Hásság, harang 115, 116, 117, 269, 436
 Hașag l. Hásság
 Havasnagyfalva 298
 Hălchiu l. Hőltövény
 Hărănglab l. Harangláb

Hărău l. Haró
 Hărman l. Szászhermány
 Hégen 74
 – harang 51, 105, 106, 110, 269, 422
 – keresztelőkút 10, 45, 95, 101, 133, 385–387, 458
 Hegyközcstár, harang 269
 Heldsdorf l. Höltövény
 Helmarshausen 47
 Helsingør, harang 182
 Heltau l. Nagydísnód
 Henndorf l. Hégen
 Hermannstadt l. Nagyszeben
 Hermány l. Szászhermány
 Herpályi monostor (Berettyóújfalu), harang 54, 68, 69
 Herrnsheim 181
 Herzfeld 68
 Heselbach, harang 108
 Hetiur l. Hétúr
 Hétúr, harangok 113, 140, 141, 188, 190, 269–270, 424, 430, 476, 478
 Hetzeldorf l. Ecel
 Hildesheim, keresztelőkút 90
 – öntőműhely 91
 Hinga 176
 Hodos l. Székelyhodos
 Hodoşa l. Székelyhodos
 Hoghilag l. Holdvilág
 Holdvilág, harang 80, 271
 Holdvilág l. még Csicsóholdvilág
 Homoródbene, harangok 133, 134, 271, 462, 468
 Homoróddaróc, harang 43, 44, 46, 113, 271, 335, 424, 426
 Homoródjánosfalva, harang 272
 Homoródkarácsonyfalva, harangok 80, 272
 Homoródszentpál, harangok 44, 46, 47, 76, 82, 151, 152, 273, 468, 474
 Honigberg l. Szászhermány
 Hosszúaszó 30
 Hosszúaszó (Csíkmindszent) 249
 Hosszútelke, harang 115, 116, 274
 Höltövény, harangok 17, 135, 274–275, 454, 458
 Hradec Králové 90
 Humor 177
 Hundertbücheln l. Százhalom

I

Iara l. Alsójára
 Iaşi, harang 36
 Idecspatak 275, 346
 Idicel l. Idecspatak
 Ighişu Nou l. Szászivánfalva
 Ighiu l. Magyarigen
 Igló, keresztelőkút 160
 – öntőműhely 87, 92, 160, 170, 175
 Ilba l. Ilobabánya
 Ilobabánya 36
 Inaktelke 275, 299
 Ineu l. Borosjenő
 Ioneşti l. Homoródjánosfalva

Ip l. Ipp
 Ipp, harang 275
 Irmesch l. Szászörményes
 Isenhagen 175
 Istvánháza, harang 74, 82, 123, 276, 450
 Iştihaza l. Istvánháza

J

Jacodu l. Magyarzsákod
 Jánosfalva l. Homoródjánosfalva
 Jára l. Alsójára
 Jászdózsa 174
 Jegenye, harang 18, 19, 24, 109, 162, 276
 Jelna l. Zsolna
 Jenő l. Borosjenő
 Jibert l. Zsiberk
 Jidvei l. Zsidve
 Johannisdorf l. Szásszentiván
 Joseni l. Gyergyóalfalu

K

Kabisch l. Ágotakövesd
 Kakszentmárton, harang 82, 276
 Kál l. Székelykál
 Kallesdorf l. Árokalja
 Kalocsa 29, 107
 Kalotaszentkirály, harang 29, 162, 188, 190, 277, 480, 484, 494
 Kalotaújfalu 278
 – harang 145, 162, 277
 Kapnikbánya 36
 Kaposvár 43
 Kapus l. Kiskapus, Nagykapus
 Karácsonyfalva l. Homoródkarácsonyfalva
 Kárásztelek, harang 80, 155, 156, 278, 480
 Karlsburg l. Gyulafehérvár
 Kassa 26, 37, 103
 – keresztelőkút 88, 89
 – öntőműhely 88
 Kávás l. Érkávás
 Käbesch l. Ágotakövesd
 Kéc l. Magyarkéc
 Keisd l. Szászkézd
 Kékesújfalu, harang 141, 188, 278, 476, 478
 Kelebia 172, 173, 176
 Kéménd, harang 119, 279
 Keménynagyszöllős, harangok 105, 106, 113, 279, 335, 422, 424
 Kerelőszentpál, harang 24, 105, 106, 110, 280, 422
 Keresd, harangok 109, 110, 280–281, 375
 Keresztényfalva, harang 38, 81, 111, 281, 462
 Kereszténysziget, harang 76
 Keresztes l. Nagykeresztes
 Keresztúr l. Berekeresztúr, Pókakeresztúr, Szászkeresztúr, Székelykeresztúr
 Keresztúrfalva (Maroskeresztúr) 77
 Kertzing l. Gernyeszeg

- Késmárk, keresztelőkút 175
 Kézd l. Szászkézd
 Kézdiabíbis 192, 353, 371
 Kézdiszentlélek 375
 Kézdivásárhely 18
 – harang 41
 Ke marok l. Késmárk
 Kide, harang 15, 29, 164, 282, 486
 Kiel, keresztelőkút 91
 Kijev 65, 68
 Kirtsch l. Küküllőkörös
 Kisdemeter, harang 142, 282, 476
 Kisekemező, harangok 58, 105, 106, 110, 115, 116, 282–283, 422, 430, 436
 Kisgáj, harangok 21, 283
 Kisgyőr, harang 80
 Kiskapus l. Magyariskapus
 Kiskapus, harangok 9, 51, 83, 105, 106, 110, 151, 152, 153, 191, 284, 422, 468, 472
 Kiskeresztes, harang 285
 Kiskunhalas 171, 174, 176
 Kismána 171
 Kisselyk, harang 151, 152, 153, 191, 192, 285, 470, 472, 476
 – keresztelőkút 43, 45, 82, 93, 96, 99, 118, 119, 166, 170, 180–182, 183, 388–394, 430, 434, 436, 440, 442, 444, 446, 448
 Kissink, harang 119, 120, 183, 285, 434, 450, 452
 Kisszeben, harangok 160, 161
 Kisszöllős l. Szászsöllős
 Klausenburg l. Kolozsvár
 Kleinalisch l. Szászsöllős
 Klein-Blasendorf l. Balázstelke
 Kleinkopisch l. Kiskapus
 Kleinprobsdorf l. Kisekemező
 Klein-Schelken l. Kisselyk
 Klein-Schenk l. Kissink
 Klosdorf l. Miklóstelke
 Kokelburg l. Küküllővár
 Kolcs l. Nagykolcs
 Kolozsgyula 38
 Kolozsmonostor 35
 – harangok 72
 Kolozsvár 8, 10, 11, 18, 31, 36, 38, 39, 126, 153, 155, 161, 176, 247, 251, 253, 259, 277, 290, 297, 298, 358, 360, 371, 372
 – ágyúk 163
 – harang 164–165
 – öntőműhely 35, 40, 131, 161–165, 190, 192, 242, 261, 297, 310, 313
 Komlód, harang 29, 80, 165, 286, 482
 Konstantinápoly 25, 126, 384
 – harangok 65
 Kóródszentmárton, harang 8, 51, 56, 105, 106, 110, 286, 422
 Koronka, harangok 27, 29, 151, 287, 468, 472, 474
 Košice l. Kassa
 Köbölkút l. Mezőköbölkút
 Kőhalom, harangok 82, 124, 143, 145, 167, 287–288, 372, 488
 Köln 81, 180, 187, 188, 189, 191, 334, 492
 – harangok 63, 67
 Körmend 175
 Körmöcbánya 36
 Körös l. Küküllőkörös
 Körösbánya 40
 Köröstárkány, harang 23, 24, 80, 134, 137, 288
 Körtvélyfája 289
 – harang 134, 137, 288, 458, 460, 462
 Kötzschen, harang 182
 Kövesd l. Ágotakövesd
 Krakó 35, 103
 – keresztelőkút 88
 Kraków l. Krakkó
 Krasznamihályfalva, harang 157, 289
 Krasznarécse, harang 58, 157, 289
 Krasznasándorfalu, harang 82, 157, 290, 478
 Kreisch l. Keresd
 Kremnica l. Körmöcbánya
 Kronstadt l. Brassó
 Küküllődombó, harang 58, 127, 290, 480, 484
 Küküllőkörös, harangok 81, 111, 150, 151, 152, 291–292, 468, 472
 Küküllővár 37, 47
 – harangok 26, 29, 43, 44, 46, 54, 57, 109, 110, 115, 161, 293, 484
 Küsmöd, harang 8, 134, 294
- L**
- Lacu l. Feketelak
 Landau, harang 108
 Landshut 104
 Langenthal l. Hosszúaszó
 Lapád l. Magyarlapád
 Lázarea l. Gyergyószárhegy
 Le Mans 73
 Lefantovce l. Elefánt
 Leghia l. Jegenye
 Legnica, keresztelőkút 88, 89, 90, 92, 93, 170
 Leibic, keresztelőkút 96, 100, 101, 175
 Leipzig l. Lipcse
 Leliceni l. Csíkszentlélek
 Lemberg 142
 – öntőműhely 36
 Leordeni l. Lőrincfalva
 Leses, harang 151, 294, 484
 Levoča l. Lőcse
 Liegnitz l. Legnica
 Lipcse 18
 Lobbes, harang 79
 Lóna l. Magyarlóna
 Lopadea Nouă l. Magyarlapád
 Lőcse 87, 103
 – keresztelőkút 175
 Lőrincfalva 77
 L'ubica l. Leibic
 Lucullano 62
 Luna de Sus l. Magyarlóna
 Luncani l. Aranyogerend

Lübeck, keresztelőkút 91
– öntőműhely 48, 91
Lüneburg 101, 172
– harang 122
Lüttich, keresztelőkút 85
Lviv l. Lemberg

M

Maastricht 45, 165, 187, 188, 189, 220, 310, 334, 490, 492
Macău l. Mákófalva
Magaré, harang 10, 58, 121, 122, 124, 295, 434
Magarey l. Magaré
Magdeburg, öntőműhely 90, 93
Magyarbaksa, harang 73, 82, 296, 486
Magyarberkesz, harang 18
Magyarbikal 260
Magyardécse, harang 58, 140, 141, 188, 296, 476, 478
Magyarfenes, harang 162, 297, 484
Magyarigen, harang 24, 80, 163, 164, 191, 192, 297, 468, 480, 494
Magyarkapus, harang 298
Magyarkéc, harang 298
Magyarkiskapus, harang 82, 298
Magyarlapád, harang 29, 57, 146, 298, 468
Magyarlóna, harang 29, 80, 162, 299, 480, 484
Magyarnádas, harang 56, 167, 299, 480
Magyarós l. Szászmagyarós
Magyarpéterlaka, harang 58, 123, 300, 450
Magyarszentbenedek 326
Magyarszentpál, harangozók78
Magyarvista, harang 29, 43, 44, 46, 162, 300, 480, 482, 486
Magyarzsákok, harang 145, 167, 300
Mainz 181, 182
– öntőműhely 45, 64
Makfalva, harang 18, 301
Mákófalva, harang 162, 301
Maksa, harang 30, 82, 151, 301, 468, 472
Maldorf l. Domáld
Malmkrog l. Almakerék
Málnás 303
Malnaş-sat l. Málnás
Marienburg l. Földvár, Hétúr
Markt-Schelken l. Nagyselyk
Marosdécse, harang 123, 302, 450
Marosnémeti 303
Marospéterlaka l. Magyarpéterlaka
Marossárpatak, harang 29, 80, 165, 166, 302, 484
Marossolymos, harang 119, 303, 450
Marosszentanna, harang 21, 27, 29, 54, 56, 167, 192, 193, 303, 304, 482, 496
Marosszentkirály, harang 27, 29, 58, 134, 135, 137, 184, 304, 458, 460, 462
Marosvásárhely 23, 31, 38, 165, 257, 264, 300, 304, 310, 365
– harangok 18, 82, 304–305
Marosvécs 151
– harang 305
Martinsdorf l. Mártonfalva
Mártonfalva, harang 82, 113, 305, 424, 426, 428

Mártontelke 282
– harangok 57, 115, 116, 117, 122, 142, 306–307, 436, 450, 452
Matejovce l. Mateóc
Mateóc 182
– harang 160
– keresztelőkút 160
Maulbronn, harang 108
Măieruş l. Szászmagyarós
Mălâncrav l. Almakerék
Mănărade l. Monora
Mărişel l. Havasnagyfalva
Mărtineşti l. Kakszentmárton
Medesér l. Nagymedesér
Medgyes 9, 17, 31, 39, 47, 133, 147, 160, 227, 240, 291, 366, 368, 401, 412
– harangok 44, 76, 122, 123, 133, 135, 185, 186, 307–308, 450, 454, 462, 464, 466, 468
– keresztelőkút 35, 43, 45, 54, 87, 90, 99, 100, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 122, 129, 132, 160, 161, 171, 172, 395–401, 412, 424, 426, 428, 430
Mediaş l. Medgyes
Mediasch l. Medgyes
Medişoru Mare l. Nagymedesér
Mehburg l. Homoródbene
Menaság l. Csíkmenaság
Ménhárd, keresztelőkút 170, 175
Mergeln l. Morgonda
Merghindeal l. Morgonda
Merseburg, harang 67, 81, 82
Meschen l. Muzsna
Meschendorf l. Mese
Mese, harang 193, 309, 482, 496, 498
Meşendorf l. Mese
Meţiş l. Mártonfalva
Mettersdorf l. Nagydemeter
Metz 60, 61, 68
Mezőbergenye, harang 58, 80, 163, 164, 310, 480
Mezőköbölökút, harang 141, 188, 310, 478
Mezőszabad, harang 165, 188, 189, 310, 480, 486, 488, 490
Mezőtelegd, harang 311
Micăsasa l. Mikesásza
Michelsdorf l. Mihályfalva, Szásznagyvesszős
Micloşoara l. Miklósvár
Mihályfalva 240
Mihályfalva l. még Érmihályfalva, Krasznamihályfalva
Mihăieni l. Krasznamihályfalva, Székelyszentmihály
Mikesásza 30
– harangok 51, 105, 106, 110, 311, 422
Miklóstelke, harang 19, 24, 82, 109, 122, 311
Miklósvár, harang 125, 160, 161, 192, 312, 341, 351
Mindszent, harang 53, 68
Mindszent l. még Csíkmindszent
Mintia l. Marosnémeti
Mintiu Gherlii l. Szamosújvárnémeti
Misentea l. Csíkmindszent
Misztbánya 36
Moacşa l. Maksa
Mociu l. Mócs

Mócs, harang 80, 163, 312, 480
 Moha l. Nagymoha
 Mohács 173, 183
 Moldovenești l. Várfalva
 Monora, harang 116, 117, 180, 313, 430, 434, 436
 Mont-Saint-Michel 190
 Monyorókerék 71
 Morgonda, harangok 105, 106, 110, 135, 136, 137, 313–314, 422
 Mortesdorf l. Mártontelke
 Moson l. Székelymoson
 Moșna l. Muzsna
 Moșuni l. Székelymoson
 Motiș l. Mártontelke
 Movile l. Százhalom
 Mölln 71
 Mujna l. Székelymuzsna
 Mukacsevo l. Munkács
 Munkács 28
 Munkendorf l. Nagymoha
 Murgești l. Nyárádszentbenedek
 Muzsna l. Székelymuzsna
 Muzsna, harangok 83, 314
 Mühlbach l. Szászsebes
 München 55, 176, 183, 185
 Münchsmünster, keresztelőkút 90
 Münster, keresztelőkút 90

N

Nádas l. Magyaránadas, Szásznádas
 Nadesch l. Szásznádas
 Nadeș l. Szásznádas
 Nagybánya 18, 36, 37, 38, 39, 47, 137, 140
 – harangozó 78
 – öntőműhely 40, 168, 371
 Nagybarca, harang 80
 Nagycsanád 86
 – harangozó 78
 Nagydemeter, harang 111, 315, 422
 Nagydisznód 128
 Nagydoba, harang 29, 82, 156, 157, 315, 478
 Nagyekemező, harangok 82, 115, 116, 117, 160, 192, 316–317, 430, 436, 482, 486
 Nagyenyed 107
 – harangok 18, 41
 Nagyernye, harang 23, 24
 Nagygalambfalva 358
 Nagykapus 83, 124, 129, 151, 152, 153
 – harang 292, 317–318, 468
 Nagykapus l. még Magyarkapus
 Nagykolcs, harang 318
 Nagymedesér, harang 8, 56, 122, 318, 434, 436, 452
 Nagymoha, harang 29, 151, 318, 468
 Nagymon 296, 319
 Nagypalád, harang 22, 80, 155
 Nagyrápolc, harang 19, 29, 57, 82, 122, 183, 311, 319, 430, 434, 450, 452
 Nagysármás, harang 26

Nagysáros, harangok 134, 320, 458, 460, 462, 466
 Nagyselyk, harang 118, 173, 320, 430, 434, 440
 Nagysink, harang 320
 Nagysolymos, harang 321
 Nagyszében 10, 14, 26, 30, 35, 36, 37, 39, 41, 75, 103, 104, 116, 129, 162, 164, 165, 177, 180, 295, 369, 417
 – ágyúk 104, 126–128, 138
 – harangok 44, 57, 76, 77, 82, 110, 112, 113, 114, 115, 129, 132, 134, 161, 321–323, 454, 456
 – harangozó 79
 – keresztelőkút 8, 35, 45, 82, 93, 96, 99, 116, 117, 118, 132, 171, 172–180, 183, 384, 394, 401, 402–407, 417, 421, 428, 432, 434, 436, 438, 440, 442
 – öntőműhely 40, 47, 51, 54, 57, 70, 93, 99, 103–128, 129, 131, 133, 134, 135, 138, 140, 143, 145, 155, 159, 161, 163, 167, 170–183, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 229, 231, 234, 235, 239, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 252, 253, 254, 257, 264, 265, 268, 269, 270, 272, 274, 276, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 291, 293, 295, 300, 302, 303, 306, 307, 308, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 318, 319, 320, 321, 325, 326, 327, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 338, 340, 342, 343, 344, 345, 348, 349, 351, 357, 363, 366, 368, 370, 379, 394, 401, 407, 412, 418, 422, 450, 452
 Nagyszöllős l. Keménynagyszöllős
 Nagyvárad 9, 17, 35, 36, 70, 72, 117, 147, 150, 153, 154, 155, 284
 – ágyú 157
 – harangok 76, 82, 155, 156, 166, 324
 – harangozó 78
 – öntőműhely 13, 35, 57, 70, 82, 153–158, 162, 168, 192, 193, 227, 254, 258, 259, 278, 289, 290, 316, 324, 352, 360, 361, 365, 478
 Naimon l. Nagymon
 Nándorfehérvár (Belgrád) 75
 Nápoly 62
 Nădășelu l. Magyaránadas
 Neamț 177
 Négyszállás l. Jászdózsa
 Neisse l. Nysa
 Neithausen l. Nétus
 Nemes, harang 57, 113, 324, 335, 424, 426, 428
 Németsztramora 283
 Nemșsa l. Nemes
 Nerezi 90
 Nétus, harang 105, 106, 110, 325, 422
 Netuș l. Nétus
 Neudorf l. Barcaújfalu, Kékesújfalu
 Neumarkt am Mieresch l. Marosvásárhely
 Neuss 188
 Neustadt l. Keresztényfalva
 Neustadt/Orla, harang 181
 New York 173
 Nieuwlande 188, 189
 Nikolsburg 125
 Nimesch l. Nemes
 Nistru l. Misztbánya
 Nógrádszakál, harang 80
 Nola 61

Noul Săsesc l. Apaújfalu
Novgorod, harangok 65
Nördlingen, harang 182
Nösen l. Beszterce
Nussbach l. Szászmagyaros
Nürnberg 35, 113, 125, 143, 144, 161, 181, 191, 250, 251,
312, 474
Nysa 88

Ny

Nyárádkarácsonyfalva 77
Nyárádszentanna, harang 20, 21, 27, 28, 29, 51, 57, 82, 109,
110, 248, 326
Nyárádszentbenedek, harangok 27, 29, 119, 326, 450, 452
Nyárádszentimre, harang 327
Nyárádszentlászló, harangok 123, 124, 327, 450
Nyárádszentsimon, harang 328
Nyárádtó 77

O, Ó

Oena Dejului l. Désakna
Ocoliș l. Oklos
Odense, harang 189
Odorheiu Secuiesc l. Székelyudvarhely
Odrihei l. Vámosudvarhely
Offenbánya 39
Ohat 171
Ojdula l. Ozsdola
Oklos 277
Oláhfenes l. Magyarfenes
Olasztelek, harang 29, 167, 192, 328, 482, 486, 488
Oldenburg, harang 45
– öntőműhely 64
Olkus 35
Onuca l. Unoka
Opole 174
Oppeln l. Opole
Oradea l. Nagyváradi
Orăștie l. Szászváros
Orheiul Bistriței l. Óvárhely
Orléans 63
Ormeniș l. Szászörményes
Osterburg, keresztelőkút 93, 94
Oșorhei l. Fugyivásárhely
Óvárhely, harang 139, 140, 329, 476
Ozsdola, harang 134, 329

Ö, Ő

Őrbottyán, öntőműhely 53
Örményes l. Szászörményes

P

Pančevo l. Pancsova
Pancsova 18
Pannonhalma 68

Párizs 173
Păcureni l. Pókakeresztúr
Pădureni l. Erdőcsinád
Păingeni l. Póka
Păuca l. Pókafalva
Pele, harang 80, 329
Pelișor l. Magaré
Periș l. Körtvélyfája
Pest 22, 23, 69, 147, 256
Péterfalva, harang 81, 106, 110–111, 330, 422
Péterlaka l. Magyarpéterlaka
Petersberg l. Barcaszentpéter
Petersdorf l. Magyarpéterlaka, Péterfalva
Petrești l. Péterfalva
Petrilaca de Mureș l. Magyarpéterlaka
Pfrungen, harang 181
Pián l. Alsópián
Pianul de Jos l. Alsópián
Pidvinohragyiv l. Szőlősvégárdó
Piliny, harang 80
Pilisszentkereszt 107
Pisa 74
Podlazice 90
Podolin, keresztelőkút 160
Podolíneț l. Podolin
Póka, harang 121, 122, 330, 434
Pókafalva, harang 331
Pókakeresztúr 264
Poppenbüll, keresztelőkút 182
Porumbenii l. Galambod
Porumbenii Mari l. Nagygalambfalva
Pozsony 148
– keresztelőkút 93
Prága 90, 150, 154, 184
Prázsmár 39
– harang 17, 82, 134, 143, 331, 462, 482
Prejmer l. Prázsmár
Prenzlau, keresztelőkút 87, 88
Prépostfalva, harang 118, 332, 430, 434
Pressburg l. Pozsony
Pretai l. Baráthely
Probstdorf l. Prépostfalva
Pusztaszer, harangtöredék 43
– öntőműhely 45, 46, 50, 69

R

Racoșul de Jos l. Alsórákos
Radeln l. Rádós
Radna 36, 137
Rádós, harang 151, 332
Raguza, harang 77
Rákos l. Alsórákos
Rákosd 234, 373
– harang 332
Rápolt l. Nagyrápolt
Rapoltul Mare l. Nagyrápolt
Rauthal l. Rudály
Răcăștia l. Rákosd

Răchitoasa, harang 145
 Răvăşel l. Róvás
 Râşnov l. Barcarozsnyó
 Rătsch l. Szebenrécse
 Recea l. Krasznarécse
 Reciu l. Szebenrécse
 Récse l. Krasznarécse, Szebenrécse
 Régen l. Szászrégen
 Reghin l. Szászrégen
 Reichenau 185, 186
 Reps l. Kőhalom
 Reteag (Petru Rareş) l. Retteg
 Retteg, öntőműhely 234, 373
 Rév, harang 26
 Rézbánya 36, 155
 Roadeş l. Rádós
 Roandola l. Rudály
 Rotbav l. Szászveresmart
 Roding, keresztelőkút 90
 Rodna l. Radna
 Róma 63, 64, 76, 165, 173, 183, 187, 188, 189, 190, 191, 221, 310, 334, 488, 490, 492
 Rosch l. Róvás
 Roseln l. Rozsonda
 Rosenau l. Barcarozsnyó
 Rosslau, harang 191
 Rosswalden, harang 190
 Rostock, keresztelőkút 91
 – öntőműhely 91
 Rothbach l. Szászveresmart
 Rothenburg ob. d. Tauber, harang 111
 – öntőműhely 125
 Rouen 190
 Róvás, harang 117, 118, 332, 436
 Rozsnyó l. Barcarozsnyó
 Rozsonda, harang 79, 105, 110, 333, 422
 Rudály, harang 134, 333, 336, 464, 466
 Rugăneşti l. Rugonfalva
 Rugonfalva, harang 8, 121, 122, 183, 333, 434, 450
 Ruja l. Rozsonda
 Rupea l. Kőhalom
 Ruzsa, harang 53, 68

S, Ş, Š

Saalfeld, harang 181
 Sabinov l. Kisszeben
 Saciova l. Szacsva
 Saint-Benoît-sur-Loire, harang 64
 Salzburg 68, 180, 186
 Sándorfalu, Sándorfalva l. Krasznasándorfalu
 Santău l. Tasnádszántó
 Santiago de Compostela 187
 Sáromberke 335
 – harang 18, 29, 80, 165, 166, 188, 189, 190, 334, 484, 490, 492
 Sáros l. Nagysáros
 Sárosd 174
 Sárpatak 302

Sárpatak l. még Marossárpatak
 Saschiz l. Száskézsd
 Satul Nou l. Barcaújfalu
 Săbed l. Szabéd
 Săcăşeni l. Érszakácsi
 Săcuieni l. Székelyhíd
 Sărmaşu l. Nagysármás
 Săsar l. Zazarbánya
 Săvădisla l. Tordaszentlászló
 Sâmbăta de Jos l. Alsószombatfalva
 Sânbenedic l. Magyarszentbenedek
 Sâncraiu l. Kalotaszentkirály
 Sâncraiu de Mureş l. Marosszentkirály
 Sâncrăieni l. Csíkszentkirály
 Sândominic l. Csíkszentdomokos
 Sângeorgiu de Pădure l. Erdőszentgyörgy
 Sâniob l. Szentjobb
 Sânmartin l. Csíkszentmárton, Szépenyerűszentmárton
 Sânmiclăuş l. Bethlenszentmiklós
 Sânpaul l. Homoródszentpál, Kerelőszentpál, Magyarszentpál
 Sânpetru l. Barcaszentpéter
 Sânsimon l. Nyárádszentsimon
 Sântana de Mureş l. Marosszentanna
 Sântana Nirajului l. Nyárádszentanna
 Sântioana l. Szászsztiván
 Sântion l. Biharszentjános
 Sânvăşii l. Nyárádszentlászló
 Sânzieni l. Kézdiszentlélek
 Sächsisch-Neudorf l. Apaújfalu
 Sächsisch-Regen (Reen) l. Szászrégen
 Schaas l. Segesd
 Schaffhausen, harang 185
 Schar(n)berg l. Sáromberke
 Scharnebeck, harang 181
 Scharosch l. Nagysáros
 Scharpendorf l. Marossárpatak
 Schässburg l. Segesvár
 Schellenberg l. Sellenberk
 Schloss Anhalt, harang 181
 Schmiegen l. Somogyom
 Scholmosch l. Marossolymos
 Scholten l. Szászcsanád
 Schönberg l. Leses
 Schwabstedt, harang 182
 Schweischer l. Sövényység
 Sebeş l. Szászsebes
 Segesd, harangok 335
 – keresztelőkút 10, 35, 45, 87, 90, 95, 96, 99, 101, 112, 115, 116, 132, 172, 180, 401, 408–412, 426, 428, 430
 Segesvár 9, 10, 18, 19, 31, 37, 38, 39, 70, 103, 133, 159, 163, 223, 225, 241, 252, 281, 292, 294, 337, 344, 345, 349, 353, 357, 368, 369, 375, 417
 – harangok 134, 335, 363
 – keresztelőkút 8, 10, 36, 42, 43, 45, 95, 96, 100, 131, 132, 133, 135, 183, 184, 185, 186, 335, 336, 353, 413–418, 454, 458, 460, 462, 464, 466
 – öntőműhely 8, 35, 40, 54, 80, 81, 93, 96, 100, 103, 109, 115, 116, 117, 120, 125, 128–137, 138, 143, 159, 161,

- 164, 171, 180, 183–187, 192, 223, 225, 228, 231, 235, 236, 237, 238, 240, 241, 254, 255, 263, 265, 271, 275, 281, 288, 294, 304, 307, 312, 314, 320, 329, 331, 332, 333, 336, 337, 344, 345, 349, 352, 355, 362, 363, 364, 366, 367, 368, 369, 384, 387, 417, 421, 454
- Seiburg l. Zsiberk
 Seiden l. Zsidve
 Seleuş l. Keménynagyszöllős, Szászsöllős
 Seligstadt l. Boldogváros
 Seliştat l. Boldogváros
 Sellenberk 74, 80
 Selyk l. Kisselyk, Nagyselyk
 Senndorf l. Zsolna
 Sepsikőrőspatak, harang 57, 145, 146, 191, 336, 468, 470, 472
 Sepsiszentgyörgy 18, 312
 Sfăraş l. Farnas
 Sfântu Gheorghe l. Sepsiszentgyörgy
 Sibiu l. Nagyszeben
 Siegburg 182
 – harangok 70
 Siena 52
 Sighişoara l. Segesvár
 Siménfalva, harang 56
 Sink l. Kissink, Nagysink
 Sitten 64, 185
 Slimnic l. Szelindek
 Smolník l. Szomolnok
 Solymos l. Marossolymos, Nagysolymos
 Somlyó l. Szilágysomlyó
 Somogyom, harangok 58, 124, 134, 135, 136, 337, 458, 460, 462
 Somogyvár, öntőműhely 69
 Somosd, harang 27, 29, 119, 120, 337–338, 436
 Sopoćani 90
 Sopron 355, 412
 Sövényesség, harang 338
 Spišská Belá l. Szepesbéla
 Spišská Kapitula l. Szepeshely
 Spišská Nová Ves l. Igló
 Spišské Podhradie l. Szepesvára
 St. Gallen 85
 – harang 63
 Stana l. Sztána
 Stará Halič l. Gácsfalva
 Stará Lesná l. Felsőerdőfalva
 Stein 35
 Stein l. Garat
 Stejărişu l. Prépostfalva
 Stockum, harangok 70
 Stolzenburg l. Szelindek
 Stramora Germană l. Németsztramora
 Strassburg am Mieresch l. Nagyenyed
 Strassburg, harang 182
 Strá e pod Tatrami l. Strázsa
 Strázsa, keresztelőkút 160
 Stuttgart, harang 108
 Süchteln, harang 181
 Südlohn, harang 113
 Sürth 181
- Svedlér, keresztelőkút 160
 Sveti Pas 173
 Şaes l. Segesd
 Şandra l. Krasznasándorfalu
 Şeica Mare l. Nagyselyk
 Şeica Mică l. Kisselyk
 Şelimbăr l. Sellenberk
 Şimleul Silvaniei l. Szilágysomlyó
 Şimoneşti l. Siménfalva
 Şmig l. Somogyom
 Şoarş l. Nagysáros
 Şoimuş l. Marossolymos
 Şoimuşu Mare l. Nagysolymos
 Ştútnik l. Csetnek
 Švedlár l. Svedlér
- Sz**
- Szabad l. Mezőszabad
 Szabéd, harang 165, 188, 338
 Szacsva 258
 Szakácsi l. Érszakácsi
 Száldobos l. Székelyszáldobos
 Szamossályi, harang 30
 Szamosújvár 25
 – harang 43, 44, 51, 167, 339, 480
 Szamosújvárnémeti, harang 24
 Szántó l. Tasnádszántó
 Szászalmád, harang 82, 121, 122, 340
 Szászalmás l. Szászalmád
 Szászbogács, harangok 160, 312, 340, 351, 482
 Szászbonyha l. Bonyha
 Szászbuda, harang 341, 375
 Szászbuzd, harangok 121, 122, 341–342, 373, 450, 452
 Szászcsanád, harangok 116, 117, 118, 173, 342, 428, 430, 434, 436
 Szászdálya, keresztelőkút 10, 45, 96, 100, 101, 133, 186, 419–421, 454, 456, 458, 460
 Szászdányán l. Dányán
 Szászegerbegy, harangok 51, 105, 106, 110, 115, 116, 117, 118, 343, 422, 430, 436
 Szászfehéregyháza, harangok 132, 133, 134, 135, 137, 344–345, 454, 456, 462, 466, 468
 Szászhermány, harang 17, 345
 Szászvánfalva, harangok 122, 151, 152, 153, 191, 345, 434, 436, 468, 470, 472
 Szászkeresztúr, harangok 83, 124, 151, 153, 346
 Szászkézd, harangok 19, 24, 346
 Szászlóna l. Magyarlóna
 Szászmagyarós, harang 17
 Szásznádas, harangok 57, 82, 166, 346–347, 486
 Szásznagyvesszős, harang 83, 124, 151, 153, 192, 347, 468, 476
 Szászörményes, harangok 348
 Szászpíán l. Alsópíán
 Szászrégen 25, 107, 112
 Szászsebes 103
 Szászsenterzsébet 128
 Szászszentiván, harang 51, 105, 106, 110, 348, 422

Szászszöllős, harang 348
 Szászújfalú l. Apaújfalú, Kékesújfalú
 Szászváros 103
 – harang 348
 Szászveresmart, harang 17
 Szászvolkány, harang 17
 Százhalom, harangok 41, 54, 128, 136, 137, 166, 186,
 348–350, 452, 454, 460
 Szeben l. Nagyszeben
 Szebenrécse, harang 160, 192, 312, 341, 351, 484, 488
 Szeged 68, 107
 Székelybere, harangok 76, 124, 145, 351–352
 Székelyhíd, harang 82, 157, 352
 Székelyhodos, harang 352
 Székelykál, harang 352
 Székelykeresztúr 8, 9, 10, 134, 185, 353
 – harang 8, 19, 20, 42, 43, 44, 46, 134, 352, 364, 458, 460,
 462
 Székelymoson, harang 18
 Székelymuzsna, harang 353
 Székelyszáldobos, harang 29, 58, 151, 153, 353, 372
 Székelyszentistván, harang 29, 354, 480
 Székelyszentmihály, harang 354
 Székelyudvarhely (Szombatfalva), harang 354
 Székelyvaja, harangok 27, 167, 354–355
 Székesfehérvár 107, 171
 Szelindek 69, 74
 – harangok 80, 136, 137, 167, 355–356, 460
 Szentábrahám 108
 – harang 8, 42, 43, 44, 46, 51, 54, 56, 58, 104, 105, 106,
 107, 108, 109, 110, 111, 112, 116, 120, 155, 159, 160,
 170, 356–357, 422
 Szentágota 19, 128
 – harang 58, 357
 Szentanna l. Marosszentanna, Nyárádszentanna
 Szentbenedek l. Magyarszentbenedek, Nyárádszentbenedek
 Szentgyörgy l. Erdőszentgyörgy
 Szentháromság, harang 166, 167, 192, 357, 372, 480, 498
 Szentimre l. Nyárádszentimre
 Szentistván l. Székelyszentistván
 Szentiván l. Szászszentiván
 Szentjobb 154
 – harang 80, 155, 193, 358, 482, 496
 – harangozók 77, 154
 Szentkirály l. Csíkszentkirály, Kalotaszentkirály, Marosszent-
 király
 Szentlászló l. Nyárádszentlászló
 Szentlélek, harang 375
 Szentlélek l. még Csíkszentlélek
 Szentmárton l. Csíkszentmárton, Kakszentmárton, Kóród-
 szentmárton, Szépkényerűszentmárton
 Szentmihály l. Székelyszentmihály
 Szentmiklós l. Gyergyószentmiklós
 Szentpál l. Homoródszentpál, Kerelószentpál, Magyarszent-
 pál
 Szentpéter l. Barcaszentpéter
 Szentsimon l. Nyárádszentsimon
 Szenttamás l. Csíkszenttamás
 Szepesbéla, keresztelőkút 99, 175

Szepeshely, harang 160
 Szepesváralja, keresztelőkút 99, 160, 170
 Szépkényerűszentmárton, harang 29, 57, 165, 189, 359, 488,
 494
 Szilágybála, harang 58, 155, 359, 482, 484
 Szilágycseh 319
 – harangok 29, 57, 80, 360, 456
 Szilágyosmyló, harang 19, 23, 82, 157, 158, 276, 311, 361,
 482, 486
 Szombatfalva l. Székelyudvarhely
 Szomolnok 37
 Szotyor, harang 29, 167, 361
 Szöllős (Nagyvárad) 154
 Szöllős l. Keménynagyszöllős, Szászszöllős
 Szőlősvégárdó, harang 30
 Sztána, harangok 80, 362
 Szügy, harang 80

T, Ț

Táblás, harangok 76, 128, 136, 186, 362–363, 452, 460, 462
 Tangermünde, keresztelőkút 93
 Tarcsafalva, harang 8, 19, 134, 184, 294, 352, 364, 458, 460,
 462
 Tárkány l. Köröstárkány
 Tartlau l. Prázmár
 Tasnádszántó, harang 364
 Tăetura l. Vágás
 Tălișoara l. Olasztelek
 Târcaia l. Köröstárkány
 Târcești l. Tarcsafalva
 Târgu Mureș l. Marosvásárhely
 Târgu Secuiesc l. Kézdivásárhely
 Târnava l. Nagyekemező
 Târnăvioara l. Kisekemező
 Telegd l. Mezőtelegd
 Temesvár 26, 30, 244, 245
 Thorstadt l. Hosszútelke
 Thurgarton, öntőműhely 45
 Tileagd l. Mezőtelegd
 Timișoara l. Temesvár
 Tismana 177
 Tiszabó, harang 80
 Tiszaszirma, harang 30
 Tobiasdorf l. Táblás
 Tóbiásfalva l. Táblás
 Tobsdorf l. Táblás
 Tomești l. Csíkszenttamás
 Torda 31, 248, 353
 Tordaszentlászló, harang 29, 157, 162, 166, 365
 Torja 365
 – harang 81, 365
 Torockó 164
 Tournai 67
 Tömös 148
 Törnen l. Pókafalva
 Trapolden l. Apold
 Trei Sate l. Székelyszentistván
 Trier 108, 170, 187

Troița I. Szentháromság
Turea I. Türe
Turia I. Torja
Tuzla 173, 174
Türe, harang 166, 365
Tvaro ná I. Duránd
Țapu I. Csicsóholdvilág
Țigmandru I. Cikmántor

U

Udvard 74
Udvarhely I. Székelyudvarhely, Vámosudvarhely
Ugra I. Biharugra
Uileacu de Beiuș I. Belényesújlak
Újfalu I. Apaújfalva, Barcaújfalva, Kalotaújfalva, Kékesújfalva, Szászújfalva
Újlak I. Belényesújlak
Ulciug I. Völcsök
Ulm, öntőműhely 48
Ulm-Wiblingen, harang 108
Ungarisch-Sacken I. Magyarzsákod
Ungheni I. Nyárádtő
Unoka, harang 58, 139, 140, 365, 476
Untermünkheim, harang 106
Utrecht, harang 122

V

Vadasd, harang 82, 366
Vadu Crișului I. Rév
Vágás, harang 8, 56, 134, 135, 137, 366, 458, 460, 462
Vaja I. Székelyvaja
Valcău de Jos I. Alsóvalkó
Valea Crișului I. Sepsikőröspatak
Valea lui Mihai I. Érmihályfalva
Valea Lungă I. Hosszúaszó
Valkó I. Alsóvalkó
Vámosgálfalva, harang 58, 122, 366, 434, 436
Vámosudvarhely 355
Várad I. Nagyvárad
Váradelőhegy (Nagyvárad) 154
Várfalva, harang 162, 367
Várhely I. Óvárhely
Vásárhely I. Marosvásárhely
Vaskoh 36, 155
Vașcău I. Vaskoh
Vatikán, harang 64
Vădaș I. Vadasd
Văleni I. Székelyvaja
Várd I. Vérd
Vechea I. Bodonkút
Vécs I. Marosvécs
Velenca 37, 56, 64
Velika Palagy I. Nagypalád
Vel'ká I. Felka
Velț I. Völc
Venezia I. Velence
Vérd, harangok 58, 132, 135, 137, 367–368, 454, 456

Veresmart I. Szászveresmart
Versec 171, 176, 283
Veseud I. Vesszöd
Veseuș I. Szásznagyvesszős
Veszprém 85, 98
Vesszöd, harang 58, 118, 281, 368, 375, 430, 434
Vesszős I. Szásznagyvesszős
Vidombák, harang 17
Vidrasău I. Vidrátszeg
Vidrátszeg 280
Vișoara I. Domáld
Vilich, keresztelőkút 90
Villingen 185, 186
Viscri I. Szászfehéregyháza
Vișegrád, öntőműhely 45, 87, 92
Vista I. Magyarvista
Viștea I. Magyarvista
Viterbo 64
Vlaha I. Magyarfenes
Voiniceni I. Mezőszabad
Volkány, harangok 10, 58, 134, 135, 137, 331, 369, 454, 456, 462, 464
Voronet 90
Völc, harangok 44, 46, 82, 118, 140, 141, 182, 188, 190, 370, 430, 436, 478
– harangozó 78
Völcsök, harang 57, 58, 82, 168, 182, 193, 371, 480, 482, 486, 496, 498
Vrbov I. Ménhárd
Vreden, harang 45
– öntőműhely 64
Vršac I. Versec
Vulcan I. Szászvolkány, Volkány
Vurpăr I. Borberek

W

Wachbach, harang 113
Waltersdorf I. Kisdemeter
Wandrill 63
Wehren, harang 181
Weidenbach I. Vidombák
Weissach, harang 108
Werben, keresztelőkút 92
Werder, keresztelőkút 90
Werdt I. Vérd
Wertheim 129
Wertheim-Eichel, harang 111
Wessobrunn 86
Wetsch I. Marosvécs
Wien I. Bécs
Wienhausen 174
Wiesbaden 181
Wilsnack 192
Wismar, keresztelőkút 91
– öntőműhely 91
Wolfenbüttel 101
Wolkendorf I. Szászvolkány, Volkány
Wollmesheim, harang 108

Wolterdingen 176
Wöltz l. Völc
Wrocław l. Boroszló
Würzburg 108, 113
Wyszków 282

Y

York 50

Z,

Zabern, harang 182
Zabola, harang 151, 153, 192, 353, 371, 470, 476
Zágráb 72, 73, 77
– ágyú 104
– harangozók 78
Zagreb l. Zágráb

Zalavár, öntőműhely 68
Zazarbánya 47
Zábala l. Zabola
Zeiden l. Feketehalom
Zengg, ágyú 104
Zernendorf l. Csernátfalu
Ziedt l. Vessződ
Zolna, harang 81
Zuckmantel l. Cikmántor
Zweiflingen, harang 106
itište l. Bégaszentgyörgy

Zs

Zsákod l. Magyarzsákod
Zsiberk, harang 73, 82, 372
Zsidve, harang 15, 124, 153, 372
Zsolna, harang 138

MEDIEVAL BELLS AND BRONZE BAPTISMAL FONTS OF TRANSYLVANIA

Summary

In writing about collections of old Transylvanian bells and baptismal fonts cast in bronze and originating from the territory of medieval eastern Hungary, the archaeological author sought to reveal a virtually unknown world to the reader, the details of which have yet to be explored. Made public property these numerous historical relics cast with the utmost care are of equal significance both from the standpoint of the church and in epigraphical terms. These objects represent an outstanding accomplishment for the medieval period, and are the pinnacle of craftsmanship, which the community of a village or an agricultural town was able to achieve in the Middle Ages. Since casting in bronze was usually associated with church building or extensions, the historical sources of medieval bell and baptismal font construction are also worthy of attention.

The book's evaluative chapters are based on three catalogues: I) the bells, II) the bronze baptismal fonts, and III) the catalogues with decorative motifs, medallions and plaquettes on them, which contain data for 391 bells, 9 bronze baptismal fonts and 231 decorative elements. The catalogue lists the Hungarian names of settlements in alphabetical order, and the modern Romanian and German versions are listed in the topographical index to assist the reader. The year of recording data in the localities appears under each entry in the catalogue. In many cases it was not possible to find the bells in their original locations and so in these cases we provided the relevant archival data. Bells which have been destroyed are marked by an "+" and pieces with an uncertain location by a "?".

In addition to dealing with written descriptions and the consciously elaborate pictorial documentation – in the form of drawings, and photographs – the author was also occupied by more general questions, such as the examination of epigraphical objects and the written sources pertaining to them (charters, accounts books, tax records), – besides the study of the raw materials and numerous liturgical matters – all of which made it possible to identify founding houses and craftsmen, to discover their technical and cultural relations, and to determine the trading area of the most important workshops. The analysis of the western ties of the Transylvanian German (Saxon) workshops proved to be edifying indeed. The names of the medieval craftsmen associated with casting in bronze are contained in the index.

The scope of our research

While gathering together our data, we did not restrict ourselves to considering only those bells originating from the territory of historical Transylvania, but also looked westwards at the historical relics to be found in the counties of Satu Mare (Szatmár), Bihor (Bihar), Arad and Timișoara (Temes), now all part of Romania. By so doing we were able to determine that the extensive collection of bell material in today's Hungary (Patay 1989) and our present collection are completely intertwined. The collection comprises pieces originating from an extensive period beginning in the 13th century and extending until 1560. The latter period follows a disrupted line in bronze smelting which came about as a result of Transylvania's troubled history when gaining independence and the shock waves of the Reformation.

The later history of the medieval baptismal font and bell collection. Research history

Being made out of bronze the bells were of significant material value in themselves, and this fact made their position a precarious one throughout every period. Times of war therefore presented a particular

danger. The book surveys Transylvanian history from 1538, when at the command of king John Szapolyai bells were placed into requisition, up to the First World War when a massive state purchase was enacted. It was possible to thoroughly elucidate the latter event through the use of numerous unpublished archival sources.

The historical research of the summary studies the 19th century collections and evaluative appraisals of Friedrich Müller and of the numerous bishops and clergymen of the German Evangelical Church (Georg Daniel Teutsch, Karl Fabritius, Johann Michael Salzer, Rudolf Theil, Friedrich Wilhelm Seraphin) as well as the groundbreaking work in regard to Székely land by the Hungarian Balázs Orbán. The most significant figure among the German researchers in Transylvania at the beginning of the 20th century was Victor Roth, who while studying the medieval artistic legacy of Transylvania's Germans also devoted his attention to the ancient relics of bronze craftsmanship. An interesting aspect is added to his writing when he emphasises the continual links which the medieval Transylvanian Saxon master craftsmen and artists had with the Germans.

After World War I and Transylvania becoming part of Romania, several churches instigated fact-finding investigations into the issue of the remaining relics, among them the Transylvanian German Evangelical Church and the Hungarian Reformed Church. However, the advent of World War II prevented research on a proper scale or a detailed publication of the results. The most important finding of the Transylvanian Romanian research (Virgil Vătăşianu) is linked with some embellishments in the Byzantine style with Greek inscriptions appearing on a baptismal font (1438) found in Sibiu (Nagyszeben); it is the author's strong conviction that the plaquettes originate from the metallic plating of a Greek Orthodox gospel and these would indicate that the gold and silversmiths of Sibiu were in receipt of orders from the Romanian territory of Wallachia, possibly for reasons of repair or reproduction.

In recent decades research into bells has with little exception received scant attention at a local level. This is in the context of the mass resettlement of the Transylvanian German population and the decline in the local Hungarian population in tandem with the growing number of abandoned churches, all of which have increasingly endangered church bells and bronze baptismal fonts, a situation made yet worse by sloppy recasting and more recently by the frequently occurring theft of relics and the illegal collection of non-ferrous metals. Conscious of this the author, at the time a Transylvanian museologist, began a comprehensive collection at the beginning of the 1980s which was completed in Budapest at the end of the 1990s.

The raw materials in medieval bronze casting

According to the records of accounts books dating from the first half of the 16th century, ore processed in the Transylvanian Saxon towns was purchased in Buda. Throughout the 16th century copper found its way to Transylvania primarily from the Banská Bystrica (Besztercebánya) ore mines of the Thurzó-Fugger enterprises, as well as from the Spiš-Gemer mountain range (Smolník) in Upper Hungary. Braşov (Brassó) was an important Transylvanian staging post for long distance trade in copper, and it was from here that deliveries were made to other Transylvanian regions and across the Carpathian mountain passes on towards Moldavia and Wallachia. Utilising the records of contemporaneous accounts books it has been possible to make a detailed study of the trade routes of copper, tin and lead deliveries. Moreover, the slowly rising prices of some types of ore throughout the 15th to 16th centuries have been ascertained.

We studied the composition of medieval casting by analysing several different metal samples. The most important result of the analysis was that the material in the *tin-bronze* bells could be clearly differentiated from the alloy with high copper content used in the production of baptismal basins, which is basically the same as *lead-bronze* employed in producing ancient and medieval sculptures being as it was cheaper and easier to mould. The tin content of Transylvanian bells dating from the 13th to 14th centuries was surprisingly high, which significantly decreased the melting point of the alloy, although made the material of the bells all the more fragile.

The casting techniques, shapes and weight of medieval bells

This chapter concerns itself with the casting techniques, shapes and a topological analysis of medieval bells, as well as highlighting the peculiarities of the Transylvanian bells in accordance with the periods and workshops from which they originate. In a separate study we examined the weight of medieval bells in relation to their size, having had fundamental doubts about the applicability of the calculation formulae used in the relevant literature. We were successful in obtaining more certain results on the basis of the weights recorded when bells were requisitioned during World War I – subsequently returned – and the size of those which are presently at our disposal. The weights of the bells are with few exceptions close to being classified as light or very light according to the Limburg scale of measurement.

The history of medieval bells, liturgy and application

The book considers the prehistoric and ancient antecedents of bells and small hand-bells, using early Christian data – post Milanese edict – which along with other indicative tools could possibly refer to bells. In accordance with this the author also studies the questions of etymology and terminology as regards the denominations (*signum, clocca, campana, nola, tintinnabulum*) figuring in medieval Latin sources.

Separate subsections deal with the early use of bells in the Western Church, the archaeological finds in the territory of the Eastern Church, as well as with the medieval rituals of bell consecration. Such rituals are accorded significance since the inscriptions of numerous bells and baptismal fonts can be traced back to liturgical texts related to consecration.

Medieval bell inscriptions from Transylvania

The earliest inscription found on bells in the 13–14th centuries reads *O rex glorie* and without exception fails to refer to the name of the maker or the date. Found in the early Transylvanian collection the inscription *O rex glorie veni cum pace* applied on bells in the workshop in Sibiu (Nagyszeben) can be considered unique in the 14th century. However, from the middle of the 15th century onwards the extended version *O rex glorie veni nobis cum pace* was used consistently. In the 15th century the workshop in Sighișoara (Segesvár) preferred to use the version *O rex glorie Ihesu Criste veni cum pace* and a less common form *O rex glorie veni in pace* is inscribed on bells made in the 40s and 50s of the 16th century apparently in a workshop in Brașov (Brassó). Another form, *Christus rex venit in pace, deus homo factus est*, which evolved at the end of the 15th century came to be used widely in the first half of the 16th century. As the words of this inscription refer to Christ himself, from the end of the 15th century it was extended by the use of the name *Iesus Nazarenus Rex Iudeorum* or its short form *INRI*.

A special form of inscription in which the letters of the *alphabet* are written on the bell's shoulder refer to Christ and the ritual of the wake. The inscriptions on several Transylvanian bells the contents of which are connected to the ritual of the wake emphasise the bell's special power to drive away danger. That was expected of the big bell of Bazna (Bázna) in the 15th century the sound of which was meant to destroy evil tempests by virtue of the power of the Trinity (*Benedictus sit huius campane sonus in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti amen. Campane [sonus] destruatque auras nocivas Sancte Trinitatis virtus*). The same idea is suggested for the bell found in Feldioara (Földvár) originating from the 15th century from a workshop in Sighișoara with an inscription on the bell – named the horn of Christ – reading that it is in the bell's power to drive back a hailstorm, halt a raging storm and dispel a thunderstorm (*Hac Cristi tuba pellatur grandinis turba, turbinis conflictus stringatur fulminis ictus*).

The names of the four evangelists and the Magi were believed to possess special powers against bad weather so they were often used in bell inscriptions. The *Tetragrammaton* inscription – referring to the four letters of the name of Jahve – engraved on bells in our Transylvanian collection appeared only later, in the 15–16th centuries.

The inscription *Ave Maria gracia plena*, which is often seen on bells and refers to the three Hail Marys to be said at the evening toll is connected to church decrees from the 13–14th centuries. This inscription appears at the end of the 14th century on bells in the Transylvanian collection.

A representative type of medieval inscription is found on bells cast in honour of the Virgin Mary or other saints (*ad honorem*) from the 15th century onwards, the circumscription of which is a plea for the intervention of these saints (... *ora pro nobis*). The saints whose names appear on these bells are often the patron saints of these churches; however, there are surprising exceptions.

As bells are a part of the church's paraphernalia it is natural that several inscriptions are taken from the Bible or from liturgy (hymns, responsories, and psalms), which was familiar not only to the clergy but also to the educated members of the congregation. Such examples are the hymn of Saint Ambrose beginning with the *Te Deum* (Bocșița/Magyarbaksa, Jibert/Zsiberk), the Mary responsories (Iștiha-za/Istvánháza, 1498: *regina celi letare*, Vădaș/Vadasd, 1502: a part from *Salve Regina*), the Pentecostal sequence *Sancti spiritus assit nobis gratia* (Rupea/Kőhalom, 1448) and the psalms (Căpușu Mic/Magyar-kiskapus, 1527; Sântana Nirajului/Nyárádszentanna; Aleșd/Élesd).

Apart from several other biblical quotations the scriptural citations that were common in the age of the Reformation are also of significant historical importance. *Soli deo gloria*, and especially *verbum domini manet in aeternum* became the most widespread inscriptions in the protestant Transylvanian churches from the second half of the 16th century.

Another – typically more recent – inscription used from the latter part of the 16th century is *da pacem Domine in diebus nostris* (Copșa Mică/Kiskapus, 1548; Moșna/Muzsna, 1548; Criț/Szászkeresztúr, 1551; Veseuș/Szásznagyvesszős, 1557).

Bronze baptismal fonts

Essential paraphernalia of medieval churches were the baptismal fonts used not only in the administering of the sacrament of baptism but also in two additional religious rituals: the blessing of baptismal water on Easter-eve or Pentecost, and the reacceptance of the repentant on Holy Thursday. The reason why these two types of objects can be dealt with in the same study is that both bells and baptismal fonts were essential paraphernalia of medieval churches and the makers of bells and bronze baptismal fonts were the same; therefore, the two objects are related not only through the similar material they are made of but also through the large number of motifs and the details of the casting technique. In addition to this, their inscriptions were engraved in the same script.

The two earliest bronze baptismal fonts (Medias/Medgyes, Șaeș/Segesd), which are extremely similar to each other, were made in the workshop in Sibiu (Nagyszeben) at the end of the 14th century. There is no written source that would indicate who their craftsman might have been. We could mention a certain *Craftsman L and his circle* provided the letter L hidden among the grape leaves of the lined ornament on the baptismal font in Șaeș is an initial. The assumed initial does not reveal either the origin of this craftsman, or his education, which was definitely not a local one. However, the relics at our disposal suggest that the workshop operated on a commercial basis and used a standard technique. The craftsman of early Transylvanian baptismal fonts was primarily a bell-maker who managed to simplify complicated forms in order to adapt them to the lower level facilities bell-makers had. He consciously avoided complex forms and carefully left out every detail that would have required figurative moulding or more sophisticated mounting. The fine but radically simplified chalice-shape of the basin was balanced by the ample ornamentation of the surface: the phylacteries which were (also) intended as ornamentation – for example the most widespread medieval bell inscription, *O rex glorie veni cum pace*, and the friezes consisting of thin grape leaves were also characteristic of the early bells made in this workshop. The craftsman's technical skill which did not surpass that of an average bell-maker and the consequently inevitable formal and ornamental reduction are the apparent reasons for the indirect analogy that can be seen between the medieval Transylvanian baptismal fonts and their western counterparts if – after not taking into account unrealised details – we concentrate only on the basic shapes.

Baptismal fonts were also cast in Sibiu during the 15th century as well as in the workshop in Sighișoara (Segesvár). All of the Transylvanian baptismal fonts are moulded in the shape of a chalice divided by a nodus. Looking at the baptismal fonts cast in Sibiu and Sighișoara – two Transylvanian towns that were relatively close to each other – the dissimilarity is striking. It can be assumed that in the first half of the 15th century the makers learnt their craft in different areas. This explanation is supported by some Saxon baptismal fonts from the 14–15th centuries the only similarities between which are their material, bronze, and their chalice shape divided by a nodus the details of which, however, suggest different workshops in the wider region of Magdeburg, the famous bronze workshop centre. Studying them and identifying the origins of the nodal type in Saxony and the neighbouring provinces was limited by the insufficiency of our research: we failed to discover the analogies pertaining to the Sibiu font type, and at the same time the numerous German variations of form were a constant reminder of the possible development of local types. We realised that different variations were normally represented by few, or at times only one find, therefore the analogies might well have been eradicated without trace by the destruction and remoulding in the middle ages and the modern age. Nevertheless, the analogies outlined a wider area where Saxon craftsmen may have gained their skills. Besides the years of apprenticeship spent abroad and the different traditions in various workshops we must attach major significance to some outstandingly talented bell-makers' taste and acute eye for proportion enabling them to become founders of their own schools, and the draughtsmanship of – as we assume – primarily local gold and silversmiths and craftsmen. The caster's expertise, taste and sense of proportion played a greater part in the duplication of individually cast pieces which were not produced in significant quantities in Transylvania than in the case of routine-like bell-casting. Based on our collection we can ascertain that the casting of bronze baptismal fonts was undertaken only by the most notable workshops and best-trained bell-casters.

The formal analogies of the characteristic chalice-shaped baptismal fonts were found in a wider region: in the territory of the old Upper Hungary, in Silesia, and – primarily – in the East German provinces, Saxony and Brandenburg. As regards present day Slovakia the most appropriate – yet not in the strictest sense of the word – analogy in the Carpathian Basin is represented by the products of a workshop, possibly in Košice (Kassa), the activity and casts of which have not been paid enough attention to in academic literature; therefore, their processing has barely surpassed the point of reference.

Quality and expensive casts were exclusively made in the most prominent Saxon workshops of Transylvania and ordered by privileged members of the Saxon Transylvanian community.

Unlike the bells that were blessed only once, baptismal fonts – or rather the water they contained – were blessed every year. The oration used at the blessing of the baptismal fonts from the early Middle Ages to the Modern Age, being part of church tradition, is taken from Saint Gelasius's (492–496) *Sacramentarium Gelasianum*, holds special significance being one of the main sources of inscriptions on baptismal fonts.

The stone baptismal fonts of the Lutheran churches in Transylvania that preserved the traditions of the late Middle Ages are located almost without exception in the western part of the choir, in front of the altar. However, research proves that this arrangement is not of medieval origin. Both older and more recent literature assume that these baptismal fonts were placed in the western end of the nave near the entrance symbolising that the new-born child can enter the church only through the first sacrament, i.e. baptism. Placing the baptismal fonts in the western part of the choir in today's Lutheran churches is a clear indication of the teachings of the Lutheran reformation according to which having accepted two sacraments (namely baptism and the Lord's Supper) the place of baptism and therefore of the baptismal font has been designated in the central location of the church, to be exact before the altar at the level of one or two steps.

Workshops in Transylvania and Partium

SIBIU (NAGYSZEBEN) / The most prominent workshop in medieval Transylvania was set up in Sibiu. Its significance is confirmed by the high number of casts produced here, the extensive network of workshops and the high quality and variety of ornamentation used on better quality casts. The workshops in Sibiu – including the short-lived workshops as well as family-run businesses extending across several generations and lasting over a hundred years – are representative of the time-span of our research, from the 13–14 centuries to the first half of the 16th.

When assessing the activities of the bell workshop in Sibiu, we must not fail to mention the central importance of the town in the Middle Ages. Sibiu was the main settlement for German speaking settlers, the centre of the provostry established by Béla III comprising the privileged territory, *provincia Cibiniensis* and later – by the time of King Sigismund it had become the most prominent commercial Saxon town in Transylvania. Its pre-Tartar importance is underlined by the fact that in the charter issued by Andrew II for the Saxons (*Andreanum*, 1224) there was a reference to the so-called Sibiu mark. The town's 14th century development is documented in the issue of the privilege by Louis the Great according to which privilege so far given only to Cracow, Košice (Kassa) and Levoca (Lőcse) is granted to the merchants of Sibiu trading with Poland.

In connection with the processing of non-ferrous metals we must mention that Sibiu had a mint as well as a chamber; therefore, in addition to the local gold and silversmiths, minters and stamp-engravers could also participate in the moulding and casting of various reliefs that decorated the bronze casts.

The Viișoara-Avrămești (Domáld-Szentábrám) assemblage: 13–14th centuries Southern Transylvanian bells / During our research in the wider area around Sibiu we found several bells that were cast a lot earlier than had previously been assumed. As the pieces in question belong to an extensive series of Southern Transylvanian bells our theory that they are not sporadic imported pieces but rather the products of a permanent local – but so far unknown – workshop seems justified. This early workshop was discovered in Sibiu which – as suggested by written sources and inscriptions on bells and baptismal fonts – might have been the earliest workshop located in a town. The same reference to Christ is inscribed on all the bells: *O rex glorie veni cum pace* – King of glory, come in peace. If we have a closer look at the script which seems identical at first sight, especially at the relative proportion of the letters of Roman and uncial type as well as the shaping of the uncials, we can classify different variants within this assemblage. As the classification is primarily based on the peculiarities of the inscription, we can say with certainty that the differences merely result from the unique writing of the modeller as opposed to the simultaneous existence of several workshops. That might also explain the slight time difference between the pieces.

The above outlined earliest group of bells made in the workshop in Sibiu also contain some bells without inscriptions sending an important message to the researcher: during the study of the links of our earliest bells and workshops – besides the peculiarities of the inscription – we must reckon with other factors as well. It is not enough to merely rely on the peculiarities of the inscriptions.

The activity of the workshop of the Viișoara-Avrămești bells abruptly ceased in the 14th century.

The bell of Petrești and related pieces (14th century) / The long hiatus lasting several decades that exists between the finds typical of the Viișoara-Avrămești group and the baptismal fonts and bells made in Sibiu in the 14th century with the characteristic inscription also seen on the baptismal font cast in Mediaș can mainly be bridged by some bells with a majuscular inscription, the date of origin of which cannot be ascertained. Such items are the bell of Petrești and some other related relics. The bell of Petrești (Péterfalva) represents a new shape, i.e. that of the classical Gothic bell type. The script used on the Petrești bell family is a similarly important peculiarity: as opposed to the letters manually formed from wax sticks in the Transylvanian collection at our disposal the capital letters are cast from a mould and applied to the mock-bell. Besides the new shapes and the cast letters the Transylvanian collection

introduces the alphabetical inscription that surrounds the bell's shoulder. The fragmented, occasionally uneven alphabets run from right to left and the letters themselves are often reversed, which suggests to us that the caster(s) were only semi-literate or even that the letters ordered by someone else were merely applied by the illiterate craftsmen, often erroneously.

The workshop in Sibiu at the end of the 14th century / We could only estimate the Sibiu origin of the bells reviewed so far. Now we will outline a group whose proliferation into southern Transylvania is the same; however, the pieces themselves have manifold links with the bronzes of definite Sibiu origin dating from the first half of the 15th century. Therefore, their Sibiu origin does not seem to be in doubt. The two fundamental pillars, which support the detailed study and analysis, are the baptismal fonts of Mediaş (Medgyes) and Şaeş (Segesd). This short-lived workshop closed down at the end of the 14th century.

The period marked by the master craftsman Leonardus (1420s–1430s) / Bronze casts with a proven Sibiu origin reappear from the 1420s after a quarter of a century long hiatus. Old Saxon research had established that in the Sibiu area seven 15th century bells as well as the baptismal font of Sibiu (1438) itself were marked with the name of the caster Leonardus (*Leonbardus*). These signed and at times dated relics served as the starting point for our research to which we added more as we progressed.

If we place the products made by Leonardus on a map we can say that his scope of activities can be clearly outlined within a relatively small area; namely, the table-lands stretching from north of Sibiu to the river Târnava Mare (Nagy-Küküllő) streaked with valleys the distance between Sibiu and the upper villages which almost never exceed 40 km.

The Leonardus products which in comparison with the Mediaş group dating from the end of 14th century included a limited area implying that another workshop was set up in southern Transylvania at the same time. Below we will see that the establishment and development of the workshop in Sighişoara (Segesvár) can be dated to this period, namely the first half of the 15th century.

We could not find references to the master craftsman Leonardus in written sources. All we know about his life and work is based on his inscriptions and the casts found in Sibiu and its environs. When he cast the bell of Haşag/Hásság (1429) he called himself *magister* so he would not have been regarded as a young man according to the prevailing notions of his time. His earliest work is the bell of Mănărade (Monora) made in 1424, providing that we correctly interpreted the ambiguous date. If we think about the great hiatus in the first quarter of the 15th century between the Mediaş type bells dating from the end of the 14th century and the products made in Sibiu in the 15th century, the master craftsman with a German name who appeared in the 1420s could only be identified as a caster who – having studied abroad – settled in or returned to his home. This assumption is exemplified by the use of little bracteate dividing signs known as Leonardus-rosettes after their user, which – similarly to the medaillon impressions found on similar western pieces – were arranged in playful patterns by the master craftsman of Sibiu. The embellishments applied by Leonardus indicate that he learned his trade where the decoration of bells and baptismal fonts with various figural reliefs was a major feature, as well as an outstanding number of works made by gold and silversmiths for secular use, foremost among these being belt mounts and costume jewellery. When surveying the European collection it turned out that this primarily included the areas within the northern and eastern German territories (Lower-Saxony, Saxony, Brandenburg, Tübingia). It is scarcely a coincidence therefore that chalice shaped baptismal basin parallel forms are also found here. However, Leonardus' elaborated baptismal fonts in the chalice shape constitute an independently arrived at ingenuity. After his death his workshop continued to work with the same unaltered letter types and to use numerous old casts.

The second half of the 15th century / A quarter century after the master craftsman Leonardus' last known work new Sibiu bell craftsmen crop up. *Andreas Clockengeysser*'s name was recorded for posterity in 1462 in the local tailors' guild book. Unfortunately, further data on Andreas or any other work indicating his handiwork is not at our disposal.

From the third quarter of the 15th century another piece of data related to casting comes to our attention, which appears to be contemporaneous or from just a little earlier. In a tax register which does not provide detailed dates the caster Michael's widow (*Relicta Michaelis Gisseren*) paid a significant amount of tax, which would imply that she took over her deceased husband's workshop. The subsequent invoices not having any other caster's name on them support this assumption.

All of this leaves us totally uncertain as to which of the two casters mentioned above could be that Sibiu master craftsman who throughout the 1470's manufactured a great many bells, along with their dates, as well as an outstandingly well constructed and completed baptismal font, (Șeica Mică/Kisselyk, 1477). What can definitely be established about the caster's work is that it is of German origin (his favourite inscription being: *Ihesus Cristus hilf uns*), and moreover a close link to the workshop of Leonardus can be ascertained. The latter assumption is proven to be the case by the similar shapes of the bells, the related minuscule, the identical dividing signs, the outstandingly clear similarities to the baptismal font of Sibiu as regards shape as well as to the embellishments used at an earlier date in the Sibiu workshops. We assume that the son of the unknown master craftsman was the same Peter or *Petrus Fusoris de Cibinio* respectively, who cropped up at the university of Vienna in 1463, and in referring to his father's occupation cited the name *Petrus Clokengisser*. We again come across the son in Vienna between 1476 and 1477 as a member of the *natio Hungarorum* under the name of *Petrus Giesser de Cibinio*. It was here that he was awarded the degree *baccalaureatus artium* in 1479, which indicates that his father must have been quite advanced in years when he cast his chief work of art, the Șeica Mică baptismal font here in 1477. The large scale plaque embracing the rim of the baptismal font stems from the first half or the middle of the 15th century (for instance, the relief depicting Saint Bernard of Siena was only made after his 1450 canonisation) presumably in the Rhineland. Their surprisingly early appearance in Transylvania probably has some connection with the son who studied abroad.

The bells of the master craftsman Wolfgang / In each period work can be traced to one workshop and although the Sibiu casting was no exception to this we have noticed – for instance in the case of the bells and baptismal fonts made by the Mediaș type – that within one workshop several different hands were at work. In the period starting from the end of the 15th century our research has for the first time encountered several workshops which worked parallel with each other. One such product of these workshops is the Mediaș Franciscan bell, cast in 1501, which according to its inscription (*per magistrum Wolfgangum Cibiny*) was manufactured in Sibiu in 1501. It was not possible to identify the craftsman although the written data for this period is especially plentiful, which is quite a shame since this Mediaș bell is not the private work of some itinerant craftsman, but rather a work of art that we can link up with a series of similar relics.

Sibiu bell casting at the end of the 15th century and at the beginning of the 16th / The most significant Sibiu caster at the end of the 15th century was the master craftsman Martin (*Martin Clackengisser*), who when his name appeared in the tax register was presumably no longer especially young, or at least his role in public life and title of *providus vir dominus* would suggest as much. The data available for the period between 1485 and 1487 refer to him as being a municipal judge (*villicus*) and in such a capacity he was present in 1485 as a witness to the drawing up of the last will and testament of Thomas Altemberger the mayor of Sibiu. His name was last mentioned in 1492. A brief outline of the course of his life proves that the bell casters cited were for generations the offsprings of families enjoying the benefits of civic rights and major prestige – based on the taxes they paid – and with this solid financial background behind them were able to send their children abroad for tutoring. In connection with this we may mention that in the university town of Vienna – traditionally favoured by the Transylvanian Saxons – *Thomas Glockengiesser de Cibinio*, the son of a Transylvanian bell caster appeared in the register of students in 1494. Unfortunately, our sources do not give us the opportunity to link him to any contemporaneous master craftsmen although, based on the historical data it would be fair to assume that he was the son of Martin.

The series of works by the master craftsman which remain to us and the circulation of bell sketches are together a strong indication of Martin's unparalleled good fortune, something which the Sibiu bell caster carefully exploited. It is of no small significance that his greatest rival, the Sighișoara workshop, discontinued – or at least significantly reduced its activities – during the 1480s as the above family of bells and those to be later discussed. The areas serviced by their workshops were taken over by the Sibiu workshops. Accordingly, orders arrived in Sibiu from even more distant countries, namely from the villages of Székely land. In order to satisfy the demands of these less well-off regions the workshops of the master craftsman Martin made ready to manufacture bells which were pleasing but nonetheless of small dimensions and therefore cheaper and easier to transport.

The last reference to the Sibiu Saxon *Martin Glockengiesser* in a written source was made in the spring of 1492. This concurs with the fact that the latest pieces of the bell families tied to his name, which can be traced from the 1480s, were made in 1493.

After the disappearance or presumably the death of Martin, who can be identified as a member of a prestigious casting family with a history stretching back several generations, we come across two more individuals calling themselves bell casters the activities of whom we were able to follow with the assistance of the accounts books and the tax registers until the 1510s. Since the embellishments from the Leonardus workshop – among them the characteristic dividing signs and belt mount impressions – are demonstrably evident on the bells originating in Sibiu, we are left in little doubt that between the two casters at least one was a member of the Martin family, and quite possibly a son of Martin.

The first of the two, which we come across, is *Steffanus Clockengiesser*, who paid a huge tax in 1494. Indeed, a whole mark was levied on him. In 1500 *Paul Clockengiesser* appeared similarly paying a significant amount of three forints in tax. Published sources have the two of them playing a role until 1515. We also discovered from contemporaneous municipal accounts books that *Steffan Clockengeyesser* made frequent trips to other regions where he carried out work in towers, which is not possible to define in detail. We would not be straying too far from the truth if we assume that all of this was in connection with the bells. However, what is more important than this is that the above data can be utilised to make the following generalisations: the bell casters in the villages actively receiving orders, or more precisely the master craftsmen supervising the suspension and operation of the bells were not necessarily “itinerant bell casters”, but were probably municipal master craftsmen some of whose work was obviously completed locally.

It is noteworthy that in comparison with the 1510s from which time numerous bells have remained to us the following decade is represented by only one single relic. All this indicates a sharp decline and then cessation of activities following an earlier period of intensive production in the workshops. However, those bells from the 1530s have no connection whatsoever with any of the aforementioned bells which are left to us.

Copper and cannon casters in Sibiu (15th–16th centuries) / Based on the written data and utilising the help of the supplementary sets of relics outlined by stylistic and formal criteria we are able to date a significant proportion of the bells found in the environs of Sibiu and to link them up with specific master craftsmen and workshops. Of no less interest are those, which we could not study in the same way as the above being, as they were separate pieces. All that can be said about them is based on their brief inscriptions and their less impressive shape and workmanship. However, these relics draw our attention to those Sibiu master craftsmen who worked with copper, and although not bell casters, did in all probability pursue such work. Among those who were not bell casters by trade the ones who worked with cannon master craftsmen were most likely to have been involved in bell casting. Around the 15th century in Transylvania numerous cannon casters were already active. Among them was the renegade caster known by the name of Urban (*genere Dacus*), who became prosperous working for the Byzantine emperor and later for the Turkish Sultan who promised a far higher fee. The same Turkish sultan who had never before seen such large cannons used them to deal a decisive blow at the siege of Constantinople in 1453. Both German and Hungarian scholars have tried to claim a stake in Urban's dubious fame. According to the Hungarians his name (*Orbán*) indicates that he was a Hungarian master craftsman from the Székely land, while according to German literature he is *Stückgiesser Urban*, a Transylvanian Saxon.

We are able to follow the trail of the cannon master craftsmen as well as the casters among them from the 1470s utilising the detailed data available. Their main tasks – apart from casting cannons – were to equip the arsenal, maintain and supervise the firearms, deliver salutes at prominent occasions, conduct gunnery practise with wall piece guns, and to deal with firearms as well as direct defensive operations in the event of war. It was inevitable that their activities would develop into a specialised field. Our sources allow us to identify those artillerymen whose chief duty was to operate gunpowder-grinding mills. At the same time the expert who carried out the cannon casting itself crops up in our data. The prestige of the copper caster (*Rotgiesser*) dwindles in comparison to that of the cannon master craftsman whose responsibility was to plan and direct, even although his task was the actual casting. In the accounts books the copper caster's name was not always mentioned and his pay was significantly less than that of the cannon master craftsman.

As opposed to the bell casters of the late 15th century who as descendants of several generations of Sibiu citizens followed the traditions of local workshops the cannon master craftsmen employed by the municipalities were far more versatile. Based on their names, many were German and in all probability Transylvanian Saxons. A great many of them, however, were from abroad or came to Sibiu from other regions of medieval Hungary but apart from the first years of service no further records are preserved in the sources we have available to us. In 1494, for example, *Vdalricus pixidarius* and *magister Bernbardus pixidarius* emerged alongside *Hanns* and a *Michel Puxenmester*, who appeared in previous records, while a Hungarian master craftsman, the equally unknown *pixidarius novus Vngarus*, replaced the “new gunner” who was dismissed following his probationary period. Yet, the anonymous *Rodtgysser* seems to have retained his position. In 1495 the Hungarian master craftsman also disappeared, his place being taken by *Jeronimus Rynke de Wradislavia pixidarius* the Wroclaw expert, who we find no more trace of in Sibiu after 1496. In these latter years we come across the hitherto nameless copper caster, as his name – *Magister Symon Rotgiesser* – finally appears among items of payment.

In lucky cases we are able to determine the reason for itineration and temporary disappearance. For example, in 1492 the Wallachian voivode Vlad wrote to the council of Sibiu asking for advice and requesting that they dispatch to him an expert who would cast a candelabrum modelled after the one in the Cozia monastery. While on the trail of similar invitations the Sibiu cannon caster Michael emerged in Bucharest in 1494, in the same year therefore that we could not find his name in the Sibiu tax register. It seems likely that for a significant part of this period Moldavian and Wallachian bells were made by a caster in the employ of a Romanian voivode, unless we reckon with a product directly imported from Transylvania. Such a theory can definitely be applied in the latter case of an order from one Moldavian customer. This time, however, the ordered product remained in Transylvania, a fact substantiated by the Cyrillic inscription on this particular Dâmbău (Küküllődombó) bell. The bell shape alone is enough to imply the work of a Transylvanian master craftsman from the second half of the 15th century.

The last cannon master craftsman in the period of our survey was *Conrad Haas* of Bavarian origin, who arrived in the town in the 1550s, where he amended a 15th century artillery codex (*Kunstbuch*) with his own notes and illustrations, some of cannons. He finished this work in 1570. We did not find any bell inscriptions referring to this master craftsman in the period we researched.

THE SIGHIȘOARA (SEGESVÁR) WORKSHOP / Our research into the history of medieval bell casting in Sighișoara is one of the most exciting and at the same time one of the most mysterious chapters. It concentrates on a 15th century workshop the industrious activities of which span several generations, and which stamped its genius on a continuous flow of products of strikingly high quantity and of a superb standard. Alongside the production of numerous richly embellished bells, the Sighișoara casters – similarly to their Sibiu (Nagyszeben) colleagues – undertook the production of beautifully cast baptismal fonts, which totally differed in form from those of the Sibiu casters. We know little else about some of the master craftsmen than their names, origins and functions and what can be read off the relics, which are rarely dated and even less frequently signed. Only on rare occasions have we been able to support the data using written sources.

The early years of the Sighișoara bell casters prior to the first half of the 15th century – if indeed we need to study such an early period – are to all intents and purposes formed on assumptions, since we have no significant or easily definable collection of relics, nor historical sources to base them on. The period, which can be verified stretches right back to the beginning of the 15th century.

The workshop which made the Mediaș (Medgyes) baptismal font and the other related relics ceased its activities at the end of the 14th century, and local bronze casting was only resumed in the 1420s, the time of the master craftsman Leonardus. We regard this Sibiu hiatus which spanned a lifetime to be of vital importance, the reason being that the few casts dating from this time may be regarded as the direct antecedents of the later Sighișoara bronze casting activities. The first among them we can cite is the Sibiu bell, cast in 1411, which according to its inscription was cast by a certain John master craftsman. The minuscular inscription also records for posterity the master craftsman's place of origin, which since the German Translyvanian historical research of the 18th century was consistently read as *Wertheim*, and tracing this leads us to the German tradesman *magister Iohannes de Wertheim*, who settled in southern Translyvanian Saxony from his distant homeland. However, this otherwise logical assumption came to nothing at the hatching of the inscription when it turned out that the questionable place name was not Wertheim, but Wertheim. Recognising this, however, offered new possible explanations since in our contemporaneous sources the nearby agricultural town of Biertan (Berethalom) played a role under the name *Wierhelm* (1397) or *Wirthalm* (1410), as well as with other changes to its name. It is also conspicuous that the slanted Latin cross at the beginning of the Sibiu bell inscription and the characteristically drawn minuscule can also be seen on the baptismal font cast in Alțina (Alcina) in 1404, a relic which is the direct antecedent of a baptismal font without doubt cast later in Sighișoara, and including supplementary pieced nodus on it. What is more, the conspicuous embellishments on the Alțina baptismal font remained the “leitmotifs” of the Sighișoara workshops for decades after. Through documentary evidence we were successfully able to substantiate that the master craftsman John actually came to Sighișoara from Biertan. Later, as a distinguished citizen of Sighișoara, he acted as witness to a noble's last will and testament. Unfortunately, we cannot ascertain when and under what circumstances master craftsman John made his way to Sighișoara. According to the Sibiu bell inscription the move most probably took place after 1411 and definitely before 1430, as in this year the great Bistrița (Beszterce) bell already names our master craftsman as a citizen of Sighișoara (*magister Joannes de Segisvar*). By this time John of Sighișoara already had at least a quarter of a century of practice behind him, and was perceived across a wide region as a man of great learning and a master craftsman of bell casting, who after his enterprise in Sibiu (1411) also made the bell for the Moldavian Cotmeana monastery (1413), provided its inscription in Old Slav allows us to identify our master craftsman in the role of *Hanos Maistor*. He received his most well known commission in 1430, when the town of Bistrița – located far from the region of his Sighișoara workshop – turned to him to transact the manufacture of two bells of significant proportions, the 36 centner Susanna as well as a second 24 centner bell.

At some point during the 1430s John of Sighișoara ceased his activities of 30 years, and his successor – who might have been his son Jacob (*Iacobus fusor campanarum*) – took over the running of his workshop, and with it the moulds for the earlier embellishments – all of which is clearly readable from the inscriptions and decorative reliefs on the baptismal fonts cast in Sighișoara in 1440. This aforementioned work proves that he had close ties to the local gold and silversmiths as well as engravers from whom or through whom he obtained impressions of the most outstanding quality, among which – based on its style – was a recent work such as the Veronica plaquette, which appears several times on the nodus of the font.

Lacking more data for the middle of the 15th century we can only draw a sketchy and uncertain picture of Sighișoara bell casting. However, it seems unquestionable that production in the middle of the century was continuous, and it is most likely that during this period it was not so much the masters who changed but rather those Sighișoara literate individuals who dealt with the inscriptions.

The key to determining the later works of the Sighișoara workshop was the baptismal basin cast in Brașov (Brassó) in 1472. Although the Brașov baptismal font was the „sibling” of the Sighișoara basin of three decades earlier, the epigraphical features of its long inscription represent a later period.

In the 1490s the 15th century history of Sighișoara bell casting comes to an abrupt end.

BISTRIȚA (BESZTERCE) WORKSHOPS / Until recent years research had revealed almost nothing about the Bistrița workshops the data referring to them not coming primarily from the inscriptions on casts which have remained to us, but rather in the majority of cases in an indirect way from later medieval tax registers, accounts books and registries, as well as from local history publications which were relatively inaccessible.

The academic literature tends to make a connection between the copper mines of the Bistrița region and the start of local bronze casting. However, this apparently correct assumption is based on two very tenuous points. It is a fact that in the Árpád era one of the most important silver mines of Hungary was in Rodna (Radna) located to the north-east of Bistrița, although we know of no noteworthy copper production from here. What is more, the local mines had begun to decline at the start of the 14th century hence by the 15–16th centuries – for which we have definite sources at our disposal for local metal founding – our sources provide data on lead and copper delivered from Baia Mare (Nagybánya). In any case, the fact that a mint was in operation in Bistrița at the end of the 13th century, and the Bistrița mark is often mentioned in the 14th century as a measure of weight indicating that the beginning of processing non-ferrous metals locally predates the second half of the 15th century, although there is no significant sign of bronze casting.

The evolution of Bistrița bell and later cannon casting proves that this industry was not primarily based on raw material available to the local industry, but rather the town development of one of the most important settlements – located along one of the trade routes leading out of medieval Hungary – which was given a series of privileges and remained significant throughout the 14th to 15th centuries. In the areas we have researched it is generally the case that local bell casting and large scale bronze processing was not indicated by the local stratum of ore but rather by the advances in town development.

We have no direct data on the beginning of the Bistrița bell casting period, and our first encounter with a local bell caster is in the tax register for the years 1460–70. (1461–1462: *Hannes Glockengyesser*).

The city walls of Bistrița with its towers and gates had been built up by 1484, but from earlier data we know that in order to protect the town most effectively the inhabitants took the appropriate steps to manufacture and maintain firearms. Just as in Sibiu (Nagyszében) and Brașov (Brassó) cannon master craftsmen were to be found in the service of the town, their task being the on-going manufacture and maintenance of the bronze cannons. In addition, they were responsible for producing gunpowder, as well as for supplying and storing guns. Thanks to the relatively low fees, which they charged, they also received orders for bells from time to time. According to our sources it would seem that in the first half of the 16th century this type of *bombardarius* casting group completely came to dominate bell making in the environs of Bistrița. It is a relevant detail, however, that the cannon casters coming as they did from different places and having received varying tutelage nevertheless failed to establish their own casting school with its own valuable inheritable moulds, unlike for example the local dynasties of bell casters in Sibiu or Sighișoara (Segesvár). In any case, at the beginning of the 16th century Bistrița and Sibiu had close ties with each other in regard to their cannon master craftsmen and armaments.

In Bistrița as in Sibiu the pay of the leading cannon master craftsman was higher than the non-local fairly itinerant *bombardarii* whose tasks were to assist the cannon caster in maintenance and gunpowder production. However, the bells cast by the *bombardarii* did not have the actual caster's name on them, but rather that of the leading cannon master craftsman. Dates and letters occasionally applied in reverse or upside down is a sign that writing was not the otherwise dextrous master craftsman's strong point.

A good example of master craftsmen frequently changing their place of work and for cannon casters of different origins working in the same town is a *Georg Hörel Rotschmidt vnd püchssen giesser* of Nürnberg, who after his Wallachian or Moldavian activities (*bey dem Wallachen*) offered his services to the town of Bistrița in 1561.

BRAȘOV (BRASSÓ) WORKSHOPS (15–16TH CENTURY) / If we consider the history of bell casting in Brașov, a town of outstanding significance in Transylvania, we are guided back to the Middle Ages, although the level of work carried out here fails to come up to the standard of other workshops

especially in comparison to those of Sibiu (Nagyszeben) and Sighișoara (Segesvár). One of the antecedents we should mention is that from the time of Wladislaus I (1440–1444) Brașov had a mint, meaning that the circulation and processing of non-ferrous metals had a beneficial effect, just as in other regions. Others are connected to Brașov's geographical location. This German town in the south-east of Transylvania being located at the meeting point of most important roads and connected to the mountain passes of the Carpathian bend had the position of being an important gateway from medieval Hungary to the Balkans and the Near East. Through this gateway – as we shall see – arrived the raw materials and master craftsmen for the bronze casting industry. And it was through this route that Brașov received commissions, from abroad, but primarily from the Romanian voivodes.

Based on our present knowledge neither the written sources on the history of Brașov bell and cannon casting nor the finds we have are able to shed light on anything earlier than the middle of the 15th century. Here too, just as in Bistrița, the manufacture of bells and cannons was closely intertwined, since the greater part of the products were not made by traditional bell casting dynasties, but rather by ever changing bombardiers and cannon master craftsmen from different workshops, as well as by coppersmiths working in close collaboration with them. Besides the arsenals, which were set up in conjunction with the construction of Brașov's defensive works during the 15–16th centuries, the workshops also pursued their activities in the vicinity of the more important gates.

The only bell families in the area of Brașov which we are able to call homogeneous with any degree of certainty are those originating from the 1490s when – according to one source from 1491 – one cannon master craftsman had to be employed at each gate. The round medallion appearing on these early pieces is illustrated with the title of Nürnberg, which presumably refers to the place of origin of the unknown caster.

The name of the Brașov master craftsman Andrew, who was active over a long period, is extant on the bell of Valea Crișului (Sepsiköröspatak) cast in 1512. The German inscription – *meister endres cv kron* – leaves no doubt as to the nationality of the caster. The bell inscription was made with a type of late Gothic minuscule, but its dividing signs and the belt mount impressions as well as the friezes decorating the bells' side are unambiguous signs of the Renaissance. The conservative style of the master craftsman Andrew' bell inscriptions is shown on his last work, the Brașov Saint Martin church's bell, dated to 1521 but by now destroyed, on which he still employed the Gothic minuscular inscription. The master craftsman Andrew, who was active in Brașov for at least a decade, can be identified as the cannon caster who in the rendering of accounts for 1520–1521 went under the name of *bombardarius Andrew*, and indeed was the town's cannon caster.

In the time of the master craftsman Andrew the Brașov council appointed Stanislaus – who had earlier been in the service of the Wallachian voivode Neagoe Basarab – as the town's standing master craftsman (*magister Ztanislaus bombardarius*). His cannon casting is preserved for posterity in great detail in the Brașov accounts book. A noteworthy factor which affects our studies is that the inscriptions on master craftsman Stanislaus's cannons were not made by his own hand, but by *Dominicus pictor*.

Brașov's cannon caster for the second quarter of the 16th century was *Martinus bombardarius*, who according to the 16th century account books also cast bells. In 1534, acting as a proxy for the town, he made bells for the voivode Radu Paisie in Wallachia, although when the need arose he also cast other copper objects. For example, in 1547 he made the copper pipes for the fountain of a town, and in 1550 he cast some standard measuring weights. His contemporary was Wolfgang Klein (*Wolff Klain, Wolfgangus bombadarius*), who presumably arrived in Brașov from some northern Hungarian town.

It was a cause of difficulty in our research that in the majority of cases we could not link the Brașov bell families not mentioning the names of the casters and master craftsmen cited in the accounts books with any degree of certainty.

The exceptionally abundant and detailed entries in the accounts books for the first half of the 16th century recording the Brașov cannon casters for posterity are not only edifying because of the paraphernalia and work processes we learn about – which represent an indispensable part of bell casting- but also because they provide many outstanding examples of the collaboration between crafts and craftsmen in the process of each casting.

The Brașov workshop(s) continued their activities beyond the scope of the period we studied.

THE ORADEA (NAGYVÁRAD) WORKSHOPS / The medieval history of Oradea bronze casting was of significant importance from the point of view of research done in art history provided there was a need to undertake a detailed study of the activity carried out in Oradea by the two sculptor and bronze caster brothers Martin and George of Cluj (Kolozsvár), who reached the peak performance of art in the times of Louis the Great. The research prerequisites for this were in no way satisfactory. Because the greater part of the bronze relics have been lost or destroyed, past and present research has had to entertain numerous unproven hypothesis based on several incompatible bells and scant written data.

In his extensive Várad (Oradea) paper Jolán Balogh postulated that in the second half of the 14th century in Oradea Martin and George directed a productive foundry over a period of several decades, where they moulded and cast the Oradea royal statues, according to description only, the Saint Stephen, the Emery and Ladislas foot soldier and standing bronze statues (1360s), the Saint Ladislas knight statue (1360) as well as the Saint George statue (1373) which is now preserved in Prague, all of which were probably made utilising local Bihar copper. Based on data relating to 15th century bells and bell casting Jolán Balogh's assumed that bronze casting in Oradea continued after Martin and George's work ended, which is a direct antecedent to the 15th century local foundry documented by the names of its master craftsmen.

The rise of Oradea can be traced back to the times of St. Ladislas when -simultaneously with the growing importance of the road leading to Transylvania along the River Crişul Repede (Sebes-Körös) – the king established a cathedral with 24 canons, to where he later also moved the episcopate of Bihar (Bihar). The cathedral which had towers and of course several bells was completed by the 12th century. Other churches were built besides the cathedral and many monasteries were founded in the town's vicinity. This is all significant from the point of view of our research because as a consequence of the concentration of religious establishments -which was significantly greater here than in other parts of Transylvania at the time- we have to reckon with a high number of bells and other paraphernalia. This obviously infers that early on in this rich episcopal centre -which employed several craftsmen- a foundry with the capacity for regular bronze production was set up. Moreover, areas supplying raw material had been discovered in the territory of the Várad Episcopate in the Middle Ages yielding a regular income to the bishop and the chapter.

All these findings provide the theoretical background to the processing of non-ferrous metals in the 13th and 14th centuries. However, since the bells around Oradea have been almost entirely destroyed, there is no group of correlating finds to support the above theory so we must wait for new finds to surface. The only surviving contemporaneous relic is the bell of Borla (Szilagyballa) on the shoulder of which we can recognise the anchor-shaped cross a well-known characteristic at the 13th and 14th century Viişoara-Avrămeşti (Domáld-Szentábrahám) type. Yet, the relationship is merely chronological as the unprofessional casting and the unsophisticated pot shape of the small bell from county Sălaj (Szilagy) can hardly establish a correlation with contemporaneous pieces from Sibiu (Nagyszeben). It cannot be proven, nor excluded, that this find is an example for the early bell casting work done in Oradea.

Considering the large scale destruction among the village bells it is not the least surprising that we have another negative result: the period marked by the work of Martin and George from Cluj cannot be illustrated with bells found around Oradea either. Since we have no material or written sources referring to bell casting in the first half of the 15th century at our disposal, we cannot confirm that the foundry set up in the 14th century continued its work after the death of the two outstanding master craftsmen.

Magister Albertus, the caster of one of the, by now ruined, 15th century bells of the Cathedral in Oradea and whose monogram is recognisable on the medieval bell of Carastelec (Kárásztelek) may well have been a caster from Oradea.

The key to identifying the surviving relics of late medieval casting in Oradea is the great bell (1491) in the reformed church of Valea lui Mihai (Érmihályfalva). The dated minuscular inscription above the rim of the bell clearly indicates the caster's name as Imre of Oradea (*per manus Emerici de Waradino*). The importance of the signed and dated bell of Valea lui Mihai is enhanced by the simultaneous use of

the Gothic minuscular style (where the Roman capitals appearing between the Gothic minuscule are a sign of the Renaissance) and Gothic majuscule. The bell's majuscular writing, which should certainly not be confused with the capitals used in the early humanist era used at the end of the 15th century and the very beginning of the 16th century, had the status of a scholarly, heightened and more solemn writing. With its help we can attach other relics to the bell of Valea lui Mihai and to the work of the master craftsman Imre.

The bells discussed above be found in the territory north-east or east of Oradea, and the medieval counties of Bihar and Bereg as well as in the counties of Middle-Szolnok and Kraszna. The Barabas bell of county Bereg was the most distant being 130 kilometres away from Várad. These bells outline the north-eastern region of the Oradea foundry's market area which was the least devastated by the Turks; no relics remain to us which have their origins in the destroyed part of the market area.

Some other relics make us think that the history of Oradea bell making did not come to an end in the 1510s. We can only make an assumption since the correlating bells can be found in the wider surroundings of Oradea, however, their Oradea origin is not confirmed by any hard facts except that the minuscular inscription mixed with capitals on the bell of Recea/Kraszna (1524?) can be well compared with the long inscription indicating the master craftsman Imre's name and Oradea (*Warad*) on the rim of the bell of Valea lui Mihai. Looking at it from the point of view of the history of graphology the bell of Șimleul Silvaniei (Szilágysomlyó) made in 1525 constitutes a turning point, as at this time antiqua typefaces emerge alongside the minuscule. The monogram *Gr[egorius]* placed at the end of the inscription refers to the bell's caster who cannot be clearly identified.

UNKNOWN OR POSSIBLE FOUNDRIES. IMPORTED BELLS / In this summarising chapter we examine bells whose origin could not be clearly linked to foundries in Transylvania or Partium. Such bells include the products of the possible foundry in Cluj (Kolozsvár) at the end of the 15th and at the beginning of the 16th centuries, as well as the so-called "imported bells". The inverted commas indicate the fact that we could not establish whether the bells in question are imported or the craftsmen themselves.

The array of embellishments used in medieval foundries and their relationships with other relics and embellishments

The great number of embellishments surviving on medieval bells and baptismal fonts are not simple "reliefs" but the imprint of a specific object (the detail of a gold or silversmith's work, the mounts of a belt, an item of clothing or a book, a pilgrim-badge, or a medal). These object were too special and valuable to be buried in the ground as other archaeological relics. Their fate, exactly because of their precious material, was to be melted down but their imprint fortunately survived. This chapter gives a detailed analysis of imprints, a hitherto unpublished treasure of finds.

THE EMBELLISHMENTS USED IN THE WORKSHOP OF SIBIU (NAGYSZEBEN) / The appearance and rapid proliferation of figural decorative motifs can be followed from the 14th century starting with the bells and baptismal fonts of the Mediaș (Medgyes) type. In the latter category -on the font of Mediaș and Șaeș (Segesd)- we can notice embellishments which are the imprints of mountings of belts and items of clothing.

The collection of embellishments used by the master craftsman Leonardus of Sibiu in the first half of the 15th century is best preserved on the baptismal font of Sibiu (1438). This is such a rich and complex material that we could not decide whether this was his own collection used by him regularly or he received help from the local gold and silversmiths as well as engravers on the work for the great church of Sibiu which obviously received support from its prominent customers. The imprints of several pieces made by gold and silversmiths lead to a significant rise in the number of embellishments. In some cases, however, the original pieces originate from a century before the time of Leonardus attesting to the extended connections of the Transylvanian Saxons for whom the gold and silversmiths of Sibiu worked in the 13th

and 14th centuries as well as to their elegant attires and sophisticated demands. There are imprints to be found on bell mounts, and quality decorative discs and plates of various sizes which could be sewn on textile objects (antependia, items of clothing, textile belts, etc.). We managed to identify the mounts on a belt the original of which research on gold and silversmith's art dated to the beginning, more precisely to the 40s, of the 14th century, and linked it with good reason to a gold or silversmith's workshop in Paris.

Looking at the Gothic ornaments of the baptismal font in Sibiu we can instantly distinguish the plaquettes representing Byzantine style reliefs with Greek inscriptions which -according to our reconstruction experiment- originate from two arched metal book plates; the front plate illustrated with scenes from Jesus' life and the back silver plate with the scene depicting the death of Mary. Without doubt this underlines the connections the people of Sibiu had with the Transalpine Romanian territories. The commercial significance of these connections have been referred to by previous research just as the links between bronze casting (the Transcarpathian export of master craftsmen and bells) and the work of gold and silversmiths (Romanian commissions).

The rim of the baptismal font of Șeica Mică (Kisselyk) (1477) made 40 years later in the same foundry is decorated with a more modern series of medallions. These considerably large reliefs depicting religious themes bear witness to the 15th century trend towards a growing and unprecedented need for the private possession and use of cultic objects and pictures as a result of a renewed and intense religious fervour especially among the urban dwelling middle classes. At the same time this intensified demand gave rise to the development of moulding techniques necessitated by the need for mass production. A characteristic element of the assortment of mass produced religious products (home altars, icons, medals, and pilgrim's badges to be discussed in detail later) are the 6–11 cm diameter figural medallions considered as large in our material. The original models were made by stamp or medal engravers from fine grained stone or extremely well washed clay to produce bronze plaquettes, ceramic copies as well as mass-produced coloured papier-mâché discs applicable to home altars, relic holders and small decorative boxes, but the moulds might also have been used to decorate various biscuits (gingerbread). According to the relics at our disposal these reliefs were frequently used as embellishments by bell-makers as well as by craftsmen producing metal dishes and crockery. Most moulds were discovered in the towns of the Middle-Rhine region; their local origin is also confirmed by the Middle High German minuscular inscriptions. The relief series of the baptismal font of Șeica Mică also represents an early and rich collection of relics in a wider European context.

THE EMBELLISHMENTS USED IN THE WORKSHOP OF SIGHIȘOARA (SEGESVÁR) / The embellishments used in the second largest medieval foundry is markedly different from that of Sibiu (Nagyszeben) since neither the shapes – most conspicuously in the case of baptismal fonts – nor the applied letter types can be derived from each other. Craftsmen here belonged to a different school and had different connections.

The earliest group of motifs used in the foundry of Sighișoara in the 15th century appearing on the baptismal font of Alțina/Alcina (1404) includes four medallions closely related to each other in terms of both size and style. They are round reliefs one depicting a king sitting on a throne, two of them a reading and writing evangelist and one the Lamb of God. The first three can also be found on the 1439 bell of Biertan (Berethalom), the 1440 and 1472 baptismal fonts of Sighișoara and Brașov (Brassó) respectively. Unfortunately, the latest Agnus Dei plaquettes (Sâncraiu de Mureș/Marosszentkirály, Târcești/Tarcsafalva) are not dated although the latter one was without doubt made in the second half of the 15th century. In this way, all the four motifs had a later history of almost seventy-five years. In view of this, it is especially remarkable that the reliefs used as embellishments on bells and baptismal fonts were not counted as new even at the beginning of the 15th century. We can take two approaches to establish their time and place of origin: by looking at the close connection between the figure of the king sitting on the throne and similar on royal seals or by examining the analogy between the figures of the evangelists and pieces made by gold and silversmiths depicting the same figures. As far as royal seals are concerned we could not identify a direct antitype in the Hungarian or the European sphragistical material. The fact that the Transylvanian relief depicts the sides of the throne fretted with pointed

arches in such an unusual open perspective which cannot be seen on original stamps is a very telling sign. The misinterpretation of the throne's architecture and the lack of obvious antecedents suggest that the imprint is not original but a decorative relief recast after a 13th–14th century royal stamp the origin of which cannot be ascertained. Therefore, it is not surprising that the best analogy of the relief of Sighișoara is not to be found among the original royal stamps but on a southern German bell, depicting a king in the manner of royal seals, which was cast in 1483, the work of *Jakob Anbosmaister* who moved from an unidentified place to Augsburg in 1458. The origin of this piece has not been identified by German researchers except that it is the adaptation of a 13th century royal seal.

According to the analogies at our disposal we can say that the evangelist reliefs of the foundry in Sighișoara were not individual pieces but together embellished larger works made by gold and silversmiths, 13th–14th century metal-covered bookplates, reliquaries and bigger crosses.

The medallion depicting Veronica, which appeared only once, among the reliefs of the baptismal font of Sighișoara, is a refreshing contrast to the high standard but rather antique set of embellishments used in the Sighișoara foundry. Its stylistic features suggest that its original was made not long before the casting of the Sighișoara font (1440), possibly at the beginning of the century.

Besides the above described high standard reliefs there are some mid–15th century bells with plaquettes the strongly provincial nature of which links them to the style and technique of folk wood-carving. They are three square reliefs, one of them depicting Samson fighting with the lion, the other two showing deer one stepping to the right and one to the left respectively. Two of them appear on the bell of Mediaș (Medgyes) cast in 1449 dating their use to the middle of the 15th century. These reliefs do not appear on the pieces from the second half and end of the 15th century. Their local origin is confirmed by one of the deer's close analogy; a similar, square clay relief applicable to a pot appeared in Cristuru Secuiesc (Székelykeresztúr) during the excavation of a potter's furnace from the beginning of the 15th century.

Lacking hard facts we cannot decide if the dynasty of casters in Sighișoara gained their embellishments from old works made by gold and silversmiths, or collected them from gold and silversmiths working with a conservative set of embellishments. It is also possible that the metal moulds or their negatives reached the collection of embellishments inherited from generation to generation from outside the territory of historical Hungary. It is without doubt, however, that close connections were established with gold and silversmiths; it seems this is a characteristic shared by the most notable 15th century Transylvanian foundries.

PILGER BADGES ON TRANSYLVANIAN BELLS / We devote an entire chapter to the pilger badges which survived on Transylvanian bells. Our approach is partly explained by the fact that this is a unique collection of relics the origin of which is much easier to determine than in the case of imprints examined so far. However, a more significant aspect is that only a few foundries used pilger badges as embellishments, therefore their rare appearance links them to specific foundries, primarily to the north Transylvanian foundry of Bistrița (Beszterce). This group could possibly be extended with some reliefs from Cluj (Koložsvár) and Brașov (Brassó).

Despite their being produced in incredibly large quantities pilger badges are considered rare finds by archaeological research mainly because of their fragile material which turns to dust in the ground very fast. This is the reason why their imprints that survived on medieval bells are all the more valuable for us, and we regard them as the evidence for great European journeys, and the links between distant locations.

Based on their formal characteristics the earliest Transylvanian bells embellished with pilger badges seem to originate from Bistrița. On the two opposing sides of the Voiniceni (Mezőszabad) bell cast in 1492 two high quality impressions can be found under the minuscular circumscription one of which depicts Christ's face (Vera Icon) with the apostles St Peter and Paul on the sides. Based on its workmanship and theme it is without doubt a Roman pilger badge which, according to the analogies at our disposal, originates from the 14th century therefore can be considered an early Transylvanian relic related to pilgrimages to Rome. The other pilger badge of the bell of Voiniceni depicts the bust of a

canonised bishop. Its 15th century analogy is in good condition and is assumed by research to be the pilgrger badge of Maastricht depicting bishop St Servatius, who was martyred in 384.

The lily embellishment closing the inscription of the bell of Sânmartin (Szépkenyerűszentmárton) cast in 1461 is likely to be the fragment of a pilgrger badge. The embellishment seems to be the fragment made of the tin and lead alloy strips that could be bent into a diadem, and on which among the lilies the image of the Three Magi, the Madonna or angels were placed.

The 15th century bell of Dumbrăvioara (Sáromberke) – also assumed to be of Bistrița origin – preserved a whole array of pilgrger badges from Rome, Maastricht and Cologne. Out of the five finds three were of Roman origin, which is a clear indication of Rome having been one of the major destinations of medieval pilgrimages. The 15th century bells with pilgrger badges were not exclusively made in the north Transylvanian foundry we assume to be in Bistrița. A large fragmented pilgrger badge from Aachen adorns the bell cast in an unknown foundry in 1481 that made its way from an unknown place to Sâncraiu (Kalotaszentkirály) after the revolution of 1848. In the study of pilgrger badges the mysterious bell of Geoagiu (Algyógy) is an outstanding relic. At the present stage of our research we cannot ascertain whether it has been destroyed or still exists. However, based on its unusual details of shape and elongated proportions compared with other pieces in our collection it may possibly originate from a foundry from outside Transylvania. Its best analogies can be found among the Italian bells in the northern Adriatic coastal area.

The written sources which are in line with the badges that survived also attest to Rome as the main destination for Transylvanian pilgrims (*ad limina beatorum Petri et Pauli apostolorum*) but there is also mention of pilgrimages to Aachen and there were some who wished to visit the Saint Blood relic in Bâta. Written sources and facts suggest that only a tiny portion of Transylvanian society could afford to undertake such a costly enterprise. The ones that could go on the pilgrimages were the wealthy members of towns and the aristocracy. The imprints of badges that survived on bells significantly raised the number of visited shrines.

The reliefs that have remained to us on bells and baptismal fonts, although examined as embellishments used on medieval bronze casts, had a much deeper meaning in their original form. Worn as ornaments made by gold and silversmiths they emphasised their wearer's personality and social status, but they were also an indication of the individual faith of medieval man. They bore testimony to whatever distant shrine people had visited or to which religious group they belonged. In addition, they demonstrated the private religion which manifested itself in the possession of rosaries embellished with medallions and crosses as well as – primarily among the wealthier classes of urban dwellers – icons, or statuettes, home altars and reliquaries. Their well-known themes of their depiction is identical to the imagery satisfying the basic requirements of late medieval religion.

*

The preparation and production of the book was made possible by the support of the Hungarian Ministry for Cultural Heritage, the Hungarian Academy of Science, the National Scientific Research Foundation Programs (OTKA) and the Düsseldorf Gerda Henkel Stiftung.

MITTELALTERLICHE GLOCKEN UND BRONZENE TAUFBECKEN IN SIEBENBÜRGEN

Zusammenfassung

Mit der Sammlung der aus Bronze gegossenen Glocken und Taufbecken der östlichen Provinz des mittelalterlichen Ungarns, Siebenbürgen, wollte der Autor dem Leser eine fast unbekannt, bis heute in ihren Details noch unentdeckte Welt zeigen. Er wollte die vielen, mit hervorragender künstlerischer Sorgfalt geformten, sowohl aus epigraphischer, als auch aus kirchengeschichtlicher Sicht bedeutenden Denkmäler der Öffentlichkeit zugänglich machen. Diese Gegenstände sind herausragende technische Leistungen des Mittelalters und stellen die höchste Ebene des Handwerks dar, die von der Gemeinschaft eines Dorfes oder eines Marktfleckens im Mittelalter noch zu erreichen war. Da der Bronzeguss in der Regel der Schlussakt der Errichtung oder Erweiterung einer Kirche war, spielen die mittelalterlichen Glocken und Taufbecken auch als baugeschichtliche Quellen eine wichtige Rolle.

Die auswertenden Kapitel des Buches werden auf drei Katalogen aufgebaut: Katalog I umfasst die Glocken, Katalog II die bronzenen Taufbecken, Katalog III die Ziermotive, Medaillons und Plaketten, mit Daten über 391 Glocken, 9 bronzenen Taufbecken und 231 Ziermotive. Die Kataloge I und II sind alphabetisch nach den ungarischen Ortsnamen geordnet, wobei ein Ortsregister hilft, sich in der heutigen rumänischen bzw. deutschen Namensform zurechtzufinden. Das Jahr der Datenaufnahme ist im Katalog bei jedem Stichwort angeführt. In den Fällen, als der Autor die Glocken nicht an Ort und Stelle untersuchen konnte, werden nur die einschlägigen archivarischen Daten angegeben. Zerstörte Glocken sind mit einem + gekennzeichnet, Stücke mit unbekanntem Aufbewahrungsort dagegen mit einem Fragezeichen (?).

Über die Beschreibung und die bewusst reiche bildliche Dokumentation der Glocken und der Taufbecken hinaus beschäftigte sich der Autor auch mit allgemeinen historischen Fragen, denn die mit Inschriften versehenen Gegenstände und die mit ihnen zusammenhängenden schriftlichen Quellen (Urkunden, Rechnungen, Steuerlisten) ermöglichten Gusswerkstätten und Meister zu identifizieren, ihre Beziehungen zu erschliessen, sowie den Handelsbereich der bedeutenderen Werkstätten zu bestimmen. Ausserdem wurden sowohl der Ursprung der Rohstoffe, wie auch zahlreiche liturgische Fragen untersucht. Als sehr lehrreich erwies sich die Analyse der westlichen Beziehungen der siebenbürgischen deutschen (sächsischen) Gusswerkstätten. Die Namen der mittelalterlichen Meister, die mit dem Bronzeguss in Verbindung standen, sind im Namenregister angeführt.

Grenzen der Forschung

Während der Sammelarbeit beschäftigte sich der Autor nicht nur mit den Glocken auf dem Gebiet des historischen Siebenbürgens, sondern er nahm auch die Denkmäler der westlich davon gelegenen, heute ebenfalls zu Rumänien gehörenden Komitate Sathmar, Bihar, Arad und Temesch auf. Dadurch konnte er erreichen, dass die das Glockenmaterial des heutigen Ungarns umfassende Sammelarbeit (Patay 1989) und die vorliegende Sammlung sich lückenlos aneinanderfügen. Die Sammlung beinhaltet die im Zeitraum von den Anfängen des 13. Jh. bis 1560 entstandenen Denkmäler. Die obere Zeitgrenze folgt jener grossen Bruchlinie, die sich in Folge der bewegten Geschichte des selbständig werdenden Siebenbürgens und der Wogen der Reformation auch in der Bronzegiesserei abzeichnet.

Nachleben der mittelalterlichen Taufbecken und Glocken. Forschungsgeschichte

Die Existenz der Glocken war schon immer dadurch gefährdet, dass ihr Material, die Bronze, einen erheblichen materiellen Wert darstellte, was für sie besonders in Kriegszeiten eine ernste Bedrohung be-

deutete. Das Buch gibt einen Überblick über die Geschichte der Glockenrequisitionen in Siebenbürgen, vom Befehl des Johann Szapolyai im Jahre 1538 bis zum Einsammeln der Glocken von riesengroßer Masse während des ersten Weltkriegs. Es gelang auch, dieses letzte Ereignis mit Hilfe zahlreicher unpublizierter Archivalien eingehend zu erleuchten.

Die forschungsgeschichtliche Zusammenfassung erstreckt sich auf die Sammel- und Auswertungstätigkeit von Friedrich Müller zu Mitte des 19. Jahrhunderts, auf die Erfassungen und Sammlungen anderer Bischöfe und Geistlichen der siebenbürgischen evangelischen Kirche im früheren Sachsenland (Georg Daniel Teutsch, Karl Fabritius, Johann Michael Salzer, Rudolf Theil, Friedrich Wilhelm Seraphin), sowie auf die bahnbrechende Tätigkeit der ungarischen Forscher Balázs Orbán im Szeklerland und Flóris Rómer in Siebenbürgen und in verschiedenen Orten Ungarns.

Die bedeutendste Gestalt der siebenbürgischen deutschen Forscher am Anfang des 20. Jh. war Victor Roth, der bei der Bearbeitung des mittelalterlichen künstlerischen Nachlasses der siebenbürgischen Deutschen auch den Denkmälern der Bronzegiesserei grosse Aufmerksamkeit schenkte. Das Interessante an seiner Annäherungsweise ist, dass er in seinen Schriften die kontinuierlichen deutschen Beziehungen der siebenbürgischen sächsischen Meister im Mittelalter mit grossem Nachdruck behandelte.

Nach dem ersten Weltkrieg und nach dem Anschluss Siebenbürgens an Rumänien wurden zur Erfassung der erhalten gebliebenen Denkmäler sogar von mehreren Kirchen Aktionen gestartet, unter anderen von der siebenbürgischen deutschen evangelischen und der ungarischen reformierten Kirche. Der zweite Weltkrieg verhinderte aber sowohl eine vollumfängliche Sammlung wie auch die detaillierte Publikation der Ergebnisse. Das wichtigste Ergebnis der rumänischen Forschung in Siebenbürgen (Virgil Vătăşianu) hängt mit einigen Ornamenten im byzantinischen Stil und mit griechischer Inschrift des Taufbeckens von Hermannstadt (Sibiu, Nagyszében, 1438) zusammen. Der Autor nahm überzeugend an, dass die Plaketten vom Metalleinband eines griechisch-orthodoxen Evangelienbuchs stammen und darauf hinweisen, dass die Goldschmiede in Hermannstadt auch von Rumänen aus der Walachei Aufträge bekamen, so vielleicht zur Reparatur oder Vervielfältigung einiger Goldschmiedearbeiten.

Die örtliche Forschung widmete den Glocken – mit wenigen Ausnahmen – in den letzten Jahrzehnten wenig Aufmerksamkeit, während die Glocken und bronzenen Taufbecken in den sich wegen der massenhaften Aussiedlung der deutschen und der Abnahme der ungarischen Bevölkerung Siebenbürgens entvölkernden Kirchen immer mehr in Gefahr gerieten. Die Gefahr besteht im ohne Sorgfalt durchgeführten Neuguss der Denkmäler, in den immer öfteren Kunstwerkdiebstählen und im illegalen Sammeln des Buntmetalls. Im Bewusstsein all dieser begann der Autor am Anfang der 1980-er Jahre, damals noch als siebenbürgischer Museologe eine umfassende Sammeltätigkeit, die er schon in Budapest gegen Ende der 1990-er Jahre beendete.

Rohstoffe des mittelalterlichen Bronzegusses

Laut Eintragungen in den Rechnungen in der ersten Hälfte des 16. Jh. wurde in den siebenbürgischen sächsischen Städten in Buda gekauftes Erz verarbeitet. Im Laufe des 16. Jh. wurde Kupfer ausser des Thurzó-Fuggerschen Unternehmens in Neusohl (Banská Bystrica/Besztercebánya) auch aus dem Erzgebirge Zips-Gemer in Oberungarn, vor allem aber aus Schmöllnitz (Smolník, Szomolnok) nach Siebenbürgen und in die angrenzenden türkischen Eroberungsgebiete geliefert. Ein wichtiger siebenbürgischer Knotenpunkt des Kupferhandels war Kronstadt (Braşov, Brassó), woher Lieferungen nach anderen Gebieten Siebenbürgens, bzw. – über die Pässe der Karpaten – auch nach Moldavien und in die Walachei kamen. Das Buch untersucht mit Hilfe zeitgenössischer Rechnungseintragungen die Linien der Kupfer-, Zinn- und Bleilieferungen, sowie die Preisänderungen der einzelnen Erzsorten im Laufe des 15. und 16. Jh.

Die Zusammensetzung der mittelalterlichen Güsse wurde durch Analyse zahlreicher Metallproben untersucht. Das wichtigste Ergebnis der Analysen war, dass das Material der Glocken, die *Zinnbronze*, sehr klar von der zur Herstellung von Taufbecken hergestellten Legierung mit hohem Kupferanteil, von der leichter zu giessenden, zugleich wesentlich billigeren *Bleibronze* zu trennen war, die auch zu den altertümlichen und mittelalterlichen Statuen verwendet wurde. Der Zinngehalt der Bronze der frühen

siebenbürgischen Glocken (13. und 14. Jh.) war erstaunlich hoch, was den Schmelzpunkt der Legierung zwar deutlich senkte, aber das Material der Glocken sehr zerbrechlich machte.

Gusstechnik, Form und Gewicht der mittelalterlichen Glocken

Das Kapitel stellt die Gusstechnik und die formtypologische Analyse der mittelalterlichen Glocken eingehend dar, und hebt die Eigentümlichkeiten der siebenbürgischen Glocken je nach Epochen und Werkstätten hervor. Das Gewicht der mittelalterlichen Glocken wurde im Verhältnis zu ihren Abmessungen getrennt untersucht, da im Laufe der Forschungen bezüglich der Anwendbarkeit der in der Fachliteratur üblichen Berechnungsformel grundsätzliche Zweifel entstanden. Auf Grund des Gewichts und der Grösse der bei den Requisitionen im ersten Weltkrieg gemessenen, später restituierten, bis heute erhalten gebliebenen Glocken gelang es, zu einem sicheren Ergebnis zu kommen: ihr Gewicht steht mit wenig Ausnahmen dem Gewicht derjenigen Glocken nahe, die nach der Limburger Norm als "sehr leicht" und "leicht" eingestuft wurden.

Mittelalterliche Glockengeschichte, Liturgie und Nutzung

Das Buch gibt einen Überblick über die Geschichte der Glocken und Schellen von der Urzeit bis zum Mittelalter. Es werden auch solche Angaben aus dem frühen Christentum nach dem Edikt von Mailand bekannt gemacht, die neben anderen Rufinstrumenten auf Glocken hinweisen können. In Zusammenhang damit geht der Autor auch auf die etymologischen und terminologischen Fragen der in den mittelalterlichen lateinischen Quellen vorhandenen Bezeichnungen (*signum, clocca, campana, nola, tintinnabulum*) ein.

Jeweils ein Unterkapitel beschäftigt sich mit der frühen Glockenbenutzung der westlichen Kirche, mit den Glockenfunden auf dem Gebiet der östlichen Kirche, und mit den mittelalterlichen Riten der Glockenweihe. Die Bedeutung der Glockenweihe ist deshalb so gross, weil die Inschriften zahlreicher Glocken und Taufbecken aus den liturgischen Texten der Einweihung stammen.

Glockeninschriften im mittelalterlichen Siebenbürgen

Der Text der frühesten Glockeninschriften Siebenbürgens aus dem 13.-14. Jh. lautet einheitlich: *O rex glorie veni cum pace*, der leider weder von der Jahreszahl noch vom Namen des Meisters ergänzt war. Die im frühen siebenbürgischen Denkmalbestand als ausschliesslich geltende Inschrift *O rex glorie veni cum pace* wurde in der Werkstatt zu Hermannstadt in einigen Fällen schon im 14. Jh., von der Mitte des 15. Jh. an schon konsequent in der erweiterten Form *O rex glorie veni nobis cum pace* verwendet. Die Werkstatt zu Schässburg im 15. Jh. bevorzugte die Variante *O rex glorie Ihesu Criste veni cum pace*. In den 40-er und 50-er Jahren des 16. Jh. erscheint auf den vermutlich in der Werkstatt zu Kronstadt hergestellten Glocken auch die weniger regelmässige Form *O rex glorie veni in pace*. Zu Ende des 15. Jh. entstand auch eine andere Variante, die in der ersten Hälfte des 16. Jh. schon sehr häufig verwendet wurde: *Christus rex venit in pace, deus homo factus est*. Diese wurde ab Ende des 15. Jh. – da sich der Text auf Christus bezieht – mit dem Zusatz *Jesus Nazarenus Rex Iudeorum* oder dem Monogramm *INRI* am Ende der Inschrift ergänzt.

Mit Christus bzw. mit dem Ritual der Kirchweihe hängt jener besondere Inschriftentyp zusammen, wobei die Buchstaben des *Alphabets* auf die Schulter der Glocke gesetzt wurden. Die inhaltlich mit der Liturgie der Glockenweihe verbundenen Inschriften zahlreicher siebenbürgischen Glocken betonen die besondere apotropäische Fähigkeit der Glocke. So war das auch im Fall der grossen Glocke von Baassen (Bazna, Bázna) aus dem 15. Jh. Man erwartete von ihrem Geläut, dass es durch die Kraft der Heiligen Dreifaltigkeit die bösen Lufthauche unschädlich macht (*Benedictus sit buius campane sonus in nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti amen. Campanae [sonus] destruatque auras nocivas Sancte Trinitatis virtus*). Denselben Gedanken widerspiegelt die Inschrift der Glocke zu Marienburg (Feldioara, Földvár), die ebenfalls im 15. Jh. in der Werkstatt zu Schässburg (Sighișoara, Segesvár) angefertigt wur-

de. Laut dieser Inschrift vertreibt die das Horn Christi genannte Glocke den Hagel, sie bricht den drohenden Sturm und wendet den Blitz ab (*Hac Cristi tuba pellatur grandinis turma, turbinis conflictus stringatur fulminis ictus*).

Den Namen der vier Evangelisten und der Heiligen Drei Könige der Bibel schrieb man auch eine besondere Kraft gegen schlechtes Wetter zu, deshalb wurden sie gerne in Glockeninschriften verwendet. In unserem siebenbürgischen Material erscheint die auf die vier Buchstaben des Namens Jahve hinweisende Inschrift *Tetragrammaton* ziemlich spät, erst im 15. und 16. Jh.

Die mit den kirchlichen Edikten des 13. und 14. Jh. verbundene, oft verwendete Glockeninschrift *Ave Maria gracia plena* weist auf das beim Abendlockengeläut dreimal zu wiederholende Gebet "Gegrüßet seist du Maria" hin. Dieser Typ der Inschriften erscheint im siebenbürgischen Denkmalbestand gegen Ende des 14. Jh.

Eine typische Gruppe der mittelalterlichen Glockeninschriften findet man auf jenen Glocken, die von Anfang des 15. Jh. zu Ehren (*ad honorem* ...) der Heiligen Jungfrau Maria oder eines Heiligen gegossen wurden, bzw. deren Umschrift um das Fürbitten dieser Heiligen ersucht (... , *ora pro nobis*). Die auf den Glocken genannten Heiligen sind häufig identisch mit dem Schutzpatron der jeweiligen Kirche, aber es gibt auch beachtenswerte Ausnahmen.

Da es um kirchliche Gegenstände geht, ist es selbstverständlich, dass der Text zahlreicher Glockeninschriften aus der Bibel oder aus der Liturgie (Hymne, Antiphon oder Psalm) stammt. Diese letzteren kannten nicht nur die Kleriker, sondern auch die gebildeteren Gläubigen auswendig, wie zum Beispiel die Hymne *Te Deum* (Bocșița/Magyarbaksa, Seiburg/Jibert/Zsiberk), die Maria-Antiphonen (Istihaza/Istvánháza, 1498: *regina celi letare*, Vădaș/Vadasd, 1502: ein Teil der *Salve Regina*), die Pfingstsequenz *Sancti spiritus assit nobis gratia* (Reps/Rupea/Kóhalom, 1488) oder eben die Psalmen (Căpușu Mic/Magyarkiskapus, 1527; Sântana Nirajului/Nyárádszentanna; Aleșd/Élesd).

Neben vielen anderen Bibelzitataten haben auch diejenigen Bibelstellen eine allgemeine historische Bedeutung, die zu beliebten Zitaten der Reformation geworden sind. *Soli Deo gloria*, besonders aber *verbum Domini manet in aeternum* wurden von der zweiten Hälfte des 16. Jh. an zu den meistverwendeten Glockeninschriften des protestantischen Siebenbürgens.

Eine andere, typisch späte Glockeninschrift ist die seit Mitte des 16. Jh. verwendete *da pacem Domine in diebus nostris* (Kleinkopisch/Copșa Mică/Kiskapus, 1548; Meschen/Moșna/Muzsna, 1548; Deutschkreuz/Criț/Szászkeresztúr, 1551; Michelsdorf/Veseuș/Szásznagyvesszős, 1557).

Bronzene Taufbecken

Die Taufbecken waren Ausstattungsgegenstände von grundlegender Bedeutung der mittelalterlichen Kirchen, die ausser dem Sakrament der Taufe auch bei zwei anderen kirchlichen Zeremonien eine zentrale Rolle spielten: bei der Segnung des Taufwassers am Karsamstag bzw. zu Pfingsten, und bei der Wiederaufnahme der Büsser am Gründonnerstag (diese uralte Tradition hatte ein langes Fortleben vom frühen Christentum bis zum Mittelalter). Ihre gemeinsame Behandlung mit den Glocken ist nicht nur dadurch begründet, dass beide Gegenstände zur grundsätzlichen Ausstattung der mittelalterlichen Kirchen gehörten, sondern auch dadurch, dass die bronzenen Taufbecken von denselben Meistern hergestellt wurden, die auch die Glocken gegossen haben. So sind die Glocken und die Taufbecken über ihr ähnliches Material hinaus auch durch zahlreiche Ziermotive und gusstechnische Details verwandt, sogar ihre Inschriften wurden mit den gleichen Buchstaben angefertigt.

Die zwei frühesten, einander ausserordentlich ähnlichen siebenbürgischen bronzenen Taufbecken (Mediasch/Mediaș/Medgyes, Schaas/Șaeș/Segesd) wurden zu Ende des 14. Jh. in der Werkstatt zu Hermannstadt hergestellt. Über ihre Meister verfügen wir über keinerlei schriftlichen Informationen. Wenn der in den Traubenblättern der Zierreihe des Taufbeckens von Segesd entdeckte Buchstabe *L* wirklich ein Monogramm ist, dann können wir vom *Meister L. und seinem Kreise* sprechen. Die hypothetische Iniziale sagt aber nichts von der Herkunft des Trägers dieses abgekürzten Namens, ebenso, wie von seiner – bestimmt nicht örtlichen – Ausbildung. Die erhaltenen Denkmäler machen aber das Bestehen einer Werkstatt wahrscheinlich, die sich auf Massenproduktion einrichtete und über eine feste

Technik verfügte. Der Meister der frühen siebenbürgischen Taufbecken war in erster Linie ein Glockengiesser, der die komplizierten Formen auf ein auch von den Glockengießern erfüllbares einfaches Niveau reduzierte. Er vermied die zusammengesetzten Formen und verliess mit umsichtiger Sorgfalt die Details, die mit der Figurengestaltung oder dem komplizierteren Montieren verbunden waren. Die edel gestaltete, aber erheblich vereinfachte Kelchform des Taufbeckens füllte er mit einer dichten Verzierung der Oberfläche aus. Die auch als Ornamente angebrachten Inschriftenbänder, unter ihnen die im Mittelalter am meisten verwendete Inschrift *O rex glorie veni cum pace*, wie auch die aus flachen Weinblättern bestehenden Friese waren auch für die zeitgleichen Glocken dieser Werkstatt kennzeichnend. Aller Wahrscheinlichkeit nach waren die nicht höher als mittelmässigen technischen Kenntnisse des Meisters und die unvermeidliche Reduktion der Form und der Ornamentik die Ursache dafür, dass die mit den mittelalterlichen siebenbürgischen Taufbecken vergleichbaren westlichen Becken im Allgemeinen indirekte Analogien sind, wenn wir uns nur auf die Grundformen konzentrierend die in Siebenbürgen unverwirklichten Details ausser Acht lassen.

Taufbecken wurden auch im Laufe des 15. Jh. sowohl in Hermannstadt als auch in der parallel betriebenen Gusswerkstatt zu Schässburg angefertigt. Alle siebenbürgischen Taufbecken aus dem 15. Jh. stellen eine durch einen Nodus gegliederte Kelchform dar. Im Falle von zwei zueinander ziemlich nahe gelegenen siebenbürgischen Städten, Hermannstadt und Schässburg fällt es mit Recht auf, wie sehr die hier gegossenen Becken voneinander abweichen. Das kann auch so interpretiert werden, dass ihre Giesser in der ersten Hälfte des 15. Jh. ihr Wissen anderswo erwarben. Diese Möglichkeit bekräftigen auch einige Taufbecken aus Sachsen (14.-15. Jh.), die miteinander ausser ihrem Bronzematerial nur dadurch verbunden sind, dass sie alle eine Kelchform mit Nodus darstellen, ihre Details weisen aber auf unterschiedliche Werkstätten in der weiteren Umgebung von Magdeburg, dem berühmten Zentrum des Bronzegusses hin. Der Überblick über die kelchförmigen Taufbecken mit einem Nodus in Sachsen bzw. in den angrenzenden Ländern und dabei die Festlegung ihres Ursprungs sind durch die Mängel unserer Forschungen eingeschränkt. Wir konnten nämlich die Analogien zum Kreis des Taufbeckens aus Hermannstadt nicht entdecken, und die zahlreichen Formvarianten aus Deutschland weisen auf die permanente Möglichkeit des Entstehens örtlicher Typen hin. Gleichzeitig konnte auch festgestellt werden, dass die einzelnen Varianten im Allgemeinen nur von einigen Exemplaren, manchmal von einem einzigen Stück vertreten sind, so ist es auch möglich, dass die Zerstörungen und Neugüsse der Denkmäler im Mittelalter und in der Neuzeit die Analogien spurlos vernichteten. Jedoch zeichneten die Parallelen jene weite Umgebung auf, wo die siebenbürgischen sächsischen Meister gelernt haben konnten. Über die den Lehrjahren im Ausland bzw. den unterschiedlichen Werkstattstraditionen zuzuschreibenden Unterschiede hinaus ist eine grosse Bedeutung dem Geschmack und dem Proportionsgefühl einigen besonders begabten, Schule machenden Glockengießern beizumessen, sowie – unseren Vermutungen nach in erster Linie – dem zeichnerischen Können der örtlichen Goldschmiede oder Künstler. Bei diesen einzeln geformten, in Siebenbürgen nie in bedeutenden Serien angefertigten Stücken war die Nachahmung der möglichen Muster von den Fachkenntnissen, vom Geschmack und dem Proportionsgefühl des Giessers her viel mehr beeinflusst, als im Fall des Glockengusses, das vielmehr eine Routinearbeit ist. In Kenntnis unserer Sammlung scheint zweifellos zu sein, dass den Guss eines bronzenen Taufbeckens nur die bedeutendsten Werkstätten und die am besten gebildeten Glockengiesser unternahmen.

Die Parallelstücke zu den typischen, kelchförmigen Taufbecken fanden wir in einer ziemlich weiten Region: im Gebiet des ehemaligen Oberungarns, Schlesiens und – vor allem – in den östlichen deutschen Ländern: in Sachsen und in Brandenburg. Die besten, doch nicht als eng zu bezeichnenden Parallele der siebenbürgischen Taufbecken findet man in Oberungarn: es sind die Produkte einer solchen Gusswerkstatt vielleicht in Kassa, deren Tätigkeit und Gussprodukten (die Taufbecken von Kaschau/Košice/Kassa, Tvaro ná/Duránd und das fragmentarische Becken von Stará Lesná/Felsőerdőfalva) in der Fachliteratur noch nicht genügend Bedeutung beigemessen wurde, so ist ihre Bearbeitung kaum mehr, als Erwähnung der Stücke.

Die anspruchsvollen und kostbaren Gussstücke wurden ausschliesslich in den bedeutendsten siebenbürgischen sächsischen Werkstätten angefertigt, ihre Besteller sind unter den bedeutendsten Persönlichkeiten der siebenbürgischen sächsischen Gesellschaft zu suchen.

Im Gegensatz zu den nur einmal gesegneten Glocken wurden die Taufbecken, genauer gesagt das darin enthaltene Wasser, jedes Jahr geweiht. Die bei der Einweihung der Becken gesagte Oratio, die vom frühen Mittelalter bis zur Neuzeit angewendet wurde und aus dem in der kirchlichen Überlieferung mit dem Namen von Papst Gelasius (492-496) verbundenen *Sacramentarium Gelasianum* stammt, ist deshalb besonders wichtig, weil sie die Hauptquelle der Inschriften der Taufbecken bedeutet.

Die steinernen Taufbecken der siebenbürgischen evangelischen Kirchen, die auch die Verhältnisse des späten Mittelalters konservierten, befinden sich heute in der überwiegenden Mehrheit der Fälle im westlichen Teil des Chors, vor dem Altar. Die Forschung ist darin aber sicher, dass diese Anordnung nicht aus dem Mittelalter stammt. Sowohl die ältere als auch die jüngere Fachliteratur vermutet, dass diese Becken ursprünglich im westlichen Ende des Schiffes, in der Nähe des Eingangs standen. Damit wäre sozusagen symbolisiert, dass ein neugeborenes Kind nur durch das allererste Sakrament, durch die Taufe die Kirche betreten darf. Die heutige Stelle der Taufbecken der evangelischen Kirchen in der westlichen Hälfte des Chors hängt engstens mit der Lehre der Lutherischen Reformation zusammen, die nur zwei Sakramente (die Taufe und das Abendmahl) annahm, und den Platz der Taufe und des Taufbeckens am wichtigsten Platz der Kirche, ausgesprochen vor dem Chor, in einer Höhe vor 1-2 Stufen bestimmte.

Gusswerkstätten in Siebenbürgen und im Partium

GUSSWERKSTÄTTEN VON HERMANNSTADT / Die hervorragendste Gusswerkstatt des mittelalterlichen Siebenbürgens war in Hermannstadt in Betrieb. Ihre Bedeutung zeigt sich in der hohen Anzahl der hier hergestellten Gussprodukte, im weiten Einzugsgebiet der Werkstatt, sowie im hohen Niveau und im Reichtum an den auf den Güssen von guter Qualität angewendeten Zierelementen. Die Werkstätten zu Hermannstadt – unter ihnen viele kurzlebige Gusswerkstätten, sowie mehr als ein Jahrhundert lang bestehende Familienunternehmen – umfassen den ganzen geforschten Zeitraum, vom 13.-14. Jh. an bis zur ersten Hälfte des 16. Jh.

Bei der Bewertung der Tätigkeit der Glockengusswerkstatt in Hermannstadt soll man vor allem auf die hervorragende Bedeutung der Stadt im Mittelalter hinweisen. Hermannstadt war die zentrale Siedlung der vom 12. Jh. an nach Südsiebenbürgen ziehenden deutschsprachigen Siedler (*hospites*), der Sitz der das Gebiet der privilegierten *provincia Cibiniensis* beinhaltenden, noch von Béla III. gegründeten Probstei, die später – zur Zeit vom König Sigismund – das grösste wirtschaftliche Gewicht unter den sächsischen Städten Siebenbürgens hatte. Auf ihre Bedeutung vor dem Tatarenzug weist das Erwähnen der Hermannstädter Mark im Privilegienbrief der Sachsen von Andreas II. (*Andreanum*, 1224) hin, auf ihre Entwicklung im 14. Jh. lässt das Privileg des ungarischen Königs Ludwig I. folgen, in dem der König den mit Polen Handel betreibenden Hermannstädtern die Privilegien der Kaufleute von Krakau, Kaschau (Košice/Kassa) und Leutschau (Levoča/Lőcse) zusicherte.

Bezüglich der Bearbeitung von Buntmetall ist es wichtig zu erwähnen, dass in Hermannstadt sowohl eine Prägwerkstatt als auch eine Münzkammer tätig waren, so mögen an der Herstellung und Vervielfältigung der die Bronzegüsse verzierenden Reliefs ausser den örtlichen Goldschmieden auch die Münzpräger und die Siegelhauer teilgenommen haben.

*Die Gruppe Maldorf (Viișoara/Domáld) - Szentábrabám (Avrămești): Glocken in Südsiebenbürgen im 13. und 14. Jh. / Während unserer Sammlung in der weiteren Umgebung von Hermannstadt sahen wir zahlreiche Glocken, deren Entstehungszeit sich als viel früher erwies, was bisher von der Forschung angenommen wurde. Da es um eine reiche Serie von einander ausserordentlich ähnlichen Stücken aus Südsiebenbürgen geht, können wir mit Recht vermuten, dass sie keine vereinzelt importierte Stücke, sondern Produkte einer regelmässig produzierenden unbekanntenen örtlichen Werkstatt sind. Diese frühe Gusswerkstatt vermuten wir in Hermannstadt zu entdecken, wo die Forschung auf Grund von schriftlichen Quellen, Glocken- und Taufbeckeninschriften mit der frühesten städtischen Werkstatt Siebenbürgens rechnet. Auf allen Glocken finden wir den gleichen Text mit dem Hinweis auf Christus: *O rex glorie veni cum pace* – König der Herrlichkeit, komm in Frieden. Wenn wir aber die auf den ersten Blick gleichen*

Buchstaben der Glockeninschriften, vor allem das Verhältnis der Antiqua- und der Unzialschrift zueinander, sowie die Gestaltung der Unzialen gründlich untersuchen, können wir innerhalb dieser Gruppe Varianten voneinander abgrenzen. Da die Bestimmung dieser Variationen vor allem auf den Eigentümlichkeiten der Inschrift beruht, weisen die einzelnen Varianten mit grosser Wahrscheinlichkeit nicht auf verschiedene, parallel produzierende Werkstätten, sondern auf unterschiedliche Hände und dadurch auf kleinere zeitliche Differenzen hin.

Zum beschriebenen, frühesten Denkmalbestand der Hermannstädter Gusswerkstatt gehören auch einige Glocken ohne Inschrift, was eine eindeutige Schlussfolgerung nahelegt: bei der Untersuchung der Werkstattbeziehungen im Fall unserer frühen Glocken genügt es nicht, uns nur auf die Eigentümlichkeiten der Inschriften zu stützen.

Die Tätigkeit der Glockenwerkstatt zu Maldorf-Szentábrahám hörte im Laufe des 14. Jh. plötzlich auf.

Die Glocke aus Petersdorf (Petrești/Péterfalva) und ihr Kreis (14. Jh.) / Die mehrere Jahrzehnte lange Lücke zwischen den Denkmälern des Typs Maldorf-Szentábrahám und den in Hermannstadt zum Ende des 14. Jh. hergestellten Glocken und Taufbecken, die mit der typischen Inschrift des Taufbeckens von Mediasch charakterisiert werden können, kann mit einigen Glocken, vor allem mit der Glocke aus Petersdorf und einigen weiteren verwandten Denkmälern ausgefüllt werden. Diese haben eine Majuskelschrift, ihre Entstehungszeit kann leider nicht näher bestimmt werden. Die Glocke aus Petersdorf vertritt schon eine neue Form, das klassische gotische Glockenrippe. Ebenfalls wichtig sind die Buchstaben der Glockengruppe von Petersdorf dar: nach den handgeformten Buchstaben aus Wachsstäbchen trifft man im erhalten gebliebenen siebenbürgischen Material zum ersten Mal in Formen vervielfältigte und auf die falsche Glocke applizierte Majuskeln. Über die neuen Detailformen und die vervielfältigten Buchstaben hinaus bedeuten im siebenbürgischen Denkmalbestand auch die an der Glockenschulter im Kreis umlaufenden Alphabet-Inschriften eine Neuigkeit. Die fragmentarischen, hier und dort ungeordneten Alphabete sind in mehreren Fällen von rechts nach links zu lesen, sogar ihre Buchstaben wurden häufig umgekehrt auf die falschen Glocken gesetzt. Daraus können wir auf die schwachen Schriftkenntnissen der Giesser schliessen, eher aber darauf, dass die von anderen angeordneten Buchstaben die des Schreibens unkundigen Meister nur – häufig sogar falsch – applizierten.

Die Werkstatt zu Hermannstadt zum Ende des 14. Jh. / Im Gegensatz zu den bisher behandelten Glocken, deren Hermannstädter Ursprung nur angenommen werden kann, wird jetzt eine solche Gruppe dargestellt, deren Verbreitungsgebiet in Südsiebenbürgen zwar identisch mit dem der früheren Stücke ist, die Denkmäler selbst knüpfen sich aber sogar an mehreren Punkten an die bestimmt aus Hermannstadt stammenden Bronzegüsse aus der ersten Hälfte des 15. Jh., ihr Hermannstädter Ursprung scheint also unzweifelhaft zu sein. Die zwei Säulen der ausführlichen Analyse sind die Taufbecken von Mediasch und Schaas. Die Tätigkeit der kurzlebigen Werkstatt brach gegen Ende des 14. Jh. ab.

Die Zeit des Meisters Leonardus (1420-30-er Jahre) / Bronzegüsse nachweislich Hermannstädter Ursprungs tauchen nach einer Pause von mindestens einem Vierteljahrhundert in den 1420-er Jahren wieder auf. Bereits die frühere sächsische Forschung wurde darauf aufmerksam, dass in der Umgebung von Hermannstadt sieben Glocken aus dem 15. Jh. und selbst das Taufbecken von Hermannstadt (1438) den Namen des Giessermeisters Leonardus (*Leonhardus*) auf sich tragen. Diese signierten und manchmal datierten Denkmäler bedeuten für uns den Ausgangspunkt, deren Anzahl durch unsere Forschung mit weiteren Stücken vermehrt wurde.

Die Produkte des Meisters Leonardus auf einer Karte dargestellt kann festgestellt werden, dass der Werkstattkreis des Meisters ein verhältnismässig kleines, gut abgrenzbares Gebiet umfasste: das nördlich von Hermannstadt liegende und bis zur Grossen Kokel reichende, durch Täler zerstückelte Hügel-land. Für die Ausdehnung dieses Gebiets ist kennzeichnend, dass die Entfernung der oben genannten Dörfer von Hermannstadt nur in Ausnahmefällen 40 km überschreitet.

Der im Verhältnis zum Verbreitungsgebiet der Gruppe von Mediasch wesentlich kleinere Werk-

stattskreis von Leonardus macht wahrscheinlich, dass in Südsiebenbürgen zu dieser Zeit auch eine andere Gusswerkstatt tätig war. Wie wir es unten sehen, fällt die Entstehung und Verstärkung der Gusswerkstatt zu Schäßburg auf diesen Zeitraum, auf die erste Hälfte des 15. Jh.

In den schriftlichen Quellen der Zeit konnten wir keine Spuren des Meisters Leonardus finden. Von seinem Leben und seiner Tätigkeit wissen wir nur so viel, was die Inschriften bzw. die sich in Hermannstadt und in ihrer Umgebung zu befindenden Güsse verraten. Als er die Glocke von Haschagen (Haşag/Hásság, 1429) goss, nannte er sich *magister*, nach den damaligen Begriffen zählte er also nicht mehr zu den Jüngeren. Seine früheste Arbeit, die wir kennen – wenn wir das unklare Datum richtig entzifferten – ist die 1424 gegossene Glocke von Donnersmarkt (Mănărade, Monora). Wenn wir daran denken, dass zwischen den Glocken des Typs Mediasch vom Ende des 14. Jh. und den Hermannstädter Arbeiten aus dem 15. Jh. im ersten Viertel des 15. Jh. eine grosse Lücke gähnt, sollen wir im in den 1420-er Jahren auftauchenden Meister mit einem deutschen Namen einen ein- oder heimgezogenen, mit grosser Wahrscheinlichkeit im Ausland gelernten Giesser sehen. Kennzeichen dafür sind die von ihrem ersten Anwender als Leonardus-Rosetten genannten kleinen Brakteaten zur Trennung der Worte, die der Meister von Hermannstadt – wie die Münzenabdrücke auf den ähnlichen westlichen Denkmälern – oft in spielerische Formen anordnete. Die von Leonardus angewendeten Zierelemente weisen übrigens darauf hin, dass Leonardus an einem Ort gelernt haben musste, wo in der Verzierung der Glocken und der Taufbecken verschiedene figurverzierte Reliefs, darunter in auffallend grosser Zahl weltliche Goldschmiedearbeiten, vor allem Kleidungsschmücke und Gürtelbeschläge hervorragende Rolle spielten. Bei der Übersicht des europäischen Materials stellte es sich heraus, dass als solche Gebiete vor allem die nördlichen und östlichen deutschen Länder (Niedersachsen, Sachsen, Brandenburg, Thüringen) zu betrachten sind. Es ist wohl kein Zufall, dass auch die parallelen Formen der kelchförmigen Taufbecken hier anzutreffen sind, obwohl die fortentwickelte Kelchform des Taufbeckens des Meisters Leonardus eine selbständige Invention enthaltende Arbeit ist. Seine Werkstatt arbeitete auch nach seinem Tode – mit unveränderten Buchstabentypen und mit der Verwendung zahlreicher alter Matrizen – ununterbrochen weiter.

Die zweite Hälfte des 15. Jh. / Ein Vierteljahrhundert nach der bisher bekannten spätesten Arbeit vom Meister Leonardus treffen wir wieder einen Glockengiesser aus Hermannstadt an. Der Name *Andreas clockengeysser* wurde ins Zunftbuch der örtlichen Schneiderzunft aus dem Jahre 1462 eingeführt. Wir verfügen weder über weitere schriftliche Angaben noch über signierte Werke von Meister Andreas.

Aus dem dritten Viertel des 15. Jh. stammt auch eine andere Angabe bezüglich der Werkstatt, welche entweder zeitgenössisch oder ein wenig jünger zu sein scheint. Gemäss einer näher nicht datierten Steuerliste bezahlte die Witwe des Giessers Michael (*Relicta Michaelis Gisseren*) eine erhebliche Summe als Steuer, was darauf schliessen lässt, dass sie die Werkstatt ihres verstorbenen Mannes übernommen hat. Die Annahme wird dadurch verstärkt, dass die Liste keine anderen Giessernamen enthält.

Die obigen Ausführungen belassen uns in völliger Ungewissheit, wer von den beiden Giessern der Meister aus Hermannstadt gewesen sein mag, der in den 1470-er Jahren mehrere, mit Jahreszahl versehene Glocken und ein hervorragend konstruiertes und hergestelltes Taufbecken (Klein-Schelken/Şeica Mică/Kisselyk, 1477) anfertigte. Was sich anhand seiner Werke feststellen lässt, ist seine eindeutige deutsche Abstammung (seine beliebte Inschrift ist: *Ihesus Cristus hilf uns*) und seine enge Beziehung zur Werkstatt des Leonardus. Dies letztere wird durch die ähnliche Form der Glocken, die verwandten Minuskeln, die gleichen Trennungszeichen, das mit der Form des Hermannstädter Beckens äusserst eng verbundene Taufbecken von Klein-Schelken und die in der Hermannstädter Werkstatt auch früher verwendeten Ornamente bewiesen. Nach unserer Annahme war der Sohn dieses unbekanntem Meisters jener Peter, der 1463 an der Wiener Universität als *Petrus Fusoris de Cibinio*, bzw. nach dem Beruf seines Vaters als *Petrus Clokengisser* auftaucht. Den Sohn treffen wir 1476-1477 immer noch in Wien an, wo er unter dem Namen *Petrus Giesser de Cibinio* Mitglied der *natio Hungarorum* ist. Den Titel *baccalaureatus artium* erwarb er 1479 ebenfalls hier, was darauf hinweist, dass sein Vater schon ziemlich alt gewesen sein mag, als er sein Hauptwerk, das Taufbecken von Klein-Schelken 1477 goss. Die den Rand des Taufbeckens umfassenden grossen Plaketten entstanden in der ersten Hälfte oder gegen Mitte des 15.

Jh. (das Relief mit dem Bildnis des Heiligen Bernhardinus von Siena z.B. erst nach der Kanonisierung im Jahre 1450) vermutlich in der Rheingegend. Ihr erstaunlich frühes Erscheinen in Siebenbürgen kann vielleicht eben mit dem im Ausland studierenden Sohn in Zusammenhang gebracht werden.

Die Glocken des Meisters Wolfgang / Die jeweiligen Epochen der Bronzegusswerkstatt zu Hermannstadt waren bisher immer nur von den Produkten je einer Werkstatt gekennzeichnet, obwohl der Autor feststellen konnte – wie z.B. bei den Glocken und Taufbecken der Gruppe von Mediasch –, dass innerhalb der gleichen Werkstatt gleichzeitig auch mehrere Hände tätig waren. Im von uns untersuchten Zeitraum können wir erst vom Ende des 15. Jh. an mit parallel tätigen, selbständigen Werkstätten rechnen. Das Produkt einer solchen Werkstatt ist die 1501 gegossene Glocke der Franziskaner von Mediasch, die laut ihrer Inschrift *per magistrum Wolfgangum Cibiny*, also in Hermannstadt im Jahre 1501 angefertigt wurde. Obwohl diese Zeit besonders reich an schriftlichen Angaben ist, konnten wir den Meister nicht identifizieren. Das ist besonders bedauerenswert, denn die Glocke von Mediasch ist kein alleinstehendes Produkt eines sich hier vorübergehend aufhaltenden Meisters, sondern ein Werk, mit dem eine ganze Reihe verwandter Denkmäler verbunden werden kann.

Glockengiesserei in Hermannstadt zu Ende des 15. Jh. und zu Anfang des 16. Jh. / Der bedeutendste Giesser des ausgehenden 15. Jh. in Hermannstadt, Meister Martin (*Martin Clackengisser, Clackysser*) war vermutlich nicht mehr ganz jung, als sein Name in den Steuerlisten auftauchte, darauf weisen mindestens seine im öffentlichen Leben der Stadt erfüllte Rolle und sein Titel *providus vir dominus*. Die Urkunden aus den Jahren 1485-87 erwähnen ihn als Stadtrichter (*villicus*), als solcher war er als Zeuge bei der Beurkundung der letztwilligen Verfügung des Bürgermeisters von Hermannstadt, Thomas Altemberger im Jahre 1485 anwesend. Sein Name wird zum letzten Mal im April 1492 erwähnt. Sein fragmentarischer Lebenslauf beweist, dass die genannten Glockengiesser – als Abkömmlinge von seit Generationen städtische Bürgerrecht genießenden Familien – über beträchtliches Ansehen und den eingezahlten Steuern gemäss über einen ansehnlichen finanziellen Hintergrund verfügten, der ihren Söhnen sogar ein Auslandsstudium ermöglichte. In dieser Beziehung soll erwähnt werden, dass in den Matrikeln der von den siebenbürgischen Sachsen traditionell geliebten Universitätsstadt Wien 1494 wieder der Sohn eines siebenbürgischen Glockengiessers auftaucht, *Thomas Glockengiesser de Cibinio*, dessen Verwandtschaft anhand der Quellen mit keinem damaligen Meister belegt werden kann, die Logik der historischen Daten lässt aber in ihm den Sohn des Meisters Martin vermuten.

Sowohl die reiche Serie der erhalten gebliebenen Werke des Meisters als auch die Verbreitung der Glocken weisen auf das einmalige Glück des Meisters hin, was vom Hermannstädter Meister auch sorgfältig ausgenützt wurde. Es geht um die Tatsache, dass der grösste Konkurrent, die Werkstatt von Schässburg in den 1480-er Jahren ihre Tätigkeit abstellte oder deutlich verringerte, und sein Werkstattsgbiet wurde – wie es die oben erwähnten und die nachfolgenden Glockengruppen belegen – von den Hermannstädter Werkstätten übernommen. So erhielten die Hermannstädter Gusswerkstätten Aufträge aus weiteren Gebieten, sogar aus dem Szeklerland. Zur Erfüllung der Wünschen der ärmeren Siedlungen richtete sich die Werkstatt des Meisters Martin auf die Herstellung von wohlgefälligen aber kleineren, und so auch billigeren und leichter zu liefernden Glocken ein.

Der Hermannstädter Sachser *Martin Glockengiesser* kommt in den schriftlichen Quellen das letzte Mal im Frühjahr 1492 vor. Das stimmt damit gut überein, dass die letzten Stücke der von den 1480-er Jahren verfolgbaren und mit seinem Namen zu verbindenden Glockengruppe im Jahr 1493 entstanden.

Nach dem Verschwinden, vermutlich nach dem Tode des als Mitglied einer mehrere Generationen umfassenden angesehenen Hermannstädter Giesserfamilie zu bestimmenden Martins treffen wir noch zwei Personen an, die sich Glockengiesser nannten, und deren Tätigkeit mit Hilfe der Rechnungen und der Steuerlisten bis zu den 1510-er Jahren verfolgt werden kann. Da auf den aus Hermannstadt stammenden Glocken dieser Zeitspanne die typischen Zierelemente der Leonardus-Werkstatt, darunter die typischen Trennungszeichen und die Abdrücke von Gürtelbeschlägen regelmässig zu erkennen sind, ist kaum zu bezweifeln, dass wenigstens einer der beiden Giesser Mitglied der Familie des Martins, vielleicht eben sein Sohn war.

Von den beiden treffen wir zuerst *Steffanus Clockengisser* an, dem 1494 sehr hohe Steuer, eine ganze Mark auferlegt wurde. 1500 tauchte *Paul Clockengisser* auf, ebenfalls mit einer hohen Steuer von drei Forint belegt. In den herausgegebenen Quellen stehen die beiden Namen bis 1515 drin. Von *Steffan Clockengeysser* erfahren wir aus dem damaligen städtischen Rechnungsbuch auch, dass er öfters aufs Land fuhr, wo er in Türmen näher nicht beschriebene Tätigkeiten ausführte. Wir müssen nahe an der Wahrheit liegen, wenn wir annehmen, dass er das alles im Zusammenhang mit den Glocken machte. Viel wichtiger ist es aber, dass die oben angeführten Angaben auch verallgemeinert werden können: der in den Dörfern tätige und Aufträge annehmende, Glocken giessende oder die Aufhängung und das Funktionieren der Glocken kontrollierende Meister war nicht unbedingt ein "wandernder Glockengiesser", sondern er konnte auch ein städtischer Meister gewesen sein, der gewisse Arbeiten sinngemäss vor Ort verrichtete.

Es ist auffallend, dass im Gegensatz zu den zahlreichen, aus den 1510-er Jahren stammenden Glocken das darauffolgende Jahrzehnt nur durch ein einziges Denkmal vertreten ist. Das belegt den deutlichen Rückgang sowie das Aufhören der früheren intensiven Tätigkeit der Werkstatt. Die von den 1530-er Jahren erhalten gebliebenen Gussprodukte stehen mit den obigen Stücken in keiner organischen Verbindung.

Kupfer- und Kanonengiesser in Hermannstadt (15-16. Jh.) / Mit Hilfe der auf Grund der schriftlichen Daten und der diese ergänzenden stilistischen und formalen Merkmale darzustellenden Denkmalgruppen konnten wir den grössten Teil der im Werkstattkreis von Hermannstadt gefundenen Glocken datieren und viele sogar einem konkreten Meister oder einer Werkstatt zuschreiben. Nicht weniger interessant sind aber auch jene Glocken, die mit der obigen Methode nicht erforscht werden können. Es geht um Einzelstücke, von denen wir nur so viel sagen können, was ihren wortkargen Inschriften bzw. ihren weniger wohlgefälligen Form und ihrer Ausarbeitung entnommen werden kann. Diese Produkte machen uns auf Hermannstädter Meister aufmerksam, die zwar mit Kupfer arbeiteten, jedoch keine Glockengiesser waren, obwohl sie gelegentlich auch solche Arbeiten übernahmen. Von den Kupferschmieden, die ursprünglich keine Glockengiesser waren, können wir am ehesten die Kupfergiesser hinter diesen Werken vermuten, die um die Büchsenmeister tätig waren.

In Siebenbürgen waren gegen Mitte des 15. Jh. bereits mehrere Kanonengiesser tätig. Einer von ihnen war der Urban genannte Giesser (*genere Dacus*), ein Renegat, der sein Glück zunächst beim byzantinischen Kaiser, später beim mehr Lohn versprechenden türkischen Sultan versuchte, und dessen Kanone von einer bis dahin nicht gesehenen Grösse 1453 beim Sturm von Konstantinopel die christlichen Wehranlagen entscheidend schlug. An seinem zweifelhaften Rufe wollte sowohl die ungarische als auch die deutsche Forschung teil haben. Die erste behauptete, er sei ein ungarischer Meister, seinem Namen (Orbán) nach soll er sogar von szeklerischer Abstammung gewesen sein, während die deutsche Literatur den *Stückgiesser Urban* eher für einen siebenbürgischen Sachsen hielt.

Ausführlichere Angaben über die Büchsenmeister, unter ihnen auch über die Giesser gibt es seit den 1470-er Jahren. Zu ihren wichtigsten Aufgaben gehörten ausser dem Guss neuer Geschütze die Einrichtung der Arsenale, Bewegung und Instandhaltung der Feuerwaffen, das Abfeuern von Salutschüssen zu besonderen Anlässen, Abhalten von Schiessübungen mit Wallbüchsen, Bedienen der Feuerwaffen in Kriegen bzw. die Steuerung der Abwehr. Ihre Tätigkeit entfaltete sich zwangsläufig in Richtung der Spezialisierung. Mit Hilfe unserer Quellen sind die Pixidarier, deren wichtigste Aufgabe in der Betätigung der Pulvermühle bestand, gut zu bestimmen. Gleichzeitig erscheinen in den Urkunden auch die Fachleute, die den Kanonenguss selbst gemacht haben. Die Prestige des Kupfergiessers (*Rotgiesser*) verschwand hinter der des planenden und leitenden Büchsenmeisters, obwohl er den tatsächlichen Guss ausführte. Die Rechnungen gaben häufig nicht einmal seinen Namen an und auch sein Lohn war deutlich niedriger.

Im Gegensatz zu den Glockengiessern des ausgehenden 15. Jh., die als Abkömmlinge von Hermannstädter Bürgern den Traditionen der örtlichen, mehrere Generationen alten Werkstätten folgten, waren die von der Stadt angestellten Büchsenmeister wesentlich mobiler. Ihren Namen nach waren die meisten von ihnen Deutsche, mit grosser Wahrscheinlichkeit siebenbürgische Sachsen. Viele von ih-

nen kamen aber aus der Fremde, oder aus anderen Gebieten des mittelalterlichen Ungarns nach Hermannstadt, und nach einigen Jahren des Dienstes verloren wir ihre Spuren in den zur Verfügung stehenden Urkunden. So tauchen z.B. 1494 neben *Hanns* und dem früher bereits angetroffenen *Michel Puxenmester* die Namen *Vdalricus pixidarius* und *magister Bernhardus pixidarius* auf, während der auf Probezeit eingestellte und bald gekündigte "neue Kanonier" von einem ungarischen Meister, dem ebenfalls namenlosen *pixidarius novus Vngarus* abgelöst wurde, die Person des anonymen *Rodtgysser* scheint aber unverändert zu sein. 1495 verschwand auch der ungarische Meister, seinen Platz übernimmt ein Fachmann aus Breslau (Wroclaw), *Jeronimus Rynke de Wradislaui* *pixidarius*, den wir in Hermannstadt nach 1496 nicht mehr antreffen. In diesen letzten Jahren erfahren wir von der Person des bis dahin anonymen Rotgießers: unter den Zahlungsposten steht endlich der Name *Magister Symon Rotgiesser*.

In glücklichen Fällen erfahren wir sogar die Ursache der Wanderung bzw. des zeitweiligen Verschwindens. Der Woiwode der Walachei, Vlad Călugărul wandte sich z.B. 1492 in einem Brief an den Hermannstädter Rat, um ihm zum Guss eines Kandelabers nach dem Muster des Kandelabers des Klosters zu Cozia ein Fachmann zu schicken. In Folge solcher oder ähnlicher Einladungen konnte der Hermannstädter Kanonengiesser Michael 1494 in Bukarest auftauchen, im Jahr also, als sein Name in den Hermannstädter Rechnungen nicht gefunden werden konnte. Es scheint wahrscheinlich zu sein, dass den überwiegenden Teil der aus dieser Zeit stammenden Glocken von der Moldau und der Walachei ein solcher, sich vorübergehend in einer der rumänischen Woiwodschaften aufhaltender und dort arbeitender Giesser anfertigte, in anderen Fällen ging es aber um direkten Import aus Siebenbürgen. Diese Annahme wird durch die kyrillische Inschrift der Glocke von Dâmbău (Küküllődombó) bekräftigt, die ganz gewiss auf eine moldauische Bestellung gegossen wurde und irgendwie doch in Siebenbürgen blieb. Selbst die Glockenform lässt auf einen siebenbürgischen Meister aus der zweiten Hälfte des 15. Jh. schließen.

Der letzte Hermannstädter Büchsenmeister des untersuchten Zeitraums war der aus Bayern stammende *Conrad Haas*, der in den 1550-er Jahren in die Stadt kam, wo er einen Artilleriekodex (*Kunstabuch*) aus dem 15. Jh. mit seinen eigenen Anmerkungen und mit seinen auch Kanonen darstellenden Zeichnungen ergänzte. Die Arbeit beendete er 1570. Den Namen des Meisters treffen wir in den Glockeninschriften des untersuchten Zeitraumes nicht an.

DIE GUSSWERKSTATT ZU SCHÄSSBURG / Die Geschichte der mittelalterlichen Glockengiesserei in Schässburg ist das spannendste und zugleich geheimnisvollste Kapitel unserer Forschungen. Es geht hier um eine Werkstatt aus dem 15. Jh., die mehrere Generationen hindurch bestand, und deren ununterbrochene Tätigkeit von Produkten hervorragender Menge und Qualität gekennzeichnet ist. Neben der Herstellung auffallend vieler und reich verzierter Glocken unternahmten die Schässburger Giesser – ähnlich ihren Kollegen aus Hermannstadt – den Guss sehr schön angefertigter Taufbecken, die aber eine ganz andere Form hatten als die von Hermannstadt. Wir sollen hier bemerken, dass im ganzen Siebenbürgen nur die beiden Werkstätten (die von Hermannstadt und von Schässburg) neben dem Guss von Glocken auch die Herstellung von Taufbecken unternahmten. Von den Namen, der Herkunft und der Tätigkeit der einzelnen Meister wissen wir kaum mehr, als was die einzelnen – selten datierten und noch seltener signierten – Denkmäler selbst verraten, weil wir uns nur ausnahmsweise auf schriftliche Quellen stützen konnten.

Bezüglich der Anfänge der Glockengiesserei in Schässburg noch vor der ersten Hälfte des 15. Jh. – wenn wir mit solchen frühen Anfängen überhaupt zu rechnen brauchen – können wir sozusagen nur Vermutungen formulieren, da wir weder auf eine erhebliche, gut abgrenzbare Denkmalgruppe noch auf sichere historische Quellen basieren können. Die mit sicheren Daten belegbaren Anfänge gehen auf die ersten Jahre des 15. Jh. zurück.

Die Werkstatt in Hermannstadt, die das Mediascher Taufbecken und die damit verwandten Denkmäler schuf, stellte ihre Tätigkeit ganz am Ende des 14. Jh. ein, und die hiesige Bronzegiesserei nahm erst in den 1420-er Jahren, zur Zeit des Meisters Leonardus ihren Anfang. Der eine Generation lange Hiatus in Hermannstadt ist für uns von besonderer Bedeutung, denn die zu dieser Zeit entstandenen Güsse, wie wir es sehen werden, gelten als unmittelbare Vorbilder der späteren Bronzegiesserei in Schässburg. Als erstes nennen wir hier die 1411 gegossene Glocke von Hermannstadt, die laut ihrer In-

schrift von einem gewissen Meister Johann angefertigt wurde. Die Minuskelschrift verewigte auch den Abstammungsort des Meisters, den die deutsche ortsgeschichtliche Forschung in Siebenbürgen seit dem 18. Jh. konsequent als *Wertheim* las und deshalb im *magister Johannes de Wertheim* den aus dem fernen Mutterland in das südsiebenbürgische Sachsenland umgesiedelten deutschen Handwerker sah. Diese übrigens sehr logische Annahme scheiterte beim Schattieren der Glockeninschrift, wobei sich herausstellte, dass der fragliche Ortsname in der Wirklichkeit nicht *Wertheim* sondern *Werthelm* ist. Diese Erkenntnis bot sofort eine neuere Möglichkeit zur Interpretation, da der in der Nähe liegende Marktflecken BIRTHÄLM (Biertan, Berethalom) in unseren damaligen Quellen, neben zahlreichen anderen Varianten, auch in der Form von *Wierhelm* (1397) oder *Wirthalm* (1410) vorkommt. Es fällt noch auf, dass das am Anfang der Hermannstädter Glockeninschrift stehende schräg durchstrichene lateinische Kreuz, sowie die typisch gezeichneten Minuskeln auf dem 1404 gegossenen Taufbecken von Alzen (Alțina, Alcina) zu wiedersehen sind, auf einem Denkmal, das das unmittelbare Vorbild der späteren, mit Sicherheit in Schässburg gegossenen, zugleich mit einem durchbrochenen Nodus ergänzten Taufbecken verkörpert. Noch dazu blieben die auf dem Taufbecken von Alzen anzutreffenden Ziermotive lange Jahrzehnte hindurch die „Leitmotive“ der Schässburger Güsse. Es gelang sogar mit Hilfe einer Urkundenangabe nachzuweisen, dass Meister Johann wirklich aus BIRTHÄLM nach Schässburg kam. Später, schon als angesehenen Bürger in Schässburg ist er als Zeuge des Testamentes eines Adligen anzutreffen. Leider wissen wir nicht ganz genau, wann und wie Meister Johann in Schässburg erschien. Gemäss der Inschrift der Glocke von Hermannstadt kam es zum Umzug auf jeden Fall nach 1411, aber sicherlich noch vor 1430, denn in diesem Jahr wird unser Meister auf der Inschrift der grossen Glocke von BISTRITZ (Bistrița, Beszterce) *magister Johannes de Segesvar* genannt. Johannes von Schässburg war zu dieser Zeit schon als ein Glockengiesseremeister mit über ein Vierteljahrhundert langer Erfahrung und sehr viel Wissen in einem grossen Gebiet bekannt. Nach seinem Produkt in Hermannstadt (1411) fertigte er auch die Glocke des Klosters zu Cotmeana in der Moldau an (1413), falls der in der altslawischen Inschrift genannte *Hanos Maistor* wirklich als unser Meister identifiziert werden kann. Seinen grössten Auftrag, den wir kennen, erhielt er 1430, als er von der Stadt BISTRITZ, die weit über die Grenzen des Einzugsbereichs der Schässburger Werkstatt liegt, angesucht wurde. Er wurde beauftragt, zwei sehr grosse Glocken, die 36 Zentner schwere, signierte Susanne, und eine andere, 24 Zentner schwere Glocke zu giessen.

Irgendwann im Laufe der 1430-er Jahre nahm die mindestens 30 Jahre lange Tätigkeit des Meisters Johann von Schässburg ein Ende. Seine Werkstatt – zusammen mit den Negativen der früheren Ziermotive – übernahm sein Erbe, vielleicht sein Sohn Jakob (*Iacobus fusor campanarum*), wie das der Inschrift und den Reliefs des 1440 gegossenen Taufbeckens von Schässburg klar zu entnehmen ist. Das letzte Werk beweist, dass er enge Beziehungen zu den örtlichen Goldschmieden und Graveuren hatte, von denen oder durch deren Vermittlung er die Abdrücke von hervorragenden Goldschmiedearbeiten bekam. Unter ihnen waren ihrem Stil nach sehr junge Werke, wie z.B. die Plakette „Das Schweisstuch der Veronika“, die sich am Nodus des Taufbeckens sogar öfters wiederholt.

Mangels weiterer schriftlicher Daten können wir die Tätigkeit der Glockengusswerkstatt zu Schässburg gegen Mitte des 15. Jh. nur in ungewissen Zügen darstellen. Es scheint zweifellos zu sein, dass die Produktion zu dieser Zeit ununterbrochen lief. Wir halten es für wahrscheinlich, dass sich in dieser Zeit nicht die Meister, sondern eher die zur Herstellung der Inschriften fähigen Literaten (Schriftkundigen) wechselten.

Das Schlüsseldenkmal zur Bestimmung der späten Produkten der Werkstatt zu Schässburg ist das 1472 gegossene Taufbecken von Kronstadt. Obwohl es der „Vollbruder“ des vor drei Jahrzehnten gegossenen Taufbeckens von Schässburg ist, weisen die epigraphischen Kennzeichen der langen Inschrift schon auf eine spätere Periode hin.

Die Geschichte der Glockengiesserei zu Schässburg im 15. Jh. nahm in den 90-er Jahren ein jähes Ende.

WERKSTÄTTEN IN BISTRITZ / Bis zu den letzten Jahren wusste die Forschung von den Gusswerkstätten zu BISTRITZ kaum etwas, denn die einschlägigen Daten stammen in erster Linie nicht aus den In-

schriften der erhalten gebliebenen Güsse, sondern aus den überwiegend unveröffentlichten Steuerlisten und Rechnungen des späten Mittelalters, bzw. aus schwer zugänglichen ortsgeschichtlichen Publikationen.

Die Anfänge des Glockengusses knüpft die Fachliteratur in diesem Raum mit Vorliebe an die Kupferförderung in der Umgebung von Bistritz an. Diese dem Anschein nach richtige Vorstellung beruht aber sogar in zwei Punkten auf schwankenden Grundlagen. Es ist zwar eine Tatsache, dass sich eines der bedeutendsten Silberbergwerke Ungarns zur Zeit der Árpáden nordöstlich von Bistritz, in Rodna befand, aber wir haben keine Kenntnisse von bedeutender Kupferförderung in diesem Ort. Dazu kommt noch, dass die hiesige Förderung vom Anfang des 14. Jh. an langsam zurückging, deshalb geht es in unseren Quellen aus dem 15. und 16. Jh., wo wir schon sichere Daten über den örtlichen Erzguss besitzen, um die Verwendung von Blei und Kupfer aus Frauenbach (Baia Mare, Nagybánya). Der Umstand, dass gegen Ende des 13. Jh. in Bistritz eine Münzkammer tätig war und im 14. Jh. die Bistritzer Mark als Gewichtseinheit öfters erwähnt wurde, weist jedenfalls darauf hin, dass die Anfänge der hiesigen Buntmetallbearbeitung deutlich der zweiten Hälfte des 15. Jh. vorangehen, obwohl keine Spuren auf einen bedeutenderen Bronzeguss schliessen lassen.

Die späte Entfaltung des Glocken- und Kanonengusses in Bistritz ist ein Beweis dafür, dass in der Entstehung dieses Gewerbes nicht der örtliche Rohstoff, sondern die städtische Entwicklung der Siedlung ausschlaggebend war, die an einer wichtigen, aus dem mittelalterlichen Ungarn hinausführenden Handelsstrasse erbaut wurde, und im Laufe des 14.-15. Jh. eine ganze Reihe von Privilegien erwarb. Für das erforschte Gebiet ist diese Feststellung allgemein gültig: Die mittelalterlichen Daten über die örtliche Glockengiesserei und im Allgemeinen über die Bronzebearbeitung von grossen Ausmassen deuten nicht auf die nahen Erzvorkommnisse, sondern auf die fortgeschrittene Entwicklung der Stadt hin.

Von den Anfängen der Glockengiesserei in Bistritz haben wir keine direkten Angaben, einen örtlichen Glockengiesser treffen wir das erste Mal in den Steuerlisten der Jahre 1460-1470 (1461-1462: *Hannes Glockengyesser*) an.

Die durch Tore und Türme gegliederte Stadtmauer von Bistritz wurde 1484 völlig ausgebaut, aber es sind uns auch frühere Angaben bekannt, laut denen die Einwohner von Bistritz die notwendigen Schritte getan haben, um Feuerwaffen herzustellen und sie instandzuhalten, denn diese waren die wirksamsten Mittel der Stadtverteidigung. Wie in Hermannstadt und Kronstadt, erschienen auch hier die im Dienste der Stadt stehenden Büchsenmeister, deren Aufgabe neben der Herstellung und Pflege der Bronzekanonen auch in der Herstellung von Schiesspulver und in der Betreuung der Waffenlager bestand. Da sie ziemlich billig arbeiteten, wurden bei ihnen gelegentlich auch Glocken bestellt. Aus den Quellen geht hervor, dass in der ersten Hälfte des 16. Jh. der Giesserkreis der *bombardarii* in der Umgebung von Bistritz die Herstellung der Glocken vollkommen übernahm. Ein wichtiges Detail ist es aber, dass die einander wechselnden Kanonengiesser, die angesichts ihrer Herkunftsorte und Ausbildung ein ziemlich gemischtes Bild zeigten, keine örtliche Giesserschule mit einem reichen, vererblichen Musterbestand schufen, wie das bei den örtlichen Giesserdynastien von Hermannstadt und Schässburg der Fall war. Übrigens standen zum Anfang des 16. Jh. die Städte Bistritz und Hermannstadt miteinander nachweislich in Verbindung bezüglich der Kriegsausrüstung und der Büchsenmeister.

Ähnlich wie in Hermannstadt halfen auch in Bistritz mehrere *bombardarii* beim Kanonenguss, bei der Kanonenwartung und Schiesspulverherstellung. Die *bombardarii* wurden niedriger, als die führenden Büchsenmeister bezahlt. Sie waren von keiner örtlichen Abstammung, und wiesen eine grosse Mobilität auf. Die von ihnen gegossenen Glocken wurden nicht mit dem Namen des Giessers, sondern mit dem des führenden Büchsenmeisters gekennzeichnet. Die gelegentlich umgekehrt oder nach unten applizierten Jahreszahlen und Buchstaben verraten, dass das Schreiben nicht gerade die Stärke dieser übrigens sehr geschickten Meister war.

Ein sehr gutes Beispiel für die ihre Tätigkeit häufig wechselnden Meister und den sehr heterogenen Kreis der Kanonengiesser der Städte war der Nürnberger *Georg Hörel Rothschnit vnd püchssen giesser*, der seine Dienste nach seiner Tätigkeit in der Walachei oder in der Moldau (*bey dem Wallachen*) 1561 der Stadt Bistritz anbot.

GUSSWERKSTÄTTEN IN KRONSTADT (15.-16. JH.) / In Kronstadt, die unter den siebenbürgischen Städten von hervorragender Bedeutung war, reicht die Bronzgieesserei bis ins Mittelalter zurück, ihre Anfänge und ihr Niveau bleibt aber von denen der bisher behandelten Werkstätte, vor allem von Hermannstadt und Schässburg zurück. Als Vorgeschichte kann bezeichnet werden, dass von der Zeit von Wladislaus I. (1440-1444) an in Kronstadt auch Münzen geprägt wurden, was auf den Verkehr und auf die Bearbeitung des Buntmetalls – wie in anderen Ortschaften – auch hier eine wohltuende Wirkung haben konnte. Andere Vorgänge sind mit der Lage von Kronstadt verknüpft, die als eine bei der Kreuzung wichtiger Strassen liegende deutsche Grossstadt in Südost-Siebenbürgen nahe zu den Pässen des Karpatenbogens ein wichtiges Tor des mittelalterlichen Ungarns zum Balkan und zum Nahen Osten war. Durch dieses Tor gingen regelmässig die Rohstoffe und Meister der Bronzgieesserei und die in Kronstadt eintreffenden ausländischen, vor allem von den rumänischen Woiwoden stammenden Bestellungen.

Nach unserem derzeitigen Kenntnisstand können wir die Geschichte der Glocken- und Kanonengieesserei zu Kronstadt weder anhand schriftlicher Quellen noch erhalten gebliebener Funde auf einen früheren Zeitpunkt als auf die Mitte des 15. Jh. zurückführen. Ähnlich wie in Bistritz, waren die Glocken- und Kanonenherstellung auch hier sehr eng miteinander verflochten, da der überwiegende Teil der Produkte nicht von den traditionellen Glockengiesserdynastien, sondern aus den Werkstätten der einander häufig wechselnden Büchsenmeister (*bombardarii*), bzw. von der Hand der mit ihnen eng zusammenarbeitenden Kupferschmieden stammte. Diese Werkstätten waren neben den mit dem Ausbau der Schutzwerke in den 15.-16. Jh. parallel eingerichteten Arsenalen, in der Nähe der wichtigeren Tore tätig.

Man kann mit bestimmt zusammengehörenden Glockengruppen in der Umgebung von Kronstadt erst ab den 1490-er Jahren rechnen, als – gemäss einer Quelle aus dem Jahre 1491 – bereits bei allen Stadttoren je ein Büchsenmeister angestellt werden sollte. Die auf die frühen Stücken auftauchende runde Medaille mit dem Wappen von Nürnberg weist wahrscheinlich auf den Herkunftsort des unbekanntes Giessers hin.

Der Name eines über längere Zeit hindurch in Kronstadt tätigen Meisters, Andreas, blieb auf der 1512 gegossenen Glocke aus Valea Crişului (Sepsiköröspatak) erhalten. Die deutschsprachige Inschrift – *meister endres cv kron* – lässt keinen Zweifel bezüglich der Nationalität des Giessers bestehen. Die Glockeninschrift besteht aus gotischen Minuskeln späten Typs, aber der als Worttrennungszeichen eingesetzte Gürtelbeschlagabdruck und der Fries am Mantel der Glocke sind eindeutig von der Renaissance geprägt. Den konservativen Charakter der Glockeninschriften beweist, dass Meister Andreas auf seinem letzten Werk mit der Jahreszahl 1521, an der zerstörten Glocke der Sankt Martins-Kirche zu Kronstadt immer noch die gotische Minuskelschrift verwendete. Den in Kronstadt mindestens ein Jahrzehnt lang tätigen Meister Andreas halten wir mit dem Kanonengiesser identisch, der in den Rechnungen der Jahre 1520 und 1521 als *Andreas bombardarius* steht und Kanonengiesser der Stadt war.

Noch zu Zeiten des Meisters Andreas lud der Kronstädter Rat den früher im Dienst des Woiwoden der Walachei, Neagoe Basarab stehenden Meister Stanislaus (*magister Ztanislaus bombardarius*) ein, dessen Kanonengüsse in den Rechnungen der Stadt sehr ausführlich verewigt wurden. Ein sehr lehrreicher, auch die Beurteilung der Glockeninschriften beeinflussender Umstand ist, dass die Kanoneninschriften des Meisters Stanislaus nicht von seiner Hand stammten: In unserem Fall wurden die Buchstaben vom *Dominicus pictor* auf das Modell aufgesetzt.

Der Kronstädter Kanonengiesser im zweiten Viertel des 16. Jh. war *Martinus bombardarius*, der laut den Rechnungen auch eine Glocke goss. 1543 hat er im Auftrag der Stadt für den walachischen Woiwoden Radu Paisie eine Glocke hergestellt, aber bei Bedarf goss er auch andere Gegenstände aus Kupfer. 1547 fertigte er zum Beispiel die Kupferröhre eines auf einem öffentlichen Platz stehenden Brunnens an, 1550 goss er geeichte Waagengewichte. Sein Zeitgenosse war Wolfgang Klein (*Wolff Klain, Wolfgangus bombardarius*), der vermutlich aus einer nordungarischen Stadt nach Kronstadt kam.

Während unserer Forschungen entstanden erhebliche Schwierigkeiten dadurch, dass die in den

Rechnungen stehenden Giesser mit den im allgemeinen keine Meisternamen enthaltenden Glockengruppen im überwiegenden Teil der Fälle nicht überzeugend zu verbinden sind.

Die die Kanonengüsse in Kronstadt in der ersten Hälfte des 16. Jh. enthaltenden, äusserst reichen und ausführlichen Eintragungen in den Rechnungen sind nicht nur deshalb sehr aufschlussreich, weil wir daraus unerlässliche Geräte und Arbeitsprozesse des Glockengusses kennenlernen, sondern auch, weil sie die Zusammenarbeit mehrerer Berufe und Handwerker bei der Vorbereitung eines Gusses sehr gut darstellen.

Die Werkstätte(n) zu Kronstadt setzte(n) ihre Tätigkeit auch nach dem von uns untersuchten Zeitabschnitt fort.

WERKSTÄTTEN IN GROSSWARDEIN / Die mittelalterliche Geschichte der Bronzegiesserei zu Grosswardein (Oradea, Nagyvárad) bedeutete vor allem für die Kunstgeschichte ein Forschungsthema, in dem die eingehendere Analyse der die Spitzenleistung der Kunst zur Zeit des ungarischen Königs Ludwig des Grossen darstellenden Tätigkeit der aus Klausenburg stammenden Gebrüder, der Bildhauer und Bronzegiesser Martin und Georg beanspruchte. Die Voraussetzungen der Forschung waren aber dazu bei weitem nicht ausreichend: wegen der überwiegend vernichtet wordenen Bronzedenkmäler konnte sich die Forschung bis heute nur noch auf einige schwer zugängliche Glocken, auf sehr wenig schriftliche Daten und auf zahlreiche, zwangsläufig unbewiesene Hypothesen stützen.

In ihrer gross angelegten Grosswardein-Monographie nahm Jolán Balogh an, dass die in der zweiten Hälfte des 14. Jh. (auch) in Grosswardein tätigen Gebrüder Martin und Georg eine mehrere Jahrzehnte lang bestehende lokale Gusswerkstatt leiteten. Hier wurden – vermutlich aus örtlichem Kupfer aus Bihar – die nur aus Beschreibungen bekannten bronzenen Königsstatuen modelliert und gegossen: Die Standbilder des Heiligen Stephans, Emmerichs und des Ladislaus (1360-er Jahre), die Reiterstatue des Heiligen Ladislaus (1390) sowie die in Prag aufbewahrte Statue des Heiligen Georgs (1373). Auf Grund von Daten über Glocken und Glockengiesser aus dem 15. Jh. nahm Jolán Balogh an, dass sich der Bronzeguss in Grosswardein auch nach dem Abschluss der Tätigkeit von Martin und Georg fortsetzte, die die unmittelbaren Vorgänger der auch mit Meisternamen zu dokumentierenden örtlichen Glockengusswerkstatt gewesen seien.

Der Aufstieg von Grosswardein kann bis zur Zeit Ladislaus des Heiligen zurückgeführt werden, als hier der König – zur gleichen Zeit mit der Zunahme der Bedeutung der von der Tiefebene entlang des Flusses Schnelle-Kreisch nach Siebenbürgen führenden Strasse – mit 24 Kanonikern ein Domkapitel stiftete, wohin er nachher auch das Bistum von Bihar versetzte. Der mit mehreren Türmen errichtete und bestimmt mit mehreren Glocken ausgestattete Dom wurde bis zum 12. Jh. ganz ausgebaut. Neben der bischöflichen Kirche wurden weitere Kirchen gebaut, auf dem Gebiet der Stadt wurden sogar mehrere Klöster gestiftet. Von unserem Gesichtspunkt aus sind all diese deshalb so wichtig, weil wegen der die zeitgenössischen Verhältnisse Siebenbürgens weit überschreitenden Konzentration der wichtigen kirchlichen Institutionen mit zahlreichen Glocken und sonstigen Austattungsgegenständen gerechnet werden soll, die an und für sich aufwerfen, dass im reichen und viele Handwerker beschäftigenden Bischofssitz eine für regelmässige Bronzeherstellung geeignete Gusswerkstatt schon früh organisiert werden sollte. Ausserdem waren auf den Grundstücken des Bistums zu Grosswardein schon im Mittelalter Erzvorkommen bekannt, die dem Bischof und dem Domkapitel regelmässige jährliche Einkünfte sicherten.

All das begründet aber nur im Prinzip die Möglichkeit der Buntmetallverarbeitung im 13.-14. Jh., ohne dass man diese Annahme mit einer Reihe von zusammenhängenden Denkmälern unterstützen könnte. Darauf müssen wir aber – da der Glockenbestand der Umgebung von Grosswardein im Laufe der Zeit fast völlig unterging – noch bis zur Entdeckung überzeugender archäologischer Funde warten. Das einzige erhalten gebliebene Denkmal aus dieser Zeit ist die Glocke von Borla (Szilágyballa), auf deren Schulter das aus Hermannstadt stammende, bei der Maldorf-Szentábrahám-Gruppe sehr gut bekannte Ankerkreuz zu sehen ist. Der Zusammenhang ist aber lediglich chronologischen Ursprungs, die kleine Glocke aus dem Komitat Szilágy weist wegen ihrer schwachen Gusstechnik und primitiven Blumentopfform nicht den kleinsten Zusammenhang mit den zeitgenössischen Glocken aus Hermann-

stadt auf. Es kann weder bewiesen, noch ausgeschlossen werden, dass man einem frühen Denkmal der Grosswardeiner Glockengiesserei gegenübersteht.

Im Lichte der Zerstörung der meisten Glocken der Gegend ist nicht einmal unser zweites negatives Ergebnis überraschend, wonach die Zeit der Klausenburger Gebrüder Martin und Georg auch nicht in der Umgebung von Grosswardein mit Glocken illustriert werden kann. Nachdem wir aus der ersten Hälfte des 15. Jh. wiederum keine Gegenstände oder schriftliche Quellen besitzen, die auf Glockenguss hinweisen würden, können wir nicht nachweisen, dass die Werkstatt aus dem 14. Jh. nach dem Tode der beiden ausserordentlich begabten Meister auch noch im 15. Jh. ihre Tätigkeit fortsetzte.

Wahrscheinlich ein Giessermeister in Grosswardein war jener *magister Albertus*, der eine vernichtet wordene Glocke des Doms zu Grosswardein aus dem 15. Jh. goss und dessen Monogramm auf der mittelalterlichen Glocke von Carastelec (Kárásztelek) zu erkennen war.

Den Schlüssel zur Identifizierung der erhalten gebliebenen Denkmäler der spätmittelalterlichen Glockengiesserei in Grosswardein liefert uns die grosse Glocke der reformierten Kirche von Valea lui Mihai (Érmihályfalva, 1491). Die über dem Rand der Glocke umlaufende datierte Minuskelschrift nennt den Giesser ganz klar in der Person des Emmerich von Grosswardein (*per manus Emerici de Waradino*). Die Bedeutung der signierten und datierten Glocke von Valea lui Mihai wird dadurch weiter erhöht, dass darauf die gotische Minuskelschrift (wobei die unter den Minuskeln auftauchenden Kapitalen bereits auf den Einfluss der Renaissance hinweisen) und die gotischen Majuskeln zusammen auftreten. Die auf der Glocke angebrachte Majuskelschrift, die auf keinen Fall mit den zu Ende des 15. Jh. und zu Beginn 16. Jh. gebrauchten frühhumanistischen Kapitalen zu verwechseln ist, galt gegen Ende des 15. Jh. als eine historisierende, eher auf Feierlichkeit ausgerichtete Schriftart. Mit ihrer Hilfe können mehrere Denkmäler aus der Umgebung von Grosswardein mit der Glocke von Valea lui Mihai und zugleich mit der Tätigkeit des Meisters Emmerich verknüpft werden.

Die vorgestellten Glocken sind nordöstlich oder östlich von Grosswardein, auf dem Gebiet der mittelalterlichen Komitate Bihar, Bereg, Mittelszolnok und Kraszna zu finden. Am weitesten entfernt – 130 km von Grosswardein – gelang die Glocke von Barabás in Bereg. Diese Glocken markieren das nordöstliche Viertel des Marktkreises der Giesserwerkstatt von Grosswardein, das von den Verheerungen der Türken am ehesten verschont blieb. Aus den anderen, zerstörten Flächen des Marktgebietes blieben keine Denkmäler erhalten.

Einige weiteren Denkmäler lassen vermuten, dass die Geschichte des Glockengusses in Grosswardein in den 1510-er Jahren nicht aufhörte. Wir sprechen hier von einer Vermutung, denn obwohl die miteinander in Zusammenhang stehenden Glocken in der weiteren Umgebung von Grosswardein zu finden sind, wird ihre Grosswardeiner Abstammung von keinen konkreten Angaben bekräftigt. Eine Ausnahme bildet die Tatsache, dass die mit Kapitalen gemischte Minuskelschrift der Glocke von Recea (Kraszna-Écs, 1524?) sehr gut mit der langen, Grosswardein und den Meister Emmerich erwähnenden Inschrift um den Rand der Glocke von Valea lui Mihai zu vergleichen ist. Aus schriftgeschichtlicher Sicht bedeutet die 1525 angefertigte Glocke von Șimleul Silvaniei (Szilágysomlyó) einen Wendepunkt, weil hier unter den Minuskeln auch schon einige Antiquen erscheinen. Auf den näher nicht identifizierbaren Giesser der Glocke weist das Monogramm *Gr[egorius]* am Ende der Inschrift hin.

UNBEKANNTE ODER UNGEWISSE WERKSTÄTTEN. IMPORTIERTE GLOCKEN / In diesem Kapitel werden diejenigen Glocken behandelt, die nicht mit ausreichender Gewissheit irgendeiner Werkstatt Siebenbürgens oder des Partiums zugeordnet werden konnten, wie zum Beispiel die Produkte der angenommenen Klausenburger (Cluj, Kolozsvár) Werkstatt im ausgehenden 15. Jh. und im angehenden 16. Jh., sowie die in der dortigen Umgebung fremd wirkenden "importierten Glocken". Die Anführungszeichen weisen darauf hin, dass es nicht von Fall zu Fall zu entschieden ist, ob es um die Einfuhr von fertigen Gussprodukten oder um "importierte Meister" geht.

Musterbestand und Beziehungen der mittelalterlichen Werkstätten

Die zahlreichen auf mittelalterlichen Glocken und Taufbecken erhalten gebliebenen Ornamente sind keine einfachen "Reliefs", sondern sie sind die Abdrücke je eines konkreten Gegenstands (Teil einer Goldschmiedearbeit, Riemen-, Kleider- oder Buchbeschlag, Pilgerzeichen, Gedenkmünze usw.). Diese Gegenstände waren als alleinstehende Stücke wertvoll genug, um als gewöhnliche archäologische Funde in die Erde zu gelangen. Ihr Schicksal wurde meistens das erneute Einschmelzen, aber ihre Abdrücke blieben zu unserem Glück erhalten. Im Folgenden kommt es zur eingehenden Analyse dieser unveröffentlichten Abdrücke, deren Menge einem Schatzfund entspricht.

MUSTERBESTAND DER WERKSTATT ZU HERMANNSTADT / Das Erscheinen und die schnelle Verbreitung der figuralen Verzierungselemente ab Ende des 14. Jh. kann von den Glocken und Taufbecken der Mediascher Gruppe an verfolgt werden. Auf den letzteren – auf den Becken von Mediasch und Schaas – erschienen auch solche Verzierungen, in denen die Abdrücke von Gürtel- bzw. Kleiderbeschlägen zu erkennen sind.

Der grösste Teil des Motivschatzes des in der ersten Hälfte des 15. Jh. tätigen Meisters Leonardus wurde am Taufbecken von Hermannstadt (1438) aufbewahrt. Es geht um ein so reiches und vielschichtiges Material, dass wir nicht entscheiden konnten, ob es tatsächlich nur um seine eigene, regelmässig verwendete Ziermotive geht, oder zur Herstellung des für die grosse Kirche in Hermannstadt zu giesenden, offensichtlich von bedeutenden Auftraggebern unterstützten Werkes auch die örtlichen Goldschmiede und Graveure eine besondere Hilfe leisteten. Der Musterbestand erweiterte sich sprunghaft um die Abdrücke zahlreicher Goldschmiedearbeiten. Die Originale dieser sind aber manchmal um ein Jahrhundert älter als die Zeit des Leonardus, so kann man an ihnen die Beziehungen der siebenbürgischen Sachsen in den 13.-14. Jh. ebenso gut beobachten, wie die Tracht und die Ansprüche ihrer vornehmen Schicht (Patriziat), auf deren Bestellung die Hermannstädter Goldschmiede arbeiteten. Unter ihnen findet man die Abdrücke von Zierscheiben hoher Qualität, an Textilien (Kleider, Textilgürtel, Decken usw.) anzunähernden Zierplatten und Gürtelbeschläge unterschiedlicher Formen. Unter diesen letzteren konnten die Beschläge eines Gürtels identifiziert werden, dessen Originalstück die Goldschmiedeforschung auf das Ende des 14. Jh. bzw. auf dessen 40-er Jahre datiert, und mit einer gut fundierten Argumentation einer französischen, mit grosser Wahrscheinlichkeit Pariser Goldschmiedewerkstatt zuschreibt.

Schon auf den ersten Blick trennt sich von den gotischen Zierelementen des Hermannstädter Taufbeckens jene Plakettengruppe, die mit griechischer Inschrift versehene Reliefs byzantinischen Stils enthält. Nach unserer Rekonstruktion stammen sie von zwei getriebenen Buchtafeln aus Metall. Auf Grund von Analogien nehmen wir an, dass die Szenen aus dem Leben Christi die Vorderseite zierten, während die Silbertafel mit dem Tod Marias die Rückseite des Buches deckte. All dies widerspiegelt die unbestrittenen Beziehungen von Hermannstadt zu den rumänischen Gebieten jenseits der Karpaten. Auf den Handelscharakter dieser Beziehungen wies die frühere Forschung ebenso hin, wie auf die im Bereich der Bronzegießerei (Export von Glocken und Meistern von jenseits der Karpaten) und des Goldschmiedegewerbes (rumänische Aufträge) zu entdeckenden Zusammenhänge.

Der Rand des vierzig Jahre später in der gleichen Werkstatt angefertigten Taufbeckens von Kleinschelken (1477) ist mit einer Medaillenreihe jüngeren Ursprungs verziert. Diese ziemlich grosse Reliefs mit kirchlichen Themen sind Zeugen des grossen Prozesses im 15. Jh., als durch den neuen Elan des religiösen Gefühls grosser Bedarf an eigenen Kultgegenständen und -bildern für den Hausgebrauch entstand, vor allem in der städtischen Mittelschicht. Dieser erhöhte Bedarf hatte auch die Entwicklung der Massenproduktion ermöglichenden Vervielfältigungsverfahren zur Folge. Ein typisches Zubehör der sakralen Massenprodukten abwechslungsreicher Zusammensetzung (Hausaltäre, Gnadenbilder, Münzen und die später eingehend zu erörternden Pilgerzeichen) sind die in unserem Material gross geltenden figurverzierten Medaillons mit einem Durchmesser von 6-11 cm. Die ursprünglichen Modelle dieser wurden von Siegel- oder Münzgraveuren aus feinkörnigem Stein oder sehr gut geschlämmtem Ton angefertigt, um mit ihrer Hilfe Bronzeplaketten, weitere Keramikkopien bzw. gefärbte, auf

Hausaltäre, Reliquiare oder Zierkästchen zu applizierende, in großen Serien angefertigte Papiermaché-scheiben herzustellen, die Negative wurden möglicherweise auch zur Verzierung von Dauerbackwaren (Lebkuchen) verwendet. Anhand der überlieferten Denkmäler wurden später diese Reliefs von Glockengießern und von solchen Meistern, die Metallgefäße und Steingut herstellten, mit Vorliebe als Ziermotive verwendet. Die meisten Muster kamen in den mittelhochdeutschen Städten zu Tage, ihren Ursprung unterstützen auch die sprachlichen Eigenheiten der mittelhochdeutschen Minuskelinschriften. Die Reliefreihe des Taufbeckens von Klein-Schelken vertritt eine auch in europäischer Hinsicht ziemlich früh erscheinende, reiche Denkmalgruppe.

MUSTERBESTAND DER WERKSTATT ZU SCHÄSSBURG / Der Musterbestand der zweitwichtigsten mittelalterlichen Gusswerkstatt in Siebenbürgen weicht völlig von dem der Werkstatt zu Hermannstadt ab, ebenso wie die Formen – vor allem die Taufbecken – und die angewendeten Buchstabentypen, die voneinander nicht abzuleiten sind. Das weist auf solche Meister hin, die über unterschiedliche Ausbildung und Beziehungen verfügten.

Die früheste, schon auf dem Taufbecken von Alzen (1404) verwendete Motivengruppe der Schässburger Werkstatt im 15. Jh. enthält vier, ihrer Größe und ihrem Stil nach eng miteinander verwandte Medaillons: den thronenden König, jeweils einen schreibenden Evangelisten zwei verschiedener Typen und die runden Reliefs mit dem Lamm Gottes. Die ersten drei treffen wir noch auf der Glocke von Birthälm (1439), sowie auf dem Taufbecken von Schässburg (1440) und Kronstadt (1472) an. Die spätesten Anwendungen der Agnus-Dei-Plakette (Sâncraiu de Mureș/Marosszentmihály, Târcești/Tarcsafalva) sind leider nicht datiert, aber die letztere entstand mit Sicherheit in der zweiten Hälfte des 15. Jh., so kann man bei allen vier Motiven mit einem langen, beinahe drei Vierteljahrhundert langen Nachleben rechnen. Angesichts dessen ist es besonders aufschlussreich, dass die Originalstücke der zur Verzierung der Glocken und der Taufbecken verwendeten Reliefs bereits zum Anfang des 15. Jh. nicht mehr neu waren. Die Frage ihrer Datierung und Abstammung kann von zwei Seiten angegangen werden: einerseits können wir die enge Verknüpfung des thronenden Königs mit den Abbildungen der königlichen Majestätssiegel untersuchen, andererseits können wir die Goldschmiedearbeiten zu Hilfe nehmen, die von den Parallelstücken unserer Evangelistenreliefs geziert sind. Was die königlichen Siegel anbelangt, konnten wir weder im ungarischen noch im europäischen sphragistischen Material unmittelbares Vorbild finden. Ein kennzeichnendes Detail ist, dass auf dem siebenbürgischen Relief die mit spitzenbogenförmigen Öffnungen durchbrochenen Seitenwände des Throns aus einer ungewöhnlichen, falschen Perspektive dargestellt wurden, wofür in originalen Siegelabdrücken keine Beispiele zu finden waren. Das Missverstehen der Thronarchitektur und die Mangel an eindeutigen Vorbildern lassen darauf schließen, dass es hier nicht um einen originalen Siegelabdruck geht, sondern um ein Zierrelief, das nach einem näher nicht bestimmbar Majestätssiegel aus dem 13.-14. Jh. neu modelliert wurde. Deshalb verwundert es nicht, dass wir die beste Parallele des Schässburger Reliefs nicht unter den originalen königlichen Siegeln, sondern auf einer 1483 gegossenen süddeutschen Glocke des 1458 von einem unbekanntem Ort nach Augsburg gezogenen *Jakob Anbosmaister* gefunden haben, in einer Königsdarstellung, die an ein Majestätssiegel erinnert. Vom Ursprung dieses letzteren konnte auch die deutsche Forschung nur so viel feststellen, dass es sich um die Adaptation eines königlichen Siegels aus dem 13. Jh. handelt.

Die König- und Evangelistenreliefs der Werkstatt zu Schässburg waren den uns zur Verfügung stehenden Parallelen gemäss keine alleinstehenden Stücke, sondern sie zierte grössere Goldschmiedewerke, wie metallgedeckte Buchtafeln aus dem 13.-14. Jh., Reliquiare bzw. grössere Kreuze.

Im Musterbestand der Werkstatt zu Schässburg, der von hohem Niveau aber ziemlich veraltet war, stellte das Medaillon mit dem Motiv "Das Schweisstuch der Veronika" eine frische Farbe dar, die nur ein einziges Mal, unter den Reliefs des Taufbeckens von Schässburg auftaucht. Ihre Stilelemente lassen darauf schließen, dass ihr Originalstück kurz vor dem Guss des Taufbeckens von Schässburg (1440), vielleicht zu Beginn des Jahrhunderts entstand.

Neben den bisher genannten Reliefs von ziemlich hohem Niveau erscheinen auf einigen Glocken aus der Mitte des 15. Jh. auch solche Plaketten, deren deutlich provinzieller Charakter nahe zur Form-

welt und Technik der volkstümlichen Holzschnitzerei steht. Drei quadratische Reliefs gehören in diese Gruppe: eines stellt den mit dem Löwen kämpfenden Samson dar, auf den beiden anderen sind je ein nach rechts bzw. nach links schreitender Hirsch zu sehen. Zwei von denen tauchen auf der 1449 gegossenen Glocke von Mediasch auf, was ihren Gebrauch eigentlich auf die Mitte des 15. Jh. setzt. Sie kommen auf den Denkmälern von der zweiten Hälfte und vom Ende des 15. Jh. nicht mehr vor. Ihr örtlicher Ursprung wird von der nahen Analogie eines der Hirsche verstärkt: ein ähnliches, viereckiges, auf ein Ziergefäß zu applizierendes Tonrelief wurde in Ungarisch-Kreuz (Cristuru Secuiesc, Székelykeresztúr) bei der Ausgrabung eines Töpferofens aus dem angehenden 15. Jh. gefunden.

Mangels konkreter Daten kann auch nicht entschieden werden, ob die Schässburger Giesserdynastie ihre Ornamente von einer alten Goldschmiedearbeit genommen oder von mit konservativen Mustern arbeitenden Goldschmieden gesammelt hat, oder die als Grundlagen der Reliefs dienenden Metallarbeiten bzw. ihre Negative von ausserhalb des Gebiets des geschichtlichen Ungarns in die über mehrere Dynastien geerbte Mustersammlung kamen. Das Vorhandensein der engen Goldschmiedeverbindungen ist unbestritten. Dies scheint eine gemeinsame Eigentümlichkeit der bedeutendsten siebenbürgischen Werkstätten im 15. Jh. zu sein.

PILGERZEICHEN AUF SIEBENBÜRGISCHEN GLOCKEN / Die auf den siebenbürgischen Glocken erhalten gebliebenen Pilgerzeichen werden in einem besonderen Unterkapitel behandelt. Das ist teilweise damit begründet, dass es sich hierbei um eine besondere Denkmalgruppe handelt, deren Ursprung viel klarer zu definieren ist, als die der bisher behandelten Abdrücke. Ein noch wichtigerer Gesichtspunkt ist aber, dass nur einige siebenbürgische Werkstätten Pilgerzeichen als Zierelemente verwendeten, ihr seltenes Erscheinen ist daher mit gewissen Werkstätten, vor allem mit der nordsiebenbürgischen Gusswerkstatt in Bistritz verbunden. Dieser Kreis kann vermutlich mit einigen Reliefs Klausenburger bzw. Kronstädter Herkunft erweitert werden.

Obwohl sie in unvorstellbar grosser Anzahl entstanden, gehören die Pilgerzeichen zu den seltenen Funden der archäologischen Forschung, nicht zuletzt wegen ihres zerbrechlichen Materials, das in der Erde schnell zerfällt. Ihre, auf den mittelalterlichen Glocken erhalten gebliebenen Abdrücke stellen für uns einen hohen Wert dar, denn wir schätzen darin die Beweise grosser europäischer Reisen und Fernbeziehungen des Mittelalters.

Die frühesten, mit Pilgerzeichen verzierten siebenbürgischen Glocken scheinen auf Grund ihrer formalen Merkmalen Produkte aus Bistritz zu sein. Auf zwei, einander gegenüber liegenden Punkten des Mantels der 1452 gegossenen Glocke von Voiniceni (Mezőszabad) sind unter der Minuskelschrift zwei Abdrücke hervorragender Qualität zu finden. Einer von denen stellt ein Christus-Gesicht dar (*Vera Ikon*) mit den Aposteln Petrus und Paulus an beiden Seiten. Seiner Ausführung und Thematik nach ist er unbestritten ein Pilgerzeichen aus Rom, das den uns zur Verfügung stehenden Analogien gemäss noch aus dem 14. Jh. stammt, so zählt es zu den frühen siebenbürgischen Denkmälern der Pilgerfahrten nach Rom. Das andere Pilgerzeichen auf der Glocke von Voiniceni stellt die Büste eines heiligen Bischofs ohne Attribute dar. Seine sehr gute Analogie aus dem 15. Jh. betrachtet die Forschung als ein Pilgerzeichen aus Maastricht, das den 384 den Märtyrertod gestorbenen Bischof, den Heiligen Servatius darstellt.

Das die Inschrift abschliessende Lilienornament auf der 1461 gegossenen Glocke von Sânmartin (Székelykeresztúr) ist mit grosser Wahrscheinlichkeit ebenfalls das Detail eines Pilgerzeichens. Das Ornament scheint ein Teil der zu einer Diademe biegbaren Bänder aus Zinn-Blei-Legierung zu sein, wobei zwischen den Lilien die Heiligen Drei Könige, anderorts die Madonna oder ein Engel geformt wurde.

Auf der Glocke von Scharnberg (Dumbrăvioara, Sáromberke) aus dem ausgehenden 15. Jh. – vermutlich auch ein Guss aus Bistritz – wurde eine ganze Sammlung von Pilgerzeichen aus Rom, Maastricht bzw. Köln aufbewahrt. Drei von denen stammen aus Rom, was eindeutig darauf hinweist, dass eines der wichtigsten Ziele der mittelalterlichen siebenbürgischen Pilgerfahrten Rom war.

Die mit Pilgerzeichen verzierten Glocken aus dem 15. Jh. wurden nicht nur in der mit Bistritz identifizierbaren nordsiebenbürgischen Werkstatt angefertigt. Ein grosses, fragmentarisches Aachener Pil-

gerzeichen schmückt die in einer unbekanntem Werkstatt angefertigte, nach der Revolution 1848 von einem unbekanntem Ort nach Sâncraiu (Kalotaszentkirály) geratene, 1481 gegossene Glocke. Ein geheimnisvolles Denkmal ist die aus Sicht der Pilgerzeichen ausserordentlich wichtige Glocke von Georgiu de Jos (Algyógy). Im jetzigen Stand unserer Forschung kann nicht entschieden werden, ob sie zerstört wurde oder irgendwo verborgen ist, aber nach ihren in unserem Material ungewohnten Detailformen und länglichen Proportionen stammt sie aus einer Werkstatt ausserhalb Siebenbürgens. Die besten Parallelen dazu sind unter den Glocken italienischen Ursprungs der nordadriatischen Küste zu finden.

Im Einklang mit den erhalten gebliebenen Pilgerzeichen weisen auch unsere schriftlichen Quellen darauf hin, dass das wichtigste Ziel der siebenbürgischen Pilgerfahrten Rom war (*ad limina beatorum Petri et Pauli apostolorum*), darüber hinaus sind aber auch Fahrten nach Aachen erwähnt, und es gab Leute, die die Reliquie des Heiligen Bluts in Báta (Kom. Tolna, Ungarn) aufsuchen wollten. Die schriftlichen Daten und Quellen widerspiegeln aber auch, dass nur ein verschwindend kleiner Teil der siebenbürgischen Gesellschaft solche kostspieligen Pilgerfahrten unternehmen konnte. Die Teilnehmer stammen aus den reicheren Schichten des städtischen Bürgertums und des Adels. Der Kreis der besuchten Gnadenorte wird durch die auf den Glocken erhalten gebliebenen Pilgerzeichenabdrücken deutlich erweitert.

Die auf den Glocken und Taufbecken erhalten gebliebenen Reliefs bedeuteten in ihrer ursprünglichen Form – obwohl sie als Ziermotive mittelalterlicher Bronzegüsse uns bekannt wurden – viel mehr als ein einfaches Ornament. Als von Goldschmieden angefertigte Kleiderschmuckstücke hoben sie die Persönlichkeit und den gesellschaftlichen Rang ihres Trägers hervor, aber sie beleuchteten auch das persönliche Glaubensleben des mittelalterlichen Menschen. Sie waren Zeugen des Besuchens entfernt liegender Gnadenorte oder der Mitgliedschaft religiöser Gesellschaften, und zugleich auch des gläubigen Privatlebens, das sich nicht nur im Besitzen medalliongezierter Rosenkränze und Kreuze manifestierte, sondern sich auch – besonders beim wohlthuenden Teil des städtischen Bürgertums – in der Verehrung von Heiligenbildern oder Statuetten, Hausaltären und Reliquiaren äusserte. Die auf diesen Gegenständen sichtbaren Darstellungen waren für alle erkennbar, sie umfassten ein die grundlegenden religiösen Bedürfnisse des späten Mittelalters befriedigendes Bildmaterial.

*

Die Vorbereitung und Veröffentlichung des Buches wurden durch die Unterstützung des ungarischen Ministeriums für Kulturerbe, der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, der Staatlichen Stiftung für Wissenschaftliche Forschung Ungarns (OTKA) und der Gerda Henkel Stiftung (Düsseldorf) ermöglicht.